

MƏHƏMMƏD ƏMİN
RƏSULZADƏ

ƏSƏRLƏRİ

İkinci cild

1909–1914

Dağı
Şirvanəşr
2001

Toplayanı, ərəb əlifbasından latın əlifbasına
çevirəni, ön sözün müəllifi professor
ŞİRMƏMMƏD HÜSEYNOV

Transliterasiya redaktorları:
filologiya elmləri namizədləri:
Məmmədali Məsəddiq və Malik Qarayev

Fars dilindən tərcümələr:
filologiya elmləri doktoru, professor
Səqəfi-xanım Hətəmi, Məmmədali Məsəddiq

Kitab Mahmud Məmmədovun vəsaitilə nəşr olunmuşdur.

RƏSULZADƏ M.Ə.

Əsərləri. II cild. Bakı, Şirvanəşr, 2001. səh. 528.

Oxuculara təqdim olunan "Əsərlər" in ikinci cildinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasına başçılıq etmiş, 20-ci yüzilliyin görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimlərindən olan istedadlı alim, jurnalist və publisist, türk dünyasının tanınmış tarixi şəxsiyyətlərindən M.Ə.Rəsulzadənin 1909-1914-cü illərdə Tehran, İstanbul və Bakıda qələmə aldığı, dövrü mətbuatda və ayrıca kitabça halında dərc olunmuş 140-a yaxın əsəri daxil edilmişdir.

83.3. Az(2)

R

054

Ünvan: Bakı-370021, Badamdar şos. 77
Tel.: 92-92-27, 92-93-72.

ÖN SÖZ

Azərbaycan milli qurtuluş hərəkatının ideoloqu və lideri M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərinin 2-ci cildinə onun 1909-cu il avqustun 23-dən, 1914-cü il dekabrın 31-nədək Tehran, İstanbul və Bakıda qələmə aldığı və dərc etdirdiyi əsərləri daxil edilmişdir.

1909-cu ilin fevralından "Tərəqqi" qəzetinin xüsusi müxbiri kimi İranda çox səmərəli fəaliyyət göstərən M.Ə.Rəsulzadə həm qəzetin oxucularını və ictimaiyyəti burada cərəyan edən hadisələrlə ətraflı tanış edir, digər tərəfdən Azərbaycanın cənubu da daxil olmaqla İranın demokratik, vətənpərvər qüvvələri və şəxsiyyətlərilə sıx əlaqə yaradırdı. 1909-cu il avqustun 16-da "Tərəqqi"də M.Ə.Rəsulzadənin Tehrandan sonuncu "İran məktubu" dərc olunmuşdu. Məktubun sonunda "Yeni qəzetə" sərlövhəsi ilə belə bir mə'lumat veriliirdi: "Gələn həftənin içində "İrani-nov" namində gündəlik bir qəzetə nəşr olunmağa başlayacaqdır ki, bu qəzetənin cəsamətli və proqramına nəzərən əvvəlincilərinə bir ruznamə olacaqdır ki, Avropa üsulu ilə aparılacaqdır.

Qəzetdə müxbiriniz Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yaxın bir şəraitdə edəcəkdir."

1909-cu il avqustun 23-də Tehrandan "İrani-nov" (Yeni İran) qəzetinin 1-ci nömrəsi işıq üzü gördü. Gündəlik milli, siyasi, ictimai, iqtisadi, ədəbi, fənni, əxlaqi və məzhəbi "İrani-nov" qəzetinin nəşri Məhəmməd Əbülziya, sərdə-biri -baş redaktoru M.Ə.Rəsulzadə idi. Qəzet müxtəlif fəsilərlə - 1911-ci il mayın ortalarınaədək nəşr olunmuşdur. İran demokratik hərəkatı və mətbuatı tarixində xüsusi yeri və mövqei alan "İrani-nov" qəzetində onun baş redaktoru M.Ə.Rəsulzadənin "M.Əmin", "R-zadə", "Rəsulzadə", "M.Ə.Rəsulzadə", "Niş" imzaları ilə müxtəlif mövzulu, janrlı və həcmli 29 yazısı dərc olunmuşdur. Lakin onun imzasız dərc olunmuş baş məqalələrini, redaksiya şərhli və digər yazılarının miqdarı 200-dən artıqdır. Onların müəllifliyini dəqiq müəyyən etmək hələlik mümkün olmadığına görə biz yalnız imzalı yazıları cildə daxil etməyi vacib saydıq.

M.Ə.Rəsulzadənin 1910-cu ildə "İrani-nov" qəzetinə məxsus "Fəros" mətbəəsində ayrıca kitabça halında çap edilmiş "Tənqidi-firqeyi e'tidalıyyun və ya e'timalıyyun-e'tidalıyyun" (Mühafizəkar və ya sosialist-mühafizəkar partiyaların tənqidi) əsəri də cildə daxil edilmişdir.

"İrani-nov" qəzetindəki məqalələri fars dilindən filologiya elmləri namizədi Məmməd Əli Məsəddi, yuxarıda adı çəkilən kitabçanı isə filologiya elmləri doktoru, professor Səfəli-xanım Hətəmi tərcümə etmişlər. Tərcümələrin redaktoru Bəxtiyar Rəfiyevdir.

* * *

"İrani-nov" qəzetinin, onun baş redaktorunun və qəzet ətrafında cəmləşmiş mütləq vətənpərvər qüvvələrin gətirdikcə artan nüfuzu İran mütləq monarxist dairələrin ciddi təşvişə salmışdı. Qəzetin nəşrini dayandırmaq, M.Ə.Rəsulzadəni İrandan getməyə məcbur etmək üçün müxtəlif yol, vasitə və bəhanələrə əl atılırdı. Bu işdə İranda öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışan Rusiya səfirliyi də açıq və gizli fəaliyyət göstərirdi. 1911-ci il mayın 25-də "İrani-nov"un 51-ci nömrəsində M.Ə.Rəsulzadənin qəzetin nəşrinə məktubu dərc olunmuşdur. Məktubda deyilirdi: "Möhtərəm müdir! Qarşılaşdığım maneələr ucbatından bir müddət qəzetçilikdən uzaqlaşmağa və bu səbəbdən də İrani tərək edərək xaricə getməyi məcburam. Ona görə də kəməli-təəssüflə məqamımdan artıq bağlı olduğum əziz "İrani-nov" qəzetindən istefa verirəm. Xahişim budur ki, mənəm bu çarəsiz ayrılıqdan həsil alan təəssüratımı və təəssüf hissimi qəbul edəsiniz. Və əgər bu səbəbdən Sizə, qələm yoldaşlarıma və "İrani-nov"un möhtərəm oxucularına bir narahatlıq üz verirsə, bu istefaya görə əfv edin, hərəkətlərimə göz yumun və məni mə'zur tutun.

M.Ə.RƏSULZADƏ,
"İrani-nov"un redaktoru".

M.Ə.Rəsulzadə bu dövr hadisələrini sonralar da xatırlayaraq yazmışdır:

"O zaman orada "İrani-nov" qəzetinin baş redaktoru idim. Avropa üsulunda İranda ilk dəfə olaraq tə'cis olunan bu gündəlik demokratik qəzet gətirdikcə artan rus nüfuzunun intriqaları ilə bağlanırdı. O günlərdə Amerikanın İranın maliyyəsini islah məqsədi ilə gələn məşhur Morqan Şusterlə etdiyim siyasi müsahibənin qəzetdə dərc edilməsinə görə Rusiya səfəreti məni İrandan xaricə atdırmaq üçün təşəbbüs etdi".

1911-ci ilin yayında M.Ə.Rəsulzadə İstanbula gəldi. Onun müəllim və məslək arkadaşları Əlibəy Hüseynzadə və Əhmədbəy Ağayev də İstanbulda idilər. Bakı türkcülüyü məktəbinin ələmdarları qardaş ölkənin eyni əqidəli məsləkdaşları ilə təmas və birgə fəaliyyət imkanı əldə etmişdilər. M.Ə.Rəsulzadə bu istiqlal və demokratik hərəkətə İran mücahidlərini, İran türklərini də cəlb etmək üçün ciddi fəaliyyət göstərirdi.

M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığının İstanbul dövrünü məşhur türk tədqiqatçıları: professor Yavuz Akpınar, İrfan Murad Yıldırım - Səbahəddin Çağın diqqətlə araşdırmış, onun "Türk yurdu" və "Səbilürreşad" məcmuələrində dərc olunmuş məqalələri İstanbulda "İran türkləri" sərlövəsi ilə ayrıca kitabça halında nəşr olunmuşdur. 1912-ci ilin əvvəllərindən 1912-ci ilin dekabrınadək M.Ə.Rəsulzadənin göstərilən məcmuələrdə dərc olunmuş məqalələrini də onun əsərlərinin 2-ci cildinə daxil etməyi vacib bildik. Prof. Y.Akpınar "İran türkləri" toplusuna "Ön söz"ündə yazır:

"İran türkləri" başlığı altında bir-birinin təbli davamı olan 6 məqalə halındakı bu yazıların ən önəmli tərəfi, Türkiyədə ilk dəfə İran türklərinin yaxın keçmiş haqqında geniş bilgi vermələri və o mühitə çox yaxşı bilən bir şəxsiyyətin qələmindən çıxmış olmalarıdır... Nəşr etdiyimiz məqalələrin Azərbaycan üçün də qiyməti böyükdür. Rəsulzadə bir azərbaycanlı türk olaraq, ilk dəfə İran və İran türkləri haqqında yorumlarda bulunmuş və bu baxımdan da Şimali Azərbaycanda da bu gün artıq tarix araşdırmalarının xüsusi bir sahəsi halına gəlmiş olan "cənub mövzusu"nda daima göz önündə tutulması vacib dəyərləndirmələr yapmışdır.

Günümüzdə Şimali Azərbaycanda türkcülük və demokratikləşmə düşüncələri güc qazanırken, İran türkləri öz problemləri üçün yeni bir çıxış yolu ararken, Türkiyə bütün türk dünyası üçün yararlı ola biləcək təməl siyasətini müəyyənləşdirməyə çalışarkən, zamanın sınaqlarından başari ilə keçmiş, qabaqcıl görüşlü, dərin düşüncəli bir milli lider olan Rəsulzadənin qələmindən çıxmış olan İran və İran türkləri haqqındakı bu məqalələr hamımızın yolunu aydınlaşdıracaqdır".

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "Türk yurdu" məcmuəsində İran türklərinə həsr olunmuş elmi-tarixi və ictimai-siyasi очерklərində M.Ə.Rəsulzadə "İrani-nov" qəzeti və İranda azadlıq hərəkatının ilhamverici əsas qüvvələri haqqında söhbət açarkən də azəri türklərinin aparıcı rolunu xüsusi qeyd edirdi. Məcmuenin 1912-ci il 9-cu nömrəsində oxuyuruq: "İkinci məclisin iniqadı müddətində İran üçün ilk dəfə olaraq böyük formatda yövmi (gündəlik) bir qəzetə nəşr olundu. "İrani-nov" namində avropavari intişar edən bu qəzetə İranın ən çox oxunan və ən nüfuzlu bir qəzetəsi idi. "İrani-nov" Demokrat firqəsinin mürəvici-əfkəri idi və erkani-təhririyyəsini Azəri türkləri təşkil ediyordardı".

* * *

M.Ə.Rəsulzadə qardaş türk torpağında, mütləq türkcü ziyalı demokratlarla birgə səmərəli fəaliyyət göstərsə də diqqət və qəlbə doğma Azərbaycanda idi. O, hər an vətənə dönməyə imkan axtarırdı. Məhz onun məsləhəti ilə 1911-ci ildə Bakıda gizli "Müsəvat" partiyası yaradılmışdı.

M.Ə.Rəsulzadə yalnız 1913-cü ilin yazında Bakıya dönmək imkanı əldə etdi. Belə ki, 1913-cü ilin fevralında Romanovlar sülaləsinin Rusiyada hakimiyyətə gəlməsinin 300 illiyi çox böyük təntənə ilə qeyd edildi. Bu münasibətlə çar II Nikolay bir sıra siyasi məhbus və mühacirlərə əfv fərmanı e'lan etdi. M.Ə.Rəsulzadə də bu fərmandan yararlanaraq Bakıya döndü. Peşəkar siyasi xadim, İran və Türkiyədə çox faydalı mübarizə məktəbi keçib kamilləşmiş və xeyli nüfuz qazanmış qüdrətli qələm və düşüncə sahibi M.Ə.Rəsulzadənin dönüşü Bakının mədəni və ictimai-siyasi həyatında xeyli canlanmaya səbəb oldu. 1913-cü il aprelin 28-də "İqbal" qəzetində M.Ə.Rəsulzadənin Bakıya qayıtdıqdan sonra yazdığı "Təzə kitablar" sərlövhəli ilk məqaləsi işıq üzü gördü. Təkcə 1913-cü ildə "İqbal" qəzetində, "Şəlalə" jurnalında onun dövrün çox mühüm daxili və xarici ictimai-siyasət, iqtisadiyyat, mədəni, milli və s. problemlərinə dair 30-dan artıq dəyərli yazıları dərc olunmuşdur. 1914-cü ildə "İqbal", "Bəsirət", "Dirilik" və digər mətbuat orqanlarında çıxmış yazılarının ümumi miqdarı isə 60-dan artıqdır.

Ümid edirik ki, xalqımızın böyük mütəfəkkir oğlu, görkəmli dövlət xadimi, müstəqil Azərbaycan cümhuriyyətinin banisi M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərinin 2-ci cildi də geniş oxucu kütləsi tərəfindən rəğbətlə qarşılanacaq, Azərbaycan və onunla əlaqədar Rusiya, İran və Türkiyə tarixini öyrənmək istəyənlər üçün dəyərli mənbə və vəsait olacaqdır.

Şirməmməd HÜSEYNOV,
BDU-nun professoru.

BİZİM MƏRAMIMIZ

Bizim qəzet və mətbuat bütün qüvvələrdən yüksəkdir. Fransada mətbuat və qəzetə verilən qiymət heç bir dövlət idarələrinə vərilmişdir.

Fransada qəzet 7-ci dövlət hesab edilir. Qəzetlərin qüvvəsi qaladığından və qranit deşən toplardan çoxdur. Qəzet millətin danışan dilidir. Bir millətin ki, qəzetli yoxdur, elə bil ki, o millətin dili yoxdur. Dili olmayan isə dilənçi və möhtacdır. Biz iranlılar ki, qəzetimiz yoxdur, beynəlxalq aləmdə cənub və şimal qonşuların informasiya tör-töküntülərini yeyirik. Hər sahədə ehtiyac olub, əlimizi ona-buna açırıq. Məgər bu sahədə dilənçi deyilik?

Allaha çox şükür ki, millət və müstəqilliyimiz ölümdən xilas oldu, yenidən yaşamağa başladıq. Fənalıqdan keçib, əbədiyyətə çatdıq. Belə ki, qeyrətimizi toplayıb millətqıran mərdimazar şeytanları və əhrimənləri (divləri) qovduq, azad və təmiz havada təzə nəfəs aldığımızı.

Baxmayaraq ki, böyük qüvvə və zorla böyük şeytan və divin dağıdıcı bombasını kənar etdik, amma o divlərdən hələ çox vardılar ki, onlara cəza və qulaqburması verməyə ayrı qüvvə lazımdır. Burada top gurultusu və bomba lazımdır deyil.

Billrsinizmi bu şeytanlar son vaxtlar arasıkəsilmədən fəaliyyətdədirlər? Onlar hansı qüvvədən qorxurlar? Mətbuatın dünyanı bürüyən qüvvəsindən qorxurlar.

Həmin qüvvə mətbuatdır ki, avropalıların diqqət mərkəzindədir.

"İrani-nov" təzə dünyaya qədəm qoyub.

Birinci xidməti mətbuatın inkişafına başçılıq etmək olacaqdır. Vətən dərdlərinə mətbuat dərman olur. İstibdadın yurd-yuvasını qəzetlər dağıdıb və dağıdır. Qəzet həmişəlik qaravuldadır, qoymur ki, ölkənin inkişaf yolu bağlansın.

Qəzet xalqın ehtiyacının tərtəmiz parlamana verilməsində də rüsluranın yeganə yardımçısıdır. O, parlananın qanun və hökmlərində millətə çatdırır, vəkillər (seçilənlər) ilə seçənlər arasında əlaqə yaradır.

Qəzet inanılmış bir qoruyucudur ki, hökumətin iş və hərəkətlərini görür, onların səhv və xətalarını açıb göstərir, milləti hökumətin səhv və xəyanətlərindən xəbərdar edir. Əfkarı-ümmünü ayıq-sayıq və gözüaçıq saxlayır, hökuməti düz və dəqiq işləməyə vadar edir.

Qəzet camaata və tək-tək adamlara öz vəzifəsini göstərərək başa

salır, vətəni sevməyi onlara öyrədir, lazım olanda parlaman və hökumətə kömək edir.

Gəzet bir çıraqdır ki, əyri və düz yolu millətə göstərir, onu sərvət və səhman yoluna yönəldir.

Xülasə ruznamə haqq danışan dildir ki, bütün etirazlar, etiraflar və xahişlər onun vasitəsilə doğru və aydın şərh edilir.

Təəssüf ki, indiyə qədər bizim vətəndə bu məsələ yoluna düşməmiş və tanınmamışdır. Millətin vəziyyətini necə lazımdır öyrənməmişik. Yeni gündəlikdən xəbərimiz olmayıbdır. Elə buna görədir ki, bizim əziz vətənimiz son vaxtlar, tab-tavandan, qüdrətdən düşüb, sözsüz, danışqsız qalıbdır, özünü səssiz-sədasız ölüm pəncəsinə tapşırırmışdır.

Şükür Allaha zülm və istibdadın qolunu sındırdıq, fənalıq cəngəlidən xilas olduq, qorxulu uçurumdan salamat keçdik, öldük, diri qaldıq.

Dil yaşamağın nişanəsidir, gerek dilimiz olsun, yeni ruznaməmiz olsun, qəzetimiz olsun. İndi Tehrandə bir neçə qəzet çap olunur. Təəssüf ki, onların heç biri istənilən səviyyədə, həcmdə deyil, onların çoxu bir vərəq, həcmi kiçik, özü də təkrar məqalələrlə dolu çap olunur. Mühüm məsələlərdən yazmırlar, bəlkə də yazma bilmirlər. Çünki iki adam bir belə işin öhdəsindən gələ bilməz, böyük bir millətin dilinin müdafiəçisi ola bilməz.

Budur ki, bizim vətənə belə bir qəzet su və hava kimi lazımdır. Onun vasitəsilə hər məclis və yığıncaqlarda xalqın ehtiyacları müzakirə olunsun. Ehtiyaclarımızı aradan qaldırmaq, nöqsanlarımızı düzəltmək xatirinə çalışdıq və qərara gəldik ki, tezliklə həmin ruznaməni — "İrani-nov"-u təşkil eddik. Əgər işimiz möhtərəm oxucular tərəfindən qəbul olsa, özümüzü xoşbəxtlərdən hesab edirik.

"İrani-nov" yuxarıda deyilən məqsəd üçün yaradıldı, heç bir partiya, ya cəmiyyətə aid deyil, tamamilə müstəqildir, bütün təbəqələrin eyb və nöqsanlarını diqqətlə tənqid edib, xalqa çatdıracaqdır.

"İrani-nov" qəzeti istəyir ki, xalqın həqiqəti deyən dili olsun və millətin tənqidçisi olsun. Elə bu əqidəyə görə də məclisi şurada, hökumətdə, camaat arasında, məclis və ümumi yığıncaqlarda dəqiq, ayıq bir qoruyucu kimi tanınsın.

"İrani-nov" qəzeti arzu edir ki, onun sütunları xalqın fikirlərini əks etdirsin, vətən övladlarını biganələrin əlindən qurtarıb, millətin yeganə məqsədi olan şərafət və sərvətini özünə qaytarmaqda sadıq xidmətçi olsun.

"İrani-nov" qəzeti ümid edirik ki, məcbir İran xalqı onu sevincilə qəbul edəcək. Onlar ki, bu bərdə pis fikirdədirlər, onlar uzaqgörəməyən və yoldan çıxmışlardır.

Bilirik, tarix bizə nişan verir ki, İran neçə dəfə məhv olma dərəcəsinə düşüb çox yüksəkliklərə qalxıb, məsələn, dəmirçi gəvələr, şah abbaslar və nadirlər İran tarixinin olmuş həqiqətləridir. Xüsusilə son hadisələr bütün dünyaya elan etdi ki, biz İran milləti özümüzü dünyanın diri millətlərindən hesab edə bilərik.

O biz idik ki, silahlanıb istibdadçılardan parlamanın intiqamını alıdıq.

O biz idik ki, öz fitri qabiliyyətimizlə milli hüququmuzu qəsb edənlərə qulaqburması verdik. Əcnəbilərin hüququnu qoruduq ki, onların qeyri-qanuni təcavüzlərinə dözüb öz məqsədlərimizə yaxınlaşaq.

Gizli deyil ki, bizim ölkə inkişaf etsə də, bir əkinçi və aqrar ölkə olaraq qalacaq. Çünki bizim ölkənin əksər gəliri əkinçilikdəndir. Hər nə qədər mümkünse əkinçiliyi çoxaltmalıyıq, kəndçilərə kömək etməliyik. Çadırnişinləri, yarımvəhiş yaşayanları məktəb və təlim-tərbiyə ilə, mədəni yaşayışla tanış edək ki, lazım olan vaxtda çətinlik çəkməyə. Necə ki, görürük nə qədər biçarələr cəhalet altında paymal olduqlar və bizə də nə qədər mal və can zərəri vurdular. Bu bərdə dövlət layihələri, darülsurranın müzakirələri və əhəlinin tələbləri daha əhəmiyyətli və diqqəti cəlb edəcəkdir. Bildiririk ki, bu nöqtədə xeyirxahlar və bəsirət sahiblərinin yenilik, sərvət və milli mədəniyyət, həmçinin əkinçiliyin himayəsi haqda məqalələrini məmnuniyyətlə qəbul edirik.

Xülasə **bizim məramımız ölkənin istiqal və inkişafıdır.** Heç vaxt, bir dəqiqə də dözə bilmərik ki, övladlarımız xalq arasında yaramaz kimi tanınsınlar. Bizim yeganə arzumuz budur ki, mədəniyyət aləmində ağıllı övlad kimi tanınacaq. Ümid və səy ilə məqaləni qurtarıb deyirik: Payəndəbad "İrani-nov" ("İrani-nov" çox yaşasın!)

Budur "İrani-nov", budur bizim məslək və məqsədimiz.

Təhririyyə-həyəti

"İrani-nov" N 1,

23 avqust 1909

İSPANİYA VƏ MƏRAKƏŞ

MÜHARİBƏ VƏ İNQILAB

Neçə müddətdir ki, hamımızın ümumi vətəni — yəni, dünyanın bir parçası od tutub yanır. Bizim mənşəcə qardaşlarımız olan Nuh övladları bir-birinin canına düşüb, vəhşilər kimi bir-birini didib qanını tökürlər. İnsan mədəniyyətinin məhsulu olan qorxunc toplar, güllələr və bombalar şəklində canlı aləmin tacı olan bəşər övladını məhv edirlər. Elə dəhşətli hadisələr törədirlər ki, təsəvvürə gətirmək belə olmur.

Avropanın məşrutəli mədəni dövlətlərindən biri sayılan İspaniya Mərakeşdə bir neçə əsgərinin öldürülməsini bəhanə edərək, bu ölkəyə müharibə elan etmişdir. "İnsanlığın mədəniyyət atəşi" "vəhşi" afrikalıların yaşayış və həyat xırmanlarına atılır, o biçarələrdən intiqam alır, ölüm şeypuru çalır, çölləri və biyabanları insan övladının qanına boyayırlar. İspaniyalıların bu uydurma bəhanələri haqda izaha ehtiyac yoxdur. Bu iki il İran inqilabı dövründə biz məzlum İran milləti avropalıların bəhanələrini hiss etmişik və mənalarını hamıdan yaxşı bilirik, artıq onların bəhanələrinə belədik.

Bəli, dövlət və ölkəmiz heç bir qanuni səbəb olmadan belə bəhanələrə görə xarici qoşunların təcavüzünə meydan olub, hələ də xilas ola bilmirik.

İndi İspaniya ilə Mərakeş arasında geniş müharibə və böyük qırqın davam edir. Hamının diqqətini özünə cəlb etmiş bu savaş yəqin ki, yaxın günlərdə qurtaracaqdır. Belə ki, İspaniya hökuməti müharibə elan edəndən sonra parlament və etiraz edən mətbuatın öz fəaliyyətlərini dayandırmaqlarını əmr etdi, ölkədə hərbi vəziyyət elan olundu.

İspan xalqı məzlum mərakeşlilərin hüququna qarşı aparılan bu vəhşi təcavüzə razi deyildi və sürətli bir hərəkətlə, bir yenilik tələbi ilə ona qarşı etiraz etdi, bir silahlı qüdrətlə parlamentin açılmasını və müharibənin bitməsini ciddən tələb etdi. Milli həyəcan və bu müqəddəs hərəkət gündən-günə artır. İş o yerə çatdı ki, İspaniyanın çox yerlərində inqilab başlandı. Bombalar atılır, tüfənglər boşaldılır, inqilab yavaş-yavaş vüsət alır, dövlət qoşununun əksəriyyəti millət tərəfinə keçir.

Paytaxtda əhali padşah olan Alfonsu "Redd olsun Alfons!" sədaları ilə qarşılayıb yola salırdı. Nəcib İspan milləti istəməirdi ki, Allahın ona verdiyi qüvvədən sui istifadə edərək öz qüvvəsini başqa yerdə işlətsin, zəif bir məmləkəti zorla darmadağın etsin.

İspaniya hökuməti indi çox böyük çətinliklərə rast gəlib, bilmir ki, nə etsin. Bir tərəfdən alman uzaqvuran tüfənglərlə silahlanmış Mərakeş ərəbləri hər gün dalbadal İspan ordusuna biabırçı zərbələr endirir, anbarlarını dağıdır, 12 vaqonluq çəbəkəxanasını ələ keçirmişlər. Digər tərəfdən daxiləki inqilab hər saat artır və dövlətin vəziyyətini ağırlaşdırır. Dövlət inqilabın qarşısını almağa qadır deyildir.

İspaniyanın yandırdığı odun şöəsi yer üzünü bürüdü. Dünya mətbuatı bu həyəcanlı hadisə və dəhşətli inqilab xəbərini bütün aləmə yaydı, mədəni aləmin bütün diqqətini bu ürkəyandırان hadisələrə cəlb etdi. Nəticəni gözləməli oldular.

Bədbəxtlikdən biz iranlılar xalqların diqqətini cəlb edən belə hadisələrdən bixəbərik, elə bil ki, Şimal buzlu okean adalarından birində olub, bütün lazımlı dünya xəbərlərindən məhrum qalıbmışıq, o cümlədən xalqın ürəyini kədərləndirən bu cür inqilabın adını belə eşitməmişik. Əlbəttə, belə bədbəxtlik maarifin olmamasındadır. Əgər maarifimiz olsaydı, bu ölkədə oxumağa layiq ləyaqətli qəzet və jurnallar nəşr olunardı.

Bizim mətbuatda özümüzün də əyani surətdə gördüyümüz xeyir-xah müşahidəçilər dəstəsinin gəlişi barədə xarici mətbuatdakı yazıları nəql etmək əvəzinə, informasiya bolluğunun, heyrət və ibrətin mayası olan yer kürəsindəki təzə hadisələr haqda yazılar dərc edildir.

Ümid edirik ki, qəzetimiz bu mühüm məsələləri, dünyada baş verən hadisələri iranlılara çatdıracaq və həmçinin İran hadisələri ilə bütün mədəni aləmi xəbərdar edəcəkdir. Bu beynəlmillət əlaqələr vasitəsilə "İrani-nov"-u kainatdakı bütün insanların ümumi vətəni olan yer kürəsinin bütün nöqtələrinə çatdıracaq ki, onlar da öz münasibətlərini doğru və düzgün müəyyən etsinlər.

Hazırda əsas Avropa hökumətləri elə tərtib və təşkil olunublar ki, təbii və iqtisadi qanunlara əsasən qolu qüvvətli olan hər kəs zəifləri öz cənginə salır, onlara qarşı hər cür qeyri-hüquqlu təcavüzləri həyata keçirirlər. Bu cür vəhşi hərəkətlər Avropa dövlətlərində, xüsusilə müstəmləkələrə və Şərq ölkələrinə qarşı müşahidə olunub və olunur. Bir avropalı Asiya və ya Afrika torpağına ayaq basan kimi öz vətəninə malik olduğu ali insanpərvərlik hissələrini yaddan çıxarır, dərhal güclü bir pişik zəif siçanı öz caynağına keçirdiyi kimi onlar da Şərqlin əhalisi ilə beləcə rəftar edirlər. İstəyirlər ki, onları öz qüdrətli pəncələrinin altına salsınlar.

Uzun illərdir ki, Avropa demokratiyası öz dövlət nümayəndələri və yuxarı təbəqələrinin bu cür vəhşi hərəkətlərinə qarşı möhkəm etiraz edib və edirlər. Çox təəssüf ki, zəif olduqları üçün onların səs-sədaları hakimlərə təsir etmir, tələbləri həyata keçəməmiş qalır.

İndi İspaniyanın nəcib əhalisi məzlum Mərakeş əhalisinin hüququ-

nu müdafiə etməyə başlamışdır, onlar öz dövlətləri əleyhinə qiyam edib min fədakarlıqla müharibənin dayandırılmasını tələb edirlər. Yaxşı olardı ki, Avropanın digər mədəni xalqları da bu nəcib hərəkata qoşulub, öz dövlətlərinin qeyri-qanunu zülmünün qarşısını alsınlar.

Əgər bizim möhtərəm qonşularımız da İspaniya milləti kimi hərəkət etsəydilər, biz indi maneəsiz, asanlıqla öz məsrutə hüququmuzu almışdıq və insanlığa düşmən olan daxili düşmənlərimizə cavab vermişdik. Qan tökmədən, mədəniyyət dünyasını kədərləndirmədən insanpərvər arzularımıza çatmışdıq!..

M.Əmin

"İrani-nov" N1,
23 avqust 1909

HAZIRKI VƏZİYYƏTİN İCMALI

Belə görünür ki, bütün dünyanın işləri bir-birinə dəyib, əlaqələr kəsilir. XX əsrdə dinclik və rahatlıq barədə düşünmək olmayacaq. Bir qovğa qurtarmamış, ayrı bir inqilab başlayır, siyasət ələmi günbəgün dəyişir.

Dünyanın üfuku qaranlıq görünür, səmalar bir-birinə dəyir, ildırım-ların dəhşətli səsi hər yere yayılır. İki millət, iki dövlət bir-birinə hücum edir, elə bil ki, itlə pişik boğuşur.

Dünyada dinclik yoxdur. Məhz buna görə də adamlar öz böyük arzuları uğrunda bu qədər çalışırlar. Bir inqilabın odu sönməmiş, o biri şölələnməyə başlayır, tökülmüş qanlar qurumamış, yenə də təzə qan tökülür, dağıdılıb yandırılmış evlərin odu sönməmiş, başqa evlər yandırılır, viran qoyulur.

İran inqilabı qurtarır, İspaniya və Mərakeş müharibəsi başlayır. Əbdülhəmidin təzyiqi altından təzəcə qurtarmış Osmanlı dövləti öz daxili islahatlarına başlayarkən indi də Krit məsələsi meydana çıxıb. Bu məsələyə görə bütün Osmanlı əhalisi ayağa qalxıb. Bu məsələ müttəfiq dövlətləri də təşvişə salıb, yerindən oynadır. Çox qalmayıb ki, nizələr və əsgərlər toqquşsun, insanpərvərlərin qulaqlarını kar etsin, qılınclar və xəncərlər qana boyansın, topların dəhşətli səsləri, tüfənglərin qorxunc hay-küyü dünyanın islahat tərəfdarlarının əfkarına zahir olsun, gənc türkləri maceralara salsın.

Bu əsnada öz-özündən dağılıb-dağılmamış Çin və Yaponun səsi ucalır.

Qəzetlər bütünlüklə bu məsələləri bu gün-sabah və ya bir neçə gündən sonra müzakirə edirlər.

Bütün bunlarla yanaşı hər gün siyasət aləmində yeni çətinliklər qarşıya çıxır, dünənki dostlar bu gün düşmən, dünənki düşmənlər bu gün bir-birinin dostu olub, səyahətlərin, müsahibə və görüşlərin ardı-arası kəsilmir, get-gəllər davam edir, şəhərlər səyahətə gedirlər, paytaxtları gəzirlər. Siyasət səmasının qaranlıq üfukündən sabah hansı ulduzun parlayacağını və teatr pərdəsinin arxasından aktyorların hansı libasda bu oyun səhnəsinə daxil olacağını heç kəs bilmir.

Lakin hər nə olursa-olsun bizim ulduzun üfukləri qaranlıqdır. Fəqət bizi "ölkənin ixtiyarı iranlıların öz əlindədir" — deyə vədlərlə şad etmək istəyirlər. Halbuki, əcnəbi qonşular heç bir səbəb olmadan hələ bizim ölkədə qalmaqdadır və getmək xəyalında deyillər. Nə vaxt ki, bu barədə müzakirə olur bizim dost və düşmənlərimiz yekdilliklə deyirlər ki, "ruslar İrani boşaldaçaqlar".

Bir məsələ aydındır ki, indi dostla-düşməni bir-birindən tamamilə ayırmaq tamamilə çətindir, bilmərsən ki, "dost kimdir, düşmən kimdir". Dövlət başçılarından başqa ölkə üçün dost və düşmən təsəvvür etmək olmaz. Millət əgər öz vəzifəsini yerinə yetirsə, düşmənlər də dost olacaqlar. Əgər öz vəzifəsini yerinə yetirə bilməzsə, dostlar da düşmən olurlar.

R-zadə.

"İrani-nov" N-4,
26 avqust 1909

SUED^X FƏHLƏLƏRİ

"...Biz gərək mənavi cəhətdən işimizi elə görək ki, polisə bəhanə verməyək, polis də bizim işlərimizə müdaxilə etməsin".

Öz məişətlərini yaxşılaşdırmaq üçün tətil edən Sued fəhlələri minlərlə nəqliyyat qururdu. Sözləri deyildilər.

Biz şərqilərlə ki, avropalıların hər cür təzyiqlərinə məhkum, xəyal edirik ki, avropalıların hamısının zülmü və təcavüzləri bir cürdür. Biz avropalıların istilacı hərəkətlərinə və dövlət memurlarının işlərinə diqqət edəndə görürük ki, onlar Avropa sərmayədarlarını və sərmayələrini qoruyanlardır. Biz elə təsəvvür edirik ki, Avropada heç məzlum yoxdur, onların hamısı yoxsulların hüququnu tapdalayanlardır. Onlar "haqq gücdədir" fəlsəfəsinə əsasən iş görürlər, bundan qeyri işləri yoxdur.

Fəqət mədəniyyət əsri olan XX əsrdə böyük işlər görüldükdür və həqiqətlər kəşf olunubdur ki, biz iranlıların indiyə qədər bu həqiqətlərdən xəbərimiz olmayıb.

X Fars dilində İsveçə Sued deyilir — Ş.H.

Bu yeni əsərdə Şərqi və Qərbi hər yerində avam xalqın həyatı üzə çıxır.

İndi görürük ki, dünyanın hər yerində bəşər övladı iki məsləkin təvəladır. Biri zəiflər və məzlumların, o birisi isə zalımların. Məzlum olanlar din və millət fərqi olmadan heç bir məzluma əziyyət verirlər. Zalımlar isə hər yerdə zalımdır.

İndi baxın, məqalənin əvvəlində kiçik hərflərlə (petitlə) yazdığımız sətirlərə diqqət edin!

İndiyəcən hakim partiyaların hərəkətinə görə hamısını hüquq tapdalayan zalım kimi tanıdığımız həmin Avropada indiki minlərlə hüququ əldən getmiş məzlum millətin təşkil edib, bizi buxovda saxlayanlarla qarşı-qarşıya durur və mübarizə aparırlar. Və öz nitqlərində bizim öz evimizin xainləri ilə mübarizə vaxtı dediyimiz sözləri deyirlər.

İndi bizim inqilabçılar onların dediklərini bir qədər dəyişikliyə təkrar edirlər... "Biz gərək mənəvi cəhətdən işimizi elə apararaq ki, xaricilərin bizim daxili işlərimizə müdaxilə etmələrinə bəhanə verməyək".

Bu iki müqayisə əyani surətdə sübut edir ki, onlar üçün Avropanın daxili məzlumları ilə xarici məzlumları arasında fərq yoxdur.

Vay o gündən ki, məzlumlar birləşsələr!!

R-zadə

"İrani-nov" N7,

31 avqust 1909.

MƏHƏMMƏDƏLİ MİRZƏNİN SƏFƏRNAMƏSİ

Məhəmmədli Mirzə son səyahətində də təbiətinə uyğun avaraçılıqlar ələmişdir. Bu isə onun kim olduğunu göstərir.

Ümumxaqan oğlu Qəzvində dayandı. Burada olan qonaqlar onu yaxşı qarşılayıb, qulluğunda hazır olduqlarını bildirdilər. O, xahiş etdi ki, rus kazakları bir hərbi nümayiş və süvari yarış göstərsinlər. Arzusunu yerinə yetirildi. Nümayişdən o qədər xoşu gəldi ki, utanmadan onun təkrar olunmasını xahiş etdi.

Bu vətəni satan və hüquq tanımayan şah öz gələcənin hərəkətlərindən o qədər razı idi ki, anlamırdı ki, biganələrin atları onun məhrəbanə ana vətəninə sinəsi üstə çapırırlar. Çünki onun özündə də ələ tək vuranlardan idi, nə etdiyini anlamırdı. O, siyasət şeytanlarının bu intriqalar alətini çəke-çəke Qəzvindən Ənzəliyə gətirdi. İran torpağından gəmiyə, gəmidən dəmir yol vaqonlarına doldurub Petrovskiyə, Vladi-

qafqaz, Rostova hərəkət etdi. Yol boyu Qafqazın şumlanıb toxum səpilməmiş əkin yerlərini görürkən şah demişdi: yəqin buranın adamları İranlılar kimi tənbel deyillər.

Bəli, bu yerlərin əhalisi İranlılar kimi istibdadın və özbaşınalığın əlində əsir deyillər. Onlar əsil-nəsəblərinə, zəhmət və sərvətlərinə xatircəmdilər, yəni işləmək və yığmaqda azaddırlar. Ona görə də şahın nəzərində onlar işləyən və çalışqan kimi görünürdülər. Onlar qul və nökrçilik etməzlər.

Əsir olanlar özlərini zəhmətə salmaq istəməzlər. Ona görə ki, onların əli qazancına çatmır. İranlılar tənbel deyillər, tənbel-pərəst və tənbel-pərvərdilər. Onlar tənbel-pərəstlikdən əl çəkib iş-pərəst olacaqları gündən etibarən sizin vəzifəniz xalq ilə həmavaz olub tərəqqi qapısından bir yerdə keçməkdir. Odur ki, siz tənbellik, rüsvayçılıq və avaraçılıqla müxalifət edin!

Məhəmmədli Mirzənin ustadı Şapşal^x ona rus dili dərsi verirdi, qibleyi-ələmin kəlləsi isə rus dilini qəbul etmədi. Amma adam öldürmək, vətən satmaq, əhdü-peyman pozmaq, tənbellik və zülmkarlığı öyrənilməli həyata keçirməyi öyrənmişdi. İndi isə başı cəncəldən qurtarıb, istəyir rus dilini təkmilləşdirdisən ki, rus ticarət və siyasi həyatından yaxşı xəbərdar olunsun!...

Ey qaragün, bədbəxt, sən ki, şah idin, amma İranı tədqiq edib öyrənmədin, indiki ölkədən qovulmuş bir adamsan, Allahın dərğahında da qəzəbə gəlibəsən, indiki rus məişətini öyrənirsən, niyə? Nə etmək istəyirsən? Bəli, özge ölkədə sövqə düşübsən. Təəssüf ki, öz ölkəni tədqiq etmədin, aldandın bundan sonra nə qədər xarici həyatı öyrənsən bir o qədər günahının böyüklüyünü və cinayətini başa düşəcəksən ki, dostu düşməndən seçmədən İranı müftə yere uduzdun.

Niş

"İrani-nov" N49,

23 oktyabr 1909

^x Şapşal - rus dili müəlliminin adıdır - Ş.H.

YUXUDUR, YOXSƏ HƏQİQƏT?

İnsan bəzən ixtiyarsız olaraq fikrə gedir və bəzi şeylər düşünür. Məsələn, Qaradağda bir yolkəsən, qan içən, adam öldürən bir qəddar adam var, adı Rəhimxandır. Təbrizin ətrafına bütün od vurub, qiyamətlər qoparıb, neçə yüz nəfərini həyatını əlindən almış bu zülmkarın əlindən uşaq və yaşlıların ahu-nalələri göyə ucalıb. O, elə vəhşiliklər ələmiş ki, onu qələmlə yazmaq, dillə söyləmək mümkün deyil.

Rəhimxan!...

Elə ki, bu mənfur adı eşidirik, dərhal Azərbaycanın yanmış kənd və evləri, o qəddar şəxs və onun dəstəsinin dəhşətli əməlləri gözümüz önünə gəlir, xarabalarda o biçarə südəmə uşaqların, qocaların, dul sahibsiz qadınların ahu-nalələri qulağımızda səslənir və əlləri qana batmışlara qarşı bizi intiqama çağırır.

Rəhimxan!...

Budur qarşımda qan rəngli, div sifət, cəhənnəm əndamlı, gözlərinə od tökülən, dişləri və cayaqları qana bulaşmış, mənhus şeytan qiyafəsində bir əhrimən dayanmışdır. Bu həmin iblisdir ki, azadxahların üzünə azuqə yollarını bağladı, məşrutəçiləri ot yeməyə məcbur etdi.

Bu, həmin qəddardır ki, öz vəhşi hərəkətləri ilə Təbrizə o qədər təzyiq göstərdi ki, müsəlmanların şərəf və namusları Cələbiyan həşaratlarının əlilə qarət olundu.

Bu məlun rusların Təbrizə azuqə gətirdiklərini düşündüyü üçün onlara qarşı da müqavimət göstərdi. Məhəmmədəli Mirzənin rəmzi teleqramını görüb Qaradağ dağları arasında gizləndi.

Nə hökumətin hökmünə, nə də məşrutəçilərin əmrinə qulaq asırdı. Ancaq Təbrizdən apardığı əsirlərin müqabilində özünə nicat istəyirdi. Bu qayda ilə ruslar istediklərini edənə qədər orada qaldı. Bir dəfə eşitdik ki, bir dəstə rus qoşunu özlərinə dəyən zərər və ziyanın əvəzini çıxmaq adı ilə onu tutmağa gedirlər. Vuruşdular, həbs etdilər, sonra buraxdılar, qayıtdılar, hay-küy saldılar ki, Rəhimxandan pulları aldıq.

Adam burda fikrə gedir və şübhəyə düşür ki, görəsən bu əhvalat nə olan şeydir? Məgər belə də iş ola bilərmidi? Əcəba bəlkə iş ayrı cürdür? Nə edəsən bu da bir fikir və xəyaldırmı? Bəlkə Rəhimxanın qorxusundadır ki, huşum başımdan çıxır? Hər halda necə olursa-olsun istəyirəm yaqin edim ki, rusların bu pul almaları bəhanədir, bu dava, bu vuruş, bu həbs-hamısı bir oyundur. Həbs nə üçündür! Həbs onun üçündür ki, bəzi görüş və müzakirə üçün şərait və bəhanə olsun.

Məgər bu müqəddimə olmadan ruslar üçün Rəhimxanla görüş mümkün deyildi? Bəlkə diplomatik qaydaya görə bu düz olmazdı.

Bu hiyləgər müharibə əhvalatından sonra birdən ruslar hamısı Təbrizə qayıtdılar, Rəhimxanı azad etdilər, guya söhbət tamam oldu.

Təsəvvürə elə gəlir ki, getdilər, tutdular, yenə gəldilər, burada şəkk-şübhə yeri yoxdur...

Bunların ardınca yeni bir hadisə baş verdi. Nə hadisə? Rəhimxan birdən naxoşlayır, yorğan-döşəyə düşür, iflic olur. İndi nə etsinlər? Təbrizlilərdən həkimmi istəsinlər? Bu da heç cür mümkün deyil. O çöl vəhşisi Rəhimxan fikir edir ki, bu hiylə İran siyasətçilərinin ağına gəlməz. O, Təbrizdə rus konsuluna sifariş göndərir ki, ona rus həkimini göndərsinlər. Şübhə yoxdur ki, rus konsulu iflic olmuş, yorğan—döşək xəstəsinin xahişini qəbul etməyə bilməz, onun dadına çatmaya bilməz, bu onun insanı borcudur. Bu da diplomatik məsələ deyil ki, İran kömək etməsinlər.

Bu yerdə yenə də insanın fikri qarışır. Güman yaranır ki, deyəsən Rəhimxan axı heç xəstə deyildi. Elə həkim özü də konsulxananın cəsusudur, gedir ki, Rəhimxan ilə konsulxana arasında vasitəçi olsun. Allah bilir, biz ki, həqiqəti bilmirik, necə qaranlığa daş ataq.

Hər halda İsanəfəs^x həkim gələn kimi naxoş dərhal sağalır, iflic ayağa qalxıb, cuşa gəlir. Naxoş və iflic yatağından bir qanıqən Rəhimxan qalxıb şahsevənlərlə əlbir olub təzədən çapqınçılığa başlayır. Nə oldu? Rəhimxan sağaldı. Amma Ərdəbil və Meşkinin işi şuluq oldu. Şuluqluq nə qədər çox olsa Rəhimxanın da səhhəti bir o qədər yaxşılaşar. Əgər ruslar Rəhimxandan bütün bu zərər və ziyanın əvəzini götürmüşdülərsə, bu qədər hazırlığı görmək üçün bu qədər sərmayeni o hardan gətirdi? Burada şübhə artırır ki, ruslar Rəhimxandan pul almayıb, bəlkə ona pul veriblər...

Xəyalın cilovunu çəkmək mümkün deyil, onun meydanı intəhasızdır.

Hər halda İranlılar Avropa qoşunlarının nizələrindən, diplomat və müəllimlərinə indiyədək qorxurdular. İndi lazımdır ki, həkimlərinə də qorxsunlar. Lakin heç nədən qorxmayan yeni kabinəmizə təəccüb-lənirik!..

Bəlkə mən də boş yere qorxuram, bəlkə bunlar hamısı xəyaldır, mənim nəzərimdə canlanan Rəhimxanın vəhləməsinin təsirdir.

Bəlkə mən vasvasıyam? Bilmlirəm...

Niş

"İrəni-nov" N50,
26 oktyabr 1909

^x İsanəfəs - səhrkar (red.)

İRANIN İNDİKİ SİYASİ VƏZİYYƏTİ VƏ YA DƏRƏBƏYLİK

Bir ölkənin siyasi vəziyyətini bilmək üçün adamda bir sıra keyfiyyətlər olmalıdır ki, ondan sonra cürət edib siyasət meydanına çıxıb özünü göstərə bilsin.

Əvvəla, gerek o adam azadlıq hərəkatını, yeniliyi və ayrılma nöqtələrini öyrənsin, millətlər və dövlətlər arasında meydana gələn hadisələrin müxtəlif yollarını bilsin, ölkənin keçmiş tarixinə yaxşı bələd olsun, o millətin tarixi fəlsəfəsinin bəşəriyyətin həyatına təsirini də yaxşı anlasın.

İkinci, o adam gerek millət və ölkənin daxili inkişafının mərhələlərini tədqiq edib, onun öz tarixi boyu necə yaşadığını görə bilsin.

Üçüncüsü, o adam gerek millətin dilini və ədəbiyyatını ətraflı öyrənsin ki, o millətin ruhuna tamamilə bələd olsun və beləliklə onu təhlil və tənqid edə bilsin.

O, həmçinin millətin təkamülünü və tərəqqisini anlamalıdır ki, indiki vəziyyətinə qiymət verməyi bacarsın.

Bizim etiqadımıza görə, bu meydana qərzəle girməyi arzulayanlar, hadisələrdən xəbərsiz meydana baş vururlar. Onlar yalnız millətin cəhəllərinə ümid bağlaya bilərlər, millətin nadanlığını öz səfətlərinin də^x daha artıq əldə alət hesab edə bilərlər.

İranın indiki böhranlı vəziyyətində iki müxtəlif cərəyanın olduğunu dürist təsəvvür etmək, fikir ayrılığını göstərmək istəyən kəs ölkənin tarixini və imkanlarını tədqiq etməlidir. Əgər o, müxəllifətini iki yox, üç olduğunu bilmərsə, onu da gerek qismən öyrənsin. Əgər öyrənə bilməsə, heç olmazsa ölkənin dilini və ədəbiyyatını yaxşı öyrənməlidir. Amma indi belə məlum olur ki, bunların heç biri lazım deyilmiş. Davakarlıq, füzulluq, çox danışmaq, ətrafı nadan hesab etmək, bütün həqiqətlərə göz yummaq, ağzını avara qoymaq kifayət edəcəkmış!

Budur, Səfvət bəy əfəndi zəminsiz boş fəlsəfəyə istinad edib özünə mütərcim "M.Ə.", nəşrinə isə "R.Q." adı tapıb, "İranın indiki siyasi vəziyyəti haqqında raport" əvəzinə cəhəllət üzündən "İranın indiki vəziyyəti və siyasəti haqqında raport" adlı 11 səhifəlik kitabça nəşr edibdir.

Kitabça nə kitabça! Buyurun tamaşa edin, bu yazı, bu da yazıqlı!

^x Səfsəte - zahiren doğru və məntiq qaydalarına mütabiq olub, həqiqətdə doğru olmayan iddia, ancaq qarşıdakını süsdürmək üçün həqiqət ilə bəzədilmiş yalan — Ş.H

Nəşr etmək üçün bəhanə o olub ki, guya ittihadı-İslam Osmanlı nüfuzuna alət olub, İranın indiki vəziyyətini kor-korane tənqid edir. Kitabçanın əvvəlində müəllif yazır:

"Ölkə indi təhlükədədir, ümumi vəziyyət çox gərgindir. Əhalinin fikri məhz tərbiyənin yoxluğundan sabit bir nöqtəyə yönəlməyib, dəniz dalğası kimi təlatümdədir". Buyurun, cənab ağıllı edib! Biganələrin əli ilə baş verən bu intriqa, hadisə və şıcan-pişik oyunlarının bu ölkənin əhalisinə dəxli yoxdur. Bu həssas vaxtda onlar böyük bir tarixi vəzifəni tam rəqədət və qeyrətlə yerinə yetiriblər. Bunu tərbiyənin olmaması ilə bağlayan ədib həzrətləri guya özü tərbiyə beşiyində yetişib. Martın 31-nə qədər Türkiyədə olan vəziyyəti yadından çıxarıbdir.

Bu qüdrətin və təşkilatın vücudu ilə oranın hazırkı təlatümünü o, dərk etmir və görə bilmir ki, İran və iranlıların bütün əfkarı Böyük Milli Şuranın açılması ilə bağlıdır.

Müəllif yenə də yazır: "Kənar guşədə təşkil olunan proqramın müəyyən bir mənası yoxdur. Belə firqələrə vətənpərest və məşrutiliyyət tərəfdarları əvəzinə oğru və qolçamaq dəstələri demək daha çox yaraşır..."

Diqqət edin, məgər bu sözlər Məhəmmədəli Mirzə, Lyaxov, Şapşal və onlara bənzərlərin sözlərinin eyni deyilmi? İndi görün bu yazıq ədib hansı cəmiyyətə üzv olmuşdur. İran firqələri haqqında hansı cəmiyyətdən necə məlumat əldə edibdir. Bu cəmiyyətdə müzakirələr üçün vaxt sərf edibdir. Amma bu müzakirələrdən o, heç bir nəticə çıxara bilməyib. Belə də olmalı idi. Çünki firqənin təşkil və məsləkin davamçısı olmaq üçün lazım olan təlim-tərbiyə, təcrübə və qüvvə yoxdur. Bunlar o adamlardır ki, çox danışirlar, hey fikirləşirlər, amma az iş görürlər. Çünki zahirpərestdirlər. İşin yaxşı-pisini fikirləşmədən qoyun sürüsü kimi özlərindən qabaqda gedənləri təqib edirlər...

Onların arasında çox tərbiyə görmüş, daha çox qüdrətə malik və "qeyrət"li daha çox olan adamlar kifayət qədər vardır ki, bir saat əvvəl dedikləri sözü və davamçısı olduğu məsləki, bir saatdan sonra tamamilə dəyişirlər. Çünki ürkələri yanib, səbr kasaları daşa deyib. Bütün işlərini hiylə və xəyanətlə yerinə yetirirlər. "Namus", "heysiyyət", "abir" və "izzət-nəfsləri" aradan gedibdir. Buna görə də yalana adət ediblər. Bir-birlərinə etimadları yoxdur, bir-birinin sözüne inanmırlar, hər şeyə çox səthi yanaşırlar, bütün işləri hay-küydür, təvazökarlıqları qon-darma və namünasibdir. Bir-birləri haqqında danışanda onların mübaligə və uydurma ilə dolu hərəketləri gülməli olur. Məclisləri o qədər intizamsızdır ki, məclis və məşvərxanalarında hamıdan qabaq kim danışsa onun danışığı o birilərin ziddinə də olsa belə etiraz etməzlər. Hamı bütünlüklə başını bulayar. Bir məsələ ki, müzakirəyə qoyuldu,

hamı bir-birinə zidd fikir desə də dərhal qəti qərar verərlər. Amma ele ki, məclis qurtardı iki-iki, üç-üç bir yere toplaşib bir-birlərini istehza və məzəmmət edərlər, tənqid və təhqirə qərq eləyərlər. Boş və mənasız dəlillərlə dediklərini sübut etməyə çalışırlar, hətta bir-birinə tüpürərlər. Çünki bütün əxlaqları tamamilən xarab olub, qanları da çürüyübür. Hər hansı bir səmtdən bir qədər təvazökarlıq və hörmət görsələr, yaxud harada yemək-içmək sorağı eşitsələr, oraya daha çox əhəmiyyət verərlər. Çünki izzəti-nəfsləri var. Onların qürurları vadar edir ki, öz hüquqları üçün başqalarının eyblərini axtarsınlar, tənqid etsinlər.

Bəli, bu da məlum və təbiidir ki, Ə.Səfəvət və onun kimi hängəmətəblər, macəraçılar və yalan danışanlar bixəbərləri mehmanxanalarda qəbul edirlər, anlamadan, bilmədən onları "firqə" adlandırırlar. Sonra bütün iranlıları da bunlar kimi tanıdırlar. Necə ki, su axar çuxurun tapar, sonra su o çuxurda o qəder qalar ki, tədricən iyənər. Səfəvət bəy kimilər də öz mühitinin havasını iyəndirir. O, elə təsəvvür yaradır ki, guya bütün dəryaçalar da iyənibdir.

Kafir hamını öz əqidəsində bilər. Amma Tehranda elə cəmiyyətlər var ki, İran azadlığı onların varlığına borcludur. Milli Şuranın vəkillərinin seçkisi də o cəmiyyətlərin xidmətləridir. Bu barədə yeri gələndə ətraflı yazacağıq.

"Firqə"ləri tənqid edəndən sonra təzə təşkil olmuş cəmiyyətlərə firqə adı qoyub, öz üfunətli sərmayələri hesab edənlər istəyirlər camaatı parçalasınlar. Onlar təkamül fəlsəfəsinin əksinə olaraq deyirlər ki, iranlıların milli təəssübü, dini təəssüblərindən çoxdur. Sonra eyb axtarıb söyləyirlər: "Alimindən tutmuş səhəllərinə qədər iranlılarda bir zərre dini təəssüb yoxdur. Milli təəssübləri daha çoxdur..."

Bunlar avropalılar kimi biz biçərə iranlıları möhkəm dınperəst və fanatik adlandırır bədnam edirlər. Və yalnız milli təəssübkeşlikdə dünyada məşhur olan osmanlılardan biri bizi milli təəssübkeşlikdə ittiham edir!..

Təəccüblü burasıdır ki, bundan sonra bu cənab pedant siyasətçi öz Günəşini əsas götürüb, "panislamizm" nöqteyi-nəzərinə rövnaq verib fikrini belə bildirir: İranda bir-birilə mübarizə edən iki böyük partiya mövcuddur, biri ingilislərin fikirlərini yayır, o biri də ruslara xidmət edir.

Bundan sonra o əsl məqsədi olan osmanlılara münasibətə keçir, xalaxətrin qalmasını almanların da siyasətinə toxunur, daha sonra İranın indiki vəziyyətinə keçir. Bütün aldadıcı fikirlərini burada işə salır və deyir ki, İranın pulu yoxdur, hərbi qüvvəsi yoxdur, icraedici qüdrəti və qanunları yoxdur. Dövlət məmurları da bunlar kimi xaindirlər. O, hərc-mərclik dövrünün pisliklərini bir-bir sayır. Lakin insaf edib heç ol-

mazsa olan həqiqətləri bildirməli idi. Çünki bu həqiqətlərin üstünü örtüb olmayan şeyləri qaranlıqda saxlaya bilməyib deyir ki, bədbəxtlik və səfəliyə qərq olmuş bu bədbəxtlər əcnəblərin müdaxiləsindən göz açə bilmirlər... və l.a.

Bundan sonra müəllif yenə Tehrana qayıdıb orada olan qarışıqlığı, səfəliyə və birliyin olmamasını istədiyi kimi göstərir, sonra iki möhtərəm şəxsin bir-birilə mübarizəsini təsvir edərək, birini ingilislərin tərəfdarı, digərini isə rusların hamisi kimi qələmə verir. Lakin alçaqcasına bu iki nəfərin adlarını rəmlə, nöqtələrlə işarə edir. Biz açıq bilmirik ki, bu kitabçanı yazan yazıcı bu iki böyük şəxs dedikdə kimləri nəzərdə tutur. Allah eləməmiş bir neçə dəqiqəliyə onun hissiyyatına malik olsaq, onda bu müəmmənin üzərindən pərdəni çəkə bilərik. Amma bu cür çirkinliyi öz heysiyyatımızdan xaric bilib gözəliyə ki, bu şeylərin üstü qanuni şəkildə açılsın, sonra öz rəylimizi yazaq. Bu iki nəfərdən əlavə nöqtələr altında gizlənen başqa cəmiyyətlər və şəxslər də vardır. Müəllif öz günahlarının üstünü örtmək üçün alçaqcasına bu nöqtələrdən istifadə etmişdir. Gərək bu rəmlərin üstü açılsın və bu kiçik nöqtələrin əvəzinə böyük hərflər öz yerini tutsun.

"Tehrandə iki böyük dəstə var, onlardan biri istibdad üçün çalışan partiya (...) idi ki, kazaklar da ona havadarlıq edirdi. İkinci dəstə məşrutəxalərdir ki, onların da qüvvələri Azərbaycan və Qafqaz mücahidləridir.

Məşrutəçilərin içində də iki böyük dəstə var. Onlardan biri "ictimaiyyun-ammiyyun", o biri "ictimaiyyun-inqilabiyyun"dur.

İctimaiyyun-ammiyyunun rəisi cənab (...) idi. Bu "ədil" in yazdığına görə "ictimaiyyun-ammiyyunun" rəisi olan bu şəxs bundan əvvəl Azərbaycanda osmanlı siyasəti aparırdı. O, Azərbaycanı osmanlıların ixtiyarına vermək istəyirdi. O, göstərir ki, osmanlıların qəfləti və "firqə" ilə rəqəbəti (bu nöqtəni bir acı təəssüflə yazır) nəticəsində firqə məsləkini dəyişib ingilislərin toruna düşdü, indi də onlar üçün işləyir?!"

Budur, xoruzun quyruğu görünür. Cənab Ə.Səfəvət ingilislərəstləri osmanlıperəst edib Azərbaycanı Türkiyənin bir əyaləti etmək istəyir. Lakin məlumdur ki, onun kimi yazıcılar Hüseyn Həmi və Petros efəndi kimi konsullar, Smitko kimi quldurlar osmanlı siyasətinin nümayəndələridirlər. Onlar belə yalan əqidələri ilə məqsədlərinə tez çatdılar. "İn reh ki to mīrevi be Türkistan est" (sən getdiyin bu yol Türküstana-dır).

Onlar İranın indiki vəziyyətindən ictimaiyyun-ammiyyun, ictimaiyyun-inqilabiyyun firqələri və bunlar kimilərindən özələrinə tərəfdarlar tapa bilərlərmi? Həni? Sənaye və ticarət ictimaiyyun ideyalarını yaradır və onlara tərəfdarlarını hazırlayır?

Əfəndi özü İrani bir vəhşi və bədavi şəkildə təsvir edir. Bəs necə olur ki, İranda ictimaiyyun məsləkinin mövcudluğuna inanır ki, bu XX əsrdə Fransada belə onlar əksəriyyət təşkil edə bilmirlər. Bəs bu cür ziddiyyətlərlə İranda nə etmək olar? Bəlkə elə bunu müəllifin öz bey-nində qoyaq qalsın.

Tehranda indi nə ictimaiyyun-ammiyyun, nə də ictimaiyyun-inqla-biyyun vardır. Bu cür məsləklərin dalınca gedən böyük dəstələr yox-dur. Burada deyilən partiyabazlıqdan biri odur ki, xoşniyyətlə qərəz-mərəzzis öz millətinə xidmət edir, bir digəri də şəxsi-qərəzl işə salır ki, hər ölkədə buna oxşarı mövcuddur.

Biz ictimai, elmi, iqtisadi və siyasi qanunların kənarında ictimai-yyun olan firqə və dəstəni qəbul etmirik, tanımırıq. Hətta "ziddiyyətli münasibətlərə malik olsalar da" tanımırıq. Hərçənd ki, İrani məhşər içində təsvir edən Əfəndi cənablarının yeganə çarəsi bu olub ki, on-ları rəmlə göstərsin, bununla rus və ingilis tərəfdarlarını nəhaq yere sürgün eləsin ki, bəlkə ölkə asudə ola.

Onlar sürgün edildikdən sonra istədiyiniz kimi Məclisi-Məbusan açın, kabinəni əvəz eləyin, hərbi qüvvəni qaydaya salın. Deməli, mü-cahidlər getməli, xarici müşavirlər gəlməlidirlər ki, bəlkə bir iş olsun, lazımlı bir iş.

"Ümid!", "xoşniyyət!" ... Səfvətin vəsiyyət və nəsihəti budur.

Biz də hesab edirik ki, ümid və xoşniyyət olmalıdır, amma səfvət-lərin xoşniyyət növündən yox!

Biz hazırıq ki, o rus və ingilis tərəfdarları haqqında söhbət edək. Bu şərtlə ki, Səfvət də bir kişilik edib o rəmzi nöqtələrin yerində nə-zərdə tutduğu adları açıq yazsın, ədəbi yalan deməyib, həqiqəti şərəf-lə izhar etsin.

Biz Səfvəti rədd edərkən demirik ki, həyatımız doğru və düzgün olub, kəm-kəsirsiz və eysizdir.

Bizim nöqsan və qüsurlumuz çoxdur. Amma tarixi hal və hüquqlar fasiləsi nöqteyi-nəzərindən ölkənin şəraiti və İranın həqiqətlərinə nə-zər salaq.

Mövcud nöqsanlara İrandan kənarda olan həqiqətlər nöqteyi-nəz-ərindən baxan Ə.Səfvətlərin yeri Tehranda deyil, bəlkə Peterburqda "Novoye vremya" idarəsində Menşikovun redaktor stolu arxasındadır ki, Menşikovu da İstanbula aparıb Ə.Səfvətin yerinə qoymalıdirlər!

Niş

"İrani-nov" №61,
8 noyabr, 1909

PARLAMENT NƏ VƏZİYYƏTDƏ AÇILIR?

Əsrimiz Şərq millətlərinin yeniləşmə dövrüdür. İndiyə qədər Avro-pa sərmayədarları bütün Şərq əhalisini özlərinə həmişəlik qul bilib, tə-səvvür edirdilər ki, bəşər övladının gündoğan tərəfdə yaşayan qismi onların gözlərinin tamamını doldurmaq üçün yaradılıblar. Və dünyaya gəlirlər ki, onların adət və zəhmətlərindən avropalılar istifadə etsinlər, onlara kor alət olsunlar. Avropalılar Avropa bazarlarında onların istifa-dəsi üçün lazım olmayan, satılmayan əmtəə ilə Şərqi doldururlar.

Avropa sərmayədarları mallarını satmaq üçün Şərq ölkələrini öz müstəmləkələri hesab edib, bu siyasəti davam etdirirlər.

Orta əsrlər feodal quruluşu, hərəc-mərcilik və geridə qalmış sənaye və istehsal üsuluna malik olan Asiya əhalisi bu istilacı və dağıdıcı hü-cumlara qarşı iqtisadi rəqəbat apara bilmirdi və siyasi müqavimət də göstərə bilmirdi. Çünki onların topları və hərbi gəmilərinə qarşı çıxmaq qeyri-mümkün və imkandan xaric idi. Buna görə də Şərq əhalisi qə-dim ibtidai icma dövründə olduğu kimi yaşayır, onların cəhalet yuxu-sunda olduğu müddətdə Avropa ölkələri böyük müvəffəqiyyətlə fəa-liyyət göstərüb öz müstəmləkə siyasətlərini işə salıblar. Buna görə ki-çik Avropa dövlətləri əhali və ərazi cəhətdən Şərq ölkələrindən geri qalsalar da Asiya dövlətlərini istila edib, ya onların müstəqilliklərini əl-lərləndirib, ya da müstəqil dövlətlər kimi öz nüfuz dairələrində oyuncaq kimi saxlayıblar və milyonlarla əhaliyi avropalıların mənfəə-tlərinə xidmət etməyə vadar ediblər.

Dünya okeanında - Qərb aləminin uclarında yerləşən iki kiçik ada^x - dünyanın ən gözəl və qəşəng ölkələrini öz tə'siri altına gətirərək, bu ölkələrin bütün şahzadə və rəcələrini^{xx} öz istibdad pəncəsinin əsə-rinə alıb biçərə hindlilərə qarşı elə bir hərbi qüvvə hazırlayıblar ki, on-ların ürək arzularına zidd olaraq zülm və istibdad pəncəsi altında ita-ətkar olmağa məcbur ediblər.

Əgər təkcə Hindistanla kifayətlənseydilər, dərddən yarı idi. Əksinə Şi-mali Amerikanın böyük hissəsini və adalarının çoxunu öz istilaları al-tına alıblar. Bir neçə mədəni millətin torpaqlarını dağıdıb qəsb ediblər. Nəticədə dünyanın yeddidi birinin sərvət və torpaqlarını ələ keçirib-lər ki, bütün dünyaya meydan oxuya bilsələr.

^x Söhbət Böyük Britaniyadan gedir. - Ş.H.

^{xx} Race - Hindistanda yerli feodal hakim.

Beləliklə, Avropa sərmayədarları feodalizm mühlində yaşayan, geridə qalmış millətlərə öz həyat tərzlərini qəbul etdiriblər. Avropada elə dövlət yoxdur ki, onun yer kürəsinin başqa yerlərində müstəmləkəsi olmasın və bu yerlərdə sərmayədarlar öz qanunlarını doldurmasınlar.

Başqa dövlətlərdən daha gec bu üsula əl atan Rusiya idi ki, bu gün Sibir, Türkünstan, Qafqaz və sairədən ibarət böyük əraziyə sahibdir. O, indi öz ərazisinə görə Avropanın ən böyük dövlətlərindən biri hesab olunur.

Məgər bu ağaların öz müstəmləkələri ilə necə rəftar etmələri barədə danışmağa ehtiyacı varmı? Fikrimizcə bu barədə geniş şərh lazım deyil. Fəqət bu cəhəti bilmək lazımdır ki, istilaçı Avropa dövlətlərinin müstəmləkəçilik siyasətlərinin əsasını təşkil edən mədəniyyət məsləki budur ki, əsirliyə məhkum olunmuşları insan saymır, onlara qarşı heç heyvanlara da rəva görülməyən tərzdə davranırlar.

Belə bir rəhmsiz və təhqiramiz rəftarın mövcudluğu ilə yanaşı Avropa meyl və baxışları ilə onlar çox ciddiyyətlə əsarətdə saxladıkları bazarlara həm də özlərlə tərəqqiparverlik hərəkatı və hüriyyətperestlik hissləri də gətiriblər. Onların məhsulları və əmtəə istehsalı artıqca azadlıq ideyaları da genişləndirdi və inkişaf etdirdi. Sənaye və texniki vasitələrin, mədəni məhsulların göndərildikləri yerlərə, özlərlə bərabər azadlıq ideyaları aparmaması və o yerlərin xalqlarını oyatmaması mümkün deyildi.

Avropalıların geymək, yemək, içmək, elmi ixtiraları və məhsullarından bəhs etmirik. Fəqət bu cəhətlə kifayətlənirik ki, bu qüdrətli hərflər meydana çıxarkən məğlub olmuş millətlərin kaman və oxdan başqa bir şeyləri olmayıb. Top və tüfəng güllələrinin onların başına beləyil-nagəhan^x kimi töküldüyünü, onların silah və hərbi ləvazimatının müdafiəyə yaramadığını gördükcə onlar düşmən silahı müqabilində ayrı beləyil-nagəhan ixtira etmək fikrinə düşdülər.

Avropalıların Şərq ölkələrinə hücumları bütünlüklə sərmayədarlıq hücumları idi. Ona görə də qalib geldilər. Çünki mədəniyyət təkamülünün qanunu hələlik Şərqə nüfuz etməyib, feodalizm üsul-idarəsi də müqavimət göstərə bilməyib. Topu isə meydanadan həmişə o hərif aparır ki, o, zaman və məkan şəraitinə uyğun hərəket edir. Kapitalizm üsulunun əsas xüsusiyyəti də elə burasındadır ki, o azadlıq ideyası yaradır, qoymur ki, camaat kor-koranə bir dəstənin əlində gəlir aletinə çevrilsin.

Şərqilərin öz varlıqlarını bildirib hərəketə gəlmələri də buradan doğur.

Şərqdə yenilik və təkamülün ilk yarandığı yer Yaponiya olmuşdur. Şərqin uçqarlarında Okeanın ortasında hər yerdən kənar və əsrlərlə adı bilinməmiş qalan bu ölkə öz misilsiz fəthatları ilə son illərdə Şərqdə insanların oyandığını və mədəniyyətin yüksəldiyini avropalılara sübut etdi.

Yaponların ruslar üzərində qələbəsi Asiya və Afrikada ümumi bir hərəkata bais oldu. Əgər səthi bir nəzər salsaq və bu hərəkatı tədqiq edilsə, mə'lum olar ki, bu bir tərəfdən daxili feodalizmin əleyhinə, o biri tərəfdən xarici təzyiqlər və əcnəbi kapitalistlərin əleyhinə idi.

Bu ümumi hərəkatda İslam aləmi başqa millətlərdən daha çox avropalıların təcavüzünə mə'ruz qalırdı. Avropalılar dörd ildən bəri törətdikləri qanlı hadisələrlə bu təcavüzə öz varlıqlarını sübut etdilər. Bu az müddətdə burada üç mütləq hakim bir-birinin dalınca tac-taxtdan əl çəkdi. Bu tac-taxtın tərəfindən olan firqələr hər yerdə zəlif oldular.

Otuz iki il idi ki, zalım Əbdülməhid osmanlı millətini zülm altında saxlayırdı. Xalqı və ölkəni bu zülm və əsarətdən xilas etmək istəyən hər kəs işgəncə görüb öldürülür, minlərcə namuslu adamlar dənizlərin dərinliyində batırılırdı. Nəhayət, pis əməllərinin müqabilində onu hakimiyyətdən təpəsi üstə saldırlar, həbs və əsir etdilər. Ondan sonra xalqını fəlakətə düşür etmək istədi, onların azadlığına mane oldu. Həmin şəxs öz cəzasına çatdı və nələr baş verdiyini biz öz gözümüzlə görmüşük. Bu alçaq adam istəyirdi ki, başərin tərəqqi və təkamülünün qabağına sədd çəksin. Lakin o bilmirdi ki, köhnə və vaxtı keçmiş qaydalarla yaşamaq mümkün deyil.

Bir dəfə o, Milli Məclisi topa tutub, qana boyayaraq aradan götürmək istədikdə, millət də sakit oturmayıb, qanlı toqquşma ilə də öz məqsədinə nail oldu və öz amalının - Kə'bəsinin qapılarını bağlı qalmağa qoymadı.

Azadlıq məş'əlini qanla söndürmək olmaz. Bəli, budur, bu qədər qan tökməklə məş'əli söndürə bilmədilər.

Milli Məclis bu gün açılır. İndi baxaq görək biz nə haldayıq? Bu barədə qısaca danışmaq istədik.

Milli Məclis açılır, həm də dərin böhranlı bir dövrdə açılır. Bu elə bir böhrandır ki, bu müqəddəs vətən altı min illik tarixində belesini görməmişdir. Bəli, bizim tarix belə böhrandan nişan vermirlər. İran tarixinə baxanda görürük ki, bizim ölkəmiz bu müddətdə çox çətin böhranlara rast gəlir. Amma o böhranların hamısı siyasi böhranlar idi. Ancaq indi həm siyasi, həm də ictimai böhranlarla üzləşmişik.

Bizim qədim siyasi rəqiblərimizin izi hələ də tarixdə qalmaqdadır. Onlar hərbi və siyasi qüvvə ilə bizi əziblər. Amma indiki rəqiblərimiz

^x beləyil-nagəhan - gözlənilməz belə

bizi daha pis və daha dəhşətli bir bəlaya düşər ediblər.

Əvvəldə müxtəsər dedik ki, İran indi istəyir ki, özünü feodalizmdən qurtarsın və sərmayədarlığı tətbiq etsin. Həqiqətdən də o, indi bu yenilik və tərəqqi yolundadır. İran istəyir ki, inkişaf etsin, özünü xarici kapitalistlərin təzyiqindən qurtarsın, milli sərmayədarlığı təmin etsin, milli inkişafa nail olsun.

Bəli, indi çox yaxşı başa düşüldü ki, bu vəziyyətdə yaşamaq olmaz, bu mümkün deyil. Ölkə xarici və daxili bəlalara mübtəla olduğu üçün, cəhəlet və qəflət bu ölkəni elə vəziyyətə salıb ki, çox şey aradan gedib. İranın əsrlərlə yatdığı bu xəstəlik yatağından qalxması üçün lazımı qüvvəsi yoxdur, damarlarında axan qan quruyubdur. Maliyyə qüvvəsi olan qan da əlində yoxdur. Köhnə, qədim, cəhəlet və xudpəsəndlik üsulu onu elə xəstələndirib ki, rəqiblər bu zəiflikdən istifadə edib ölkənin qan damarlarını ehtiyatla öz əllərinə alıblar və əllərində saxlayırlar. Onlar xəstənin başının üstündə durublar və onda bir balaca hərəkət gördükdə dərhal lynələrini sancırlar. Yə'ni ölkənin bütün sərvət mənbələri olan banklar, istiqrazlar və başqa müqavilələri möhkəm ələ alıb biza heç bir şey qaytarmaq fikrində deyillər və istəyirlər ki, biz bu çətinliklərdən xilas olaq. Onlar yaxşı bilirlər ki, İranın fəlakəti son dərəcəyə çatıb, bütün var-yoxunu əldən veribdir. Gələcəkdə onlarla rəqəbat etmək üçün İran xaricdən borc almağa məcburdur. Buna görə də onlar azad İranın iqtisadi və siyasi cəhətdən inkişafına mane olurlar. Əsrlər boyunca ölkə hərc-mərclik içində olub. İndi də millət yeni üsul ilə lazımı qədər tanış deyil. Keçmiş dövlətdə fitnə-fəsad elə yüksək dərəcəyə çatmışdı ki, onun intizamı işləri bu gün də məşrutəçiləri öz tə'siri altına salır, onların öz şəxsi mənafeyini güdməyə alışdırır və sabitsizliyə doğru aparır. Ölkədə mərkəzi dövlətin kifayət qədər qüvvəsi yoxdur. Əyalətlərdə hələ indi də yarımvəhşi dəstələri qalmaqdadır. Keçmiş mütləqiyyət hökuməti onların öhdəsindən gələ bilmirdi. İndi onların nizam-intizamı lazımdır. Bizim indiki məşrutə hökuməti alçaqlıq və xəyanətdən ibarət olan köhnə vasitələrdən istifadə edə bilməz. Xalqın rahatlığını, əmin-amanlığını və ölkənin qorunmasını təmin etmək üçün müntəzəm və nizamlı qüvvə lazımdır.

Bununla əlaqədar olaraq Milli Məclis öz müzakirələrində vətənin bir tükəndən asılı olan və hər saat qırılıb düşməsi gözlənilən istiqbalını nəzərdən qaçırmamalıdır. Bunsuz bizim ikinci parlament xarici qoşunların ölkədən getməsi müqabilində çoxlu mania və çətinliklərə rast gələcəkdir.

Bu səbəbdəndir ki, intizama tabe olmayan şahsevənlər o qədər cəsarət və cürət ediblər ki, xalqın malına, canına təcavüz edirlər, xalqın evlərini dağıdıb, kəndləri və şəhərləri yandırırırlar. Elə buna görə bəzi

şəxslər ölkə üçün zərərli tə'sir altına düşüblər və lazım bilərlər ki, başqa nüfuza şərik çıxmaq və bu nüfuzla qanunların nəşrinə və iş görməyə hazır olan bir hey'ətə mane olur, dövlət və millətin qiymətli vaxtını alırlar. Buna, bu nöqsanlara və vaxtın azlığına baxmayaraq ikinci Milli Məclis əvvəlkinə nisbətən bir sıra işlər görmüşdür ki, onları da qeyd etməmək olmaz:

Birinci - ümumiyyətlə, indiki məclis vəkiliəri əvvəlki vəkildərdən daha layiqlidirlər və öz məqam və mövqelərinin əhəmiyyətinə görə daha münasibdirlər.

İkinci - millət keçən müddətdə çox əziyyət çəkib və indi azadlığın qədrini, qiymətini o vaxta nisbətən daha yaxşı bilir və anlayır.

Biz ona görə düşündüklərimizi yazırıq ki, daxili nizam-intizam bərqərar olandan sonra məclis gərək möhkəm əsas üzərində möhtərəm vəkillərlə məşğul olsun.

1. Maliyyə işləri araşdırılmalıdır; ölkənin asayışı mümkün qədər təmin edilməlidir. Bunun üçün lazım olsa borc da alınmalı, pul əldə edilməlidir.

2. Asayışı təmin etmək, mərkəzi hökumət və icraiyyə orqanlarının nüfuzunu bərqərar etmək, möhkəmləndirmək üçün bir silahlı qüvvə yaradılmalıdır.

3. Rus ordusunun İrandan getməsi üçün çox ciddi addım atılmalıdır.

4. Maarif məsələsində ciddi intizam yaradılmalı, ümumiyyətlə, ciddi dəyişiklik edilməli, maarif sahəsi genişləndirilməli və möhkəm əsaslar üzərində qurulmalıdır.

5. Bütün dövlət idarələri islah olunmalı, onların hər biri üçün xaricdən məsləhətçi alimlər dəvət olunmalıdır.

Rəsulzadə
"İrani-nov" №67,
15 noyabr, 1909.

MİLLƏT VƏKİLLƏRİ

Bu gün Milli Məclis açılır!

"Baharistan" binası xainlərin, vətəni satanların pis niyyətləri, alçaqların nalayiq hərəkətləri nəticəsində topa tutulub viran oldu. Bütün zalımlar və onu dağıdanlar inqilab odunda yandılar. Çünki azadlıq ideyaları məhv olan deyil. Xalqın üsusi meylinə uyğun olan ideyalar yənidən baş qaldıraraq alçaqları aradan götürdü, qapıları xalqın üzünə açdı və onlar aşağıdakı bəyannaməni verdilər:

Ey məzlum və zülm görmüş millətin seçmə övladları! İndi tarix sizin qarşınızda böyük vəzifə qoyubdur, öz iş yerinizə tələsin. Bu tarixi gündə tutduğunuz vəzifəyə diqqətlə yanaşın!

Mənim qapılarımdan qalıblar kimi daxil olun! Bu qalibyyət mənim bəla və müsibətlərimin mükafatı olar. İlk məclsin vəkilləri hirsələnib bə'ziləri həmişəlik, bə'ziləri isə müvəqqəti olaraq məni tərk edəblər!

Əvvəllər peşman və naümid olduğumdan indi on dəfə artıq şadam və fəxr edirəm.

Ey İran övladları, ey millətin seçilmişləri! Siz bu gündən böyük məs'ulyyət qarşısındasınız. İranın bütün məzlumları, yoxsulları, evləri dağılanlar, avara qalanlar, yiyəsizlər, yetimlər, darda qalanlar hamısı gözlərini sizə tikiblər. Bu torpaqda doğulmuşlar - yuxarılar və aşağılar, ağlıllar və cahillər hamıqla sizin qanunlara müvafiq kifayət qədər vətənpərvər tədbirlərinizə ümid bəsləyirlər. Ölkə böhran odunda yanır, onu söndürmək lazımdır. Vətən uçurum qarşısında qalıb və gözləyir ki, ona nə vaxt kömək əli uzanacaq. Siz də həmin vəzifəni icra etmək üçün seçilmişsiniz və onun həllinin məs'ulusunuz.

Təkcə İran gözünü sizə dikməyib, bu gün bütün mədəni ölkələr dörd gözle sizin görəcəyiniz işlərə diqqət yetirir.

Sizi bu yüksək məqama qaldırmış vətən şəhidləri indi torpaq altından, qəbirlərdən, torpaqla dolmuş gözlərini sizə və sizin qeyrətinizə, hümmətinizə dikiblər. Onlar sinəsi özgələrin atlarının dirnaqları ilə yaralanmış vətənin azadlığını sizin fəaliyyətinizdən gözləyirlər. Bütün xalqın yanıqlı baxışları sizə dikilmişdir, siz onların ümidisiniz. Mən də sizin məqamın əhəmiyyətini başa düşürəm. Öz sarayımda mən də sizi qəbul edib təbrik edirəm, bu şərtlə ki, məs'ulyyəti, öz qeyrətinizi sübuta yetirəsiniz.

"Baharistan"ın yuxarıdakı dediklərinə biz də bir neçə kəlmə əlavə edək...

Ey seçilmiş vəkillər! Məzlum və kədərli millət öz qüdrətlə zülmkarları sarsıtdı və sizi ucaltdı! Bunun müqabilində siz ölkənin əldən get-

məkdə olan tarixi qüdrətini və milli heysiyyətini geri qaytarmalısınız. Öz ləqayətinizi sübuta yetirin! Bunu da bilin ki, bu ikinci Milli Məclisdə öz hərəkətinizlə millət fədakarlarının sinəsinə kəm gətirməlisiniz. Bu cəhəti gerek nəzərdə saxlayıb sonra öz fəzifələrinizi yerinə yetirəcək yolu ilə addımlayınız.

Bəli, öz milli vəzifənizin icra yerinə - "Baharistana" daxil olun! Yəni təkrar edirəm, sizin gördüyünüz işlər vətən şəhidləri, azadlıq mücahidləri və vətən istiqlali yolunda canından keçənlərin ruhunu şad edəcəkdir!

M.ƏMİN

"İrəni-nov" N67,
15 noyabr, 1909.

YENİ TƏRZİ-HƏRƏKƏT

Biçərə İranın əxlaqında və Tehrandə təzə və qərībə adətlər meydana çıxmışdır. Öz rəqibini gözəndən salıb, öz şəxsi məqsədlərinə çatmaq istəyən hər kəs mütləq gerek iki vasitədən birindən istifadə etsin. Məsələn, 25 nəfər bir yerdə toplaşsa necə olur-olsun gerek bir dəstə əmələ gətirsinlər. Özləri yalan və iftiranın əleyhinə olsalar da onlara müxalif olan başqa bir partiya ilə əlləri doğru yoldan üzölsə də mübarizəyə başlamaya məcbur olurlar. Harada belələri ilə görüşüb toqquşsanız o vaxt bilirsiniz ki, bunlar nə edirlər.

Bəli, o zaman istibdad dövrünün qara adətlərindən biri olan və güman ki, Tehrandə çox az adamın ləzzətini bilmədiyi rüşvətin ələyindən yapışılır və ondan köməklik gözləyirlər. Onlar da rüşvətə əl atıb tərəfi-müqabilərini də rüşvətxorluqda ittiham edib, böhtan atmaqla öz işlərini görürlər. Fitnəkarlar bu mə'lun rüşvətxorluğu düzəldib, əvvəl Tehrandə, sonra da başqa yerlərdə yaydılar. Bu bir o qədər də böyük əhəmiyyəti olmayan bir hal idi. Çünki o, köhnəlmişdi, artıq xalqın qulağı bu barədə söz-söhbətlə dolmuşdu. İndi isə hiyləgərlik və aldatma bazarında yeni mal meydana çıxmışdır.

O nədir? Bu ingilis və rus nüfuzunun sayəsində meydana çıxan əlaqədir, rus, ya ingilisperəstlikdir. Məsələn, əgər sən bir qədər tərəddüd etsən, ya yorulub geri qalsan, ya əl-ayağa düşüb sürətlə qaçsan, mülayim haldan çıxsan və ya yəni təbiətin ikinci hökmünə çevrilib bütün İranı bürümüş İran adətləri olan ağırılıq və kütlüyü buraxsan və tərk etsən və mülayimliyi bir qırağa qoysan, sənəin əl-ayağını bağlamaq üçün sənə ingilis və ya rusperəst demək kifayətdir!..

Bir töhmət bəsdır ki, təkəcə İrani yox, bütün dünyanı əhatə etsin!... Bu məsələ təkəcə onun üçün deyil ki, yeyin getməyin qarşısı alınsın, hətta o rəqabətdə də işə yararır. Məsələn, bir idarə öz qəzetini yaymaq üçün ərazi axtardıqda bu üsuldən yapışaraq "Xristofor Kolumbun işini" görüb yeni kəşflər edir.

"İrani-nov"ün 77 nömrəsi çıxdı, bir dəfə - 78-ci nömrədə ruspərəst oldu. "Şərq" qəzeti bu böyük məsələni kəşf edib, onun sabahı irəli gedib ayrı şey tapır. Belə ki, "İrani-nov" təkəcə ruspərəst deyil, həm də kafir olur.

Rüşvətخورluq və ruspərəstlik gizli və qaranlıq gecədə meydana gələn məsələlər olduğu üçün xalq onu görməyib, "Şərq" qəzeti isə bunu görübdür. Amma necə olur ki, küfr və kafirliyi xalq bilmir, amma "Şərq" başa düşür?

Lakin biz ondan qorxuruq ki, sabah "Şərq" rəqabət xatirinə heç la-yiq olmayan söz və əməlləri bizim ayağıma yazsın. Lakin söz tapmadığına görə qəzetin sütunlarında həmişə başlıqlar arasında boş buraxdığı 3-4 sətri bu cür doldura bilər ki, "İrani-nov"çular günün günortası məst olub, qılınıcı çəkib Laləzar xiyabanında gəzirdilər.

Düşməncilik və rəqabət xatirinə "Şərq"dən nə desən gözləyə bilər, elə bunu da... Bəlkə bundan da bəterini!..

Niş

"İrani-nov" N 83,
7 dekabr 1909.

BİZİM RƏSMİ DİLİMİZ YOXDUR

Yazının sərlövəsi oxuculara çox qərībā gələ bilər. Çünki hamı bilir ki, bizim rəsmi dilimiz var o da fars dilidir. Bu başlıq mənasız bir iddriadır.

Bəli, məsələyə səthi baxanda ilk əvvəl belə görünür. Bir az səbr edilsə, məsələ tamamilə aydın və aşkar olur.

Bir həftədən artıq deyil ki, darülfünun tələblərinin təlilli qurtarıbıdır. Bu bığarələr nə istəyirdilər? Onlar deyirdilər: biz İranlıyıq, İran darülfünunda dərs oxuyuruq, bura bir neçə min illik İran məmləkətinin paytaxtıdır. Biz niyə ecnəbi dildə təhsil almalıyıq. Onlar xahiş edirdilər ki, heç olmazsa fransız müəllimləri tərcüməçi vasitəsilə dərs desinlər. Ona görə ki, bu "əsrin dahilərinin" tədris və təcrübələri vətən cavanları üçün səmərəsizdir, onlar çətinliklərə düşər olurlar.

Rəsmi dili fars olan müstəqil bir ölkədə fars dilinin yüksək mövqeyi təbiiidir.

Tələbələrən bu haqlı tələbləri qəbul olmadı, jandarmılar vasitəsilə onları dağıtdılar.

Bundan başqa daha bir məsələmiz vardır ki, onun cazibəliliyi və rüsvayçılığı bundan pils deyil. Bu, gömrük məsələsidir. Gömrükxananın bütün dəftərləri, yazıları fransızcadır. Bizim bığarə tacirlərimiz yerli mətbuat səhifələrində dəfələrlə xahiş ediblər ki, heç olmazsa gömrüyün statistika və hesabatı fars dilinə tərcümə olunsun ki, İran tacirləri də xarici tacirlər kimi ondan istifadə edə bilsinlər. Onların səsinə eşidən yoxdur. Deyəsən gömrük idarəsi yaxşı bir "ümumi" qayda tapıbılar ki, iranlı şikayətçilər haqlı olsalar da onlara e'tinasız yanaşılmamıdır.

Bir halda ki, rəsmi dövlət idarəsi fars dilinə belə e'tinasızlıq edir və bir adam də tapılır ki, onu bu mühüm, hər bir insan üçün birinci dərəcəli məsələnin icrasına məcbur etsin. Belə olduqda bizim haqqımız varmı ki, fars dilinin rəsmi dil olduğunu iddia edək?..

Cavabını nazirlər kabinəsindən gözləyirik. Biz isə bununla kifayətlənirik.

Çox təəccüblüdür! Rusiyanın məhkum millətləri, Polşa və Qafqaz xalqları istəyirlər ki, öz yerlərindəki dövlət idarələrində rus dili ilə yanaşı ana dilləri də işlənsin. Yəni bütün dövlət yazıları, hər iki - rəsmi və yerli dillərdə olsun.

Bütün başqa idarələrin sənədləri yerli əhali üçün onların milli dillərində tərtib edilsin.

Amma biz öz milli müstəqil ölkəmizdə milli hökumətimizin rəsmi dilini avropalı məmurlara qəbul etdirə bilmirik!..

Odur ki, deyirik: bizim rəsmi dilimiz yoxdur!..

Niş

"İrani-nov" N 99,
27 dekabr 1909.

ŞİKAYƏTİN BAŞLANMASI

Bir ay yarımdır ki, Milli Məclis açılıb və o, məsələlərin müzakirəsi-lə məşğuldur. 45 gündür ki, möhtərəm vəkllər qapalı iclaslarda hərə-rətlə nitqlər söyləyirlər, açıq məclislərdə isə mülayimliklə danışirlər.

Bizim parlament iclasları həqiqətən də tamaşaçılar üçün o qədər də maraqlı deyil. Amma möhtərəm vəkllər üçün yəqin ki, faydasız və xeyirsiz deyil.

Biz deyirik ki, bizim parlament iclasları maraqlı deyil, ona görə ki, bütün ixtilafli mühüm məsələlər əvvəlcə qapalı icaslarda tamamilə həll edilir, ondan sonra vəkllərin ehtirasları sönür, azalır, həmin mə-sələni açıq icaslarda müəyyən bir qaydada rəsmən müzakirə edirlər.

Bu ona oxşayır ki, aktyorlar bir tamaşa verəndə əvvəlcə rollarını hazırlayıb sonra müəyyən mizanda onu səhnəyə çıxarırlar. Yeganə fərq ondadır ki, teatr səhnəsi üçün adı bir şey olan suflyor burada yox-dur. Aktyorların bu üsuldən istifadə etmələri tamaşa üçün pis deyil. Əgər bizim vəkllər aktyorluq sənətinə bir qədər bələd olsaydılar pis olmazdı. Çox təəssüf ki, onlar nəinki aktyorluğa, hətta bu sözə də la-zımınca bələd deyillər. Əgər möhtərəm vəkllərin birisi aktyorluq et-səydi, yenə eybi yox idi!...

Tamaşaçılardan biri olan mən parlamentin bu cür işi barədə öz yol-daşlarımdan çoxlu şikayət eşitmişəm. Deyirlər ki, bu necə işdir, adam buraya gəlir ki, zövq, duyğu, hərəkət müşahidə etsin. Amma əksinə olur, adam özü zövq və hərəkətdən düşür, qalan həvəsini də itirir, vək-killərin bu vəziyyətini görəndə yuxusu gəlir. Vaxt olub ki, babalı söy-ləyənlərin boynuna deyirlər ki, parlamentin açıq iclaslarında, müzakir-ələr vaxtı bəzi tamaşaçılar yatıblar. Vəkllərdən də hər hansısa fikrə dalmış olubsa da ondan xəbərimiz yoxdur.

Şübhəsizdir ki, belə gedərsə, istər tamaşaçılardan, istərsə də möh-tərəm vəkllərdən olsun məclisin işindən narazıların sayı gündən-günə artacaqdır. Artıq şikayət başlanmışdır. Ona görə ki, ay yarımlıq iclaslar müddətində Milli Məclis bir iş görməyib ki, bir şeyi də gizlətsin.

Açılış zamanı söylənilən nitqin cavabı hələ də yazılmayıb. Vəkll-ər öz daxili nizamnamələrini hələ də tamamlamayıblar! Gördükləri iş yalnız nazirlər məramnaməsinin təsdiqi və daxili nizamnamənin tər-cüməsindən ibarətdir ki, bu da dörd nəfərin zəhmətinin nəticəsidir.

Şikayət edən tək biz deyilik. Vəkllərdən də bir qrup şikayətlənib. Bu "İrani-nov" un 99-cu sayında "Milli Məclisdən xəbərlər" başlığı altın-da dərc olunmuşdur. Orada deyilir ki, "biz müəyyən olunan zəhmət haqqı müqabilində bu 40 gündə millət üçün bir o qədər iş görməmişik".

Hətta vəkllərdən biri deyibdir: "Biz gündə 3 təmən 3 min 300 dinar və bir qədər də artıq pul alır, onun müqabilində isə bir iş görmürük".

Cavabında biz deyirik: Niyə? Orta hesabla gündə bir qısa iclasınız var. Bu da bir işdir. Dünyanın heç bir parlamentində belə iş yoxdur.

NİŞ

"İrani-nov" N 101,

29 dekabr 1909

YAPON VƏ RUS

Bu gün Røyter teleqraf agentliyi "Tayms" qəzeti müxbirinin xəbər-lərini çap etmişdir. Burada rus-yapon münasibətləri barədə çoxlu ehtimal irəli sürülür. İş orasındadır ki, burada yalanla-doğru bir-birinə qarışmış və bir dolaşlıqlı törənmişdir. Bunun nəticəsi o ola bilər ki, Uzaq Şərqi yenidən qorxulu hadisələr bürüsün və şölə saçır oranı alovlandırsın.

Røyterin teleqrafında deyilir ki, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi Şərq idarəsinin rəisi, yaponların Rusiyaya hücum edəcəklərinə dair nota verdiyinə görə işdən götürülmüşdür.

Bir nəfər rəsmi dövlət qulluqçusu yaponların Rusiyaya hücum ede-cəyini açıb dediyi üçün onun da işdən çıxarılması barədə göstəriş ve-rilmişdir.

Biz izləyirik ki, görəsən mövcud beynəlxalq vəziyyəti yaxşı bilən Rusiya və Avropa qəzetləri nə deyəcəklər, nə təsəvvürlər irəli sürə-cəklər?...Fəqət bunu bilmək lazımdır ki, bir adamın rus-yapon məsə-ləsi haqqında sözlərinə görə işdən çıxarılması, günahının ağır-yüngül və ya bərabər olub-olmaması tarazlaşdırılmış bir tərəzidən asılıdır. Farslarda bir məsələ var, deyirlər: "od olmayan yerdən tüstü çıxmaz".

Bəli, tüstü olan şey Yaponiyanın hazırılıq görməsidir. Yayılan xə-bərlərlə təsbit olunmuşdur ki, Yaponiya ciddi hazırılıq görür. Artıq ye-qin hücum etmək fikrindədir.

Şərq bir daha belə bir sual qarşısındadır ki, görən 1904-cü il mü-haribəsinin təsirlərindən ayrılmayan bu dövlətlərin hansı bu dəfəki mü-haribədə qalib gələ bilər? Ağillıların çoxu deyir ki, əlbəttə Rusiya. Gə-rək Rusiya əvvəlcə özünü "sarı təhlükə"dən müdafiə edə, özünün Şi-mal qatlarını Şərqi yandıracağı günəş şüalarının istislinin qarşısına qoya.

Əcəba, rus dövləti bu qorxulu addımı atacaqmı? Bu mühüm suala cavab vermək üçün gerek Rusiya ilə Yaponiya arasındakı qarşılıqlı

münasibətlərdə qaynar nöqtə olan Uzaq Şərqdəki Mancuriya çöllərinə diqqət yetirək. Neçə vaxtdır ki, bu iki dövlət arasında Uzaq Şərq demir yolu məsələsində münaqişə meydana çıxıb. Rus dövləti müqaviləyə əsasən öz nüfuz dairəsində olanları müdafiə etməkdən əl çəkibdir, onları yaponların ixtiyarına təslim edibdir.

Biz güman edirik ki, Rusiya indiki vəziyyətdə işi o yere gətirib çıxarmaz ki, müharibə odu alovlansın. Hər halda ruslar yaponların tələblərinə güzəştə gedəcəklər. Bizim isə zəifliyimizdən istifadə edib öz tamahkar tələbləri müqabilində bizi güzəştə getməyə məcbur etmək istəyirlər. O biri tərəfdən ehtimal olunur ki, məsələ bizim hiss etdiyimiz kimi yox, onun əksinə də ola bilər. Yeni ola bilər ki, zamanəmizə xas olan tarixi fəvqəladə inqilablar nəticəsində böyük bir qırğının şəhidi olaq!

Görək sabah nə deyəcək!

R-zadə
"İrani-nov" N 110,
13 yanvar 1910

ŞƏR ARVADLAR

Spirtili içkilərə fəsadın anası deyiblər. Mən bu tərif qəbul edə bilmərəm, bu fikri çox bəyənirəm və təqdir edirəm. Spirtili içkilər doğrudan da çox fəsadın anasıdır. Lakin fəsadların anası tək bir o deyil.

Şübhəsiz ki, ana olan qadın olmalıdır. Bəs onda spirtili içki kimin arvadıdır? Yəqin ki, övladı fəsad olan qadının sözsüz ki, gerek əri də şər olsun. Deməli, belə nəticə çıxartmaq olar ki, spirtili içki şərin qadınıdır.

Məlumdur ki, şərin övladı çoxdur. Oğlu və qızlarının sayı çoxdur, özü də çox şəhvetpəstidir. Belə olanda gerek qadınlar da çox olsun. Bu qədər övladın oğurluq, yalan danışma, fitnəkarlıq, qatillik və sair kimi qeyri-qanuni işlərinə fərman verən, əmr edən o şər anadır. Beləliklə mən o fəlsəfəyə inanıram ki, xəbəsliliyin anaları vardır. Bunlardan biri də çox barlı-bəhərli olan işsizlikdir.

Bəli, işsizliyi gerek şərin birinci hələmlərindən biləsən və yəqin edirəm ki, o baş hələmdir. Şər bu öz qadınıcazlarını İranda tapmışdır. Özünün doğduğu bu mənfur övladlarından kifayət qədər də razıdır.

Bu qədər gördüyünüz rəngarəng dilənçi və müxtəlif cinsli gədalərin hər biri cürbəcür oyun və hoqqabazlıqla alçaqcasına hər kəsə əl açirlar, rəzalet dilini hamının hüzurunda işə salır və rüsvayçılıqla dolanırlar. Bunların hamısı şərin sevimli övladlarıdır, işsizlik anasından

doğulublar. Bəziləri söz gəzdirmək, fitnəkarlıq və casusluqla məşğuldur. Bunlar Tehranda o qədər artmışlar ki, hətta bir qismi xarici səfirlərin siyasi məqsədlərinə, o, birisi "ruhani"lərin diğdığına, üçüncüsü şeytanpərəstlərə qulluq edənələr, dördüncüsü isə qorxulu yalan xəbərlərlə ələmi bir-birinə vurub meydan qızıqırdıranlara alət olublar. Bunlar hamısı hiyləgər işsizliyin əziz balalarıdır.

Nə qədər ki, bu ər-arvadlıqda belə şər və xəyanətkarlıq, belə ifritəlik var, bu vilayətdə əminliyin bərqərar olmasına ümid yoxdur. Odur ki, hər fəsadçı siyasətçi, nüfuz sahibi, mollauma, müstəbid, əyan, partiyabaz (bunlar indiki Tehranda modda olan sözlərdir) vəziyyətdən öz riyakar və satqın məqsədinə uyğun istifadə edib, ümumi işlərin əzab—əziyyətlə başa gəlməsinə səbəb olurlar.

Şəri məğlub etmək və əllesini dağıtmaq üçün arvadlarının sayını azaltmaq lazımdır. İlk aradan götürülməsi qadın işsizlikdir. Onun çarəsi nə qədər tez olsa, bir o qədər yaxşıdır.

Əgər bu ifritə tezliklə aradan götürülməyə və övladlarının sayı məhdudlaşmasa Şeyx Fəzlullah kimilərinin əlindən xilas ola bilməyəcəyik!...

Tezliklə bu işə başlamaq və işsizliyi aradan götürmək lazımdır ki, camaat işsiz qalmasın. Sürətlə tərəqqi etmək üçün tezliklə işsizləri "naib-nurilərin" təsirindən qurtarmaq lazımdır. Elə ki, bunları xilas edə bilsələr, çalışmaq vacibdir ki, onların yerini başqaları tutmasın. Çünki ölkəmizdə ehtiyac içində yaşayan işsizlər və səfillər olduqca, şeyx fəzlullahlar və molla qurbanəllilər özləri üçün davamçıları tapacaqlar.

NIŞ
"İrani-nov" N 111,
14 yanvar 1910

ƏHƏRDƏ VƏZİYYƏT

RUSLAR ƏHƏRDƏ

Azərbaycandan gələn teleqramları əvvəlki nömrələrdə dərc etmişdik. Onlardan ikisi müzakirə edilməyə layiqdir. Bu bizi bir daha məcbur edir ki, dost və bitərəf rus dövlətinin siyasətini şərh edək.

Xəbərlərdən biri belədir ki, ruslar Astara sərhəddindən keçiblər və bir neçə yüz nəfəri Ərdəbilə yerləşdiriblər.

İkinci xəbər Sərabdan gələn teleqramdır. Bu, dövlət ordusunun qələbə xəbərləri arasında verilən xəbərdir. Mənası odur ki, dövlət ordusu və ya düşmənlər harada görünsələr rus qoşunu orada hazır olacaqdır. Rus qoşunundan bir dəstə zəruri ləvazimatla artıq Əhərə getmişdir.

Bir tərəfdən rus qoşunu ölkədən çıxır, rus və ingilis rəsmi mətbuatı bunu dərhal dünyaya cəzə çəkir və deyirlər ki, baxın, rus dövləti səbəbsiz olaraq İranda qalmaq niyyətində deyil. Amma o biri tərəfdən o yavaşca öz ordularını hər dəfə bir bəhanə ilə İranın Şimalında yerləşdirir. Bir tərəfdən aparır, o biri tərəfdən isə gətirir. Bu necə bitərəf siyasətdir?

Kim bilmir ki, məşrutə bahadırlarının qəhrəmanlığının rəhimxanların qəddar qəlblərində fəvqəladə tənəzzül yaratdığı və hər dəfə o düşmənləri dağıtdığı əsnada rus qoşunlarının gəlişi o qəddar qəlblərin cürətlənməsinə səbəb olur?!

Hadisələrdən başı çıxan inana bilməz ki, o insanlığın cəlladı, o göz yaşlarına inanmayan, qan içən o qoca tülkü Rəhim xan öz ətrafında olan qeyrətsizlərə deməyəcək ki, "baxın ruslar bizim köməyimizə gəliblər, daha qorxunuz yoxdur, indi hücum edin".

Məgər bu alçaqlıq yağılının cürətlənməsinə və xalqın rahatlığının pozulmasına səbəb olmayacaq? Məgər o bitərəf rus dövlətinin məmurları kiçik uşaqların belə dərk edə bildiyi məsələni anlamırlar? Məgər rus diplomatiasının bu kədərli məmləkətin belə görmüş xalqına rəhmi gəlir? Yox!... Gəlmir, çünki siyasət rəhm bilməz. Əgər siz bu siyasətçilərin birisindən yavaşca soruşsanız ki, niyə belə edirsiniz, o çox məmnuniyyətlə gülüb deyəcək ki, bu bizim vəzifəmizdir. Bəli bu, onların vəzifəsidir.

Bilmək lazımdır ki, indi beynəlxalq siyasət "jezlizm"^x üsuluna əsas-

^x jezlizm - dəyənək, zor işlətmək siyasəti - Ş.H

lanır. "Jezlizm" elə bir üsuldur ki, "qanuni" məqsədlərə çatmaq üçün qeyri-qanuni vasitələrdən istifadəni mümkün sayır. Lakin rusların bizə qarşı indiki siyasətləri jezlizmdən daha bətərdir. Bəli, onlar öz qeyri-qanuni məqsədlərinə çatmaq üçün qeyri-qanuni vasitələrə əl atırlar. Bu da təbiiyədir. Çünki qeyri-qanuni məqsədlər üçün qanuni məqsədlərdən istifadə etmək mümkün deyil. Bəs niyə biz öz qanuni hüququmuzu qorumaq və müdafiə etmək üçün qanundan istifadə etmədik?!...

R-zadə

"İrani-nov" N 112,

16 yanvar 1910

BİCARƏ MƏTBUAT

"Məzlum millətin mətbuatı da məzlum olur". Bizim əzəmətli vətənimiz İran düşdüyü bu bicarə vəziyyətdə hər tərəfdən xarici və daxili təməhlərə düşər olub, uzun müddətdir ki, ağır xəstələnib və indi də qansızlıq və gücsüzlükdən iztirablı, zəif haldadır. Şübhə yoxdur ki, biz millətin dili adlanan jurnalistlər də zəif və aciz olacaqdır.

Bəli, mümkün deyil ki, zəif bir adamın dili öz ehtiyaclarının öhdəsindən asanlıqla gələ bilsin. Onun üzülmüş bədəni, öz ehtiyaclarını ödəmək üçün nə qədər dad çəksə də zəiflikdən kar olan qulaqlar eşitməz. O, gərək həmişə nalə və fəryad çəkməsin. Şübhəsiz ki, belə halda onun öz çətin vəzifəsinin öhdəsindən gəlməsi mümkün deyil. Deməli o, həmkarlarımızdan birinin başına gəlidiyi kimi acından və susuzluqdan quruyub lal olmalıdır.

Çox təəssüflər olsun bizim milli qəzetlərdən biri pulsuzluqdan və az satıldığından, həm də əhəlinin kömək etməməsi üzündən bağlanmağa məcbur oldu. Qəzetin bağlanması xaricdə və daxildə nə qədər pis təsirlə olacaqdır!...

15 milyon əhali olan bir ölkə bir neçə gündəlik milli qəzetini saxlaya bilmirsə, öz yeniləşməsi barədə hansı yaxşı fikirlər yarada bilər?... Bu elə bir sualdır ki, onun cavabını səhv iş görənlər fəsad əhli verə bilər.

Yerli mətbuatdan Nəcəfdəki ağalara hiyləgərliklə ona görə şikayət edirlər ki, millətin dili olan qəzetlər nüfuz sahiblərinin şəxsi mənafeələrinin əleyhinə yazırlar. Buna görə də onlar mətbuatın ziddinə tədbir görürlər.

Bu sorğu səbəbsiz olaraq qəzetlərə hücum etməklə özlərini gözə soxmaq istəyən o qorxmaz, rəşadətli və şücaətli vəkillərdir.

Bu sorğumuz o şəxsə, o möhtərəm vücuda ki, qəzetdə məqaləni oxumadan onu tənqid edir, qəzetlərin bağlanması sevinir və şükür edir.

Yüksək vəzifə sahibi bir şəxs soruşur ki, "Şərq" qəzeti niyə çıxmır? Cavab verirlər ki, vəsait qurtarıb, ona görə çıxmır.

Başqa bir möhtərəm şəxs orada olanların narahatlığının əksinə olaraq çox sakit və rahatlıqla köksünü ötürüb (elə bil ki, Rəhim xan həbs edilib və rus əsgərləri İrandan çıxarılıbdır) deyir: Allaha şükür! İnşallah o gün də görürük ki, "İrani-nov"-un da vəsaiti qurtarar.

Heç kəsle qərəzi olmayan mən — "Niş" bu barədə deyirəm:

Nişi — əqrəb, nə öz rəhl-kinəst,

İqtizayi-təbiətəş inəst.^x

Mənim də təbiətim sancmaqdir. Mən də bununla həzrət...in müvəfəqiyyətli halını qarışdırıb onun qəlbindəki dünyəyə bir neştər (iyne) batırmaq istəyirəm ki, bəlkə bu yolla onun ürəyi sağala. Mən o "Niş"əm ki, öz yazı heyətimizin adından aşağıdakıları elan edirəm:

- Xatircəm olun, əgər "İrani-nov"-un vəsaiti o ali mənəb sahiblərinin səyi sayəsində qurtarsa da, o idarə üzvlərinin vətənpərvərlik qeyrəti heç vaxt qurtarmayacaqdır. Və onlar vətənpərvərlik məfkurəsindən yeni doğulan uşağı — "İrani-nov"-u hər cür fədakarlıqla qoruyacaqlar. "İrani-nov"-çular öz zəhmətlərinin mükafatını heç kəsdən — nə Nəcəfi—Əşrəfdə olan ağalardan, nə rəcəz^{xx} oxuyan vəkillərdən, nə də başqalarından gözləmidilər.

Bütün millət gərək qəzeti layiqincə qiymətləndirsin. İndi bu diqqəti bu gün görməsək də-yarın onlarındır.

Qərazçilər indi milli mətbuat əleyhinə istedikləri fitvanı, ağır qanunları versinlər, qəzetlərin bağlanması üçün dua oxusunlar. Madam ki, millət biçərədir, onun mətbuatı da biçərə olacaqdır. Fəqət borcu millətə kömək etmək olan şəxslərin onun biçərəliyinə xidmət etməsi çox qəribədir?!

Eyibdir!...

NİŞ

"İrani-nov" N 113,

17 yanvar 1910

^x Əqrəbin sancmasının səbəbi kin deyil, onun təbiəti belədir.

^{xx} Rəcəz - döyüşdən qabaq meydana oxunan şer.

EDAMIN AĞIR XATİRƏSİ

Edam elə bir vasitədir ki, başərin mədəni cəmiyyəti başqa çarə olmadıqda ona ən son vasitə kimi müraciət edir. Bu yolla öz müqəddəs əsaslarının dağıdıcıları ilə mübarizə aparır.

Ağıllı və mədəni cəmiyyətdə edam o zaman həyata keçirilir ki, o biri cəzaları iqtidar özü üçün məqsədə uyğun saymır və onu məqsədinə çatmaq üçün yeganə vasitə hesab edir.

Cəza vermək fəlsəfəsi intiqam almaq fəlsəfəsinin əksinədir. Çünki təqsirlərə görə cəza vermək bəşəriyyətin keçmişinə xətt çəkmir, lakin gələcəkdə onun təkrarının qarşısını alır. Bu cəhətdən də hər tənbeh və cəza, o cümlədən edam cəzaları pis işlərin və məhkumun təqsirinin nəticəsidir. Amma hökmün icra olunduğu və ümumən cəmiyyətin mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən, onun qanunları adlanan bu hal nəticə olmayıb başlanğıcdır.

Bir nəfər günahkarın edam olunması günahın başa çatmasının elan olunması deyil, bəşəri qanunları cinayətkarlara çatdırın xəbərdarlıqdır ki, bundan sonra belə cinayətlərə yol verməsinlər.

Bəşəriyyətin ən yaxşı nümayəndələri və yaxşı insani məslək sahibləri edamı cəzalardan kənar ediblər. Onlar heç cür bir adamın edamla öldürülməsinə razı olmayıblar. Onlar deyirlər ki, əgər adam öldürmək böyük dünyəvi cinayət hesab olunursa, bir başqasının da həyatını elindən almaq lazımdır? Belə də vəhşilik olar ki, yırtıcı vəhşilər kimi həmcinslər bir-birini həlak edərlər?!

Hər hansı bir cinayət müqabilində intiqam almaq üçün edamı əl atmaq ağıllı başer cəmiyyətinə layiq deyil. Bu düzgün məslək tərəfdarı olmağımıza baxmayaraq, biz hüquqi cəhətdən edam cəzasının tətbiq olunmasına etiraz etmirik. Çünki indiki şərait, mövcud vəziyyət istər-istəməz bunu tələb edir. Bu işə hələlik biz üstünlük veririk.

Biz daxili məslək hissləri ilə jurnalistik vəzifəmizi yerinə yetirmək üçün bir bədbəxtin edam olunduğu yerə — Topxana meydanına getdik. Bu, dünyanın ən ağır bədbəxtliyinə layiq görülmə, İran səadətini istəməyənlər cərgəsinə daxil olmuşlardandı. Biz də buraya yığışanların əxlaqi keyfiyyətlərini seyr elədik. Bu məcburi seyrin nəticəsini edamin ağır xatirəsindən başqa bir şey kimi izah edə bilmərik.

Məlum olur ki, istər istibdadın, istərsə də qanlı inqilab illərinin təsiri bizim mənəviyyatımızda özünü göstərir.

Məlum olur ki, biz bu zülm və sistemə elə mübtəla olmuşuq ki, indiki cəzanı intiqamdan ayıra bilmirik.

Niyə bizim polis memurları bir nəfərin öldürülməsini məmləkətin yaşaması üçün vacib hesab edirlər?

Niyə bu qədər ləyaqətsizlik meydana gəlir? Niyə onlar, polis məmurları ölkəyə lazım olan tədbirləri həyata keçirmirlər? Niyə onlar mücahidlərə və qeyrilərə icazə verirlər ki, cəlladlıq etsinlər, qanuna və nizam-intizamı zidd hərəkətlər etsinlər?

O günlerin polis məmurları, bəzi mücahid və silahlı adamların zorakılıq və təbiişizliyini görüb təəssüf ki, aşkar eləməyiblər. Ona görə də xalq hələ də bir aydın məsələni anlaya bilməyib ki, əslində edam zorakılığa qarşı yönəldilmişdir. Niyə görə polis camaatın davranışını qaydaya sala bilməsin? Ola bilməz ki, məhkumun əllərini bağlasınlar və halqanı boğazına keçirsinlər ki, asanlıqla boğulsun. Bu mənfur mənzərəni elə etmək olmazmı ki, qərəzli xarici müxbirlərin əlinə bəhanə verilməsin və məhkumların əl-ayaq çalmaları, bu faciəli mənzərə adamların insanpərvər hissələrini korlamasın?

Biz mücahidlərə təəccüb edirik ki, onlar bu bədbəxti öldürmək üçün bu qədər səy göstərməklə mücahidliyin müqəddəsliyini və azadlığın tələbini yaddan çıxarıb, cəlladlarla yarışa çıxırlar. Çox maraqlıdır, görəsən məhkumun boğazına ip salmağın nə qədər fəziləti var ki, mücahidlər bu həzzdən məhrum olmaq istəmədilər?!...

Bu bədbəxt məhkumdur, dar ağacına gedir. Ölkə də cəlladsız deyil. Bəs bu hərəkət nədir?

Qəribədir, görəsən mücahidlər bu nəlayiq hərəkətlərlə polisin işlərinə müdaxilə etməklə nə məqsəd güdürlər?

Bu məsələ o gün bizi heyretə saldı və düşünməyə məcbur etdi.

Amma bir az düşündükdən sonra səbəbi mənə aydın oldu. Özümə təsəlli verib, bu gözlənilməz hadisəni müəyyən qədər təbii hesab etdim.

Bu hərəkət nə qədər namünasib və nəlayiq olsa da təbiiyidir. Buna məcburi təbiiilik demək olar. Bir şey ki, məcburidir, o qədər də tənqid oluna bilməz.

Kim bilmir ki, bu fəsad əhli və zülmkarlar məzlum millətə nələr etməyiblər! Bu istibdadın zülmələrini kim bilmir. Bu bədbəxt də onlardan idi. (Bu Müvəqqərsəltənə də o altı nəfərdən idi. Sabiq məşrutə zamanı Nəlbüssəltənə Əzdülmülkün evində həbs olunmuşdu. Camaat onların sürgün olunmasını dövlətdən istəmişdi. Milli Məclis də bu 6 nəfərə görə dağıdılmışdı). Məgər boynu vurulmuş ruhülqüdsün^x səsi xalqın qulağına çatmır?

Məgər bunların azadlıq tərəfdarlarına məhkəmə və istintaqsız veridiyi işgəncələr xalqın yadından çıxıbdır?... Yox! Bütün bunlar istibdad zülmünün axırı idi. İranlılar indi də istibdadın təsəvvürə gəlməyən nə-

çə illik zülm və işgəncəsi altında inləməyirlərmidi? Odur ki, adam bu zülmələri fikirləşəndə məzlumların halı göz önünə gəlir və fikirləşir ki, ən ağır işgəncələr və əziyyətlərdən sonra, onun əllərinin buxovunu açıb zalımı da əlibağlı ona versən o vaxt görərsən ki, biçarə intiqamdan əl çəkməyəcək və ona qarşı olmuş işgəncələri o da həmin zalıma verəcək!...

İzdihamın da hökmü belədir. Çünki İran əhli hələ başa düşməyib ki, onların məzlumiyyətinin səbəbkarı ayrı-ayrı adamlar deyil, mövcud üsuli-idarə, quruluşdur.

Əsas budur!...

Bir zülmkar onların əlinə düşəndə güman edirlər ki, bütün zülmələri onu əli ilə olubdur.

Biz gərək bu cür hərəkətlərdən uzaq olaq, özümüzə ən yaxşı sifətləri təbiəyə edək və bütün dünyaya çatdıraraq ki, bizim köməyə ehtiyacımız var. Biz gərək insanlıqdan xaric olmayan hiss və duyğularımızı qoruya bilək.

Bunu bilməliyik ki, bütün əzab-əziyyətin səbəbkarı həmin məzlun köhnə istibdad üsuli-idarəsidir, onun əsas dayaqlarından biri isə edamdır.

Məmurların cəzalandırılmasında yeni tədbirlərlə edam icra edən bizim daxili işlər nazirliyi minlərlə təşəkkürə layiqdir.

Bəli, gərək bilsinlər ki, məşrutə dövlətində edama məhkum olmuş bir adamın da hüquqları pozulmayacaq.

NIŞ

"İrani-nov" N 121,
31 yanvar, 1910

"ŞƏMS" QƏZETİ

İstanbulda bir yarımverəq qəzet çıxır. Ona "Şəms" deyirlər. İranlı oxucuların az bir qisminin fikrinə görə, o prins Ərfəüddövlənin maddəli olan miskin bir qəzətdir. Az qismi ona görə deyirik ki, müştərisi yoxdur. Bu müştəri azlığı və Ərfəüddövlə maddəliyi, miskin yarımverəqdə təzə xəyallar meydana gətirdi. Çox da fikirləşmədən qəzet öz xəyallarının icrası üçün yaxşı yol tapdı. Bu xəyallar yarımverəqinin nəşri də ucuz şöhrət qazanmaqdan ibarətdir. Çox təəssüf ki, bu cür şöhrətpərəstlər hələ də biz İranlıların içində həddən artıqdır. İstedad olmayanlardan kim şöhrət qazanmaq istəyirsə, qəm və qüsse çəkmədən belə alçaq əməllərə əl atır.

^x ruhülqüds - müqəddəs ruh

Oxucuların icazəsilə qeyd edək ki, belə adamların fikri çox mürəkkəbdir, onlar tarixdən yalnız çirkin və alçaq hadisələri yada salırlar. Şöhrət qazanmağın xatirinə yunanların tarixi bütханasını yandıran yunanlı Herostrat^x və ya Zəməm quyusunu murdarlayan Hatəmi Tainin qardaşı kimi adamlar bu İranlı şöhrətpərəstlərin xəyalında canlandığı üçün öz-özlərinə deyirlər: **madam ki, tikməyi bacarmırıq, dağıdaq və məqsədimiz olan şöhrətə çatmaq.**

"Şəms" qəzeti də bu cür şöhrətpərəstlərdəndir. Bu yarımverəq istədi ki, məşhur olsun və eyni zamanda xidmət göstərsin: bir neçə nəfər Milli Məclisin vətənpərest möhtərəm vəkllərinə qarşı yazılar verdi.

Təbiidir ki, şöhrətləlik vaxtında millət vəkllərini alqıdan bu məktub meydana çıxdı. Çünki bunlar öz alçaq məntiqlərinə əsasən təsəvvür edirdilər ki, nə qədər çox məşhur adamla tərəfi-müqabil olsalar, o qədər də şöhrətləri və oxucularının sayı artacaq.

Qələmin hörməti və izzəti — nəfslə tanış olmayan bu yazıcı (hürmətli yazıcılar inciməsinlər) təsəvvür edir ki, məsələn, əgər tərəfdarı çox olan ağayi Tağızadəyə qarşı bir şey yazsa, yəqin ki, onun tərəfdarlarının azı yarısı bu qəzetli alacaq, bu isə onun yeganə məqsədinə çatması üçün ən asan yoldur.

Ancaq təbiətən pis olan adamlara xas ola bilən, dünyadakı bütün çirkinliklərin bu alçaq yazıda İranın namuslu millət vəkllərinə şamil edilməsini sakit, nifrət və etinasızlıqla oxuduq və ona heç bir fikir vermədik. Çünki, bizə layiq deyildi ki, belə alçaq dərəcəyə ənək və Ərfə-üddövlənin məddahına tərəfdar olaq və beləliklə də qeyri-müstəqim yolla olsa da, o, haqarətnamənin məqsədlərinə xidmət edək.

Bu barədə rəhmətlik Şeyx Sədinin sözlərini misal götürsək yerinə düşər:

"Cavabə əbləhan xamuşi əst"^{xx}

"Şəms" öz töhmətləri və alçaqlığını yerli mətbuatın heysiyyət və vüqarı ilə təsdiqləmək istəmişdir. Onun bu axırıncı səhvi bizi bu sətirləri yazmağa məcbur etdi. Sanki belələri öz-özlərinə deyirlər: bir haldakı abaddıq edə bilmirik, xaraba qoyaq, bu yolla da şöhrətimiz artsin.

"Şəms" qəzeti də belə şöhrətpərəstlərdəndir. Bu yarımverəq qəzet məşhur olmaq və bir xidmət göstərmək istədi, o, Milli Məclisin möhtərəm, vətənpərvər vəkllərinin böyük xidmətləri barədə bəzi şeylər yaz-

^x Herostrat — eramızdan əvvəl 356-cı ildə ad çıxarmaq məqsədilə Efes şəhərində Artimedi məbədinə yandırmışdı. Herostrat "şöhrəti" rezil və alçaq şöhrətpərəstlik rəmzi kimi tarixə düşüb — Ş.H.

^{xx} Xmaqların cavabı dinməməkdir.

dı. İndi biz onlar haqqında söhbət açacağıq.

Təbiidir ki, bu qəzetin şöhrətpərəstliyi onun İran vəklləri haqqında tez-tez yazılar verməsində təzahür edir. Bu səviyyəsiylərin məntiqi belədir ki, nə qədər tanınmış adamlar haqqında qərəzli yazsan bir o qədər şöhrətin artar.

"Şəms" qəzeti özünü mətbuat qismindən sayır. İstanbul qəzetləri hər gün "İttihad və tərəqqi" cəmiyyəti və partiyalar haqqında nə yazırlarsa, o, dərhal bu mətləbləri yazıb təkzib və rədd edir, heç bir irdə cavabsız qoymur. Onlar da "Şəms"ın irdələrini dərhal rədd etməlidirlər. Fəqət bu bığərə dərk edə bilmir ki, irdələ söyüş arasında böyük məsafə vardır.

İstanbul qəzetlərinin "İttihad və tərəqqi" haqqında yazdıqları ədəb və məntiq çərçivəsindədir. Əlbəttə, yazıların cavabı da dərhal verilməlidir ki, əsas məsələnin səhvləri aradan qaldırılsın. Bununla da zehinlər sakitləşsin.

300 minlik Tehran əhalisi ağayi Tağızadənin — bu namuslu şəxsin dolanacağını yaxşı bilir, onun eys-ışrətə gündə 50 tūmən xərcleməsi məsələsi barədəki alçaq yazıları onlar nifrət və həqarətlə oxuyur, lağa qoyur, rədd edirlər.

Və yaxud, Fransa mətbuatında vətənpərest tərcümeyi-hali nəşr olunan, millətpərest, yeni xidmətləri ilə yaxşı ad qazanmış şəxs barədə — "bu adamın Əminüssultanın qayıtmağına zidd çıxmaqdan başqa bir xidməti yoxdur" — demələrinə nə cavab verəsən?

İran inqilabı tarixindən xəbərdar olan ağalar bilirler ki, qurbanlar verib əldə etdiyimiz əsas qanunu yazanlardan biri də həmin bu şəxsdir ki, mətanətlə dayandı və sözünü dedi. Hətta "Şəms" özü də o kəsif ruhuna və inadkarlığına baxmayaraq bunu etiraf etdi.

Amma ağayi Tağızadə və onun kimi cənabların xarici məsləkleri barədə yazılar Hücəttüislam Ağa Məhəmməd Kazım Xorasaninin məst olub əlinə xəncər alıb Nəcəf—Əşrəfin küçələrində tūqyan etməsi barədə deyilən sözlərə bənzəyir.

"Şəms" qəzeti ona rədd cavabı verilməsi intizarında olarsa, bu bizə çox qərribə gələr. Elə bir adama cavab verib, dediklərini rədd etmək olar ki, o irdə başa düşsün. Söyüş, hərzelik, şərefsizlik, alçaqlıq — bunlar cinayətkarlara verilən cəzalar deyil. Buna görə də biz "Şəms"ın bu cəfəngiyyətinə qəzetimizin səhifələrində bundan artıq yer verə bilmərik.

Niğ
"İrani-nov" N137,
20 fevral 1910

PARLAMENTDƏ COŞĞUNLUQ

Neçə gün bundan qabaq "Faros" mətbəəsində siyasi məbusların imzası ilə çap olunmuş bir vərəqə bizə gəlib çatdı. Bu məbuslar idarə heyətinin hökmü ilə həbs olunublar, indi də həbsdədirlər.

Biz çox təəccüb elədik. Ondan ötrü ki, bir çox məsələlər var ki, onları yazmaq və deməkdən ehtiyat edirik. Görünür ki, azadlığımız yoxdur. Amma o biri tərəfdən məlumdur ki, mədəni aləmin heç bir nöqtəsində olmayan azadlıq bizim Tehrandə mövcuddur. Harada görünüb ki, məbus, özü də siyasi məbus intibahnamə nəşr etsin? Dünyada ən azad ölkə sayılan İngiltərədə də belə bir şey yoxdur.

Hüquqi dövlətdə məbus gərək məhbəsdə ola. Əgər məbusa azadlığın bütün nemətlərindən istifadə etmək üçün tam ixtiyarat verilsə, o vaxt mən də mühərrirlikdən çıxıb məbus olmaq istəyirəm. Əgər mənə o azadlıqdan istifadə etmək üçün istefa mümkün olmasa onda öz nəşterimi elə sancaram ki, azadlığa müvəffəq ola bilim. Onda həbsxanada oturub istədiyimi yazaram və "Faros"da da çap olunar, məsuliyyət də daşımaram.

Bizim siyasi məbuslara verilən bu azadlıq, mühərrirlərin həsədinə, xaricilərin qibtəsinə, parlamentin coşğunluğuna səbəb olur.

Sırağagün parlamentdə siyasi məbusların ərizələri haqqında daxili (işlər) komissiyasının təqdimatı oxundu. Komissiyanın fikri bu idi ki, müvəqqəti idarə heyətinin hökmü bu ərizə verənlərə də şamil olunsun. Bu ərizə verənləri ümumi şəkildə sizə tanıdaq:

Bunlardan biri məşhur ağayı Mirzə Nefti İsfahandır ki, birinci məşrutə dövründə vəkillik stolunu qəsb elədi, sonralar azərbaycanlıların tələbi ilə parlamentdən uzaqlaşdırıldı. Mötəbər mənbələrdə deyilənlərə görə bu şəxs Məclis topa tutulandan sonra Məhəmmədəli Mirzə ilə İngiltərəyə, oradan da Nəcəfə getmişdi. Nə qədər çalışdı, yaltaqlıq elədi ki, o ağaların cərgəsinə daxil olsun, yol tapa bilmədi. Onun nələr etdiyi haqda geniş məlumat vermək istəmirik, yalnız onu deyirik ki, o zaman firqə sirrini saxlamaqda yaxşı təcrübəli işçi idi.

Rumi də istibdad dövründə nəşr olunan "Okean" qəzetinin müdiri idi. O, öz alçaq təbi ilə istibdadın tarixi çirkinliklərini təmizə çıxarmaq istəyirdi. Mümkün olmadı. Çünki:

Sək be dəryayi həftqane beşuyi

Çonki şəstli pəlitdər başədx

* İli yeddi dəryada da yusan, o, pak olmaz. Yuduqca, daha da murdarlaşar.

O biri, məşrutəçilərin adından vərəqə yazıb öz babillik məsləkini elan etmiş, buna görə də ədliyyə tərəfindən məhkum edilmiş, yalnız istibdad zamanı həbsdən azad olunmuş o mənhus vərəqənin nəşiri Seyid Məhəmməd Yəzdidir.

Biri də Hacı Həsən Təbrizinin oğlu Mirzə Məsuddur. Bu ata və oğul Azərbaycanda bütün qanlara bəisdir.

Onu da deyə bilərik ki, bitərəf və qərəzsizliyinə görə hörmətə layiq olan ağayı Vəkilürürrəyə bunların haqqında belə deyibdir: "Əgər bu 8 nəfər olmasaydı Allah cəhənnəmi yaratmazdı".

Məsələ müzakirə olunanda Hacı Seyid Nəsrullah, Əsədullah Mirzə Nasirüislam cənabları istəyirdilər ki, komissiyanın fikrini rədd edib, məbusların xahişlərini qəbul etsinlər. Onlar idarə heyətinin hökmünə təəddüdlə yanaşıb deyirlər ki, gərək bunların işi ədalət divanına verilsin. Xüsusilə Əsədullah Mirzə onların bütün dövlət idarələrinin işinin içində olub, təfəssilatı ilə bildiklərinə baxmayaraq iddia etdi ki, onlar vəziyyətdən xəbərsizdirlər. O, özünü Tehrana yenidən gəlmiş və keçmiş hadisələrdən xəbərsiz olan türkmanların möhtərəm vəkil Adinə Məhəmmədxan kimi apararaq deyir: "Doğrudan da bunlar hadisələrdən xəbərsizdirlər, mən və Adinə Məhəmmədxan necə rəy verə bilərik?"

Bu cür mövqə Azərbaycan vəkillərini qəzəbləndirib. Mirzə İsmayıl Növəri mülayimlik ruhlu mövqedə adı çəkilmiş məbusların xilas edilməsi meylini görür. Bir yandan onların gələcək fəsadlarından da qorxaraq deyir: Bu məclisə baxanda keçmiş məclisi görürəm. Keçmiş məclisdə şahzadə Əsədullah Mirzə oturub tapşırıq verirdi ki, Hacı Mirzə Həsən və Rəhimxan Təbrizə getsinlər. Onlar da Təbrizə gəldilər və yüz minlərlə azərbaycanlıların evlərini xaraba və viran etdilər. İndi də istəyirlər ki, Hacı Mirzə Həsənin oğlu və onun kimilərini azad edib, bizim evlərimizin yerdə qalanlarını yenidən bunların əli ilə viran etsinlər. Bəli, şəərəfili Həzrəti Əsədullah Mirzə öz evində oturub istirahət edir və Azərbaycanın məzlum əhalisinin başına nələr gətirildiyindən xəbəri yoxdur.

Daxili işlər nazirinin müavini də "ağaların azadlığını" müdafiə etmək istəyir. Deyir ki, idarə heyətinin hökmü yazılı yox, şəfahi olduğu üçün hüquqi qüvvəyə malik deyil.

Bu məsələni daxili işlər komissiyasının üzvü cənab Mətinüssəltənə ciddi tənqid elədi. Onların arasında mübahisə düşdü. Ara qarışdı. Hamı böyük coşğunluqla danışır, münaqişə şəxsi münasibətlərə çevrilir.

Parlament rəisinin zəngi də kömək etmədi. Çünki vəkillər təbdən elə çıxmamışdılar ki, bu zəng onları sakit etsin. Onlar fikirleşdilər ki,

məhbuslar bu qədər azadırlar və intibahnamə nəşr edirlərsə, onda biz niyə reisin zənginə və məclisin daxili nizamnaməsinə itaət etməliyik?!

Yaxşı olar ki, tam azadlıqla nəre çəkək. Hətta vəkillərdən biri o qədər qızıışmışdı ki, öz qeyri-təbii halında təsəvvür eləyirdi ki, mən, sən və bütün İran əhalisi guya güzgülü bir otaqdayıq tamaşa edirik, deyirdi ki, siz millətin də rəyi vəkillər kimidir? Əgər tamaşaçılar da məhbusların vəkilləri kimi daxili nizamnamə və bütün dünyanın xeyrinin ziddinə hərəkət etməyi özlərinə rəva bilənlər, onda yəqin ki, layiqli cavab verərdilər.

Nəhayət coşğunluq və intizamsızlığı sakitləşdirmək üçün tənəffüs elan olundu. Vəkillər başqa otağa keçdilər. Onların səs-küyü bütün "Baharistan"ı bürümüşdü. Biz bu cür azadlığın hər ikisinin əleyhinəyik. Həm məhbusların intibahnamə nəşr etmək azadlığının, həm də öz hissələrini cilovlaya bilməyən vəkillərin azadlığının. Təqsir hökumət idarəsindədir ki, məhbusların azadlığına icazə veribdir...

Aydın oldu ki, məclisin bu qalmaqallı iclasında iki məslək bir-birlə əlbəyaxa vuruşur. Lakin tərəflər gerek başa düşsünlər ki, məslək mübarizəsi məclisin nizam-intizamını pozmamalıdır. Ədalət divanının yeni tərəfdarları da bilməlidirlər ki, idarə heyəti qanuni hökumətdir və onun hökmləri dəyişilə bilməz. Parlamentin vəzifəsi isə nə qədər mülayim olsa da qanunun pozulmasına yol verməməkdir.

Niş
"İrani-nov" N 153,
10 mart 1910

QUYRUQLU ULDUZUN TƏSİRLƏRİ

Nəçə vaxtdır ki, bizim səmada bir quyruqlu ulduz peyda olubdur. Elə bir mömin yoxdur ki, onu görüb təsirləndən qorxmasın.

Mən o zaman Laləzər xiyabanında gördüm ki, bir dəstə keçəpapaqlı dayanıb bu qərībā ulduza baxır və öz təəssüratlarını bir-birlərinə söyləyirlər. Biri deyirdi, çox vaxt belə hadisələrdən sonra qəhətlik baş verir, o biri isə təsəlli verib deyirdi ki, əgər bu ulduz Şərqdə görünseydi qəhətlik olardı. Bu isə Qərbdədir, zərəri yoxdur. Hətta mən eşitmişəm ki, xeyri də vardır, çörək ucuz olar.

Bu ulduzun adına yerin işını qurtarıb göylə məşğul olanlar "Hall" x deyirlər. Böyük ağıl sahibi olub münəccim və ya ulduzşünas kimi tanınanlardan birinin adına görə onu belə adlandıırırlar.

* Hall – xəbərdar, aqah deməkdir.

Deyəsən Avropa da Tehranın Laləzər xiyabanı kimidir. Çünki bu günlərdə orada da həmin ulduz müzakirələrə səbəb olmuşdur. Orada da mətbuat və camaat arasında müzakirələr keçəpapaqlıların Laləzər xiyabanındakı müzakirələrindən fərqlənirdi.

Bir dəstə münəccim və başbilənlər deyirlər ki, "Hall"-nin quyruğu vardır. O, iyli və zəhərli qazlarla qarışıq olan uzun bir quyruqdur. Öz hərəkəti zamanı may ayına yaxın həmin quyruq yer atmosferinə dəyib onu zəhərləyəcək, yer kürəsində bütün canlıların boğulmasına səbəb olacaq. Əgər boğulmasaq da, aqlımızı itirib, gic və yaxud sersəri ola bilərik.

Göründüyü kimi böyük qüvvə və qüdrət sahibi Avropa da belə sözlərdən ehtiyat edib kütləvi surətdə həlak olmaqdan qorxub titrəyir.

Görün təbiət necə qəddar bir düşməndir ki, insanlar belə fütuhatlardan sonra yenə də ondan xatircəm deyillər.

Başqa bir dəstə isə deyirdi ki, qorxusu yoxdur. Əvvələn, ehtimal ki, onun quyruğu heç bizim tərəfə gəlib çatmaya; ikinci əgər belə bir təsadüf baş versə, elə mühim bir hadisə törəməz. Çünki "Hall"-nin quyruğunun işığının zəlf və zərərsiz işıq olmaqdan başqa heç bir ziyanı yoxdur.

Nəhayət, biri nikbin, o biri bədbin olan iki dəstə bir-birlə qarşı üz-üzə dayandı. Necə ki, istiqraz məsələsində biz iki yərə bölünürük. Bir dəstə deyir ki, bu üzük və sırğa ilə ölkənin dərddə elac olmaz, gerek xaricdən borc (istiqraz) alınsın, o biri dəstə isə deyir ki, ne istiqraz? İstiqraz üçün qoyulan şərtlər ölkədən ötrü öldürücü zəhərdir. Çarə yenə daxili ianə və istiqrazdadır. Ümid yenə o üzük və qiymətli sırğayadır.

Şəxsən mən özüm də quyruqlu ulduz məsələsinə heç cür inanmayan o nikbinlərdənəm. İnanmıram ki, biz boğulaq və yaxud divanə olaq. Əslində bu fikri heç ağılıma gətirmirəm, buna əsla inamım yoxdur. Bu bərədə səbr edirəm, sinəm od tutur, başım ağrıyır. Mən dərddə bir anım ümidlər, bir dünya arzular bəslədiyim vaxtda bu əqidəyə necə şərikin ola bilərəm.

Mənim arzularım var ki, yenə öz nəşterimi işə salım. Mənim bu fərvan ümidlərim və sonsuz arzularım fəlakət fikrinin nakam ürəyimə yol tapmaqına macal verməz. Mən heç cür öz ümid və isteklərimi kənara qoyub, bəşəriyyətin bu böyük təhlükəsinin təsiri altına düşə bilərəm.

Mən indi arzu edirəm ki, Tehrandə çörək məsələsinin həllini bu çərəyə həsrət olan gözələrimlə görüm. Görüm daxili işlər nazirliyinin möhtərəm vəkillərinə verdiyi sözün əqibəti necə olacaq. Ne edəcəklər ki, nəticədə yazıq tehranlılar, bundan sonra çörək əvəzinə torpaq yeməsinlər? Ət şirkəti də əti bahalaşıdırsa, cəhənnəmə! Amma mən o

günü görmək istəyirəm ki, əhaliyə əti əvəz edən bir şey versinlər. Heç olmazsa demək olsun ki, mənim nökrəm hər gün qoyun əti yeyir, amma onun tamı başqa cürdür. Lakin qorxuram ki, "bu necə əldir?"-sualına desəm ki, keçidir, mənə məhkəməyə cəlb edələr...

Hələlik elə bir adam görməmişəm ki, qulağı və gözü möhkəm bağlanmış bazar əhlini bir qədər oyadıb, möhtərəm şəxsləri öz tərəqqiləri üçün vasitə etmiş boşboğaz yavaların ağzına bir mədəniyyət yumruğu vurub, tamah dişlərini qarınlarına töksün.

Arzu edirəm ki, bəzi yarımvrəq qəzetələr öz adlarını "İran müfəttişi" qoyub, müxbir adı ilə xalqın cibinə girməyə, bununla da mətbuatı abırdan salıb, xəcalətli edib, keçmişdəki kimi ağızlarına gələnə yazmağa cürət etməsinlər.

Hazırda istəyirəm ki, ədliyyə işləri elə mükəmməl təşkil olunsun ki, ədliyyə orqanları və idarələri Nəsrəddin şah dövründəki müxtəlif partiyabazlıqdan əl çəkib, haqq və ədalət tələblindən ibarət bir partiyaaya mənsub olsunlar.

Arzu edirəm ki, dövlət kitabxanasının kitabları həbsdən azad olub xalqın istifadəsi üçün ümumi kitabxanalara verilsin.

Hələlik Milli Məclisin üzvlərinin elə bir kamil həyatını görməmişəm ki, öz müxtəlif qiyyəfələri ilə İranın bütün təbəqələrini o gözəl sarayda nümayiş etdirlsinlər!...

Arzu edirəm ki, Milli Məclisdə partiyaların öz məsləkinə görə yer tutmalarını sağ, sol və mərkəz təşkil etmələrini, nəhayət üzrlərindən pərdəni götürüb, öz varlıqlarını olduğu kimi göstərmələrini və həsrət çəkən xalqa öz məsləklərini bildirib, onlara şadlıq bəxş etmələrini görürəm!...

Prins Ərəfüddövlənin Tehrana gəlişi zamanı "Şəms" qəzetinin nə edəcəyini çox görmək istəyirəm.

Yüksək vəzifə sahibi ağaların qeyri-qanuni işlərdən əl çəkəcəkləri barədəki arzum hələ də ürəyimdə qalıb.

Hələ ki Gilan poçtxanasının rəisi ağayı Mirzə Məhəmmədəlixanın qəflətən ölümünün və ağayı Mübaşirülmülkün laqeydliliklə qəhvə içməsinin səbəbini bilmirəm?...

Hələ də bilmirəm ki, Milli Məclisin mücahdilərin işləri üçün ayırdığı çoxlu pul necə oldu? Tərkisilahl olunmuş bu mücahdilər bəhanə axtaranların bəhanələrinə son qoyacaqlarmı?

Hələlik nə rus qoşunlarının çıxarılması üçün keçirilən tədbirlər barədə, nə də bu çağırılmamış qonaqların çıxıb getmək istəklərini eşitmişəm.

Hələ də məlum deyil ki, şənbə günü ağayı Naibüssəltənənin qarşısında hərbi parad keçirən 12 yaşlı generala dəyər tapıblar ya yox?

Hələ də vəkil və nazir cənablarının xaricilərdən minnət qəbul etməmək üçün daxili istiqraz haqqında qərar qəbul etdikləri o qələbə gününün ləzzətini unutmamışam!...

Təəssüf! Hələ də hər yerdə haqqında danışılan və müzakirə olunan mötəllibliyin mənasını lazımınca anlamamışıq.

Heysiyyətsiz bələdiyyə üzvləri ilə o Məclisin hörmətli vəkiləri ağayı Tağızadə və Mötəmənlümülk arasındakı mühakimənin nəticəsinə baxmaq istəyirəm. "Möhtərəm" üzvlərin dediyinə görə cürət edib onlara rüşvət veriblər.

Hələ də bilmirəm ki, Azərbaycanın teleqraf xəttinin aqibəti necədir! Deyirlər ki, guya İran teleqraf xətti ən əvvəl rus konsullxanasına, sonra oradan teleqrafxanaya gedir. Bu düzdür, ya boş sözdür?!

Hələ maarif idarəsinə gedib öyrənə bilməmişik ki, onlar maarif işlərinə necə rəhbərlik edəcəklər, işlər necə görülməkdir? **Məddahlar və təəssübkeşlər elm ocağında kənar olunacaqlar ya yox?**

Hələ də bilmirəm ki, səbəb nədir ki, günahı insafı adamların qələmi, kağızı və ürəyini yandıran Əzəməddövlənin işinə indi qədər baxılmayıb?

Bilmək istəyirəm ki, bizim ölkədə zəruri işlərin həllində elm sahibləri ilə cahillərə nə vaxt fərq qoyulacaq? Nə zaman həyatı məsələlərdə cahil ilə alimə fərq qoyub, dərulfünün məzunlarının şikayətlərinə qulaq asılıb, onlara kömək ediləcək. Yazıqlar zülm və işsizlik əlindən təngə gəliblər. Bəs nə vaxt nədanlardan yaxa qurtaracaqlar?

İstəyirəm bilmək ki, baş küçənin (Şahabad) abadlaşdırılması başa çatdırılacaqmı?

Hələ də arzu edirəm ki, məhəlli mətbuatın abunəçilərinin sayı 5 minə çatsın!...Əgər bu mümkün deyilsə, heç olmazsa idarə pulunu öz ana südləri kimi yeməsinlər!...

Çoxlu ayrı arzularım da vardır. Onları bir-bir burada deyə bilməyirəm, qorxuram oxucuları yorub həvəsdən salam, onları yuxuladım.

Mənim qələməmin zəhərini ziyankar adamlar dadıblar. Ona görə də mənə xilas olmaq üçün partiya başçıları və ayrı-ayrı şəxslərin tərəfdarları deyirlər ki, ağayı "Niş" filan partiyanın tərəfdarıdır. Və yaxud özü partiya yaratmaq istəyir. Bu sözlərdən sonra gərək heç İranda qalmayaq. Ona görə ki, bizim iranlıların hər müqəddəs şeyi korlamaq istedadları var. Avropanın müqəddəs "partiya" sözünü bir şəkildə salıblar ki, sadəcə, avam adamlar adı "partiya" sözünü az qala "yəzi" kimi qəbul edirlər.

Bu yazıq bəlalı ürəyimdə o qədər arzum var ki, boğulmaq və ya divanə olmaq istəmirəm.

Bu dəhşətli quyrıqlı ulduz xəbərinə heç inanmıram, inana bilmirəm.

rəm! Qəzet müxbirlərindən birinə təsəlli verən bir rus professoruna da tam ciddiyyətlə əhsən deyirəm. O demişdir: "XX mədəniyyət əsrində bir ulduzun quyruğundan qorxmaq, bəşəriyyət üçün eyibdir!" Vallah belədir ki, var! Biz iranlılara, xüsusilə eyibdir ki, o məğrur quyruqlunun qabağına milyonlarla intizamli ordu çıxaraq. Öz üç min illik tariximizdə İrana əl uzadan tamahkar əcnəbilərə qarşı qeyrətlə hərəkət yaradırıq, amma tələsiklikdən bir-birimizə dəyirik və çaxnaşmaya düşürük. Rus və ingilisləri qorxudan bizim ciddiyyət və səmimiyyətimiz kifayətdir ki, bir dəfə qətiyyətlə o ulduza baxsaq, onun atasını yandırırıq.

Quruluşumuzun yeni islahatlarına and içirik ki, nə "Hall" ulduzunun, nə də onun quyruğundan qorxuruq!...

Bizim elə sərdarlarımız var ki, qılıncları özlərindən uzundur. Amma bütün bu rəşadət və şücaətlə yanaşı görürük ki, xeyir, ölümdən xilas olmaq istəmirik. Öz xoş arzularımız və nikbinliyimizin əksinə olaraq pis niyyətlilərin təsiri altına düşəcəyik. Niyə? Ona görə ki, onların iddialarını həqiqətə çevirən əlaməti görürəm.

Bu məsələ mənim fikrimi çox məşğul edibdir. Həmişə dünyada baş verən hadisə və əlamətlərin sonunu gözləyirəm ki, görüm işin nəticəsi nə olacaq. Çox təəssüf ki, may ayı yaxınlaşdıqca o dəhşətli əlamətlərin nəticəsi də aydınlaşır.

Məsələn, neçə müddət bundan əvvəl Parisdə, sonra Məkkədə tufan olub, sel gəlib, sonra Amerikan sel xəbəri gəldi. Hətta bizim qonşu Bakıda da tufan kimi bir şey baş vermişdir.

O zaman bir dəstə bədbin ulduzşünaslar belə ehtimal etdilər ki, bunların hamısı "Hall"-nin əlamətləridir. Amma yenə inanmadım, arzu və ümidlərimə heyfim gəldi. İndi görürəm ki, adamlar yavaş-yavaş divanə olurlar. Odur ki, bundan sonra qorxuram. Deyəsən yer üzünün əhalisi divanə olmaq istəyir.

Sübut istəyirsiniz?

Hə?! Bu da sizin parlamentlərinizdəki vuruşmalar! Tamaşa edin! Fransa parlamentində stulları bir-birinin başında sındırırlar.

Avstriyada qələmdən və çəril qabını bir-birinin üzünə vurub yaralayıblar.

Rus dumasında bazar söyüşləri yağdırılıb, az qalıb ki, rus yumruqları işə düşə.

Osmanlı Müəssisli Məclisində bir-birinin boğazından tutublar, dad-fəryadlar göyə çıxıb.

Bizim Milli Məclisin coşğunluğunun nəticələri məhkəmə cəzalarında öz əksini tapır.

Bilmək lazımdır ki, dünyanın hər yerində parlament üzvləri, o ölkənin vəkiliəri ən qabiliyyətli vətən övladlarından seçilir. Baş verən

pis və yaxşı hadisələrdə hamıdan əvvəl onlar günahkar bilinməlidirlər.

Bu nöqtəyi-nəzərdən parlamentlərin divanəliyini tənqid etsək məlum olar ki, bu "Hall"-nin quyruqlu ulduzun təsirinin əlamətidir.

Bu səbəbdən ümidim kəsilir, əl-ayağım süstləşir, bədənim titrəyir. Qorxuram ki, çoxlu arzularıma çatmayam. Mayın 5-i gələ, o vaxt naməlikli və kədər içində boğulam, yəni gic və divanə olam, yaxşını pisdən ayırmaqda aciz qalam.

Əgər "Hall"-nin şərəfəli gəlişi baş tutmasa belə mətbuat və vicdan azadlığının möhkəm qanunları və gömrük tarifi haqqındakı qanunlar kifayətdir ki, bir iranlı mühərriri gic ələsin.

NİŞ

**"İrani-nov" N166,
30 mart 1910.**

BAKI QOÇULARI

Mən "Niş" neçə müddətdir ki, Bakıdan uzaq düşmüşəm. Həqiqətən o mədəni şəhər haqqında xatirələrim məni çox sıxır. Axı uzun müddət orada bəzi qəhrəmanlıq mənzərələrinə adət etmişdim. Doğrudan da Tehrandə belə mənzərələrin olacağını təsəvvürümə gətirə bilmirdim. Çox dillər idim. Hətta bir neçə dəfə istədim ki, tikanlı yazılardan əl çəkib yenə də o rəşadət və qeyrət meydanına gedim və orada yaşayım.

Həqiqətən neçə dəfə bu fikrə düşdüm, sonra bir hadisə baş verdi və gətməkdən vaz keçdim.

Oxucu cənablar, yəqin bizim hissiyatımızı başa düşmərsünüz və öz-özünü də deyirsiniz ki, bu "Niş"-in də sözü qurtarıb, türklər demiş-kən "yarəm, yarəm" oxuyur. Mənim dərdimdən xəbəriniz olmadığı üçün sizin təsəvvürünüz düzdür. Həqiqətən Bakının elə təbli mənzərəsi vardır ki, adam onu Tehrandən üstün tutur. Oranın mürdəşir toz-torpağı adamların gözlərini kor eləyir. Öz aramızda qalsın Tehranın toz-torpağı Bakıdakından az deyil. Tehranın toz-torpağı ona görə çoxdur ki, burada bələdiyyə idarəsi yoxdur. Əgər Bakı kimi burada da bələdiyyə idarəsi olsaydı altı min ildən çox tarixi olan bir ölkə neçə müddət qabaq şəhər islahatı və müəssisələr üçün 27 milyon manat xaricdən borc edib, şəhəri elə bir hala salardı ki, Parislə rəqabət edərdi.

Deyəcəksiz ki, bu, çox böyük mübaliğə oldu! Yəqin İran oxucuları üçün yazıldığından bu belə deyilmişdir.

Amma bir belə sərvətlə Bakıda böyük bir bələdiyyə idarəsi olması na baxmayaraq şimal küleyi əsəndə gerək evin içərisində də hər kəs desmal götürüb üz-gözünü silsin və qulağına pambiq tıxasın.

Bəs bu hansı mənzərədir ki, mənim diqqətimi cəlb eləyib?

Bəli, bu mənzərə Bakı qoçularının güllə atma mənzərəsidir.

Bakıda qoçu adlanan adamların burada məşədi deyirlər.

Amma güman etməyin ki, Bakı qoçuları Tehran məşədiləri kimi bəqeyrətdirlər, yox! Onların dəsgahı var, hörmətləri var, cah-cəlalı var. Kim onlara salam verməsə, dərhal təpəsinə bir güllə vururlar.

Xülasə, onların cah-cəlal və qüdrətləri bizdəki "uzaq ol", "kor ol", "bir yerə yığılma" kimi olmasa da, ondan geri qalır.

Bütün Bakı varlıları başqaları üzərində üstünlük qazanmaq üçün qoçulardan istifadə edib, köməklik alırlar, onlar da öz ağalarının məqsədini yerinə yetirmək üçün küçədə, bazarda dəstə-dəstə olub bir-birini gülləyə tuturlar. Gecə gündüz daş dalında, divar arxasında gizləniş bir-birini öldürüb, canlarına qəsd edənlər də onlardır. Azacıq pul müqabilində adamların başını qoyun kimi kəsməyə hazır olanlar da onlardır.

Bəli, mənim diqqətimi cəlb edən elə bunlardır, Bakı küçələrində baş verən haman bu mənzərələrdir.

Bir də görürsən dəniz kənarında gəzən qadın, kişi, uşaq bir-birinə deydi, arvad—uşaq arasına çaxnaşma düşdü, hərə bir tərəfə qaçdı. Elə bil ki, yırtıcı bir vəhşi onlara hücum etmişdi. Soruşursan ki, nə xəbərdir? Heç kəs sənə cavab vermir, hər kəs ancaq öz canının hayındadır, onların gözü sənə əlindədir. Əgər artıq ayağın olsaydı onu sənədən kirayə edib tez qaçıb canlarını bu təhlükədən qurtarardılar. Əgər çox ısrar edib soruşsan dilləri tutular, danışa bilməzlər.

Nəhayət, məsələ məlum olur. Sənin sualının cavabında deyirlər ki, o biri küçədən mauzer səsi gəlir. Əgər qəzetlərin sabahkı nömrələrində veriləcək məlumatdan daha geniş məlumat almaq istəsəniz, səssiz gələn tərəfə gedin. Bakı "məşədilərinin" "qeyrətini" öz gözlərinizlə görə bilərsiniz. İki dəstə müsəlman cavanları üz-üzə durub rəşadət və şücaətlə bir-birlərinə güllə atırlar. Onlar anlamırlar ki, bura adamların gəl-gət və ümumi gəzinti yeridir. Polis gələn kimi müharibə dayanır. Çox vaxt bir neçə nəfər bu "rəşadət" meydanında qalıb xalqın nifrəti ilə üz-üzə gəlir, bəziləri də cəhəllə dünyadan gedirlər. Mən uzun müddət Bakıda qaldığıma görə bu mənzərəyə adət etmişdim. Tehranlılara bu qəribə mənzərə təəccüblü görünür.

Burada gələn kimi naxoşladım. Çünki "tərki adət be mövcibi-mərəzət"^x. İndi şükür etməliyəm ki, qeyrətli mücahidlər neçə vaxtdır ki, mən "Niş"i bu əlacsız xəstəlikdən xilas edəblər. Bakıdakı qoçubazlığı buraya da gətiriblər.

Mən elə bildirdim ki, Bakıya gedib bir daha o mənzərələri görmə-

yəcəyəm. Ona görə ki, deyirlər Bakıya çox zülmkar bir hakim təyin olunub, qoymur küçələrdə adamlara əziyyət versinlər.

Bütün Bakı "məşədilərinin" bir hissəsini həbs, bir hissəsini də sürgün edəblər. Əlhamdülillah, qeyrətli mücahidlərin bərəkətindən bundan azad oldum. Məgər oturub bu sətirləri sərbəst yazma bilməyim o möhtərəm zətlərin sayəsində deyil?!

Xüsusilə bəzələrinin faytonda oturub divanə adamlar kimi gərdən-lərini çəkən görəndə Bakı qoçuları yadıma düşür, az qalır deyəm ki, "sənin o hündür, yaraşıqlı qədd-qamətinə qurban!".

Qoçularla bunlar arasında fərq budur ki, onlar öz silahlarını gizlədir və əyinlərində rəsmi paltarları da yoxdur. Bu da ondan irəli gəlir ki, Rusiyada istibdad, bizdə isə məşrutədir.

Mənim halımı dəyişən budur ki, Bakı qoçuları güllə atanda yapon qoşunu Tiflisdə deyildi... Amma demək lazımdır ki, indi Rus qoşunu Qəzvinədədir!...

NİŞ

"İrəni-nov" N168,

2 aprel 1910

ÇÖRƏK MƏSƏLƏSİ

Bir neçə gün bundan əvvəl Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən nəşr olunmuş elana görə, İranda ədalət və mərhəmət hətta bütün quşlara və heyvanlara da şamil edilmişdir.

Doğrudan da, İranda sual-cavabsız və mühakiməsiz adamın əl-ayağını kəsirdilər, boğazına qaynar su tökürdülər, insan övladı təsəvvürə gəlməz işgəncəyə məruz qalırdı, heç kəs onlara kömək etmirdi. Bu elan bir az ümid verir. İndi İranda tək-cə adamlar yox, heyvanlar da əmin-amanlıqda yaşayacaqlar!

Daxili İşlər Nazirliyi ovçulara baharda heyvan ovlamağı qadağan edibdir. Ona görə ki, bahar vaxtı heyvanların cütləşmə və balavermə vaxtıdır, buna görə onları vurmaq insafsızlıqdır.

Güman edərim ki, bəzi oxucular da bu elanı oxuyanda Daxili İşlər Nazirliyinin o yüksək qərarına mənim kimi heyran olmuşlar.

Həqiqətən Daxili İşlər Nazirliyi bu qərarla öz insanlıq səsinə ucaldıb ülvimələk mövqeyini aləmə bildirdi. Bu ülv qərara, sonsuz məhəbbətə və intehəsiz mürvətə qurban!..

Bəli, bizə belə idarələr lazımdır ki, bunların tərəqqipərvər fəaliyyəti nəticəsində vətən quşları və heyvanları da bilsinlər ki, məşrutə nədir, azadlıq nəce olur və məclisin təsiri nədir?..

Mən Daxili İşlər Nazirliyinin bu bildirişindən çox xoşal oldum. Və

^x Adəti tərk etmək xəstəliyə səbəb olar

gördüyüm hər xarici müxbirə söylədiyim təzə xəbərlərdən birincisi bu idi.

Həmin gün Məclisə tərkislah haqqında qanun layihəsi təqdim olunmuşdu və daxili işlər naziri də bu məclisdə iştirak edərək qanun layihəsinin bu məsələyə aid müddəalarını müdafiə edirdi və onun xeyirli olduğunu bildirirdi.

Bu qanunun xeyirliliyi elan olunduğu zaman mən də başqa millət vəkilləri ilə birgə "Baharistan" sarayında ona "əhsən" demişdim.

Daxili nizamnaməyə əsasən parlamentdə vəkildən savayı tamaşaçı və mətbuat nümayəndələrinin danışmaq haqqı olmadığına baxmayaraq, mən öz hisslərimi cilovlaya bilmədim.

Amma "quyruqlu ulduz" məsələsində öz nikbinliymi azaltmışam, İtaliyada parlament mücadiləsi, Atendə vulkan püskürməsi, Azərbaycanda zəlzələ, Rəfsəncanda sel və Xəzər dənizində fırtına kimi hadisələri eşitdiyim gündən çox qorxaq olmuşam. Hər şeydən qorxuram. Hətta sadlıq, nikbinlik və ümidvarlıq zamanı da görürəm ki, ürəyim əsir, gözlerim qaralır və təqətdən düşürəm. Belə olduqda şübhə və tərəddüdlər məni bürüyür.

Məsələn, Daxili İşlər Nazirliyinin əmrindən çox şad idim, amma yenə də qorxurdum ki, bu rəhmdillik və mürüvvət müftə hörmət və şöhrət dalınca gedənlərin hərəkətlərindən olmasın. Bu belə də ola bilər. Məsələn, görürsən ki, biri hökumətdən müftə yerə böyük məbləğdə maaş alır. O biri tərəfdən öz azadlıqsevərliyini və məşrutəpərəstliyini nümayiş etdirmək üçün qəzetə müraciət edərək daşıdığı filanüddövlə və filanülmülk adlarından istefa etdiklərini elan edirlər. Lakin onlara təklif edəndə ki, dövlətdən aldığı-nız müftə maaşdan əl çəkin, min cür bəhanə gətirirlər.

Qorxurdum ki, Daxili İşlər Nazirliyinin bu all fikir və rəhmi bəzi ölkələrin o üsul-idarəsinə bənzəyə ki, onlar heyvanların hüququnu müdafiə etmək üçün cəmiyyətlər təşkil edirlər, amma elm və maarif şirkətləri, fəhlələrin həmkarlar ittifaqları və başqa xeyriyyə təşkilatları yaratmağa icazə vermirlər, hətta onları ciddi qadağan edirlər.

Vasvası mənə deyirdi ki, budur bu da "çörək mədəniyyəti" nümayəndələri, insanıyyətəpərvərlik xatirinə Təbrizə un gətirdilər, sonra yenə həmin insanpərvərlik adına məlun oğruları və insanlıq düşmənlərini himayə etdilər.

Ürəyimdə çox həyəcan var idi ki, Allah eləməsin ki, Daxili İşlər Nazirliyi də Azərbaycanın əyalət əncüməni kimi olsun, azadlıq adına təşkil olunub, amma xalqı azadlıq paltarı geyməyə qoymur, cavanların boğazlarından zorla qalstuklarını çıxardır.

Çox qorxurdum ki, bu ağalar qanun adına çalışalar, sonra polis də o qanunu öldürə. Türklərdə belə məşhur bir məsəl var: "Qorxan gözü

çöp düşər".

Elə bil ki, bu çərxi tərsinə fırlanan fələk ürəyi dərddi olan mən "Niş"-lə ləc düşüb ki, mənim bütün ümidlərimi məhv edər. "Quyruqlu ulduz" məsələsində bu qədər şeyləri qabağıma çıxarıb, onun dalınca da parlament mücadilələri, sellər, zəlzələlər və vulkanların harnısını bir yere topladı. Onlar gözlerimə görünüb məni məyus etdilər. Burada özüm üçün bir qədər təselli tapmışdım ki, qəflətən bu kəmfürsət çörək məsələsi ortaya çıxdı.

Hələlik bu tərəddüd və qorxular qanıla dolu ürəyimdə yer etməmiş istədim götürüb Daxili İşlər Nazirliyinə bir tərifi yazım. Bu Nuşirəvan ədalətini gələcək nəsil üçün ibrət kimi tarix səhifələrində əbədləşdirim. Vəhşi heyvan və quşların məşrutə dövlətinə təşəkkürünü kağız üzərinə gətirəm. Bu zaman birdən onların ucadan "biz acıq" sədələri qulağıma çatdı. Otağımdan çölə çıxdım, gördüm əhali: uşaq, qadın, qoca, cavan hökumət sarayının qapısına toplaşmış çörək istəyirlər. Camaat torpaqqarışıq çörəyi də tapmırdı ki, yesin.

Bunu gördükdə bütün o qorxdığım məsələlər gözümün qabağına gəldi, ovqatım təlxi oldu və düşüncələrə daldım.

Çox təəccüblüdür ki, niyə vəhşi heyvan və quşların dərddə qalan bir nazirliyin insanları üçün ürəyi yanmasın?

Niyə belə rəhmlil nazirliyin nümayəndəsi parlamentdə şərəfətlə söz verdi ki, şəhər əhalisi üçün çörək tapacaqdır, amma indiyə qədər bir iş görməyib, camaatın şivəni göylərə ucalıbdır?

Məgər mənim qorxum və tərəddüdlərim yersiz idilə...

Bir nazirlik ki, heyvanların fikrin çəkir, amma bəs niyə adamların qeydine qalır?!?

Niyə əvvəlcə məşrutənin məziyyətini bir parça çörəkdə görə avam camaata yox, heyvanlara fikir verilir?

Bəlkə nazirliyin də fikri o ləqəblərindən istifadə edənlərin fikri kimidir?..

Pənçşənbə günü parlamentdə çörək məsələsi ikinci dəfə müzakirəyə qoyuldu. Ağay! Qəvamsəltənə ikinci dəfə parlamentdə söz verdi ki, 15 gündən sonra çörək məsələsi tamamilə həll olunacaq. Sonra sual edənlərin cavabında şəstlə deyib ki, Daxili İşlər Nazirliyi xalqa çörək çatdırıbdır.

Ola bilsin ki, nazir müavininin bu istehzalı sözləri Tehran əhalisinə aiddir. Amma mən "Niş" bu məsələdə bir qədər ciddiyəm, bu istehzanı qəbul etmərəm. Bu məsələnin həlli ilə məşğul idim.

Həqiqətən bu günlərdə bizə verilən çörək idi. Əgər çörək deyildisə, bəs yediyimiz nə idi?

Gerek ağalar inansınlar ki, bir gün mən bütün işlərimi kənara qo-

yub bu sualın cavabını axtarırdım ki, əcaba, görəsən, hər gün çörək adı ilə yediyimiz bəs nə idi?

Vallah baş çıxarmadım ki, nə idi? Amma mənə yəqin oldu ki, çörək deyildi.

Güman etmək olar ki, vəhşi heyvan və quşların da parlamentdə nümayəndəsi olsa idi, yəqin onlar üçün də belə bir "əlan" çıxardı.

Niş

"İrani-nov" N173,

9 aprel 1910

YAXIN ADAMLARIMA MƏKTUB

Mənim yaxın adamlarım məktub yazıb Tehran haqqında məlumat istəyirlər. Biri yazır ki, yaz görək parlamentdə nə edirlər? O biri istəyir bilsin ki, nazirlər nə edirlər? Üçüncü istəyir ki, partiyaların həyatından xəbəri olsun. Dördüncü mədəni-maarif işlərindən xəbər bilmək istəyir. Beşinci mətbuatın tərəqqisi barədə soruşur. Altıncı rus və ingilis mənbələrinin İran cəmiyyətinin dirçəlişi barədə yazdıqlarını təhqiq edir. Bir çox başqa məktublar da var ki, adam hamısını oxuya bilmir. Vaxt buna imkan vermir. Bundan əlavə hey idarəyə gəlirlər, gedirlər, qanun-qaydanı gözləmədən yersiz suallarla adamdan əl çəkmirlər, mane olurlar, qoymurlar adam asudə, səmimi qəlbədən öz işini görə, bir dəfə otura, yaxın adamlarının yazdıqlarını oxuya və cavab yazsa.

Bilirsiniz bu idarəyə gəlib-gedənlər adamin başına nə bəlalər gətirirlər? Bir nəfər bir məqalə gətirib gözləyir ki, oxuyub fikrinizi deyəsiniz. Başlayırsınız oxumağa. Bir də görürsünüz ki, idarənin qapısı açıldı, bir əmmaməli tacir içəri girdi. Məqalənin məzmunu yaddan çıxmasın deyə gözüünün ucu ilə ona baxırsan, tacir işə sənə bir kağız verir, bir dəfə başını qaldıran kimi tacir o kağızda yazdıqlarını danışmağa başlayır. Deyirsiniz ki, ağa səbr elə işimi qurtarım, siz buyurun oturun. Sanki çörək növbəsində durmuş ağa razı olmur, guya ki, dükanı özgəyə tapşırıb gəlib, gözləyə bilmir və danışmaqda ısrar edir.

Bu zaman bir ayrı adam daxil olur. Bu cür tiplərdən çox qorxuram. Gələn seyidlərdəndir, onun sənəti məhkəmə şagirdliyidir (şahidliyidir). Sən gərək qara günlərini nəzərdə tutasan! O, heç kəsə növbə verməyəcək. Özünü hamıdan qabağa sayır, bütün mətbuatı da özünə borclu bilir. Güman edir ki, bütün yazılar onunkudur. İndi gəl onun yazdıqlarını qəbul etmə, gör necə hay-küy edəcək. Elə bil ki, ramazan ayında minbərdedir və öz seyid payını istəyir.

Bir də görürsünüz bir kəndin dəstəsinin qabağında gedənlər gəlib və bir-bir içəri daxil oldular. Onların sayı 100 nəfərdən artıq olar. Fikir verirsən ki, onların içərisində az da olsa tacir və ya ticarətlə məşğul olan savadlı adam yoxdur. Bunlar öz hakimlərindən şikayət edirlər, kağız yazıb imzalayıblar. Onlardan bir neçəsi öz kədərli halından şikayət edir. Onların yaşadıkları yerlərə hələ də məşrutə gedib çatmayıb, Məhəmmədəli Mirzə şahlıqdan götürülmüşsə də, amma bu biçarələrin hələlik məhəmmədəli mirzələri vardır. Onlar bəzi məsələləri nəql etdikcə ürəkləri yanır.

İdarədə onların kağızlarını qəbul edirsiniz, onlar dua və təşəkkür edərək gedirlər, idarədəkilərə Allahdan müvəffəqiyyət və uzun ömür istəyirlər. Onları min bir dillə yola salırsınız və başlayırsınız oxumağa və yaxud yazmağa. İstəyirsiniz ki, kəndlilərə olan bu zülmü qələmə alıb yazasan: "İstibdadın nəticələri..."

Fikirləşirsiniz ki, bu başlıq altında istibdadla məşrutənin müqayisəsini necə göstərəsiniz. Dayanırsınız, fikir dərin, qələm acizdir. Belə müqayisələri yazmağın nə qədər çətinlikləri var! İstibdadla məşrutə arasında sərhəd yoxdur. Bu sərhəddi müəyyən etmək azadlıqsevən və yenilik tərəfdarı olan kabinənin fəaliyyətindən asılıdır. Çox təəssüf ki, indiyə qədər biz ona malik ola bilməmişik. Ona görə də yazırsınız: bizim məşrutə Tehranın yaxınlığına da sirayət..."

Qəfilədən görürsən ki, bu anda başqa bir dəstə idarəyə daxil oldu. Bunlar da kəndlilərdir. Öz də yarım saat bundan qabaq gəlmiş o biri dəstənin olduğu kəndlilərdən və məntəqələrdəndirlər. Təbii olaraq gözləyirsən ki, bu dəstə də, əvvəlki dəstə kimi öz hakimlərinin zülmündən danışacaq. Amma bu nəzəriyyədir. Bəzi vaxtlar nəzəriyyə ilə əməl bir-birlə uyğunlaşmır. Xüsusilə İranda, bu müxalifət və ziddiyyət ikiüzlülük və riyakarlıq həddindədir.

Kəndlilər sizə kağız verirlər, oxuyursunuz, təəccüb edirsiniz. Oradan belə məlum olur ki, guya vilayətin hakimi göydən enmiş bir mələkdir. O, həmin mələkdir ki, əvvəlki dəstənin kağızında cəhənnəm kəzaindən^x doğulmuş şeytandır. Guya məşrutənin məzliyyətlərini avam camaata o anladığıdır.

Amma əvvəlki dəstə deyirdi ki, bu məşrutəyə nifrət edən müstəbididir.

Beləliklə də, bu dəstə tamamilə o biri dəstənin əleyhinə olaraq öz hakimindən razılıq edir. Əvvəlki dəstənin kağızını göstərirsiniz və təbii olaraq hər iki məktubun dərc olunmasından çəkinirsiniz.

İndi bu dəstənin nümayəndələri bir həftə get-gəl edəcəklər, ısrar edəcəklər ki, onların kağızını dərc edəsiz.

^x kəzai – saxta, uydurma

Bu cür giriftarlıqlarımız çoxdur. Bu yandan da yaxınlarımız və dostlarımız məndən Tehranın vəziyyətini soruşurlar. Qəzet vasitəsilə yazıram ki, həm qəzet işinin öhdəsindən gəlim, həm də öz yaxınlarıma cavab verə bilim. Yeni istəyirəm bir hərəkətlə iki iş görüb, bir güllə ilə iki nişan vuram.

Budur, bir məktub yazıram ki, hamı oxusun və hərə öz cavabını bu məktubdan əxz əlsin:

Tehranın vəziyyəti bu günlərdə çox qarışıqdır, üzü yaya gedir, hava istiləşir, havanın istiliyi bəzi zərərverici həşəratları meydana gətirir. Bu həşəratlarla bağlı əziyyət gündən-günə artır. Tehran cəmiyyətini tələşə salır. Adamların vəhşətinə bais olan bu zərərvericilərdən birinə "ehtikar"^x deyirlər. O da "rüşvət" adlı birisi ilə əl-ələ verib, bütün buğda ambarlarını yeyib boşaldıb, xalqı ehtiyac içində qoyublar.

Bəzi ağalar var qüvvələri ilə qoyunurlar ki, dövlət bu həşəratların — "ehtikar və rüşvət" öhdəsindən gəlsin. Bu barədə xüsusi "əttiba" (təbiblər) Şurası da yarandı. Onlar bunun qabağını almağa başladılar. Amma yenə də ehtikarın öhdəsindən gələ bilmədilər. Xalq bu fikirdədir ki, rüşvət olmasaydı ehtikar yaşaya bilməzdi.

Camaat arasında deyildiyinə görə, hətta çörəkçilər də ehtikarın tamahkar ağzından bir qəder un və buğda qopara bilsələr də imansız rüşvətin qorxusundan imkan daxilində çörək bişirə bilmirlər. Mən bu xəbərin düzlüyünə inanmıram.

Başqa tərəfdən deyirlər: olmaya çörək məsləsinin kabinə böhranı ilə möhkəm əlaqəsi vardır? Amma mən inana bilmirəm ki, kabinənin böhranı idarə və vüzarətxanələrin böhranına bais ola bilər. Dünyada heç kəs güman etməz ki, kabinə böhranı çörəkçilərə də təsir etsin, şübhəsiz bu xəbər də bizim qəzetənin müdirinin tutulması xəbərlə kimidir.

Amma əgər belə olsa, bu məsələ barəsində təhqiqat aparmaq lazımdır. Çünki bizim qəzetin müdirinin tutulması əsassız deyildir.

Burada qələmi stolun üstünə qoyub düşündürdüm ki, qəllədən iki nəfər içəri daxil oldu. Bunlar elə şəxslər idi ki, onlarla görüşdükdən sonra adam ən azı gerek bir gün tamam heç bir iş görməyə. Odur ki, məktubumun ardını ayrı günə saxladım.

NIŞ

"İrani-nov" N185,

23 aprel 1910

UŞAQLIQ XATİRƏSİ

Bu günlərdə "İrani-nov" və onunla həmfikir olan mətbuat bəzi cahillərin hücumuna məruz qalmışdır. Bu da bizi düşündürdü ki, görəsən camaat niyə belədir? Niyə görə onlar həqiqətin acılarına dözə bilmirlər? Niyə bu qədər həyəcan keçirirlər? Bu suallar barədə düşündüyüm zaman uşaqılıq aləmindən bir hekayət yadıma düşdü.

Təxminən 7-8 yaşlarındaydım. Qızılca xəstəliyinə tutulmuşdum. Atam-anam böyük təlaşla məni yatırıdılar. Mən heç nə bilmirdim. Qızdırma içində yanırdım. Atam demişdi ki, mənə at südü versinlər. Adətən bütün qızılcaya tutulanlara at südü verirlər. Mən isə onlardan su istəyirdim. Lakin vermirdilər. Buna görə də mənim onlardan acığım gəlirdi. Onları özümə düşmən hesab edirdim. Fikirləşirdim ki, onlar mənə əziyyət vermək istəyirlər. Anam mənə lətifə söyləyərək aldadıb madyan südünü içirmək istəyirdi. Bu isə mümkün olmurdu. Mən başa düşüb hirsələnirdim, çığırırdım ki, niyə mənə su vermirsiniz?

At südü içməyəkdə o qədər inad edirdim ki, hətta gecə yatanda da fikirləşirdim ki, gerek ehtiyatlı olam, birdən mənə at südü içirmək istəyərler.

Bir dəfə gecəyarısı yuxudan durdum. Çıraqla da yox idi. Su istədim. Stəkanı mənə verdilər. Qaranlıqda ehtiyatla öz-özümə dedim ki, ola bilər onlar mənə su əvəzinə at südü verələr. Stəkanı götürüb bir qədər işıqlı olan o biri otağa keçdim. Baxıb gördüm ki, süddür, məni aldatmaq istəyirdilər. Stəkanı atdım. Bu işi təşkil etmiş atam əsəbləşdi. Mən boğazım tutula-tutula ağladım, atamın məhəbbətindən məyus oldum.

Qəribədir, əgər at südü qızılca xəstəliyinə xeyirlidirsə mən niyə belə inad edib içmək istəmədim. Çünki, uşaq idim, xeyrimi bilmirdim, dostlarımı düşmən hesab edirdim. Əgər o zaman mənə pislilik edib bir hovuzun başına aparıb desəydilər ki, nə qədər bacarırsan iç: mən onda razı qalıb onları özümə həqiqi dost hesab edərdim.

Başəər övladlarının bir hissəsi də indi uşaqılıq dövründədir.

NIŞ

"İrani-nov" N188,

26 aprel 1910

^x Ehtikar — ərzaq məhsullarını ucuz iken alıb, bahalaşandan sonra satan.

HƏZRƏTİ "NİŞ"DƏN İZAHAT

İdarə işləri şəxsi mənzillərdən yığılacaq ya yox?

Bir təməinə 200 dinar dəftər haqqı adı hal olacaq ya yox?

Məlum olduğu kimi, neçə gündür ki, Azərbaycan maliyyə məmuru öz işlərini və yazılarını maliyyə nazirliyinin otaqlarının birində aparır və yeni qaydaya görə o, nazirlikdə işləmək istəyir. Bir təməinə 200 dinar dəftər haqqı almaq məsələsini bundan sonra tələb etməyəcəklər.

Güman edirəm ki, bu iki səbəbdən bizim gələcəyimiz işliqlı olacaqdır.

Birincisi, yavaş-yavaş bütün işlər idarələrdə olacaqdır. İkincisi, istibdad dövrünün vergiləri ləğv olunacaq, xalqın vəzifə və hüquqlarına müdaxilə olunmasına son qoyulacaqdır. Bu iki məsələnin nəticələrindən çox qorxuram. Kamali-ehitiramlı həzrəti alıdın xahiş edirəm ki, deyiniz görək əlinizdə olan qaydaya müvafiq olaraq bu iki məsələnin xeyrinə bir iş görülməkdir, ya yox!

Sənə qurban olan Ş.V.

Mənim ağam Ş.V.! Bu günlərdə həmin iki məsələ ilə əlaqədar olaraq bir vəsiyyətnamə yazmaq fikrindəyəm. İnşallah o vəsiyyətnamədə tapşırıram ki, sizin də cavabınızı versinlər.

NİŞ

"İrani-nov" N199,

9 may 1910

VƏSİYYƏTNAMƏ

Sabah vəd olunan quyruqlu ulduzun görünəsi gündür. O, çox sürətlə bu başibəlalı, həsrət çəkən Yərə yaxınlaşır. Bizim yazıq Yer kürəsinin həsrəti ürayində qaldı. Ədalət və bərabərlik naminə nə qədər qanlar töküldü, nə qədər rəzaletlər çəkdik. Yenə də nəticəsi olmadı. Həmin zülmərlər, qeyri-bərabərlik və biganəlik hökm sürməkdədir. Hayat zorluları, fəlakət isə yoxsullarıdır. Hələ də azlıq dünyanın çoxluğu-na hakimdir. İndi tənbellər şad, zəhmətkeşlər isə kədərliyədirlər.

Tamam dünya bir parça bədbəxtlik, vətən övladı səadətdən məhrum...

Alimlərin çoxu təsəlli verirlər ki, bu ulduzun bizim Yərə heç bir zərri olmayacaq. Buna baxmayaraq hər halda vəsiyyət yaxşı şeydir, xoşagələndir, uzunömürlülüğün səbəbi, can rahatlığıdır.

Mömin gerek vəsiyyətsiz ölməsin, odur ki, möhtərəm oxucular mən "Niş"də vəsiyyət edirəm.

Əvvəla heç qorxmayın, əvvəl-axır hamımız öləcəyik. Belə olan tərzdə yaxşı olar ki, elə hamımız birdən ölək. Bu, ona görə yaxşıdır ki, ikinci dəfə qiyamət vaxtı gələndə bəlkə ağıllanaq, bir-birimizlə doğru rəftar edək, qərəzi kənara qoyaq, bir yerə toplaşib bir azad İran məmləkəti yaradaq, rus və ingilisi də yaddan çıxarmayaq!...

Amma əgər elə şəxslər tapılsa ki, rüşvət, yaltaqlıq və tanışlıqla, mədhiyyə və qəsəbə deməklə özlərini bəşəriyyətin bu təhlükəsindən xilas edə biləcək İran ərazisində qalacaq və yenidən insan övladını yaradacaq, onlardan xahiş edirəm mənim təcrübəmi nəzərə alıb bir neçə maddədən ibarət olan aşağıdakı vəsiyyətnaməyə əməl etsinlər.

1. Yüksək vəzifəyə layiq görmədiyiniz şəxsi həm özünü, həm də başqalarını aldadıb böyük tarixi şəxsiyyət fərz etməyin. Çünki, bu cür etsəniz öz təcrübə əsasında deyirəm, öz başınıza bəla gətirərsiniz.

2. Əgər təzə təşkil edəcəyiniz məmləkətin əsasları köhnədirsə, ləbud olaraq inqilabdan keçərək bir milli hökumət təşkil edin.

Öz aranızda meydana gələn siyasi nəzəriyyələr və professional ixtilafı şəxsi ixtilafı çevirməyin və bir-birinizi tənqid də sağlam ağıldən verib fitnəkarların təsiri altına düşməyin ki, bizim kimi "etidal və başqalar"na düşər olmayasınız və qeyri-məlum ibarələrin müəllifləri kimi gözəbağlı olub bir-birinizin canına düşüb düşmənlərinizin üçün məşğələ alətinə çevrilməyəsiz.

3. Siyasi nəzəriyyələr meydanında nə qədər bacarırsınız fikr atınızı oynadın, amma bu at oynatmaq iranlılıq çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır.

4. Siyasət meydanında nə qədər mühafizəkar olsanız da, orta yol seçin və ya həddən artıq qızğın olmayın, bir-birinizi ittiham etməyin! Çünki, gördük və yaqin etdik ki, əgər quyruqlu ulduz gəlməseydi, qarşılıqlı ittiham və intiriqa bizi boğardı.

5. Əgər nazir olsanız və ya İranda təzə yüksək vəzifəyə çalsanız, öz hərəkətlərinizdə mülahizəli olun. Elə etməyin ki, sizin məlumat və üzrxahlığınız məmləkətə və onun azadlığına xələ gətirsin.

6. Əgər millət vəkili olsanız, öz vəzifənizi bilin və heç vaxt ondan kənara çıxmayın. Heç vaxt nazirlik kabinetlərinə biri üçün vasitəçi kimi gətməyin. İcra sahibinin işlərinə müdaxilə etməyin ki, öz icra qüvvənizi öz hüdudlarında saxlaya biləsiniz.

7. Əgər Allah eləməsin çətinliyə düşüb gözlediyinizin əksinə olaraq jurnalist olsanız ən azı sərxoş halda heç bir şey yazmayın, yoxsa öz milli mətuatınızın bədnam olmağına bəls olarsınız.

8. İdarəyə və ya Milli Məclisə vəkili seçilən zaman, elə adamı se-

çin ki, onun özünün müstəqil fikri olsun, vicdanla rəy versin, gözləməsin ki, görək filankəs nə rəy verəcək, mən də onun əksinə rəy verim.

9. Əgər bir hadisə zamanı siz öz millətinizə layiqli xidmət etsəniz və məşhur qəhrəman olsanız çalışın ki, hərəkətləriniz ad-sanınıza uyğun olsun. Belə olmazsa, sabah xidmətiniz bir qara qəpiyə dəyməz.

10. Öz çalışqanlığınıza görə bir yerə hakim təyin olunsanız, elə etməyin ki, sizə baxıb zalımlara rəhmət oxusunlar.

11. Bizim əlimiz daha çatmayacaq, amma, "İrani-nov" da dünən yazılmış suallara siz cavab verin. "Həyya əla xeyril-əməl"^x ruhunu özünüzdən razı salın.

Ulduzun vaxtı çatır, əlim əsir, halım dəyişir, üzr istəyirəm. Əgər bu 10-11 maddəyə əməl etsəniz kifayətdir.

Niş
"İrani-nov" N206,
17 may 1910

^x Ən yaxşı işlər görməyə tələsin!

HEYVANLARIN KONSERTİ *

Ədəbi janrlardan biri də təmsildir. Qüdrətli sənətkarlar bir çox məsələləri təmsil adı altında yazmış, çoxlu siyasi və əxlaqi məsələləri heyvanların dil ilə insanlara çatdırmağa çalışmışlar.

Bu janrda fars, ərəb və türk ədəbiyyatında çoxlu əla əsərlər yazılmışdır. Bir vaxt "İrani-nov" bəzi təmsillərdən yazmışdı. Məhəlli qəzetlərdən biri bunu bəyənməyib, onu tənqid etmişdi. Qəzet belə hesab edirdi ki, guya biz İrani heyvanxanaya oxşatmışıq. Əslində isə "İrani-nov" həmin qəzetin başa düşmədiyini görür və filan ağanın anlamadığına təəssüf edir. Yəqin o ağaların İbn Müqəffanın "Kəllə və Dimnə", Ənvari Sühəylin "Məntiqül-himar"^{xx}, Vərəminin "Mərzbanname-si"^{xxx}, İbn Ərəb Şahın "Müfakəhətüz-züfə"^{xxxx}, Übeyd Zakaninin "Muş və qorbe"^{xxxxx}, Məhəmmədbağır Xalxalının "Sələbiyyə"-si^{xxxxxx} və başqalarından xəbərləri yoxdur.

Belə ədəbiyyat növü Avropada da vardır. Onlar da təmsil deyirlər. Bu sahədə məşhur təmsilçi şəxslərə nümunə olaraq bu janrın təməlini qoyan yunan ədibi Ezopu göstərə bilərik. Ondan sonra məşhur Fransa təmsilçisi Müsyö Jan Lafonten az zamanda böyük şöhrət qazanmışdı. Lafontendən sonra məşhur rus yazıçısı Krilov bu sahədə geniş tanınmışdır.

Biz oxucularımızı Avropa təmsil janrı ilə tanış etmək üçün bundan sonra fərset düşdükcə Krilov və Lafontenin əsərlərindən tərcümələr verəcəyik.

"İrani-nov" bu sayından etibarən verdiyi vədə əməl etməyə başlayıb. Krilovun mənalı "Konsert" seriyəhəli təmsilini tərcümə edib "Heyvanların konserti" adı altında oxuculara təqdim edirik.

* A.İ. Krilovun bu təmsili Azərbaycan dilinə "Sazəndələr" kimi tərcümə edilib – Ş.H.

^{xx} Məntiqül-himar – uzunqulaq məntiqi.

^{xxx} "Mərzbanname" (mərzban - sərhəd gözetçisi) əsərinin müəllifi Mərzban İbn Rüstəm İbn Şervindir. Ərəb dilində yazılmış bu əsəri dəri (klassik) fars dilinə Səddəddin Vərəvini tərcümə etmişdir. Söhbət həmin tərcümə əsərindən gedir – red.

^{xxxx} Müfakəhətüz-züfə - incə zövqlərin zarafatları.

^{xxxxx} Muş və qorbe – siçan və pişik.

^{xxxxxx} Sələbiyyə – tülküname.

HEYVANLARIN KONSERTİ

"Bir gün ayı, eşşək, keçi və meymun bir yere toplaşib konsert vermək qərarına gəldilər. Hərəsi əlinə bir musiqi aləti alıb sıraya düzülüb çalmağa başladılar. Nə qədər çalışsalar da gördülər bir şey çıxmır. Çünki biri o birinə uyğun gəlməyən səs çıxarırdılar. Bunu gören eşşək dedi: dostlar biz pis düzülmüşük, yerimizi dəyişək. Sən ey ayı, qalx mənim qarşımda otur. Keçi ilə meymun da üz-üzə otursunlar.

Belə düzülüb çaldılar, istedikləri ahəng və musiqi alınmadı. Bu dəfə ayının təklifi ilə dövrə vurub oturdular. Çaldılar, bir şey çıxmadı. Meymunun təklifinə görə, musiqi alətlərini dəyişdilər. Kamançanı eşşək götürdü, tarı da meymuna verdilər, ayı ilə keçi ney ilə santuru dəyişdilər, bütün səy və həvəslə çaldılar, gördülər yenə də heç nə alınmır.

Onlar yenə bir dəyişiklik fikrinə olduqları zaman bülbul oturduğu ağacın budağından bu ağılsız heyvanların mənasız səylərinə qəhqəhə çəkə-çəkə tamaşa edirdi. Bülbul ağacdən aşağı düşüb onlara dedi:

— Əziz dostlar, heç zəhmət çəkməyin, siz konsert verə bilməzsınız. Çünki konsert vermək üçün musiqi yaddaşı, incə duyğu və musiqi biliyi lazımdır. O da sizdə yoxdur!"

NİŞ

"İrani-nov" N213,
25 may 1910

MÜSAHİBƏNİN TƏRCÜMƏSİ

Yerli qəzet redaktorlarından biri "Şərq" və "İrani-nov" qəzetlərinin bağlanması məsələsi barədə baş nazirdən müsahibə almışdır.

Bu müsahibə elə bir xüsusi dildə yazılıb ki, avam adamlar onu başa düşməzlər. Ona görə də hörmətli oxucuların onu başa düşməsi üçün ixtisarla da olsa, onu sadə fars dilinə tərcümə etməyi özümüzə borc bildik:

Əlbəttə bilirsiniz ki, biz "Şərq" qəzetini bağladır. "İrani-nov"un da qol-qanadını sındırırdıq. Çünki onlar çox danışır. Qəzet ümumə məlumat vermək üçün deyil. Elə eyblər var ki, qara camaat onları bilməməli. Qəzet əhalini ayıltmamalıdır. Qəzet dövlət mexanizmini hərəkətə gətirmək və millətin mənafeyi üçündür. Bu qəzetlər isə əksinə hərəkət edirlər. Xalqı bir-birinin məsləkindən xəbərdar edirlər. Onlar xarici qəzetlərin bizim kabine haqqında yazdıqları xəbərləri mülahizəsiz tərcümə və nəşr edirlər. Bununla da bütün iranlıların hüququna to-

xunurlar. Odur ki, biz də iranlıların əsas hüquqlarının müdafiəsini rəva bilib qəzetlərin hər ikisini məhkəmə və istintaqsız bağlamışıq. Bəs siz nə bildiriniz?

Məhəlli qəzetin müsahibə aparən redaktoruna əlbəttə ki, elə belə də lazımdı. Mən çoxdan bunu arzulayırdım. Çox şükür ki, hörmətli vəzirlərin və ali məqamların mərhəmətləri sayəsində öz əməlimə çatdım. İndi öz qəzetimin möhkəm olacağına ümid edə bilərəm.

Ədliyyə naziri: Bəli, bəli xüsusən "Şərq" qəzeti cəzalandırılmalıdır.

NİŞ

"İrani-nov" N 216,
28 may 1910

İKİ İL BUNDAN QABAQKI FACİƏ

1326-cı ilin bu günkü günündə^x şəhər tezdən camaat fəvqəladə tarixi bir hadisənin intizarında idi. Bütün əhali yaxşı bilirdi ki, bu günlərdə böyük bir cinayət baş verəcəkdir.

Məhəmmədəli Mirzədən hamı ümidini kəsmişdi. Hamıya aydın idi ki, bu tələbbürlü, məğrur cavan dövrəsinə yığılmış səfeh, xəstə və arsız kələkbazlara inanıb, ölkənin başına dünyada misli görünməmiş bir bədbəxtlik gətirəcək.

Şəhər hərbi vəziyyətdədir, hər yerdə kazak dəstələri gəzir, istibdadpərəstlikləri guya azalmışdı. Bir neçə gün qabaq çox danışib, az iş gören nümayəndələr və fədailər dəstəsi Baharistan meydanına toplanmışdı. Parlament öz nümayəndələri vasitəsilə onlardan xahiş etdi ki, nümayişdən əl çəkib evlərinə getsinlər, silahlarını da yere qoysunlar, bəlkə iş sülhlə qurtarsın.

Bəli, millət vəkilləri sülh tərəfdarı idilər. Onlar xalqın qanının nəhaq yere tökülməsindən qorxurdular. Amma bu günün məhəmməd qəhrəmanı qorxmurdu, bütün fikri bu idi ki, iranlıların bütün yaratdıqlarını dağıtsın, qabaqcıl adamlarının qanını töksün.

Təsəvvür edərsinizmi ki, o günün qəhrəmanları insanların ən bədbəxti Məhəmmədəli Mirzə idi ki, qandan qorxmurdu.

Yox!...Lyaxov Qafqaz hərbi qərargahına məxfi raport yazmışdı və burada faciənin planını öz dövlətinə bildirərək yazmışdı: "Şah asiya-ı olduğu üçün qandan qorxur. Odur ki, bizdən xahiş elədi ki, mümkün qədər az qan tökülsün. Biz isə dedik: əgər iş görmək istəyirsənsə, gərək qan tökməkdən hərgiz qorxmayasın!..."

^x 1908-ci il iyunun 1-i nəzərdə tutulur – Ş.H.

Bəli, aydındır ki, iranlıların qanının tökülməsindən Məhəmmədəli Mirzə də qorxmamış deyildi...

Xain qorxaq olar! Dünyanın ən böyük müstəbidləri həmişə qorxu və vəsvəyə içində olub şöhrət qazanmışlar.

Qan tökməkdən qorxmayan, üreynə İranlılara qarşı zərəcə rəhm olmayan o günün qəhrəmanı rus polkovniki Lyaxov idi.

Şahın 12 nəfər Milli Məclis üzvünün verilməsi və başqa təkliflərini Lyaxovun bu gün üçün hazırlanmış kazak dəstəsi Milli Məclisin rəisi-nə çatdırdı və bir neçə saatlıq möhlətlə cavab istədi:

"Ya o 12 nəfər vəkili verin və ya məclis topa tutulacaq!".

Bu ultimatum idi!

Ultimatum barədə millətə xəbər verdilər. Bir qədər müdafiəçi "Baharistana" toplaşmış canlarını fəda etməyə hazır olduqlarını bildirdilər.

Məclis istədi ki, şahla müzakirəyə girsin, mümkün olmadı.

Ultimatum geri götürülmədi. Həm özünü, həm də milləti bədbəxt etmək üçün şahı əvvəlcədən hazırlamışdılar.

Ultimatumun vaxtı keçirdi. Günortadan sonra saat 3 idi. Lyaxovun top-ları atəş açmağa başladı. Millət vəkilləri ilə onun hüququnu qəsb edənlər arasında döyüş başladı.

Həmin gün İran şahı rus zabiti-nə elə bir xüsusi ixtiyar vermişdi ki, o nə qədər iranlı var öldürə bilərdi. Hətta mədəni və yarım-vəhşi mil-lətlərdə belə rəhmə qabil sayılan məsum körpələr və məzlum qadınla-rı da öldürə bilərdi.

Ona verilən ixtiyara əsasən o müsəlmanların İlahi müqəddəs kita-bı olan Qurana güllə atıb, bütün mədəni aləmin nəzərində ehtirama la-yiq olan Allahın məbədgahı sayılan məscidi topa tuta bilərdi.

Lyaxov aldığı ixtiyamamədən tam istifadə edərək qətlam elan etdi. Bu məqsədlər üçün tərtib etdiyi kazak briqadasını iranlıların amalının kəbəsi-nin dağıdılmasında və kiçik bir fədailər dəstəsinə qələbə çalmaqda imta-handan keçirdi və rus hərbiçilərinin zəfərini elan etdi.

Milli Məclis dağıdıldı, əncümlər yığışdırıldı. Şah məşrutəni qey-ri-qanuni elan etdi, Lyaxovu Tehranın diktatoru kimi tanıtdırdı.

Bağışah faciələri başladı.

İranın qeyrətli oğlu Mirzə Cahangirxanı qılınclan keçirdilər. İranın və-tənpərvər övladı-millətin Məlikül Mütəəllimin laqəbi verdiyi oğlunu tutub boynuna ip bağladılar, qamını yırıb tikə-tikə elədilər və o, "Və səyəmə-l-ləzinə zələmu əyyə münqəlbün səyəqəlbün"^X —deyib can verdi.

Həqiqətin danışan dili, o dahi son nəfəsdə də öz vəzifəsini yerinə yetirməkdən əl çəkmədi. Xalq arasında deyirlər: "mənim bir damcı

qanımdan yüzlərcə mücahid yaranıb, səndən intiqam alacaqlar".

Zülm və faciənin həddi-hüdudu yox idi. Məşrutəçiləri müxtəlif yol-larla tapıb gətirir və əzabla öldürürdülər.

Millət vəkili Hacı Mirzə İbrahim ağa xaincəsinə güllələndi.

Məşrutə hərəkatının birinci prokuroru (müddəli-ümumi) Qazi Qəzvinli ağır zəncir altında zəhərlə öldürüldü. Bağışah məbusları ah-zar sədalarından ruhen və mənən əzab içində idilər. Bu ah-zar edən "Ruhülqüds" qəzetinin müdiri idi. Onun başını mişarlayırdılar.

Bir neçə gün belə keçdi. İranın ən yaxşı nümayəndələri qismən öl-dürüldü, qismən qaçdı.

Hərə bir tərəfə getdi.

Lyaxov Tehrana hakim oldu, Tehrandə hərbi vəziyyət elan edildi. Məscidlər, cəmiyyətlər qadağan olundu, 3 adam bir yerdə dayanıb da-nışa bilməzdi, bir yerdə tutulan cəzalanmalı idi.

İrtica öz Şimal üsul və qaydaları ilə tam diktator şəraitində davam edirdi.

Tehranın bu vəziyyəti şahın xoşuna gəlirdi. O, Lyaxovun qəddarlığını və rəşadətinə bəyənirdi. Şah bütün cəldiyyəti ilə çalışırdı ki, Məlikül Mütə-kəllimin təhdidini unutsun.

Heyhat, o səhv edirdi!

Azadlığın həqiqi carçıları, məşrutənin səmimi fədakarları yalan de-mirlər. Onların sözlərini təsdiq edən tarix kimi sənəd vardır.

Azərbaycanlılar məşrutənin və Milli Məclisin bərpası üçün Şaha, Əmirbəhadur və Lyaxova müharibə elan etdilər. Çətinliklər çəkdilər, fəlakətlər gördülər, amma düşmən qarşısında dözüb durdular.

Gilan da hərəkətə gəldi. İsfahan coşdu, Bəxtiyarilər bəxtiyar oldular.

Məlikül Mütəəlliminin təhdidi sözədən işə keçdi. Sələri Milli və Sər-dari Milli^X vasitəsilə Təbrizdə qaldırılan bayraq, Sərdar Əsəd Siphə-dar, Musyo Yefrimxan, Mirzə Məhəmmədəli xan, Müəzzissoltan və başqa mücahidlərin köməyi ilə Tehrandə "Baharistan" xarabası üzərində azadlıq bayrağı dalğalandı.

Lyaxov təslim oldu. Məhəmmədəli şah Qacar isə rus səfirliyinə pə-nah gətirdi. Onun hakimiyyəti sona çatdı. İntiqam alındı.

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İranı-nov" N 220,

1 iyun 1910.

"Ruhülqüds" - müqəddəs ruh

^X Söhbət Səttarxan və Bağırxandan gəlir – Ş.H

^X Zülm edənlər biləcəklər ki, nəcə zəli olacaqlar.

Əvvəllər vəd etmişdik ki, bundan sonra möhtərəm oxucuları Avropa təmsilçiləri ilə tanış edəcəyik və onların təmsillərindən bəzi nümunələr də verəcəyik. Sözümlə yalançı çıxmayaq bu sayımızda Krilovun aşağıdakı təmsilinin tərcüməsini veririk.

Qu quşu, balıq və xərçəng*

İş görənlər arasında birlik olmasa, onların işi düz getməz, müştə-rək işdən heç bir nəticə hasil olmaz. Əvəzində isə əzab —əziyyətdən başqa bir şey qalmaz.

Bir gün qu quşu, xərçəng və balıq qərara gəldilər ki, özlərini arabaya qoşub, onu mənzil başına çatdırsınlar. Hərəsi özünü bir tərəfdən arabaya bağladı. Nə qədər çalışdılar, tərküdülər araba hərəkət etmədi. Çünki xərçəng onu geriye, balıq dənizə, qu isə göyə tərəf çəkirdi.

Heç bir iş görə bilmədilər. Bunların hansının müqəssir olduğunu mətəlbə dəxli yoxdur. Yalnız bunu bilmək lazımdır ki, araba yerindəcə dayanmışdı, bir addım da hərəkət etməmişdi.^{xx}

NİŞ

“İrani-nov” N221,
4 iyun 1910

* Azərbaycan dilinə təmsil “Ördək, balıq və xərçəng” kimi tərcümə edilib (bax: Krilov İ.A. — Seçilmiş təmsillər, B; 1944, s.80).

xx “Molla Nəsrəddin” jurnalı 1910-cu il iyunun 6-da çıxmış 22-ci sayında Krilovun adı çəkilən təmsilinə uyğun bir karikatura vermişdir. Dolu bir arabani üç heyvan hərəsi bir tərəfə çəkir. Arabanın üstünə İran məşrutəsi yazılıb. Onu İfrat partiyası göyə, Seyid Abdulla partiyası geriye, e’tidəliyyun (mühafizəkar) partiyası suya çəkir. Karikaturanın altında bu sözlər yazılmışdır: “Nə vaxt bir qüvvətli partiya çıxacaq ki, bu yatmış arabani çəkib xilas etsin”. Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadənin Tehrandə üstüörtülü dediyini C.Məmmədquluzadə Tiflisdə açırdı. — Ş.H.

Hər ölkənin mədəniyyətinin inkişafı onun ədəbiyyatının inkişafı ilə bağlı olduğu kimi, hər millətin siyasi vəziyyəti də onun mətbuat azadlığı ilə bağlıdır.

O millət, o məmləkət xoşbəxt və azaddır ki, onların mətbuatı azad və xoşbəxt olsun. Bu məsələni lazımınca dərk etmək və anlamaq istəyiriksə, onda gərək mətbuat tarixini oxuyub araşdıraraq, onun vəzifələrini və müxtəlif vəziyyətlərini təhlil edək.

Yunan filosofu Ərəstun deyir: “İnsan ağıllı vücuddur. Onun ağıllı və işgörmə qabiliyyəti var, bunlardan biri olmasa və ya təzyiq altına düşsə həmin insanın yaradıcılıq qabiliyyəti itmiş olar”.

İnsanın zəkası və fəaliyyəti həmişə irəliləyir və yüksəyir can atır. Yaşayan hər şəxs düşünür, daim irəliləyir, dəyişir, onu əhatə edən mühitlə təmasda olur. İctimai həyat—xarici hadisələr və insanlar arasındakı əlaqədən başqa bir şey deyil. Biz bir-birimizlə bağlıyıq, bir-birimizi duyur, bir-birimizlə fikir mübadiləsi edirik. Beləliklə, ictimai əlaqə saxlayıb ehtiyaclarımızı ödəyirik.

Əlaqə müstəqim və qeyri-müstəqim olur. Gündəlik ehtiyaclar müstəqim əlaqə nəticəsində təcridən ödənilir, bunu da danışqlar yaradır.

Qeyri-müstəqim əlaqələr isə yazı vasitəsilə yerinə yetirilə bilər. Əlaqələr əvvəlcə insanlar arasında bilavasitə görüşmə, ikincisi yazı vasitəsilə həyata keçirilir. İkinci halda adamlar bir-birini görmürlər.

Vəziyyət nəzərdən keçirilə görürük ki, qeyri-müstəqim əlaqə üçün yazının meydana gəlməsi zəruridir. Bunu dərk etmək çətin deyil. O zamankı insanlar icma halında çox sadə yaşayırdılar, ictimai ehtiyaclarını ödəyə bilirdilər. O vaxt onların yazıya ehtiyacları olduğunu təsəvvür etmək olmaz. Bunu da bilir ki, ehtiyac onları sən və çalışmağa məcbur etdi. Tədrisi və təbii irəliləyiş, cəmiyyətin inkişafı, cəmiyyət üzvlərinin bu və ya digər yerlərə səfərləri və ümumi ehtiyacların ödənilməsi zərurəti nəticəsində yazı meydana gəldi. İnsanların ümumi ehtiyacları xeyli çoxaldığından ümumi və xüsusi məişət əvvəlki halından çıxdı, fikirlər genişləndi və hissiyyat artdı, onun nəticəsində də yazı ilə insanlar arasında əlaqə genişləndi.

Nə qədər ki, həyat şəraiti, yaşayış tərzində sadə, qeyri-müstəqim idi, yazı da xüsusi və şəxsi sənəyə dəşiyirdi. Amma yavaş-yavaş ictimai məsələlər genişləndikcə xəbərlər və yazılar xüsusiyyətdən çıxdı, ümumi məlumata və ümumi mənafeyə xidmət etdi.

Beləliklə, xüsusiyyətdən çıxan yazı ümumi mətbuatın mənşəyi oldu, onun ictimai vəzifələri də buradan başladı. Əsrlər boyu mətbuatın təkamül tarixini nəzərdən keçirəndə, onun əvvəllər necə olduğunu və siyasətinin necə dəyişdiyini görürük. Mətbuatın əsasını qədimdəki, xüsusi yazı və məktublar təşkil edir. Onlarda həmin dövrə aid məsələlərdən bəhs olunur və ümumi xəbərlər verilir. Belə məktublar qəzet, mətbuat rolunu oynayır. Dostlar, xidmətçilər (katiblər) və məşhur adamlar ətrafı məktublar yazırdılar. Onları oxuyub əldən-ələ ötürürdülər, camaat mühüm hadisələrdən xəbər tuturdu. Bu cür təbliğat və nəşriyyat vasitəsi keçmişimizdən bizə irs qalsa da, bir müddət bu iş yüksək rütbəli ətrafında davam edirdi. İndi də, bilsiz ki, hər kəs xaricdən vətəninə, ya dostuna məktub göndərəndə "o ölkədən xəbərlər və s..."dən yazır. Eləcə də vətəndən xaricə məktubda istinasız yazır: "Ölkənin xəbərləri belədir... və ilaxır" və ya başqa məsələlərdən bəhs edir.

Nəhayət, yeni mətbuat meydana gəlir. Nəşriyyat yarandıqdan sonra bir neçə məsələ ortadan çıxır.

Mətbuatın tərfi və xüsusiyyətləri haqqında demək olar ki, mətbuat ümumi məsələlərin yazılı şərhidir, bir ümumi mənafeyə xidmət edir, onu bütün xalqın nəzərinə çatdırır. Mətbuat üçün üç şərt lazımdır: birinci — yazmaq, ikinci — ümumi mənafe, üçüncü — yaymaq. Əgər bunların biri yoxdursa, mətbuat da yoxdur. Yazı ümumi mənafeyə xidmət edib geniş yayılmırsa, o, mətbuat yox, şəxsi yazıdır. Mövzunun ümumiliyini, həmçinin yayılmasını müqayisə etsək, demək olar ki, mətbuatda gedən yazı ümumi mənafeyi güdmürsə, xalqın nəzərinə çatmırsa, o, mətbuat hesab oluna bilməz. Bunlar mətbuatın xüsusiyyətləridir. Həmin xüsusiyyətləri öyrənib dərk etmədən bilmək olmaz ki, mətbuatın vəzifələri, mətbuat azadlığı nədir və ona nə lazımdır?

II

Mətbuatın rolu çox böyük və əhəmiyyətlidir. Mətbuat mühüm milli qüvvələrdən biridir. O, milli iqtidarda dördüncü yerdə durur. Yeni iqtidarın üç qüvvəsi, birinci—qanunvericilik, ikinci-icraedici, üçüncü-hüquq orqanları. Bundan sonra mətbuat gəlir. Digər bir baxımdan dünyada tutduqları mövqeyə görə beş mühüm dövlətdən—İngiltərə, Fransa, Almaniya, Avstriya və İtaliyadan sonra, altıncı beynəlxalq güc mətbuat sayılır. Yeni altıncı qüdrətli dövlət qələm aləmidir. Bəşər aləmində mətbuatın nüfuz dərəcəsinə xalqın ümumi əfkarı — ümumiyyəti də göstərməkdədir. Elə ki, mətbuat ümumin qiymətini aldı, Avropada onun inkişafı üçün geniş meydan açıldı, yayılma imkanı yarandı.

Mətbuatın rolunu, vəzifəsinin əhəmiyyətini öyrənmək üçün onun tarixini nəzərdən keçirmək vacibdir. Bu tarixli diqqətlə nəzərdən keçirdikdə

görürük ki, onun ibtidada vəzifəsi nisbətən sadə və yüngül olub, əvvəlcə ümumə aid olan faydalı siyasi xəbərləri yayırdı, daxili və xarici xəbərləri oxuculara çatdıran vasitə idi. Nəşrlərdə sevincli saray xəbərləri, şahlara aid, şahzadələrə verilən imtiyazlar barədə xəbərlər dərc edilirdi. Mətbuat səhifələri verilən məqam və rütbə, mənəvi və dərəcə, tərif, şahənə bəzəklər, saray cah-cəlalı və siyasi hadisələrə dair xəbərlərlə dolu idi. Şübhəsizdir ki, həmin məhdud məsələlərin ömrü az olur, yalnız müəyyən dövrü əhatə edir. Mətbuat təzəcə meydana gəldiyi dövrdə ruhsuz siyasi həyat təsvir olunurdu, onun səhifələrində şahlıq sarayından və şahın şəxsi mənafeyindən başqa bir şey yox idi.

Amma mədəniyyət yüksəldikcə mətbuatın da vəzifələri artdı. Elmi məlumatların çoxalması, təhqiqin yaranması, ümumi ehtiyacların və təlim-tərbiyənin genişlənməsi mətbuatın da vəziyyətini dəyişdi. O, camaatın tərbiyəçisinə və xalqın fikirlərini yayıyan vasitəyə çevrildi. Mətbuat bir məktəb rolunu oynamağa başladı. O, həm məktəb, həm də məktəbdən kənar öz işini görürdü. Millət mətbuat vasitəsilə məlumatlanır, camaat onun səhifələrində elmi, ədəbi və siyasi xəbərlərlə tanış olurdu. Mətbuatı hava kimi fərz etmək olar. O, hər gün insan zəkasının məhsulunu öz səhifələrində dərc edir. Bir millət ki, müxtəlif ümumi məsələlərdən bəhsənlə bilmir, o, öz təcrübəsi vasitəsi ilə də faydalı məlumat əldə edə bilməz. Öz yazıları ilə tanınan şəxslər də onlara lazım olan məlumatı mətbuat səhifələrindən ala bilərlər.

Mətbuat millət fərdlərinin, jurnalistlərin şəxsi fikirlərini cəmiyyətə çatdırandır. O, dövrünün mədəniyyət qarçısıdır, öz dövrü, başqa dövrlər barədə lazımi məlumatı camaata çatdırır. Bir və ya bir neçə nəfərin yeni fikirləri min nüsxələrlə çap olunan mətbuat vasitəsilə ictimaiyyətin malı edilir, yayılır. Əlbəttə, yeni fikirlər, səadət və həqiqətin yolunu kəsən köhnə fikirlərlə toqquşur.

İnsanların ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyəti yüksək səviyyəyə çatdıqda mətbuat daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, müxtəlif fikirləri yaymaqla milləti bütün siyasi və iqtisadi sahələrdə məlumatlandırmaqlı, məşrute dövründə həmin sahələrdəki bütün məsələləri mütləq millətə çatdırmalıdır. Beləliklə, mətbuatın özü də siyasi və iqtisadi obyektdir. O, ümumi siyasi təşkilatları təbliğat dövlət edən, ümumə niyyət verən, siyasət üzərində nəzarətçi kütləvi təbliğat vasitəsidir, ictimai fikri həyəcana gətirib formalaşdırandır.

Bu mövqedə mətbuat mühüm qüdrət və qüvvət kəsb edir. Ona dünyanın altıncı qüdrətli dövləti və ya dördüncü hakimiyyəti ünvanı nəhaq yerə verilməyibdir.

Mətbuat xalqın milli nümayəndəliyini öhdəsinə götürən, onun görüşlərini ifadə edib yayıyan ictimai nəzarətçidir. Hökuməti nəalayıq işlər-

dən çəkirdən, onun fəaliyyətini bir an belə gözdən qoymayan, ciddi əsaslı tənqiddə rəvac verən, nöqsanları açıb göstərən, hakim dairələrin yaramaz hərəkətlərinin qarşısına dəmir sədd çəkən də mətbuatdır. Mətbuatın qayəsi məşrutə hökumətidir. Ancaq bilmək lazımdır ki, bu hökumətin də qanun-qaydası nə qədər düz olsa da, o, xalqın müstəqil hissiyyatını lazımcına anlama bilməyəcəkdir. Bu mənada mətbuat mütləq və müstəqil iqtidarlardan üstündür. O, görür, yazır, göstərir, gələcəyə baxır. Öz tənqidi çıxışları, mübahisələri vasitəsilə ictimaiyyəti həyəcanə gətirir, camaatın təlimini və zəkasını zənginləşdirir, eyniləri açıq, xəstəlik və yaraları sağaldıb aradan qaldırır.

İndiki dövrdə informasiya vermək, yaxud əqidə mübahisələri aparmaq üçün ümumi meydanlara və bazarlara getməyə ehtiyac yoxdur. İndi bir şəxsin bütün ömrünü mütləq məktəbdə keçirməsinə, dərindən təhsil, təcrübə və kəşflərə sərf etməsinə də ehtiyac yoxdur. İndi ölkənin idarə üsulundan və ya nümayəndələrin rəftarından qorxmaq lazım gəlmir. Mətbuat var. O, bütün bu vəzifələri öz öhdəsinə götürüb. Bundan əlavə qələm sahibi olan bir dəstə adam vardır ki, onlar insanlıq aləminə aid məlumatları verməklə məşğuldurlar və bu fəaliyyətdən çəkinməyəcəklər.

Təzə informasiya vermək, tərbiyə etmək, maarifləndirmək yeni mətbuatın vəzifələrindəndir, o, bu vəzifəni təcridlə, təbii surətdə yerinə yetirir, qalın qaranlıq pərdələri qaldırır onların arxasındakı zülm, sitəm və təzyiqlərin kökünü kəsməyə çalışır.

Mətbuat elmi, siyasi və bəşəri informasiyanı çoxaldır, bu isə insanların zehninin işıqlanmasına səbəb olur. Mətbu sistemi geniş olan millətin zehni, fikri də işıqlı olur. İnkişaf etmiş millət o millətdir ki, onun mətbuatı azaddır, ciddidir, başqalarına nisbətən çoxuna müyəssər olandır.

Bilik və informasiyanın əsas qaynağı həyatdır. Bilik və məlumatsız həyat, əsl həyat deyil, cansızdır, ölüdür.

III

Mətbuat bir müəllim vəzifəsini yerinə yetirir. O, xalqın tərbiyəçisidir. O, mənəviyyatdan uzaq ola bilməz. O, təmiz, saf olmalı, əxlaqdan kənara çıxmamalıdır, kənara çıxsın, öz mənafe və məqsədinə xidmət edə bilməz. Aşağı səviyyəli yazı, söyüş, abırı aparan yazı, fitnə — fəsad törədən yazılar — bax bu üç əxlaqdan kənar çıxışlar mətbuatı hörmətdən salar, əxlaqdan məhrum edər.

Tənqidi kobud, ədəbsiz və nalayiq olan yazılar — aşağı səviyyəli sərəsinə daxildir. Bu qəbildən olan mətbuata əxlaqca geri qalmış, tərbiyə görməmiş cəmiyyət üzvləri arasında, mədəni münasibətin nə olduğunu anlamayan yenicə ayrılmış millət və yenidən ayaq tutmuş ölkələrdə təsadüf

edilir. Ümumi tərəqqi genişləndikcə bu cür ədəbsiz yazılar da mətbuat səhifələrində azalır. İnkişaf və tərəqqinin məntiqi də bunu tələb edir. Digər tərəfdən mədəniyyət yüksəldikcə, əxlaq normaları da bərqərar olur, xalq aşağı səviyyəli yazılara dözmür. İrandakı vəziyyət bu baxımdan ən yaxşı nümunədir. Bu günkü mətbuatla neçə il əvvəlki İran mətbuatı arasında nə qədər böyük fərq olduğu göz qarşısındadır. Bu fərqi görmək üçün indi bizim təzə mətbuatın qələm mübahisələri ilə başqa mədəni ölkələrin mətbuatını müqayisə edin. Əlbəttə, bir afrikalı bizim qəzetləri oxusa ləzzət alacaq, amma onu bir fransız nəzərdən keçirərsə heyranə düşəcəkdir. Əgər aşağı səviyyəli yazılar, ümumiyyətlə, geridə qalmış ölkələrin mətbuatı payına düşürsə, abır-həyadan kənar və şəhətpərəst yazılar da mədəni ölkələrdəki mətbuata məxsusdur. Bizim məqsədimiz o yazıları tənqid etməkdir ki, insanlarda şəhətpərəstlik oyaqmaq, ya pis məqsədlər üçün nəşr olunur. Rusiyada onlar "qara ədəbiyyat" adlanır, yəni onların alıcıları cahil, pis, əxlaqsız adamlar hesab edirlər. Belə yazılara bəzən hekayələr, romanlar və bu səpgidən olan digər kitablar da daxildir. Bunların məzmunu şəhətpərəstlik və eşqbazlığın təsvirindən ibarətdir. Onları yazmaqdan məqsəd müxtəlif macəraları oxucunun yadına salıb onda şəhətpərəstlik hissləri oyaqmaqdır. Bu cür kitablar asan və sadə dildə yazılır, ucuz olur, mədəni hesab olunan ölkələrin əksərində, xüsusilə Fransada çox yayılmışdır. Bizim ədəbiyyat içində Şeyx Sədinin qəzəlləri böyük edibin əxlaqının nə səviyyədə olduğunu göstərir, Übeyd Zakanın divanı da bu qəbildəndir. Übeyd Zakani keçmişdə İstanbulda çap olunmuşdu, amma burda hökumətin qorxusundan yayıla bilmədi. Həmin kitab vaxtilə Tehrandan İstanbul nəşri adı ilə buraxıldı, bir çox nüsxəsi yuxarıda göstərilən aşağı təbəqə arasında yayıldı. Bu növ ədəbiyyatdan ibarət olan bir sıra kiçik kitabçalar dəxi milli mətbuat və ədəbiyyatımızı ləkəleyir.

Bu cür yazılar aşağı səviyyəli adamların, varlı və yuxarı təbəqənin əxlaqsız məişətindən doğur. Eyni zamanda yoxsulluqdan, dəhşətli ehtiyacdən və daha yaxşı yaşamaq arzusundan irəli gəlir. Bu bir ədəbiyyatdır ki, həm yüksək səviyyəli varlılar, həm də aşağı səviyyəli cahillər arasında yayılır. Belə əsərlər əxlaqsız varlı aləmlərində uşaqlara zövq verən, mövhumi inam və məmnunluq yaradan halva kimi görünür. İnkişaf etmiş ölkələrdə meydana gələn varlılar yoxsulların iş və əməyi hesabına hərisləşmişlər. Yoxsullar isə təhsildən kənarda qalır, öz zəkalarının qüdrətindən istifadə edib, elm yolu ilə öz məişətlərini təmin edə bilmirlər. Diqqət edilərsə, onların əxlaqının aşağı səviyyədə olmasının da buradan doğduğu aydınlaşar.

Nəhayət, bu cür nəşrlərin zərərli və təhlükəli əxlaq təsirinin də çox olduğunu söyləyə bilərik.

Pozğun qələmə alınan yazı, əsərlər həm əxlaq, həm də tərbiyəyə

böyük zərər verir. Öz xeyirləri üçün cürbəcür yalanlar, qərəzli qara fitnəkarlıq və iftiralər dərc edən mətbuat poçğun mətbuatdır, nəşrdir. Bu cür ədəbiyyat ancaq və ancaq pul qazanmaq naminə nəşr olunur, onların puldan başqa qayələri yoxdur. Belə mətbuatın səsi pul üçün çıxır, sakit olub susması da puldan asılıdır. Onu Avropada "zəkəl söyüş" adlandırırlar. Həqiqətən də belədir. Əxlaqsız qadınla belə mətbuatın nə fərqi var? Hər ikisi bir cərgəndir. Onlar həya və abırlarını yelə verirlər, vücudlarını nəcis qiymətinə satırlar. Əxlaqsız qadın öz vücudunu hərəcə qoyur, kim çox pul versə onunla gedir. Poçğun jurnalist də özünü hərəcə qoyur, qələminin və vicdanının ixtiyarını "səxavəti" çox olanların ixtiyarına verir.

IV

Ziyanlı mətbuat və poçğun yazı da cəmiyyətə çox əziyyət verən zərərdir, belədir, beynəlxalq miqyasda kapitalizm meydana gələndən, zəhmətkeş fəhlə sinfi öz hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxandan sonra bu cür nəşrlər geniş intişar tapdı. Elmi həqiqətləri danmaq, tənqidi yazıların qarşısını almaq, ümumin irəliləməsinə və zəhmətkeşlərin beynəlxalq əlaqələrinə mane olmaq üçün yuxarıda söhbət gedən mətbuat varlıqların əlində alet olubdur.

Qanunvericilik məclisinə seçkilər zamanı poçğun mətbuat siyasətə qoşulur. İqtidarın cəməatin, ümumin əlinə keçməindən qorxuya düşərək ona maneə olmağa çalışır. Külli miqdarda pul xərcləməklə mətbuat vasitəsilə hər şəkil və formada olursa-olsun xalq arasına iğtışaş salıb hamını bir-birinə vurmağa başlayır. Xalqın fikrini döndərmək istəyir. Çalışırırlar ki, camaat öz rəyini və siyasi hüquqlarını təzək qiymətinə sat-sın. Bədbəxtlikdən, bu ədəbi poçğunluq yavaş-yavaş bizim İranda da yayılıb adət halı alır. Mətbuat səhifələri varlı, vəzifəli şəxslərin və xaricilərin pulu ilə qaralanır. Söyüş yazmaq, zəhmətkeşlərin hüququnu tapdalamaq üçün bu cür mətbuata ali təbəqələr pul verirlər ki, onların istediklərini ələsinlər. Həqiqətən fahişəşifəli yazıçıların, qələm sahiblərinin əxlaqsız qadınlar kimi ədəbiyyatın ismətinə hərəcə qoyduqlarını, millətin cahil və nadanlığından istifadə edib, bir neçə түmən pul xatirinə vətəni və siyasi azadlıqlarını satdıqlarını görəndə adamı heyrət bürüyür. O alçaqlar ədəbiyyata ləkə vururlar, amma işi elə göstərmək istəyirlər ki, guya mədəni ölkələrdə olduğu kimi bütün yazıların millət işinə sərf edirlər, məsrutə adına mətbuat səhifələrini qaralayırlar.

Məqələmizdə poçğun və simasız mətbuatın mədəni ölkələrə aid olduğunu qeyd etdik. Bəzi sadələvhilər bizim sözüümüzdən ələ nəticə çıxara bilərlər ki, bəlkə mətbuatın poçğunluğuna və əxlaqın dəyişməsinə mədəniyyətin inkişafı səbəb olubdur? Bəzən belə nəticə çıxarmaq da

mümkündür. Hətta mədəniyyətin inkişafı bəzilərini mətbuatı ittiham etməyə də sövq edə bilər. Göstərək ki, mədəni ölkələrdə mətbuatın bir qisminin poçğunluğu mədəniyyətin poçğunluğu nəticəsində deyil. Bu poçğunluq müvəqqətidir. Bəşəriyyət əxlaq və elmin inkişafına, ictimai yeniliyə nə qədər tez nail olarsa, poçğun mətbuatın da ömrü o qədər tez başa çatır. İrəliləyiş isə, davam edir, mədəniyyət də daim inkişafdadır. Nə qədər ki, insan ömrü var, mədəniyyət də var və inkişaf etmədədir. Həqiqi mədəniyyət əxlaqın pozulması yox, əksinə, əxlaq poçğunluğunu aradan qaldıran əsas amildir. O, həqiqət günəşini işıqlandırır. Poçğun mətbuatın axırı yoxdur, o, karvansara qonağı kimi bu qapıdan girib o biri qapıdan çıxıb gedir, çünki onun varlığı da belə davamsızdır.

Keçən məqələmizdə mətbuatın əxlaqi vəzifəsinin təlim-tərbiyə olduğundan bəhs etmişdik, indi də əxlaqə zidd mətbuatdan söz açaq, onun müxtəlif pis təsirlərini göstərək. Bu iki növ mətbuatın bir-birlindən fərqi məlumdur.

Biz yuxarıda mətbuatın tarixi vəzifəsini göstərmişik. Söyüşçü və abır aparən mətbuatdan yaxşı şey gözləmək olmaz. Heç kəs şübhə etməz ki, qərəzli mətbuat bundan əvvəl dediyimiz mühüm vəzifələrin öhdəsindən gələ bilməz. Həmin vəzifələri ümum əxlaqi gözəlləşdirmək istəyən ciddi, elmi, mədəniyyətə xidmət edən mətbuat həyata keçirə bilər. Qələmlərdən ismətə zidd yazılar çıxan şəxslər şəhvetpərəstliyi qızıdır. Bu təəcüblü görüncə bilər. Poçğunluq yaratmaq, hərzəlik etmək, söyüş deməklə məşğul olan jurnalistlər əxlaqi necə gözəlləşdirə bilərlər, həqiqət və mədəniyyət bayrağını necə ucalda bilərlər? Həmin mühüm vəzifələri o adamlar yerinə yetirə bilərlər ki, qələmlərini insanların zəhninin inkişafı, ümumi təlim-tərbiyə və ədalətin genişlənməsi və bərqərar olmasından başqa heç nəyə işlətməsinlər.

Buna görə də zəhni inkişafa xidmət edən və öz tarixi vəzifəsini yerinə yetirən mətbuat nüfuz sahibi ola bilər. O, əsas müqəddəs ideyaların müdafiə edərək müxaliflərə önə çıxmağa imkan verməməli, heç bir hədədən qorxmamalıdır. Poçğun və əxlaqə zidd mətbuat müvəqqətidir, davamı yoxdur, onun nüfuzu da aşağı və süni olur. O, heç vaxt tarixi əhəmiyyət kəsb edə bilməz, ziddiyyətli, anlaşılmaz fikirləri və müəyyən məsələləri müdafiə etməkdən başqa onun heç bir işi olmaz. Buna görə də mədəni ölkələrdə düz məsəklil və əxlaqlı mətbuatə ehtiram və hörmətlə yanaşırlar.

V

Mətbuat o zaman öz vəzifəsini lazımcına yerinə yetirə bilər ki, öz işində tam azad olsun. Öz məqsədinə çatmaq üçün mətbuat azad olmalıdır. Mətbuat azadlığı onun öz işində — yazmaqda, nəşrdə, yaymaqda, insani fikirləri çatdırmaqda tam azad olmasından ibarətdir.

Mətbuatın işi insani fikirləri yaymaq, insanların fikirlərinin inkişafını təkmilləşdirmək, mütəliyyətin özbaşınalığının qabağını almaqdır. Demək olar ki, ümumi inkişaf və yüksəlişin qarşısını almaqda mətbuat azadlığının qarşısını almaqdan zərərli heç nə yoxdur. Bu da təbii. Belə olduqda mətbuat öz təlim-təbliyə vəzifəsini yerinə yetirə bilməz. Çünki deməli olduqlarını deyə bilməz, yazmalı olduqlarını yazı bilməz və öz məsuliyyətinin öhdəsindən gələ bilməz.

Mətbuat azadlığı tarixinə diqqətlə nəzər salsaq, görürük ki, mətbuat meydana gələndən sonra əsrlər boyu necə müxtəlif şəkillərə düşüb-dür.

Yunanıstan da, Afina və Sparta da mətbuat geniş yayılmadan əvvəl tam azad idi, hər yazıçı öz fikirlərini və qələminin məhsulunu bütün xalqa azad surətdə çatdırı bilirdi, təkə rəsmi dinin və ümumi əxlaqın ziddinə olan yazılar qadağan idi. Allahın şəriki olduğunu iddia edən, Allahı danan, beləliklə də küfrə səbəb olan, ciddi məzhəbi tənqidlər yazılmış kitablar xalqın əxlaqına pis təsir göstərirdi üçün o zaman yandırılır, müəllifləri isə ya qovulur, ya da məhkum edildilər. Beləliklə, yazı nəşr olunmazdan qabaq onu məhkum etmək üçün bir qayda yox idi. Yayılıb xalqın nəzərinə çatandan sonra o, müxalifət və iqtidarın ümumi mühakiməsinə tabe olmalı idi. Buna baxmayaraq, kitablar hədsiz dərəcədə sərbəst yazılırdı. Hətta məzhəbi qanun-qaydanın əsaslarını lağa qoyan, əxlaqa mənfi təsir edən yazılar geniş yayılırdı, heç yerdə onların qarşısını alıb dayandırmırdılar.

İtaliyada, yeni qədim Romada da eyni vəziyyət müşahidə olunurdu. Qələm azadlığı Afina və Spartadan qabaq burada yayılmışdı. Bu da qədim tarixi şəhərin xüsusiyyətindən irəli gəlirdi.

Bunlara baxmayaraq belə vəziyyət xristianlığın əvvəllərində çox davam etmədi. Siyasi iqtidar və əfkarı-ümumi yeni din əleyhinə yazılanlarla ziddiyyətə başladı, onlara qarşı təzyiq artırdı. Xristianlar da bütperəstlər kimi yazılanlara təzyiq göstərdilər. Hər ikisinin də təzyiqləri bir-birinin eyni idi. Burada çox vacib bir məsələyə nəzər salmaq ki, əgər bütperəstlik yayılarda romalılar yazı və kitablara son dərəcə şiddətli müqavimət göstərildilərsə, xristianlıq meydana gələndə bu təzyiqin əleyhinə çıxdılar. Az sonra xristianlıq dini yenidən Roma imperatorlarının təsiri altına düşüb məğlub oldu, pak din kitablara, yazılanlara nəzarət etməyə başladı, nəzarət senzura çevrildi. Orası da məlumdur ki, xristianlıq meydana gəlib yayılmağında yazılı yayım vasitələrinə möhtak idi. Bu qələm azadlığı bəşəriyyəti insanın dininə dəvət etməkdə böyük rol oynadı. Elekl din pərdə arxasında ruhanilərin pozğun məqsədlərinə xidmət etməyə başladı, qələm tənqiddə girişdi. Həmin ruhanilər öz fəsadlarını gizlətmək üçün qələm azadlığının qarşısını al-

mağa çalışdılar. Keşişlər dində özbaşına cürbəcür dəyişikliklər və təhriflər yaratdılar. Dinin gücü ilə müxtəlif bəhanələr tapıb qələm və tənqidi yazılar əleyhinə bayraq qaldırdılar. Elə ki, xristianlıq Avropada genişləndi, bütperəstlik yavaş-yavaş süqut etdi, ruhanilər rəsmi məqam və nüfuz sahibi oldular. İlahi seltənətin ixtiyarı Papanın əlinə keçdi. O, özünü Allah hesab etdi. Xristianlıq-katolik məzhəbi fəvqəladə qüvvəyə malik oldu, bu isə İsa dininin əqidəsinə zidd idi. Ona görə də sonda hər yerdən kilse-katolik dini və ruhaniləri əleyhinə etirazlar ucaldı, dedilər onlar qoyunsifət qorqazanlardır ki, ruhani libasında öz şəhərpərəstlik məqsədlərini, mütəliyyəti iddialarını dinin gücü ilə həyata keçirirlər, batında onlarla özbaşına Roma imperatorunun fərqi və təvəvütu yoxdur. Möhkəmə qəddi tənqiddə başladılar. Tarixin səhifələri şahiddir ki, xalq öz etirazında haqlı idi.

O zamanın ruhaniləri Allahpərəstlik məzhəbini əllərində şərəfət, soyğunçuluq aləti etmişdilər, xalqın malını talamaqla, mülkünün qəsb etməklə dərəcəlik idarə üsulu və yeni mütəliyyəti yaratmışdılar.

Bu tənqiddə, hücumlara qarşı papa və kilse zorakılığa, xalqı dəhşətli surətdə qorxutmağa başladılar, papa hökmranlığının əsaslarını möhkəmləndirməyə, əqidə və qələm azadlığını ləğv etməyə çalışdılar. Onlar üzərində iki nəzarət: "divan və təftiş" sistemi qoydular.

XII əsrin axırlarında (1183) ruhanilər Vurona şəhərində toplaşib "Divani-təftiş" yaratmaq haqqında qərara gəldilər.

XV əsrdə (1471) əsas senzura qoyuldu. "Divani — təftiş" şər və məzhəbi mühakimə rolu oynayırdı. Məhkəmə ixtiyarı ruhanilərin əlinə idi. Onların işi katolik əqidəsinə müxalif və azad fikirlil adamları tapıb işgəncə vermək idi.

Bu cür qeyri-qanuni eməllər üçün hər cür alçaqlığa əl atır, istedikləri adamları döydürmək, öldürmək, hətta tike-tike doğratmaqdan da çəkinmirdilər. "Divani-təftiş"nin əli ilə tələf olan insanların sayı-hesabı yox idi. Onların hesabını heç kəs söyləyə bilməz.

"Divani-təftiş" İspaniyada əvvəlcə dini təəssübə xidmət edirdi. Sonralar seltənət istibdadının mənafeini qorumağa başladı.

Senzura və yoxlama nəşrlərin elmi və ədəbi cəhətdən inkişafına çox ziyan vurdu. Senzura katolik dini əleyhinə çevrilmiş nəzəri fikirlərin və elmin tərəqqisinin qabağını da alırdı. Senzura xüsusi heyətlərdə təşkil olunmuşdu, bunların işi məhkəmə aparmaq, yazıları məhkum etmək, papa və kilseni tənqid edən kitabları aradan götürmək idi. Kilse və dövlət qulluqçularının özbaşınalığını tənqid edən əsərlər yandırılırdı. Senzura məmurlarının xoşuna gəlməyən kitablar da oda atılırdı.

Diqqəteləyik məsələ budur ki, senzura yaranandan döz 30 il sonra papa IV Sikəs tərəfindən çap maşını ixtira edildi. XV əsrin axırlarında

o, papa II Aleksandr tərəfindən təkmilləşdirildi. Birinci dəfə "Qadağan olunmuş kitabların siyahısı" kitabını çap etdilər.

Kilsənin yaratdığı divan və senzura hər ikisi mütləqyyət hakimiyyətinə xidmətə keçdi, keşişlərdən sonra yeni yaranmış hakimiyyətin tapşırıqlarını yerinə yetirməyə başladı, həyat və ümumi məişətin ixtiyarını öz əlinə aldı, xalqın elmi, milli intibah meyilləri və hərəkətini müdafiə etmək məcburiyyətində qaldığını dərk etdi. Əlbəttə, şahliq rejimi mütəfəkkirlərin tənqidinə dözə bilmirdi. Onların iradə və fikirləri ilə razılaşmaq istəmirdi. Buna görə də ruhanilərin tədbirlərindən istifadə etməyə, onlardan kömək istəməyə məcbur olurdular.

İngiltərə krallığı tarixən başqalarından daha tez senzura tətbiq etmişdi. Ondan sonra Fransa, Almaniya, İspaniya və.b. tətbiq etdi. Nəhayət, hardakı şahliq-monarxiya möhkəmləndi, senzura orada özünə yer elədi. Onlar bir-birindən aralanmadılar. Milli inqilablar dövrü qurtarandan sonra 1648-ci ildə senzura aradan yığışdırıldı. Sonra mətbuat, söz və düşüncə azadlığı elan edildi. Amazoniyada-Amerikada 1776-cı ildə öz müstəqilliklərini əldə edəndən sonra mətbuat və düşüncə azadlığı burada, ondan sonra 1789-cu ildə Fransada elan edildi. Lakin həqiqi mətbuat azadlığı XIX əsrdə milli inqilablar dövründə oldu və təkmilləşdi. Bu əsr nurlu əsrdir. Mətbuat azadlığını boğan əngəllər, şeylər ortadan götürüldü. Mətbuat əsl hüququnu əldə etdi. Mətbuat azadlığı yavaş-yavaş qabaqcıl ölkələrdən, Avropadan digər ölkələrə yayılmağa başladı. Əvvəlcə, təqribən 1866-cı ildə Yaponiyada, sonra 1906-cı ildə İranda, daha sonra 1907-ci ildə Türkiyədə başqa yerlərdə mətbuat azadlığı elan olundu. Müxtəşər tarixi mütaliə mətbuat senzurasının bünövrəsinin necə zülm, sitəm üzərində qurulduğunu kifayət qədər olmasa da, hər halda göstərir. Əlbəttə, katolik kilsələrinin bu senzuranı necə zülm və istibdad rejimi əsasında qurduqlarını qədim tarix bilmir. Əslində milli inqilablar səltənəti-mütləq (şahliq) rejimlərinin əsasını dağıtdı. Aydın ki, milli əsarət də elmi, ədəbi əsarətin tayıdır. Millətin azadlığı, düşüncənin azadlığıdır. Başqa mənada zülmü güclə aradan götürmək azadlığa bərabərdir. Azadlıqda inkişaf ilahi bəxşişdir.

VI

Mətbuat azadlığına təzyiq göstərməyin nəticəsi çox üzücüdür. Bu təzyiq vəhşilik və məntiqsizlikdən başqa bir şey deyildir.

Mətbuat əsirliyini o şəxslər müdafiə edə bilirlər ki, onların həyat hadisələrindən və bu hadisələrin necəliyindən xəbərləri olmasın, yaxud xəbərləri olsa da, şəxsi mənfəətləri naminə ədalət və hüququ tapdalasınlar.

Mətbuat azadlığı insan azadlığının əsas sütunudur, çünki o, aqlın, tənəqqürün əsas qüvesidir. Onun varlığı ağıla və səbrə əsaslanan qüv-

vədir. Mətbuata təzyiq göstərmək və ya onu aradan çıxarmaqla aqlın qüvvəsini aradan çıxarmağın fərqi yoxdur. Buradan belə nəticə çıxır ki, **mətbuat azadlığına əl qaldırmaq insan azadlığına təcavüz etməkdir.** Adamların aqlı və fikri azad olsa onların fərdi inkişafı da sürətlənər. **Azadlığın qarşısını almaq insanın aqlı və tənəqqürünü əlindən alıb onu bir maşına, ya cansız alətə çevirmək deməkdir.** Məşhur İngilis yazıçısı Milton neçə əsr bundan qabaq demişdi: "Bir yaxşı kitabın aradan çıxarılması, bir yaxşı adamın edam olunmasına bərabərdir. Amma bir mətbuat orqanının qabağını almaq, ya onu aradan çıxarmaq nəlayiq bir vəziyyətin yaranmasına səbəb ola bilər ki, bu da yer üzündə həyatın yox olmasından əlavə, mənəvi nəticələr verər və aqlın qüvesini də yox edər".

Bəlaliliklə, mətbuatda senzura və ona təzyiq göstərmək ancaq adamları hissiyatsız edər və onların məhvinə səbəb olar

Şəxslər ki, hissiz olub kütləşdilər, aqlı qüvvə və zəka da işdən düşər. Ümumən xidmət edən mətbuat və nəşriyyatı bir dəstə yandırırsa, onu aradan çıxarsa elm və ədəbiyyat necə inkişaf edər? Şəxsi mənafeyə xidmət etməyən bir ədəbiyyatın qarşısı alınıb təbli yolundan çıxarılsa o, həqiqəti göstərməyə necə nail ola bilər? Onlar həqiqəti dəyə bilməzlər. Bəzən də senzura məmurları ilə üz-üzə gəlməmək xatirinə ola bilsin ki, yazıçılar elmi həqiqətləri deməkdən əl çəksinlər. Çünki əkinçiye toxum səpmək üçün münasib münbit və təmiz yer lazımdır. Maarifin də inkişafına və genişlənməsinə azad mühit və qələm azadlığı lazımdır. Onun qabağı alınanda qələm öz adi hərəkətini qoruyub davam etdirə bilməz. Peşmançılıq işin irəliləməsinə mane olar. Bu zaman yazıçı və alimlər öz məlumat dairələrini və nəşriyyatlarını genişləndirməyə çalışmaq əvəzinə özlərini müəyyən edilmiş hüquqdan çıxmağa məcbur edirlər, qələmlərini təyin olunmuş qaydan kənara çıxmağa qoymazlar. Buna görə də onlar xalqın təlim-tərbiyəsi ilə bağlı heç nə edə bilməzlər. Maarifin və inkişafın qabağını kəsmək, mətbuat azadlığını əldən almaq senzura işçilərinin əsas məqsədidir. Onların fəlsəfəsinə görə əsl həqiqət nə qədər gizli qalsa, insanlar nə qədər savadsız olsa, dövlət o qədər də rahat hökm sürər, dövlət başçıların istəkləri xoşluqla həyata keçər.

Senzura olan ölkələrdə maarifin tərəqqisinin qarşısını almaq üçün ayrı maneələr də vardır. Bu qaydanın siyasi nəticəsi çox əhəmiyyətli-dir. Heç kəs inkar edə bilməz ki, mətbuat azadlığının olmaması zülmün, sitəmin, təcavüzün və qərətin yayılmasına səbəb olar. Keçən məqalədə senzuranın ədaləti məhv etdiyini şərh etdik. Göstərdik ki, istibdadçı mütləqyyət senzurasından öz siyasi məqsədlərinə çatmaq üçün necə istifadə edirdi. Məlumdur ki, milli amalların qarşısını al-

maqda, eyblərin üstünü örtməkdə, dövlətin qəbahətli və çürümüş siyasətini müdafiə etməkdə senzura nə qədər iş gördü.

Azadlıqla siyasi əsarətin fərqi belə bir şəraitdə özünü göstərir. Gizlilik və açıqlığın fərqi də budur. Zülm, istibdad və mütləqiyyətin davamı həqiqətləri gizlətməklə bağlıdır. Mütləqiyyət üsulunun davamı, sirlərin gizli qalması, həqiqətin ört-basdır edilməsi bilavasitə senzuranın işidir. Senzura şübhələr yaranmasının, mühüm məsələlərin gizlədilməsinin, siyasi zülmün icra olunmasının əsas amilidir. Mümkün olan bütün ayrılıqlar, oğurluqlar, fırıldaqclar, zülmələr həmin pərdənin arxasında öz işini görür.

Mətbuatın əsarəti zəhmətkeşlərin və zülm altında əzilənlərin səsinin boğulması, onların dərdlərinin xalqa çatmasına mane olmaqdır, bu da əksəriyyətin istədiklərinin qarşısını almaqdır.

Siyasi baxışdan əlavə, bir əxlaqi heysiyyət də vardır. Mətbuatın əsarəti əxlaq pozğunluğu törədir, əxlaq gözəlliyi və yaxşı xüsusiyyətləri aradan çıxarır, yalan danışmağı, oğurluğu, ayrılıq və casusluğu yayır, ədəbi və qələm pozğunluğu meydana çıxarır. Bunun nəticəsində bir dəstə yazar ortaya çıxır ki, onlar öz şərəf, fikir və əqidələrini saxta rütbə qazanmaq üçün nəcis qiymətinə satmağa hazır olurlar, zülmü və sitəmi müdafiə edirlər, biçarə milləti avara və sərgərdan qoyurlar. Bu da bir sıra qələm fahişələrinin cəmiyyət içinə girməsinə səbəb olur. Keçmişdə, necə ki, demişik, əxlaqsız qadınlar kimi bəzi jurnalistlər də namuslarını satır, pak əməllərini mürdarlayır, vicdan və namuslarını, abirlərini həyasızlıq bazarına çıxarıb, kələfin ucunu əldən verirlər.

"İrani-nov"

N 28, 34, 40, 46, 50, 53

28 aprel, 6, 11, 20, 24,

28 may 1911-ci il.

**M.Ə.RƏSULZADƏNİN
SEYİD MƏHƏMMƏD ŞƏBÜSTƏRİYƏ
MƏKTUBU**

Möhtərəm müdir!

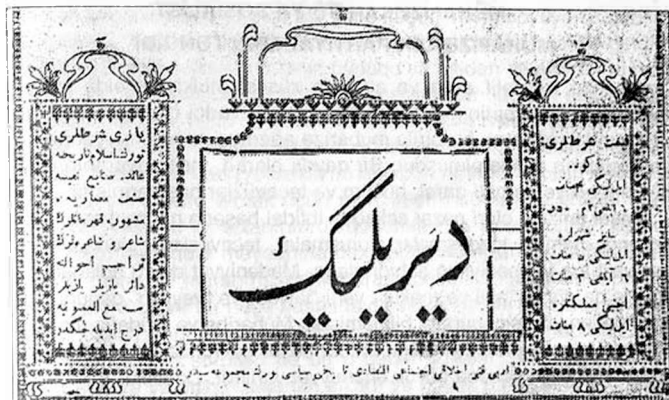
Qarşılaşdığım mənələr ucbatından bir müddət qəzetçilikdən uzaqlaşmağa və bu səbəbdən də İrani tərk edərək xaricə getməyə məcburam. Ona görə də, kəməli-təəssüflə məqamımdan artıq bağlı olduğum əziz "İrani-nov" qəzetindən istefa verirəm. Xahişim budur ki, mənim çarəsiz ayrılıqdan hasil olan təəssüratımı və təəllumatımı qəbul edəsiniz. Və əgər bu bəbətdən sizə, qələm yoldaşlarıma və "İrani-nov"un möhtərəm oxucularına bir narahatlıq üz verərsə, bu istefaya görə əfv edin, hərəkətlərimə göz yumun və məni məzur tutun.

M.Ə.Rəsulzadə
"İrani-nov"un redaktoru

"İrani-nov", N51,
25 may 1911

M. Ə. Rəsulzadə (sağdan birinci) "Yoldaş" qəzeti redaksiyasında (1907).

شماره ۳ فی الصیحة لایرام ۹ ۱۳۳۲ نک تسخه سی ۱۵ تیک اوتتایر ۱۶ ۱۱۹۴

قلم...

عسکر لر مزه

سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، ادبی، فنی اخلاقی، از هر گونه مطالب سودمند بشین			
ایمپراطوری در موافقت با سال	میشول نمود ترب و بشون ذیل بصوب گردید	تعداد ایام قدر باشد بر خلاف	
دارد امید و است در استرا	(۱۰) در دیومونیک وزارت ناله و زاده	زیت دولت متعاقب می شود	
حاجه طایلو بطور قطعی احسان	کردن خالصات ایران طهران و دیوار ایران	سزایه کذاشتن اهازات و	
جوایه نیست و ننگر روز داده	شود مجازات بصوب خزانه داران بطریق	دلی با اسول اداکاری امروزه	
خود را محمود حکم و ولایت شوم	مزایه ایامه و دیومونیت انامی شرایط	از کتب متفرق حکم را می	
موتکرو نیز از اقدامات نظامی	و ضمانت تحت برداشت و به انامه و حق تقدم	کند و الا باید ندا اتم که	

شَمْلَالَه

"ШЕЛЛАЛ" "ВОЗНАДЪ"

№ 33 ۳۳ شماره

برقی بیل ۱-й ГОЛЪ НАДАНІА

۲۱ اکتوبر ۱۹۱۳ جمعه ایرانی ۱۹۱۳

موسس و مدیر
عینی یک خانوریلگی

تجارت

آذربایجان، باکو، نولامسک زلف، موسس، مطبعه، تبریز

Резиденция и редакция Баку, Немецкая ул., № 10

باکو، ۱۰ نولامسک زلف، ۱۰ نولامسک زلف، ۱۰ نولامسک زلف

سازمان چاپ و نشر

ПОДПИСНАЯ ЦЕНА:

۵ руб. — 12 месяцев ... 5 руб. — 6 месяцев ... 5 руб. — 3 месяцев ... 5 руб. — 1 месяц ... 5 руб. — 10 дней ... 5 руб. — 5 дней ... 5 руб. — 1 день ... 5 руб. — 10 коп.

SA TRAVAIL

در این شماره

میشول نمود ترب و بشون ذیل بصوب گردید

MÜHAFİZƏKAR VƏ YA SOSIALİST MÜHAFİZƏKAR PARTİYALARIN TƏNQİDİ

İnsanlar müxtəlif əşya və alətlərlə xüsusi mülkiyyət əldə etdiyi, mən-sən münasibətinin bəşəriyyətin hərəkətverici qüvvəsinə çevrildiyi gündən etibarən bir-birilə mübarizə aparmış və hakimiyyət həmişə güclülərin əlində olmuşdur. Bir qayda olaraq insan ayağının dəydiyi hər bir yerdə qətl-qarət, hücum və təcavüzlər baş vermişdir.

Bəşər tarixinə öləri nəzər saldıqda ibtidai bəşərin müxtəlif qəbilələri arasında həmişə toqquşmalar, vuruşmalar, təcavüzlərin olduğunu və heç vaxt ara vermədiyi şahidi olarıq. Mədəniyyət dövrü adlanan bu dövrdə də dünya "akil və məkul", yəni "yeyən" və "yeyilən" qanununun hökmündən yaxasını qurtara bilməmişdir. Müharibə və müdafiə alətlərinin hələ təkmilləşməmiş olduğu ibtidai bəşər dövründə insanların təbii qüvvəsi və fiziki gücünə böyük əhəmiyyət verilir. Qəbilələr içərisində hündür, qamətli və güclü adamlar qalib gələrək köçəri həyatın tədrici təkamülü nəticəsində həmin qəbilə və ya tayfanın "atalıq" məqamına nail olurdu. Beləliklə də o, ibtidai icmanın bütün fərdlərini öz nüfuzuna tabe edir və öz əmrinin qəti surətdə icra olunmasını onlardan tələb edirdi.

Qəbilənin idarəsi ailənin idarə olunmasına bənzəmiş, "atalıq" hüququna tam surətdə əməl olunmuş, o müqəddəs sayılmışdır. Heç kəsin bu hüququn müqəddəsliyini inkar etməyə cəsarəti çatmamışdır. Övlad atanın və onun iqtidarı müqabilində fani bir varlıq kimi qəbul edilir, tamamilə ona tabe olaraq bütün xoşbəxtlik və bədbəxtliyinin ondan asılı olduğunu bilirdi.

Ailənin birliyi, mülkiyyəti, xoşbəxtliyi və ya bədbəxtliyi üçün ata məsuliyyət daşıyırdı. Aclıq və qıtlıq haqqında ata fikirləşməli, tayfa və ya qəbiləsini başqa tayfa və qəbilələrin hücumundan və ya yirtici heyvanların təhlükəsindən ata qorunmalı idi. Heç kim atanın məsuliyyətinə şərikin olmadığı kimi, onun mütləqiyyəti və amirliyinə də heç kimin şərikin olmağa haqqı yox idi.

Lakin hökm, qanun, təkamül və digər mədəni inkişaf qanunları dünyanın bütün sahələrinə nüfuz etdiyi kimi atanın mütləqiyyət hüququna da təsirsiz qalmadı. İlk dəfə bir neçə nəfərlik ailələrdən ibarət olan tayfada "ana hüququ"^x hakim olub onu idarə etməyə başladı..

^x Vəhşilik dövründə övladın tərbiyəsi və onun qorunması ananın ixtiyarında idi. Uşaqları da anın adı ilə tanıyırdılar. Ailədə atanın rolu yox idi. Bu dövrə maddəşahı dövrü deyirlər. Ailə təşkil olunandan sonra ailənin xarici ehtiyaclarını yerinə yetirmək üçün bir adam lazım idi. Bundan sonra bu iş atanın ixtiyarına keçdi. Təbii ki, ondan sonra bu çətinliklər atanın öhdəsinə düşdü və get-gedə bu proses inkişaf edib tamamilə atanın ixtiyarında qaldı. -- M.Ə

Zaman keçdikdə ana iqtidarı ata əlinə keçdi. Tayfa böyüyərək qəbiləyə çevrildi. Təbii ki, sonrakı tədrici inkişaf nəticəsində qəbilə gəldikcə böyüyür və böyüdükcə atanın hüququ və iqtidarı da artır. Bu başqa cür də ola bilməzdi. Çünki ata yüz nəfərlik bir qəbiləni şəxsən idarə edib dolandırma bilsə də qəbilə genişləni min nəfərə çatdıqda təbii ki, bir nəfər min nəfərin ehtiyacının ödənilməsinin öhdəsindən gələ bilməzdi. Belə bir vəziyyətdə bizim ellərdən birində "Elxani" adlı bir el atası öz elini idarə etmək üçün müavinlərin köməyinə ehtiyac duymuşdu. Aydın ki, elxaninin öz qohumları və yaxınlarından seçilən müavinlər də iqtidar meydanına daxil edilir və elxaninin tam iqtidarının bir qismi də həmin müavinlər arasında bölünürdü. Əgər bir elin bəxti gətirərsə və bir neçə başqa tayfa və eli özünə tabe edərək dünyanın başqa yerində də bir hökumətin əsasını qoysa, təbii ki, onun atalıq iqtidarının şərikləri də bir o qədər çoxalar. Belə olan surətdə hətta şah və ya sultan adlanan elxani və böyük ata özü də bilavasitə onları, yəni müavinləri tanıya bilmək iqtidarında olmayaca. Müstəbid dövlətlərdə həmin müavinlər ata mütləqiyyətinin şərikləri kimi ikinci məqamda cəmiyyətdən yüksəkdə duran "ata hüququ"nın icraçıları olaraq nüfuzlu, yüksək və əşraf^x bir sinif şəklində meydana gəlir.

İbtidai icma yarandığı ilk günlərdə bir elin idarəsi bir nəfərin əlində toplanmışdı və onun əmriləri bütün el üçün mütləq sayılırdı. Lakin o elin təkamülü və mədəniyyətli inkişaf etdikcə "atalıq hüququ" əksinə, tənəzzül etdi və onun hüququ zadəganlar sinfi arasında bölündü. Bu inkişafın surəti və mədəniyyətinin yüksəliş dairəsi nə qədər genişləndisə, bir o qədər də yeganə mütləqiyyətin nüfuzu tədricən əyan-əşraf dediyimiz imtiyazlı sinfə keçirdi. Bu sinif həmişə hökmdarı öz nüfuzuna və öz sinfinin mənafeyinə tabe edir, onunla cəmiyyət arasında bir pərdə yaradırdı. Hökmdar özü də şəxsən "atalıq hüququnun" əsasən onların ixtiyarında olmasını hiss edərək, özünün yalnız sadəcə bir rəsmiyyət olaraq qalmasını dərk edir və məcburiyyət qarşısında daim onlarla təmasda olurdu. Deməli, hökmdar onlarla mütləqləşərək onların istək və arzularına meyl göstərir. Belə ki, əgər əvvəllər bütün fərman və əmrilər yalnız ona məxsus atalıq hüququna əsasən verilsəydi, indi onun əmr və fərmanları ancaq əyan-əşraf sinfinin lazım bildiyi kimi verilir.

Lakin, dünyanın inkişafı durmadan davam edir, təkamül qanunu "mütərəqqi ideyaların həyata keçməsinin labüdlüyü" haqqında dəmir məntiqə malik bir qanundur.

Təkamül qanununun təbii inkişafı sayəsində hökmdarın mütləq hakimiyyətinə şərikin olan əyan-əşraf sinfi də tədricən əldə etdiyi hüquq-

^x Əşraf – aristokratiya

ları bəşqaları ilə bölüşdürmək məcburiyyətinə dözməli olurlar. Hökmdar "atalıq hüququnun" şəxsi inhisarında saxlaya bilmədiyi kimi, bu sinif də "atalıq hüququnun" bölünməsi qarşısını almaqda acizdir. Onlar bu acizliyi konkret olaraq müxtəlif təcrübələrdə görmüş və hiss etmişlər.

Dünyanın mədəniyyət tarixi və mədəni millətlərin təkamülünün gedişi bizim müddəamızı üçün sübutdur. Hazırda müəyyən dərəcədə və qismən milli hökumət quruluşuna malik olan Avropanın məşrutə və respublika dövlətlərinin hər biri hakimiyyəti imtiyazlı sinfin cəngindən çoxlu qanlar bahasına alıb öz əllərinə keçirmişlər.

Bəli, təkamül qanunu kainatın ən güclü qüvvəsidir. Onun tələbi ilə tarixin təkerləri sabit və müəyyən bir nizamla hərəkət edir. Onu öz hərəkətindən saxlaya biləcək bir qüvvə yoxdur. Bu təkerlərin fırlanmasına mane olmaq istəyənlər məğlubiyyətdən başqa bir nəticə əldə etməyəcəklər.

Lakin, bu qanlı inqilablar zamanı da imtiyazlı sinif öz mənafeyindən və yüksək məqamından tam əl çəkməyərək, çalışır ki, keçmiş qızıl dövrü qaytara bilməyə də, heç olmazsa yeni dövrdə onun imtiyazları da bir dəfəlik əlindən çıxmasın və tamamilə yox olmasın. Buna görə ki, istibdadın ləğv və məşrutə üsul-idarəsinin bərqərar olduğu bir ölkədə bütün milli siniflər məşrutənin zərurətindən doğan hüriyyət və azadlıq siyasətində siyasi partiyaların təşkilinə başlayır. Beləliklə, hər bir heyət hökumət və qanunçuluğu öz ixtiyarına almağa çalışır. Və bu məqsəd üçün amirlik ləzzətini tarixən dadmış sinif bütün siniflərdən daha tez səy göstərir, heç bir vəchlə də hakimiyyəti əldən vermək istəmir. Bu sinif başqa siniflərdən daha əvvəl işlərin idarə edilməsi ilə məşğul, eləcə də daha təcrübəli və ayıq olduğu üçün əksər hallarda cəmiyyəti əldatmağa, müxtəlif tədbirlərlə öz mövqeyini möhkəmlətməyə, imtiyazlarını qanuni olaraq təsbit etməyə müvəffəq olmuşdur. Həmin bu incə mətləbə görə mədəni ölkələrin əksəriyyətində konstitusiyalı imtiyazlı siniflərə xüsusi hüquqlar verir, kütləni isə həmin hüquqlardan məhrum edir. Hətta guya ayan-əşrafları nəzərə almayan və Monteskyunun aristokratiya hökuməti adlandırdığı məşrutəni keçib cumhuriyyət təşkil edən Fransa kimi bir ölkədə millət və demokratiya indi də əyanlıq buxovundan azad olmayıb, yəni də, ayan-əşraflıq seçki zamanı nəzərə alınır və senat məclisinə yalnız onlar seçilir. Buna görə də demokratik partiyalar Fransanı demokratik və xalqın mənafeyinə yaxın olan bir cumhuriyyətə çevirməyə çalışırlar.

Bizim əziz vətənimiz İran da dünyanın bir hissəsi olduğu üçün təbii ki, onun ümumi gedişinə tabe olaraq təkamül qanununun tələbatına məhkumdur. Dünyanın mütərəqqi millətlərinin keçdiyi yolu biz də keçməliyik. Başqa müstəbid dövlətlərin istibdadından bir o qədər də fərqlənməyən İran istibdadı öz ömrünü başa vurmuşdur. Son illərin qanlı inqilabı məşrutə hökumətini bərqərar etdi və milli hökumət sinfi köhnə hökumətin yerini tutdu. Şahların atalıq hüququ ölkənin ayan-əşraf və səltənət ailəsi hüduqlarından çıxıb millətin halına da şamil oldu. Məşrutə dövründə İran da başqa millətlərin keçdiyi mərhələləri keçməli olacaq. Təbii olaraq kiçik məşrutə də (məşrutəyi səğir) ayan-əşraf və səltənət ailəsi Məhəmmədəli Mirzənin istibdadına şərik olub məşrutəni əleyhinə ciddi müqavimət göstərdilər. Xüsusilə, Milli Şura Məclis tərəfindən vəzifələrin azaldılması haqqında qanun qəbulu və ləyaqətsiz müstəbidlərin idxalatının külli miqdarda azalması onların bu işdə cidd-cəhdlərini daha da artırdı. Onlar bacardıqları kimi o məğrur və təkabbrülu şahı cürət və cəsarət verib tabeliyində olduğu dövlətin mənafeyi müstəbidlərin mənafeyi ilə üst-üstə düşən rus polkovnikinin köməkliyi ilə iranlıların Kəbeyl-amalını top atəşinə tutdular, hüriyyət və azadlıq əfkarını və məşrutəni əməlini azadlıq yolunda şəhid olanların qan selində qərq etmək istədilər. Bunlar sönmək bilməyən azadxahlıq məşəllərindən xəbərsiz olduqları halda heç bir il keçmədi ki, günahsızların qan damcıları hüriyyət fədailəri şəklində cuşa gəlib, o zamankı fironun qəsb etmiş xəttini çevirərək istibdadın süqutunu elan etdilər.

Keçmiş dövrün qayıtmasına bəziləri ümid bağlayırdılar. Lakin ölkə zadəganları yaxşı başa düşdülər ki, Nəsrəddin şah dövrü artıq qayıtmayacaq. Uzaqqörənələr və təcrübəli fələyin şərxinin fırlanmasına mane olmağın ağıllı adamların işi olmadığını dərk edirdilər. İrticanın törətdiyi qanlı hadisələrə baxmayaraq, müstəbidlər bu dəfə əlverişli bir fikrə düşdülər, yeni onlar bu yeni dövrdə elə bir şəraitin yaradılmasını istəyirdilər ki, keçmişdəki, məqam və vəzifələri müəyyən qədər hifz olunsun. Bu yolda çalışanların əksəriyyəti istibdad dövründə də irticanın bihude və boş olduğunu bildiklərinə görə öz əhdinə vəfa etməyən o zalım şahın zülmünə məruz qalmışdılar.

Lakin bu məsələ onların nə imtiyazlar əldə etmək sahəsindəki fəaliyyətinə və nə də ayan-əşraflıq mənafeyinə xələl gətirmirdi. Bunlar istibdadın çürümüş, titrək əsasının sabit olmadığını bilən və feodalizmin idarə üsulundan xəbərdar olan uzaqqörən və gələcəyi düşünen adamlar idi. Onların fikrincə millətə verilən ixtiyarat elə olmalıdır ki, ayan-əşraflıq imtiyazlarını çox da zərbə altına almasın. Buna görə də

məşrutəxah əşraf belə hesab edir ki, ölkənin vəziyyəti ilə uyğun olmayıb ifrata varır. Halbuki, əgər bizim hazırkı konstitusiyamıza diqqət yetirsək, həmin imtiyazlı sinif haqqında da çoxlu istisnaların nəzərdə tutulduğunu müşahidə edirik. Bu səbəbdən də risalənin müəllifi qanlı irticadan daha çox məşrutiyyət pərdəsi arxasında istibdad məqsədlərini güdən bir mühafizəkar partiyanın təşkil olunmasından qorxur. Buna əsasən məşrutiyyət bərqərar olduqdan sonra "etidaliyyun" (yəni mülayimlikçilər-tərc.) adı ilə zühur edən bir heyət məni və mənim məsləkdaşlarımı düşünməyə vadar edir ki, bu heyət həmin mühafizəkarlar partiyasının təsisçisi olmaya?!

* * *

Bizim bu cür düşünməyə və şübhə etməyə haqqımız var. Çünki "etidal" sözü "səttarül- uyub"dur (yəni "eybləri örtən"dir-tərc.). Çünki bu sözün pərdəsi arxasında müxtəlif təhlükəli və qorxunc məqsədləri gizlətmək mümkündür. Əksəriyyətin mənafeinin ziddinə və şəxsi mənafeyi xeyrinə olaraq, həmin əksəriyyət adından bir məqsədi həyata keçirmək istəyən adamlar buna gözəndən pərdə asan, aldadıcı bir ad verməyə cəhd edirlər. Yəni onlar zəhəri üzümə yedirtmək istəyirlər. Məsələn üçün aşağıda Şimal qonşumuzdan bir hekayət gətiririk.

Rusiyanın II Duması təşkil olduğu və əksəriyyəti məşrutəxahlar və "ammiiyyun" firqəsinin əlində olduğu zaman millət hər tərəfdən müttəhimlərin, sürgün olunanların və siyasi məhbusların ümumi əfvini Dumanın tələb edirdi. Aladinlər, aleksinskilər, milyukovlar, rodiçevlər^x və başqaları da bu barədə atəşin nitqlərlə çıxış edirdilər. Nəticədə Duma hökumətə deyirdi ki, siyasi məhbuslar azad olunmalıdırlar. Azad bir ölkədə azadlıq qəhrəmanları məhbuslar kimi təzyiq altında olmamalı və cəza almamalıdırlar. Lakin nə bu nitqlər və nə də Dumanın qərarları vəziyyəti dəyişmədi. İşlər əvvəlki kimi gedirdi. Hər gün qəzetlərdə neçə-neçə məşrutəxahın dara çəkilməsi barədə xəbərlər dərc olunurdu.

O vaxtlar da baş nazir olan indiki baş nazir Stolipin Dumaya gələrək millət vəkiliyənin odlu və kədərli nitqləri qarşısında sakitcəsinə dodaqaltı təbəssümlə onların islahat-tələb sözlərinə cavab olaraq "əvvəl əmin-amanlıq, sonra isə islahat" demişdi. Sonra isə gedib məşrutəxahların edam hökmlərinin icrasını tələb etmişdi.

Bizim yeni zühur etmişlərimizin "etidal" sözü də mənə Stolipinin "əməniyyət" sözü təsirini bağışlayır.

Hamı bilir ki, Avropa və başqa yerlərdə bu adla təşkil olunmuş partiyalar özlərinin mühafizəkarlığını, istibdadını və millətə qarşı düşmənçiliyini həyatda sübut etmişlər.

Məsələn, Rusiyada öz mahiyyət və məsləklərini açıq-aşkar elan edən sağ partiyalar millətə qarşı öz amansız düşmənçiliklərini heç də gizlətmirlər. Avam kütlələri aldatmaq üçün özünə "etidal" adı götürmüş bəzi irticaçı partiyalar təşkil olunmuşdu ki, bu yolla onlar rəsmi mürtecə firqələrin edə bilmədiyi ziyanı asanlıqla vura bilmişdi. Hazırda əksəriyyəti "orta fəaliyyətliyərdən" ibarət olan "sağ etidaliyyunçular" və ya "17 oktyabr" partiyasını buna misal göstərmək olar.

Bu gün Asiyayı müstəmləkəçilik təzyiqi altında saxlayan Avropanın aristokratlarının və əyanlıq məsləkinin tərəfdarlarının mövcud partiyalarının əksəriyyəti bu cür adlar altında fəaliyyət göstərmiş və Avropa demokratlarının əksinə olaraq iqtidarı öz tamahkar əllərinə almışlar. Bildiyiniz kimi bu partiyalardan biri "ittihadiyyun" (ingilislərin yuni-onları), digəri "əsaslı nizam-intizam tərəfdarları" (Rusiya partiyalarından biri), üçüncüsü xaricilərdən qorxdığını millətdən gizlətmək və onların əməlinə müvafiq hərəkət etmək məqsədilə "İslahiyyun" (isləhatçılar), Misirdə "Vətən" partiyasının əleyhinə mövcud olan partiya adını seçmişlər. Bir başqası isə öz bəşəri və milləti hüququnu ingilislərdən tələb edən hind millətpərəstlərinə qarşı "Etidaliyyun" adı altında müqavimət göstərən, məmləkətin həqiqi hamisi olan Hindistan millətçi —demokratlarının "İfratiyyun" (yəni, ekstremistlər - red) və "İnqilabiyyun" (yəni inqilabçılar - red) adlandırır və onları Hindistanın düşməni kimi qələmə verir.

Başqa məmləkətlərdə də mühafizəkar və sağ firqələr bu kimi gözəl, xoşagəlməz aldadıcı adlar altında zühur etmişlər. Fəlsəfi təhsil nöqtəyi-nəzərindən mədəniyyət tarixinə və dünya dövlətlərinin bu məsələnin həllindəki problemlərinin inkişafına diqqətlə yanaşsaq görürük ki, bu firqələrin belə tədbirlərə əl atması təbiidir. Çünki adları onların əsas məqsədlərinə uyğun gəlir.

Bu kitabçanın I fəslində "atalıq hüququnun" bölünməsi haqda yazdığımız müqəddimədən məlum olduğu kimi hər bir məmləkətin imtiyazlı sinifləri "atalıq hüququnun" bölünməsi gedişinin qarşısını almağa çalışır. Bu məqsədlə də bacardıqca müxtəlif maneə və çətinliklər yaradır, məmləkətin inkişafına mane olur və onu süstlük və fəaliyyətsizliyə düşür edir. Beləliklə də onlar öz mənafeələrini qorumaq üçün əlverişli şərait yaratmağa çalışırlar. Xülasəsi budur ki, imtiyazlı siniflər bütün bu "etidaliyyun", "intizamati-əsasi", "isləhatiyyun" və s. kimi adlar vasitəsilə keçmiş dövrdəki məqamlarını yeni dövrdə də saxlamaq üçün milli hakimiyyət ruhu ilə əvəz olunmuş istibdadın hakimiyyət ruhunu məşrutəlik

^x Bunlar II Dumanın məşhur natiqləri idi.

yət qəlibinə salmaq istəyirlər. Misirdə ingilislərin idarəsi altında işləyən bəzi sinif və məmurlar, bəzi imtiyazlar əldə edəndə gördülər ki, Misir "Vətən" partiyasının millətçiləri vətəni xaricilərin əlindən xilas etmək məqsədilə cidd-cəhdlə mübarizəyə qalxmış və redanilər^x vətən yolunda öz həyatlarından keçirlər. Bunun sayəsində Misirdə bir sıra yüksək imtiyazlar qazanmış sinif və məmurların məqamına böyük zərbə vurulacaq. Buna görə də onlar özlərini Misirin dostları kimi qələmə verib, belə təsəvvür yaradırdılar ki, guya onlar da Misirin taleyi barədə düşünlür. Onlar "Vətən" partiyasının ingilislərin əleyhinə çıxmasının səhv olduğunu və bununla, Misirin müqəddəratının daha da ağırlaşması və nəticədə heç bir səadətə nail olmayacaqları haqda fikir yürüdürdülər.

Bu səbəbdəndir ki, onlar ingilis idarəsi sayəsində əldə etdikləri mövqeləri qoruyub saxlamaq üçün ingilislərin köməyi ilə hind millətçilərinin demokratarların əksinə olan "Etidalıyyun" adlı partiya yaratdılar. Eynilə həmin dəlillərlə onlar "Misir islahatçıları" pərdəsi arxasında hind cəmiyyətini təbliğə başladılar, inqilabçıların bol vədlərinə uyub üsyankar olmamalı, hind azadlığı və istiqbalı fikrini unutmaliyiq - dedilər. Çünki məhərrətli ingilislərin üsulu—idarəsi qabiliyyətsiz inqilabçıların üsullidarəsindən daha yaxşıdır.

İngiltərənin özündə də üzvləri əsas etibarilə lordlar və amalı İngiltərədə lordçuluq olan konservatorlar partiyası öz əsil adını "İttihadiyyun" ilə əvəz edərək ingilislərlə tam bərabərlik tələb edən və daxili muxtariyyət istəyən irlandiyalıları, "İftiraqlıyyun" (təfriqçilər -red.) adlandırdı. Halbuki, İrlandiya millətçiləri heç vaxt nə ayrılmaq, nə də istiqlal fikrində olmamışlar. Hal-hazırda Dumada əksəriyyət təşkil edən Rusiya konservatorları da həmin bu naqis və gülünc konstitusiyaya sayəsində mümkün olan mülkədarlıq və kapitalizmin mənafeini qorumaq üçün eynilə həmin bəhanələrə əl atırlar.

Bütün bu mülahizələrə görə belə aldadıcı adlar daşıyan partiyalar-dan həmişə qorxmuşam. Həmiyə aydın olduğu kimi İran və Osmanlı inqilablarında bu fırıldıqçılar öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün müqəddəs islam fikrindən istifadə etmək istəyirdilər. Hər iki müsəlman ölkəsində təbiidir ki, əhalinin əsas diqqəti dinə yönəldilmiş və burada siyasi-ictimai inkişaf Avropada olduğu qədər hələ lazımi səviyyəyə çatmadığı üçün fırıldaqçılar Məhəmməd peyğəmbərin aydın qanununa yalançı maddə əlavə edib Təbrizdə "İslamıyyə" və İstan-

^x Redani - sədri - əzəm Petros paşanı öldürən və özü də Misirin ingilispərəst hökuməti tərəfindən ölümə məhkum və edam olunmuş bir şəxsdir. Redanilər - hürriyyət və istiqlal yolunda şəhid olanlara deyilirdi.

bulda "Məhəmmədiyyə" adları altında fəsad mərkəzləri təşkil etdilər.

Heç kəs üçün gizli deyil ki, bu mömin adlar altında pozğun ərbablar nə qədər ləyaqətsiz işlər görüblər. Onların bu kitabçada müfəssəl şərh olunması imkan xaricindədir. Bu iki cəmiyyətin burada adlarının çəkilməsinin səbəbi yalnız onların istifadə etdikləri adların "Etidalıyyun" firqəsinin adı ilə oxşar olmasıdır. Yoxsa məqsədimiz tarix yazmaq deyildir.

* * *

Yuxarıdakı tarixi mülahizələrin mütaləəsindən sonra yaqın ki, oxucular bu kitabçanın müəllifi və onun məsləkdaşlarının "etidal" sözündən şübhələnib, ona ehtiyatla yanaşmalarında haqlı olduqlarını təsdiq edəcəklər. Ona görə də, İranda bu söz elan olunandan bəri tam diqqətlə ona tənqidi yanaşaraq, bu yeni yaranmış sözün arxasında köhnə bir əqidə və mühafizəkar məqsədin gizlənməsi fikri həmişə məni düşündürmüşdür.

Bu firqənin təsisçilərini və bu sözü işlədənləri tanıyanlar və bəlkə də həmin təşkilatın üzvləri mənə təminat verərək bildirirlər ki, yeni yaranmış bu partiya heç vaxt mühafizəkar məqsədlər güdməmişdi. Onlar məni arxayın etdirdilər ki, bu firqənin rəhbərlərinin nəzəriyyələri və onların keçmiş fəaliyyəti o qədər yüksəkdir ki, gizli məqsəd və fırıldaqçılıq səviyyəsinə enməzlər. Hətta mənim bu qabil müsahiblərimdən biri öz müddəalarını sübut etmək üçün elə şəxslərin adlarını çəkdi ki, birinci məsrutə zamanı o, millətçilərin böyüklərindən və onun qeyd etdiyi kimi, bir nömrəli iğtişaçılardan və imtiyazlı siniflərin düşmənlərindən olmuşdur. Hal-hazırda da onlar "Etidal" firqəsinin üzvlüyü ilə fəxr edirlər.

Hər hansı bir firqəni ən yaxşı tanıdan onun fəaliyyəti olduğunu bildiyimiz halda, bu firqədən gördüyümüz hərəkətlər bütün təminatları zəiflətdi və heçə endirdi. Günlər keçdikcə mən bu partiyanın tədbirlərini təhlil edir və ya bunların sazış gəldikləri məlum təbəqə və siniflərin bəzilərini gördüm ki, bütün bunlar mənə olan şəkk-şübhəni daha da artırır.

Bu firqənin məramnaməsi çap olunduqdan sonra onun bir nüsxəsi mənim də əlimə düşdü və məni tamamilə şəkk-şübhədən azad edərək, həqiqəti tam aydın şəkildə mənə bəyan etdi.

Məramnamə oxunduqdan sonra aydın olur ki, bu, düzgün vicdanlı partiya olmayıb, xüsusi bir intriqa üçün təşkil olunmuşdur. Hətta buna intriqa da demək olmaz. Bu firqə indiyədək bacardıqca milli sərvəti yalnız keyf çəkməyə sərf etmiş və bizim başibəlalı İrانی bu ağır günə salan İran imtiyazlı sinfinin mənafeini qorumaq məqsədilə təşkil olunmuşdur.

Hörmətli oxucuların bizim fikrimizi, yeni firqənin qeyri-səmimi olduğunu düzgün mühakimə etməsi və müəllifin bu barədə dediyi söz-

lərin saxta olmadığını təsdiq etməsi üçün bu məramnaməni olduğu kimi aşağıda təqdim edirik.

Məramnamənin adı belədir: "Dəsture—məsləkiyə-firqeyi İctimalyyun-Etidaliyyun"^x.

Kitabçamızın bir fəslə buna həsr olunacaqdır. İndi isə məramnaməni necə varsa eləcə də çap edirik:

"Allahın adı ilə

İctimaiyyun və Etidaliyyun firqəsinin məslək qanunu.

Hər bir dövlətin inkişafı və istiqlalı onun mədəniyyət bünövrəsinin möhkəmliyindən asılıdır. İnkişaf və istiqlal da yalnız məslək və məqsəd birliyi sayəsində hasil ola bilər.

Biz - İran əhalisi, islam dini təmsalında bir din və bir ayinə inandığımız üçün təbii ki, məqsədimiz də birdir. İndiyə qədər ümumi qüvvələrimizin toplanmasına, ictimai yaşayış və onun gözəl nəticələrinə mane olan amil yalnız bir-birimizin məqsədlərindən xəbərsiz olmağımızdır.

Bu gün isə azadlıq və elm şüaları altında məsələlərimizi izhar etməyə nail olmuşuq.

Məqsədi bir olan adamları cəlb etmək üçün ən yaxşı vasitə məsləki elan etməkdir. Bizim məqsədimiz vətənin tərəqqisi, istiqlal və milli hökumətimizin bərqərar olunmasıdır. Biz öz məqsədimizi həmvətənlə qardaşlarımıza və vicdanlı insanlara aşağıdakı maddələrlə elan edirik. Çünki, Allahın köməyi və qardaşlarımızın birliyi ilə öz müqəddəs məqsədlərimiz və xeyirli əməllərimizə nail olacağıq.

I. Təkamül yolu ilə inkişaf etmək;

II. Məmləkətin bütün işlərinin mərkəzdən idarə olunmasına çalışmaq;

III. Ölkə zəhmətkeşlərinin qayğısına qalmaq və yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaq;

IV. Ümumi sərvətin artırılmasına səy göstərmək;

V. Maarifi ümumiləşdirmək və icbari təlim üçün səy göstərmək;

VI. Yeni üsula müvafiq olaraq hərbi qüvvənin artırılmasına və tənzim edilməsinə çalışmaq;

VII. Xarici ölkələrlə münasibət sahəsində siyasi, iqtisadi və ticarət əlaqələrini qoruyub saxlamaq".

^x Sosialistlər və mühafizəkarlar firqəsinin proqramı – red.

* * *

İctimalyyun-Etidaliyyun!

İndi də bir-birinə zidd iki məsləki bir yerdə cəmləşdirən İranın İmtiyazlı sinfinin hiyləsinə diqqət verin.

Əvvəlki fəsilə Avropada formalaşmış və başqa yerlərdə də meydana çıxan Etidaliyyun və ya mənacə ona yaxın olan məslək barədə danışdıq. İndi də gərək Avropanın İctimaiyyun firqəsi və onun məsləki barədə danışaq ki, bizim etidaliyyunçuların sosiologiya^x sahəsində yeni bir məslək ixtira edib, mədəniyyət aləminə yeni bir siyasi məzhəb hədiyyə etdikləri hörmətli oxucularımıza aydın olsun.

Avropada sosialist adlanan "ictimaiyyun" elə bir firqədir ki, yalnız Avropanın konservatorları deyil, hətta onların demokratlarını, liberallarını və radikalalarını^{xx} da "etidaliyyun" (mühafizəkar) sayaraq, onlarla mübarizə aparırlar. Bunlar, (yəni sosialistlər) elə firqədir ki, təkə siyasi bərabərlik deyil, ictimai-iqtisadi bərabərlik də tələb edirlər. Bunlar Avropa məslətinin bütün kiçik və böyük məsələlərində nüfuzu olan kapitalizm üsul-idarəsinin əleyhinə çıxıb onu (kapitalizmi) Avropa, Amerika, Yaponiya və s. yerlərdə dağıdıb, sosializm idarə üsulunu bərqərar etmək istəyirlər. Çünki onlar bütün bəşəriyyətin səadətini sosializmdə görür və öz ali məqsədlərinə çatmaq üçün təkamül qanununu sosializm əməlinə uyğun bilərək, siyasi hakimiyyəti mənafeyi onlarla üst-üstə düşən siniflərə vermək istəyirlər.

Beləliklə onlar təkamülün, ticarət və sənayenin tərəqqisi və inkişafı vasitələrini sürətləndirərək elə dərəcəyə çatdırmaq istəyirlər ki, sosializm inqilabı olduqca tez bir zamanda həyata keçsin.

Bunlar deyirlər ki, kapitalizmin nöqsanları çoxdur. Bu nöqsanlardan biri bəşər övladının iki əsas qismə bölünməsidir ki, onlardan biri azlıq təşkil edən, istehsal vasitələrinin sahibləri, yeni fabriklər, demir yolları, gəmilər və torpaqlara sahib olan kapitalistlərdir. Digərləri böyük bir əhəlinin əksəriyyətini təşkil edir ki, dünya malından yalnız bir baş və iki əl sahibi olub, kapitalistlərin emalatxanalarında, zavodlarında və tarlalarında çox az mizdlə işləyərək yaşayırlar. Avropada burjuaziya adlanan birinci qism əhali öz vaxtını keyf və eys-ışrətlə keçirərək gözəl həyat sürür. Halbuki, biz şərqililər üçün tərəqqisi həyət-

^x İctimai bəşəri elm

^{xx} Demokrat, liberal və radikal partiyalar ciddi surətdə islahat tərəfdarı, azadlıq tələb edən sosialist olmayan partiyalardır və sinfi-iqtisadi mübarizənin tərəfdarı deyillər.

lendiriçi olan mədəni aləmin bütün sərvətlərini Avropada proletariata adlandırılan fəhlə sinfi yaradır. Sosialistlərin fikrincə həyat mübarizəsi bu iki siniflə bağlıdır ki, mənafeyi təsəvvüregəlməz dərəcədə birbirinə ziddir. Bu cür iqtisadi ziddiyyət təbii bir haldır. Çünki işlədən və işləyən arasında heç vaxt razılıq ola bilməz. İşlədən öz mənafeyini nəzərə alaraq iş saatlarının artırılmasına və muzzdun azadılmasına, işləyən isə əksinə iş saatının azaldılmasına və muzzdun artırılmasına çalışırlar. Buna görə də bu iki sinif arasında mübarizə zəmini yaranır. Belə ki, bir fabrikin və bəzən də bir şəhərin fəhlələri aylarla tətillə, iş saatının azaldılması və muzzdun artırılmasını tələb edirlər. Bəzən də fabrik sahibləri müttəfiq surətdə fəhlələrə hücum etmək üçün sindikatalar^x təşkil edib lokaut elan edirlər. Yəni karxanaları bağlayıb, maşınları dayandıraraq, fəhlələrə həmin əvvəlki az əmək haqqı ilə işləməyə razı olmağı təklif edirlər ki, öz tələblərinə nail olsunlar.

Sosializm əqidəsinə Avropa və başqa yerlərdə rəvac verən elə bu iki sinif arasında gedən mübarizədir. Proletariatın mənafeyinin hamısı olan sosialistlər bütün bəşəriyyətin azadlığını proletariatin kapitalın boyunduruğundan azad olmasında görürlər. Sosialistlərin fikrinə görə təkamül qanunu və texnikanın inkişafı proletariatin zəfərinə kömək edir. Sosialistlərin böyük müəllimi Karl Marksın təxminən 50 il bundan qabaq kəşf etdiyi kimi, kapitalizmin hakim olduğu və inkişaf etmiş sənaye ölkələri dəmir bir iqtisadi qanuna tabedir ki, o da kapitalın mərkəzləşməsi və cəmiyyətin proletarlaşmasıdır. Bu texniki termini izah edək: Marksın siyasi iqtisadiyyat elminə əsasən məlumdur ki, kapitalistlər arasında daimi bir rəqabət mövcuddur. Belə ki, böyük kapitalar həmişə kiçik kapitalları udub məhv edirlər.

Məlumdur ki, əgər bir şəhərdə ayaqqabı karxanası təsis olunsay, kустar çəkməçilər ayaqqabı ticarəti meydanından çıxıb artıq idarəsi qeyri-mümkün olan xüsusi dükənləri bağlayıb həmin ayaqqabı karxanasında fəhlə kimi işləməyə və özünün kiçik dükəninin istiqlalını və mənafeyini karxanaçının xeyrinə fəda etməyə və onun qulları sırasına daxil olmağa məcbur olacaqdır.

Başqa sənət sahibləri də eyni əmtəə emal edən karxanalara qarşısında öz sənətimdən və müstəqil dükənindən əl çəkməyə və karxananın fəhləsi kimi kapitalistin əmrinə tabe olmaq məcburiyyətində qalacaqlar. Beləliklə çoxsaylı dükənlər arasında bölünən və hər bir peşəkara istiqlal bağışlayan kapitalar texnikanın inkişafı, kapitalizm istehsal üsulu sayəsində bir kompaniya və ya fabrikin sahibi əlində mərkəzləşərək, müstəqil fabrikin sahibi əlində mərkəzləşərək, müstəqil

peşə sahiblərini fabrikin qullarına, yəni proletariata çevirir. Get-gedə fabrik maşınlarının inkişafı və ticarət aləmində baş verən kasadlıqlar ölkə işsizlərinin sayının artmasına səbəb olur. Necə ki, milyardlarla sərvətə malik olan Avropanın rəvneqli paytaxtlarında minlərlə fəhlə işsiz qalır və onların əlləri bir tikə çörəyə möhtac olur.

Sosialistlərin fikrincə kapitalın təmərküzləşməsi və ümumi yoxsulluğun çoxalması nəticəsində iş o yerə gəlib çatacaq ki, fəhlələr bir ümumi tətillə və ya başqa bir vasitə ilə istehsal alətlərini kapitalistlərin ixtiyarından alıb ümumiləşdirmək imkanı əldə edəcəklər. Bu yolla, sosialistlərin nəzərində, dünya çətinliklərinin əsas səbəbi olan xüsusi mülkiyyət sıradan çıxar və bir qismi bolluq və firavanlıqda yaşayan digər qismi isə aclıq və fəlakətdə həlak olan bəşəriyyət azadlıq əldə edər, yəni sosializm bərqərar olub bütün bəşəriyyət səadət və xoşbəxtliyə çatar.

Sinfi mübarizənin zərurilliyi sosialistlərin dəyişilməz əsaslarından biridir. Onlar hakimiyyətin hər yerdə əksəriyyət təşkil edən proletariatin^x əlində olmasını istəyirlər. Onlar qanunu elə şəkildə tərtib etmək istəyirlər ki, onun sayəsində özlərinin son amalına, yəni kapitalizmin sosializmə keçməsinə nail olsunlar və bu məqsədə çatmaq üçün tam milli hökumətə tərəfdardırlar.

Bura qədər sosializm məsləkinin davamçıların əksər hissəsini təşkil edən K.Marks nəzəriyyəsinin tərəfdarı olan təkamülçülərin fəlsəfəsi haqqında danışdıq. Bunlardan başqa sosializmə çatmağın əsas və ümdə hərəkətverici qüvvəsi olan sinfi mübarizədən əlavə digər hərəkətverici qüvvələrə də inanan inqilabçı sosialistlər də mövcuddur.

Lakin bütün sosialistlər kapitalizmin sosializm ilə əvəz olunması fikrinə şərikdirlər. Onların bir qismi təkamül yolu ilə, digər qismi isə inqilab yolu ilə sosializmi həyata keçirmək fikrindədirlər. Sosialistlər öz siyasi tələblərində bir-birilə müttəfiqdirlər və aralarında heç bir fərq yoxdur. Onların hamısı beynəlmiləl məslək və fırqələr olmuş, mülkədar və kapitalist siniflərinin əleyhinə olaraq millət, din, ayin və dildən öz məqsədləri üçün istifadə etməmişlər.

Sosialistlər həmişə öz mürciətlərində zəhmətkeş və fəhlə kütləsinə təhqin edirlər ki, yalnız dinləri və dilləri bir olan xalqın nümayəndələri və ya bir ölkənin vətəndaşı olanlar sizin qardaşlarınız deyillər. Sizin haqiqi qardaşlarınız, sadıq yoldaşlarınız sizinlə bir sinfə mənsub olan, sizin milli zəhmətkeş, fəhlə və sizin kimi bir karxana maşınının bir hissəsi olanlardır. Bir alman sosialist fəhləsi bir fransız sosialist fəhləsi ilə özünü həmdərd, həmmənəfet və yoldaş hesab edir. Fransa fəhlələri tətillə edəndə alman fəhlələri partiyasının eh-

^x Sindikat – kapitalistlərin iqtisadi ittifaqı.

^x İranda kapitalizm üsulu olmadığı üçün proletarlarımız da çox deyil.

tiyat fondundan və ya həmkarlar cəmiyyəti tərəfindən onlara yardım edirlər. Həmçinin Fransa fəhlələri alman fəhlələrinə lazım gəldikdə kömək göstərirlər. Əgər ölkədə işsiz qalan sosialist fəhlələri başqa ölkənin təlçiləri fəhlələrinin yerinə göndərmək istəsələr, işsiz fəhlələr buna razılıq vermir və bunu öz məsləklərinə qarşı böyük xəyanət hesab edirlər. Əgər bu gün Almaniya və İngiltərə arasında müharibə baş versə bu qanlı müharibəyə ilk növbədə sosialist fəhlələr etiraz edəçəklər. Sosialistlər həmişə dövlətlərin idarə üsuluna və xarici siyasətinə ziddirlər. Sosialistlərin minimum tələbləri hər yerdə təqribən birdir. Onlar yalnız bir məclisli idarə üsulunun və beş üsullu seçkinin, yəni müstəqim, ümumi, gizli, bərabər və müənasib seçkinin tərəfdarıdır. Onların siyasi tələblərindən biri də parlamentarizmdir. Din və məzhəbi tamamilə siyasətdən ayrılır. Lakin dini siyasətdən ayırmaq dindarları təzyiq altında saxlamaq demək deyildir. Əksinə, onlar ciddi surətdə dinin və vicdan azadlığının tərəfdarıdır. Keşişlər və papalar daima dini kütlələri aldatmaq vasitəsinə və xristianlığı imtiyazlı siniflərin fikirlərinin icraçısına çevirdikləri üçün onlar ruhanilərlə xüsusi düşmənçilik edirlər.

Onların tələbləri mülkədarların torpaqlarını zəbt etmək, hakimiyyəti proletariata vermək, qadınların siyasi hüququnu kişilərlə bərabərləşdirməkdən ibarətdir. Bütün dünyada sosialistlər parlamentlərin sol kürsülərini tuturlar. Hərəkətləri ilə özlərini mühafizəkarlığın, güzəştə getmənin, məsuliyyətsizliyin düşməni kimi göstərirlər. Əksər hallarda prinsip xatirinə öz partiyalarının mənafeyindən cüzi bir sapınmanın da düşmənləridirlər. Prinsiplərinin^x əksəriyyətini öz mənafeyinə qurban verən başqa siniflərin partiyalarının əksinə olaraq, sosializm bir ictimai əqidə və bir siyasi — iqtisadi məzhəbdir. Onların əqidəsinə görə mühafizəkarlıq məhz kafirlikdir. Bir nəfər islamı mühafizəkarlıqla qəbul etsə müsəlman sayılmadıqı kimi sosialistlər də mühafizəkar ola bilməzlər.

* * *

Mütərəqqi mədəni ölkələrin sosialistlərinin məsləki bundan ibarət idi.

Əcəba! Yarım arşınlıq xətlə, tam iftixarla öz adlarına "ictimaiyyun" sözünü də əlavə edən bizim "Etidaliyyunumuzun" fəlsəfi nəzəriyyələri mütərəqqi dünyanın sosialistləri ilə eynidirmi? Bizim mühafizəkarlarımız kapitalistlər əleyhinə mübarizə aparırlarmı? Onların fikri hakimiyyəti proletariata verməkdimi? İran qadınlarını çadradan çıxarıb Milli Məclis kürsülərində oturtmaq istəyirləmi? Onlar mülkədarların

^x Prinsip — bir məsləkin əsas nəzəriyyəsi və onun zəruriyyətlərinə deyildir, nəcə ki, növhid (Allahın birliyinə inam), nübüvət (peyğəmbərlik, namaz və oruc) islam dininin prinsiplərindədir

torpaqlarını zəbt edib əkinçilər arasında bölüşdürməyə razılıq verirləmi? Ölkə qanununu fəhlələrə yazdırmaq istəyirləmi?

Onların məramnaməsinə baxmayaraq hərəkətlərindən bizə məlum olur ki, onlar yuxarıdakı fikirlərə heç yaxın da deyillər və ola da bilməzlər. Çünki əvvələn, İranda Amerika və Avropa kapitalizmi yoxdur ki, sosialistləşib kapitalizm əleyhinə mübarizə edəsən. Kapital və kapitalizm olmadığı üçün proletariatımız da yoxdur və mövcud olmayan bir sinfin hakimiyyəti haqqında danışmaq da qeyri-mümkündür.

Bundan başqa, gördüyümüz kimi, bunlar tərəqqipərvər nəzəriyyəyə görə kapitalistlərdən aşağı səviyyədə olan feodallar, xanlar və mülkədarlara müttəfiqlər. Halbuki, məşruyyətin feodalizm və xanlığın varlığı ilə uyğunluğu mümkün deyildir və feodalizmin qalıqları mövcud olan yerlərdə sosialistlər kapitalistlərlə (burjuvalarla) birləşib feodallar əleyhinə mübarizə etmişlər. Çünki, sosializmin məqsədlərinin təbliğatına yaxşı zəmin hazırlamaq üçün kapitalizm üsuli-idarəsinin hakimiyyəti zəruridir. Kapitalizmi, fəhlə və fabrikləri olmayan, hələ də orta əsrlər səviyyəsində yaşayan İran kimi bir ölkədə sosializmin həqiqətə çevrilməsi yalnız boş bir xəyaldır. Böyük mülk və azad olmayan raiyyətin sahiblərinin özlərini sosialist adlandırmaları təəccüblü deyilmi? Amma təəccüblü deyildir, çünki bu yeni zühur edən sosialistlər ictimaiyyətdən uzaq olaraq təşkil olunmuşlar və özləri də bilirlər ki, özlərinə verdikləri ad düzgün deyildir.

Bunu da bilmək lazımdır ki, ağalar təkcə "ictimaiyyun" (sosialistlər) deyillər, həm də mühafizəkar sosialistləridirlər. "Etidaliyyun"^x, yeni mühafizəkarlar haqda keçən fəsilə danışmışdıq. Mühafizəkarlara^x Fransada "konservator" deyirlər. "İctimaiyyun"un özü də "sosializm" deməkdir. Beləliklə, əgər İranın siyasət meydanının bu yalançı pəhləvanlarının adını fransız dilinə tərcümə etsək bütün Avropa siyasətçilərini güldürüb heyətləndirəcəkdir. Əgər joreslərə, babellərə, kautskilərə, leninlərə, plexanovlara^{xxx} deyilsə ki, yenilik yolu ilə gedən iranlılar, yeni bir kəşfə müvəffəq olmuş və "sosialist konservator" və ya təhrif etmədən "sosialist — modere"^{xxxx} adı altında bir partiya təşkil etmişlər, elbəttə, bu onlara təəccüblü görünəcək, yada ki, öz neçə illik

^x Avropada da "ictimaiyyun", "ammiyyun" və "inqilabiyyun" mövcuddur. Lakin "ictimaiyyun-e-tidaliyyun" barədə heç kəs eşitməmişdir.

^{xx} Mühafizəkarlıq köhnə adət-ənənələri saxlayan və yeniliklərdən qorxan bir məsləkdir.

^{xxx} Bunlar Avropanın sosialist partiyalarının hal-hazırda yaşayan məşhur liderləridir.

^{xxxx} Fransız dilinə "mühafizəkar" sözü "moderei" kimi tərcümə olunur.

təcürbələrini nöqsanlarını etiraf edib, məlumatlarını təkmilləşdirmək məqsədi ilə Tehrana gələcəklər və "İctimaiyyun-etidaliyyun" orqanları ilə əlaqədə olmağı çox vacib biləcəklər və istehza ilə öz partiyalarının mənəvi nöqsanlarını düzəltməklə məşğul olacaqlar. Çünki onlar iranlıların məzhəb yaratmaq fantaziyaları haqda Avropa şərqsünaslarının əksər kitablarındakı yazıları oxumamış deyillər.

Avropa sosialistləri İran sosializminin bu yeni məsləkinə əhəmiyyət verməyərək, öz işləri ilə məşğul olsalar da, biz bu məsləkə diqqət-siz və tənqidsiz yanaşmaya bilmərik. Çünki, onlar öz nöqsanlarının aradan qaldırılmasına çalışdığı kimi biz də düzgün olmayan pərdələri harda olursa- olsun, cırıb fırıldaqçıların iç üzünü açıb öz vətəndaşlarımıza göstərməliyik. Belə ki, sadə və təmiz adamlar gözü bağlı halda ikiüzlülərin tələsinə düşməsinlər.

Sosialistlər milli məsələdən yan keçir və bəşəriyyəti müxtəlif millətlərə bölmürlər. Başqa sözlə onlar beynəlmiləl bir fırqədirlər. Bunu da qeyd etməliyik ki, bu beynəlmiləl nəzəriyyə yalnız sosialistlərə məxsus deyildir. Bir çox kapitalist partiyaları da bu fikirdədir. Mədəni millətlərin liberal və demokrat partiyalarının əksəriyyəti də dövlətin ümumi mənafeyinə və insan hüquqlarına uyğun olaraq öz dövlətçilik nəzəriyyələrində heç vaxt müəyyən bir millətə üstünlük vermirlər.

İndi baxaq görək bizim "İctimaiyyun-etidaliyyun", bu yeni sosializmin ixtiraçıları bu məsələ haqda nə fikirləşir və nə dərəcədə beynəlmiləliyə və hürriyətpərvərdirlər? Bu məsələni hansı həqiqi nəzəriyyə, hansı iqtisadi və ya təbii fəlsəfə əsasında həll edirlər? Onların məramnaməsində İranda sayca müsəlmanlara nisbətən çox az olan qeyri-müsəlman millətlərin hüquqları nə cür nəzərə alınıb və nə dərəcədə qədr-qiymətlə malikdirlər?

Yuxarıda deyildiyi kimi, bu məsələ haqqında sosializmin müxtəlif cərəyanları arasında heç bir fikir itilafı yoxdur. Hətta bütün demokratlar və bəzi aristokratlar da bu məsələdə onlarla şərikdirlər. Bizim xüsusi məhiyyətli sosialistlər məramnamələrinin müqəddiməsində İran əhalisi barədə nə söyləyirlər:

"Hər bir ölkənin tərəqqi və istiqalatiyyəti onun mədəniyyət əsaslarının möhkəmliyindən asılıdır ki, o da yalnız qüvvələrin toplanması ilə əmələ gəlir. Qüvvələrin toplanması isə yalnız birlik sayəsində yaranır və bunun üçün də məqsəd və məslək birliyi zəruridir. Biz, İran əhalisi, İslam dininin bərəkətindən bir dinin davamçısıyıq və bir ayinə etiqad edirik və sözsüz ki, məqsədə nail olacağıq".

"Etidaliyyun" ağalar İran müsəlmanlarından başqa heç kimi İran əhli saymırlar. Budur bizim sosialistlərimizin milli məsələ üzrə nəzəriyyəsi. Rus mürtəcelərinin nəzəriyyəsi də bu cürdür. Onlar da ruslardan başqa heç bir milləti Rusiya ərazisində təsəvvür etmirlər. Bütün

rusiyalıları pravoslav dini vasitəsilə müttəfiq və müttəhid edib öz qara fikirlərinə dost sayırlar. Onların əqidələrinə zidd olan minlərlə başqa adamları yəhudilər tərəfindən aldadılmış və xaricilərə satılmış satqın vətən düşmənləri adlandırılır. Halbuki özləri müxtəlif millətlərə təzyiq göstərərək onları Rusiyanın əleyhinə qaldırırlar. Beləliklə də Rusiyanın əsl düşmənləri onlar özləridir.

Vicdanlı bir partiya yalnız müsəlmanları iranlı sayıb qeyri-müsəlmanları sayca nə qədər az olsalar da necə unuda bilər? Əgər bizim sosialistlər mühafizəkar olduqlarına görə iranlı zərdüştləri, ermənilər, yəhudilər və başqalarını iranlı saymır və ya özünü onların varlığından xəbərsiz göstərsə, Tehran uşaqları onları iranlı kimi tanıyır, müxtəlif din və məzhəb sahibi olan məhəllə uşaqları ilə oynayırlar. Hələ indi də bitməyən İran inqilab tarixi həmin qeyri-müsəlman iranlılardan olan azadlıq yolunun fədailərinin al rəngə boyanmış qanlı bədənlərinin şahididir. İran sosialistləri müxtəlif millətləri xüsusi qəddarlıqla İranın etnik coğrafiyasından çıxarmaq vasitəsilə mühafizəkarlığı o dərəcəyə çatdırıblar ki, bizim bugünkü vəziyyətimizdən də aşağı səviyyəyə düşərək xüsusi bir irtica təşkil edirlər^x. Bunlardan başqa bir təəcüblü iddiaları da vardır. Bunlar tam qətiyyətlə inqilab illərinin tarixi həqiqətini xatırlamadan və tənqiddən qorxmadan kütləni aldatmaq üçün bütün sosialistlərin və vicdanlı adamların əksinə olaraq elmi prinsipi öz müvəqqəti mənafeələrinə fəda edib deyirlər. Biz, İran əhalisi, İslam dininin bərəkətindən bir dinin davamçısıyıq və bir ayinə etiqad edirik və sözsüz ki, məqsədə (yəni ittifaq və birliyə) nail olacağıq".

Yeni demək istəyirlər ki, bizim din və məzhəbimiz bir olduğu üçün birliyimiz vardır və aramızda heç bir siyasi itilaf ola bilməz. Yalnız bir din və məzhəbin sahibi olmaq, bizi birləşdirir və bir məsləkə tabe edir^{xx}.

Necə də gözəl və aldadıcı ibarə!

Lakin, əgər mühafizəkarlar iranlıları bu dərəcədə avam təsəvvür edib, bu qədər həyasızlıq və cəsarət göstərsələr də bizim fikrimizcə əyrini düzəndən fərqləndirə bilən adamlar tapılar.

Aydınır ki, din bir məslək sahibi olanlar arasında mənəvi, ruhi və əxlaqi birlik yaradır və xüsusən də islam dini ki, Qərb müsəlmanlarını Şərq müsəlmanlarına tapşırıb deyir: "möminlər bir-birilə qardaşırlar". Müsəlmanlar arasında olan birlik də yalnız İran müsəlmanlarına məxsus deyil. Dünyanın 300 milyon müsəlmanları arasında bu birlik

^x İran konstitusiyası müəyyən dərəcədə bütün iranlıları və seçki məramnaməsində bütün millətləri (erməni, yəhudi, zərdüşti) qanun qarşısında bərabər sayır. Lakin mühafizəkarlar bunu unudurlar.

^{xx} Yəqin ki, onların bu məsləki uydurma sosializmdir.

var və olmalıdır. Əgər kimse bütün müsəlmanların hərtərəfli birliyini, yəni siyasi, ictimai və iqtisadi birliyini yalnız din birliyi hesab edirsə, onun bu gümanı boş və mənasız deyilmi?

Millətlər tarixini və islam dinini nəzərə almayaraq sual edirik: Bu 3-4 illik inqilab dövründə məşrutəxahlar kimlər olmuş və kimlərlə müharibə etmişlər? Məgər, hər iki tərəfdən öldürənlər ölüm vaxtı kəlməyi-şəhadəti — əshədü ənlə ilahə illallah və əshədü ənlə Mühəmmədən Rəsulüllah" deməmişlər? Məgər müstəbidlər islam adına müqavimət göstərməkdən və məşrutəçiləri dini rəhbərlərin fitvasını icra etməkdən başqa bir iş görürdülər? Məşrutə və istibdad məsələlərində bir-birinə qarşı çıxan höccətülislam — Molla Kazım Xorasani və Ağə Seyid Kazım Yazdi ağalarının hər ikisi Cəfəri təriqətinin rəhbərləri, Nəcəf şəhərinin müctəhidləri və müsəlmanların təqlid etmək istedikləri şəxslər deyildirmi? Hal-hazırda dövlət işləri və siyasətdə meydana gələn məslək və nəzəriyyə ixtilafı İranın şiə müsəlmanları arasındakı ixtilafın nəticəsi deyilmi? Bəlkə bizim mühafizəkarlarımız da Roma papaları kimi onların əsassız siyasi əqidələrinə müxalif adamları kafir və mürtəd saymaq istəyirlər. Bu heç də belə deyildir. Nəcəf ağalarının öz fitvalarına görə aydındır ki, hər iki tərəf müsəlmandır və onların siyasi nəzəriyyələri islam dininin aksioması deyildir ki, buna əsasən biri mürtəd hesab edilib islam dinindən qovulsun. Ağaların ciddi teleqraflar vasitəsilə keçmişdəki istibdad və məşrutə məsələlərinə göz yummaq haqqında təbliğat aparmalarından məqsəd budur ki, inqilab zamanında olduğu kimi müstəbidə kafir kimi yanaşmayıb, onun tövbəsinin artıq heç vaxt qəbul olunmayacağını güman etməsinlər.

Dünya filosofları və siyasətçiləri nəzərinə də bu məsələnin başqa şəkli yoxdur. Kitabın müqəddiməsində mədəniyyət tarixi məsələsində "atalıq hüquq" barəsində danışdığımız kimi, **istibdad və məşrutə davası da hüquqi bir davadır.** İranın bütün övladları irqindən və dinindən asılı olmayaraq hamı bu ölkənin hüququ qarşısında bərabərdir.

Bu haqqı İran torpağı, bu təmiz və pak torpaq, bir mehriban ana kimi onlara bağışlamışdır. Lakin, hər bir cəmiyyətdə dövlət idarəsi işlərində üstünlük qazanan və bu üstünlük sayəsində güclü olan, eyni zamanda elm və tədbirlərinə arxalanan elə siniflər mövcuddur ki, bu hüququn əsas hissəsinə özlərinə götürüb, başqalarının hüququna təcavüz etmək istəyirlər. Təcavüzə məruz qalmış sinif isə cəsarət gəlib təzyiq altında qalmağa qarşı mübarizə edərək, öz haqqını qaytarıb saxlamaq istəyir. Bu mübarizənin nəticəsində isə müxtəlif məsləkli partiyalar təşkil olunur. İstibdad ruhunu saxlamaq və imtiyazlı sinfin qəsbkarlıq haqqını hiyf etmək istəyən mühafizəkar partiyaların əksəriyyəti belə demoqoqluğa əl atırlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi tarix göstərir ki, irticaçılar və sağ partiyaların əksəriyyəti istər Osmanlıda, istərsə də İranda İslamın müqəddəsliyindən istifadə edərək, İstanbulda "Məhəmmədiyyə" və "şəriət istəyirik"

adları altında fəaliyyət göstərən təşkilatlar vasitəsilə Əbdülhəmidin müstəbid məqsədlərini, Təbrizdə isə "Əncümeni-İslamiyyə" adlı təşkilat vasitəsilə Məhəmmədəli Mirzə kimi ən rəzil adamı dəstəkləmək istəyirdilər.

İndi də dövlətə qarşı çıxan "şəriətmədarlıya" əsaslanıb öz mənasız məramnamələrinə islam müqəddəsliyi donu geyindirmək istəyən yeni zühur etmiş sosialistləri görürük!

Guya ki, bu tarixi həqiqətlərin qarşısında mühafizəkarların məramnaməsinin Müqəddiməsində izahat verilərək üzürxahlıq edilir və belə deyilir: müsəlmanlar arasında indiyədək baş verən ixtilafın səbəbi İranlıların "biri-nin digərinin daxili məqsədlərindən xəbərsiz olduqlarındandır". Lakin bundan sonra "elm və azadlıq işığı sayəsində öz fikir və məqsədlərini izhar etməyə imkan tapmışlar" və bununla da ixtilaf aradan götürülərək mütəfiq olurlar.

Amma biz heç vaxt siyasi hürriyyətin iksir gücünə, yəni ictimai və iqtisadi ziddiyyətləri məhv edərək bütün milləti mütəhidd bir partiya çevirmək gücünə malik olduğunu güman etmirik. Dünyanın ilk azad məmləkəti və bir neçə yüz il öncə parlamenti olan İngiltərə hələ indi də bir partiyalı ölkə deyildir. Əksinə, hürriyyət və azadlıq bir-birinə zidd olan partiyaların təşkilinə səbəb olmuşdur. Bütün Avropa millətlərinə inqilab və azadlıq nümunəsi olan Fransada da müxtəlif fırqələr mövcuddur. Azadlıq olan ölkələrdə və fikirlərini açıq-aşkar mübadilə edən cəmiyyətlərdə aydındır ki, müxtəlif əqidə və fikirlər meydana gəlir. **Azadlığın ilk günlərindən biri digərinə zidd partiyaların əsası qoyulur. Çünki təbiət müxtəlif və fikirlər qarışıqdır.**

Hər kəski, əksəriyyəti ələ keçirməyə çalışır, vətəninin səadətinə yalnız öz fikrinin həyata keçməsinə görür, ölkəyə və xalqına nicat verə biləcək başqa fikri müqəddəs saymır və onu fəaliyyətə gətirməyi istəmirsə, öz vicdanı qarşısında böyük günah işlətməmiş olur!

"Bütün işlərdə öz aranızda məşvərat edin!" — Qurani — Kərimin qanunlarından. Əgər fikirlər arasında ixtilaf olmasaydı Şura nəyə gerek idi? Gündəlikdə olan məsələlərin yekdilliklə həll olunduğu bir şura göstərmək olarmı? Hansı bir siyasi partiyanın proqramı müxtəlif sinif və təbəqələrdən ibarət olan bir milləti birləşdirə bilər?

Bütün dünya filosofları və ağıllı siyasətçiləri bu suala mənfi cavab verirlər. Lakin mühafizəkar sosialistlər bu təbli məsələni də həll edərək, təbiətin məğlubiyyətini elan edirlər.

Necə də asan bir həldir! Öz məsləklərini elan edərək bir məqsədə xidmət edən şəxsləri birləşdirirlər!

Bu cür mühüm bir məsələ belə sözbazlıqla həll olunsaydı, çox qəribə olardı.

Bizim fikrimizcə, eyni məqsədlərə xidmət edən adamlar üçün məsləkin elan olunması da lazımdır deyildir. Məsləkin elan edilməsi eyni bir mənfəəti gü-

dən, eyni sinfə aid olan adamlar üçündür. Lakin bu yolla ümumislam mə-nəviyyətinə malik olmalarına baxmayaraq, biri digərinə zidd olan siyasi və ictimai nəzəriyyələri yenidən birləşdirmək mümkün deyil. Ola bilməz ki, bir müsəlman əkinçinin bir müsəlman mülkədarla iqtisadi mübarizəsi və siya-si rəqabəti mövcud olmasın.

Əgər əkinçinin hüququnu təmin edib, onu baş verə biləcək təcavüzlər-dən qoruyan bir qanun olmasa, o özünü yalnız yalvarıb-yaxarmaqla mül-kədarların nəhayətsiz tamahkarlığından xilas edə bilməz.

Mühafizəkarlar öz məqsədlərini 7 maddəyə bölürlər. Biz də bunla-rı təkrar olaraq qeyd edirik:

- I. Təkamül yolu ilə inkişaf etmək;
- II. Məmləkətin bütün işlərinin mərkəzdən idarə olunmasına ça-lışmaq;
- III. Ölkənin zəhmətkeşlərinin qayğısına qalmaq və yaşayış şə-raitini yaxşılaşdırmaq;
- IV. Ümumi sərvətin artırılmasına səy göstərmək;
- V. Maarifi ümumiləşdirmək və icbari təlim üçün səy göstərmək;
- VI. Yeni üsula müvafiq olaraq hərbi qüvvənin artırılmasına və tənzim edilməsinə çalışmaq;
- VII. Xarici ölkələrlə münasibət sahəsində siyasi, iqtisadi və ti-carət əlaqələrini qoruyub saxlamaq".

Xarici siyasət üsulu ilə bir qədər tanış adamlar yaxşı bilirlər ki, bu 7 maddə ölkənin heç bir məsələsini həll etmir. Çünki, məramnamədə yalnız adı çəkilən məsələlər haqda, həm də çox böyük tərəddüdlə mühafizəkarcasına danışqlar və heç bir maddənin yerinə yetirilməsi ciddiylə tələb olunmur. Belə ki, mərkəziyyət üçün çalışır, zəhmətkeş-lərin qayğısına qalır, ümumi sərvətin artırılması, maarifin kütləvləş-məsi, hərbi qüvvənin yeni üsulla tənzim və artırılmasına səy göstərir, xarici əlaqələrin qorunmasını öhdəsinə götürür. Halbuki, heç bir siya-si partiyanın məramnaməsində bu məsələlərə toxunulmur. Çünki, bu məsələlər xarici işlər nazirliyinə və hökumət kabinəsinə aid olub və heç bir milli partiya bu kimi məsələlərlə məşğul olmur.

Gördüyümüz kimi Osmanlı hökumətinin Yunanıstanla diplomatik münasibətləri olduğu bir zamanda Osmanlı ölkəsinin "ittihad və tərəq-qi" partiyası buna heç bir əhəmiyyət vermədən Yunanıstanın əmtəəsi və ticarət gəmisinin baykotu haqda bəyannamələr nəşr edir. Çünki, azad millətin vəzifə borcu bir sıra diplomatik əlaqələr və mürəkkəb si-yasi mülahizələrlə bağlı olan rəsmi hökumətdən fərqlidir.

Yeni zühur etmiş sosialistlərin qətiyyətsiz şəkildə və tərəddüdlə yazıl-mış bu 7 maddəsi öz məsləkdəşlərinə heç bir şey verməyən boş sözlər-dən başqa bir şey deyildir. Məsələn, məramnamənin müxtəssər və müb-

həm olan I və II maddələrinin üstündən keçərək, guya məmləkətin zəhmət-keşlərinin qayğısına qalan III maddəsinə götürək. Burada nə deyilir? Ölkə-nin zəhmətkeşlərinin qayğısına qalıb, onların yaşayışını asanlaşdıracaqlar. Sual olunur: bütün dünyada, hətta ən mürəccə və mühafizəkarlar ara-sında elə bir adam tapılarmı ki, desin: mənim məqsədim zəhmətkeşlərlə ziddiyyət və onların yaşayış şəraitini çətinləşdirməkdir^x. Həmçinin, ümu-mi sərvətin artırılmasında bu ağalar əsas fikirlərinin nədən ibarət olduğu-nu izhar etmirlər. Yalnız "çalışmaq" sözü ilə kifayətlənirlər.

Qəribədir, görsən bütün dünyada ümumi yoxsulluq tərəfdarı olan və milli sərvətin tənəzzülünü istəyən bir adam tapılarmı? Görsən hərbi qüv-vənin yeni üsulu yalnız mühafizəkarlara məxsusdur və yalnız onlar bu məsələni öhdələrinə götürə bilirlər? Ümumi maarif və icbari təlim haqda da nəzərləri qeyri müəyyəndir. Onlar nə dərəcədə və nə tərzdə bu məsə-ləni həll etmək istəyirlər?^{xx}

^x Məhəmmədəli Mirzə Məclisi amansız top atəşinə tutanda bir bəyannamə nəşr etdi ki, guya bu işdən onun məqsədi xalqın rifahıdır.

^{xx} Demək lazımdır ki, əkinçilərin məsələsində, milli sərvətin artırılmasında, hərbi qüvvənin yeni üsulla təşkilində və həmçinin ümumi maarif və icbari təlim haqda müxtəlif fikirlər vardır.

Məsələn, sosialist partiyaların fikrincə mülkədarların torpaqlara hüquqları yoxdur və bütün başqa nəzəriyyələrə baxmayaraq, "əkin əkinçi üçündür" qanununa tabedirlər. Onlar mülkədarların torpaqlarının müsadirə edilməsini tələb edirlər. Digərləri isə torpağın bir qismini kəndlilərə, bir qismini isə məhəlli idarələrə verilməsinə tərəfdardır.

Avropanın bəzi demokrat partiyaları da əkinçilərin xeyrinə adi qiymətini mülk sahibinə ödəmək şərtlə mülkədar torpaqlarının müsadirə olunmasına tərəfdar çıxırlar. Aristokratiya partiyaları bu nəzəriyyələrin heç birini qəbul etməyir və şəxsi mülkiyyəti müqəddəs sayıb, mülkədar hüquqlarına heç bir təzyiq göstərmirlər. Kəndlilərin vəziyyətinin islahatı haqda bəzi rüsum və vergiləri ləğv etməkə kifayətlənir. İran demokrat partiyası bu məsələni aşağıdakı kimi həll edir:

VI fəslin 6-cı maddəsi: biyan ləğv etmək. VI fəslin 13-cü maddəsi: mülkədarlarla əkinçi və kəndlilər arasında olan hər bir növ müəmlə, məsələn, vergi və ərbaab haqqı, habelə dövlətin maliyyə, hərbi və başqa məsələlərdə hər cür müəmləsi İranın hər yerində ədalətli bir qanun əsasında bərabər olacaqdır. VI fəslin 14-cü maddəsi: qanuni hüququndan əlavə, hər cür rüsum, vergi, nə adlanırsa adlansın, peşkeş, hədiyyə və s. az və ya çox miqdarda kəndlilərdən, rəiyyətdən alınması qadağandır. Bu cür cinayət etmiş şəxslər cəzalarına çatacaqlar. VI fəslin 15-ci maddəsi: öz ərazilərində mülkiyyət və mədəni məsələlərə baxmaq, və hər cür cinayət və günahlar barədə hökm vermək mülkədarlara tamamilə qadağandır. Bunlar dövlə məmurlarının hökmü ilə həll olunmalıdır. VI fəslin 16-cı maddəsi: kəndlilərin öz məskənlərindən çıxanması və sürgün edilməsi qadağandır. VI fəslin 17-ci maddəsi: kəndlərdə və qəsəbələrdə əkinçilik bankları şöbələrinin təsisli vasitəsilə dövlət və mülkədar torpaqlarının əkinçi və kəndlilər arasında bölüşdürülməsi və satışı zamanı əkinçilərə üstünlük verilməlidir.

Mühafizəkarların torpaq məsələsinin həllində bu fərmanlardan hansını nəzərdə tutduqları məlum deyil.

Qeyd etdiyimiz kimi, heç bir partiya milli sərvətin artırılması əleyhinə danışmır. Çünki, partiya və dövlət təşkilinin əsası ölkənin abadlığı və onun sərvətinin artırılması üçündür. Amma burada da müxtəlif fikirlər vardır. Məsələn, milli ticarət tərəfdarları daxili əmtəənin genişlənməsi məqsədilə id-xalat gömrüyünün artırılmasını təklif edirlər. Lakin azad ticarət tərəfdarları gömrüyün azaldılmasına və ya tamamilə ləğvinə çalışırlar ki, əhəlinin öz ehtiyaclarının əmtəə rəqabəti və ucuzluq vasitəsilə xərci az çıxsın və əhəlinin ümumi sərvətinə zərbə dəyməsin. Mühafizəkarlar (etidalıyyun) hansı nəzəriyyənin tərəfdarlarıdır? Yeni hərbi üsul da vahid bir prinsipə əsaslanmır. Məsələn, İngiltərədə bu məsələdə könüllülük prinsipi mövcuddur. Almaniya və digər ölkələrdə ümumdüzar və püşk yolu ilə həyata keçir. Bəzi ölkələrdə hərbi büdcə parlamentin təsdiqindən keçmir, bəzilərinə isə parlamentə tabedir. Əsgəri xidmətin müddəti barədə də müxtəlif fikirlər mövcuddur. Mühafizəkarlar bu üsulların hansını seçirlər?..

Maarifin ümumiləşdirilməsində bəziləri azad təlim tərəfdarıdır, digərləri tədrisin mərkəzləşdirilməsinin tərəfdarıdır, üçüncü qismi isə mərkəzləşdirməni qəbul etmirlər. Bəziləri hərçənd ki, icbari təlimi qəbul edirlər, onun ümumiləşdirilməsinin əleyhinədirlər. Məsələn, xüsusi təbəqənin uşaqları üçün təlim icbari, başqaları üçün isə ixtiyari olmasına tərəfdardır. Bu mətləb də mühafizəkarların məramnaməsində dəqiq deyilir və s.

Siyasi bir partiya üçün nazirlər heyətinin polis məramnaməsinə oxşar bu məramnamə kifayətdirmi? "ictimaiyyun-etidalıyyun" partiyası bir neçə yalan və müəyyən bir mənə ifadə etməyən elastik^x sözləri milli hökumətin bərqərar olması, ölkənin inkişafı, vətənin istiqlaliyyəti üçün kafimi hesab edir?

Bu sual və iradlara cavab vermək üçün bu partiyanın əhvali-ruhiyyəsini kəşf edib bildirmək lazımdır. Bu da çox asan işdir. Çünki bu partiyanın 7 maddəli məramnaməsi ilə onların əhvali-ruhiyyəsini çox gözəl bilmək olar.

Bunlar öz məqsədlərini avam camaata sırımaq, öz saylarını həttə doğru olmasa belə artırmaq və öz bilikləri ilə siyasi rəqiblərini qorxutmaq üçün imkan dairəsində bütün tədbirlərdən qanuni və qeyri-qanuni olmasına baxmayaraq istifadə edirlər. Bunlar yezuitdirlər^{xx}. Bir zaman Rusiya və Qafqazda "ictimaiyyun-ammiyyun" fırqəsinin təsiri al-

^x Elastik – müxtəlif şəkillərə düşə bilən bir şey. Müəyyən dəqiq mənası olmayan və hər cür yozula bilən sözlərə elastik söz deyilir.

^{xx} Yezuitlər – öz məqsədlərinə çatmaq üçün hər cür qeyri-qanuni işlərə əl atan fırqədir.

tında İranda da bir heyət təşkil olundu və inqilab vaxtı həmin bu ad altında fəaliyyətə başladı. Buna görə də "ictimaiyyun" adı zahirən olsa da, İrana nüfuz etmişdir. Onlar bir tərəfdən bu nüfuzun tərəfdarlarını öz sıralarına cəlb etmək üçün "ictimaiyyun" sözünü qənimət saydılar. Digər tərəfdən isə, hamiləri və ya dostları olduqları sinfi "ammiyyun" sözü ilə özlərindən çəkəndirməmək, imtiyazlı təbəqələri qorxutmaq, xalq partiyaları ilə ümumi ad daşımaq və "ictimaiyyun-ammiyyun" partiyasının bəzi üzvlərinin etirazına düçar olmamaq üçün münasib olan "etidalıyyun" sözünü qəbul etdilər. Hələ bu mənasız və həqiqətə uyğun olmayan iki sözə bir dini məna vəsiyyət də vermək istəyirlərmiş. Bundan əlavə heç kəsin xatirinə dəyməsin deyər bir neçə maddə də tərtib etmişlər. Bu heyət keçmişdəki təcrübələrinə əsasən öz cəhdlərinə yenil bir tədbir də əlavə etmiş həmin məsləksiz və məramnaməsiz əncümənlərdəndir. Bu da həqiqətə uyğun olmayan aldadıcı məramnamədir.

Yarın zülfünə toxunmasın... a! "Etidalıyyun"un əhvali-ruhiyyəsinin müxtəssər tərcümeyi-halı belədir!

Çox təəssüf ki, İranda hələ də bu təzahürlərə inanan adamlar vardır.

* * *

Bu ağalar belə mühafizəkarcasına tədbirlər, aldadıcı təşəbbüs və təzahürlərlə kifayətlənmirlər. Öz siyasi tərəf müqabilərini zərbə altına salmaq və camaatı qorxudub onlardan çəkəndirmək məqsədilə əvvəl məşrutəxahları və azadixahları ittiham edib, sonra isə etidal (mühafizəkarlıq) əleyhidarlarını anarxist və inqilabçı və ölkədə asayışı pozmaq istəyənlər kimi tanıtdırdılar. Məsələn, tam mənada natəmiz və fırıldaq işlərlə məşğul olan bu ağalar məramnamələrində öz məram və amallarının təkamül və demokratik üsullara əsaslandığını və "ammiyyun" partiyasına tərəfdar olduqlarını açıq aşkar yazanları inqilabçı adlandırdılar.

Etidalın mahiyyəti və xatiliyi məlum olduğdan sonra biz onların ittihamlarından müdafiə olunmaq səviyyəsinə enmərik. Çünki inqilabı ittiham edənlərin məramnaməsi çap və nəşr olunub və möhtərəm oxucular bu məsələnin doğruluğunu təyin etmək üçün yaxşı olar ki, Demokrat fırqəsinin məramnaməsinə müraciət etsinlər.

Bələ ört-basdırla və anlaşılmaz söhbətlərlə siyasi partiya öz gələcəyinə ümid edə bilərmə? Bu sualın cavabı ilə öz kitabımızı sona çatdırırıq.

Demokrat partiya olan Xalq Partiyası təşkil olunmuşdur. Məramnamələri onların həqiqi və səmimi olduqlarını göstərir. Bu partiya "atalıq

hüququ"nun vüsət taparaq millətin qəsb olunmuş hakimiyyətinin yenə də bütün vətən övladlarının hamısına şamil olacağını istəyir. Yəni istəyir ki, millət istinasız olaraq dövlət işlərinin idarəsində ümumi seçki vasitəsilə iştirak etsin, qanunvericilik və qanunun icrası müəyyən bir sinif, yeni imtiyazlı sinfin mənafeyi ilə deyil, əksəriyyətin hüququ ilə üst-üstə düşsün, başqa sözlə, ölkənin demokratik tələblərinə uyğun gəlsin. Belə bir siyasi partiyanın müqabilində təbiidir ki, imtiyazlı siniflərin partiyası — mühafizəkar (etidal) partiyalar təşkil olunmalı idi. Bu isə mənafeyin müdafiəsi və hakimiyyətin əldən getməsi hissi nəticəsində meydana çıxan zəruri və təbii bir məsələdir. Əgər desək ki, ümumxalq mənafeyinin ziddinə təşkil olunan ayanlar və imtiyazlı sinfin partiyası həmin qərribə adlı "ictimaiyyun etidaliyyun" partiyasıdır, bir tərəfdən səhv etmiş, digər tərəfdən isə düz hədəfə dəymiş olarıq. Ona görə səhv etmiş olarıq ki, bu partiyanın sıralarında müəssislərin yalançı işləri və məramnamələrinə inanan elə qərəzsiz şəxslər vardır ki, onların mənafeyi etidalın əsl gizlin məqsədlərinə, ümumiyyətlə müxalifdir. Bu onların vəziyyətinə təsir edir və hər gün partiyadan çıxmaları ilə nəticələnir. Heç bir siyasi və iqtisadi məsələnin əsası üzvlərinə üstü örtülü işarələrlə aydın şərh olmadan söylədiyinə görə, bu partiya hər bir xüsusi məsələdə fikir müxtəlifliyi və mübahisələrə mübtəla olacaq. Öz fikirlərimizi bir misalla izah edək: mühafizəkarların məramnaməsində senatın olub-olmaması və ya nazirlərin parlamentə seçilməsi, onların tam məsuliyyəti, yəni parlamentarizm haqda heç bir maddə göstərilməmişdir. Buna görə də "yalnız bütün işlərin mərkəzdən idarə olunmasına çalışmaq" maddəsində müttəfiq olmuş üzvlər sırasında bu məsələnin həlli ortaya çıxanda senat və parlamentarizm tərəfdarları tapılacaq və iki palatlı idarə üsulunun tərəfdarları ilə parlamentarizmin müxalifləri ayrılacaq. Bunlardan biri partiyani tərk etməyə məcbur olacaq.

Əkinçilərin məsələsində də vəziyyət bu cür olacaq. Hələlik zəhmətkeşlərin halına qalmaq və onların yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmağa hamı razılıq vermişdir. Çünki bu elə bir məsələdir ki, hətta heç bir mürtece və müstəbid onun əleyhinə ola bilməz. Lakin bu partiya əkinçilər məsələsini həqiqətən həll etmək istərkən təbiidir ki, fikir ixtilafı yaranacaqdır. Partiyanın mülkədar və var-dövlətli üzvləri ciblərinə zərər və hakimiyyətlərinə xələl gətirməyən məsələlər təklif edəcəklər. Bunu öz mənafeyinin əksinə hesab edən əkinçi və yoxsul üzvlər isə heç vaxt belə fikirlərə tərəfdar çıxmıyaraq, onların əksinə çıxacaqlar. Bu bir-birinə zidd iki tərəfin, dirləri bir olsa da, bir partiyada qalmaq-larını qeyri-mümkün edəcək. Digər məsələlərdə də belə olacaqdır.

Beləliklə, "ictimaiyyun-etidaliyyun" partiyası hazırkı şəkildə fəaliy-

yəti mümkün olmadığına görə, hökmən bölünüb dağılmağa məhkumdur.

Beləliklə sübut etdik ki, bu nəzəriyyələr imtiyazlı sinfin tədbirli adamlarına bulanıq suda balıq tutmaq fürsəti verəcək. Yəni, yeni zühur olmuş sosialistlərin bu partiyası bu gün də olmasa, gələcəkdə mühafizəkarlar və ayan-əşrafların rəsmi partiyası olacaqdır. Elə o gündən də partiyanın aldanmış qərəzsiz üzvləri öz səhvlərinə təəssüflənərək, keçmişin əvəzini çıxarmaq üçün mübarizəyə başlayacaqlar.

İndiki bu etidaliyyun hətta mühafizəkar bir siyasi partiya da deyildir. O, təsadüfən, şəxsi mənafevləri və xüsusi məqsədlərinin müvəffəqiyyəti nəticəsində əmələ gələn və cəhəlat bataqlığı yaradan müvəqqəti bir dəstədir.

Buna görə biz dəlillərimizi başa vurmaq üçün bu partiyanın qərəzsiz və sadəlövh üzvlərinə xəbərdarlıq edirik ki, imkan daxilində tez "etidalın" mahiyyətini anlasınlar və öz sinfi mənafevlərinə və təbii amallarına öz əlləri ilə düşməni yaratmasınlar!

SON

Düzəliş: 20-ci səhifənin əvvəlində 3-cü sətirdə "onun kölgəsində" ifadəsi artıqdır (Bu düzəliş mətnə nəzərə alınmışdır – Ş.H.)

Üç min illik tarixi bir ənənəyə malik olan və Şərq mədəniyyət aləmində xüsusi bir mövqə qazanan İran, bu gün həyatının ən çətin, ən qorxunc günlərini keçirməkdədir.

Çoxdan bəri istiqal və tamamiyyəti-mülkiyyəsinə rus və ingilis rəqabətinə və Avropa siyasi müvazənəsinə borclu olan İran, yabançı dəstəklərə dayanan hər məmləkət kimi indi istinadgahsız qalmışdır. Əski ingilis-rus rəqabəti yerinə bu gün İranın inqisamını iltizam edən bir itilaf, bir dostluq var. Mərakeş və Trablusqərb məsələləri dolayısı ilə pozulmuş olan siyasi müvazənə, İranın ingilis və rus himayəsinə almaqdan ibarət olan bu itilafın tətbiqi üçün ən münasib və ən əlverişli bir fürsət təşkil etdi. Zavallı İran müttəsil fəryad edir. Lakin kimsə dinləmir. Dinləyənlər varsa da imdad edə bilmirlər.

Əksəriyyəti fars millətinə mənsub olan bu tələsiz məmləkətin mühüm bir qismini də türklər təşkil edir. Məqsəd və məsləki türklərin faydasına çalışmaq olan "Türk yurdu", əhvali-hazirə münasibətilə qarelərinə İran türkləri xüsusunda bittəb məlumat vermək istər. "Yurd"un arzusuna üzərinə bir İran qəzetəçisi sifətilə ələmlərinə iştirak və əməllərinə xidmət etmiş olduğum İranın qismən olsun tərəfindən ibarət olan bu vəzifəni iqtidar və məlumatımın müsaidə edə biləcəyi bir dairədə məəl-məmnuniyyə ifa etmək arzusundayam.

Əldə təhqiqi bir statistika olmadığından İranın nüfus ədədi müxtəlif olaraq rəvayət edilir. İranlıların öz aralarında pək müntəşir bir tələq-qiyyə baxılacaq olursa, əhali 30 "kürur" (15 milyon) a baliğ olmaq lazım gəlir. İran qəzetlərini oxumuş və Məclisi-Millî müzakirələrini dinləmiş olanlar çox dəfə "30 kürurluq İran millətinin müqəddəratından" bəhs edildiyini və "30 kürurluq bir kütlənin məbusu" surətilə istizahatla bulundugunu, fəqət ara-sıra bu ədədin azalıb-çoxaldığını da anlamış olurlar. İlk dəfə toplanan "Dərüşşurayi-millî" də Azərbaycan məbuslarından məşhur Tağızadə bu uyğunsuzluğu görmüş və irad etdiyi nitqlərinin birində "məbuslar öz aralarında heç olmazsa məbusu olduqları millətin ədədi nüfusunda ittihad etsinlər" tələbində bulunmuş idi.

inqisam - bölünmə
iltizam etmək - burada istəmək
iltifat - dostluq, birlik
Trablusqərb - Liviya

müvazənə - tarazlıq
müttəsil - ardıcıl
məəl - məmnuniyyə-məmnuniyyətlə
tələqqi - hesab etmə
kürur - yarım milyon

İranlılar arzu olunan bu "ittihadı" məzkur məmləkət xalqının 15 milyon dairəsində hasil etməyə meyyal isələr də əcnəbi coğrafiyaçıları bu ədədin 10 milyondan ziyadə olmadığını iddia edirlər ki, həqiqətə ən yaxını bu olsa gərəkdir. Məə-mafih heç bir şəkk və tərəddüdə meydana qalmamaq üzrə İranın nüfusi-ümumi 9 milyon hesab edilirsə bunun ən azı üçdə biri, yəni 3 milyon heç şübhə yox ki, türkdür.

İran türkləri başlıca Azərbaycanda sakin olurlar. İran Azərbaycanı İranın şimal tərəfində vadedir. Və İranda mövcud səkkiz əyalətin ən mühümmüdü. Bu əyalət şimalda Rusiya və qərbdə Osmanlı hüdudları ilə məhduddur. Talış kimi bəzi ormanları və Muğan səhrasının İran qismi istisna edilirsə, Azərbaycan ələl-ümum dağlıqdır. Bu dağlardan ən mühümləri Savalan, Səhənd, Qaradağ silsilələridir. Ərdəbil qəzasında vaqə Savalan dağı 4725 metrə irtifaində, Marağa qəzasındakı Səhənd dağı 3105 metrə yüksəkliyində bulunurlar. Bu qitə dağlıq olmaqla bərabər əkinçiliyə əlverişli, münbit torpağı çoxdur, havası saf və sağlamdır. Qışında çox soyuq, yazında çox isti olur. Ərazidə böyük nəhrlər olmadığından torpaq istənildiyi qədər ırva və isqa edllemir. Əgər cədvəllər yapılsa, məmləkətdə mövcud suların ərəziyə kifayət edəcəyi təxmin ediliyor.^x

Urmiya gölüne İranlılar "Dəryaçəyi-Şahî" derlər, İranın "yeganə dəryası" olan bu göl, çox duzlu olduğundan içində balıq və sair dəniz heyvanatı yoxdur. Azərbaycan türkcəsi təbiriylə, bu suda heyvan "dərman" üçün olsa da tapılmaz, fəqət burada dərman üçün bir zi-həyat bulunmasa da su kəndisi (özü) bir dəryayı dərmandır. Yazda Urmiya gölü sahilinə yikanmaq üzrə bir çox əhali gəlir, göldə yikanmaq bir tək emrazı dəf etdiyi etiqaad olunur. Dəryaçəyi — Şahidə yalnız çöm-çəquyruq deyilən pək kiçik həşəratdan bulunur, çömçəquyruqlar durğun və qoxumuş sulara meydana gələn həşəratdandır. Zətən göl bəzi dəfə böylə qoxumuş suların qoxusunu nəşr edir. Ərbabi-tədqiqin dediyinə görə göldə kükürt, bakir və başqa mədənlərdən mədəda yüz-

meyyal - meyl edən
məəmafih - bununla bərabər
irtifa - yüksəklik
irva - suvarma

isqa - sulama
cədvəl - arx, kanal
yikanmaq - yuyunmaq, çimmək
emraz - xəstəliklər

^x Azərbaycanın başlıca nəhrləri bunlardır: 1) Aras nəhrinə tökülən Qarasu, Sarısu, 2) Yrmiya gölüne tökülənlər: Açıqay, Cığatı, Tığatı, Şəhərcay, Nazlıçay, Zalıçay, 3) Xəzər dənizinə tökülən Qızılüzən çayı - M.Ə.

də 14 miqdarında duz vardır. Sahilə çarpan dalğa səpintiləri nəticəsi bir takım toz tərəssübatı qaldığı kimi əlbisəyə sıçrayan bir parça su dəxi bəyaz ləkə buraxır. Göldə vapor və gəmi işləldiyi təqdirdə Azərbaycanın yol cəhətindən olan nöqsanlarından bir mühüm qismi izalə oluna bilir. Urmiya gölünün sərvəti — təbiyyəsi bununla qalmaz. Køl civarında qayət qiymətli siyah mərmər mədənləri vardır ki, hənuz istifadə edilməməkdədir. Gölə tökülən nəhirlərdən balıq yetişdirmək mümkün ola biləcəyi kimi, göldə dəxi Şabb dənizində yaşayan balıqlardan gətirib təksir etmək mümkün olduğu təxmin ediliyor.

Hal-hazırda əhəmiyyəti məlum olan bu göl, Qacar prinslərindən İmamqulu Mirzənin inhisarı altındadır, onun malıdır. Seyri-səfain naminə göldə üç-dörd yelkənli şalope və 20 yolçu daşıya bilən "Atəş" namında bir buxarlı sandal (istimbət) vardır.

Azərbaycanın mərkəz əyaləti Təbriz və məşhur şəhərləri də bunlardır: Ərdəbil, Urmiya, Xoy, Dilman (Səlməs), Maku, Sulduz (Sulduz ərazisi Osmanlı dövləti ilə İran arasında münaza'unfih olan nevahiyi — cədidədir), Marağa, Xalxaldır.

Əhalinin böyük qismi ziraət və ticarətlə məşğul isələr də Şahsevən, Qaracadağlı, Çələbiyan və Xəmsə elləri kimi bir qism də köçəri halında və çobanlıq ilə keçinirlər. Köçərilər müsəlləh və silahşor olduqlarından çapulçuluq və haydutluqdan da çəkinməzlər və ara-sıra ticarət karvanlarına və bə'zən şəhərlərə hücum edirlər.

Azərbaycanın məhsuləti: arpa və buğda kimi hübbat ilə üzüm, şaftalı, alma, armud, qaysı, fıstıq, badam və ceviz kimi yaş və quru meyvələrdir.

Azərbaycan dağları mə'dəncə pək zəngin isə də bunların hənuz pək azı kəşf olunmuşdur. Qaradağda bakir pək çoxdur. Lakin işbu mə'dənlərin imtiyazını Müzəffərəddin şah topdan ruslara vermişdir.

Təbriz-Qəzvin, Təbriz-Xoy, Dilman-Urmiya kimi karvan yollarından maəda rus hüddunda vəqə Culfadan Təbrizə qədər 170 kilometr tuluunda (150 verst) bir şose yolu dəxi mövcuddur. Bu şose yolu o surətlə yapılmışdı ki, indi Culfə movqufunda duran rus qatarının ta Təbrizə qədər irəliləyə bilməsi üçün, yolun üzərinə travers və raylar düzüb pərçimləmək kifayət edir. İşbu yolda bugün rus avtomobilləri işləməkdədir.

nəşr - yayma
bakir - mis
maəda - başqa
tərəssübat - dənəciklər
vapor - paraxod

təksir - artırma
şalope - iki dirəkli kiçik dəniz
gəmisi
münaza'unfih - mübahisəli
nevahiy - nahiyələr

Azərbaycan paytaxtı olan Təbriz, İranın ticarət nöqtəyi-nəzərindən ən mühüm bir mərkəzini təşkil edir. Sovqul-ceyş nöqtəyi-nəzərindən dəxi əhəmiyyəti — məxsusəsi vardır. Əhalisi 250 mindən fəzlədir. Şəhərdə türk asarı — qədiməsindən "Kazan künbəti" mənasına olmaq üzrə "Şənbi-Kazan" namında bir bina var ki, Kazan xan zamanından qaldığı rəvayət olunur.

Azərbaycanın şəhərlərində dabbaglıq, nəssacılıq, xalçaçılıq, dəmirçilik və marangözlük və dülgərlik, kavafliq kimi sənaye mövcuddur.

İran türkləri və İran türklüyü deyildiyi vaxt xatirə ələ-əksər Azərbaycan gəlir. Halbuki, 3 milyon türkdən təqribən iki bucuq milyonu əh-tiva edən bu qitədən başqa İranın sair yerlərində, hətta İrani-qədimin mərkəzi olan Şiraz ətrafında belə türklər vardır. Bunlar, ədədləri 350 mini təzavüz edən qaşqailərdir ki, bir əşirət halında yaşarlardı. Köçəri olduqları halda qismən əkin əkmək və qismən heyvan bəsləmək ilə yaşayan bu əşirətdə xalı toxumaq sənəti də xeyli tərəqqi etmişdir. Qaşqai türkləri qayət cəsur, silahşor və cəngavərdir. Lüzumu zamanında cəngə hazır 40-50 min kişi çıxara bilirlər. Qaşqai əşirətinin moğol istilasında buralara gəldikləri mərvədir. Qaşqai elinin rəisi (elxanı) İsmayıl xan Sovlētüddövlə əxirən hökuməti-məşrutə tərəfindən əzi olunaraq, yerinə bəradəri Zeyğəməddövlə nəsb olunmuşdur. Qaşqai elxanları Çingiz xan əfradından olduqlarını iddia edirlər.

İranın şimalında Astarabad və Gülmüştəpə havalisində, rus Türkiyə-tani və mavərayı Xəzər ilə həmhüddud olan Türkmən qəbilələri də köçəri və əşirət halında yaşayan türklərdir. Bu gün İran şahlığında hakim Qacar sülaləsi bu Türkmən qəbilələrindən birinə mənsubdur.

Tehran həvalisində Zərənd, Kerec, Xar və Veramir dəxi qismən farslarla qarışıq yaşayan türk köyləri və qəbilələri olduğu kimi Qəzvin və Həmədan şəhər və vilayətlərinin bir qism səkənəsini də türklər təşkil edirlər. Hal-hazırda niyabəti səltənət məqami əlisini işğal etməkdə olan Əbülqasım xan Nəsrülmülk həzrətləri Həmədan türklərindəndir.

II

Birinci məqələmizdə İran türklərinin mövqeyi-coğrafiyələrindən bəhs etmişdik. Bu məqələmizdə isə əhvali-ictimaiyyə və siyasiyyələri haqqında ətəyi mə'lumat eyləyəcəyik.

Əvvəlki məqələmizdə də söylədiyimiz kimi İran türkləri deyildiyi

travers - tir
ray - rels
sovqul-ceyş - qoşun aparma
kavafliq - çəkmeçilik

əşirət - qəbilə, tayfa
mərvədir - rəvayət edilir
marangöz - xarraz

zaman xatirə Azərbaycan gəlir. İran türklüyünün ictimai və siyasi əhvalından bəhs əsnasında bu keyfiyyət bir az daha xüsusiyyət kəsb edir. Çünki Azərbaycan qitəsi xaricində yaşayan türklər (türkmən və Qaşqai qəbiləsi kimi) hənuz badiyənişin nim mədəni bir halda olduqlarından bittəb əhvali-xüsusiyyətə malikdirlər ki, bu xüsusiyyətdən ayrıca bəhs etmək lazım gəlir.

Azərbaycan, nüfusa İranın ən sıxı bir qitəsidir. Bu qitə məsahayisəthiyyəyə İranın iyirmidə birini təşkil etdiyi halda nüfusa dördüdə birini ehtiva eytlər. İranın 10 milyon olan nüfusunu 1.645000 kilometr müəbbəi ərazidə behər kilometroya təqribən 7 nüfus isabat edilyor. Halbuki, 80 min kilometro müəbbəi əraziyə malik olan Azərbaycan, iki bucuq milyon nüfusu havidir ki, behər kilometrosuna 31 can düşər.

Bir tərəfdən nüfusun sıxlığı, digər tərəfdən keçən məqələmizdə izah etdiyimiz su azlığı Azərbaycan qitəsində torpaq azlığına səbəb olmuşdur.

Qabili-ziraət ərazinin əhaliyə ədəmi-kifayətindən başqa ikinci bir torpaqsızlıq bəlası daha vardır. Bu da ərazinin ələl-əksər böyük çiftliklər halında az kimsələr əlində bulunmasıdır. Əkinə nisbətə əkinçisi bol olan bu qitədə ərazi sahibləri əhəlinin ehtiyacından istifadə edə-rək, sə'y və əməllərini pək birəhmanə qəsb (exloiter) edirlər. Bununla bərabər də — xatir edilmək iqtiza edər ki, İran hala quruni-vusta dərəbəyliyinə yaxın bir dövri-ictimaiyyədədir. Mövcud və məmulun — bih olan adət, rəncbəri tamamilə ərazi sahiblərinin pənceyi-təzyiq və istifadələrində buraxmağa müsaidir. Buraları düşünöldüyü zaman Azərbaycan köylüsü müqəddəratının nə qədər əlim olduğu anlaşıla bil-ir.

Azərbaycan köylüsünün nə kimi şərait altında çalışdığı haqqında tamamilən olmasa da, bə'zi mə'lumat verə bilirik. Burada ziraətə əlvə-rişli ərazi iki qisimdər: sulaq və dəmyə. Bundan başqa ərazinin mülkiyyəti nöqtəyi-nəzərindən bütün İranda olduğu kimi Azərbaycanda da əkin yerləri üç qismə ayrılır: birincisi hökumətə məxsus əraziyə-əmiriyyə ki, buna İranda xalisə deyirlər; ikincisi xüsusi və böyük çiftliklər olub, buna daərbabi namini verirlər; üçüncüsü də əsil rəncbərin ziraət etdiyi ərazidir ki, o tərəfdə xırda-malik ismilə yad edirlər.

Əraziyə-əmiriyyədə çalışan köylüdən əkdii hər müəbbəi sulaq (30 qulac müəbbəi) torpaqdan 2 tūmən (40 quruş) və ayrıca hər köylü ai-

ləsindən də yenə o miqdar vergi alınır.

Çiftlik sahibləri mülkiyyətində çalışan rəncbərlər, culaq yerlərdə, toxum çiftlik sahibindən və başqa ləvazim rəncbərdən olmaq üzrə hü-sula gələn məhsuldan çiftlik sahibinin verdiyi toxumun nisfi lada edil-diyyindən sonra məhsulun üçdə ikisi ərazi sahibinə verilir və üçdə bi-risi rəncbəre qalır. Dəmyə yerlərdə isə toxum və sair ləvazim rəncbərdən olmaq üzrə çıxan məhsulun 4,6,8-də birini alaraq, qalanını ərazi sahibinə tərkə məcburdur. İqtisadən bu dərəcə əsir olan köylü alləsi qapı xərci namı ilə sənəvi 5 qran (10 quruş) vergi verir. Əgər malı var-sa, mada başına 3 qran 10 şahi (7 quruş), öküz başına bir qran 15 şahi (3 kiçik quruş) vergi alınır. Ailənin erkəkləri ayrı vergiyə, xanəvər vergisinə tabe edillrlər ki, sənəvi hər erkək can üçün 14 qran 10 şahi (29 quruş) miqdarındadır.

Baladək rəqəmlər, Azərbaycanın vilayəti-müxtəlifəsinə nisbətə tənəvvö, peyda edən şəraitin ən mütevəssit bir miqyasdır. Fəqət Azərbaycan köylüsünün ağır yükü bununla da qalmıyor. Sənələrin sövqi-təamölü ilə bir rəsmi-məcburi halını almış xüsusi vergilər də vardır: bayramlarda əyyami-məxsusədə köylü, ərazisində çalışdığı köy və ya çiftlik sahibinə toyuq, yumurta, yağ, pendir kimi hədiyyələr təqdim edərək, müvəffəq olursa ağasının, olmazsa əqrabasının əlləri-ni öpər. Çiftlik ağalarının kəndxudaları köyə gəldikləri zaman, köylü onları əziz və ikram etməyə də ayrıca məcburdur. Şahsevən qəbail və Maku xanlığı idarələri altında bulunan köylülərin əhvall-ümumiyyə-ləri isə daha fəci bir haldadır. Bu köylülər xanlarının və qəbilə bəyləri-nin bütün mə'nası ilə əsiri hökmündədirlər. Maku xanlığı quruni-vusta feodalizmasını andırır. Bunun üçündür ki, İran inqilabı hər yerdən zi-yadə Maku xanlığında şiddətini göstərmiş və bütün köylülər təhəm-mülfəsa hallarından qurtulmaq üçün silaha sarılmışlardır.

Azərbaycan qitəsində, bütün mövcudiyyətilə çalışdığı halda səfil bir həyat yaşayan türk, əkməyini bir az daha bolca çıxarmaq və ailə-sinə bir "ağ gün" qazanmaq üçün tərk-i vətən etmək məcburiyyətində qalır. Hər sənə bir çox Azərbaycan köylüsü Xəzər dənizi səvahlillə, Rusiya içlərinə, İstanbula gəlir, Bakı petrol ocaqlarında ən ağır hiz-mətləri görən, Hacıtərxan (Eyderxan) və sairə kimi limanlarda ən ağır yükkləri daşıyan, vətənini tərkə məcbur qalmış azərbaycanlıdır.

əhvali - ətraf
badiyənişin - çöldə yaşayan

nim - yarım oturaq
müəbbə - kvadrat

isabat etmək - düşmək
havi - əhatə edən
çiftlik - əkin yeri, mülk

iqtiza - tələb, lüzum
mə'mulun-bih - təbiiq olunan

Əkməklərini qazanmaq üçün əcnəbi məmləkətlərinə getməyə məcbur olan azərbaycanlılar, bir müddət sonra bir miqdar para toplayaraq çoluq-çocuğunun yanına övdət etmək məcburiyyətində qaldıqlarından hər dürlü məşəqqətə təhəmmül edər və kəməli-qənaətlə keçinirlər.

Azərbaycan türkü məmaliki-əcnəbiyyədən başqa İranın sair tərəflərinə də gedərlər. Hər sənə Xalxal ətrafından Gilan əyalətinə bir çox əmələ gələrək princ tarlalarında çalışır.

Bu dəhşətli mübarizəyi-həyat, Azərbaycan türklərində əmələlikdən başqa bir takım həyatı istə'dadlar tövlid etməkdədir. Azərbaycanlılar iyi tacirdirlər. Azərbaycanın mərkəzi olan Təbriz İranın ən birinci ticarət mərkəzi olduğu kimi, Azərbaycan taciri dəxi İranərbabi-ticarəti arasında təşəbbüs və iqtisadilə mütəməyyizdir.

Əmələ olaraq çalışmaq məqsədilə köyünü buraxan azəri, dünyanın bir göşəsində kiçikdən başlayaraq dükanını-mağazaya, mağazasını da böyük ticarət evinə təbdil edər. Bu gün Amerikada, İngiltərədə, Berlin və sair məmləkətlərdə böyləərbabi-sərvət sabiq azərbaycanlı əmələlərə çox təsadüf edilir.

Azərbaycanda çiftlik sahibləri bir tərəfdən köylünü qəbzeyi-əsəratində tutarkən, digər tərəfdən də şəhərlərin həyatı-iqtisadiyyasına tə'sir edərək istifadəsini iki qat edər. Bu kimi çiftlik və köy sahibləri hübubatını anbarlarında saxlayaraq bazarlarda mövcud zahirənin bitməsini və fiatın yüksəlməsini bəklər. Vəqta ki, qış gəlir, yollar qapanır, karvanlar durur, köylərdə aclıq başlar, o vaxt iddixar etdiyi xəxirəsini fahiş fiatlarla satmağa başlar.

Şahi məxhlu Məhəmmədəli Mirzə vəliəhdliyi zamanında Təbrizdə iqamət edərkən bu kimi möhtəkirlərlə bizzat itilaf etmiş və onun zamanı Azərbaycan tarixi-əhtikarının ən vəhşətnak bir dövrünü təşkil etmişdir.

Azərbaycanda aclıq təsiri ilə üsyan edərək ağaların buğda anbarlarına hücum bu qitənin tarixində pək kəsirül-vüqudur.

Azərbaycan qitəsinin həyatı-ictimaiyyəsindən bu qədər bəhs etməyi kafi görərək, həyatı-siyasiyyəsindən mə'lumat verməyi üçüncü məqələmizə buraxalım.

quruni-vusta - orta əsrlər
baladakı - yuxarıdakı
tənəvvü - çeşid, bir neçə növ
mütəvəssit - orta

səvəhil - sahillər
övdət - qayıtma
pirinc - çeltik, düyü
mütəməyyiz - seçilən
qəbzə - pəncə
fiat - qiymət

III

İran türklərinin əhvali-siyasiyyəsindən bəhs etməyi üçüncü məqələmizə buraxmışdıq.

İranda türklər, nə Rusiyada olduğu kimi məhkum və nə də Türkiyədə olduğu kimi hakim bir millət deyildirlər. İran türkləri əsil iranlı olan farslarla hüquqda müsavi vətəndaş halında bulunuyorlar: eyni haqlara, eyni imtiyazlara haizdirlər, ögəylik çəkməzlər.

Beş yüz sənədən bəri İranda hökmrən olan padşahlar həp türk irqindən gəldilər. Bugün icrayi-səltənət edən Qacar sülaləsi də türkmən qəbilələrindən bir qəbiləyə mənsubdur. Fəqət İran hökmdarlarının türk olması türklərə xüsusi bir imtiyaz bəxş etmədiyi kimi, fars millətinin təzyiqinə də səbəb olmamışdır.

Hökmdarların türklüyünə rəğmən məmləkətin lisani-rəsmisi farsı qalmış və mərasim və təşrifatda həp farsı ənənəsi mühafizə olunmuşdur. İranda farslar, türklərin qüvvətli bazalarına, cəngavərlik səciyyələrinə dayanmışlar. Türklər də fars mədəniyyətinin mənəviyyətinə istinad etmişlər və bu surətlə təşriki-məsə"i edərək, İran hökuməti-hazirəsini vücuda gətirmişlərdir.

Farslar türk hömdarları kendi milliyyətlərinə müariz bulmadıqlarından onları milli İran padşahları kimi təqdis etmişlər, türklər də fars mədəniyyətini və fars lisanını milli bir lisani-ədəbi kimi qəbul etmişlər. Bu surətlə beş yüz sənədən bəri şahlıq taxtında bir türk xanı otursada gərəkdir bu xanlar, gərəksə türk əhali iranlılaşmış, yeni farslar tərəfindən təmsil olunmuşdur.

Cüzi miqdarda türkmənlərdən başqa türklər, yeni azərbaycanlılar və qaşqailər İranın məzhəbi rəsmisi olan şiəliyə tabedirlər.

Şiəlik İran türklərini o qədər farslaşdırmışdır ki, indi onlar kendilərinə türkləşmiş fars, yeni əslən iranlı tələqqi edərler!...

Farslar yalnız mənəviyyat sahəsində qalmamışlar, idarə-i-mülkiyyə umurunda dəxi nüfuzlarını bir dərəcə mühafizə edə bilməmişlərdir. Məsələn, əlyövm hökumət sürməkdə olan Qacar sülaləsi əsrində sədri-azəmlik məqəmi farslara həsr olunmuş kimidir. Qacar şahları yalnız iki türk sədri —əzəm istixdam etmişlərdir ki, onlar da Məhəmməd şah zamanındakı Hacı Mirzə Ağası ilə Müzəffərəddin şah dövründəki şahzadə Eynüddövlədir. Bununla bərabər türklər mənən məğlub olduqla-

müariz - zidd çıxan, rəqib
təfəvvüq - üstünlük

vəsi - geniş

rı farslara qüvveyi-maddiyyəcə təfəvvüqlərindən naşi İran həyatı-siya-siyyəsində mühüm bir mövqe tutarlar: İranda yaşayan türk qəbilələri (Şahsevən, Qaşqai, Türkmən...i.a.) İran dövlətinin təbii əskərləridir. Nəsrəddin şah zamanında həqiqətən yalnız kağız üzərində mövcud olan yüz min nizam əskərindən 33 mini yalnız Azərbaycandan əxz ediliyir idi...

Zabitlərin çoxu türkdür; sipəhsalarlıq (sər-əskərlik) taqımı əl-ək-sər türklər tərəfindən işğal olunur.

Qacar sülaləsinə mənsub olan şahzadələr müxtəlif vilayətlərin vəliliyinə əskəri və mülki səlahiyyəti-vasiə ilə təyin edilmişlər və bu "səlahiyyəti-vasiə"nin təmin etmiş olduğu fürsət nəticəsi olaraq İranın hər tərəfində türk prinsləri geniş malikanələr sahibi olmuşlardır. Valiliklərin əl-əksər qacar prinsləri əlində olduqlarındandır ki, İranın hər tərəfində türklərdən böyük ərazi sahibləri bulunduğu halda, Azərbaycanda ərazi sahibi olan farslar adətən yox kimidir.

Qacarların zamanı-səltənətlərində bir qaç kişi zühur edərək Avropa mədəniyyətinin İrana idxali yolunda mücahidə etmişlər və xalqın təcəddüd və tərəqqisinə xizmətdə müvəffəqiyyətlə şöhrətyab olmuşlardır. Bunların miyanında türk şahzadələrindən vəliəhdi — səltənət Abbas Mirzə birincilik şərəfini ihraz edər. Abbas Mirzə ilk əvvəl İranda avropavari əskəri-nizamıyyə təşkil və bunun üçün İngiltərədən zabıtlar cəlb etmiş idi. Bu müştəşəbbüs şahzadə yalnız əskərin tənziyyə ilə qalmamış, cəhəti-mülkiyyəcə də vəsaili-tərəqqi və təalin-mülk olacaq səbəbin bir an əvvəl İranda hüslu üçün məsai-cəmilə göstərmiş idi. Onun himməti sayəsində (təqribən yüz sənə əvvəl) İranda ilk mətbəə təsis olunmuş və birinci dəfə olaraq türk şəhri olan Təbrizdə qurğuşun basması kitabları nəşrinə başlanılmışdır. O aralıq İrana elani-herb etmiş olan rusların, iki sənə müddət uğraşdıqdan və pək şiddətli müqavimətlərlə sarsıldıqdan sonra, ancaq iranlılara qələbə edə bilməsi təcəddüdpərvər Abbas Mirzənin islahat və iqdamatı — vətənpərvəranəsi nəticəsi idi. Əgər bu rus müharibəsi və binəcə məğlubiyyət olmaya idi, bu məğlubiyyət seyyiəsi olaraq Abbas Mirzənin başlamış olduğu təşəbbüsət akim qalmaya idi, ehtimal ki, İranın təkamülüsiyasisi başqa bir yolda yürür və İran bu günkü halına gəlməmiş olurdu. Abbas Mirzədən sonra sədri-əzəmlərdən bir qaçı daha islahat fikrinə düşmüşlər və bəzi təşəbbüslərdə daxli bulunmuşlarsa da Abbas Mirzə qədər bir müvəffəqiyyətə məzhər olmamışlardır.

Abbas Mirzə sülaleyi-qacariyyənin ilk hökəmdarlarından Fətəli şah-

hın oğlu idi. Vəliəhdi-səltənət olduğu halda Naibüssultan ünvanı ilə Təbrizdə otururdu və türk şəhərini kəndi islahatı-vətənpərvəranəsinə mərkəzi-fəaliyyət ittixaz etmişdi.

O zamandan bəri Təbriz vəliəhdnişin olmuş və Qacar sülaləsindən gələn şahlar həp Təbrizdə böyümüş və o türk mühitində tərbiyə almışlardır.

Vəliəhdilər, Azərbaycan vilayətinin böyük valisi rütbəsinə haiz edərler. İrəlində şahlıq məqamını ihraz edəcəklərindən əhalinin hörmətinə məzhər olmaq əməliylə vəliəhdilər bittəb seyyiəti-idarəyə o qədər meydan verməmişlər, bu sayədə Azərbaycan vilayəti sair vilayətlərə nisbətə daha müsaid şərait-i-siyasiyyəsi təhtində yaşamış, ruh və mə-nəviyyatca daha az əzilmişdir. Bundan başqa şahlar ələlümum Azərbaycanda böyüdüklərindən kəndilərini orali kimi tələqqi etmişlər və daima Azərbaycan mənafeyini başqa vilayətlərə müqəddəm tutmuşlardır. Bu hərəkətləri kəndi nöqtəyi-nəzərlərindən bir tədbiri-siyasi idi. Zira, İran qüvayi-əskəriyyəsinin kadrosunu təşkil edən türkləri təltif etmək, mərbutiyyəti-cinsiyyədən sərf-nəzər, hikməti-hökumətə də müvafiq görüldü. İran məşrutıyyatını elan etməklə qəlbə əhalidə bir məhəbbət qazanan Müzəffərəddin şah bu xüsusa daha irəli getmiş və xilafı təəmmül olaraq pədərinin qətlini müteəqib tac və taxti-səltənəti təslim almaq üzrə Təbrizdən Tehrana gəldiyində vəliəhdliyində istixdam etmiş olduğu yerli (yəni türk) məiyyətinə də kəndisilə bərabər almış, gətirmiş və yeni xilafı-təəmmül olaraq türk şahzadələrindən Əy-nüddövləyi məqami-sədarətə keçirmiş idi.

Müzəffərəddin şahın vəfatını müteəqib oğlu Məhəmmədəli şah pə-dərinin xilafına olaraq Azərbaycana ədavət bəslədi. Və fəqət bu ədavətin səmərəsini iqtitafda gecikmədi. Qanuni-əsasiyə qarşı üsyan edən bu mütəmərriid şah kəndinə qarşı silah bədəst müdafiə olaraq Azərbaycanı buldu...

Azərbaycanın mərkəz vilayəti olan Təbriz, İranın ikinci paytaxtı kimi tələqqi ediliyir. Tehrandan sonra şahlar məmləkətinin ən mühüm şəhridir. Kəsərtli-səkanəsi və əhəmiyyəti-ticariyyəsilə bil-cümlə İran şəhərlərinə təfəvvüq edər. Azərbaycanlılardan mülkiyyə məktəblərində istixdam olunanlar, əskərlərdən az isə də axiran xariciyyə nəzərəti məmuru miyanında türklər pək mühüm bir yekun təşkil edərler. Hal-hazırda məmləkəti — əcnəbiyyədə mukim İran süfəra və konsulluqlarının miiyyətinə tədqiq edəcək olursaq, əksərinin azərbaycanlı türk olduğu meydana çıxar. İran konsulları əksəriyyətlə Qafqasiya və Mə-

maliki-Osmaniyyə kimi türk məmləkətlərinə təyin edildiklərindən İran hökumətinə buralara türk məmurlar tənsib edilmişdi. Xariciyyə nəzarətində böyük məmuriyyətlər dəxi bir dərəcəyə qədər tərfii-rütbə üsuluna tabe olduğundan bu məqamlarda məmuriyyət, əskəriyyə kimi türklər əlinə keçmişdir.

Dövləti-Aliyyə-Osmaniyyə ilə İran dövlətinin aralarında təəssüs edən münasibəti-vidadiyyənin ibtidasından bu ana qədər Darsəədət səfəratinə təyin edilən İran süfərasının bir-iki kişi müstəsna olmaq üzrə həpsi türkdür.

Azərbaycanın sair vilayətə nisbətə daha az təzyiq görmüş olması, məmaliki-mütəəddinəyə yaxın bulunmasına və daima Rusiya və Məmaliki-Osmaniyyəyə münasibətdar olmasına əlavədən İran türklərini farslara nisbətə daha müasid bir halda bulunduran bir səbəb dəxi vardır ki, o da səciyyəyi-zatiyyələridir. İran türkü, başqa türk qardaşı kimi bir az mühafizəkardır. Azərbaycanlı bir türk, Şirazlı bir farsdan daha mütəəssibdir, türk, fars qədər hürəndiş deyil, fəqət onun qədər əzimsiz və laübalı deyildir. Türk daha mətin və daha səbatkardır.

Altı sənədən bəri davam edən fəci bir nəticə ilə xitam bulmaq üzrə olan İran inqilabında azərbaycanlıların müstəsna bir mövqe ihras etmələrinin başlıca səbəbi də budur. Azərbaycanlı mütəəssib bir müsəlman olduğu kimi, mütəəssib məşrutəçi və oylə də mütəəssib bir şahçıdır. Və bu səciyyə sayəsində idi ki, Təbriz tam 11 ay mühasirəyə qatlandı və əhalisi əkmək yerinə saman yedi də, yenə istibdad əskərinə təslim olmadı...Kəza bu səciyyələriylədir ki, inqilabın meydana çıxardığı simalar içində yüksək məqamları tutanlar türklər oldu. Əvail inqilabda heçdən bir qiyami-ümumi törədən Səttərxan kimi qəhrəmanlara, Abbas Ağə kimi fədailərə, Səid Səlməsi kimi hüriyyət şəhidlərinə təsadüf edilir.

İran türkləri inqilabın yalnız maddiyyatını deyil, mənəviyyatını da idarə etmişlərdir. Təbriz adətən İran əfkəri-əhraranəsinin bir nazimi-müləqi olmuşdur, məşrutiiyyətin bir dərəcə istiqrarından və Məclisi-Millinin güşədən sonra da türklərin həyati-siyasiyyədə əhəmiyyətləri artmış və ədədlərinin nisbətindən fəzlə fəaliyyətləri görülmüşdür. Gərəkdir birinci məclisdə və gərəkdir ikinci məclisdə Azərbaycan vəkili nüzfuzi-nəzər və həmiyyəti —vətəniyyəyə sair arkadaşlarından daima yüksək bir mövqedə bulunmuşlardır.

mukim - itaət edən, oturan
terfii-rütbə - rütbəsinə artırma
təəssüs - təşəkkül tapma
Darsəədət - İstanbul

süfəra - səfirlər
mütəəssib - təəssübkeş
hürəndiş - azad lıkirli

İkinci məclis dövründə təşkil edilən həyati-vükəla miyanında bir qəç türk nüzzari bulunduğu və Əhməd Şahın əsgəriyyəti-sinni münasibətlə niyəbəti-səltənət məqamına seçilən Ədudülmülk türk olduğu kimi, onun vəfatını mütəəqib intixab edilən və indiki halda dəxi məqamını saxlamaqda olan Əbülqasım xan Nəsirülmülk də türkdür.

İran türklərinin həyati-məşrutiiyyətdəki rollarını, əhəmiyyəti-məxsusasından dolayı-başqa bir məqaləyə buraxıyorum.

IV

Bu kərə İran türklərinin İran məşrutiiyyətdəki mövqeyi və əhəmiyyətinə bəhs edəcəyiz, keçən məqalədəki vədəmiz öylə idi.

Azərbaycanın İran məşrutiiyyətdəki mövqeyi qəlbin bədəndəki mövqeyi məsəbəsinədir. Azərbaycan əhraranə hərəkətin meydanı, Təbriz isə onun qəhrəmanlıqlar göstərən bir mərkəzi olmuşdur. Altı sənədən bəri imtidad edən müharibəti-daxiliyyənin fəvqəladə sıxıntılı fədakar İran türklərinin duşi-təhəmmül və həmiyyətlərinə yüklənmişdir ki, hala o ağır yükü daşımaqdadırlar. Fransa inqilabında Marsel, Osmanlı inqilabında Salonik nə isə İran inqilabında da Təbriz odur.

Təbriz İran inqilabının atəşlər yağdırən bir mənbəyi idi. Azəri türklərindən təşəkkül edən hüriyyət mücahidləri bütün İran zülmətpəsəndanına qarşı mərdanə köks gərmiş, dayanmışdır. İranın ənvar və niyazisi Səttar Xan ilə Bağır Xanın komandası altında Təbrizin on bir aylıq bir mühasirəyə qarşı göstərdiyi qəhrəmanlıqların öylə şanlı səhifələri vardır ki, bu bahadır türklərin iranlılar arasında "övladi-qəyuri Azərbaycan" — deməyə təməyyüz etmələri pək haqlıdır.

Gərəkdir təbrizlilərin və gərəkdir sair azərbaycanlı türklərin həyati-məşrutiiyyətdə nə kimi xizmət və fədakarlıqlar göstərdiklərinin təfsili bəyanatı —atiyyədən anlaşılmamışdır.

İran hərəkəti — əhraranəsində mühərrik və müəssir fail rolunu ifa edən üç təbəqə əşxas var idi:

- 1- məmaliki əcnəbiyyə ilə münasibətdə bulunan tüccar,
- 2- məmaliki əcnəbiyyədə əmələlik edərək təkrar vətəninə övdət edən köylülər;
- 3- məkətabi daxiliyyə və xariciyyədə təhsil gören zümərəli-mütəfəkkirin.

kəza - həmçinin
əvail - əvvəllər

nüzzar - gözəlçi
əşgər - daha kiçik

Azərbaycan İranın məmaliki —mütəməddinə ən yaxın olan bir qitəsidir. Burası bir tərəfdən Rusiyaya, bir tərəfdən də Türkiyəyə həmdüdd olduqundan, azərbaycanlı tüccar Rusiyaya, İstanbul və Avropaya daha ziyadə gedib-gəlirlər, əcnəbi məmləkətlərdəki qəvanin və intizamı, oraldakı üsuli —idarəyi görür və mühəssənətini bizzat hiss edirlər; bu surətlə İran təbəqayı — tüccarı qanunsuzluqdan ibarət hökuməti şahən-şahiyyədə ibraz olanlar beynində mühüm bir yekun təşkil edirlər.

İkinci məqələmizdə Azəri köylülər külliyyəti olaraq Qafqasiya və içəri Rusiyaya əmələlik üçün gedirlər, demişdik. İştə bu əmələlər dönrəkn ələlərinə bir parça əkmək parası tədərük etdikləri kimi, rus inqilabından və bu inqilabın sifəti-əsasıyyəsi olan əmələ hərəkəti-əhranənəsindən mülhəm olaraq bir fikri-inqilab da daşıyırdular. Atıdə görəcəyimiz vəchilə Rusiya əmələ hərəkətinə peyrəv iranlılar, sosialist ünvanı daşıyan siyasi bir fırqə təşkil etmişlərdir.

İran mütəfəkkirini içində dəxi türklərin mütənəbbih bir mövqə tutduqları həmənlə nəzərə çarpar. Məmaliki-əcnəbiyyəyə təhsilə gedən gənclərin çoxusu Şimali İrandan gedirlər. Tehran məkatibi-aliyyə və təaliyyəsinə dəxi azərbaycanlı tələbə az deyildir. Tehrandan sonra İranın yeganə mənbəi-irfani də Təbrizdir, az-çox yeni məktəblər açılmış isə, burada açılmışdır.

İranda intibah fikri dövrü olan sonuncu sənələrin ərbabi —səy və zəkası təhqiq olunursa, türk olan bir çox möhtərəm simalara təsadüf edilir. Bunlar böyük bir qeyrət və müvəffəqiyyətlə təcəddüd və tərəqqi bayrağını yüksək qaldıraraq, şayani- tədbir olan ciddiyyətlərlə iranlılığı oyandırmağa çalışmışlardır.

Bunlardan məşhur olanlarını müxtəsərən zikr edəlim: Başda Şeyx Cəmaləddin Əfqani gəlir ki, bütün Şərqi intibahındakı deyəcəyl-təsirləri tərifdən müstəğnidir. Sonra təbrizli Məhəmməd Tahirbəylə, yənə təbrizli Talibzadə Əbdürrəhimbəy və marağalı Hacı Zeynalabdin əfəndiləri saya bilirik.

Məhəmməd Tahirbəy bundan təqribən 30 sənə müqəddəm İstanbulda "Əxtər"namında farsı bir qəzetə nəşr ediyordu. "Əxtər" İran intibah dövrünün əvamilə mühüməsindən ədd edilməkdədir. İran əfkari-ümumiyyəsi üzərinə pək ziyadə nüfuzu olmuşdur. Tahirbəy vaxtilə

Osmanlı Əncümanı- Maarifinə əza təyin edilmiş idi, əlyövmlə hall-həyatda isələr də ixtiyarlaşmış və guşeyi-inzıvaya çəkilmişlərdir.

Əbdürrəhim əfəndi son dövrənin üdəbası beynində böyük bir nüfuz sahibi və pək məşhur idi. Dövrəti qələmiyyələri müsəlləmdir. Pe-dağoji nöqteyi-nəzərdən xüsusi bir məharətlə yazılıb, qayət sühulətlə oxunan "Səfineyi—talibi və ya kitabı Əhməd" nam əsəri farsı ədəbiyyatı axirəsinin zübde əsərindəndir. Müsahibə yolla yazılmış və səlis bir tərzə-bəyanla aksami fənuna aid faydalı məlumat verən bu kitab mədəniyyəti cədidə üçün çırpanın ürkərləri təşhir ediyi kimi, qaranlıq qəlbərlə də infazi nur əddə bilmişdir. "Kitabi—Əhməd" indi İranda ən çox oxunan kitablardandır. Müəllifin bu kitabdən başqa elmi heyətə, hikməti təbiyyəyə, ictimaiyyət və tarixə aid dəxi bir çox əsəri vardır. Muma-ileyh iki sənə əvvəl Qafqasiyada vəqə Teymurxan Şura şəhərində kəndi köşkündə vəfat elədi. Mərhumun əsərlərinin çoxu İstanbulda basılmışdır.

"Kitabi—Əhməd"iyyədən daha ziyadə oxunan və daha ziyadə icra-yi-təşir edən bir kitab ki, İran dövrəyi-intibahi ədəbiyyatının şahkari tələqqi edilə bilər, marağalı Hacı Zeynalabdin Əfəndinin romanvarı yazdığı "Səyahətnameyi İbrahimbəy" ünvanlı əsəri məşhurdur. Hacı Zeynalabdin Əfəndi bu əsərində qayət nəfiz bir lisanla İran istibdadını, cəhəlatını, fəsadi əxlaqını tənqid edir və bütün bunların çarəsini qanuni və mədəni bir həyati-ictimaiyyənin təsisində görür. Farsca yazılmış bu kitab Misirdə basılmışdır. Dövrə istibdadda İranda duxulu məmnun idi. Fəqət məmnuniyyətinə rəğmənlə kitabı oxumayan az qalmışdı.

Hacı Zeynalabdin əfəndi tüccar təbəqəsinə mənsub olub, İstanbulda ticarətxanaları var idi. İki sənə əvvəllisi vəfat etmişdir. Səyahatnamənin ikinci və üçüncü cildləri İstanbulda basılmışdır.

Fikir və qələmlərlə İran dövrə-intibahına xizmət edənlərin miqdarı bittəb bu qədər deyildir. Biz yalnız türk olanlarından ən məşhurlarını zikr etdik. Burası da şayani-diqqətdir ki, Şeyx Əhməd Ruhi, Mirzə Ağa xan Kirmani kimi fars mütəfəkkirini —inqilabiyyunı dəxi İstanbulda lqamət etmiş və burada kəsbi-feyz etmişlərdir. Zaten İran intibah və hərəkəti-əhranənəsini izhar edən qüvvət və amillər iki mərkəzdə toplaşmışdır: Bakıda və İstanbulda.

məsabə - yer, dərəcə
əhrəranə - azadcasına
ititad - davamətlə
duş - çiyin

təhəmmül - dözmə
ğəyyur - qeyrətli
təməyyüz - fərqlənmə

mülhəm - ilhamlanmış
atıdə - aşağıda
peyrəv - izləmə
mütənəbbih - anlayan, oyanan

mənbəi-irfan - bilik mənbəi
əlyövmlə - bu gün
inziva - bir guşəyə çəkilmə

İlk İran İxtilalçı cəmiyyəti Bakıda təşəkkül etmiş idi. Buradan gərək Tehrana və gərək Təbrizə mürsidlər, fədailər, bombalar və sair məvaddə — infilaqiyyə göndərilirdi. Bakı rus ixtilalı sənələrində (1905 və 1906) Rusiyanın da ən ixtilalpərvər nöqtələrindən sayılıyordu. Burası bir ərənə şəhəri olduğundan sosialist partiyaların nüfuzu hakim olan nöqtələrdən birisini təşkil ediyordu. Bir zamanlar, sosialistlər Bakı hərəkatı — ictimaiyyə və təzahüratı — inqilabiyyəsinin nazim-mütləqi idilər. Nə günə bir cəmiyyət təşəkkül edərsə etsin, kendisinə az çox sosialistlik süsü verməyə məcbur idi... Bakıdakı iranilər bundan mütləssirən firqeyi ictimaiyyun-ammiiyyun-iraniiyan namlı bir cəmiyyət vücuda gətirdilər. Cəmiyyətin mərkəzi Bakıda idi. Qafqasiyada və daxili İranda şöbələri var idi. Cəmiyyətin əzasını əksəriyyətlə türklər təşkil ediyordu. Qafqasiyada təşəkkül etməsi təbiətilə bunu icab etmişdi.

Müzəffərəddin şahdan pək sühulət ilə alınan məşrutiiyyətin istisalına da firqeyi — məzkurənin xeyli yardımı olmuşdu. Tehrandə ilk dəfə partlayan bombalar bu cəmiyyətin türk əzaları tərəfindən atılmışdı. Məhəmmədəli şahın məclisi-məhvi xətmindən sonra başlanan inqilabat əsnasında dəxi bu cəmiyyət, gərək Təbrizdə, gərək Xorasan və gərək Rəştə də bir çox yararlıqlar göstərmiş və hüduddakı sıxı tərəssüdata rəğmə, daimi surətdə ərbabi-ixtilala fədai göndərmək, tufəng, fişək və məvaddi-infilaqiyyə tedarük etmək surətilə müavinətdə bulunmuşdur.

Əcnəbi siyasətinə alət olaraq məşrutiiyyət əleyhinə bir sui-qəsd icra edəcəyi məşrutiiyyətpərvərənca isbat edilən sədri-əzəm Mirzə Əli-əsgər xan Atabəyi öldürüb kendisinin dəxi dərəqəb qətl edən ikinci fədai Abbas Ağa da türk əsnafılarından bir gənc idi. Abbas Ağanın əməli vətəndaşlarınca nə dərəcələrdə təqdir olunduğunu yövmi-vefatının qırxıncı günü qəbri üzərində on minlərcə zairdən təşəkkül edən böyük bir ictimai və o ictimaiyə də fədainin ruhuna ithaf edilən atəşin nitqlər göstərməkdədir.

İlk Məclisi — Məbusanda türk məbusları az idilər. Bu da qanuni intixabat iqtizası idi. O zaman məbusların yarısı Tehrandan, digər yarısı isə vilayətlərdən seçiliyordu.

Məməfih cəmiyyətlərinə rəğmə Azəri məbuslar keyfiyyətlərlə kəsbi-təməyyüz etdilər. İlk məbusanda Avropa mənasilə siyasi firqə-

lər yox idi. Fəqət məclisdə iki aşkar cərəyanın daima yek-digərilə çarpışdığı dərhal gözü çarpırdı.

Bu iki cərəyan, yeniliklə əskilik cərəyanları idi. Türk məbusları əksəriyyətlə yeniliyi təmsil ediyor və əqəliyyətdə olduqları halda məziyyəti — zatiyyətlərlə təvəvvüq ediyorlardı. Yenilik cərəyanının başında iki gənc Azərbaycan məbusu, məşhur Tağızadə ilə mərhum Hacı Mirzə İbrahim Ağa duruyorlardı. Hacı Mirzə, məclisin xətmindən sonra edam edildi. Tağızadə yaxalanmadı və ikinci Məclisi-Məbusan Əhrar firqəsinin riyasətinə bulundu.

Birinci Məclisi — Məbusan dövründə Tehrandə bir çox siyasi əncümənlər (klublar) var idi. Bunların sayı yetmişə baliğ oluyordu. Əncümənlər Fransa inqilabındakı klublara bənziyorlardı. Bunların içərisində ən nüfuzlu olanı "Əncüməni-Azərbaycaniyan" idi. Bu adətən bütün əncümənlərin mərkəzi və amiri hökmündə idi. Azərbaycan əncüməninin əzalarını isə əksəriyyətlə türklər təşkil ediyorlardı. Heyəti idarə dəxi türklər əlində idi.

Müzəffərəddin şahın vəfatını mütləqib Məhəmmədəli şah məşrutiiyyət əleyhinə intriqalar çevirməyə başladı. Pədarim "məşrutiiyyət deyil, ancaq bir müşavirə məclisi inqadını elan etmişdir" — deyə məclisin nüfuz və səlahiyyətinə təhdid etmək istiyordu. Bunun üzərinə həyəcana gələn əfkəri-ümumiyyənin başında yenə də bir türk şəhərinin Təbrizi görüyörüz ki, teleqraflarla şahı təhdid ediyor və bu teleqraflarında birinci dəfə olaraq halidən bəhs ediyordu.

Məhəmmədəli şah artıq qəti bir hərəkatə qərar vermiş, məclisi topa tutdurmuş, ələ keçən məbusları da dar ağacından asdırmışdı. Bu şiddətlərə qarşı da qiyam edən yenə qəhrəman türk şəhəri Təbriz oldu. Əvvəlcə şəhərdə müctəmə mürtəcilərin tənkilinə baxdı. Sonra da hökuməti-mərkəziyyə tərəfindən göndərilən əsakiri — nizamiyyə və əsirəti-müsləlləhə tərəfindən təhti mühasirəyə alındı. Şahın təhti-komandasında bulunan və miqdarı on minə qərib olan bir qüvvət şəhəri bombardmana başladı. Mühasirə 11 ay sürdü. Fəqət gerçək iki türk bahadırı Səttər Xan və Bağır Xan idarəsi altındakı mücahidlər və gərək bizzat silah sarılmış olan əhali qəhrəmananə səbat etdilər, təslim olmadılar. Yalnız müdafiə etməklə qalayıb, hətta bir qaç kərə hətta mühasirəyi yararaq müqabil təərrüz icrasına belə müvəffəq oldular. Mühasirənin son

üdəbə - ədiblər
beyn - ara
müsləlləm - şübhəsiz
sühulət - asanlıq

zübde - bəyənilmiş
aksam - qismlər
meinu - qadağan

məvaddi-infilaqiyyə - partlayıcı
maddələr
istihsal - əldə etmə

tərəssüdat - nəzarət
dərəqəb - ardınca
kəsbi-təməyyüz - fərqlənmək

günlerinde əhalinin aclıqdan sokaklarda düşüb öldüyü vəqə idi: yenə də müdafiədə davam ediyorlardı.

Maku xanlığı dəxi İran inqilabının qanlı səhifələrinə səhnə olmuşdur. Burada tam bir köylü və əkinçi qiyamı başlamışdı. Qiyamı idarə edənlər İran ictimaiyyun-ammiyyun firqəsinin türk və azərbaycanlı əzaları idi. Əhli-qiyam bir aralıq Maku xanına qələbə çalmış və xan Rusiyanın hüdudu üzərindəki Erivan əyalətinə iltica etmişdi.

Məzkur cəmiyyət əzasından və azərbaycanlı türk əmələsindən məşhur Molla Cəfər ilə mühərrir Said Səlməsi bu müharibədə iştirak eləmiş və şəhid olmuşlardır.

Təbrizin on bir aylıq müqaviməti dəliranəsi və azərbaycanlıların fədakarlığı Xorasan, İsfəhan ilə Rəşt kimi fars qitələrini də inqilaba sövq etdi. Rəşt və İsfəhandan toplanan milli ordular Tehran üzərinə yürüdülər və Məhəmmədəli şahın xəli ilə məşrutıyyəti istidrad və indiki mini-mini şahı taxta cülus etdirdilər. Rəşt inqilabını idarə edən komitə ilə Rəşt ordusu içində bir çox türklər var idi.

İlk məclisin təxribi ilə ikinci məclisin iniqadi arasında İran bir müharibəyi-daxiliyyəyə səhnə olarkən İstanbulda da Əncüməni-Səadəti —İraniyan namı ilə bir İran komitəsi təşəkkül etmişdi. Bu komitə bir tərəfdən nəşr etdiyi bəyannamələrlə İranda əfkari-ixtilalpərvərəniyi iqaza, kəşidə etdiyi mütəəddid teleqraflarla Avropa əfkari-ümumişini tənvirə çalışıyor, digər tərəfdən də mərakizi-ixtilaliyyə beynində mübadilə —məlumat və xəbar mərkəzliyi vəzifəsini ifa ediyordu. İstanbul iranlılar kolonisini təşkil edənlər ələl-ümum iranlı türklər olduğundan Əncüməni-Səadət əzası da türklərdən mürəkkəb idi.

Tehranın məşrutıyyətpərvərlər tərəfindən zəbtini və Məhəmmədəli şahın xəlini mütəəqib paytaxtda Heyəti-Müdirə namilə bir direktüvar təşəkkül etmişdi. Bu heyət adətən məmləkətin hakimi-müttəqi olmuşdu. Direktüvarın əzayı nafiəsindən bir qaçı türk idi.

Mütəəssib türk məşrutıyyətçilərinə qarşı "mütəəssib şahçı" olan türklərin xiləfi məşrutıyyət hərəkəti da vəqə olmamış deyildir. Ələl-ümum Şahsevən əsirətləri hökuməti-cədidə əleyhinə olub, Tehran fəthindən sonra məşrutıyyətpərvərani iyidən-iyiyə işğal etmişlərdi. Axirən şahisabiğin İrana duxulu ilə sərzadə-zühur olan vəqaiyi-irtica-

mücləmə - birləşmiş, toplanmış
tənkil - işgəncə vermə
dəlir - cəsarətli
mini - kiçik
cülus - olurma

kəşidə etmək - vurmaq (teleqraf)
direktüvar - rəhbərlik
əcib - təəccüblü, qəribə
əhrar-hürün cəmi - azad adamlar
irəə - təqdim etmə

ıyyədə dəxi türkmenlər məşrutıyyət əleyhinə qiyam etmişlərdi. Bunlar mövqeyi-ictimaiyyələri iqtizası olaraq yeni üsuli-idarəeyi istəmiyorlardı. Qaşqai əşirətinin dəxi məşrutıyyətə qarşı ittixaz etmiş olduğu mə-nidar vəziyyətdən məşrutıyyətçilər daima ehtiyat və etiraz üzrə bulunmuşlardır. İranda ikinci Məclisi-Məbusan toplandığı vaxt Avropavari firqələr təşəkkül etdi. Şiddətli vətənpərvərlik ilə Əhrar cərəyanını İran Demokrat Firqəsi təmsil ediyor. Mötədil və mühafizəkar bir cərəyanı da İctimaiyyun-Etidaliyyun ünvanı-əciblə təşəkkül edən digər firqə irəə eyliyordu. Firqələrin hər ikisində də mühüm rol ifa edərək, firqələrin ruhunu təşkil eyləyənələr türklər idi. Demokrat firqəsinin Azərbaycanda böyük nüfuz və təşkilatı olduğu kimi məclisdəki əzasının əksəriyyəti də türk məbuslardan tərəkküb ediyordu. Firqənin rəisi yuxarı da zikri keçən Təbriz məbusu məşhur Tağızadə Seyyid Həsən Əfəndi idi. Məclisin binəzir bir xətib, ədd olunan Tağızadə Əfəndi bəynə-ləhrar böyük bir nüfuza malik idi. İkinci Məclisi —Məbusanda isbatı vücud edən 90-na qərib əzadan 25-i türk olduğu kimi Demokrat Firqəsinə intisab edən 21 məbusun da 14-ü türk idi.

İkinci məclisin iniqadi müddətində İran üçün ilk dəfə olaraq böyük formatda yövmi bir qəzetə nəşr olundu. "İrani-nov" namində avropavari intişar edən bu qəzetə İranın ən çox oxunan və ən nüfuzlu bir qəzetəsi idi. "İrani-nov" Demokrat Firqəsinin mürəvvici-əfkarı idi və ərkani-təhririyyəsinə Azəri türklər təşkil ediyorlardı.

İran inqilabında Osmanlı türklərinin də iştirakı olmamış deyildir. Bir qac möhtərəm zətin Xoy, Səlməs cəhətlərindəki qardaşca yardımlarını türk tarixi əlbəttə qeyd edəcəkdir. Qafqasıya türk mətbuatının İran inqilabı üzərinə təsiri pək mühüm olduğu kimi qafqasıyalı bir çox türk fədailəri dəxi İranın hürriyyət qovğalarında can və başlarını fəda etmişlərdir. Məqələmə xətimə olaraq mühüm bir nöqtəyi-nəzərə lüzum görüyoram: türk inqilabçıları, türk məbusları, türk əncümənləri dediyimizdə bunların məhz türklük naminə hərəkət etdikləri düşünülməsin. İran türk məşrutıyyətpərvərləri türklüklerini düşünmədilər, bütün fədakarlığı ancaq iranlılıq və vətənin müştərək naminə icra etmişlərdi.

V

Bu məqalədə İran türklərinin ədəbiyyatından bəhs edəcəyiz.

Azərbaycanda lisani-rəsmi və elminin farsı olduğunu əvvəlki məqalələrimizdə yazmış idik. Lisani-təhririn də farsı olduğunu bəyan edərsək, artıq İran türk ədəbiyyatının nəsil qeyri-müsaid mühitdə doğub yaşadığı anlaşılar. Bütün İranda tədrisat həp farsidir. Yazıb oxumaq farsı öyrənmədən ibarət, oxuyub yaza bilən bir iranlı türk, hər nə qədər alim olsa da türkcə yazmaz və türkcəni müşkülətlə oxur. Xüsus

si və ticarət məktubları da həp farsicədir. Hətta şəhərdə çalışan qərib bir köylü kəndi əhvalından məmləkətinə xəbər vermək istədiyi zaman, köşə başında oturan "mirzə"lərə (buranın ərzi halçıları məqamında adamlar) müraciət edər, para verir, məktub yazdırır. Oxuyub yazmaq bilməməsindən dolayı kəndi ailəsilə xəbərləşmək üçün yabançı birisinin vəsatətinə möhtac olan avam köylü "mirzə"yə təbli türkçə söylər. Fəqət sokak "mirzə"si onun dediklərini tərcümə edərək farsca yazar. Sonra məktub köyə gedər və köy imamı tərəfindən yenə oxuyub yazmaq bilməyən mürsəlün-ileyhinə oxunur və tərcümə edilir. Xülasə əərbəcə nəsil bir lisani-dini isə, farsca da o dərəcə bir səlahiyyət və nüfuzu haiz lisani-təhriridir. Türkçə qonuşulur, türkçə nitq edilir, türkçə vəəzlər söylənir... Fəqət yazıya gəlincə, həp farsı kəsilir.

Lisani-farsinin bu dərəcə maddi və mənəvi təəmmümü İran türk üdəbə və şüərasının bir fars ədib və şairi olmalarına və əsərlərini farsca yazmalarına səbəb olmuşdur. Qüdəmə miyanında İran üdəbasından azərbaycanlı Şəms Təbrizi, Xaqani Şirvani, Qasim Ənvər Sərabi, Qətran Təbrizi, Əssar Təbrizi, Vəhid Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi (qadındır), Xətib Təbrizi, Əvhədi Marağayi, Saib Təbrizi və qeyrisi kimi sahibi-divan bir çox farsnəvis üdəbə və şüəra vardır. İran dövləti-təcəddüdünə məxsus farsı ədəbiyyatının türk olan məşhur ustadlarını isə keçən məqələmizdə tərif etmiş idik. Fəqət yazma və oxumanın sırf lisani-farsı-təhti-inhisarında oluşu belə, türkçə düşünən və türkçə qonuşan böyük bir kütləni milli bir ədəbiyyatdan müstəğni edəməz idi. Və fil-vaqe edəməmişdir də. Hər nə qədər İran tərbiyəsi olan türk ürəfa və üdəbası və yazıb oxumaq bilən sinfin "həvvas" təbir edilən qismi-məhdudu farsı ədəbiyyatının hərimi-mənəviyyətindən hissiyabizövq olsalar da, həvassın bu təmayülü, avamın kəndi bağrından doğma bir ədəbiyyata olan ehtiyacını təskin edəməmişdir. Lisani-farsinin dərin ədəbi rəmzlərini ağıl kəsən qədər kəsbi-savad edəməyən bir əksəriyyət vardı ki, nə Ömər Xəyyamı, nə Firdovsini, nə Hafizi və nə də Sədini anlaya bilirdi. Sonra İran məmaliki-şərqyyəyəndir: demək ki, əhalinin əksəriyyəti cahildir, oxuyub-yazmaq bilməz. İranda bir kəlmə farsca bilməyən külliyyətli türklər vardır. Təbii bunların da kəndilərinə məxsus ədəbiyyatı olacaqdı. Əlhasıl, farsı ədəbiyyatı hər nə qədər İran türklərinin həvassını bəl etmişsə də, avam qismini milli bir ədəbiyyat edinmək ehtiyacı-təbiisindən müstəğni edəməmişdir. İştə İran türk ənaminin (demokratisinin) bu ehtiyacı, İran türk ədəbiyyatını meydana gətirmiş və milli şairlərin zühuruna səbəbiyyət vermişdir.

Azərbaycan türk ədəbiyyatı^X hər bir ədəbiyyat kimi iki qismə bölünür: bir qismi sırf milli və təbii olan qismidir ki, "Aşıq Qərib", "Kərəm ilə Əsli" və "Koroğlu" kimi Anadolu və Qafqasiya köylərində aşığılar (məddahlar) tərəfindən məcmələrdə söylənən hekayələrdən və ağızdan —ağıza yayılmış mahnı (şerqi)larden ibarətdir. Qismi-digəri isə yazılı türk ədəbiyyatıdır. Bu ikinci qismi tədqiq edəlim: Yazılı türk ədəbiyyatının kəndinə məxsus bir şəkil yoxdur. Bu ədəbiyyat farsca ədəbiyyatdan kəsbi-feyz edər. Türkçə şerlərdə kullanılan qəvaidi-əruziyə, tərz-i ifadə, hissiyyət və mənə tamamilə farscadan alınır. Türk şerləri adətən fars əşarının bəzər tərcüməsidir. Bu qədər var ki, türkçə şerlər daha bəsit və daha ammi bir kütləyə nəsə xitab edildiyindən əşari-farsiyyə qədər incəliklərə malik deyildir.

İranda yazılı türk ədəbiyyatı başlıca iki şəkildə təcəlli etmişdir: mərsiyə, məzhəkə. Azərbaycan türk şairləri ya kor oluncaya qədər ağırlar və ağılatdırarlar və yaxud bayılncaya qədər gülər və güldürərlər. İran türklərinin dindar, hətta mütəəssib olduqlarını zikr etmişdik. Bu dindar xalq, sənənin qismi-mühümmünü, xüsusilə məhərrəmin ilk günlərini növhə və matəmlər içərisində keçirir. Hər sənə bir vəzifeyi-dindaranə olmaq üzrə şühəda, övliyə şərəfinə və Kərbəla faciəsi məğdurları yadına darbe məclisləri qurarlar. Bu məclislərin növhəgiriyləni türk şüərası ifa edər və bunun divanlar dolusu mərsiyə yazarlar. Bu mərsiyələri əhali əzbərlər, oxuyar, ağırlar və şairlərinə rəhmət göndərər. Mərsiyə ədəbiyyatı farslarda da vardır. Fəqət türk mərsiyələri qədər məbzul deyildir. Mərsiyənəvislərin ən məşhuru Təbrizli Racidir.

İştə Racinin mərsiyələrindən nümunə olaraq bir qaç beyt. Şair məşhur Kərbəlayi təsvir edərək deyir ki:

**"Gördü üsəra çün şühədaya kəfən olmaz,
Ərz etdilər, ya Rəb, belə dərdü-mihən olmaz.
Üz qətlgaha qoydula, benaləvü fəryad,
Min şurla hər bülbül edər öz gülünü yad,
Gördülər düşüb sərv yıxılmış yərə şimşad
Solmuş gülü sünbül belə səhni çəmənlə olmaz".**

həvass - hislər, duyğular

hərim - məhrəm yer

rumuzatı-əliqeyi-ədəbiyyə - qədim ədəbi rəmzlər

bəl' - udma, hopdurma

^X Azərbaycan türk ədəbiyyatının Qafqasiya qismi epiyi irəliləmiş və adətən şəklirəsmi və milli almışdır. Biz, buraya ancaq İran Azərbaycanı ədəbiyyatından bəhs edəcəyiz.

Gülsüm tapıb başsız ələmdari töküb yaş,
Gördü ki, həm qol kəsilib zülmə həm baş:
Ərz eylədi: nə kül sovurum başıma qardaş,
Başsız bədən axır ölü, qolsuz bədən olmaz!”.

Azərbaycan şüərası həpsi mərsiyənəvisdirlər. Məşhurlarından biri də “Dilsuz”dur.

Hər bir əməlin bir əksüləməli olur. Təbii müfrit dərəcədə ağlayan bir qövm fəzlə gülmək də istər.

İştə bu ehtiyac, növhəgər olan Azəri şairlərini eyni zamanda qəzəlgü dəxi etmişdir. Və tuhafdır ki, o qədər rəqiq hissiyyati diniyyəyi müfrit bir surətdə təsiriab edən və qarelərini “qan ağlatmaq” istəyən şairlər, eyni zamanda komiklik də edirlər. Azər türk şüərası həm hailənəvis, həm məzhəkənəvisdirlər.

Məzhəkə qismi də mərsiyə qismi kimi ifrat dərəcəsinə varmışdır. Məzhəkələr ələl-əksər qaba bir həcvdən ibarət olur. Məəmafih içərisində zərif nümunələri də az deyildir. Həcv yazanların ən məşhuru son sənələrdə vəfat edən Təbrizli Ləlidir. İştə əsəri — lətifəsindən bir nümunə ki, Tiflisdə (Qafqasiya mərkəz vilayəti) iqaməti əsnasında inşad etmişdir:

“Bircə insaf qıl, xudavənda
Bu bədən qurğuşundu, ya misdi?
Kürəxanə deyil bizim mənzil
Nəyə lazımdır bu qədər isti?
Bu hava xətti-istivaya gərək.
Sakinini-şimalə çox pisdı.
Bizim ev Məkkə, mən ərəb deyiləm.
Ərəbistan deyil, bu Tiflisdı!
Şəhrə od yağdırıb, çölü soyudub
Bilmirəm bu necə mühəndisdi?
İstini qışda ver ki, bəndələrin
Çoxu üryan, ür, müflisdi”.

İran türk ədəbiyyatı hər nə qədər mərsiyə və həcv ilə dopdolu da, düşündürən və hissiyyatı — nəzifeyi şairaneyi oxşayan parçalardan da

məcmə - yığıncaq
amm - kütlə
övlia - müqəddəs şəxslər
məğdur - xaincəsinə öldürülmüş

darbə - zərbə
məbzul - bol
üsəra - əsirlər
mihən - dərdlər, möhnətlər
müfriş - mübaliğəli

mərhum deyildirlər. Düşündürənlərdən Məhəmmədbağır Xalxallının^x məşhur əsəri olan “Sələbiyyə”ni zikr edə billiriz.

“Sələbiyyə” bir tülkünün sərgüzeştini hekayət edən, əxlaqi bir hekayəti-mənzumdur. Məsnevi tərzində yazılmışdır. Bir çox hikməti-əmsal və hekayələri camidir. Avamın anlayacağı bir tərzli bəyanla ifadəyi-məram edər. Kəndisinin:

“Deyib çox məzhəkə qıldım zarafat
Onun zamanında yazdım həm nəsihat;
Nəçünki xalqa haqq acı gəlibdir,
Zarafat sözləri şirin olubdur.
Qatışdırdım ikisin gəldi halə
Yetişdi muntəhayi etidale”.

— dediği kimi əfkəri ciddiyyə və hikəmiyyəyi-

Dedi tülkü: acəb avarə qaldım,
Xoruz əldən çıxıb biçərə qaldım,
Qazıldım, yalandan abid oldum,
Şəriət əhli oldum, zahid oldum.
Nə yaman ləfz idi gəldi dilimə
Böylənçik fatihə dəysin ölümə! ^{xx}

— kimi zərif və xəlif bir takım təmsillərlə məzc edər. Azərbaycan türkləri miyanında ən çox oxunan bu əsəri əbədi edən qareini təfəkkürə sövq edən bir qaç sətirini aşağıya alıyoz.

Şairi-hakim, müasirinin hər daim bədi şikayəti olan ovzal-ictimaiyyənin ədəmi-etidalını təsvirən diyor ki:

Bəsi heyrətdi bu—çarxın qərarı
Bilinməz işdi aləmin karü-barı,

məəmafih - bununla belə
xətti-istiva - ekvator

sələb - tülkü
hikəmiyyə - hikmətli

^x təqribən bundan 30 sənə əvvəl vəfat etmişdir - M.Ə

^{xx} Tülkü xoruzu tutaraq qazılıq paltarını əyninə taxıb və xoruzu “xilafı dini ayin itikabatda bulunmuşsan” - deyə ittiham edər və cəza olaraq kəndisini yemək istərkən, xoruz hiylə işləyərək, əvvəlcə “fatihə” oxumasını müdəyyəinə rica edir. Tülkü fatihə oxumaq istədiyində ağzını açar və xoruz qaçar ki, iqtibas edilən əbyat tülkünün yasda söylədiyi sözlərdir.

Birisinə müəssər nazü nemət,
 Birisi ac, çəkər yüz min məzəllət.
 Birisi başa qoymuş taci-şahi,
 Birisi baş açıq, yoxdur güləhi,
 Biri əyninə geymiş rahat atlas,
 Biri uryan qalıb bir parça ət, bəs!
 Biri taxti mürəssə üstə qaim,
 Biri xaki məzəllət üstə daim,
 Biri nökr, birisi xan olubdur
 Biri tabe, biri sultan olubdur,
 Biri dildarını çəkmiş qucağa,
 Birisi odlanır nari-fırağa.
 Birisinin sözü mat etmiş ağılı,
 Biri yazmış mənimtək tülkü nağılı..."

Səy və əməli tərvicən də:

"O kəslər kim cahanda işləməzlər,
 Çörək hərgiz doyunca dişləməzlər.
 Oturma mənzilində ey niknam,
 Deyib rəzzaqdır Allah, tutma aram!
 Tələş eylə ki, ruzun yetişsin,
 Bunu tərk etmə ta ömr keçsin!" — diyor.

Hissiyatı — şairənəyi oxşayanlara gəlincə: Hacı Məhəmmədəli Səbi Təbrizinin:

"Yığıbsan başına bu xətti-xali zülfi tüğyani,
 Yenə peyğəmbəri xuban, bu nə icmai-ümmətdir?!"

- kimi nükat-i-lətifeyi mütəzəmmin şer nümunələri olduğu kimi, atı-
 dəki misalda görülcəyi üzrə təşbihati — şairənə ilə mümtaz qəzəliyi-
 yatı da yox deyildir. İştə Racinin qəzliyyatından bir qəç beyit:

"Cana, xüsufi — mahi münəccim əyan deyir,
 Göstər üzün: desinlər o fahiş yalan deyir.
 Sınən görəndə könülüm ucaldır fəqanımı:
 Sübh açılarda çünki müəzzin əzan deyir.
 Qan etdi bağrımı ləb, içim mən də qanını
 Çün qaziyi — vilayətimiz qanə-qan deyir..."

məcz - qarışdırma
 mütədəyyin - dindar
 güləh - papaq
 bəs-kifayət - kali

mürəssə - qiymətli daş-qışla
 bəzədilmiş
 İran nizamında yüzbaşı rütbəsinə
 "sultan"llaq olunur

Asari-mənzumədən qəsidi qismi dəxi məbzüldür. Dərvişlərin qa-
 pı-qapı dolaşib övliyalara aid oxuduğu mədəyih və qəsaid əğləbi türk-
 cə mənzum qəsidlərdir ki, türk — İran şairləri tərəfindən yazılmışdır.

Ədəbiyyatı — milliyyənin mənsur qismi də vardır. O da mənzum
 qismi kimi dini mövzular üzərinə yazılmışdır. Kərbəla faciəyi-əliməsi-
 nin tarixinə ehtiva edir. Bu qəbildən olaraq Dəxil ilə Qumrinin əsərlə-
 ri pək məruf olub, şahkar ədd edilməkdədir.

Elani — məşrutiyyətdən sonra İran-türk ədəbiyyatında da ufacıq bir
 əsəri — təcəddüd və tərəqqi görüldü. İntişara başlayan bir çox asari —
 mövqutə miyanında türkçə qəzetə nəşri də təcrübə edildi. Bu qəzetlər-
 dən biri Təbrizdə və digəri də Urmiyada nəşr ediliyordu. Təbrizdə nəşr
 edilən "Söhbət" ufaq qitədə sırf türkçə və avamın anlayacağı bir şivə
 və ifadə ilə yazılıyordu. Bu qəzetə İranın bəlkə də sırf türkçə və milli
 olaraq nəşr edilən, ilk qəzetəsi idi. "Söhbət" İran üçün yeni olan bir tər-
 zi-bəyan və təhririyyə ilə bərabər, qəyət yeni vəzndə fikirlər də daşı-
 yordu. İştə bu "cəsarəti" ömrünün az olmasına səbəb oldu. Şərq qadı-
 nlarının acınacaq hallarından bəhs və Şərqi qadınlara aid bəslədiyi sa-
 kin fikirləri tənqid edən bir məqaləsilə "Söhbət" Təbriz xocalarının tər-
 əssüb və ədəvətini cəlb etdi və nəticədə başladığı işi ibtidai təsisində
 tərk etmək məcburiyyəti — əliməsində qaldı. "Söhbət" 500-ə qədər bə-
 siliyordu. Müdir və mühərriri Peterburq İran səfərxanasında tul müd-
 dət məmuriyyətlərdə bulunmuş və az-çox avropalaşmış Mirzə Hüseyn
 xan idi. "Söhbət"dən əvvəl Urmiya şəhərində nisfi farsca, nisfi-digəri
 türkçə olmaq üzrə "Fəryad" namində bir qəzetə daha çıxıyordu. Axırən
 rus qüvəyi — əskəriyyəsinin istilası üzərinə düçari-tətil olan Urmiyada
 muntəşir "Fərvərdin" qəzetəsinin də türkçə bir sütunu var idi.

Azərbaycan türkləri. Qafqasiyada Azərbaycan şivəsində nəşr edilən
 türk qəzetələri Osmanlı mətbuatını da biraz oxurlar, hələ Tiflisdə çıxan
 məşhur məzhəkə jurnalı "Molla Nəsrəddin" Azərbaycanın hər tərəfində in-
 tişar etdiyi kimi, Azərbaycandan məzkur qəzetəyə yazı göndərən yerli
 müxəbirlər də vardır. Azərbaycanda məşhur İstanbul qəzetələrinin daimi
 əbünəçiləri vardır. İstanbulda nəşr olunan kitablar orada az-çox oxunur.

Bir iki sənə əvvəl, İstanbullu mütəqaid bir paşaya kəndimi təqdim
 edərkən, azərbaycanlı bir türk olduğumu bəyan eylədiyimdə möhtə-

niknam - yaxşı ad qoymuş
 rəzzaq - ruzi verən
 aram - dincəlmə
 nükət - incə, zərif fikirlər
 mütəzəmmin - əhatə edən
 məbzul - bol, firavan

şahkar - şah əsər
 mütəqaid - istehlafa çıxmış
 mucib - səbəb
 məruf - mə'lum olan

rəm paşa həzrətləri: "İmperatorluq xaricində də əcəba türk varmıdır?" — deyə soraraq, pek heyətləmə mucib olmuşdu. Ehtimal ki, İran türklərinin xüsusi bir türk ədəbiyyatı olduğunu da qarelərimizdən çoxu yeni bir şey tələqqi edəcəklərdir. Fəqət bu qədər qeyri-məruf İran-türk şüərasının bütün bu talesizliklərinə rəğmən fars şüərası ilə rəqabətə girişdiklərini Təbrizli bir şairin ləşbu fərdindən anlıyoruz:

**"Sabiqən zövq verirdi şüəraya Şiraz
İndi Şirazi keçib abi-həvayi Təbrizi!"**

VI

İrani-qədimin mərkəzində Sədilərin, Hafizlərin məcətti-rəsi olan Şirazın ətrafında fars məmləkətinin ta göbəyində milli həyatlarını heç dəyişdirməksizin yaşayan bir türk eli vardır ki, iranlıların belə bir çoxu onların türk olduğunu və yaxud oralarda kiçik bir "Türkistan" bulunduğunu bilməyirlər. Bu məqələmdə sizə kəndi qardaşlarından ayrı düşərək unudulan və bütün türk ələmincə məchul qalan bu "Türkistan"ı anladacağam. Bunlar ilk məqələmdə bir-iki sətirlə keçdiyim qaşqailərdir.

Qaşqai, yazın yaylaqlarda, qışın qışlaqlarda köçəri həyatilə yaşar, 350 min nüfusa malik böyük bir türk elidir. Yaylaqları mərkəzi İran şəhərlərindən İsfahan ilə İsfahandan cənuba doğru uzanan Abade, Gümsə və Məmeseni silsileyi-cibali ətrafında vəqə olub, Qazirun hüdudunda bitir. Qışlaqları isə Şiraz cənubunda vəqə Qazirun, Deşti və Deştistan ilə Feraşbənd qitələridir.

Fars əyaləti-cənubiyyəsində qaşqailərdən başqa "elati xəmsəyifars" namilə ərəb, Baxarlı, Bəsiri, İlanaplı, Nəfər namilərilə digər beş el ilə sair ufaq əşirətlər dəxi vardır. Fəqət bunlar miyanında qaşqailər gerek ədədcə, gerek təşkilatca, gerek istiqlal və iqtidarcə ən irəli gələn və ən sağlam bir kütlə təşkil edən bir əşirətdir.

Kəndi iddialarınca Çingiz xanın nəslindən gələn bu türk eli bu günə qədər istiqlalını mühafizə eləmiş və heç bir zaman digər ellərin təhti-idarəsinə daxil olmamışdır. Halbuki fars elləri belə bir mətanətə malik olmayıb, başqalarına məğlub olmuşlardır. Bir elin digər bir elə məğlub olub istiqlalını qeyb etməsi demək, o elin kəndi cinsindən olmayan digər bir elxaninin^x və yaxud dövlət tərəfindən təyin olunan yabançı bir məmurun təhti-idarəsinə düşməsi deməkdir.

məşqəti-rəs - doğulduğu yer
cibal - dağ

^x Elxani el rəisine aid edilir.

Qaşqailərin ana lisanları türkcədir, kəndi aralarında türkcə qonuşurlar. Şiraz da türk ismi ilə məşhurdurlar. Fəqət eyni zamanda bütün qaşqailər farscanı da bilirlər və bir farsa təsadüf edərkən o lisanı qullanırlar. Şiraz türkləri (yəni qaşqailər) tənəsubi-əndama malik, sağlam vücudlu və gözəl simalıdırlar. Hafizin və Sədinin qəzəliyyatında "türk gözəllərindən" pek çox bəhs ediliyor^x. "Şairlərin bəhs etdiyi gözəlliyi Şirazda türklüklərilə tanınan qaşqailərdə ciddən bulursunuz" — deyə bir səyyah bizzat mənə anlatmışdı. Qaşqailər vücudlarının sağlamlığı və bədənələrinin tənəsubu ilə həməhəng bir cəsəret və şücaət sahibidirlər. "Təşkilati-eliyyələr" dəxi o dərəcədə möhkəmdir. Sair ellərdən hər cəhətdən təfəvvüqləri vardır.

Qaşqai eli Kaşkəli, Şəşbölüyü, Bulverdi, Bollu, Dərəşöllü, Cərkani, Kələzən, Qüval-Sürxi-deyə səkkiz təifəyə bölünür. Hər təifənin başında "Kələntər"namilə bir bəy vardır. Məzkur bəylər elxaninin əmrinə tabedirlər. Elxanilik nəslən bəde nəslin xanxadələrdə, kələntərlikdə bəyzadələrdədir. Təifə kələntərlərin əzl və nəsi xanın imtiyazatı məxsusundadır. Fəqət elxani kələntər təyin edərkən eyni təifəyə mənsub bir bəyzadəni İntixab etmək məcburiyyətindədir. Nəkim elxaninin əzl və nəsi hüquqi — şahənəsindən olan şah da elxanini təyin edərkən xanxadələrdən birini intixab eyləmək ənənəsinə sadiq qalmaq məcburiyyətindədir. Yoxsa təyin olunan elxani el tərəfindən qəbul edilməz və üsyani mucib olur.

Qaşqailər xanlarını təqdis edəcəsinə möhtərəm tutarlar. Hər sənə novruz bayramında müayədə rəsmi icra olunurkən, hər evin elxaniyə bir qoyun təqdim etməsi adətdir. Bu surətlə xan hər sənə 70-80 min qoyun hədiyyə alır. Bu rəsmidən başqa mərasimi izdivac icra edildikən dəxi xana töhfə təqdim etmək adətdir. Bunlardan başqa türlü-türlü təqəddümlər daha vardır. Qaşqai xanları Cənubi İranın ən zəngin əsilxadələridir.

Pək yaxında azad edilən Sovlətəddövlənin əcnəbi bankalarında külliyyətli parası vardır. Eyni zamanda dəhşətli bir murabahaçıdır. Elxani əskərini səfərbərliyə almaq istədiyi zaman, atına minər və səmti — azimətinə doğru yürüyür. Carçılar "Xan getdi" — deyə bağırınca cəngavər Qaşqai süvariləri həp atlanır və bila təəmmül xanlarının arxasından qoşarlar. Təifələr beynində nize çıxıb iş müsədləməyə münəcər olursa, iğtişaşı təşkil ilə tərəfeyni barışdırmaq üçün Xanın hüzuru kafidir. Nə qədər azgün bir asi olursa-olsun, Qaşqai xanına təşhiri — silah etməz, xanı qar-

^x Hafizin "Əgər an türki-şirazi bədestərəd dile-məra,

Be xali — hinduyəş bəxşəm Səmərqəndü Buxararə" beyti məşhurdur. (O şirazi gözəl qıza iltifat edər, könlümüzü alır, eşqimizi qəbul eylərsə, yanağındakı qara xala Səmərqəndi də bağışlarız, Buxaranı dal)

sısında görünce ya təslim olur, tövbə edər, yaxud heç müqavimətdə bulunmayaraq elin içindən çıxıb gedər. Ən dəhşətli bir asiyyə xan zadələrdən bir cocuq yaxasından çəkərək xan çadırına gətirsə, bila-müqabilə təslim olur, fəqət çıdıra girincə hər nə qədər böyük bir günah işləmiş olsa da əfv olunur. Xan çadırına iltica edənlər amandadırlar. Digər ellərdən Qaşqai elinə iltica edən asilər də həqqi-amandan istifadə edirlər.

Tarla və otlaqlar taifə arasında təqsim edilmişdir. Bu təqsimatdan istifadə təmini və taifələr arasında, yaxud əfrad beynində vəqə olan davaların həllü-fəsləri kələntərlərə aiddir. Kələntərlər vasitəsilə həll olunmayan müşkülət xan hüzurunda həll edilir. Fəqət bu kimi işlər ələl-əksər xanın müavini olan bir bəy tərəfindən rəyət olunur.

Qaşqailər sənəvi İran dövlətinə 35-40 min түмән raddəsində bir vergi verirlər. Və bu vergi də kələntərlər vasitəsilə təhsil edilir. Bundan başqa icabında müsəlləh tufəngçi verməklə də dövlətə müavinət edirlər.

Qaşqailərdə 10-15 min tufəng vardır. Tufəngləri qismən verəndi, qismən də aynalıdır. Dövlət tərəfindən təslih ediləcək olursa, 50 min cəngavər çıxara bilirlər. Hər el kimi qaşqai eli də köçəri halında "alaçiq" deyilən çadırlarda yaşarlar. Yazı yaylaqda yaşarlar, əkdikləri buğdanı biçirlər. Son bahar gəlincə, yaylaqlarından qalxaraq qışlağa köçürlər. Qışlağa getdikləri zaman tarlaları qorumaq və suvarmaq üçün ətraf köylülərdən ücretli rəncbər təyin edirlər ki, bunlara "Qaşqai rəiyyəti" itlaq olunur. Qaşqai rəiyyətinə qışda yemək üçün sənəvi ikişər qoyun verdiyi kimi, buğda hasilatından da bir hissə çıxarır. Qaşqailərin intiqamı qorxusundan naşə mütəqalibdən heç bir kimsə, qaşqai rəiyyətinə təcavüz etmədiyindən, qaşqai rəiyyəti-ruəyanın ən məsududur. Mütəcəllibə təcavüzünə qarşı əmin qalmaq üzrə ətraf köy və "elal"dan qaşqai elinin ziri-cinahına bir çox mültəcilər dəxi sığınırırlar ki, bunlara "qaşqai tefərrüqəsi" deyilir.

Qaşqailər ələlümüm köçəri həyatı keçirdiklərindən heyvan bəsləmək və əkin əkmək ilə təəyyüş edirlər. Fəqət içlərində Bulverdi tayfasından bir qismi az-çox mədəniləşdiyindən və köçəri həyatına vida etdiyindən ticarətlə də məşğul olmaqdadırlar. Bunlardan başqa "qaşqai əmələsi" deyilən bir qism də vardır ki, el yaylaqda olduğu zaman mərkəbləri ilə bərabər Tehrana gəlir və paytaxt ətrafında vəqə mēdənən daş kömürü daşıyarlər. Son bahar gəlincə, yenə el içərisinə övdət edirlər.

murabahaçı - sələmçi
təşhiri silah - silah qaldırma
rəyət olunma - baxılma

radde - miqdar
ləhsil - əldə etmə, alma

Ümuri məzhəbiyyələrinə baxmaq və vəzəifi diniyyələrini ifa etdirmək üzrə qaşqai içərisində xoca və ya imam yoxdur. Xədəmati — məzhəbiyyələrini keçdikləri və qonduqları yerlərin ətraf köylərində mukim imamlara gördürürlər.

Qaşqai təvəifi beynində muntəzəməni müxəbirat icra edilməkdədir. Hər tayfanın kələntəri günü gününə olduğu yerin və tayfanın əhvali vüquatını müşir bir raport tənzim edər. Və sair kələntərlə elxaniyə gōndərir. Bu surətlə gərək kələntər və gərək xan elin mēntəqəi — həyatında cərəyan edən vüquatın həpsinə vəqtü zamanında mütəllə olur. Elxaninin Tehran və sair mühüm nōqtələrdə dəxi məxsus amilləri vardır ki, daimi surətdə kəndisinə raport göndərilir.

Köçəri və çöl həyatı- mütəziyyatından olaraq qaşqai qadınları çarşaf keyməzlər və ərəkəklərdən qaçmazlar, gərək düyünlərdə və gərək sair ictimialarda ərəkəklərlə bir məclisdə oturub qonuşurlar. Qaşqailər olduqca müsafirpərvərdirlər. Müsafiri qəbul etmək, hüsur və rahatını təmin etməklə isə qadınların öhdəyi nəzakətidir. Qaşqai qadınları iyi xalı toxuyurlar. Fəqət köçərili və çadır həyatı böyük dəstgahlar qurmağa müsəid olmadığından qaşqai xalıları ufaq qitədə "xalça"lardan ibarət olur. Türk xalçasının^x arqac və atmaları xalis yundan və rəngləri təbii və sabit olduğundan, satışı da pək iyyidir. Xalçanın bəhəri 80-100 түмәнə satılır. Naxışları Avropadan təqlid etməzlər, yerli naxış yaparlar. Fəqət kələntər xanımları ismarlama olaraq Avropavəri naxışlar da işlərlər. Xalçadan başqa qaşqai xanımları gözəl cicimlər və sırf qaşqailərə xas olub "gəbə" deyilən qayət qalın bir taqım kilimlər də toxuyurlar.

Qaşqailər külliyyətlil surətdə qoyun bəslərlər. Öküz, at və dəvələri dəxi boldur. Fars da quzuların Buxara qaragülünə bənzər qalpaqlıq dəriləri çıxdığından "Şiraz dərisi" - deyə epeyi quzu dərisi satılır. Ən ziyadə quzu dərisi satanlar qaşqailərdir. Sənəvi 8 min quzu zəbh edirlər. Yun dəxi qaşqai elinin ixracatı — mühümməsini təşkil edər. Qaşqailər aldıklarına müqabil buğda verir, satdıqlarına isə para alırlar.

Qaşqailərə xas olan bir taqım adət də vardır: xan nəslindən olan bir qız xan nəslindən olan bir qaşqai ərəkəklə izdivac etmək məcburiyyəti

ziri-cinah - qanadı altında
mülteci - penah gətirən
mərkəb - minik heyvanı
övdət - qayıtma
vəzəif - vəzifələr

təvəif - tayfalar
müşir - bildiren
mütəziyyəf - tələblər
zəbh - kəsmə

^xQaşqaide toxunan xalçalara Şirazda "Türk xalçası" itlaq olunur.

yətindədir. Kəndi xanədanından xaric yabançı birsinə varamaz. İndiki qaşqai elxanısının bütün fars əyalətinə hüsn və camalilə məşhur olan qızqardaşı bu ənənənin qurbanı olmuş, 35 yaşında olduğu halda təəhhül etməmişdir. İran şahzadələri və ricali tərəfindən vəqə olan təklifləri rədd etmişdir. Adətlərindən birisi də ananın və qızqardaşların həyat və məişətinin ən ufaq oğul öhdəsində olmasıdır. Ailə rəisi ölürsə, dul qalan anayı və təəhhül etməmiş qızqardaşları ən kiçik bəradər bəsləməyə məcburdur. Qaşqailərin Asiyayi-vusta türklərindən qalmıq və kazaxlarda olduğu kimi, öküzlərə yük daşıtmaları dəxi fars elləri arasında kəndilərinə məxsus bir adətdir. Oba köçərkən qadın alət və ədavətini və sair xəlif şeyləri öküzlərin sırtına yüklərlər.

Qaşqailər pək əski zamandan bəri cənubi-İranın digər mühüm bir elini təşkil edən bəxtiyarilə rəqabətdə bulunmuşlardır. Türk eli yaylaq zamanı Abadə və Camşa tərəflərində bu fars eli ilə təmasda bulunur və bəzən aralarında müsədimə də vəqə olur. Bu ixtilaf əsasən aralarında münazəun- fih ərazi məsələsindən nəşət edir. Qaşqai elinin məşrutliyyəti-idarə haqqında məşuk bir vəziyyət almasının əsas səbəblərindən biri də bəxtiyarilərlə olan iş bu rəqabətdir. Çünki Tehran hökuməti bəxtiyarilərin əlindədir.

İran Məclisi-Millisində qaşqailərin bir məbusu var idi. Məclisə gəndirmiş olduqları məbusla qaşqailər də vəlov ancaq rəsmən olsun, kəndilərini idareyi hazirə lehində göstərmiş oldular. Qaşqai məbus Hacı Məhəmməd Kərim xan türkmən məbusu adına Məhəmməd xan kimi, Məclisi-Millidə qiyafəti-milliyəsilə oturuyordu. Qaşqai qiyafəti-milliyəsi isə mövləvi məşayixinin qiyafətinə pək bənzər. Tıpkı mövləvilər kimi yüksək bir külah ilə uzun bir cübbə geyərlər.

M.Ə.Rəsulzadə

"Türk yurdu",

N4, 1911;

N2, 6, 9, 10, 12 /24/1912

Asiyayi - vusta- Orta Asiya
ədəvat - avadanlıqlar
sırt - arxa, bel
müsədimət - toqquşma

münazeun fih-ərazi - mübahisəli ərazi
məşuk - şübhəli
velov - həlta belə
göləh - papaq

İRAN TÜRK LƏRİ

İran nədir?

Bir çox zamandan bəri qəzetələrdə və dillərdə bir İran kəlməsidir doladır. Hər tərəfdə İrandan bəhs olunur. Teleqraflar oradakı faciəyi ixbar ediyorlar. "Zavallı İran"- deyə hər kəs təəssüf etməkdədir...

Bu İran nədir və nədəsdir?..

Əcəmistan deyə yad edilən bu məmləkət Satvət və salabəti-tarixliyyəsilə rub'i-məskunə hakim olmuş, şərqdən: Çin hüduduna, qərbdən Afrikaya, Misir və Yunan səvəhiline; Şimaldan Bəhri-Xəzər səvəhili-şimaliyyəsinə və cənubdan: Hindistan sahillərinə qədər yayılmış idi. Hal-hazırda isə səthi-coğrafiyası Fransa məmləkətinin üç misli /1.645.000/ zəngin bir qit'əyə malikdir. Şimaldan Araz nəhri, Bəhri-Xəzər cənubu sahilləri, Türkistan hüdudu boyunca Rusiya məmləkəti; Şərqdən Əfqanıstan və ingilis Belucistanı, cənubdan: Bəhri-Mühiti-Kəbir və Bəsre körfəzi (Xəlci-fars), qərbdən: Məmaliki-Şərqiyyəyi-Osmaniyyə ilə həmhüduddur.

İran əhalisi başlıca iki qismə ayrılır, bunlardan bir qismli farslar (fürslər) digər qismi də türklərdir. Bu iki ünsürü mühümmüdə başqa, kürdlər, ərəblər, ermənilər, lurlar və sair bir takım ufaq ənasir və əq-vam dəxi mövcuddur. Fəqət bunlar nəzəri-əhəmiyyətə alınmayacaq dərəcədə azdırlar.

İranın nüfusu on milyona qərib təxmin edilyor. Bundan üç milyona qərib bir qismi köçəri və əşirət halında yaşar: mütəbaqi 7 milyon əhali ziraət və ticarətlə imrari-məişət edərlər. Məhsulati-ziraiyyədən başlıcası meyvə, pirinc, pambıq və afyondur. İran ticarəti dəxi şayanlı-əhəmiyyət bir dərəcədədir. İyirmidən ziyadə məmaliki-əcnəbiyyə ilə münasibəti ticarətdə bulunur. İran mə'mulatından xalını çıxınca bir mövqeyi-büləndi vardır. İran ticarətinin sənəvi idxalat və ixracatı 371.456.369 franklıq bir yekun təşkil edir. İran münasibəti ticariliyyəsinə aid ümumi bir mülahizə və mütaliənin maraqlarına təəhhül üçün

ixbar-xəbərvermə, bildirmə
Satvət və salabəti-tarixiyyə - tarixin
gücü və qüvvəti
rub'i-məskunə - dünyanın dördde
birinə
səvəhil - sahillər

imrar-keçirmə
pirinc - çeltik
afyon - tiryək
sənəvi - illik
təəhhül - asanlıq

1325 Osmanlı sənəsi-maliyyəsinə təsadüf edən "Tahakuy yil"^x İran sənəi-maliyyəsinə aid gömrük statistikasından bi¹ iqtibas atıdığımız cədvəlin dərcini münasib bulduq.

Əsami hökumət	Miqdari- idxalat qran ^{xx}	Miqdari- ixracat qran	Məcmu idxa- lat və ixracat
Rusiya	226.580.980	262.523.064	489.104.049
İngiltərə məmaliki	153.326.467	31.572.481	184.898.948
Məmaliki Osmaniyə	16.989.464	41.803.773	58.793.235
Fransa və müstəmləkəti	13.272.789	7.754.804	21.027.593
İtaliya	2.770.067	9.281.830	12.051.897
Almaniya	9.963.164	843.122	10.806.286
Avstriya- Macarıstan	7.540.464	9.534	7.549.998
Əfqanıstan	3.915.223	2.962.644	6.877.897
Çin	499.689	147.564	6.094.239
Oman	749.617	4.781.176	5.530.793
Belçika	4.330.092	70.918	4.401.010
Cəmahiri- Müttəfiqai Amerika	337.332	2.552.967	2.890.299
Misir	3.700	1.378.655	1.382.355
İsveçrə	9.16.337	3.592	919.929
Flemenk	634.297	14.054	649.351
Maskat	108.097	203.301	311.380
İsveç	268.462	—	268.462
Zəngibar	221.010	28.120	249.130
Yunan	150	—	147.714
Norveç	350	—	350

^xƏski türk təqvimində sənələrin birer heyvan naminə izafə ilə ismi xasları vardır ki, indiki halda da İran ilə Əfqanıstan təqvimlərində bu hala riayət edilməkdədir. "Tahakuy yil" "Toyuq ili" deməkdir.

^{xx}qran - İranda pul vahidi, qran 2 quruşdur.

Zirəət və ticarətdən mədədə bakir işləri, nəssacılıq və digər bir takım el sənətlərlə bərabər heyvan bəsləmək və çobanlıqla vaxt keçirmək dəxi köçəri əşirətlərin ədədləri qədər qabili-əhəmiyyətdir.

Yarım milyondan dun bir ədədi yehudilərə, ermənilərə və zərdüştlərə çıxarıldıqdan sonra İran əhalisi tamamilə müsəlman və məzhəbəcə ələl-əksər şiadirlər. Əhli sünnet olanları da vardır.

Bir avropalı müdəqqiqin təxmini üzərinə İran ərazisindən qismi - əzəmi qabili-zər olduğu halda ancaq yüzdə iki hissəsi zirəət edilir. Bu ərazi-yi-məzru'e cüz'i bir qismi müstəsna olaraq, tamamilə "ərbab", "müllak" və "xan" deyilən mütəqalibə və dəərbəylərin yədi - inhisarındadır. Zürra'ın bilavasitə kəndi eydi-istifadələrində olan məzari ələl-əksər Tehran həvalisində vəqedir. Zira burası mərkəzi hökumət olmaq hesabı ilə bir parça dəərbəylər istilasından məsun qalmışdır. Mənəbi-sərvəti möhtəkir və təmahkar dəərbəyləri arasında təqsim ilə təhti-inhisara alınmış olan bu məmləkət, böylə bir keyfiyyəti-iqtisadiyyənin iqtizası olan bir idareyi-şəkimənin zəbunu olmuşdur. Bu üsulu-idarə dəərbəylük üsulundan ibarətdir. Şah kəndi mahallarında kiçik birer şah kəsən dəərbəylərinin mənəfini müdallə etmək üzrə şahənşah olmuş, adətən məmləkətin böyük feodalı kimi tələqqi edilə gəlmişdir. Məmləkətdə təbəqəti-nasin, mə'murini döv-lətin, qəza dəərbəylərinin, məqami-səltənətin haqq və səlahiyyətini tə'yin edən və təbəqəti-ictimaiyyənin yek-digərinə qarşı münasibətini tə'yin qılan yazılı bir qanun, e'lani-məşrutyyəyə qədər yoxdu. Kiçik feodallar (mütəqəllibələr) kəndi vilayətlərində, böyük feodal (şah) da bütün "məmaliki-məhrusə" də istadiklərini yapa bilirdirdi. Xülasə, hökumət "lə yus'əl amme yəf'el..."^xin tam mənasıyla "avtokratik" bir hökumət idi.

İran 3 min sənədən ziyadə bir ən'ənəvi-tarixiyyə ilə müftəxir məmaliki-şərqyyədir. Hələ əfsanələrdə 6 min il yaşadığı iddiasına da təsadüf edillir.

maəda - başqa, savayı
bakir - təmiz, saf
nəssacılıq - toxuculuq
dun - az
müdəqqiq - tədqiqatçı
qismi-əz'əmi - böyük qismi
qabili zər - əkinçiliyə yararlı

əraziyi-məzru'e - toxum səpilmiş
tarla
yədi - əl
məzari - əkin yerləri
məsun - qorunan, mühafizə edilən
mənəbi-sərvət - sərvət mənbələri
idareyi-şəkimə - güclü idarə

Qur'ani-Kərimin "Əl-Ənbiya" surəsinin 23-cü ayəsinin başlanğıcı. Ayənin mənası "Allah gördüyü işlər bərsində sorğu-sual olunmaz; onlar (bütün bəndələr) isə (tutduqları əməllərə görə) sorğu-sual ediləcəklər".

Bu uzun ömründə İran böyük fütuhata, şanlı günlərə, əzəmətli iqtidarlara malik olduğu kimi, bir çox dəfə dəhşətli inqiraz, xunlu hücumlara və həlim həzimetlərə dəxi məruz qalmışdır. Tarixi-tə'sisi əsatir və əfsanələrlə mühat olan bu məmləkət dünyanın ən qədim bir mütəssili-təməddünüdür. İndiyə qədər burada iyirmiyə qərrib sülaleyi-hökmdaran səltənət etmişdir.

Mövqeyi-coğrafi nöqtəyi-nəzərindən hüdudi təbiyyə malik olan bu məmləkət hər daim hücumları məruz qalmış, gerek Şərqdən, gerekse Qərbdən gələn cahangirlərin payı-istila və qələbələri altında çəynəmiş, əzilmişdir. Fəqət bu qədər mühamimata qarşı İran yenə milliyətini mühafizə etmiş, maddədən məğlub olduğu halda kendi fətehlərinə bir qələbəyi-mə'nəviyyə çalmış və bu sahədə hər vaxt qeyb etmiş olduğu istiqlalını iadə edə bilmişdir. İranın bu əhvali-ruhiyyəsinə tərjüman olaraq mü'ərrixin və münəqqidindən bə'zilər "İran kendi qaliblərinə qələbə çalan bir məmləkətdir" - demişlərdir. Bu qələbənin qələbəlislam bir nüməyi-möhtəşəmini Dəmirçi Gavə ixtilalı - millisi təşkil edir. Əsatiri-qədimiyyə müstənid bu ənənəvi milli bir vəchiati təsvir edilməkdədir. "Ərəbistan Şibhi" cəzirəsindən, Maskatdan bir ünsür xüruc etmiş, İranı istila etmiş. Bu müstəvliyanı - ərəb ilana pərəstiş edərlərmiş. İlanpərəstlərin padşahı olan Zöhhak zülm və dəhşəti ilə mə'ruf imiş. İşdə bu zalım adı və rəf'əti ilə məşhur olan İran şahı Cəmşidi taxtından devirmiş, İranı atəşi-zülm və bidad ilə yakmağa başlamışdır. Qədim iranlılar öküzü təqdis edərlər. Zöhhakın avaneyi-daləsi isə bu müqəddəs və əhalicə müəzzəz olan heyvanları hər alır və tələf edərlər. Bundan başqa zöhhaklar mə'budları olan ilanlara gündə birer iranlı cocuğunu qurban kəsərlər. Hər gün kur'a üzərinə birer iranlı ailəsi sevgili övladının ixtilafilə diltərəş oluyordu, zülm və e'tisaf həddi-qayəsini bulmuşdu. Zərdüşt məzhəbinin mənsubları şiddətlə təqib edilyor, əmlakı müsadirə, əmvali tarac, övladı, əhfadı da qətl olunurdu.

İştə iranlılarca eydi - milli sayılan Novruz günü Gavə deyilən bir dəmirçinin əvvəlcə böyük və sonra kiçik oğlunu alaraq götürmüşlər, ilanlar naminə qurban olaraq kəsmişlər. Qeyrətli pədəre vurulan bu dərbeyi-fəci' İran hissiyyat və vətənpərvəranəsini təhrir edir, sevgili ciyərparlalarının itlaflı ilə diltun olan dəmirçi peşkirini bir sopa ucuna ta-

inqiraz - dağılma, məhv olma
xunlu - qanlı
vəhim - qorxulu
həzimet - məğlubiyyət
mühat - əhatə edilmə
mühacimat - hücumlar

mü'ərrix - tarixçi
qələbəlislam - islamdan qabaq
müstənid - dayanan
şibhi-cəzirə - yarımada
müstəvili - istilacı

xar, dini, milləti və namusunu təhqir edən Zöhhak hökumətinə qarşı e'lanı-üsyan edir. Başına can-sipər bir ordu toplar, saraya hücum edir, İran taxtının qasibi olan Zöhhakı qətl ilə, Cəmşidi-adilin həfidi, İran taxtının sahibi-həqiqisi, Firiduni kəndi taxti-movrusuna iqad edir. O vaxta qədər hənz gənc olan Firidun, "Zöhhakın qorxusundan dağlarda yaşarmış".

Asari qədiməsindən böylə bir ənənəti - qəhrəmaniiyyəyə malik olan İran, bə'dei-islam dəxi şanlı ənənələrə malikdir. Bu dövr-tarixdə dəxi İran cahani-islamiyyət və insaniyyətdə bir səfəhi-şan və şərəfət sahibidir. Hələ islamiyyətdən sonra İranın məşiməyi-fəyyazından doğan dahiyani-elmü-ədəb ilə əbədd İranın mədari-fəxrü mübahatı olacaqdır.

Mühərririndən birisi "ərəblər islamiyyətin müvəllidi, iranlılar mürəbbisi, türklər də müdafiəçisidir" - demiş idi. Mühərriri-möhtərəm ərəbi-elm və tədqiqə məchul bir həqiqəti kəşf deyilsə də milləti - islamiyyənin islamiyyətə nə dərəcədə əlaqədar olduqlarını tərif üçün pək münasib bir təbir bulmuşlardır.

Əvət, islamiyyət və ələmi islamın ən böyük mürəbbiləri ədd edilən Razi, Bəyzavi, Firuz-Abadi, İbni-Sina, İbin-Hacib, Zəməxşəri, Gəzali kimi islamiyyətin birer rükni-rəkini^x olan füzaleyi benam hər İranın yetişdirmiş olduğu mütəəllimlərdir.

İran tarixi-axirində Nadir şah kimi bir dahiiyyəyi-zaman dəxi nəzəri-tətebbö'ə cərpıyor. İranın təhlükəli bir zamanı idi. Əfqanlar paytaxti məmləkətə olan isfahana qədər gəlmişdilər. Böylə vəxim bir halda Xorasan tərəflərində Nadirqulu namində bir rahzən zühur edir. Əvvəlcə bir könüllü sırası ilə iş görər və cəsur bir komandan surəti ilə məmləkəti fəlakətdən qurtarır: bə'dəhu sülaleyi-səfəviyyədən sonuncusu və su'i-əxlaqından naşi mənfuri-millət olan Şah Təhmasibi xəl' ilə iqtidarı kendi əlinə keçirir və bi'laxirə məqami-hökmdariyə keçərək Nadir Şah olur.

mə'ruf - məşhur, tanınmış
rəfət - mərhəmət
bidad - ədalətsiz
təqdis - müqəddəs sayma
avaneyi-dalle - yolunu azmış
köməkçilər
müəzzəz - əziz
kur'a - püşk
diltərəş - faciəli-qüssəli
e'tisaf - haqsızlıq
əmvəl - mallar, mal-dövlət
əhfad - nəvələr

eyd - bayram
pədər - ata
dərbeyi-fəci' - faciəli zərbə
iltaf - öldürülmə
diltun - ürəyi qan
peşkir - el dəsmalı
qasib - qəsb edən
həfidi - övlad, nəsl
taxti-movrus - miras qalmış taxt
iqad etmə - ötürmə
məşiməyi-fəyyaz - coşğun cift
mürəbbi - tərbiyyəçi
ədd etmək - saymaq

^xrükni-rəkn - möhkəm dayaq, sütun

Nadir şah İrani təhti-istilalarına alan əcnəbiləri tamamilə tərd edir, fəqət bununla da qalmaz, Hindistana qədər gedər. Təsxiri bir çox fəthlərə sihulətlə müyəssər olmayan o zəngin qit'ələri İran xəritəsinə daxil edir. Bir tərəfdən daxil müasiri olan Böyük Petroya ultimatumlar göndərir.

Bir əzmi-ahəninə malik olan Nadirin məzayayi-nadrləsi yalnız sahib seyf olması ilə də qalmıyır idi. İttihadi-islami tövhidi-məzəhib şəklində əlzm görərək bu xüsusata kəndi fikrini Osmanlı sultanlarından müasiri bulunan Sultan həzrətlərinə daxil bildirmiş idi. Nadir Şaha Avropa münəvvərləri Şərq Napoleonu deyərək.

İran üdəbasının Şərq aləmində, xüsusilə cahani-islamda ki mövqeyi-büləndləri daxil heç bir vaxt nəzəri-diqqət və tətəbbö'dən dur tutulmamalıdır. Firdövsilər, Mollayi Rumlər, Sə'dilər, Hafizlər yetişdirmiş olan bu məmləkət o dühati-qələmin yüksəklikləri sayəsində lisani-farsiyi ehyə edərək, onu Şərqin fransızcası mövqeyinə is'ad etdirmişlərdir. Bu böyük ədəbiyyatın Osmanlı ədəbiyyatına etdiyi tə'sir mə'lumdur. Bir vaxt dövləti-Osmaniyyənin mühərrirəti-rəsmiyyəsi farsca olduğu kimi, Yavuz Sultan Səlimin farsca inşa etdiyi əş'arı da məşhurdur. Namiq Kamal bəy, türklərin o böyük şairi-atəş-zəbaninin yazılarda, yunanlıların Homerinə müqabil olan "Şahnamə" sahibi Əbülqasım Firdövsinin ruhu və onun səlasəti - inşa və məhəbbəti-şəriyyəsi təzahür etməkdədir. Namiq Kamal mərhumun "Şahname"yi-əzber bildiyi mərufi-xəvəssdir.

Xülasə, Yunanıstan mədəniyyəti və Yunan qövmi Avropa aləmi-xristianisince nə kimi bir şöhrətə sahib isə Şərq və aləmi-islamca da İran öylə bir ən'ənəyi-tarixiyyəyə malikdir.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"Səbilürreşad" N30 /212/.
13/26/ sentyabr 1912

füzalə - fəzil adamlar
nəzəri-tətəbbö' - nəzər-diqqət
rahzən - yolkəsən, quldur
bə'dəhu - ondan sonra
tərd - qovma, uzaqlaşdırma
təsxir - istila, ələ keçirmə
sihulət - asanlıq
ahən - dəmir
məzaya - məziyyətlər
seyf - qılınc

tövhi di - məzəhib - məzhəbləri
birləşdirmə
əlzm - daha lazım, gərəkli
dur - uzaq
dühati-qələm - qələm dahiləri
is'ad etmə - qaldırma
səlasət - səlislik
xəvəss - şəxsiyyətlər, görkəmli
adamlar

HÖKUMƏTİ-OSMANIYYƏ İLƏ İRAN BEYNİNDƏ MADDİ VƏ MƏNƏVİ RABİTƏLƏR

Əvət, tarixi, ənənəti, mənəviyyatı ilə bütün Şərq aləmində mərbut olan İran, din, cinsiyyət, adət və 300 fərsəx tulunda böyük bir hüdud ilə məmaliki — Osmaniyyəyə hər məmləkətdən ziyadə mərbutdur.

Şərqdə hissiyyat hənzur böyük bir əhəmiyyətə malikdir. Bu əhəmiyyət məsaili siyasətiyyədə də rol oynamaqdadır. Fəqət bu hissiyyatdan başqa millət və dövlətləri yekdigərinə rəbt və təqrib ilə fəsl və təfriq qüvvətini haiz şəraitli — maddiyə daxil İran ilə Osmanlıyı yekdigərə kamilən mərbut qılacaq və bu iki məmləkəti-islamiyyəyi məhəbbəti — müteqabiləyə məcbur edəcək bir mahiyyətdədir.

Millətləri yekdigərinə yaxınlaşdırən, beynlərini təlif edən və hüsnü-münasibətlərini təyidə xadim qılan bir qəç əsaslar vardır:

Bunlardan birincisi: ticarət və mənafeyi — iqtisadiyyədir.

İran ilə Osmanlı ticarəti və mənafeyi — iqtisadiyyələri nəzəri — diqqətə alır və bu cəhətin keyfiyyəti-haliyə və müstəqbələsi tədqiq edilirsə, İran parasının qasib əllər inhisarına keçməsilə Osmanlı ixracatı-müstəqbələsinə varid olacaq dərbələrin nə qədər vaxim olacağı — şimdiden təsəvvürə almamaq bu xüsusata dur-əndişənə düşünməmək qabil deyildir.

Şəraitli — vədədiyyeyi-milətdən iştiraki-din və adət bir amili-müəssir ədd edilməkdədir.

Əyyami-qədimdə bir əsəri cəhəlat və qəflət olaraq, xudkamani-qövm kəndi ehtirasatı-zatiyyətlərini təqib məqsədilə bu iki millətin arasına bir çox ixtilafatı-məzhəbiyyə soxmuşlardır. Azacıq bir hərəkəti — tərəqqipərvərənə ilə bu münafirətə nəhayət verilə bilir.

Hal-hazırda isə bu iki millət anlamaq üzrədirlər ki, Quranı, Kəbəsi, peyğəmbəri, qibləsi bir olan müsəlmanlar arasında heç bir mübayinət yoxdur. Zətən inqilabati — axirə artıq o qəflətləri meydandan qovmaqda, əhrari-tərəfeyn bu cəhəti təshih üçün uğraşmaqdadırlar. Bu gün İrandaki təsəvvürat, təxəyyülat, tələqqiyyat on sənə bundan əvvəlki kimi deyildir. Hər şeydə olduğundan ziyadə bu məsələdə də bir inqilabın, bir inqilabi fikrinin kəsbi-müvəffəqiyyət etdiyi görülüyor.

Dövri-məşrutiiyyətdə nəşr edilən İran mətbuatı, irad olunan nitqlər,

fərsəx - ağac (uzunluq ölçüsü)
təqrib - yaxınlaşdırma
təlif etmə - birləşdirmə

müstəqbel - gələcək
münafirət - nifrət etmə
mübayinət - zidiyyət, fərq

moizələr tədqiq edilirsə, həp Mirzə Ağa xan Kirmaninin bu əşarında-ki məqsədi—vifaqçuyana və ittihadpərvəranə meydana çıxar:

Na mixastəm ta ke islamiyan,
Bevəhdət bebəndənd yeksər-miyan.
Həmə dusti bahəm əfzun könənd,
Ze del kini dərinə birun könənd.
Gər - islamiyanra fəzayət şərəf
Nifaqü cüdai şəvəd bərtərəf
Şəvəd türk İran və İran çu türk
Nəmanənd doyi dər şahani simürg.
Ze delha zəd in kine zud,
Nəquyənd sünni və şiyyə ke bud.^x

İştiraki —din və adət, bu qəvi bir rabiteyi-mənəviyyədir. Avropalı- lar bundan olduqca istifadə ediyorlar. Tərəqqiyyati-siyasiyyəyi və ictimaiyyələri İran və Osmanlı məmaliki dərəcəsinə olan dövlətlər isə bundan daha sühulətlə müntəfi ola bilərlər.

Tövhibi —lisan və irq dəxi dövlətləri yekdigərinə rəbt edən vəsaili ciddiyyəndir.

İran kütleli-islamiyyəsinin mühüm bir qismini (üç milyondan fəzlə) türk ünsürü təşkil edir. Şimali İran, Azərbaycan qismi, həp türkcə təkəllüm edərlər. İran türkləri Osmanlı və Rus hüduqları boyunca sakin olduqlarından həm Qafqasiyada, həm məmaliki-Osmaniyyədə yaşayan kəndi həmcinslərlə qonşu olduqlarından bu məmləkətlərlə bir çox münasibəti-ticariyyədə bulunuyorlar.

müntəfi - faydalanan
tövhibi-lisan - dil birliyi

təkəllüm - danışma, söyləmə

^x İstədim ki, müsəlmanlar,
Birliyə bərabər bağlansınlar.
Hər kəs arkadaşlığı bir-birilə artırsın
Qəlbələrindən kinlərini atınsınlar,
Müsəlmanlar şərəflərini artırsınlar.
Nifaq və ayrılığı bərtərəf etsinlər.
Türk və İran, İran və türk kimi olsun.
İki böyük şah arasında ikilik qalmasın.
Kinlərini qəlbələrindən həməni təmizləsinlər,
nə sünni, nə şiə söyləməsinlər.

(Tərcümə əsərin 1993-cü il İstanbul nəşrindən götürülüb - Ş.H)

Osmanlı vilayəti-şərqiyyəsi emar edilir, türüq və məabir inşa edilir-sə, ticarət və sənətdə müştəbbis və qayət fəal olan İran ünsürü osmanlılar ilə daha ziyadə münasibəti-mədəniyyədə bulunacaq, bu iki dövlətin mənafeyi müştərəkə və müştəqbələsinin təmininə həsr-i qey-rət edə biləcəklərdir.

Şəraitli-mühümməyi —məzkurədən biri də məmləkətlərin mövqeyi-coğrafiyalardır.

Osmanlı məmaliki-vaseəsi şərqən: Bəsra, Bağdad, Mosul, Van və Ərzurum vilayətləri ilə üç yüz fərsəx uzun bir xətt boyunda İran ilə həmhüduddur. Bugün İran hökuməti həmdin və həmcins olduğdan başqa təcavüzi bir vəziyyət alacaq halda da deyildir.

Böylə bir hala gəlincəyə qədər Osmanlı hüdu-di-şərqiyyəsinin mühümməti-tədafiiyyəsi də təbii təşkil edilmiş olacaqdır. Şimdi İran hökuməti yerində bu məmləkəti-islamiyyəyi 1907 itilafnaməsilə kəndi be-yinlərində təqsim etmiş olan ingilis və rus hökumətləri birləşəcək olursa, hüdu-di-şərqiyyəmizdə deyil, İran sərbazı, rus kazakı ilə Hindistan sipahisi əxzi- mövqə edərsə, Türkiyənin vəziyyəti —sovqul-çeyşiyyə və əskəriyyəsi bədi-əndişə olmazmı? Hal-hazırda hüduqlarının mühafizəsi üçün yüz minlərcə əsgər silah altında bulundurmaq məcburiyyətində qalan bir hökumət əlbəttə ki, bu xüsusi nəzəri ihmali ilə görəcək bir halda deyildir. Bu qədəri vase bir hüdudu Rus və ingilis qüvvəyi-müttəhidəsinə qarşı müdafiə etmək nə qədər maddi və əs-gəri müsərifət altına giriləcəyini göstərmək üçün pək durbin olmağa lüzum yox. Bu bir kərə düşündülmü: İranın mövqeyi — coğrafiyası Osmanlı ölkəsinə nə qədər mərbut olduğu, bu məmləkətlərin müqə-dərati-siyasiyyəsinin yekdigəri üçün birər həyat və məmat məsələsi təşkil etdiyi anlaşılmamaq qabil deyildir.

Tedad etdiyimiz bütün vəsilədən maəda əfrad və əqvami yekdigərinə səmimi bir surətdə mərbut qılan mühüm bir səbəb daha vardır ki, o da müştərək bir düşmən bulunmaqdır.

Qarşılarında bir düşməni- ümumi bulunduqca mənafeyi və amali-xüsusiyyə ikinci dərəcədə qalmalıdır. Aralarında irs davası olan əfradi-aillə və ya hüdu-d münəqişəsi olan ərbabi-müzərəə tərəfələrinin və yaxud tarlalarının müştərək və ümumi bir düşmən tərəfindən qəsb edildiyini görüncə, düşməne və münəqişələri tərk eyləmələri müqtə-zayi — əql və hikmətdir.

emar - abad etmə
türük - yollar
məabir - keçidlər
vase - geniş

sovqul-ceyş - qoşun yerləşdirmə
müsərifət - xərclər
tedad - sadalama

İran və Osmanlı məmaliki-həmcivari xüsusi olaraq bir çox mənafeyi-müştərəkə sahibi olduqlarından başqa, muma müştərək düşmənlərə dəxi məruzdurlar. Bunlar da 200 sənədən bəri məmaliki-islamiyyəyə qarşı ehtiraslar pərvərdə edən, hər qaç sənədə bir gerek İran və gerek Osmanliya elani-hərb edərək, mütevalyen bu məmləkətlərdən birer qite qoparan və qüvayi — müdhişlilərlə hər iki dövlətin paytaxtlarına qəder hücumlarını isal edən bir təhlükəyi-bərriyyə ilə, aləmi-islamın dostu sifətilə keçinən, məhəbbət və məvəddətini gerek İran və gerek Osmanliya pek ağır fiatlarla satmış olan dəhşəti — bəhriyyədən ibarətdir ki, onların müttəhid və müttəfiq bir qüvvət şəklində əc-zayiməram və tətbiqi əmələ qərar vermələrilə ərkanı-məmaliki-islamiyyə içində bulunduğumuz tənəzzülati-müəssifəyə uğradılmışdır.

M.Ə.Rəsulzadə

"Səbilürreşad"

N 31(213),

20 sentyabr (4 oktyabr) 1912

DÜŞMƏNİN HÜCUMUNU BƏKLƏRKƏN...

Başda Bolqarıstan olmaq üzrə Balkan hökuməti-səğirəsi bizə elanı —hərb edəcəklər!..

Bu xəbər İstanbulu böyük bir həyəcana gətirdi. Keçən həftə İstanbullular böyük bir gələyani-həmiyyət içində davul, zurna, atəşin nitqlər, səmimi və harr alqışlar və bitabanə bir səbirsizliklə Balkan dövlətlərinin müttəhid ultimatomlarını bəklədilər... Keçən cümə günü İstanbul soqraqları bir məşhəri-həmasət kəsilmişdi. Müxtəlif firqələrə mənsub natiqlər eyni bəyanatda bulunuyor, müxalif və müvafiq həpsi yekavaz olaraq: "Yaşasın hərb, yaşasın osmanlılar!" — diydölər.

Ertəsi gün vilayətdən gələn teleqraflar bütün məmaliki- Osmanliyanın dəxi İstanbul əsridə meydanlarını canladan işbu nıdayi-həmiyyətə həməvaz olduqlarını göstərmıyordu? Və zənn edərım ki, bu nıdalar yalnız məmaliki — Osmanliyyəyə inhisar etmiyör, can qulağımla Hindistan, Əfqanıstan, İran və Qafqasıya kimi, Türkünstan, Bu-

ərbabi-müzərəə - əkin sahibləri
müqtəzayi-əql - ağıln tələbi
muma - nəzərdə tutulan, bəlli
mütəvali - ardıcıl, mütəmadi

davul - təbil
harr - qızgın
bitabanə - səbirsizliklə
həmasət - coşğunluq

xara, Kırım, Kazan, Misir, Tunis kimi məmaliki — islamiyyənin dəxi mərkəzi-xilafətdə ıbraz olunan işbu həyəcanlarla həmə gələyan oldu-ğunu və oralarda ki, ərbabli-həmiyyətin hərimi — məneviyyətdən qopan: "Ey aləmi-islamın son nöqteyi-ümidini yədi-inhisarında bulunduran qardaşlar, Allah eşqinə, icab edən dirayət və həmiyyəti əsirgəməyiniz!"- məalində bir səyhayi-iqaz dinliyorum. Çünki Trablusqərb müharibəsi üzərinə aləmi — islamda görünən həyəcani-mənevi, Darsəadət təkı firqə mübarizati üzərinə Hindistandan çekilən intibahavər teleqraflar, məmaliki- islamiyyədən Osmanlı Hilal-Əhmər sandığına göndərilən paralar bu xüsusata pek də nikbin olmayan ürayımə az çox bir həssasiyyət vermişdir.

Ah, yədi-qüdrətimdə olsaydı da keçən cümə günü İstanbul almış olduğu o şəkli-mühəyyəyi eynilə əksəri-ələmə, xüsusiylə məmaliki-islamiyyəyə göstərədim. Həmə arzu edərdim ki, hürriyyət və itilaf ilə "İttihad və Tərəqqi"-nin ayrı-ayrı yapıdqları mitinqləri bir həyəti-müttəhidə şəklində göstərə biləydım!..

Əvət, mənəə osmanlılar, bilafərq məslək və millət, vətəni-müştərək yolunda pəkvücad olduqlarını ələmə bildirmək istədikləri zaman yekvücadluğa zərrə qəder şübhe ərəz edən hər şeydən saqınmalı idilər.

"Vətən məsələsində osmanlılar müttəfiqdır!"- sözünü hürriyyət və itilaf natiqəpərdazları ilə "İttihad və Tərəqqi" xətlələri yan-yana və bir mitinqdə bəyan etmiş olduqları təzahürati-milliyəyi mənən dübala etmiş olurlardı. Böylə müttəhidən, müttəfiqən ayrılıq, qeyrilik izharına meydan vermədən ən ciddi və ən səmimi firqə nümayışlərinin şahidi-məsudu olacağıımızı əlbət ki, ümid edəriz. Səadətı məmləkət və mənafeyi — millət icab edərkən, bunu qeyur, vətənpərvər osmanlılardan bəkləmək çox deyildir, zənn edirəm.

Aləmi-islam üzərinə hücumun biri bitmədən digəri hazırlanıyör!..

Mərakeşin fransızlar əlində, İranın ruslar pəncəsində inlədiylini, Trablusqərbın İtalyan şakilərinin hücumuna məruz qaldığını, bu kərə də Balkan hökuməti səğirəsinin bizə qarşı şimardiqlarını və onları şimardan düvəli-müəzzəmədən bəzillərinin vəqe olan teşkilatını görün-cə müsəlmanların "Əcaba bir hərbi-səlib qarşısında mıyız?... " deyə düşünmələri təbiidir. Bu suala müsbət bir cavab vermək üçün zahirde bir çox əsbab və dəlail vardır. Fəqət içimizdə məsələnin böylə olmayıb

hərim - müqəddəs
dirayət - bilik
məal - arzu
səyhayi-iqaz - oyatma çağırışı

mühəyyə - hazırlama, hazır
xətib - natiq
dübala - ikiqat yüksəliş

da digər səvaiqi —batiniyyəsi olduğunu söyləyənlər və böylə düşü-
nənlər də az deyildir.

İsbati-müddəa etmək üzrə tərəfeyi bir takım dəlail sərd ediyor və
hər kəs kəndi nöqtəyi-nəzərindən həqayiqi-siyasiyyə və ictimaiyyəyi
xüsusi bir surətdə təhlil ediyor. Tərəfeynin dəlailini nəzəri-diqqətə al-
mamaq qəbil deyildir. Fəqət bu böylə olmaqla bərabər, təbil ümumi
bir hücum qarşısında bulunduğumuzu içimizdə inkar edən kimsə də
yox!

Əvət, mahiyyətində ixtilafımız olsa da, keyfiyyətində həpimizin
müttəhid olduğu müdhiş bir hücum qarşındayız! Bəzimizcə: bu xris-
tianlığın islamiyyətə, bəzimizcə Qərbin-Şərqi, bəzimizcə də kapita-
lizmin-feodalizmə qarşı bir hücumundan ibarətdir!

Təbil, bunları arayıb araşdırmaq faydasız deyildir. Zira üzərimizə
gələn bəlanın nədən ibarət olduğunu və nə kimi qüvvətlərə malik ol-
duğunu öyrənməliyiz ki, ona görə də çarə düşünelim. Mərz təşxis
olunmayınca əlac təyin ediləməz.

Fəqət biz ictimadati-siyasiyyəimizdə məttəssüf ixtilafatı o dərəcə-
yə vardırırıq ki, vəqə olan hücumların ümumumuza deyil, müəyyən bir
takim heyətimizə qarşı icra edildiyinə belə sahib olduq.

İrandan bulundum. Bu zavallı məmləkəti-islamiyyənin bir qəzetəçisi
olmaq xüsusiyyətilə az-çox ələm və məsərrətdə işitirəm etdim. Ora-
da müarizlər içində "filan firqə sərkara gələrsə, məmləkət məhv olur"
—deyən bir firqəni gördüm ki, zimami-hökumət əllərində ikən rusların
Təbrizdə ikinci bir faciəyi- Kərbala ayaqlandırdıqlarını gördülər və
İran hüquqi-hökmanisinin mühil bir takım şəraitə-vahiməyi mütezəm-
min rus ultimatumunu qəbul etmək məcburiyyəti-əliməsində qaldılar.
Nasıl ki, onların yerində "fəzlə vətənpərvər" tələqqi edilən digər İran
firqəyi —siyasiyyəsi olaydı, bundan daha iyi bir nəticə hasil edə bil-
cəyi də məşuk idi...

İstanbula gəldim. Doğrusu İrandakı ixtilafati-ictimadiyyənin eynilə
burada da hökmfərma olduğunu müşahidə etdiyim üçün pək mütəəs-
sif oldum. Buradakı mübarizəti-siyasiyyə o qədər İrandakına bənzi-
yord ki, "İtaliya Dövləti-Aliyyəyə deyil, müəyyən bir cəmiyyətə elan-
hərb etdi" deyə düşüənələr belə oldu. Sonra böylə bir ittiham altında

qalanlar da "müarizlərimiz italyanlarla təşriki-məsai etdilər" kimi nəş-
riyyatda bulundular.

Böylə ixtilafatın nəticəsi də dövləti-müəzzəmli-Osmanliyyəyi o qə-
dər zəif göstərdi ki, hətta Balkan dövlətləri belə meydan oxumağa
başladılar. Məlum olduğu vəchlə Balkan hökuməti — səğiresinin uyu-
şulmaz, bəşirilməz bir çox mənafeyi-mütəzaddələri vardır. Bütün bu
mütəbayin mənafeyi miyanından bir nöqtəyi-ittilaf bularaq, əleyhlimizə
müttəhid bir qərar vermələrinə kəndilərindən, hətta sığındıqları düvə-
li- müəzzəmədən ziyadə müsəldə edən nədir, biliyurunuz? Biz və
bizim ixtilafati-daxiliyyəimizdir! Onlar bizi ihtirasatı — siyasiyyə ilə
aludə, yekdigərimizlə bəşirilməz düşmən kimi gördülər və bu halımızla
mənen və maddədən zəif olduğumuza hökm etdilər. Rəkaz nöqtələrdə
uyuşa bilən Balkan dövlətlərinin ittihadı əskərisini təris edən bizim
halımızdır.

Mərz müzminləşməyincə tədavisinə lüzum görməyən Şərqi ruhu-
muz ancaq indi anlıyır ki, ixtilafi-ictimadiyyəyi "biz olmasaq məmləkət
məhv olur" düsturuna rəbt etmək böyük bir xətdir. Həm də bəzən ci-
nəyətələr qədər məsuliyyətli olan xətalardan!

Bu gündən etibarən bu müzir ixtilafat qalxsın və bu həftə içində
bəzi etdiyimiz bəyanatı-vətənpərvərənə fəvqələdə məvaqədə söylə-
nilməsi moda olan müvəqqəti sözlərdən olmasın! Çünki bilməliyiz ki,
bu gün Cəbəli-Tariq boğazından ta Ceyhun nəhri səvahlillə qədər
aləmi-islama qanlı dərbələrinə məruz qalan həmlələri hər bir nöqtəyi-
nəzərdən təhlil edərsək, nəhayət bizə qarşı müdhiş bir hücum olması
keyfiyyətində iki rəyimiz olamaz. Həpimiz, işbu mühaciməti-qəddara-
nə ilə dilxunuz, bu mühacimlərdə kimsəyə rəhmü-mürüvvət yoxdur,
maazallah fürsət bularlarsa, həpimizi bir dərəcədə əzəcək, çeynəy-
cəklərdir! Bir zəlzələ, tufan, bir saiqəyi-asimani nasil bir abid ilə bir fa-
siqi təfriq etməzsə milliyyətimizi, dinimizi təhdid edən bu qanlı hü-
cumlarda əgər müttəhid olmasaq, içimizdən firqə ayırmayaraq həpi-
mizi öylə əzəcəkdir!

Hücumların önünü almaq üzrə tədabiri —heyatiyyədən bəhs olu-
nur, bu xüsudə müxtəlif nəzəriyyələr sərd edilirsə anlıram, fəqət mü-
hacimat bir əmri-vəqə şəklini alınca, artıq yaşamağa əzm etmiş mil-

ğayur - qeyrat çəkən
şakilər - əsgərlər
şimarmaq - maritlamaq
dövəli-müəzzəm - böyük dövlətlər
dəlail - dəlillər

səvaiqi-batiniyyə - daxili səbəblər
ictimad - çalışma
məsərrət - sevinc
sərkar - vəzifə
ziman - cilov, yüyən

mühil - hiyləgər
mütəzadd - bir-birinə zidd olan
rəkaz nöqtələr - dayaq nöqtələri
təhris - həvəsləndirmə

müzmin - xroniki xəstəlik
məvaqə - mövqələr
maazallah - Allah ələməsin
saiqə - lldırım
abid - mömin, ibadət edən
fəsiq - əxlaqsız

lətlər üçün yalnız bir şey qalıyor ki, o da:

Bir fərdi —vahid kimi qiyam etmək, mühaciminə qarşı qoymağıdır!

* * *

Səfərbərlik elan edildikdən sonra sünufi-müxtəlifeyi-millətə gözü-kən vətənpərvəranə heyəcanlar, osmanlılarda böylə "bir fərdi — vahid" kimi qiyam etmək ruhun sönmədiyini məal-məsaf göstərir. Hüduda sövq olunan əsakiri —islamiyyə və osmaniyyənin tövri-dilaranə-sini seyr edincə insanın qəlbinə bir inşirah gəlir. Osmanlı nami cəladətini tarixi cəng və vəqənin dibaçeyi — məxfəratı edən şanlı Osmanlı İslam qəhrəmanlarının heykəli — mühib və dehaşi nəzəri — xəyaldə bir rəsmi keçid yapıyor. Sair məmaliki islamiyyənin müdafiəsiz bir halda düşmənlər əlində inləyərək zəbun qaldığından hasil olan inkisar, bir ümid və ictimaxa mübəddəl oluyor və insanın bilaxtiyar bağırmağı gəlir ki, "Yaşasın osmanlılar, yaşasın Osmanlı əsgəri!..."

M.Ə.Rəsulzadə

"Səbilürreşad"

N32 (214)

27 sentyabr

(10 oktyabr) 1912

sünuf - siniflər
məali-məsaf - sevinclə
intiraf - şadlıq, şənlik
cəladət - igidlik
dibaçə - müqəddimə

məxfər - iltixar
mühib - qorxulu
dehaş - müdhış
inkisar - sınıqlıq

İRAN TARİXÇEYİ-İNQİLABI

I

Nəsrəddin şah dövrü

Mirzə Tağı xanın məqduriyyəti — qanunxahların babiliklə ittihamı — safahət və israfət vəqəsi — Nəsrəddin şahın keyfiyyəti — qətl.

* * *

Hər nöqtəyi — nəzərdən mənafeləri yekdigərinə uyan İran və Osmanlı məmaliki —islamiyyəsinin taleləri də birdir.

Türkiyədə məzalimi — hamidi canlar yaxarkən İran dəxi Nəsrəddin şah kimi bir müstəbidin xətti-zülm və istibdadında inliyordu. Xaqani — məxluun məzalimi əbül-əhrar mərhum Midhet Paşa kimi bir dahiyyə-vətənpərvərin təbidi və şəhadət ilə başlamış idi. Nəsrəddin şah dəxi İran ricalivətənpərvəranindən Mirzə Tağı xan Əmiri — Kəbirin qətl və onun təsis-kərdəsi olan Şurayi — dövlətin ilqasıylə icraəti — keyfiyyəsinə gərmə vermişdir. Mirzə Tağı xan mərhum islahatı — tərəqqipərvəranəsilə məruf olan əzimi-ricaldandır. Məqsədi İranda qanuni bir hökumət idarəsi vücudə gətirmək idi. İlk dəfə olaraq avropavari heyəti-vükəlayi təşkil edən ümuri-dövlətin idarəsini ayrı-ayrı nəzərlərə təqsim edən o olmuşdur. Şahi — müstəbidin meyl və təbiəti xilafına olaraq Mirzə Tağı xan Avropaya tələbələr ezam ediyor, Tehrandə dəxi ülumicədidəyi tədris etmək üzrə məktəblər təsis ediyordu. Hal-hazırda mövcud olan Tehran darülfünununu dəxi o vəziri —məalimərin asari tərəqqipərvəranəsindəndir.

Bütün bu kimi islahatının ruh və əsası olmaq üzrə sədri-əzəm Mirzə Tağı xan daha böyük bir proje ilə də uğraşıyordu. O da gərək vətənin, gərək vətən əfradının hüquq və vəzaifini mübəyyin qanun məcəllələri meydana gətirməkdən ibarət idi. Əmiri-kəbirin məqsədi avtoqratik üsuli-keyfiyyəsinə ilqa etmək, onun yerinə qanuni bir istibdad, işlək bir bürokratizm vəz etmək idi. Əsil fəlakətinə mucib olan da bu fikri oldu. O böyük vətənpərvərin bu böyük fikri hənzə gənc olan Nəsrəddin şah başqa bir yolda təvil edildi. Sədri-əzəm iqtidari hökmdariyi təqəyyüdə uğratmaqla şəxs

məqduriyyət - qüdrət
təbid - uzaqlaşdırma
ilqa - atılma
əzəm - əzəmətlilər

vəziri-məali-zəmir - yüksək əxlaqlı nazir
məsum - zəhərli
cinnet - dəlilik

bir takım ağraz baslıyor, - deyə ittiham edildi. Bunun üzerine şübhələnən padşah əzlini və kaşanə təbidi iradə etdi. Sonra verilən —əvami — xəfiyyəyə üzünə məsmumən qəti olundu (1267 səneyi-hicri / 1852).

* * *

Mirzə Tağı xan Əmiri — kəbirin qətlinə müəqib Nəsrəddin şah bir dövrəyi vəxim və cinnət keçiriyor. Tac və taxtının daima "ərbabi — fəsad" tərəfindən məruzli — həlak olduğundan qorxuyor. Bunun içində də hər daim tədəbiri — təhəffuziyədə bulunuyor. Müdafiəyi-nəfsi bir çoxərbabi-zəkanın qətl — nəfsini, təbid və həbsini mucib oluyor. Ərbabi — fəzl və maarifdə qanunpərəstlik əməli duyularaq vəsaili — müxtəlif ilə edam ediliyolar.

Qanun yolunda şahid olanərbabi-namusun haqsızca tökülən qanları əhali-üzünə sui-təsir etməsinə deyərək Nəsrəddin şah pək əlverişli canıyanı bir üsul da bulmuş idi. Şah bu kimi məzallimni həp din naminə irtikab ediyordu. İrənliklər kəndinə maddədən əsir etmək üçün, şah xalqın mənəviyyatına icrayi-nüfuz edən bir takım münafiq mollalardan müzahərə və müəvənət görüyordu. O vaxtlar İranda babililik təkəssür etmək üzrə idi.

Nəsrəddin şah surətli-haqdan görünərək, islamı müdafiə etmək bəhaneyi-zahiriyyə ilə babilərə elan hərbi etdi. Və sinifi-ruhanliyyunun kamillən təvəccühünə qazanmaq üzrə babilərə qarşı qəyət şiddətli davrandı. Məzhəbi — cəddiə salık olanları qətlimə qədar vardı. Rüesayi — bəbiyyəyi türü-türü işğəncələrlə edam etdirdi. Məsələn, sərəmədani — bəbiyədən Süleyman xanın bədənində mümlar yaxıllaraq kəndisini bir surətli faciədə öldürdü. Bu cinayətlər əvamin alqışları içində icra ediliyordu. Fəqət eyni zamanda etiqadət — vicdanliyyəyə qarşı ittiəz olunan bu kimi tədəbiri — zəcriyyənin nəticəyi — münəkişəsi dəxi görülməkdə idi. Məzlumiyyətləri onlara müfəkkirin nəzdində bir mənəviyyət bəxş ediyordu. Fəqət babilik töhmətilə bir çox bəbi olmayanlar da öldürülüyordu. Zamanın təbircinə kəndilərinə "qanun- xah"namı verən əhrardan bir çoxları da bəbi rüesasındandır, — deyərək ələ mələinnas edam edilir, işğəncələrə uğratılıyor. Lullərin, şarfların əleyhinə qiyam edənlərin, katolikliyin düşməni olduğularını, Sultan Həmidə qarşı hərəkət edənlərin şəriəti istəmədiklərini, müqə-

dərati- məmləkəti şahların keyfi deyil, qanunun təyin etməsinə tələb edənlərin də bəbi olduğunu iddia etmişlər!

Tühafe deyilmi?...

Dini şahların istibdadına vəsilə olmaq dərəkəyi — inhlitəndən qurtarmaq, şahların keyfi — idarələrini qəvanini — mədəniyyə ilə təkid etmək istəyən "qanun xah"lar ələ-əksər babililiklə müttəhim oluyolar. Halbuki, içlərində bəbiliyin ciddən müarizi, fikrən düşməni olanlar, məmləkətin halası üçün hər şeydən əvvəl siyasi bir inqlaba lüzum gördüklərindən bəbiliyi həttə müzir bilənələr, onunla mübarizə edənələr də az deyil idi.

Ərbabi-vicdanın vücudu kimi məmləkətin mənbəyi-sərvət və ətibari-məlisə daha böyük bir həlakə məruz idi. Əhalidən türü-türü vəsilələrə toplanan bəyül-mal şahın ısratı — bül-həvəsənəsinə sərf olunuyordu. Şah əzvaqi — bəhiyyəsinin əsiri, təmayülati qərəmiyyəsinin dəstgiri idi. Əxlaqi-rədiədən bir şah xassəsə alan bu erkək üç yüzlük bir qadın sürüsünə xoruzluq ediyor idi. Bir ordu təşkil edən saray qadınlarına, onların mayiyətinə məmur xüddam və cariylərə məxsus olmaq üzrə bil — cümlə köşk, səfiyyə və saraylarda xüsusi dairələr qurulmuş idi. İndiki halda Nəsrəddin şahdan qalma hənki bir köşk və saraya baxılırsa, ilk nəzərdə gözə çarpan işbu hərəmxanələrdir. Səfəhəti-hümayunun hədd və qəyasi yox idi. Şahın sevgili bir heyvanı ricali — məmləkətə təfəvvüq edəcəsinə bir tərtibata malik idi. Böylə ki, kəndinə məxsus dairəsi, xadiməsi, qaraqulları, katibləri, arabaları, əvami və fəramini, əlv və qəhri olan hüzürü — mülukanələri, bəbər xan"namında bir kəndin gəbərməsi üzünə əkdari-ələmi-şahənşahinin dərəcəyi-təəssürü rəvayəti — mərufədənndir. Bir baş vəkil qədar dəbdəbə və cəlalə malik olan kəndin təbirlərin tədavisinə rəğmən tələf olması üzünə şaha ariz olan dəliqinliyi ancaq "Mənəcə"namında bir cöcünün məhəbbəti təskin edə bilmişdir.

Nəsrəddin şahın səfəhətinə misal olmaq üçün "Qərbeyi-Hümayun" hekayəsi ilə kifayət ediyord. Səlr səfəhətlərindən bəhşə isə nə məqə-

irtikab - günah işləmə, qanunu pozma
münafiq - riyakar
müzahərə - arxa durma
sərəməd - başçı

zəcr - zülm etmə
münəkiş - əks olunmuş olan
mələinnas - adamların gözü
qarşısında

inhlitə - tənəzzül
əzvaqi-bəhiyyə - təmətəraqı
təmayülati-qərəmiyyə - eşq meylləri
cariyyə - xidmətçi qiz

səfiyyə - yaylaq
kedi - pişik
əkdar - kəndlilər
səfəhət - səfəhlik

İləmiz nə də vaxtımız müsəlmdir. Fəqət bu qədər bilməlidir ki, dövr-Nasiri İran tarixinin ən müzlim dövrəsidir. Bütün İranda şah və hər vilayətdə dəxi o vilayətin şahı-müttəql olan dərebəyləri təsəvvürə gəlməyən məzəlim iş ediyor, reaya dedikləri zəhmətkeşləri əbd-rəzil (kölə) tələqqi edərək, istədikləri müamiliyə əsirgəmiyor, istədikləri iş-kəncələrin tətbiqində bir an tərəddüd etmiyor idilər. Qüvvəyi-təşliyyə, icralıyyə və qəzalyeyi əllərində bulunduran və eyni zamanda da müllək bulunan bu dərebəyləri, bu şahzadələr, bu xanlar kəndilərini nəu-zu-billah xalqın ufaqı bir rəbbi kimi tələqqi ediyordular. Zaten onlar şahı "Zillullah", kəndilərini də o "zil"dən bir parça ədəd ediyorlar idi. Bu Allah kölgəsi İddiasına qalxışanlar xəlqullahın başına cəhənnəm atəşləri sovrururlar idi. "Biyar" dedikləri cəbri üsul üzərinə köylüləri kənd tarlalarında bedava olaraq istixdam ediyor və istədikləri məşəqqidə kəndilərini qullanıyorlardı. Bir çox dərebəylilikdən "həqqi-bəkərat" — deyə bir rəsm dəxi var idi ki, bu rəsmi bəzi xanlıqlarda zifaf gecəsindən əvvəl xan sarayına gedib bizzat ədə etməsi rəvayət mübaliğəli olsa da, ta son zamanlara qədər nəqdən ədə edilməsi üsulunun bir çox köylərdə mövcud olduğu şək və şübhədən aridir. Bu yolda vəqə olan faciələrin təsiri və bəzi uzaq vilayətlərdə bir takım beqiyəsi İndi də davam ediyor və hər zaman "Qacar"ların istibdadına lənətlər oxutduruyor.

İbtidai — culusunda məsarifindən fəzə varidatı halz olan İran xəzinəsini israf edərək, Nəsrəddin şah bilaxirə məmləkəti salmağa təşəbbüs etdi. 1892 sənəyi miladısında İran tənəkisinin bir ingilis kompaniyasının təhti-inhisarına verdi. Əcnəbilərə verilmiş olan bu imtiyaz ilk dəfə olaraq Nəsrəddin şahı bir zərbə endirilmək firsətinə təşkil ediyordu. Daimi surətdə məqami-hökumətlə mübarizə etmədə olan ruhaniyyun bu firsətdən istifadə etdilər. O vaxtın ən nüfuzlu müctəhidlərindən olub Bağdad civarında vəqə Səmərrada sakin olan Mirzə Həsən Şirazi həzrətləri rey tənəkisinin təhriminə fitva verməsə kompaniya əleyhinə boykotaj elan edildi.

Mirzə Həsən həzrətlərinin fitvası bütün məmləkətə yayıldı. Bir yovmi-müəyyəndə bütün İranda, ufaq qəsəbələre varıncaya qədər nümayişlər oldu. Qəlyanlar (nargilələr) tərk edilib hər kəsə mövcud olan

nargilələr bir surəti nümayişkarənə də parça-parça edildi, qırıldı. Şah bu nümayişlərin önünə keçmək istədi. Tehran üləməsindən boykotajı tərciv edənlərin başında olan Mirzə Həsən Atliyanın nəfəinə iradə çıxdı. Bu iradə üzərinə əhali gələyənə gələrək saraya hücum etdi. Sərbazların (əsgərlərin) müsəlləh olaraq müqabilə etdiklərinə baxmayaraq, həyəcana gələn Tehran əhalisi saray mühafizlərlə qanlı müsadimələrə davam edərək, verdiyi tələfatla rəğmən ricat etmədi. Şahı təhdiddə bulundular. Bunun üzərinə məhüd imtiyazının fəşxini mübəyyin iradə sadir oldu. Əhali ancaq o zaman təskin edilə bildi. (1309 hicri. 1892 miladi).

"Rey məsələsi" — deyə məşhur olan bu vəqə İran tarixi — inqilabın-da hərəkatı — milliyətin ilk xətvəsi kimi tələqqi edilyor. Keyfiyyəti — icrası bir takım ədəyisi — siyasiyyeden xali qalmayan və ilk nəzərdə bir fəvəranı — təəssüb kimi nəzərə gələn bu vəqə bir çox nəvəqisiylə bərabər mühüm bir təsir buraxmışdır. Bir kərə istibdadın əsasına zərbə vuruldu. Sultan Əziz zamanında, rus səfiri İqnatyevin ələti — dəsa-isi olan sədri-əzəm Mahmud Nadimin əzlini istəmək üzrə saraya qarşı hücum edən softalar vəqəsinə pək müşəbibi olan bu vəqə artıq istibdadın pək də müdhis bir qüvvət olmadığını əzhənə təlqin etdi və bu surətlə qanunxahların təşviqatı — siyasiyyələrini təşkil və nətəyicini təsiri etmiş oldu.

Burasını dəxi nəzəri — tədqiqdən dur tutmamalıdır ki, məsələyi — məzkurədə müctəhidlərin fitvasına böylə bir müvəffəqiyyət qazandıran səbəb əhəlinin məzəlimi — Nəsrəddindən bıkması olmuşdur.

Rey həyəcanı, üsuli-inqilabi bilməyən, siyasi pişqarlara məlufd və məqul olan bir milləti-məzlumənin qiyamı idi ki, əsbəbi kamilən mühəyyə olaydı, daha məmül bir nəticə verə bilirdi. İrani sapmış olduğu təriqi — inqilazdan o vaxt belə inhiraf etdirirdi.

Rey vəqəsi nəticəsində nüfuzlu-mənəvisinin qırıldığı və mütəlibə-yi — milliyə qarşısında səfirlər etdiyinə qarşı Nəsrəddin səri-tacdarını bir qəç sənə daha mühafizə edə bildi. 1313 sənəyi-hicri şah tarixi — cülusunun əllinci sənəsinə təkmil etmək üzrə idi. Nəsrəddin şah kəndisinin səfiri — səltənətdə hökmfərmə olduğunu yarım əsirlik sənəyi —

iqə etmək - töləmək
rəaya - rəyyətlər
nəu-zu-billah - Allaha panah aparır
zillullah - Allahın kölgəsi

zifaf gecəsi - toy gecəsi
bəqiyə - qalıq-artıq
cülus - burada hökmdarlığa başlama

nargile - sulu qəlyan
nəfy - sürgün
gələyan - coşma, qaynama
ricat - geriye dönme

mə'hud - və'd edilmiş, şərti
fəşx - müqaviləni ləğv etmə
mübəyyin - açıqlayan

dövriyyəsinin mütəntən olaraq ifa etdirmək istiyordu. Tehran dövriyyəsi—rəsmiyyəsi yubiley istihzarətli ilə məşğul idi. İki dəfə Avropa səyahəti yapıaraq Avropa tacdarları ilə görüşən şah, bu kərə yubiley ünvanı ilə olsun, hökmdarları və yaxud kəndi namlarına göndərəcəkləri böyük elçiləri paytaxtda görmək istəyirdi. Fəqət İranın ilk fədalisi Mirzə Rza Gırmannın atdığı intiqam qurşunu şahın bu arzusunu üreyində buraxdı. Tehran civarında vəqə Şah Əbdülməzəm türbəsinə gedərək Mirzə Rza tərəfindən atılan revolver qurşunu müstəbidin son dəqiqəsinə təşkil eylədi. (1313 zilhədə) 18 zilhədə 1313 (1 mayıs 1896)

Mirzə Rizayi Gırmannın ailəsi Gırmannın vəlissinə məzalinə düşər olmuş, kəndisi dəxi Tehrandan ədalət ararken bir çox məğduriyyətlərə uğramış və sonra məşhur Seyyid Cəmaləddin Əfqanınin hüzurunu tərk edərək, ondan gördüyü təşviqat üzərinə, intiqama qərar vermişdir. Mirzə Rizayi Gırmannı qarelini-gırama başqa bir məqalə ilə tərif edəcəyiz.

II

İNQILAB MÜTƏFƏKKİRİN VƏ MÜHƏRRİRLƏRİ

Şeyx Cəmaləddin—Mirzə Mülküm xan - Mirzə Ağə xan Gırmannı və arkadaşları—Üç qəzetəçi—Mirzə Əbdürrəhim və Hacı Zeynalabdin.

Nəsrəddin şahın bütün şiddət və məzalinə rəğmənn məmləkətdə bir fikri—təcəddüd və inqilabpərvərdə ediliyordu. Şah hər nə qədər Babilik töhmətilə xəlqüllahi kəsdirmiş, qırdırmış isə də fikri tərəqqipərvəranəyi tamamilə bitirənməmiş, onu ciddi və fədakar mürəvviçlərdən məhrum buraxmamışdı. Dövri-Nəsrəddinin bütün zülmət və kəsafətlərinə rəğmənn ara-sıraərbabi-fikr və daha birər şahib-saqib kimi parlıyır və üflü ediyordular. Fəqət bütün üflullarına rəğmənn sitarələr get-gədə bollayıyır, az-çox səbat göstərir, İrani-qədimin üflü-tarikinə nuri—təcəddüd saçıyordular.

xəlvə - addım
dəsayisi-siyasiyyə - siyasi hiylələr
fəvaran - qaynama, fəvare
softa - şagird
əzhənə - zəhinlər
təsi - sürətləndirmə
pişdar - avanqard
məfqud - itirilmiş
məqlul - qətlədirilmiş

mühəyya - hazırlanmış
mə'mul - arzu edilən
inqiraz - məhv olma
səfiru - başı aşağı
sərir - taxt
məğduriyyət - alçaqlıq
şihabi-saqib - axan ulduz
üfl - batma, sönmə

Silsiləyi—məqalatımızda ixtiyar etdiyimiz üsuli—ixtisarə nəzərən biz bu "sitarələr"dən ancaq İran inqilabına əfkari-əhranənəsinə ən ziyadə icraü-təşir etmiş olanlarını qeyd etmək, mücahidatı-fikriyyə və xədməti—qələmiyyələrinin əhəmiyyətlerini göstərməklə iktifa edəcəyiz.

* * *

İran əfkari-əhranənəsinin ilk əvvəl meydani-mücahidəyə atılan mü-təfəkkirinin başında Seyyid Cəmaləddin Əfqanı həzrətləri gəliyor.

Şeyxin İttihadi—islam fikri mürəvviçlərinin olduğu məlumdur. Bu fikrin son şəklinin müəssisi ədd edilən Cəmaləddin həzrətləri Nəsrəddin şah zamanında iki dəfə məbəyni-hümayunda bir məqami-bülənd ihraz eyləmiş, xəyalatı-tərəqqipərvəranəsindən dolayı İrandan tərđ edilmişdir. İlk təbildin müteəqib Nəsrəddin şah Avropada səyahət etdiyi əsnada müşarün-ilehyə Münixdə görüşmüş, kəndisini məqami vəkalətə təyin edəcəyini vəd ilə mövkibi — hümayunla bərabər Tehrana cəlb etmişdi (1889). Şeyx ikinci dəfə Tehrana gəldikdən sonra təkrar nəgzi—əhd edən şahın qəzəbinə uğramış və qətlinə iradəyi—şahi sadir olmuşdur. Edəmdən əvvəl tam mənası ilə üryan olaraq Şeyx bir qatıra mindirilərək Tehran sokaklarında təşhir edilmişdir. Fəqət Fransa səfəratinin müdaxiləsi üzərinə qətlindən vaz keçilmiş, təkrar İrandan təbidi cəhətinə gedilmişdir (1891).

Məmaliki-islamiyyədə daxilən qanuni və adil birər hökumət təsis eyləmək, əcanibə qarşı da müttəhid və müttəfiq bir ələmi—islam vücuda gətirmək qayəsinə fədakarənə xidmət edən bu böyük adam, gərək İrandan, gərək məmaliki—Osmaniyyə, Misir və Hindistanda bir çox tərəfdar qazanmış idi. Fəqət tərəfdarlarından ziyadə, daha doğrusu tərəfdarlarından daha qüvvətli düşmənləri də törəmiş idi. Bu düşmənlər sırasında Nəsrəddin şah, dolayısı ilə Sultan Həmid olduğu kimi İngiltərə dövləti də vardı. Bu sonuncu düşmənin təzyiqlı üzündən möhtərəm mücahid bütün dünyada rahat üzü gərəmədi. İttihadi—islam fikrini tərivic etmək üzrə ərəbcə nəşr etdiyi "Ürvətülvüsqa" nam risaleyi-mövqutəsi İngilis hökumətinin təqibati-şədidəsinə məruz qaldı. Bundan dolayı Şeyx Cəmaləddin qəzetəsini ne Misirdə, ne Londonda, ne də Parisdə nəşr edə bildi. Misirdə, Parisdə diplomatik vəslilərlə məsədinə destəs oldu. "Ürvətülvüsqa"nın Parisdə 17 nüsxəsində tövqif edilməsiylə geniş

tarik - qaranlıq
iqfifa etmək - kılafətlənmək
ihraz - nail olma
müteəqib - təqib edək
məbəyn - qəbul olağı

nəqz - pozma, ləğvetmə
təşhir - gözənd salma
əcanib - əcnəbilər
"ürvətülvüsqa" - möhkəm əlaqə, rabitə

bir nəfəs çəkmiş olan İngilis hökuməti Londonda dəxi şeyx həzrətlərini İngiltərə hüriyyət mətbuatından tühaf bir intriqə vasitəsilə məhrum edə bildi. Şöylə ki: bütün Londonda hürrüli-ərəbiyyəyə malik və ərəbcə qəzetə təblinə yararlı göstərən bir dəne mətbəə varmı. Seyyidin qəzetəsi də orada təb edilməyə məcbur. İngilis hökuməti mətbəəçiyə hüül edər. "Ürvətülvüsqə" təb edilməmək şərtlə mətbəəyə külliyyəti sifarişdə bulunur. Bu vəsiə ilə "İttihadi-İslam" qəzetəsi də təllə uğrar.

Bu mücahidi-bipərvə, həbslərə, nəfylərə və təhqir və işgəncələrə baxmayaraq, şayani-təqdir bir mətanətlə kendi məsləkini təqib etmiş, fikrinin tərvidində bir an təkəsül etməmişdir. Hətta zindanlarda olduğu zamanlar belə, məsələn Necəf ölumasına yazmış olduğu qayət müəssir bir xitabəsini Osmanlı məbuslarının birisi ilə göndərmiş, işbu məktubunda Şeyx Necəf ölumasını Nəsrəddin şahın istibdadı ilə mübarizə, bu vəsiə ilə də beyzayi-İslami mühafizəyə dəvət etmişdir.

Camiül—Əzhər də islahat yapıb ümumi-cədidəyi oraya idxal edən Nəsrəddin şahın qəlli Mirzə Rizayi Gırmanliyi təşci qılan Müsyo Renanın elm və İslam nam konfransına müqəbələ edərək, müarizlərin "bu Şeyxi görünce İslam baharı-təməddününün İbn-Sina kimi çüqəfələri pişi—çəşmimdə təcəssüm ediyor" yollu qiyəmətdar bir ehtiram və təqdirinə məzhər olan, bilcümilə əsərinə böyük bir İslam məmalki—müttəhiddəsi və cihadi-ümumi qəyəsini atəşin surətdə təqib edən bu İslam mücahidi-əzəmi, Nəsrəddin şahın qəll olunması üzərinə İran hökumətinin təhriki və Sultan Həmidin "şahi qəll edirdən bir adam sələnəti də qəll etdirər" qorxusu ilə içirtmiş olduğu "qəhvəyi — şəhadətə" meydanı-mübarizədən çəkilib dəvəli haqqa ləbbeyk zəni icabət olmuşdur (1314 hicri, 9 mart 1897).

Seyyid hər nə qədər "Əlğani" deyə məşhur isə də ən-əsl İranda Həmədan qəzasında vəqə Əsədabad qəryəsindəndir.

İran əfkari-münəvvərəərbabına ruhi-üşyan və inqilab nəfə edən Seyyid Cəmaləddini Mirzə Mülküm xan kimi mühərriri-siyasi təqib etmişdir. Mirzə Mülküm xan İstahanda vəqə Culfə qəsəbəsi ermənilerindən "İhtida" olmuş olan Yaqubun oğludur. Mirzə Mülküm xan daha əməli, daha yaxın və daha qəbili-təbiq bir əməl yolunda meydanı-mücahidə və mübarizəyə atılmış də məmləkətin qəvanini-məzbutəyə

destrəs - nail, müvəffəq
hüül etmə - əlaqəyə girmək
təkəsül - tenbəllik, kəsəlet
beyza - işıqlı, aydın

came - universitet
təşci - öyrəkləndirmə
ihtida - İslam dinini qəbul etmə
məzbut - deqiq

möhətaç olduğunu kəndisinə xas olan sadə, təkəllüfsüz, üvl bir tərzli-İnşayi—novinlə nəşr və bayana başlamışdır.

Mirzə Mülküm xan farmazonların qərib "qanunxah"lardan müteşəkkil bir cəmiyyəti-xəliyyə dəxi tərtib etmişdir. Cəmiyyəti-məzkurenin ismi "Adəmiyyə" olduğu kimi əzasına da adəm ləfzi itlaq olunurdu. Cəmiyyət nizamnaməsi olmaq üzrə Mülküm xan tərəfindən "Üsulı-Adəmiyyət" deyə bir risalə də qələmə alınmışdır.

Mirzə Mülküm xan əsari-mütəəddidəsi və "Qanun" ruznaməsi ilə İranda hər kəsə ziyadə bir fikri-siyasi oyandırığı halda, qayət diplomət bir adam olduğu üçün o dərəcə məbəynin qəhr və qəzəbinə düçar olmayıb hər vaxt dövlət məmuriyyətində və əksəriyyətin siyasi məmuriyyətlərdə bulunmuşdur. Böylə ki, Berlin konqresində İran məbusu olmuş, uzun müddət London səfərlərini işğal etmiş və nəhayət dörd sənə əvvəllisi Roma səfəri olduğu halda vəfat etmişdir.

Mirzə Mülküm xan İslam əlifbasının islahı ilə də uğraşmışdır. Kəndisi icad etmiş olduğu əlifba ilə nümunə olmaq üzrə bir qəç kitab dəxi basdırmışdır. Əlifbasını vaxtilə Osmanlı dövlətinə dəxi təqdim etmiş, bu xüsusda imtiyaz tələb etmiş, fəqət əncümeni-maarif tərəfindən rədd edilmişdir.

Fars mühərririni-axirəsi arasında Mirzə Mülküm xan tərzli-İnşada mücəddid ədd edilib, nəsrli-Mülküm nümunəyi-İmtisal olmuşdur. Mülküm xan məniyi səci qafiyəyə fəda edib, əfkari-mübaligə, əlfazi — müsəlsəl içində boğan dəhşətli bir inhitata məruz qalan nəsrli-farslyi ələlədə ihya etmişdir. Qısa cümlələr, mübaligəsiz, sadə müqayisə və təşbihlərdən ibarət olan Mülküm xan İnşası İran gənclərində ən məqbul, ən müstəhsən, ən müəssir bir tərzli — təhri və beyandır.

Bu tərzli—novini dilpəsəndə yazmış olduğu "Politini-dövlət", "Tən-zimat", "Şeyx və Vəzir" kimi əsari İran müfəkkirin, mühərririn və inqilabçılarına icrayı-təsir etmişdir.

Fikri inqilabın ən dəhşətli, ən atəşin müəssirilərindən biri də adət və əxlaq—rəzilərin ovham və xürafatın, dın naminə icra olunan məsarəliklərin, məni-tərəqqi və təall olan əqdələrin münəqqidi-blamanı, Mirzə Ağə xan Gırmani cəvəblərdir.

Mirzə Ağanın atəşin bir ruhıpürfəranı inqilaba yazılmış olan asarından yalnız İran tarixinə aid mənəzum və mənsur birer kitabı əxirən

farmazon - azadlıqkırı, nihilist
adamiyyət - insanlıq
əsari-mütəəddədə - çoxsaylı əsərləri

məbəyn - hakimiyyət (mətnədə)
inhilat - tənəzzül

təb olunmuşsa da, sair asarı-müəqqidanəsi bu vaxta qədər təb edil-məmişdir. Zira şəraitli-mövqədəyl-əxlaqiyyənin təhəmmül edəməyə-cəyi bir şiddətlə yazılmışdır. Məməfih, qeyri-mətbu olduğu halda is-tisna edilərək əldən-ələ gəzən nüsxələri tənbihl-əfkara az xidmət et-məmişdir. Bu qədər cəsuranə yazılan əsərdən mənfəətdən ziyadə zə-rər gəldiyinə kəsbi qənaət edənlər varsa da, Mirzə Ağə xanın əzəmə-ti-ruhunu və icra etmiş olduğu təsirini inkar etmək gücdür. Din nāmī-nə icra olunan maskaralıqları tənqiddən ibarət olan "Sad fasil"i ilə mil-li hekayələr və romanlardan ibarət olan bir qəç əsərini oxumağa mü-vəffəq oldum da öylə bir cəsəret, öylə bir ruhi-inqilab və isyanı tənqid etməmək alimdən gəlmədi.

Mirzə Ağə xan Gırmani gözəl bir nasir olduğu qədər iyi şairdir də, qə-saidl-vətəniyyəsi qismən mətbudur. Bu qəsidələrinin birində bir saiqəyi-durbinanə ilə şair İranın bu günkü fəlakətini o zaman belə görmüş, de-mişdir ki:

Be İran məbad ançunan ruzi-bəd,
Ki kişvər be bığanəqan uftəd.
Nə xaham zamanı ke in novarus,
Bi uftəd be ziri-cəvanani-rus.
Begiti mebad onki: in huridls,
Şəvəd həmsəri Lordi ingilis.^x

Nəsreddin şahın qatlini mütəəqib İran Darsəədət səfiri Ələülmül-kün təvəssütü ilə Mirzə Ağə xan Gırmani və iki arkadaş (Hacı Mirzə Həsən Təbrizli ilə Şeyx Əhməd Ruhi) Sultan Həmid hökuməti tərəfin-dən İran hökumətinə təslim edildilər və təhtülhifz Təbrizə göndərildilər. Sonra vəlləhdi-səltənət (indiki şahı-məxlu) Məhəmmədəli Mirzə-nin əmrinə üzərinə bu üç mücahid şəhid edildilər (1314 hicri /1897/).

Bu üç arkadaş tul müddət İstanbulda iqlamət etmiş və katibliklə ke-çmişlərdir.

Hacı Mirzə Həsən xan ilə Şeyx Əhməd Rühinin qeyri-mətbu olmağ üzrə bir çox əsərləri vardır. Bunlar da Mirzə Ağə xanın asarı kimi əx-laqiyyata dair olub məzalımi-istibdadı tənqid yolunda yazılmışdır.

müstəhsən - xoşagələnlər
ovham - uydurmalar

saıqəyi-durbinanə - uzaqgörənlik hissi

^x Ölkənin yabançıların əlinə düşdüyünü İran görməsin. Təzə gəlinin (İranın) rus gənclərinin əllərinə düşməsinə heç bir zaman istəməm. Bu huriyə bənzər gə-linin ingilis bir lordun qarısı olduğu günü Allah göstərməsin!

Bunlardan daha mötədil, fəqət daha müəssir olmağ üzrə digər bir qism mühərrirlrin də vardır ki, fikri-təcəddüd və inqilaba pək çox xid-mətlər etmişlərdir. Bunlar miyanında qəzetəçi olaraq üç kişi vardır: Bi-ri Hindistanda Kəlküttədə nəşr olunan farsca "Həblülmətin" qəzetəsi sahibi Cəmələddin Hüseynidir. Bu zat iranilərəcə ən ziyadə oxunan sa-hibi-əzm və səbat mühərrirlərdəndir. İyirmi sənədən bəri nəşr etmək-də olduğu həftəlik "Həblülmətin"i ilə İranda iyi bir cərəyan vücudə gə-tirmişdir. İran əhrarının əksərişi "Həblülmətin"dən müthəm olmuş, fik-ri məşrutiiyyəti ondan gıyranmışlardır. Hal-hazırda farsca nəşr olunan qəzetələr miyanında "Həblülmətin" ən əski bir qəzetədir. Şiddətli bir ittihadı-islam tərəfdandır.

Vaxtilə Darsəədətdə nəşr olunan "Əxtər" qəzetəsile Misirdə çıxan "Pərvəriş" qəzetələri dəxi İran dövrü — intibahının birər amili-müəssiri olmuşlardır. "Əxtər"i Təbrizli Məhəmməd Tahir bəy, "Pərvəriş"i isə Mirzə Məhəmməd Əli xan Pərvəriş həzrətləri zivərlerdi. Məhəmməd Tahir bəyin qəzetəsini Sultan Həmid qapatdı. Bu zat indi də Darsə-dətdə bulunuyor. Vaxtilə də Osmanlı əncümanı-maarifinin əzalanından idi. Mirzə Məhəmməd Əli xan Pərvəriş isə vəfat etmişdir. Mərhum qə-yət səhhar bir qələmə malik olub inşa ərəbi-iqtidardan, səbbatda əshabi—mətanətdən sayılır. Vətənin məzlumiyyətinli, istibdadın qəsa-vətini, İranın ihtitam və səlvəti — tarixiyyəsinə təsvir edən bir çox gö-zəl parçaları vardır ki, ərəbi—zövqün hafizələrində mənqşudur.

İran inqilabına icrayi-təşir edən mühərrirlrin və mütəfəkkirin tədqiq olunduğda iki zat dəxi müdəqqiqin nəzəri—diqqətini cəlb edən və kən-dilərəcə qarşı insanda bihəqqin bir hissi-təccil və ehtiram tovid edərlər. Bunlar da təbrizli Mirzə Əbdürrəhimzadə ilə marağalı Əlhac Zey-nalabdin həzrətləridir. Birincisinin "Kitabi—Əhməd və ya Səfəyni—Talibi", ikincisinin "Səyahətnaməyi — İbrahimbəy"i son yarımdərdəki İran ədəbiyyatının şahkarını təşkil edərlər. Bu iki kitab İranda asarı —

zivərlemək - bəzəmək
səhhar - səhrlili, gözəl
qəsavət - sərtlik
səlvət - qüdrət
mənquş - noqş olunmuş

müdəqqiq - tədqiqatçı
bihaqqin - haqlı
təccil - hörmət
səfəynə - gəmi, xəzinə
talibi - arzu edən, istəyən

cədidədən ən ziyadə oxunan əsərlərdir. "Kitabi — Əhməd" mühasibə yollu yazılmış ümumi-müxtəlifdən məlumatlı—ibtidaiyyəyi qayət sellis bir tərzli-bəyanla ifadə edir, sevile-sevilə oxunur. Təlim və tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən böyük bir qiymətli haiz olan bu kitab İranın səbəbi tənəzzülünü, məmlikli-əcnəbiyyənin hikməti-tərəqqislini vəzəh dəlillərlə göstərir. "Kitabi-Əhməd" i oxumamış bir İranlıya az təsadüf edərsiniz. "Səyahatnameyi-İbrahimbəy" isə romanvarı yazılmış bir əsəri-qiymətli-dir. İran üsuli—istibdadını, cəhəlatını, fəsad əxlaqını sənətkarənə bir surətdə təqdim edir və Avropa üsuli-idarəsi qəbul olunmayınca İranı nəciz olmadığını şəkk və şübhəyə meydan buraxmadan qarellərini hiss etdirir. Dövr-i-istibdaddan İrana düşulu məmnun idi. Fəqət məmnun-yyətine rəğmən kitabı az kimsə oxumamışdır.

Gərək Əbdürrəhim əfəndi, gərək Hacı Zeynalabdin əfəndi, iki sənəvəl birincisi Qafqasiyada vəqə Teymurxan-Şura şəhərində, ikincisi də Darsəadətə də dari—fənaya vida etmişlərdir.

Əbdürrəhim əfəndinin "Kitabi-Əhməd"-dən başqa elmi həyata, hikməti-təbiyyəyə, ictimaiyyəyə və tarixə aid sair əsərləri də məbzuldur.

Təbii İran dövrəli—inqilabının müteəffəkir və mühərrirləri yalnız bunlar deyildir. Fəqət biz ən məşhurlarını zikr etdik.

III

Dövr—istibdadda məmurin və nizami-məmuryyət ticarəti və tövld etdiyi haqsızlıqlar — nəfərsiz zabıtlar, əlalsiz miralaylar — İran kazak iltıvası.

Vəqəyi-inqilabiyyənin təfsilinə girişməzdən əvvəl qəbləl-məşruyyət İranda hökmfərma olan hökuməti-müstəbiddinin nə kimi bir halda olduğunu müxtəsərən olsa da qarellərimizə anlatmayı fəidəli bulduq. Bu xüsusatə verəcəyimiz məlumatdan möhtəməlan qarellərimizə İran əhrarının nə kimi bir üsuli-idarə əleyhinə üsyan etdikləri anlaşılaçaqdır.

213 nömrəli "Səbilürreşad" da İranı tərif edərkən İran hökuməti-sabiqəsinin "la yusəl amma yəfəl"-in tam mənası ilə bir hökuməti-zalimə olduğunu bəyan etmişdik. İndi isə bu hökuməti-zalimədə məmurun-mülkiyyə və əskəriyyənin keyfiyyət və səlahiyyətlərinə aid bir təqdim məlumat vermək istərik.

dari-fəna, fəni dünyə
məbzul - bol
liva - briqada
səbqi-xədəmat - burada: staj, təcrübə

müzayədə - hərrac
müstəcmə - elan, toplayan
təəyyün - müəyyənleşmə
piyasa - qiymət

Avropa millətlərinin az-çox Avropa üsuli-idarəsilə tədvir olunan avropalı olmayan digər məmləkətlərin bildikləri təşkilati-idariyyə İran dövr-i-istibdadına tamamilə yabançı bir keyfiyyət idi. Burada nə yazılı bir qanun, nə də müəyyən bir üsul və nizama təbə tutulan məmurin var idi. "Bürokratizm" dedikləri şeydən İranda bir nümunə bulmazdınız. Müstəbiddi İranda məmurun dövlət sədr-i-əzəmdən, vüzəradan tutaraq ta kiçik köy amirlərinə qədər həpsi bürə müstəcmələr idi. Məqami-vəzərat hökumət və digər məmuriyyətlər ləyaqət və səbqi-xədəmat üzərinə müstəbiddi olmayıb, müzayədəyə çıxarıldı, hər kim fəzələ verisə, o təyin olunuyordu. Bu üsul hər nə qədər rəsmən elan olunmuyor idisə də fəlan tətbiq ediliyör, bir çox təamül və səvəbiqə nəzərin ayrı-ayrı məmuriyyətlərin miqdarı—təqdimisi təəyyün ediyordu. Hər bir məvaddi—ticariyyə kimi təqdimlərin piyasasında da tərəqqi və tənəzzül keyfiyyəti vüqu buluyordu.

Vüzəra, hükkam nə qədər rəsmən fərman-i-şahi üzərinə təyin olunuyor idisə də, həqiqətdə bunlar verdikləri para müqabilində sədr-i-əzəmin təvciiz üzərinə məmuriyyətlərinə satın almış olurlardı.

Təbii bir çox rəqiblərə qarşı müzayədəyi qazanmış olan vəzir xəsarətinin nərdən təzmin ediləcəyini biliyordu. Vəzir tərəfindən təyin olunacaq vallər, hakimlər və sair məmurlar dahi məmuriyyətlərinə "təqdim" müqabilində olmaq məcburiyyətində idilər. Demək ki, vəzir aldığını satıyordu. Və hər tacir kimi zərərinə satmıyordu. Sonra bir vilayətin valiliyini almış olan vali məkkarı—hökumətinə gəldikdə, qəza, qəşəbə və köy məmuriyyətlərinin müzayədəyə qoyuyor, hərrac ediyordu. Təbii ki, ən sonra bütün bu ticarətlərin acısını zavalı "rəiyyət" deyilən əhali çəkirdi. Amirinə təqdim etmiş olduğu məbləği-müəyyən müqabilində vilayəti əhəlisilə bərabər satın almış olan məmur əhaliyi soymağa başlayırdı. Bu surətlə sənədən-sənəyə əhali üzərinə təhvil olunan vergilər çoxalıyordu.

Böylə bir üsulun şərindən olan züm, təəddi, irtışa hədi-qayəsini buluyordu. Məhəlli məmurların zümündən vüqu bulan şikayətlər mərkəzi-məmurlar, vəzirələr, hətta şahlarca belə nəzəri-ətlənə alınmıyordu. Alınmaq da qəbil deyil idi. Çünki əhalinin mənafe gözetiləcək olursa, artıq kimsə vali olmaq üzrə külliyyəti para verməz, topdan məmuriyyət satan "tuccar"lar da ziyan edərdilər. Müəyyən bir müddət üçün müəyyən bir əyaləti icra etmiş olan valinin müddəti-icarəsi inqizadərsə, yaxud vəzirin, şahın qəzəblinə uğrayaraq əzi olunursa, digər bir valinin təyini ilə sabiq vali tərəfindən təyin olunan bütün məmur-

hükkam - hakimlər
məkkar - hiyləgər, aldadan

təhmil - yüklemə
irtita - rüşvətxorluq

lar yenidən təmini-məqam etmək, yeni yeni müzayidəyə daxil olmaq məcburiyyətində idilər. Buna görə də hər bir məmur kendisini müvəqqəət ədd edərək lürsətdən bilistifadə mümkündür olduğu qədər fəzlə para toplamaqdan başqa bir şey düşünmüyürdü. Valilər, hakimlər təfili — məqam etmək üzrə əyalət və vilayətlərə təyin olunan vergilərin miqdarını təyid etməyə qeyrət edirdilər. Hər bir vilayətin rəsmi vergisi olan "milliyyət-divanı"sindən başqa bir də "təfəvütü-əməl" namı ilə, qeyri-rəsmi vergisi vardı. Bu qeyri-rəsmi olan təfəvütü-əməl lildən ilə təyid ediyordu. Həttə bir çox mərakizdə təfəvütü-əməl əsil vergiyi qat-qat keçiyordu. Təfəvütü-əməl ismindən də anlaşıldığı kimi bir valinin təqdim etmiş olduğu ilə digər bir valinin təqdim etdiyi aidatı-məhallyanın təfəvütündən ibarət idi. Elani məşrutiliyində sonra "maliyyəti-divanı" və "təfəvütü-əməl" namı ilə vergi üsulunda mövcud olan bu sənəliyyət qaldırılaraq vergilər tövhiid edildi.

İşbu müxtəsər təşrihdən anlaşıldığı vachlə İran müstəbidlərində idareyi-məmləkət ancaq cəlb-i-nüquddan ibarət idi. Amma bu cəlb-i-nüqud milliətli səfli buraxacaqmış, hüquqi-başəriyyədən təcrid edəcəkmış, bunları nəzəri-etibara alan yox. Milliətli səfli buraxmaq bəlkə də bir siyaset və hikməti-hökumət iqtizasından idi. Qacar xanədanına mənsub şahlardan birisinin "bizim idaməyi-hökumət etməmiş üçün on evin bir əkməyə möhtac olması pək müvafiqdir" dediyl pək məşhurdur.

İştə bu iqtidarları fəzlə parat verərək məmuriyyət alan ricall-dövlətin bütün maharətləri mümkün olduğu qədər əhaliyi fəzlə saya bilməkdən ibarət idi. Qayə bu olduqdan sonraərbabi-məknət və sərvətin kəndi mülkiyyətlərindən əmin olmaları lazım gəliyordu. Həqiqətdən böylə idi. Müxtəlif bəhanələrle itham olunan tüccarın əmlak və nüqudu-nun zəbt və müsadirə edildiyi vəqayii-rumuzrədən olduğu kimi, ən xəlif mücazat da müsadirəyi-əmvaldan ibarət idi. Bu xüsusata yalnız əhali deyil, məmurlar dəxi haiz-i-əmmiyyət deyil idilər. Kiçik bir məmurdan böyük bir valiyə qədər heç kəs hər dəqiqə də kendisindən qüvvətil birisinin qəzəbinə uğraya bilmək qorxusu ilə lərzən idi. Həttə sədri-əzəmlərin belə bu xüsusata əmmiyyətləri yox idi. Çox olur ki, onların şah tərəfindən əmlakı müsadirə ediliyordu və bütün imtiyazları əllərindən çıxıyordu. Xülasə, hər kəs daha qüvvətilsinə əziliyor, daha zəlfini əziyordu.

Məmuriyyətin və üsuli-idarənin böylə bir əsas üzünə təsis və vergilərin böylə zəllinə bir tərzə istefası əhali beynində, əfkari-ümumiyyətdə hükumətə qarşı ədavətəkarana bir hiss tövliid eyləmişdi. İra-

nilər məşrutiliyyətdən əvvəl hükümferma olan hükuməti, hükuməti-zali-mə və qeyri-məşruə, dövlət məmurlarını da zəlamədən ədd edərlerdi. Dövlət vergilərinə mümkün olduqca verməmək vəzifəli-məzhəbiyyədən sayılırdı. Böylə bir tələqqili şia üləmayi-məzhəbiyyəsi bilistizam tərviid ediyorlardı. Əhali beynində "iyi insan məmur olmaz" deyə zə-banzəd olan zərbi-məsəl zəhinlərdə rüsux bulmuş idi.

Məmləkətin ümuri-əskəriyyəsi də iyi bir halda deyildi. "Təqdim" və-tənin müdafəlii-hüquq və hüdudiylə müvəzzef olan bu qüvvətil də alt-üst etməkdə idi. Nəsrəddin şahın əvəl səltnətində İran əskəri Avstriyadan cəlb olunan zabitan vasitəsilə tənzim olunmuş avropavari bir nizam təşkil olunmuş idi. Sonraları Kamran Mirzənin sipəhsalılığı zamanında təqdim-i-üsuli buraya da girdi. Zabitiilər artıq ləyaqətləri və səbiqeyi xidmətləri üzünə deyil, təqdim etdikləri para müqabilində rüt-bələre təyin və təri olunurlardı. Xəzinəyi-dövlətdən kağız üzərində mövcud bulunan yüz min kişilik bir ordunun bütün məsarifi əxz olun-uyor, fəqət həqiqətdə isə nəfərlərin ədədi gündən-günə tənəqüs ediyor-du. Çünki aidatı-rəsmisinin bir qəç mislini təqdimə verən zabiti kendisi-ni izar etməmək üçün nəfərlərin ədədi-həqiqisini ədədi-rəsmisindən azaltmaq məcburiyyətində idi. Və bu surətlə məsələn, xəzinəyi-dövlətdən min nəfərin məaşısını alan bir minbaşı həqiqətdə isə bir nəfə-rə malik deyil idi. Nəfərlərin şəhriyyəsinə zabitiilər vermilyor, kendiləri dər-cib ediyorlardı.

Sonra iş, o raddəyə gəlmişdi ki, hərbiyyə nəzarəti nizami rüt-bələri hərəcə çıxarmış, bir çox rüt-bələri satmış idi. Öylə ki, məmulliki-məh-ruseyi —iraniyyədə nəfərsiz zabitiilər, alaysız miralayların hədd və hə-sabı yox idi. Bir fəvci (tabur)in komandanlığını almış olan bir sahib-i-mənsəb (zabit) olur isə tabur babasının mali imiş kimi, komandanlıq irsən vələdi-ərsədinə intiqal ediyor idi. Komandanları bəşikdə olan ta-burlar var idi. Rəsmi-keçid təqdidləri yapılarək buluga lrməyən zabiti-lərin taburlar, bölüklər başında bulunduğu görüliüyordu. Əski zaman-dən bəri rüt-bələrini mühafizə edən bir çox "əmir-tümenlər", "mırpənc-lər" indi də vardır. Əmir-tümen on min əsgərin əmiri deməkdir. Əsri-Nəsrəddin şahda rəsmən yüz min əsgər mövcud idi. Bu surətlə bütün İranda ondan ziyadə əmir-tümen olmaq lazım gəlirək etiməl ki, böylələrinin sayı yüzdən də fəzlidir. Hələ beş min əsgərin əmiri ədd

məknət - imkan
məşru - şəriətlə uyğun
zəbanzəd - dillər əzbəri
rüsux - bərklik, möhkəmlilik

müvəzzef - məaşla xidmət ədən
tənəqüs - azalma, əksilmə
izar - zərəre salma
şəhriyyə - ayliq

edilən mürpəncilər bəlkə beş yüzə qədərdir. Daha aşağı rütbeli zabıtları sayacaq olursanız nəfərdən ziyadə zabıt bulursunuz. Bəlkə də mövhum bir nəfərə beş zabıt gəlir.

İştə mənafei-xasiseyi-şəxsiyyədən dolayı böylə müdhik bir dərəkəyi-rəzilətə endirilən İran nizami hər qism məzayaya vida ediyordu. Nüqatı-əskəriyyədə mövcud olan qalalar, istehkamlar, toplar hər sənə xəzinəyi-dövlətdən təxsisatları alındığı halda xarab oluyordu. Toplar çürüyür, xəzlərlər balyırdı.

Nəsrəddin şah Avropaya səyahət etdiyi Qafqasda ruslar tərəfindən kəndisinə icra olunan rəsmi istiqbalda rus-kazak alayı bir rəsmi-keçid yapmış, şahın xoşuna getmişlərdir. İştə kazakların qiya-fəti-zahiriyyəindən xoşlanan şah, həmə bütün ricaliyə müzakirəyə girmiş və rus hökumətilə əqd etdiyi bir müqavilənamə mövcubincə rus zabıtları Tehrandə bir "İran-kazak alayı" təşkilinə başlayırlar. Tehranin mərkəzində vase bir meydan kazak alayına təxsis olunuyor. Böyük bir qışla yapılıyor. Rus komandanı, rus müəllim zabıtları təhtli komandasında təşkil olunan bu kazak alayı İranın yeganə və müntəzəm qüvvəyi-əskəriyyəsini təşkil ediyor. Fəqət rus zabıtları təhtli-tərbiyəsində təşkil olunan bu qüvvəyi-əskəriyyə biltəb İranın mərkəzində bir əcnəbi müəssisəsi-əskəriyyəindən başqa bir şey olmuyor. Bu xüsus tarixi-İnqlaba aid verəcəyimiz yeganə qüvvəyi-mənzumeyi-əskəriyyəsi işbu rus İran kazakxanası təşkil etməkdədir.

İran-kazak alayının tərfi ayrıca bir məqaləyə möhtac olduğundan bu kərə bu qədərlik iktifa ediyoruz.

IV

Müzəffərəddin şah dövrü: İsrafat — İstiqrazat — İmtiyazat

Nəsrəddin şahın qatlini müətaqib İran ənənəyi xanədanisindən olmaq üzrə Tebrizdə bulunan vələhdi — səltənət Müzəffərəddin şah kəmalı-sürətlə hərəkət edərək paytaxta gəldi. Və 1313 sənəi-hicriyyə-sində zilhicce ayının 25-ində taxta cülus eylədi.

radde - dərəcə
məhrus - mühalizə olunmuş
fövc - dəstə

vələdi-ərsəd - böyük oğul
məzaya - məziyyətlər
xəzlərə - döyüş sursatı

Nəsrəddin şah dövrünü İranın ən məzəlimkar bir dövrü-tarixisi dəyə tərif etdik. Müzəffərəddin şah dövrü təslim etməlidir ki, o qədər zülm və vəhşətə məzhar olmadı. Fəqət bu dövr dəxi İran tarixinin ən səfil günlərini təşkil edər. Filhəqiqə Müzəffərəddin şahın dövrü-səltənəti İranın ən səfil bir dövrü-inhətiyər-dəyilə haqsızlıq olmaz.

Bədənən əlli, idarəyi-şəxsiyyədən məhrum olan bu zavallı şah olduqca müsriif və laüballı idi. Xəzinəyi-dövlətdə məsarəfatın üç misli bir varidət belə olsaydı yene şahın israfına gələməz idi.

Nəsrəddin şahdan sonra böylə müsriif bir ələ keçən İran xəznəsinin hali düşünlün. İran maliyyəsi Müzəffərəddinin bir aylıq israfına davam etməz idi.

Müzəffərəddin şahın israfatı-laqeydanəsini müsevvir pek məbzul və məşhur olan hekayələrdən bir qacını dinləyelim;

Zatı — şahənə bəzen dövləti mücəvheratın məhfuz bulunduğu dərəcəyə gəder, orada giranbəha inci hoqqalarını müəyinə edərlər idi. Çox dəfə böylə marağı da məbeyncilər tərəfindən təhrik ediliyordu. Məbeyni-hiyəkararı tərəfindən qəsdən çürük ləpələrə düzülmüş olan inci səbhələrin zatı mülukanəcə saçılan dənələrini isə şah iki barmaqı arasına alaraq "bu sənin, bu sənin, bu da sənin" dəyə məlyətdəndəkilərə atıyır, sıçratıyordı.

Sədr-i-əzəm tərəfindən kəndisinə sənəvi 30 tükən təxsis etmək üzrə qələmə alınan fərman surətinin imzasını bəkləyən bir məmur zillt-shahənələrini 30 tükən fəzlədi, ayda 10 tükən alacaqsınız dəyə bir "qiyasətli-maliyyə" ibraz etdikləri də məşhurdur.

Bu qəbil laüballıyana israfatın məsələləri hədsiz-hesabsızdır. Bir dəfə də xoşuna gələn bir cocuqa qəsr-i-hümayunlarından ən əlasının etasını havi bir fərmanını zamanın sədr-i-əzəmi vaxtında yetişərək yırtmışdı.

Mərhum müsriif olduğu qədər həlim idi də. Fərmanlarının yırtılmasına, o, əmrinin icra edilməsinə qızmaz idi. Hər istənilən şeyi verməyə mühəyyə olduğu kimi, hər istədiyinə də müləqa surətpəzirlə qəndə deyildi.

Müzəffərəddin şahın bu iradəsizliyi və israfından bilistifadə ətrafında olan tamahkar və xalın ricallı — dövlət bedava sərvət sahibi olmaq arzusu ilə şahı dalma bezüli-israfat təşviq edər və nüqudi-dövləti bir surətlə haydudənə də yeğmə edərlədi.

təslim - burada: e'tiraf etmək
müsriif - bədxərc
mücvəhərat - cavahirlər
məhfuz - saxlanılmış
qiranbəha - çox bəha

hoqqa - qutu, sandıq
məbeyncilər - arada olanlar
səbhe - təsbəh
haydudənə - quldurcasına

Müdhiş bir surətdə israf olunan xəzineyi-dövlət artıq həvəsətli-mülkanəyə təhəmmül gətirəcək halda deyil idi. Halbuki, para lazım idi. Mabeyncilər para təhsili üçün yol aradılar. Kəndlilərin külliyyətli bir para mənbə buldular: istiqraz. İşlə ilk dəfə olaraq 1900 sənəyi-miladında Rusiya dövlətindən 22,5 milyon rubləlik bir istiqraz yapıldı.

Saray ehtiyacatından bəllisiləfə rus diplomatıyasının təşviqi üzərinə icra olunan bu istiqraz:

1. Ruslardan məda digər dövlətlərə borclu qalmamaq üzrə "reyi məsələsindən" dolayı İngilis kompaniyasına varid olan xəsarətin təzmini işbu istiqrazdan 2 milyon tumanın İran hökumətinə tədiyəsi.

2. istiqrazi-məzkurun 75 sənə zərfində tədiyə ediləcəyi, on sənəyə qədər tədiyə olunmadığı təqdirdə, işbu karzin tədiyəsindən əvvəl başqa bir dövlətdən İran hökumətinin istiqraz yapmayacağı.

3. Fars əyaləti ilə Bəsrə körfəzi lımanlarından başqa bütün İran kömrüklərinin aidatının doğrunda-doğruya rus bankasına gedəcəyi və müddəti-istihlakı 75 sənə olan istiqrazın təqasiti-sənəviyyəsi çıxarıldıqdan sonra fəzə aidatın İran xəsinəsinə iadəsi.

4. Məzkur kömrüklərin aidatı istiqrazı-məhudun təqasiti-sənəviyyəsinə ödəməyəcəyi təqdirdə İran kömrüklərinin rus kontrolu təhtinə alınacağı; bununla məqsəd hasil olmazsa, kömrüklərin rus tərəfindən idarə edilməsi... kimi heysiyyətşikən şərait üzərinə əqd edilmişdir.

Bu istiqrazı mütəəqib 1902-nci sənəyi-miladısında eyni şəraitlə 10 milyon ruble digər bir istiqraz dəxi əqd edildi.

Bu da kafı gəlməyərək, bir qac sənə sonra mütəvəliyan 1904 sənəsinə 190.000, 1905 sənəsinə 100.000-ki, məcmui 290.000 İngilis lirası 6 faiz ilə İngilis-Hindistan hökumətindən istiqraz edildi. Xəzər dənizinə tökülən Şimali İran əhərlərinin seydi-mahisli inhisarını edilməsi olan rus kompaniyasının həqqi-imtiazı olaraq İran xəzinəsinə tədiyə etməkdə olduğu aidatı-sənəviyyəsi, o kafı gəlməzsə, İran posta və teleqraf idarəsinin aldı, o da kafı gəlməzsə, fars əyaləti ilə İran cənubi lımanları kömrükləri dəxi bu istiqrazlara qarşılıq tutuldu. Halbuki, rus balıqçı kompaniyasından alınan para qarşılıq təşkil etmək üçün bəliğin məbləğ kifayət edəcək dərəcədə idi. Fəqət İngilis durbiniyi

təqasiti-sənəviyyə - illik hisse
məhud - vəd olunmuş

şikən - qıran
mütəvəli - ardıcıl olaraq

səyəsində məzkur müqavilədə qeyd etdirilən "kafı gəlməzsə" qeydi tam mənası və bütün qüvvətilə icrayı-təsir etməkdədir. Müqaviləyi imza edən İran "ricallı-siyasiyyun"nun ehtimal ki, mənasız tələqqi etmiş olduğu "kafı gəlməzsə" indiki İran hökumətinin mənbəyi-məzkureyi digər bir istiqrazla qarşılıq göstərməkdən mən ediyor. İngilislər mənbəyi məzkurə bizim istiqrazımıza qarşılıq — dəyə protesto ediyorlar.

Rəsmən əqd olunan işbu istiqrazlardan başqa Müzəffərəddin şah zamanında digər surətlərlə dəxi istiqrazlar əqd edilmişdir. Hesabi cari olaraq İngilis bankasından "Banki-Şahənşahi" 9%-lə 700.000 İngilis lirası; rus bankasından "Banki-istiqrazı" saxta və bəttal hesablar daxil olduğu halda, 10 milyon rublə; bunlardan məda İran təbəəsi tüccarından dəxi həddü-hesabi naməlum bir çox şəxsi istiqrazlar edilmişdir.

Məmləkətin istiqlalını təhdid, heysiyyətini tənki, şərəf və namusunu lıxal ilə təhsil olunan bu paralar, hamam əyləncələrə sərf edilmiş, gəlmişdir. Böylə ki, Avropa səyahətində pədəri Nəsrəddin şahı təqild edən Müzəffərəddin şah, rəsmən əqd etdiyi üç istiqrazdan gələn paraları üç Avropa səfərinə israf eləmiş, bitirmişdi.

Müasirləri olan mühərririni-mədihəsəradan bəziləri gerek Nəsrəddin, gerek Müzəffərəddin şahların səyahətlərini Avropa təməddününün İran cəlbə üçün vəqə olduğunu iddia etmişlərə də, bitərəflənə yürüdülmə tədqiqatı-tarixiyyə bu taclı səyahətlərin töhfə olaraq İrana gətirdiklərinin cocuq oynacağı bir takım lüzumsuz şeylərdən xaric bir şey olmadığını təslim etməkdən başqa bir hökm verəməz.

istiqrazlarda təqib olunan "siyasəti-mallıyyə" digər xüsusatda da cari idi. Dövlət bu ağır və heysiyyətli-şikən şəraitlərin əqd olunan istiqrazlarla məruz edəcək qədər zəfi-mallıyyə dıcar əyləyən Müzəffərəddin para bulmaq siyasəti nöqtəyi-nəzerindən şəraitli-müzərrayi havi bir çox imtiyazat dəxi etə əyləmişdir. Bu xüsusatla hətta pədəri Nəsrəddin şahı da keçmişdir.

Ancaq 75 sənə sonra İrana təslim edilmək şərti ilə inşa olunan "Ənzəli-Tehran" yolu kəza 99 sənə müddətinə etə olunan Culfa-Təbriz şosse-si imtiyazını ruslara verən İranda dəmiroyol inşa edilməmək üçün Nəsrəddin şahın vermiş olduğu təəhhüd bir 10 sənə daha təmild qılan düşməni-müharibimiz bulunan Qaradağ məsahayi-sathliyyəsi qədar bir əraziyi

onhar - çaylar
seydi-mahi - balıq ovu
bəliğin məbəleğ - çaldıqca
tənkiş - aşağı salma
mədihəsəra - mədihiyyəci

zəl - zəiflik
kəza - həmçinin
təmdid - uzatma
mövdi - təslim etmə

şamil Azərbaycan vilayətlərindən Qaradağda mövcud bilcümle mədinin həqqi-istifadəsini vilayət daxilindəki omanların və əhərin istifadə edibə bilması şərtlə ruslara tövdi edən, rusları ingilislərə qarşı ihrazı-müvəffəqiyyət etdirmək qəsdilə İran əmtiəli-ticarıyyəsinin belə zərərinə olaraq İran kömrük rəisi belçikalı Müsyo Natsun tərtib eylədiyi "Rus-İran kömrük tarifi" kimi bir çox İran mənafeinə müzır olan müahədəti imzalayan Müzəffərəddin şah olmuşdur.

Yenə Müzəffərəddin şah zamanıdır ki, reyli məsələsindən sonra ruspərəstliyi lüzam edən və bu pərəstliyi ilə məşhur olan sədr-i-əzəm Əminüssəltənənin məsəli sayəsində rus nüfuzu İran sarayını istila eyləmiş və şimali İranda vəqə mənaibli-sərvət əqliyyətlə rusların yədi iltifainə keçmişdir, hətta bir dərəcəyə qədər yədi inhisarına keçmişdir.

Əsası Nəsrəddin şah zamanında vəz edilmiş rus zabıtları komandasında təşəkkül etmiş olan İran — kazak iltisasına daxil Müzəffərəddin şah dövrü-səltənətindən imtiyazatı-məxsusə verilmişdir. Hal-hazırda məzkur kazaxxanənin İran paytaxtında müsəlləh bir rus mənafeyi-müdafie müəssisəsi halı aldığı da imtiyazatı-əhdıyyəli-məzkurədən iləri gəlməkdədir. Müzəffərəddin dövrünün digər xüsusiyyətini də başqa bir məqaləmizə buraxalım.

V

MÜZƏFFƏRƏDDİN ŞAH DÖVRÜ:

Vilayəti-mühimmdə ədalətsizlik və əhalidəki ədəmi məmnuniyyətin təzayüdü — Hərəkəti əhraranə — Elani-məşrutliyyət-Şahın vəfatı və beynəlahal məzhər olduğu məhəbbət.

Şahın idarəsizliyindən nüfuzi-dövlətə ümumi bir zəf təyy olunduğu halda, Təbriz və Şiraz kimi vilayəti-mühimmdə də xüsusi bir takım münasibətsizliklər oluyordu. O vaxt vələhdli-səltənət Məhəmmədəli Mirzə ələlşul Təbrizdə hökumət ediyər və Azərbaycanın idarəsini yədi — İqtidarında bulunduruyordu. Vələhd şiddətli bir istibdad göstərir, əhaliyi olmayacaq gədrələrə düşər ediyordu. Müzəffərəddin şah

İlham — məcbur olma
məsəli — sə'yilər
yod — əl
iltifa — faydalanma

İlva — briqada
təyy — bürümə
gədr — xəyanət, satqınlıq

hın israfatına rəğmən oğlu Məhəmmədəli Mirzə xissəti-təbiylə məşhurdur. Vələhdliyi zamanında bütün məqsədi mümkün olduğu qədər fəzla para birikməkdən ibarət idi; təmini-müvəffəqiyyət etmək üzrə qulandığı vəsalın məşruiyyətinədə pək əhəmiyyət verməzdi. Bundan dolayı Təbrizdə icra etmədiyi münasibətsizlikləri qalmamışdı. Hətta vələhdli-səltənət, Təbrizin, belkə də ümum İranın mühüm bir məzəli-ictimaisini təşkil edən gəlayi-əsardan istifadə tərqiyyə səpmiş, şəhrin möhtəkirilərlə gızıl bir müamilə də yapmışdı. Məhəmmədəli möhtəkirilərin əhaliyə qarşı icra etdikləri gədrdən ləğmazı-ayn ediyər və külliyyətlə bir "həddü sükut"a nail oluyordu. Şahi-məxlun tərçümeyi-halını bərtəsil yazacağımızdan burda Təbrizdə vələhd olduğu zamandakı icraatını müxtəsəsrən keçəcəyiz.

Məhəmmədəli Mirzə pədarı kimi ələlşulmizac və zəlfübünyə deyil, qayət sərt və şiddətli bir təbə malik idi. Əhaliyi olduqca təzyiq ediyordu. Kimsədən bir səda çıxmasın deyər Sultan Həmid təqlidən Təbrizdə mükəmməl bir xəliyyə təşkilatı vücda gətirmiş idi. Bu təşkilatı-müstəbidanədən döləyi mənsə evində, kendi əllesi dairesində belə, vələhdin idarəsi əleyhinə qonuşmaz idi, çünki vələhdə jural edilməyəcəyinə əmniyyət etməzdi. Vələhd isə müfəris, xunxar, səffak idi. Hətta əhrardan Mirzə Ağxa xan iki il arqadaşlarının qafalarını bizzat kendisinin kəsdiyi məşhurdur.

İştə Azərbaycan böylə səffak bir axmağın idarəyi-keyfiyyəti, təhti-təziqində əzillər, daimi bir qəhtügəla içində inliyər, vələhdin himayəsinə sığınan möhtəkirilərin müqəlliblərin payı-əhlirəsi altında xırpalanıyır idi.

Təbriz böylə bir tələi-gədrərin zəbunu ikən Şiraz dəxi Müzəffərəddin şahın digər bir oğlu (son hərəkəti-irticaiyyədə Məhəmmədəli Mirzəyə rəqəbat edən) Şücaüssəltənənin məzallimə meydan olmuşdu. Qacariyyədən əvvəl hökmdarlıq edən Kərimxan Zənd zamanında əhalicə satın alınan bir çox əraziyi-şahzadə, bu ərazi əmlaki-mirliyyədən dəyə kendinə təxsis etmək üzrə qəsb ediyordu. Məqami-ətlraz və şikayətə gələnələrə qarşı da qayət mütes-sir bir cavabı vardı. Darb və tənkil, bu yolda cənubi İranda daimi bir qarqəşəlik və ədəmi-məmnuniyyət hökmfəra idi.

Məmləkətin sair vilayətlərində dəxi dərəbəyləri və şahzadələr hər istediklərini yapıyorlar, olmayacaq ədalətsizliklərdə bulunuyorlardı. Hər tərfdə bir ədəmi-məmnuniyyət mövcud idi. Hökuməti — mərkəziyyəyə gə-

xissəti-təb — alçaq xasiyyətilik
birikimək — toplamaq
məşruiyyət-şərillik — qanunilik

gəlayi-əsar — qiyətlərin bahalıqı
təzəllüm — şikayətlər

dən təzəllümlər saray intiriqaları sayəsində şahə qəder vammıyordu. Varsa belə əsbabi-məluməsinə nəzərən faydasız qalıyordu. Əhali usanmış, bıkılmış, ədəmi-məmnuniyyət həddi—qayəsini bulmuş idi. Əksər vilayətlərdə aclıq və səfalət şiddət göstərir, sovlət ediyordu. Fəqət istimdad ediləcək bir mərkəz qalmamışdı. Şah, zövqü—səfasilə məşğul idi. Sarayın da para və bihudə ısraf etməkdən başqa bir əməl və düşüncəsi yox idi. Məyyətdəkilərin bir istiqaz yapıb da kəndlilərinə bir hissə çıxarmaqdan başqa nə bir tədbirləri, nə də bir siyasətləri qalmışdı. "Güllistan" sarayında deyil, Şiraz, Təbriz və ya digər uzaq vilayətlərdən gələn əninləri, nəfsi-Tehranda yüksələn nalə və fəğanları belə eşitməyir, dinləməyə vaxt da beləmiyyərdilər. Hal və mövqə oylə bir şəkli-ğərib almışdı ki, kim-sə can, mal və namusundan əmin deyildi.

İranın tüccar təbəqəsi, digər əsnaf təbəqəsinə nisbətə dəlma möhtərəm tutulmuşdur. Müzəffərəddin şah zamanında tüccar təbəqəsi də naməmnun idi. Əvvələn, rüsumat dairəsi reisi Müsyo Naus tərəfindən, müqəddimədə yazdığımız kimi ruslarla əqd etdiyi gömrük tarıfınaməsilə İran tüccarının mənafeyi-maddiyyəsi xəsarətdə olmuşdu. Sanliyan, belçikalı məzkur Müsyo Nausun tüccar təbəqələrinə qarşı fəlan icra etdiyi bir takım təhqirlərimiz hərəkət tüccarın ədəmi-məmnuniyyətinə az xidmət etmədi.

İştə bütün bu münasibətsizliklər, bütün bu uyğunsuzluqlar Qacar sülələsinin dəlma milləti qəll-qarədən ibarət olan haydutane politkasına xatimə çəkmək fikrini nəşr edənlərə müsaid bir şərait hazırlıyordu. Bu propaqandani yapanlar məsləkləri icabi məmalki-əcnəbiyyəyə səyahət edən, məmalki-mütəməddinə təşkilatından xoşlanan tüccar,ərbabi-say və şü əmal ilə sayları məhdud ərfa və səmimi bir hissi-diyənətə mü-təhəssis din üləmasından bəziləri idi. Məmaliki əcnəbiyyədə nəşr olunan farsca qəzetlərin də bu xüsusa təbük bir hissələri vardır. Qafqasliya türkcə-islam mətbuatının təsiri inkar olunamaz. Farsca qəzetlərdən ən ziyadə müəssir olanı, ən ziyadə yasayan-keçən məqaləmizdə dediyimiz kimi Hindistanda nəşr olunan "Həblülmətin"dir. "Həblülmətin" məsləki xaricə qayət səbatkar bir xətti—hərəkət tərəfdarı olduğı kimi, umuri-daxiliyyəyə aid nəşriyyatında o qəder istsiqamət göstərməklə bərabər yənə İran istibdadı əleyhinə qullananlın əvamilin ən müəssir-lə-

ənin - İnli
nəfsi-Tehranda - Tehranın özündə
rüşumat - gömrük vergisi

haydut - quldur, soyğunçu
diyanet - dindarlıq

rindən biri ədd oluna bilər.

1904 sənəyi — miladisində mövqelənin Avropaya budiyyətinədən dola-yı sezdirməyərək, bir çox tərəqqiyatə nail ola bilən "Şəmsi-Şəriq" məm-ləkəti bütün nuriyyətilə tulu eylədi. "Dübbi-əkbər" in Əqsayi-Şərq soyuqlarında mövsimi-şitay rahat-rahat keçirmək istədiyi bir zamanda gözəl-ri-ni qamaşdırdı, əqlini qışdırdı. Şəriyyə nə lüzum. Hər kəsin bildiyi "Rus-Yapon" müharibəsi vəqə oldu. Ruslar məğlub oldular. Yapon müzəffəri-yatını mütəəqib Rusiyada itxilatı-daxiliyyə başladı. Rusiya inqilabı İran əf-kəri — əhraranəsinə vasi bir meydani-inkışaf verdi. Ərbabi-inqilabın cə-sarəllərini təzyid elədi. Şimali İrandan Qafqasiyaya bir çox əmələ gəlliyor. Yalnız Bakıda əksəri əmələ olduğı halda, 60 minə qərib İranlı vardır. Ru-siyada olan İran tüccarları və İran əmələlərinin Rusiya inqilabından mü-təəssir olmaları qabil deyildi. İştə iranilər mərkəzi Qafqasiyada olmaq üzrə bir itxilat cəmiyyəti təşkil etmiş və fəaliyyətə başlamışlardı. Qafqasi-yada və digər Rusiya məmləkətlərində əmələlik edən iranilər vətənlərinə övdat edərkən istibdadı-məmurini-hüddüyyəsinin qalmayacağı bir zahi-rə götürüyörlərdi: fikri inqilab və hirriyyət.

Daxili — İranda dəxi bir takım gizli komitələr təşəkkül etmiş və Qaf-qasiyada təşkil olunan itxilat firqəsinin şöbələri az-çox təəmmüm idi. Teh-randa və Təbrizdə "Şəbnamələr" nəşr ediliyir, bu surətlə xəfi komitələr iz-hari-vücut ediyörlərdi. Məzkur şəbnamələrdə hökumətin sul-idarəsi tən-qid olunuyor, saray həşəratının intiriqalan xalqa bildiriliryor, İranın əhtişa-mi-tarixiyyəsinə, fəqət böylə gedərsə münqariz olacağından bəhs olu-nuyor, əhalinin həyatı-vətan-pərvəranəsi qırıqlanıyordı. Gət-gədə şəbna-mə propaqandası təvəssü ediyor, vilayətə dəxi sirayət eyiliyordı.

Nahayət Tehran çarşaları qapandı, əsnaf və tüccar, tətilli-işğal eylə-dilər. Hökumət əleyhinə böyük bir nümayiş-siyasi icra edildi. İnqilab ələmini göstərdi. Xəfi komitələr yavaş-yavaş isbat —vücut eylemə-yə başladılar. Tehran xalqı dəhşətli bir izdiləmlə saray önünə gəldi-lər, sul-idarədən bıkıdqlarını bəyanla ədalət tələb etdiklərinı bildirdi-lər. Artıq vahl bir xəyal kimi təbəqəli olunan məsləli iqla etdiyi bütün dəhşətilə bir əmr-i-qəyəs idi. Hərəkət!—əhrarənə başlamış idi.

Vəhle!—ulada bu hərəkətin ciddiyətini təqdir edəməyən saray,

budiyyət - uzaqlıq
Şəmsi-Şəriq - parlayan günəş
Dübbi-əkbər - böyük ay
şita - qış

şəbnamələr - İranda intibahnamələrə
şəbnamə deyirlər, məzkur vərəqələr
geceləri şəhər uyuduqdan sonra
küçələrə yapışdırıldığını "gece
məktubları" mənasında olan bu ad
əhali tərəfindən verilməkdədir. - M.Ə

sədr-i-əzəm Eynüddövlənin şiddətləri sayəsindəərbabi-nümayişlin qüvvəyl-cəbriyyə ilə dağıdılmalarını əmr etdi. Sipəhdarın təhti-komandasında olan bir müfrezəyl—əskəriyyə nümayişçilərə qarşı atəş açdı. Onda gedən və sinəsini qurşunlara sipər eyləyən bir seyyid ilə digər bir qaç kişi öldürüldü. Nümayişçilər dağıldılar. Fəqət bu bir inhişam deyildi. Nümayişlər yenə təkrar edildi, əhrar İngiltərə səfərxanasinə təhəssün edildilər və müstədiyyanları qəbul olunmadıqca “bəst”dən^x çıxmayacaqlarını elan etdilər.

Bəstnişinlərin ədədl günden-günə artıyordu. Çarşılar da qapalı idi. Şəhərin həyatı durmuşdu. Nəhayət, əsl intizar olunan şey istənilirdi: müteəssirin “məşrutıyyat ıstıriz” deyə bayanı-zəmir eylədilər. Çox keçmədi ki, Müzəffərəddin şah millətin mətalibinə təslim oldu. Qanuni-əsalı elanını mübəyyən bir iradə sadır oldu. Bu yovmi tarixi 1324 səneyl- hicriyyəsi cəmədiyülxırlının 14-cü gününə, təmmuzl—Rumlinin 23-nə təsadüf idi.

Məşrutıyyat istəmək üzrə “bəst”də oturanlar yalnız Tehrana məxsus deyildi. Təbriz, Rəşt, Məşəhd və İsfəhan kimi nūqatı-mühümmüdəki İngiltərə konsulluqları daxil məşrutıyyatpərvəranəçilərlə dolu idi. Elanı-hürriyyəti —mübaşşır olan iradəyl-hümayun sadır olunca, gerək Tehranda, gerək vilayətlərdəki, müteəssirlər səfərxanə və konsulluqlardan çıxdılar.

Şah elan elədiyi hürriyyətin təmin etdiyi məclisi-ədələtin nə olduğunu lüzumunca təqdir etməmiş idi. Hər türlü mətalibə təşüəltə təslim olan şah, millətin mətalibini isafədə fəzlə qan tökülməyə meydan vermədən razı olmuşdu. Məclisi-Millil elanını müteəqib hökumət-

^x İranda minel — qədim bir “bəst” adətı cari idi. Bəst demək bir yəro sığınmaq, təhlüülə tərcümə edlirso, qapanmaq deməkdir. Bəst məmləkətdə qanunun kimisənin hüququ təmin olunmadığından hükkam və həbabirərinin tediyyatına qarşı ehtiyacat-ictimaiyyənin tövid eylədiyi bir vəziyyəti ictimaiyyətdir. Məmləkətdə mövcud olan məqamatı-motəbər ki, üləma və müctəhidinin evləri, rical və eyanın nūqatları təərrüzdən məsün birər mənəm idi. Hökumətin təqibatından firar edən bir mütləhim bu kimi məmənərdən birinə fərcəyab dūxul olursa, o artıq “bəste”ədir, yəni amandır. Onu oradan cəbrən almaq onəne hökümün almış olan adətə müxalifdir. Əksəriyyəndə böylə bir müxalifet irtikab edilməz. Sonralar İrandaki səfərxanə və əcnəbi konsulluqlar daxil işbu “bəst” haqqından istilafə eyləmiş səfərxanə və konsulluqların məsniyyəti dairəsinə “heqql-qəbəl”i daxil eyləmişlər ki, bu surollo bir səfərxanə, bir konsulluq da məqamatı-motəbər bir müctəhid evi qədar “bəst” olmuşdur. Nəhayət, əvvəlcə mövcud olan “bəst” üsulu kovşmişso də, “konsulluq bəstləri” bir şəkli hüquqi alaraq olduqca kök salmış və bu sayəda “bəst məsələsi” İran inqilabında müqüm rol oynamışdır. Bu əhəmiyyətli məxsusasına nəzəran məqalələrimizin birində “bəst”in İran inqilabına ihraz etmiş olduğu əhəmiyyət və ifa etdiyi rolundan da bəhs edəcəyiz. M.Ə.

cə tənzim olunan nizamnameyi-intixabat nəşr edildi. Intixabat başlandı. İran tarixində ilk dəfə elan olunan bu üsul-intixabat, tarixi-ümumi-də ilk əvvəl mövcud olan intixabat müşabih sinflı bir sistem üzərinə istinad ediyordu. Bütün İran 162 vekil (məbus) göndərəcək və hər sinflı kendi məbusunu ayrı-ayrı intixab edəcək idi. Məsələn, üləmayi-din, şahzadəqan, tüccar, əsnaf və sair təbəqəti-nas ayrı-ayrı kendi məbuslarını göndəriyorlar idi. Intixab olunacaq məbusanın sinflı olmasından başqa nizamnamədə bir ədəmi-tanasüb dəxi gözəllimışdir. Bütün məmləkətin çıxaraçağı 162 məbusdan 64-nün yalnız Tehran dairəyi-intixabıyyəsi çıxarıyor və bu 64 məbusun mövcudluğu məclis rəsmən iftitah və İniqad edə biliyordu.

Tehran intixabatı bildiyi kimi Məclisi-Məbusanın rəsmi iftitahı vüqu buldu (18 şəban 1324 hicri). Bu, filheqiqə İran tarixində misli görülməmiş müntəntən bir gün idi. Şahın həyatı-vükəla, rical-məmləkət, üləma və süfərayı-əcnəbiyyənin hüzuru ilə rəsmi salam icra edilmiş və toplanmış əndaxlı ilə məclisin iftitahı elan olunmuş idi. O gün Tehran bir eydi—milli keçmiş, sokaklar millil bayraqlarla donatılmış və gecəleyin bütün paytaxt şəhərin olmuşdu.

Məclisin iftitahını müteəqib Məclisi-Millil tərəfindən tənzim olunan 51 maddəyi havi qanuni-əsalı Müzəffərəddin şah tərəfindən imza edildi. İşbu qanuni-əsalı mövcubincə İranda təmsill-millət üsullı-idarəsi və əsalı hürriyyətlər təmin ediyor idisə də hökumət ilə səltənətin dairəyl-səlahiyyət və iqtidari-qanuniləri təyin olunmuyordu.

Qanuni —əsalının imza və elanını müteəqib Müzəffərəddin şah dūcar olduğu xəstəlikdən rəhayab olmayaraq, zillqədanın nisfi-əxirlində vəfat etdi.

Vəfatına az bir müddət qaldığı bir zamanda elanı-məşrutıyyəti etmiş olan Müzəffərəddin şah, millətin səmimi bir məhəbbətinə əzəb olmuşdu. Məşrutıyyəti elan eylədikdən sonra şah adətən Avropa hökmdarları kimi pəpəyalmış deniləcək dərəcədə bir qaç məyliyyətlə sadə bir surətdə Tehran sokaklarını dolaşıyor, çarşılara çıxıyor, əhalinin alışırlarına məzhər oluyor, xeyir-dua eşlidiyər və bundan olduqca həzz ediyordu.

Avam, Müzəffərəddin şahı tarixin az yetişdiydiləy nəvədiərdən ədd edərək, böyük bir qəlb-raufa malik olduğuna iman ediyordu. Şəxsinə

təmmüm - ümumə, hamıya aid olan
münqəriz - dağılmış, puç olmuş

təvəssü etmək - genişlənmək

qarşı əhali bəyində itminanlar hasil olmuşdu. Həyəcani-millinin da-ha yüksəyi, fəvqi təsəvvür edilməyi idi. Məclisi-Millinin önündə ictimə edən əhali miyanında "Zindabad imperatori-Asiya (Yaşasın Asiya imperatoru)" deyə bağırılar olmuşdu.

Təbli, bu qəder sevdili padşahının ölümünü İran əhalisi böyük bir təssürlə qarşıladı. Bütün İran, şaha növhəgər oldu. Hər yerdə ruhi-pürfütuhuna fatihələr oxundu. Haqqında xatirələrə gözəl xatirələr nəqş edildil. Matəmində sıcaq göz yaşları töküldü.

"Səbilürreşad",

N33(215), 34(216), 35(217), 36(218), 40(222);

17, 24, 31 oktyabr,

7 noyabr, 12 dekabr 1912

TƏZƏ KİTABLAR

Az bir zamandan bəri bir çox gənclərimiz və ürafamızın həmiyyə-tillə vücuda gələn əsərləri görüb də şad olmamaq qabil deyildir. Məə-mafih, bu əsərlər mütaliə edildiyi zaman, insanı bir çox nöqtələr dü-şünməyə məcbur ediyor.

Məsələn, bir əsərin mütaləsində, əcaba bunu yazan nə məqsədlə yazmış və yazdığı zaman kəndi iqtidarını düşünmüşmü? Əgər bunu yazdısa, yazdığı əsərin əfkari-umumiyyə üzərində nəsil bir təsir bura-xacağını aramış və anlamışmı? Yazdıqlarını kimlər oxuyacaq və nəsil bir iqtidara (savada) malik olan kimsələr mütaliə edəcək. Mütaliə edənlərə nə sürətlə fayda verə bilioram — deyə təsirlənmişmi?... və ilaxir kimi suallar mütaliə əsnasında hər kəsin xatirəyə gəlir zənnində-yliz.

Binəən-əleyh bu gün kitabxanə rəf və dolablarında gördüyümüz ki-tablardan insan pək əcalinə təsadüf ediyor!.. Bundan da bığərə mil-lətin nəsil bir başsız və yetim qaldığı anlaşılr. Rəisleri, böyükləri idə-rəsində yaşayan millətlərə səthi bir nəzərlə baxacaq olursaq, məqsə-dimiz vüzhilə anlaşılmış və isbat edilmiş olur. Çünki, onlar millətin fikrini və ruhunu tənvir edəcək çarələrə (nə qəder güc olsa da) təvə-süli etməkdən imtina etməzlər və etmiorlar. Avropada ən adi bir mü-hərrir yazacağı ufaq bir əsərlə bütün millətinin tamamilə ruhunu oxu-muş olduğunu göstərir. Və bunun ilə də ən sadə bir yol ilə başladı-

ğı vəzifəni kamali-məhərətlə ifa etdiyini hər kəsə isbat etmiş oluyor. Bunun üçündür ki, bizl heyretlər içində buraxan tərəqqilər gün-gün-dən təzayüd etməkdədir. Bundan dolaydır ki, oyle millətlər mətbuatı bir növ "kontrol" altında buldurmaya məcbur olmuşlar.

Zira, böylə yapmasalar, ələmi-mətbuat da millətinin əxlaqını poza-caq, ruhunu bir arzu olmanın kasafətlərə bürüyəcək. Əlhasil, millətinin izməhlərinə səbəb, tərəqqisinə mane bir çox əsərlər və kitablar mey-dana gələcəyini gözəlcə anlamışlar.

Biz isə əvvəlcindən deyil, ikincindən ola bilərik. Bundan dolaydır ki, möhtərəm ürəfalarımız cocuq və gənc fikrindən keçən şeyi yazmaq istiyor. Bu gözəl yazılar təqdir edilməlidir. Binaən əleyh bunları təb et-dirəcək cənablar da bulunuyor. Buna da təşəkkür etməlidir. Həqiqəten hər ikisi şayani-təqdirdir. Yalnız təəssüf olunacaq nöqtə burasıdır ki, nə əsər sahibi və nə də nəşir cənabları bir şeyə diqqət etmiorlar.

Əsri-hazırda cəhəzlət bataqlıqlarından başımızı qurtarmağa bir çə-rə var isə o da elm, tərbiyə, mətbuat və ədəbiyyat olduğu gün kimi aş-kardır. Bunları inkar etmək qabil deyildir. Lakin bu vəzifələri ifa və idə-rə etmək üçün bir az fikir sahibi olmalıdır. Burada sözü uzatmayıb cü-zü bir məsələni şərh etmək istiyorəm: maarif yolunda çalışmaq eynl bir həqiqətə xidmət etmək deməkdir.

Fəqət bir cəhətdən bu çalışmaqda böyük bir zərərli təvildinə xid-mət etmək da olur. Bunları isbat üçün uzaqlardan dalillər aramayaca-ğam. Bu günlərdə nəzərl-təsədüfüm olan iki kitabçanı nümunə olaraq göstərmək istiyorəm. Bunlardan biri Ağakərim Kərimov cənablarının "Nələr lazımdır?", yaxud "Üç vacibi şeylər" nam əsəridir. Bu əfəndi şu va-cibli kitabında əvvəla elmi, səniiyən məhəbbəti, salisən tərbiyəni kən-di millətinə təlqin etmək istəmiş və bunları da şərtlər hüsula gətirmiş!..

Kitabın başında diyorlar:

Ey olan bərr-i-bəhrin sahibi
tək olan pərvərdigar,
Et nəzər milləti-müsləmanə,
eylə rahmət möcizin izhar.
Biz müsləmanın işi
ahu-fəğan, dərd çəkməkdir,
Çıxardıb xoş günün yaddan,
eyilyib fəlayə vagüzər...

(və ilaxir!)

qədar, bəlkə məmulun fəvqündə (müəssisənin təzə və məktəblərin əvvəlinci fəruqəttəhsilləri olduğu üçün) düzgün və səlis imla və inşa yazışları çox az, bəzilərinə heç yox. Yazı oxunaqlı, təmiz və ləkə-siz.

Zatən yazıların böylə təmiz və pakizə çıxacağını əvvəlcə də hiss etmək qəbül idi. Çünki, öylə itizam və hün tərtiblə oturan pak və pakizə geyinmiş məsumanə etvarları ilə insanda ən gözəl duyğu (hisslər) və ən ülvü düşüncə-fikirlər oyadan məsumələrdən çırkın yazılar və nəsləls ifadələr gözləmək insanın ağına belə gəlməzdi.

Şifahi imtahanlar başladı, qızlar iki-iki imtahan stolunun (masası-nın) yanına çağırılıb soruşulurdu. Cavablar tamamilə müvafiq və cəsuranə idi. Dərsini bildiyindən müəvəllid bir cəsarət. Əlbəttə ara bir bürdəyən də olurdu. İmtahan məclisinin, heybət və təzyiqini keçə bilməyənlər də tapılırdı. Hətta dərsini çox yaxşı bilən və müəllimləri tərəfindən ən yaxşı və səyli bir müəvəllimə olaraq tanıtılan birisi məclisdə tutularaq həyəcanla gəldi, ağladı belə, fəqət bu da olmasın-mı? Bunsuz imtahan təbii ola bilməzdi. Hələ bu olmasaydı imtahanlar haqqında söylənilən tənqidat rus-müsəlman ünas məktəblərinin birinci imtahanlarında bəraət qazanmış olurdu.

İşlə istiqbalın möhtərəm bir validəsi, məsəd bir ailənin səadətboxş müəbbiyəsi əlinə kitabını almış, oxuyur. Amma nə gözəl oxuyur. Hıq-qanmıyaraq, dumayaraq, qolunu-qabırğasını sındırmıyaraq oxuyur. Mümtəhlin bəsdir, deyincə duruyor, bu kərə oxuduqlarını nəql ediyor. Oxuduğunu anlamış. Verilən sualların cavabları yolunda. Mühakimələr aqlana. Hələ gəliniz də şər oxumağa qulaq asınız!

Müəlliməsinin arzusunu binaən imtahan ayağına gələn bir qıza Abdulla Şaiqin "Həpimiz bir günəşin zərərsizliy" parçasını oxutduruyoruz. Qızıqığaz başlayor. Biz məhv oluyoruz. Sanki, ən müqəddir bir musiqar səhhar sənətlə qəlbiəri təsxiir ediyor. Şər qurtarar-qurtarmaz hamımız şər ağzından "bravo".

Şəriət dərsinin imtahanıdır. Yənə məmnunuz. Bütün cavablar ayaq üstündə veriliyor. Quranı oxumağa gəlincə, müəvəllimələr kamal-ədəblə bir stul üzərinə oturub "Bismillah" və "nəuzu" oxuduqdan sonra Quranı başlayorlar. Qıraət olduca gözəldir. Bundan artıq də öyrə-nilə bilməzdi. Mütəhherat vacibəti-mübtəlati-rövzə, tarixi-islam və sairə dualara və fəraizli-diniyyəyə aid bir çox suallara da hamən bilazir-rənk müvafiq cavablar veriliyordu. Zənn edirəm bu xırda qızların, təbi-ri-avamlı, rus şkolasında öyrəndikləri məsəlli-şəriyyəli bəlkə onlar

qədar ataları da, anaları da bilmiyor.

Bizdə daima din ilə milliliyyəti qarışdırıyorlar. Saçlı-saqqalı allimləri-miz, başı şapkalı intellektellərimizdən soruşsanız sən hansı milledən-sən? — deyər ki, müsəlman dinindən. Bu sualın çox az eşidilən səhli cavabını mən böyük bir məmnuniyyətlə, hüzürlə müftəxir olduğum, rus-müsəlman ünas məktəblərinin imtahan məclisində eşitdim. Bir qızdan soruşdular ki, sən hansı milledənsən? — türkəm — dedi. Nə dindənən — deyincə müsəlmanam, cavabını verdi.

İmtahanlar qurtardı. Ürəklerimiz qurur və sürür ilə dolmuş idi. Artıq biz də istiqbalın əmin ola bilərik. Çünki, milli işlərimiz doğru yoluna tapıyor.

Əvət doğru yol. Millətlər allelərdən təşkil ediliyor. Allelərin fərdi qiy-məlləri sıfır olursa onların məcmui olan millətlərin qiy-məllə məcmui də sıfırdır. İbtidai məktəbin birinci sinfində oturduğumuz zaman müəllim-lər öyrətmədimi ki sıfırları hər nə qədər cəm etsəniz məcmui yənə sı-fır olur?

Türkçə mümtəhni və imtahan heyətli-müdiri Əlisgəndər Cəfərov məclisin xitamında müəllimələrə qarşı söylədiyi təşəkkürlər və məmnuniyyətlərlə məmuli olan niltqədə qayət qiy-məlli bir söz söylədi. De-di ki, "keçənlərdə Soltanməclidə deyirdim ki, əgər rus-müsəlman zü-kur məktəbləri açıldıqı zaman ünas məktəbləri də açılmış olsaydı indi nə qədər tərəqqi olmuş idik".

Bəlkə də o vaxt ünas məktəblərinin açılması üçün zaman və mə-kam müsəid deyil idi. Fəqət indi zaman təbdiil etməklə məkan müsəid bir hal almış. Nə qədər böyük bir fərq ki, rus-müsəlman zükur məktəb-lərinin birinci fəruqəttəhsilləri ancaq 7-8 şagirddən ibarət ikən birinci rüs-müsəlman ünas məktəblərinin fəruqəttəhsilləri 32 qızıdır. Bu bö-yük bir fərqlər. Qızlarımızın tərbiyəsi ibtidai bu qədər bir fərqlə başlar-sa, şübhə yoxdur ki, nəticəsi daha müvafiq və arzu olunur fərqlə bitə-cəkdir. Mən o gün möhtərəm müəllimlərə qarşı da söylədim, indi bu-rada təkrar yənə lazım görüyörəm ki, ömrümdə ən məsəd günlərdən birini may ayının 28-ci günü təşkil edəcəkdir. Çünki istiqbal haqqında bəslədiyim ümidlərimə o gün böyük bir qüvvət vermiş, məni, əhya elə-mişdir.

Qızlarımızda bu qədər istedad və ləyaqəti gördükdə şad olmaq, müəllimlərimizin bu qədər səy və hümmətini seyr etdikdə sine şlşir-mək mümkün olmadıqı kimi, rus-müsəlman ünas məktəblərində oxuyan müəvəllimələr arasında daha artıq elm öyrənmək, daha çox məlumat sahibi olmaq həvəsində olanlarını da düşünmək qəbül de-

yıldır. Bu məclisi-ımtahanda belə qızlarımız içində bəzi zəhn və zəka sahiblərinin mövcud olduğu seçiliyordu. Onlar öz zəhn və zəkalarına inkişaf etmək istəməklə mənsub olduqları cəmiyyətə daha çox faydalı olmaq xəyalına düşəcək olurlar isə hanki vəsilədən istifadə edə biliyorlar? Mən o gün bu düşüncə ilə də məşğul olmuşam. Sonra məzkur məktəblərdə uşaqları olan ataların şəhər idarəsinə vermisi olduqları ərizə ilə cəmaət nümayəndələrindən Hacı Mirebduəlli ağanın "Kaspi" mühərririnə söylədiyi mütaliələri görəncə ikinci dəfə sevin-dim. Gördüm ki, əhəlimiz yalnız dumanın eşitdiyinə görə qorxa-qorxa açdığı və istiqbalına ümidvar olmadığı qız məktəblərinə övladlarını kamali-şövq və zövqlə verdikləri kimi, yəne vaxtında olaraq övladları-nın daha ziyadə məlumat ala bilmələri xüsusuunu da düşünüyörlər. Bu böyük bir tərəqqidir. Böyüklükdən sərf-nəzar bu tərəqqinin doğru yo-ludur. Əgər bu çağadək böylə doğru yollardan gedilsəydi indi mütləq daha ümidvar və daha sevincli bir şəraitlə mühat olurdur. Əgər mü-hat deyilsək, səbəbi odur ki, indi gəldiyimiz yola gəlmişik. Fəqət gec gəlmək yəne ovladır. Çünki daha bədərli vardır. O da heç gəlməmək-dir.

Əlbəttə şəhər rüəsası və duma maarif işlərini idarə edənlər də Bakı müsəlmanlarının bu qədər möhtərəm və bu qədər lazımlı olan maarifpərvəranə — daha ziyadə — maarifxanə təşəbbüsünü təq-dir və onların istədiklərini istiqbal edirlər. Bu vəzifələri, borclarıdır.

Məqələmə imza qoymadan əvvəl ömrümdə mislinə az təsadüf elə-diyim böylə sevincli bir günü görmək səadətində məni nail etdirən bi-rinci rus-müsəlman məktəbi müdriyi-möhtərəməsi Hənifə xanım Məlikova ilə üçüncü məktəb müdiriəsi Rahilə xanım Hacıbababəyovaya ələnən təşəkkür və bütün müəllimləri də parlaq müvəffəqiyyətlərlə təbrik edirəm. Səyləri məşkur olsun.

M.Ə.

"İqbal" N376,
4 iyun 1913

İBRƏT GÜNLƏRİ

Bir qaç sənədən bəri Qafqasiyadan ayrılaraq, məmaliki-İslamiyyə-dən tarixlərinin ən pərişan günlərini keçirməkdə olan İran ilə Osman-liya səyahət etdim...

Son 4-5 il müddətində məzkur məmləkətlərdə ələl-ümüm ələmi-is-lamda vəqə olan həvadis bittəb, Qafqasiya islamlarının da marağını cəlb etməkden xali qalamazdı. Bu kərə məmləkətimə ovdətimdə bö-yük əhəmiyyətini nəzəri-ətibare alaraq, bu xüsusda möhtərəm qare-lərle bəzi həsbi-hallarda bulunmaq istədim.

Tarix bir çox məsələləri çoxdan bəri bir araya yığib və kamali-su-rətlə həll olunmalarını istliyordu. O məsələlər ki, qonşu millətlər onları çoxdan bəri həll etmiş və irəlilərə gətmişlərdir.

Gərək İranlılar və gərək türklər də məzkur məsələləri həll et-mək istədilər. Çünki başqa çarə qalmamışdı. İştə çalışdılar, vu-ruşdular, yıxdılar, yandırdılar, öldürdülər, öldürdülər. Fəqət, heyhat müvəffəq ola bilmədilər. Təbii səf vətən fikri, millət mənfəəti ilə çalışanlarla bərabər səf şəxsi qərəzlər və xəsis ehtiraslarına məğ-lub olanlar da var idi. Bəlkə bu ikinci bir az həddindən fəzələ idi də. Arada təbii olan rəy itxillələri, itxihad qovğaları da çox deyildi. Fəqət yəne kamali-təəssüflə qeyd edilməlidir (zaten buna ehtiyac da qalma-mışdır) ki, bütün bu səylər və bütün bu cəhdlər nəticəsiz qaldı, müvəf-fəqiyyətsizliklə qurtardı. Müvəffəqiyyətsizliklər biri—digərindən ardın-dan gəldi, nəhayət bütün bunlar müsif nəticəsi bəlli olan Balkan mü-haribəsi ilə taclandı.

Balkan müharibəsi... buna bolqar kralı Ferdinand "Səlibin hilala qarşı hərbi" adını vermişdi. Şovininist və mütaəssib mühərrirlərdən bir çoxu da bunu "din" ilə "din" mübarizəsi və bir dinin digər din üzərlinə qələbəsi şəklində təfsir etdilər. Bu kimi təfsirlərə və təfsirdən ziyadə, təhrik və təffində mətbuatın liberal adlanan məlum qismi də iştirak elədi. Halbuki, məsələ meydanda idi. Mübarizə həyat qovğası idi. Ki-çik Balkan dövlətləri böyümək ehtirasında idilər. Türkləri hər nə surət-lə olsa da Avropadan qovmaq istəyirlər. Çünki tamahları rahat qoy-muyordu. Din sözləri yalnız əldə gözəl bir vəsilə idi. Qəzetləri təqib

edənələri, azadlıq naminə elanı-hərb olunan Makedoniyanın bu gün nə surətlə öz azadçılıqları əleyhinə olduğunu aşkarlır.

Makedoniyalıları indi "onlar üçün qan tökən" bolqar, serb və yunan olından dad çəkiyor və sərahətlə bağırıyorlar ki:

**"Ki az cəngəli qorgəm də rübüdi
Çu didəm aqlıbat qorgəm to budı!"***

Qırıxkəlsə, Lulə-Burqas müharibələrində iştirak edən və Bulaburda yaranan bir bolqar zabiti-əfsərlə yolda gəliyərkən vəqonda tanış oldu. Söhbətəlmiz Makedoniya məsələsinə nəql edincə bolqar zabiti etiraf etdi ki, "əsil həqiqət odur ki, türklər makedoniyalıları zərrə qədər zülm etməmişdirlər".

— O halda nədən makedoniyanın məzlum millətini bəhanə edərək, "səlib" naminə herb açdınız? — deyə sorduqda:

— Bizli rahat buraxmadılar, gəldilər ağıladılar, türk zülmündən ahu-fəqanlar etdilər. Biz də inandıq. Məgərsə tamam yalanmış. Hal-hazırda makedoniyalıları bizi (yəni bolqarları) türklərdən çox söyür və türklər qədər sevməyirlər — deyə cavab verdi.

Bolqar zabitinin etirafı haqqında verdiyi izahın səcləövhanə olduğu bənəfsə anlaşılır, təbii böyük bir herb bir-iki nəfər yalandan göz qorasını sıxan makedoniyalı ayaqqalının ağlamasına istinad etməz. Hər halda bu etirafdan anlaşılır ki, hərbin ibtidasında elan olunan səbəbləri tamamilə vahi və puçdur. Ciddi düşüncələrəndən kimsəni aldadı bilməz. Zətən bu onsuz da məlum olan bir keyfiyyəti daha ziyadə tənvir üçün yazıldı. Yoxsa balkanlıların tarixində adları lənətlərlə yad bulunan vəhşətkar qanlı cinayətlər işlədikləri kafidir.

Əlhasil, müharibə və müqatillə vəqə oldu və bununla bərabər hər nə denirsə-denilsin Balkan müharibəsinin hər kəsə təsiri inkar olunmaz.

İnqilablar zəlzələlər kimi böyük vəqəilər hələ beynəlmillət müharibələrin bütün ələm üzərindəki təsiri vəzəhatdandır. Binaən ələyh Balkan müharibəsinin də ələmşümüli təsirə malik olduğu bədihidir. Hələ meğlubların türk və müsəlman olmalarına görə meğlubluğun mənəvi səbəblərini arayıb-araşdırmaq iclimal bir vəzifədir, zənn edirik.

vahl - uydurma

* mənəi canavərim cəngindən qurtardım, sonra mən anladım ki, mənəi canavərim sen imişsən. Red.

Rusiya xəritəsinə daxil olan millətlərin, beynəlmillət Rusiya ailəsində mühüm və faydalı bir ünsür təşkil edə bilmələri Rusiya dövlətinin mənafe-i aliyyəsi iqtisadındadır. Bunu əqli-səlim sahibi ruslar da təsdiq etməkdədirlər.

Burası yaxşıca anlaşılmalıdır ki, Balkan müharibəsində meğlub olan yalnız fransızların iddiasına alman üsuli-hərbi ilə Krupp topları və xainlərin xəyanət və ihanətlə Əhməd Muxtar Paşa kabinəsinin 120.000 əskəri müharibə qabaqçısına mürəxxəs etməsi, yaxud etilafçıların bürclədiyi kimi "İttihad və tərəqqi" fırçasının bütün Avropaya meydan oxuması və yaxud Qafqasiya müsəlmanlarının təsəvvür elədikləri kimi osmanlılara məxsus bəzi nöqsanlıqlar və nəzərə gələn bir çox siyasi və əskəri xətalar deyil, bunlardan əlavə, bütün islamı özünə müştərk bir təsir icra edən digər mənəvi səbəblər də vardır. Bu da mədəniyyət-i islamiiyyənin hazırda ki şəkildir. Tarixin unudulmuş səhifələrini varaqlamağa nə həcət, daha bükülməmiş olan vəqərlərinə baxınız: işlə Mərakəş, İran, Trablisqərb, ən nəhayət Balkanlar-bunlar, bütün bu fəlakətlər donmuş müfəkkirləri əritməzmi? İnkər etmək olmaz ki, zikr olunan islam məmləkətlərini təxrib edən ələt və tədənni bir dərdi-müştərekdir, ümum müsəlmanlarının halı böylədir. Hazırda islam mədəniyyəti hər yerdə və hər şərət təhtində Avropa mədəniyyəti-hazirəsilə üz-üzə gəlmişsə, hamən sınımış və meğlub olmuşdur.

Müharibələr hər vaxt top və tufəng vasitəsilə icra edilmir. Bileks daima top və tufəngli müharibələr topsuz və tufəngsiz müharibələrdən sonra gəllir. Bu silahsız müharibələr isə yalnız müxtəlif dövlətlər arasında deyil, bir yerdə olan müxtəlif millətlər arasında mövcuddur. Bir çox mədəni, iqtisadi və iclimali rəqəbatlər, mübarizələr vardır ki, silahsız müharibə adını almışlardır və silahlı müharibədən daha mühümdür. Bu kimi rəqəbatlərdə də həmişə sağlam təsirlər və müreb-bi ünsürlərə malik mədəni amillər vasitəsilə mədəni olunan millətlər müvəffəq oluyorlar. Bir millətin meğlubluyyəti səbəblərini ancaq onun maddi xətarlarında görməməlidir. Maddi səhviər və gözə görünən xə-tərləri bərabər mənəvi nöqsanlar və gözə görünməyən illətləri də ax-tarmalıdır. Nə kimi mənəvi nöqsanlar nəticəsində İran bu günkü vıran-lığa üz qoymuş. Afrika islam hakimiyyətindən çıxmış və osmanlılar Avropadan qovulmuşlarsa, hamən mənəvi illətlər şübhəsiz başqa müsəlmanların da mədəniyyət və maarif bablarında göstərdikləri ələt və inhihtatlarında mövcuddur. Onları meğlub etdirən mənəvi səbəblər

özgə müsəlmanları da mədəniyyət və iqtisadca digər millətlərdən gəri qoymuşdur. Binaən əleyh islam məmləkətlərində vəqə olan tarixi vəqəələrə əlim bir zərbə ilə xatimə verən Balkan müharibəsində türklərin duçar olduqları məğlubiyyətin mənəvi səbəbləri başqa müsəlmanlar üçün də ibrət günləri olmalıdır.

Bu mövzuda bəstə-məqal etməmə səbəb ziyarət və təsadüf etdiyim dostlarımdan bir çoxunun bu cəhətə çox az əhəmiyyət verdiklərini gördüyüm olmuşdur. Hər kəs "niyə osmanlılar məğlub oldu, niyə düşmən qapılarına dayandıqı halda belə daxili itxallardan əl götürmədilər?" — deyə sual etməsi çox haqlıdır. Fəqət bununla bərabər: "Nədən müsəlmanlar hər yerdə və hər bir şərait təhlində tədennindən-tədenniyyə yuvarlanıb gediyor?" — sualın da ihmal etməməli. Bu sualın cavablarını tədqiqlə şü vəqayel-tarixiyyadan dərsi-ibrət almali ki, ibrət günləridir.

M.Ə.

"İqbal" N-377,

5 iyun 1913

YENİ OSMANLI KABİNGƏSİ VƏ TƏLƏT BƏY

Teleqraflar yeni osmanlı kabinəsinin kimlərdən təşkil edildiyini xəbər verdi. Bu kabinə əşxasının və hələ sədri-əzəm Səid Halim paşaya nəzərən tamamilə "İttihad və tərəqqi" kabinəsidir. Səid Halim paşa əvvəlcə, yeni Babi-alidə Nazım paşanın qətl əsnasında vəqə olan İqbalından əvvəl "İttihad və tərəqqi" cəmiyyətinin mərkəzi komitəsinin mürexxəsə-məsuli idi. Müşar iləy, inərhum Mahmud Şövkət paşa kabinəsinin də xaricliyə nəzarətini işğal etmişdi ki, İndi də köhnə mövqeyini saxlamışdır.

Şeyxülislam Məhəmməd Əsəd əfəndi ki, Mahmud Şövkət paşa kabinəsində də bu mövqedə idi, yenə İttihadiyyundandır. Şurayil-dövlət rəisliyinə təyin olunan Xəlil bəy də İttihadçıların səraməndindəndir, vaxtilə Fət-sa məbusi idi, sonra da məclisi-məbusanda "İttihad və tərəqqi" firqəsi rəisi olmuşdu. Bədə daxilliyə nəzarətinə keçdi. Fəsxdən sonra az bir müddətlə yığılan məclisi-məbusana reis seçildi. Maarif naziri Şükrü bəyin (ib-ca) maliyyə naziri Rüşfət bəy, ovqaf naziri Xeyribəylər də bəlli İttihadçılardandır. Hələ Xeyribəy müdabbir bir İttihadçı oлмаға məşhurdur.

Hərbiyyə naziri İzzət paşaya gəlincə, bu adam partizanlığından ziyadə əskəriyyə və idarə əhlil oлмаға məşhurdur. O, bir partiya adamı olmaqdən əvvəl iş əadamıdır. Bir çox illərdən bəri osmanlı hökumətinin

başına min cür qailələr açan və bir çox Anadolu türk ovladının qanlarına batən Yemən məsələsinə bu general gəzəl bir surətlə həll etdi. İmam Yəhya ilə etilaf edə bildi. İmamə bəzi İmtiyazlar bəxş edilməklə məzkuri dövlətin dostu və yağılığında baqlı qalan İdrisə qarşı dəyərlə bir sədd halına gətirə bildi ki, bu surətlə çox dərəcəyədək Yemən artıq "təqə məqtəli" olmamağa başladı.

Bu bədbəxt müharibədə isə məttəəssüf İzzət paşadan lazımlıca istifadə edilmədi. O, müharibənin İbtidalarında Yeməndə idi. Babilə inqilabından sonra bütün əsakiri-şahana komandanlığına təyin olundusa da, artıq iş-işdən keçmiş, müqəddir və müdabbir komandanlar üçün iş görə bilmək imkanı məttəəssüf İqtidardan ziyadə tələt lütf və mərhəmətinə qalmışdı. İzzət paşanın əskər arasında böyük bir ehtiramı vardır. Ehtimal bu kərə hərbiyyə nəzarətinə gətirilməsində müşar iləyhin mövqeyi-məzkuri bilkəsə nəzəri-ətinayə alınmışdır.

Ticarət naziri Süleyman Əlibüstani əfəndi Trablissqərbli və ərəbdir. Nafie naziri Osman Nizami paşa da Berlin səfiri olub sonra Kamil paşa kabinəsi zamanında və gərək İndiki halda Londonda müzakirətdə olan sühl konfransında mürexxəsliq sifətini haliz edən osmanlı ricalı miyanında seylfə qələmi birləşdirmiş olanlardan ədd olunuyor. Posta naziri Osqyan əfəndi də osmanlı kabinələrində vücudi bir ənənə halını alan xristian nazirlərdən bir emənəndir.

Fəqət bu kabinə əzası miyanında daxiliyyə naziri Tələt bəyi ayırmaqdağı məqsudimiz onun hüviyyət və şəxsiyyətindən daha ətraflıca bəhs etməkdir. Tələt bəy bir kabinədə bir daxiliyyə nazirinin nə kimi mövqeyi olar isə sadə o nəzərlə baxmamalıdır. Ona ondən daha ziyadə bir əhəmiyyət verməlidir. Tələt bəy "İttihad və tərəqqi" ruəsai-əsiyyəsinəndir. İttihadçıların miyanında ondan münəffizi yoxdur. İttihad hökuməti iş başına gəldimi Türkiyənin hakimi — həqiqisi Tələt bəydir, — deniliyor. Onun rəyi bu yoldadır ki, Tələt bəy bir kabinəyə layiq olsa da — olmasa da kabinə onun rəyləri xilafında çox da böyük qəddəmlər götürə bilməz. Onun "yox" dediyi bir iş başa gəlməz, "he" dediyi bir təşəbbüs də icra olınmaya bilməz.

Tələt bəy dövrü-İstibdadə Salonikdə sadə bir teleqrafçı idi. Fəqət mövqə və məlumatı-əlmiiyyəyə çox da yüksək bir rütbədə olmayan bir adam əmsali çox az adamlarda tapılan bəzi məzliyyətlərə malik idi. Bərgüzidə böyük bir həlfə sahibdir. Hər nə oxuyubsa həpsi yadında-dır. İyl fransızca bildiyindən Fransa inqilabi-kəbirini başdan-ayağa

illot - xəstəlik
bəstə-məqal - söhbət açmaq

ihmal etmək - əhəmiyyətsiz yanaşmaq

mürexxəs - vəkaləti olan
müşar iləy - haqqında danışılan
Fət-sa - vilayət adidir

məbus - nümayəndə
müdəbbir - tədbiri
məqtəl - qalığah

oxumuş, əzberidir. Ehtimal ki, bəzi siyasi təşəbbüsələrində və fırqa hərəketlərində Fransa inqilabından əzbərlədiyi parçalar təsirsiz də qal-mıyor. Tələt bəy vüqduca çox mətindir. Sağlam əzəli və mütənəsib bir endama malikdir. Gözlərində şayani-ehitram bir məhəbət vardır. Buyuruşu mətin və pürvəqardir. Uzunlu tərəş edər. Saçı əslə düm qə-radır. Fəqət indilə bir az çallaşmış ki, bu ona başqa bir qiymət veriyor. Baxışında, əltarında bir fəvqəladəlik var. Əğləb qüvvəti-əzmləri ilə məşhur olan tarixi adamlarda olan fəvqəladəlikdən.

Tələt bəy əsnay-inqilabda ələnen mühüm bir mövqələrdə olmamış-sa da, inqilabın bir çox vəqələri onun tədbirləri və planları üzərinə və-qe olmuşdur. Məşhurdur ki, Tələt bəyin tədbirləri olmasa imiş Sultan Həmidilə xəl etmək də çətinləşəcəkmış. Kamal paşanın süqutu ilə nəti-cələnen Babi-əli inqilabının şərhi də Tələt bəyə istinad olunuyor. Tələt bəy böyük orqanizatordur. Onun ordu çərisində böyük bir nüfuzu var-dır. Bu nüfuz ehtimal ki, axirən bir çox zərbələrə uğramışdır. Fəqət ev-vellərdə ona heyrat etməmək əldə deyil idi. Bütün bunlarla bərabər, müxallif fırqələrə ən böyük düşmən ədd olunması lazım gələn Tələt bəy onlarca möhtərəm tutulan bir zatdır. Ondan başqaları qədər nifrət et-məzlər. Məşhur maliyyə naziri ittihadçı Məhəmməd Cavide və "Tanin" qəzetəsi sahibi Hüseyn Cavid bəyə qarşı bəyan olunan hissiyyəti-ədə-vəlkarənə heç bir zaman Tələt bəyə qarşı bəyan edilməmişdir. Halbuki, bu üçünü Türkiyənin "triumvir"^x ədd edərlərdi. Onlar haqqında söy-lənən ittihatçının yüzdə biri indiki daxiliyyə naziri haqqında söylenil-məmişdir. Tələt bəy müvafiq müxallif hər kəscə namusu ilə müştəhirdir. O qanədir, sul-istimal etməz, rüşvət yeməz, bunu hər kəs biliyor. Bəzilərincə, Tələt bəy bütün qüvvətləni buradan, bu xislətindən alıyormuş. "Vaxt" qəzetəsi sərmühərriri Fateh Kərimilə efəndi də Tələt bəyden onun ehraz etdiyi mövqədən bəhs edərkən bu nəticəyə gəliyor. Fəqət mənəcə bunun təsiri olsa da, əsil Tələt bəyi müvəffəq edən xislət bu deyildir. Bəlkə bütün bu kimi adamların əmsalını müvəffəq edən bir xislətdir ki, onun da adı: əzm və iradədir.

Bütün Şərqi və bilxəssə Türkiyəni bada verən bir nöqsan odur ki, burada əzm və iradə sütləşmişdir.

nafile naziri - İctimai işlər naziri
şeyx - qilinç
hüviyyət - şəxsiyyət

mühəfiz - nüfuzlu
bərgüzide - görkəmli şəxs

^x triumvirat - əski Romada üç generaldan mürəkkəb bir hökuməti-müsəlləmə idi. Böyük Fransa inqilabında da Danton, Robespier və Mirabo bir triumvirat təşkil ediyordular. - M.Ə.

Türkiyədə millətlə, dövlətin həqiqi ehtiyaclarını bilən adamlar yox deyildir. Var, az-çox elm və mərifə təsadüf olunur. Gözələsinə mü-hakimə edər, idareyi-məmləkətə təəllüq edər, elmi və fənni bəhslər-dən söhbət elər və həqiqi islahatı mövcil alan şeylərdən yeri-yerində bəhs açarlar. Fəqət bütün bu məlum şeylər nədənsə də təbliq oluna-maz. Çünki, təbliq üçün bütün bu söylenilən şeylərdən başqa bir şey də lazımdır. O da əzm və iradədir ki, məəttəəssül yoxdur. Halbuki, Tələt bəyde bu binnisbə vardır. Və bütün müvəffəqiyyətlərlə də bu mümtəz xislətlə mədyundur. Başqa şeyə deyil.

Tələt bəy keçən məclisi-məbusanda məbus idilə. Fırqə rəisi də oldu. Xəlil bəyden əvvəl daxiliyyə naziri də olmuşdu. Əxtirən "İttihad və tər-aqqi" mərkəzində özünə əlaqə bərabər Babi-əli inqilabından sonra Mahmud Şövkət paşa kabinəsinin şərikarə gəlməsilə müdalləfi-vəten qəsdlə təsis edən "Müdalləfi-milliyə" cəmiyyətinin də rüəsasından idilə. Zaten o cəmiyyətin təsisinə ilk təşəbbüs edən də bəlkə kəndisi ol-muşdur.

Məşhurdur ki, Tələt bəy ittihadçılardan üç kişinin təhti nüfuzunda-dir. Əğləb məsələlərdə onlarla müşavirə edər: ictimai məsələlərdə so-sioloq Ziya bəy var, onunla Ziya bəy Parisdə sosioloqi təhsil etmiş bir mü-təfəkkir şairdir. Türkçülük məsləki-ictimaiyyəsinin nəzeriyyəçisi-dir. Türk tarixini, türk ənənətini tədqiqlə türkçə heca vəznilə məsallər yazar. Məsləki-ictimaiyyəsi milliyətpərəstlikdir. Dillərin bir milliyət və dirlərin bir beynəlmilləliyyət vücuda gətirdiyi etliqadındadır. Türki-yədə digər millətlərin hüquqi-mədəniyyə və milliyətlərini təmsil et-məklə bərabər türklərin milliyət əsası üzrə islahatçılıqları və o surət-lə milliyətlərini bilərək, gərək siyasət və gərək mədəniyyətə yaşa-maq qabiliyyətini ehraz etmələri tərəfdarıdır. Siyasi məsələlərdə sa-biq sədri-əzəm İbrahim Həqqi paşa ilə partibazlıq məsələləri ilə bəzi politikanlıqda Toxməddin Münla ilə məlum oldu ki, indiki kabinənin qismi əzəmi "İttihad və tərəqqi" ərkanındandır.

Hər vaxt "İttihad və tərəqqi" kabinələrini bununla ittihat ediyor idil-ər ki, "İttihad və tərəqqi" iş başına gəldikdə məmləkətdə iki hökumət təşkil ediyor, biri zahiri, biri də batini. Zahiri hökumət rəsmən təşkil edilən kabinədir. Batini hökumət isə "İttihad və tərəqqi" cəmiyyətinin mərkəzi komitəsi. Bu kərə artıq məzkur ittihatla məhəl qalmayacaqdır. Çünki xaricdə qalıb da kabinəyə icrayi-nüfuz edənlər indilə tamami-lə kabinəyə girmişlərdir. Demək ki, bu kabinə əsil həqiqi ittihadçılar kabinəsidir. Hələ Tələt bəy Səid Halim paşa və Xəlilbəylərin vüdudu

ilə demək olar ki, cəmiyyətin qismli müəntəffizi məzkur kablənin lə-
hindədir. Bundan digər bir nəticə çıxarmaq olar ki, "İttihad və tərəqqi" hər çə badabad mövqei əlindən verməməyə qərar vermiş və
nə surətlə olursa-olsun daxili təşvişlərə meydan vermək istəmə-
yib qüvvəyi-qəhriyyə ilə hər bir müxalifəti öldürmək və nə surətlə
olursa-olsun, vələin ki, tərəfi əzib bitirmək də olsa, məmləkətə
asayış üzü göstərmək əzmindədir. Fəqət buna müvəffəq olacaq-
mıdır?

Teleqraf xəbərlərindən bir çox həbslərin icra olunduğu anlaşılar.
Bundan hökumətin məvqeiəndə kəndisinin çox möhkəm gördüyü istin-
taq olduğunu kimi əzmində müvəffəq olacağına qənaət etdiyi də sezi-
liyor. Bittəb bu qənaət də ancaq ordunun hökumət lehinə olması əm-
niyyəsilə vücuda gələ bilər ki, bu nöqtəyi-nəzərdən ordu içindəki ədə-
mi-məmnuniyyətlərə aid gələn xəbərlərin ciddiyyətdən ari olması da
təxmin oluna bilər.

Hər halda Türkiyəni bugünkü halından qurtaracaq ancaq əzm və
iradə politikası olacaqdır.

M.Ə.
"İqbal" N-379,
7 iyun 1913

ERMƏNİ MƏSƏLƏSİNDƏN BİR AZ

Bu gün arada bir erməni məsələsi vardır. Kərək Avropada misirlil
Nübar paşanın təhli sədəratində çalışın erməni komissiyonu, gərək
başqa yerdə sayılır edən erməni heyəti və gərək Türkiyə daxilində fə-
aliyyətdə olan daşnaksutyun firqəsi ilə sair erməni firqələri və kərək
Əçmiyadzın katalikosu ilə onun əli altında olan idarə və şəxslər hamı-
sı çalışmaqdadırlar. "Birjeviye vedomosti" müxbiri Olqanınin təzəçə
"Ermənistan"dan övdətindən bilistifadə Qatqasiya ermənilərinin də
Tiflisdə nə surətlə məzkur məsələ ilə məşğul olduqları bəllidir. İndi Ol-
qanın cənabları Bakıda da bir leksiya oxumaq fikrində imiş, yaxud
ona Bakıda da bir leksiya oxutduracaqlardı.

Erməni məsələsi indiki halda Türkiyənin düçar olduğu əhvali-mö-
silədən nəşi hər nə qədər təzə bir rəng və ruh almışsa da əslə yeni bir
məsələ deyildir. Bu məsələnin məlum olduğu üzrə qırmızı Sultan əs-
rinə aid bir çox faciəli və qanlı səhifələri vardır.

Sultan Həmid zamanında bu qədər erməni qanının tökülməsinə,
məlum olduğu üzrə, Berlin müəhdiesinin 61-ci maddəsilə, ingilis hö-
kumətinin təşviqi səbəb olmuşdu. O zaman daşnaksutyun, daha bö-
yük nüfuzla malik olan hinçakyan firqəsi erməni ixtilalını vücuda gətir-
miş və nəticədə onları təşviq etmiş olan İngiltərənin müavinətini tələb
edincə məəttəəssüf "ingilis gəmiləri Ararat dağına gedə bilməz" —
cavabını eşitmişlərdi". Sonra yenə erməni maarifindən eşitdiyim bir
təbiriş Berlinin bu 61-inci maddəsi bir çox erməni qanının nəhaq yə-
rə tökülməsinə səbəb olmuşdur.

İştə bir çox erməninin qanına giren 61-inci maddədən get-gedə er-
məni ərəfası qəti-ümid ediyor, xilas cərəsinə başqa bir yolda aramağa
başlıyorlardı. Tainki, Türkiyədə gənc türk hərəkatı başladı. Ermənilər
bu hərəkata rəliqi-şəfiq çıxdılar. Balkan vüqatından əvvəl təsadüf
elədiyim bir çox ermənilərdən 1908 və 1909 sənələrində olduğu kimi
daima "Ermənistanın müqəddəratı başlı-başına həll ediləməyəcək; er-
mənilər öz müqəddəratlarının Türkiyə müqəddəratı ilə tövəm olduğu-
na qane olmuşlardır" yönüli bəyanat eşiduyordum. Bunu erməni qəzə-
tələrində və erməni ictimailərində eşitdiyiniz kimi onun bir çox vəqə-
ələrle təyid olduğunu da görə bilərsiniz. Elani-məşrutliyyətdən bəri
ermənilər arasında böyük bir nüfuzla malik olan daşnaksutyun firqəsi
daima "İttihad və tərəqqi" firqəsi ilə mülif olmuş. Hətta bir zamanlar
məzkur cəmiyyətlə ittihad belə etmiş idi. İntixab zamanlarında hər
dalm daşnaksutyun ittihadçılarla təşriki-məsəl edərli. İstanbulda
"Azadamed" namində ermənice nəşr olunan bir qəzetə vardır. Bu qə-
zetə daşnaksutyun firqəsinin orqanıdır. Hər gün iki stununun da türkcə
yazar. Türkcə qismində adətən bir gün əvvəl ermənice nəşr etmiş ol-
duğu baş məqələlərinin tərcüməsi dərc olunur. Bu qismi qismən təqib
edər idim. O məqələləri oxurdum. "Azadamed" bütün türk firqələrini
təqbid etdiyi halda daima "İttihad və tərəqqi"yi digərlərinə tərcih edər-
di. Kamil paşa tərəfdarlarının ədəmi-mərkəziyyətlərinə hər vaxt nə-
zəri-şübhə ilə baxardı. Neçə dəfə idarələrinə gətdim, onlara görüş-
düm, bu xüsuslarda söhbət etdik. Müsahibələrində də eyni fikri izhar
ediyordular.

Bu hal son zamanlara qədər baqi idi. Daşnaksakanların böyle "İtti-
had və tərəqqi" ilə təşriki-məsəl etmələrinə digər erməni firqələrindən
razı olmayanlar da vardı. Fəqət onlar az idilər. İttihadçılardan iş başın-
da olduqları zaman ermənilərin ehtiyacatı-milliyətlərinin nəzəri-ətina-

yə alınacağı haqqında Babi-Ali tərəfindən verilən vədlərə ermənilər inanıyor və tərlqi-qanuniyyəsilə qövldən fele kəlməsinə intizar ediyordular. Fəqət "İttihadi tereqqi"nin süqutu, sonra da Mahmud Muxtar paşa Kamil paşa kabinəsinin süudu ilə meclisl-məbusanın fəsxli, keyfiyyətli artıq ermənilərdə bir ədəmi-ətimad tövild ələdi. "Azadamlar" qəzetəsi o zaman ələnan yazıyordu ki: "Biz Babi-Aliyə, onun vədlərinə meclisl-məbusanın zamanətli ilə etimad ediyoruz. Meclisl-məbusan özünə qanunsuzluğa mərəz qalırsa, artıq nə surətlə Babi-Aliyə inanmaq olur?"

İşte o andan etibarən ermənilər arasında təkrar 61-incl maddə fikri oyanmağa başlayır. Hələ Balkan vüqatı ilə İstanbul zəif düşməsi bu fikri olduca təqviyə ediyor. Müqəddəratlı-coğrafiyyə və tarixiyyə ilə qəzavü-qədarlarının ancaq türklərə bərabər həll oluna biləcəyinə qənaət etmiş olan erməni mütəfəkkirləri mərkəz fəaliyyətlərini İstanbuldan Parisə və sair mərkəz paytaxtlara köçürüyorlar. Ermənistan məxsus olmaq üzrə islahat istiyor və bu islahata etimad edə bilmələri üçün də əcnəbi kontroluna arzuqəş oluyorlar. 61-incl maddənin tətbiqini istiyorlar. Bu maddə Türkiyə ermənilərini düvəli-müəzzəmənin təhli himayəsində ədd edər və Ermənistanda islahat tətbiqini və o xüsusda dövlətlərə hesab verilməsini istər.

Digər tərəfdən də kürd quldurları tərəfindən daimi surətdə vəqə olan və digər vaxtlarda adı ədd olunan qəllü-qarət vəqəələri ezam edilməyə və bütün Avropa məlbuatında əhvallı-qayət-müzlüm bir surətdə tərsim olunmağa başlayır. Bu başlanğıc bir az da Makedoniyada başlanan hərəkata oxşıyor. Hələ Ərzurumda tapılan bombalar şəbəhətli təkmil ediyordu.

Nadir bu erməni məsələsi? Bu hər şeydən əvvəl bir ərazi məsələsidir. Bir yerdə ərazi bir millətə mənsub olanlarda olub, zər'ilər digər bir milliyətə mənsub olurlarsa, mütləq malik ilə zər'i arasında təbii olan sinif mübarizəsi milliyət şəklini alır. Bu hər vaxt böyledir. Tarixdə buna bir çox misallar vardır. 5 sənə əvvəl Rumaniyada da böylə olmuşdu. Keçən sənə "Russkoye slovo" müxbiri Bakı erməniləri ilə Tiflis ermənilərinin Ermənistan haqqında rəylərini öyrənmək üzrə erməni əyan və maarifləndiriciləri ilə görüşmüş və bu xüsusda mütləqələri istəmişdi. Tiflisdəkilər məsələnin Rusiya müdaxiləsi ilə həll tərəfdarı olduqları halda, Bakıdakılar bunun ancaq Türkiyə hökuməti tərəfindən həlli müvafiq olacağı mütləqəsinə bəll olmuşdu. Əgər həlifəm bəlvəfat etmilyorsa, müxbirin Bakıdakı müsahiblərindən bir şair tamamilə məzkur məsələnin bir idarə məsələsindən ziyadə bir ərazi məsələsi olduğunu

nu etiraf etməmiş və demişdi ki, "hər vaxt bir millət digər bir millət üzərinə əl qalxıziyorsa, nam orada iqtisadi bir illət aramaq istəmə. Ermənilərlə kürdlər arasında böylə bir illət mövcuddur".

Şairli-möhntərəm məzkur illəti izah edərkən bizim yuxarıda sərd ələdiyimizdən başqa bir şeyi deməmişdi.

Kürd mütəğəlliblərinin dəng və zərə gələnlər ermənilər deyildir. Ermənilərlə bərabər o mütəğəlliblərdən əziyyət çəkməkdə müştərek olan kürdlər də, türklər də vardır. Həç bir vilayətdə orasına Ermənistan dedirdəcək qədar əhəlinin əksəriyyətini təşkil edən bir vilayət yoxdur. Bu, Türkiyə haqqında tədqiqatlar ilə məşhur olan Avropa müəllifləri tərəfindən də qəbul edilmiş bir həqiqətdir. "Eduard Derbivillin, P.Moran və Berar kimi mühərrirlərə istinadən yazdığı "Şərq məsələsi" nam kitabında "Ermənistan" deyilən məmləkət bu surətlə tərif olunuyor..." Ermənilər oturan əyalətlər Ararat dağı ilə mühat olub bu gün üç hökumət, yəni İran, Rusiya və Türkiyə aralarında bulunmuşdur. Ermənilər müsəlmanlar arasında xristian olaraq qalmışdır. Fəqət Osmanlı məmləkətlərindən həç birində bunlar əhəlinin əksəriyyətini təşkil etməz. Bunlar müsəlman olan kürdlər arasında yaşayırlar. Məzkur qəbilələr bunları öz rəliyyətləri olmaq üzrə tələqqi ediyorlar və bunlardan hər növ vergi aliyorlar. Ermənilər əz cümle "Sasun"da "Van" gölünün şimal və cənub tərəflərində yəni, Dəclə ilə Fərat nəhrlərinin yuxarı tərəflərində vəqə Ərzurum, Muş, Bitlis, Diyarbəkr ətrafında, Ələsil, İskəndərün körfəsinin axınında Zeytun və Maraşda kəsətlə oluyorlar. "Asiyayi-vüstanın məşhur şəhərlərində bilxəssə Trabzonun İstanbul qədar Bəhri-siyah səvahlili boyunca varsalar da münfirid bir haldadırlar".

Zikr olunan bu yerlərdə əslən ərazinin kürd mütəxəttirləri əlində olmasından əlavə Sultan Həmid zamanında məzkur mütəxəttirləri məmləkətlərindən fərar edən erməni mühacirlərin əmlakını qəsb etmək xüsusı vardır.

Elani-məşrutiliyyəti mütəəqqib vətənlərinə övdət edən ermənilər haqlı olaraq qəsb olunan yerlərinin ladesini istəmiş və təmini-ədələt etmək üzrə təsis edən hökuməti-məşrutə dext bunların tələblərini isaf etməyi vəd etmişdir.

Məlumdur ki, məzkur vilayətlərdə ermənilər qədərli-mühüm bir ünsür təşkil edən kürdlərin əlindən yerləri almaq və erməni zərərlərini razı salmaq asan bir məsələ deyildir. Ələlxüsus ki, kürd mütəxəttirlərinin kürdlər üzərində böyük bir nüfuzu vardır. Bundan əlavə kürdlərin əlində olan ərazinin hamısı da ki, qəsb olunan yerlərdən deyildir. Məsələni əsaslı və müvafiq ədələtli bir surətdə həll etmək üçün kürdlərdən alınacaq ərazi haqqında bəzi qəldə vəz olunmalı, iki tərəfin həli düşünülərkə məsələ həll edilməli idi ki, "nə şiş yansın, nə kabab". Bunun

üçün həm vaxt lazım idi, həm də bir az sermayə. Çünki kürdlərdən cəbrən alınacaq və iadə olunacaq yerlərlə bərabər qiyməti iadə olunacaq yerlər də vardır. Bunun üçün də bir sermayə lazımdır.

Digər idarı islahata gəlincə, Türkiyə hökumətinin ittixaz eladığı nöqtəyi-nəzar yalnız ermənilik nöqtəyi-nəzerindən düşünlünməyəcək olursa, daha aurfəqdır. Babi-Alli islahatın əsasən tərəfdarıdır. Fəqət bu islahat bütün Anadoluda icra olunacaq, o cümlədən də Ermənistanda. Başqa erməni islahatı Türkiyə hökumətinə həm siyasətən, həm də məntiqən mövcud olamaz. Siyasətən olamaz, çünki işdən anlayan hər bir erməninin qəbul edəcəyi kimi bir erməni zərər nə qədər mütəxəssisdən azar və əziyyət çəkiyorsa, türk əkinçisi də o qədər zülm və təzyiq altındadır. Məntiqən olamaz, çünki xərildə Türkiyə Ermənistanı deyər bir məmləkət yoxdur. Yuxarıda anlaşıldığı vəchilə ancaq ermənilər də sakin olan bir neçə vilayət vardır. Əcnəbi kontroluna gəlincə: Osmanlı hökuməti bittəb heç bir zaman onun qəbul etmək tərəfdarı deyil və olmamışdır. Hələ "İttihad və tərəqqi" hökuməti onun müzakirəsini belə calz görəməz. Bunu qəbul edəcək olsaydılar, Makedoniya üçün qəbul edər və bəlkə bu qədər fəlakətləri də görməzdilər. Mahmud Şövkət paşanın kabinəsi ciddən erməni məsələsini həl etməyə əzm etmiş və vəqayel və haqqıyıq yerində tədqiq etmək üzrə Şərqi Anadoluya ezam olunmaq üzrə bir komisiya da ittixaz olunmuşdu. Keyfiyyətli qətlindən bir neçə zaman əvvəl ermənilər naminə gələn heyəti qəbul edərək mərhum Mahmud Şövkət paşa erməni millətinin tərəqqi və inkişafı-mədənisinə xadim olacaq əsbabın onlardan müzaiqə olunmayacağını təmin etmişdi. Bunu sabiq maliyyə naziri və hal-hazırda Parisdə beynəlmillət maliyyə konfransında Türkiyə maliyyə nümayəndəsi olan Məhəmməd Cavid bəylə salır Türkiyə məhaffili-siyasiyyəsinə yaxın olanlar da hər bir münasibətlə təmin ediyolar. İstanbul qəzetlərinin nəşriyyatı Babi-Allinin bu xüsusdakı səmimiyyətinə bir dəlil ola bilər.

Babi-Allinin nəzərində olan islahat isə bundan ibarətdir ki, bütün Asiyayi-Sügra altı böyük əyalətə təqsim olunacaq. Bunların hər birində bir general qubernator olacaq. Bu qubernatorlar Hüseyn Hilmi paşa, İbrahim Haqqi paşa kimi məmləkətin ən məşhur və müqəddir ictimai-siyasətiyyəsli olacaqlardı. Bunların müavinitinə isə avropalılardan məxsus mütəxəssis müavinlər təyin olunacaq. Məzkur müavinlər böyük səlahiyyət və ixtiyara malik olacaqlardı. Polisdən başlayaraq ümumi ədliyyəyə qədər hər bir idarə işləri avropalı mütəxəssislər tərəfindən idarə olunacaq, eyni zamanda vilayətlərdə zemstvolar və camaat idarələri daxil təsis olunacaq ki, xalq məhəllə işlərini özü idarə

oləsən. Təbii ümumi olan bu islahatdan Ermənistan da istifadə edəcək, ermənilər də ədədləri nisbətində müstəlid olacaqlardı.

Fəqət bütün bunları təlbiq etmək və qovlən-fələ gətirmək üçün iki şey lazımdır. Əvvəlcəsi sükunət, ikincisi də pul.

Sükunətin iadəsinə ermənilər də müavinət edə bilərlər və etməlidirlər. Böyük bir məbləği isə sülhdən sonra qəz surətilə əldə edə bilmək ümidini türklər itirməmiş, biləks bütün ümid istiqballarını ona bağlamışlardır.

M.Ə.

"İqbal" N-380,

9 İyun 1913

BİR AZ DA ƏRƏB MƏSƏLƏSİNDƏN

Ərəb məsələsi: nəzərimizcə Türkiyənin istiqbalı və gələcəkdə mühüm bir mövqə tutub da Asiyada möhkəm bir hökumət vücuda gətirə bilməsi bu "məsələ"nin yaxşı bir surətdə həllinə bağlıdır. Rum əli gəldikdən sonra Türkiyədə iki mühüm ünsür qalıyor: Türklər və ərəblər. Bu iki ünsür uyuşa bilsə, məmləkətin atılı təyin edilmiş deməkdir. Bu uyuşma mümkün olacaqmı? — sualına təqribi olsun, bir cavab verə bilmək üçün bir kərə "ərəb məsələsi" denilən şeyin nə olduğunu tədqiq etməlidir.

Məttəəssüf bu xüsusda verəcəyimiz məlumat əvvəlcə söyləyelim ki, mükəmməl olmayacaqdır. Çünki, İstanbulda oturaraq bu kimi məsələləri öyrənmək məttəəssüf mümkün olamıyor. İstanbul mətbuatı bu kimi daxili məsələlərə qərribə bir vəziyyət alyıyor. Həmin zühür edən hər bir məsələni "əcəbi təhrik"dir — deyə səthicə və qeyri—elmi bir surətdə mütəllə edirilər. Sonra daxili vəqəeləri yerində təhlil edəcək müxəbirlər bulundurmaq da ədətləri deyildir. Binaən ələyn bu xüsusda verəcəyimiz məlumat şəraitli-məzkürə ilə İstanbulda nə qədər öyrənmək qabil isə o qədər olacaqdır.

Ərəblər hər nə qədər "əl-möminunə lıxetun" hökmünü illəri sürüb zahirən millətpərvərlik əleyhinə bulunuyorsa da özələrində şiddətli bir millətpərəstlik vardır. Bu da bir təsadüfə əhsas olunuyor, zətan ərəblilik digər milləti-İslamiyyə üzərində şiddətli bir qüvvəyi-təmsilliyəyə malik olduğu və ərəblərin hər biri istila etdiklərində var qüvvələri ilə məğlub millətləri təmsilə çalışdıqları və əksərən də müvəffəq olduqları məlumdur.

atı - gələcək
əl-möminunə lıxetun - mömünlər
qardadırlar

qüvvəyi-təmsilliyə - assimilyasiya
qüvvəsi

Ərəblikdə əsas olan bu millətpərvərliyin iki növü vardır. Bir qismi Yəmen, İraq və sair bədəvi ərəblər arasında ta qədimdən bəri türklərə qarşı pərvərdə olunan ziddiyyət hissidir.

Bunlar dərəbəyli üsulu ilə başlayan bədəvi əşirələrdir ki, tamamilə "utrək et-türk vəlo kane əbuk"^x fəhvasınca böyümüş və o tərəflərdə çox az İcra-yi-nüfuz eləmiş olan türk hökumətini daima özlərinə düşmən görmüşlərdir. Üç sənə əvvəl "Tanin" mühərrirlərindən sabiq məarif naziri Babanzadə İsmayıl Həqqi bəy İraqı-ərəbədə səyahət etmiş idi. Müşahidat və ehsasatını "Tanin" vasitəsilə nəşr ediyordu. O vaxt bunları Tehrandə ikən oxuyurdum. Oxuduqca oraların nüfuzi — hökumətdən nə qədər uzaq və unudulmuş bir qitə olduğuna heyran qalıyordum. "Baldır çılpaq ərəblər" adətən türk memurlarını təhqir ediyorlarmış. Babanzadə Fərat ilə səyahət etdikdə qayıqlarını çəkən ərəb lodkaçılardan türklərə qarşı nə təfəvvühət, nə təhqirət görmüş! Sonra Yəməndə də böylə. İstanbulda qoca bir əsgər baba söylüyürdü. Babanın 80 yaşı olardı. Cavanlığında Yəməndə ixtişaş varmış. Bu da ixtişaş yatırmaq üçün göndərilən əsgərlər cüzlündə bir nəfər imiş. Ordugahdan nə cürə olmuşsa uzaq düşmüş. Günəş də qüruba mallı imiş. Namazın vaxtını qayıb etməmək üzrə türk əsgəri əbdəst alıb oradaca namazına başlar. Bu əsnada ətrafda müharib ərəb əşirətlərindən bir kişi türk əsgərini görər, nəzdinə gələr. "Vay sən də namaz qılırsan!" — deyər bayani-heyrat eder. Türk əsgəri ifadəyl-məram edər dərədədə ərəbcə billiymüş. Ərəbə anladır ki, onlar da tibqi ərəblər kimi müsəlmandırlar. Bədəvi ərəb bir dəqiqə əvvəl qatlinə oturdğu əsgəri obasına alar, bəslər və sonra ordugahə qədər müşayət etmək surətilə də ehtiramlar göstərir. İştə bədəvi ərəblərin türk hökumətinə qarşı bəslədikləri adavətin bariz bir səbəbi: cəhəliət, yalnız ərəblərin deyil, türklərin də cəhəliəti. Türk hökuməti arif bir hökumət olsaydı, oralarını təbii o halda buraxmayacaqdı. Oralar az-çox mədəniyyət götürəcək, emar edəcək, özünü əşairə tanıtdıracaq, bir tərəfdən qüvvəli bazu, digər tərəfdən də tədbir və hikmətlə az-çox məarif nəşr etməklə onları özünə rəm edəcəkdilər. Əski zamanın bəri İstanbul oraları öz idarəsində saxlamaq üçün ancaq bir tədbir işləmişdir. Müxtəlif əşirətlərin rəqabətlərindən istifadə eləmiş, onları bir-birinin canına salmış və özü mümkün olduqca onların gözüne görünməmişdir. Bu səmimi politika nəticəsi olaraq Yəməndə nə qədər türk qırılmış və Yəməni tədbir üçün yerindən, yurdundan alınıb Ərəbistanın cəhənnəmli qumları üzərində nə qədər türk ovladı öldürülmüşdür. Suveyiş kanalında tutulan

bir statistikaya görə Yəməne gedən türk əskərlərindən 40.000 kişi məmləkətinə qayıtmamışdır. Bu müdhişdir. Halbuki, bu qədər dəhşətli olan bir hərəkət indi hərbiyyə naziri olan İzzət paşanın məşayixəbəş etdiyi bəzi imtiyazat sayəsində rəf edilə bilirdi.

İtalyanlara bu qədər böyük cəladət və rəşadətli cihad edən sueslər də əvvəlcə türkləri və İstanbul hökumətini sevməzdilər. Suesi təşkilatının^x məqsədi-təsisli türklərə müharibə idi. Sonra İtalyanların oraya hücumu Sultan Həmid zamanında möhkəmlənmiş olan sufi-təfəhhüm və ziddiyyətləri bərtərf etdi. Hər iki millət də özünün bir vücud olduğunu hiss elədi. Türk zabitləri suesi şeyxləri yan-yanə vurmuşdular. Bu xüsusa möhtərəm qəhrəman Ənvər bəyin dünyalar qədar xidməti sığmaq etmişdir.

Son sənələrdə vəqə olan İmam Yəhya qiyamı, İdris üsyanı, Hauran və dərzi ixtişaşlarını ərəblik hərəkətinin bədəvi qisminə çıxmalıdır. Burada müeyyən bir milliyyət-pərəstlikdən ziyadə bəzi tərqiət şeyxlərinin təhti-nüfuzunda vücuda gətirilən "bədəvi quranlar" görülməlidir.

Fəqət digər yanda daha mühüm bir cərəyan vardı. Əsil bugünkü ərəb məsələsini vücuda gətirən cərəyan əsrimizdəki milliyyət fikri böyük ərəb millətinin də mütəfəkkirlərini işğal etməyə bilməzdi. Zaten bu fikr ərəblər arasında yox da deyildir. Bu fikrin ən müərəqqi mövqei də Suriya idi. Suriya ərəblərinin əksəri xristdandırlar. Bundan başqa Suriyada bir çox əcnəbi məktəbləri vardır. Avropa üsuli tərbiyələr verən bu məktəblərdən bittab, ərəblər milliyyət fikrini məşbu olaraq çıxıyordılar. Beyrutun ən böyük və möhtəşəm binaları əcnəbi məktəbləridir. Bu məktəblərdə sənəvi on min tələbə dərslər oxuyur. Sonra məmərlik-əcnəbiyyədə təhsil edən bir çox ərəblər vardır. İştə keçənlərdə əksəriyyətlə bu əcnəbi məktəblərdə təhsil görmüş olan ərəb məarifmən-danl tərifindən "islahat" namində siyasi bir cəmiyyət təsis etdi. Bu cəmiyyət Kamil paşa kabinəsinin düşdüyündən sonra dərhal Misirdə, Qahirədə bir konqre dəvət elədi, orada Beyrut vilayətinə məxsus olmaq üzrə bir islahat proje (layihəsi) qələmə aldı. Bu projədə Beyrut vilayəti və Suriya üçün adətən bir avtonomiya istəniliyordu. Əsgər özü yaşadığı məhəllində xidmət etdiriləcək; maliyyat məhəlli məsarifə xərclənəcək; vilayət məclisi intixab olunacaq; ərəbcə İslan rəsmi tanınacaq və sair bu kimi şeylər, sonra məzkur cəmiyyət Beyrutda klublar

fəhva - anlam

təfəvvühət - pis danışma

^x utrək et-türk vəlo kane əbuk - atan da olsa belə türkü tərək et

səqim - saxta
tədbir - cəza vermə
məşayixəbəş - şeyxlər kimi

cəladət - igidlik
məşbu - doymuş, tox

^x bu təşkilatdan ayrıca bəhs edəcəyiz. - M.Ə.

təsisinə və hökumət əleyhinə nəşriyyata başladı. Bir takim nümayişlər vəqə buldu. Hökumət tərəfindən də klublar bağlamaq kimi və "İs-lahət" rəislərindən bəzilərini təhlit-tövqifə almaq kimi tədbirlər itlixaz olundu. Sonra suriyalılar Parisdə digər bir ictima qurdular. Bu ictima adətən Türkiyə hökumətinə ilyah-ərb ediyordu. Suriyaya bir çox intibahnamələr göndəriyordu. Və digər bir çox şeylərin ki, bəzi mübaliğələr ilə bərabər teleqraf xəbərlərində günü-günə oxunmuşdur, məqalə-mizin məqsədi məzkur vəqələri nəql və hekayə etmək deyildir.

Hər halda ərəb milləti naminə bir hərəkət var və arada bir ərəb məsələsi duruyor. İstanbul bunu nə surətlə həll etmək istəyir, məsələnin əsl maraqlı cəhəti budur. Ərəb millyyətpərəvərləri arasında iki cərəyan vardır. Biri həqiqi ərəb cərəyanı, digəri əcnəbi təsirindən çox da azad olmayan Beyrut cərəyanı. Ərəb millətinin mənaileyi-həqiqiyyəsinə nəzərə almaq indiki Türkiyə hökumətinin proqramı cüzündür. Bu xüsusda bir neçə addım da atılmışdır. "İttihad və tərəqqi" hökuməti rum elinin gəlməsindən əvvəl şiddətlə ədəmi-mərkəziyyət müxalifi idi. Rum eli gətdikdən sonra bu üsuli qəbul etməkdə bir zərər görmüyor. Çünki, ədəmi-mərkəziyyət tətbiqindən qorxuyordu ki, nəticə Rum elindəki millətlərin Türkiyədən ayrılmalrı olsun. O artıq bir əmri-vaqədir. Bir də qalan millətlərin Türkiyədən ayrılmalrı olsun. O artıq bir əmri-vaqədir. Bir də qalan millətlərdən ümdəsi ərəb milləti qalıyor. Onlarla uyuşmaq və yola gedə bilmək ümidini Türkiyə hökuməti heç bir zaman itirmemişdir. Türk hökuməti, hələ türk millyyətpərəvərləri bu xüsusda olduqca bir hüsnliyyət bəsliyorlar. Ərəb dilinin Ərəbistanda məhkəmələrdə, məktəblərdə rəsmi olmasını müəyyən və Ərəbistanda tətbiq olunacaq islahatı mütezəmmin iradəyi-sultani çoxdan sadir olmuşdur. Yenil elani-vilayət qanunu da ərəblərin istedikləri mətalib qismən tətmin ediyor. Ərəblər Türkiyə hökumətində başqa bir ünsürə bənzəməzlər. Onlar hər daim osmanlı hökumətində mənən və mad-dən iştrək olmuşlardır. İndiki halda belə Osmanlı hökumətinin ən böyük mövqəini işğal edənlər ərəblərdir. Mərhum Mahmud Şövkət pa-şa ərəb idi. İndi ki, sədri-azəm prins Səid Halim paşa da ərəbdir. Əgər ərəblik məqdur isə, Türkiyədə türklük ondan az məqdur deyildir. Bunu ərəblərdən də, türklərdən də anlayanlar çoxdur.

Bu xüsusda digər bir məqalədə.

M.Ə.
"İqbal" N384,
13 İyun 1913

Bəzi cüzi məsələlər vardır ki, bir cəmiyyətin həyatında fəvqələdə mühüm mövqələr tutar və olduqca müəssir olurlar. Bu hüquqi məsələlərə aid olan xüsusiarda bilməssə nəzərə çarpır. Baxırsınız ki, cari olan qanunlarda bəzisi haqqında gərək əhali tərəfindən rəva görülen kiçik bir ehmaldan və yaxud qanunu icra edən dairələr tərəfindən vəqə olan kiçik bir yolsuzluqdan böyük bir xalqın işləri ləngiyir, bir çox hüquqi məsələlər dayanır, əhalinin şikayəti ucalır.

Böylə şikayətləri mövcub olan məsələlərdən biri də bir çox zaman-dan bəri ərəb qəzetlərdə keçən "metrik məsələsi"dir.

Rusiyada cərəyan edən qanunlara görə insanın həyatında vəqə olan vəqəyeyi-ərbəə (təvəllüd, nikah, tələq və vəfat) hamı hər şəxsin mənsub olduğu məhəllə mollaşının dəftərinə qeyd edilməlidir. Bu qeyd-in məişətdə nə qədər əhəmiyyətli və nə qədər lüzumlu olduğunu izah etməyə belə lüzum yoxdur. Əksərimiz bir kərə bilməlidir ki, dövrü — səadətdə deyil, quru sözə inanılıb iş görülmüyor. İnanılmamağa səbəb və də binaən əleyh haqda vardır. Bir vəqəyeyi-məlumə haqqında hü-viyyətli təyin olunmaq istənilən zətin vəqədən əvvəl heç zinəf olma-dığı bir zamanda təyini-hüviyyət etmiş olduğu mətlubdur.

Bizdə metrik vəqəyeyi — ərbəəsindən üç axırıncılar (nikah, tələq və vəfat) az çox müntəzəm bir haldadır. Hər vəqəə vaxtında və zamanın-da qeyd olunuyor, çünki bu vəqəələrin hüquq mollaşız əncam tapmıyor və buna görə də istər-istəməz məhəllə — mollaş onlardan xəbərdar oluyor və vaxtında dəftərinə qeyd ediyor. Halbuki təvəllüd vəqəəsi böylə deyildir.

Bizdə ad qoymaq üçün digər yerlərdə olduğu kimi mollaşın hüzu-ru lazım olmadığından novzadların ata-anaları çox kərə ehmallarından, əksər ovqatda da cəhəllərindən və məsələyə əhəmiyyət vermədik-lərindən uşaqlarını təvəllüd etdiyi zamanlarda mollaş xəbər vermiyor və dəftərə yazdırmıyorlar. Bu surətlə də illərdə məktəblərdə oxuyaca-q və bir çox hüquqi və ticarəti işlərə girəcək olan uşaq müşkülata təsə-düf ediyor.

Bir neçə il bundan əvvəlində qədər bu müşkülət indiki qədər müz-min bir şəkli almamışdı. Məməlif olduqca əhalini yoruyordu. Böylə ki: vaxtında metrikə qeyd olunmayan novzadlar sonra "nufus" dəftəri deyilən digər bir dəftərə yazılıyorlardı. "Metrik" dəftəri ilə "nufus" dəf-təri arasında isə fərq var idi. Adı metrik dəftərində olan uşaqlar hər bir

ərbəə - dörd
hüviyyət - şəxsiyyət, kimlik

zinaf - faydalanmış
müzmin - xroniki

şəkk və şübhədən arı vələdi-şəri ədd olunuyor və onlara bilatəvəqquf idareyi-ruhaniyyədən(yeni Tiflisdəki şeyxülislam idarəxanasından) şəhadətnamə veriliyordu. Halbuki, ancaq nüfus dəftərlinə yazılı olanlar böylə deyildi. Onlar haqqında idareyi-ruhaniyyəyə ərizə verdikdən sonra qazixanalarda təkrar təhqiqat icra olunuyor və o təhqiqat-üzərinə ərizələrə cavabı-müvafiq verildişi surətdə istənilən şəhadətnamə əta olunuyordu. Sonra bu təhqiqat haqqı qazixanalardan alınıb polis idarələrinə verildi. Bir zamanda bu surətlə keçdi. Bədə digər bir qərarla sud tərəfindən təhqiqat olunub, lazım gələn şəhadətnamə verilməsi düşünlürək artıq idareyi-ruhaniyyə adları "metrik" dəftərində səbt olummayanlara şəhadətnamə verəmməz oldu. Fəqət sudların şəhadətnamə işi ilə məşğuliyyətləri də nədənsə çox az sürdü. Onlar da şəhadətnamə verəməz oldular. Əsl vəaveylə dövrəsi bundan etibarən başlayırdı, çünki artıq şəhadətnamə təhsill-müşkülata deyil, tamamilə təvəqqüfə uğramışdı. Fəqət həyat durmamışdı. Kemali-faaliyyətlə ilərililiyordu. Binaən əleyh bir çox şəhadətnamələrə möhtac olan ictimailə və hüquqi ehtiyaclar da gündən-günə bir-birinin üzərinə yığılıb bərkişirdi. Vaxtı ilə atasının, anasının ihmal və ya cəhlindən naşi metrikeyazılmış olmayan elm taliblərinə məktəblər qapılarını açmıyor, irs dəvəsi olanlara hissələri verilmiyor, onlarla sanki bir növ "vələdi-qeyri-məşru" kimi rəftar olunuyordu. Əlbəttə bu böylə davam edəməzdi. Buna bir çarə etmək, bir intihə vermək lazım idi. Bu xüsusta yüksələn şikayətlərə, verilən ərizələrə diqqət vermək, hikməti-idarə icrası idi.

Bakı qazısı və Bakı quberniyası məclisinin sədri axund Mir Məhəmmədkarim əl-Hac Mircafərzadə Həzrətlərinin dünənki nüsxəməzdə nəşr etdikləri açıq məktubdan anlıyoruz ki, bu təvəqqüf dövrəsində bir intihə verilməmişdir. Əlbəttə, bu tədbir müvəqqəten olsa da kor bir nöqtəyə münqər olan işlərə yaman-yaxşı bir məcrə açdığı nöqtəylənəzərdən şayani məmnuniyyətdir. Fəqət, məəttəəssüf, bu qərarına bir çox lüzumsuz ləngimələri və bica məsərəfləri mövcub olacaq və bu nöqtəylənəzərdən fəqirlər üçün təzlyqi intac edəcekdir.

Qazi həzrətlərinin vücudunu xəbər verdikləri canişin həzrətlərinin qərarı-müvəqqətləri bundan ibarətdir ki:

Əvvələn uşağının, yaxud özünün adı metrik dəftərində səbt olummayan şəxs mənsub olduğu məhəllə mollasına müraciət edəcək və ondan uşağının, yaxud özünün metrik dəftərlinə qeyd olunmadığı haqqında bir şəhadətnamə alacaqdır. O şəhadətnaməni qazixanaya götürəcək və orada imza etdikdən sonra Tiflissə, Şeyxülislam idarə-

xanasına göndərəcək və oradan uşağının, yaxud özünün "metrik" də yazılmadığını müəsəddiq olan şəhadətnaməni aldıqdan sonra Bakıda qərdonaçalnıka, digər yerlərdə qubernatorlara bir ərizə verərək şəhadətnamə istəyəcəkdir. Oradonaçalnıka və yaxud qubernator idarələri də bu xüsusta təhqiqat etdikdən sonra lazım gələn şəhadətnaməni verəcəklirlər.

Bu qərar müvəqqətdir. İllərdə şəhadətnamələrin sudyalər tərəfindən verilməsi haqqında müəyyən bir qərar verilməyə qədər icra olunacaqdır.

Qazi həzrətlərinin məktublarında ələdiyi izahlarına nəzərdən bu müvəqqəti qərar məktəblərə girmək istəyən şagirdlərə imtahan vermək istəyən mollalara aiddir.

Əlbəttə, bu qərar zikr etdiyimiz kimi işə bir çox genişlik verdiyi nöqtəylənəzərdən şayani-məmnuniyyətdir. Fəqət bununla bərabər yəne bir çox müşküləti dəi olduğu da meydandadır. Çünki bir şəhadətnamənin təhsill üçün buradan tutub Tiflissə qədər dörd idarəni dolanmaq lazım gələcək, o nisbətə dəi gərəklə marka və gərəklə digər xərclər sərf olunacaq. Hamısından müşkülü bu ki, bir çox zaman tələf olacaq. Şeyxülislam idarəxanasından şəhadətnamə alanlar təcrübə ilə biliyorlar ki, oradan cavab almaq və ora ilə işi olmaq necə süründürücü bir işdir. Fəqət bu xüsusta qazi həzrətləri ilə telefon vasitəsi ilə etdiyimiz təhqiqat əsnasında buyurdular ki, əgər ərizə verənlər şəhadətnamə istədiklərinin məktəb üçün lazım olduğunu xüsusi bir surətdə qeyd edəcək olurlarsa, şeyxülislam idarəxanası işi ləngitməyib haman cavab verəcəkmış, ələlxüsus ki, ləngitməyə artıq bir səbəb də qalmıyor kimidir. Bundan əlavə şeyxülislam idarəxanasından bu surətlə veriləcək cavablar ərizələrin özü deyil, bizzat markaya da möhtac olmayacaqlar.

Məəmfəh etiraf etməlidir iş yəne bir çox idari sürüncələrə düşərəcək və hər halda əhaliyə az bir təşkilat göstərəcəkdir. Bizcə əgər molla tərəfindən verilən təsdiqnamələrin qazixanalər tərəfindən imzası ilə iktifa edilsəydi, pak müvafiq olurdu. Həm əhali üçün həqiqətdən də mühüm bir təşkilat, həm də gərəklə vaxtlarında da və gərəklə ciblərində faydalı bir iqtisad gözədlmiş olurdu. Bəlkə də lazım gələn idarələrin bu xüsusta lazım gələn məhəlləni müraciətləri bir faidə hasil edər.

Gərəklə məsələnin hal-hazırda şüubətinə az-çox bir güşayış verən bu müvəqqəti qərar və gərəklə bizim nöqtəylənəzərimizdən icra olunacaq tədil və yaxud yaxında məhkəmələr təriqi ilə bu xüsusta qoyulacaq daimi qərar yəne məsələni əsl kökündən həll etmək iqtidarında

deyildir. Bu isə dövlət idarələrindən ziyadə, əhalinin öz elindədir. Bu da vaxtında olan uşaqların adını ihmal etməyərək "metrik" dəftərinə qeyd etdirməklə mümkündür.

Fəqət etiraf etməlidir ki, indiki adətımızlə bu dəxi asan deyildir. Oylə bir iş eləməlidir ki, vəqayel-ərbəbden üç digərleri kimi təvəllüd vəqəəsindən də molların ister-isteməz xəbəri olsun. Bu da asandır. Uşağa ad qoyulduğu zaman şəərə savab və binaən əleyh lazım olan dua və azanı oxutdurmaq üçün qoy evin məhəllə mollarını çağırırsın, adını ona qoydursun. Bu adət Şimal türkləri - müsəlmanları arasında çoxdan bəri caridir. Həm bu səbəbdən metrika təəllük edən bütün işlər kamalı-intizam ilə cərəyan ediyör. Bizdə də boylə olursa, bittəb bir novzdə olmaz ki, yaddan çıxıb da metrika qeyd olunmasın. Metrika qeyd olunca artıq "şəhadətnamə məsələsi" kimi əngəllər get-gedə azalar və nəhayət hər şey yoluna girər.

Məsələ bu surətlə kökündən həll olunmazsa, əhali üçün müşkülət hamən davam edəcəkdir, zənnindəyiz.

M.Ə.

"İqbal" N 385,
14 iyun 1913

SALARÜDDÖVLƏ

Deyəsən, artıq İran Salarüddövlədən xilas oluyör. İki ildən bəri dəimi surətdə iğtləş və inqilablara səbəb olan Salarüddövlə alınan xəbərlərə nəzərən bu kərə tamamilə mənkub olmuş kimidir. Olmuş kimidir deyiriz, çünki hələ məzkurun hökumətə qətl surətdə təslim olmasından xəbər yoxdur. Ancaq təslim olacağı xəbər veriliyör. Boylə, buna bənzər bir xəbər bir qədər əvvəldə şayə olmuşdu. Rus qəzetələri Salarüddövlənin Tehran hökuməti ilə barışdığını və müttəntən bir surətdə Tehrana varid olduğunu və hökumət tərəfindən istisqab olundugunu nəşr etmişlərdir ki, sonra əslə çıxmadı.

Bədə Rəştə hakim təyin olunmaq surətlə bu məsələnin həll olunduğunu dair də bəzi xəbərlər gəzib durdu. O da bir nəticəyə çatmadı. Allah eləsin ki, bu kərə doğru olsun.

Salarüddövlə məsələsi hər nə surətlə bitirsə bitsin, bu bir neçə səmə müddətində məzkurun İranda oynamış olduğu rol, əlbəttə onun şəxsinə tarixə keçirdəcək bir məhiyyətdədir.

Hərstratin, yaxud Hatəmi-Tai qardaşının tarixə keçməsi qəbillənən.

İran İrticanın meydanə çıxardığı müvafiq və müxalif "hərulər" miyanında Salarüddövlə qətiyyəni saydığı-tədqiq və cəlibli maraq bir tıqdır. Onunla aşna olmaq fəidədən xali olmaz. Bu qədər qanlar təkən, bu qədər mərakələrə səbəbiyyət verən və hər bir duzaqlardan, kərvərlərdən qurtaran, bir gün qərbdə, bir gün şərqdə, bir dəfə cənubda, bir dəfə də şimaldan görünen, bəzən də Tehranın hasarlarına qədər gələn və bütün müvəffəqiyyətsizliklərinə rəğmən, yorulmayıb, təkrar bir təşəbbüsə başlayan bu şahzadə kimdir? Bu gün bununla bir az məşğul olmaq istəyiriz.

Salarüddövlə Müzəffərəddin şahın oğlu və Məhəmmədəli Mirzənin qardaşıdır. Anadən ayındır. Salar yaşda Məhəmmədəlinən böyükdür.

Məhəmmədəli Mirzə taxtda cülus elədiyi zaman yalnız onun iqtidar və səltənətini məhdud etmək istəyən məşrutəçilərdən qorxmuyordu. Eyni zamanda onunla rəqib olan qardaşları ilə əmisi Zilüssultanın da qorxuyordu. Qorxmağa səbəb var idi. Çünki İran qaydası ilə vətəndə-səltənət ancaq ana tərəfindən də şahzadə olan oğlu ola bilər. Halbuki Məhəmmədəli Mirzənin anası şahzadə xanım deyil idi. Bu nöqtəyi-nəzərdən Müzəffərəddin şahdan sonra tac-taxt kiçik qardaşı Şüaüssəltənətin haqqı idi.

İstə məmləkətin ənənəsi xaricində ancaq pədərinin özünə məxsus olan məhəbbətli-məxsusəsindən bilisifadə tac və taxt sahibi olan Məhəmmədəli, qardaşları-rəqiblərindən olduqca qorxuyordu. Məhəmmədəlinin qorxmağa haqqı var imiş. Şahi-məxluin cülusunun birinci ilində ki, Salarüddövlə səltənət İddiasına başladı. Məhəmmədəlinin haqsızca olaraq taxtı işğal etdiyini elan elədi. Başına əsgər yığdı və Həmədan üzərinə yeridi. Məhəmmədəli o zaman məclislə də kəşməkeşdə idi. Düşməni iki gününca tələşə düşdü. Məclislə Salarüddövlənin məzkur hərəkətlindən istisfada elədi. Məbuslar Məhəmmədəli Mirzəni təhdid etdilər.

"Sən qanuni-əsasını imza etməyəcək olursan, Salarüddövləni təqviyə edəriz, səni düşürüb onu oturdarıq" — dedilər. Odur ki, Məhəmmədəli Mirzə hamən məclisin istədiyini verdi. Məclis də ona kömək eyləyərək, müttəfiqən Salarüddövlə əleyhinə çıxdılar. Tehrandan gəndərilən əsgər Həmədanda asi şahzadənin qüvvəsini dağıtdı, özünü əsir edərək Tehrana gətirdilər və sonra İran hədudu xaricinə çıxarıb var-yoxunu da təbt etdilər. Bu 1907 sənəsində idi.

Salarüddövlə bu andan etibarən Varşavada yaşayırdı. Fəqət mən-ləda iken İran tacını başına keçirə bilməmiş olan şahzadə bir dəqiqə olsun atidə tacidar ola bilmək ümidini üzməmişdi. Hələ Məhəmmədəli Mirzənin məclislə dağıtdığı və millətə müharibəyə girdiyi anlarda Salarüddövlənin ümidi daha da qüvvətlənmişdi. O, bəzi İran komitə-lərinə müraciətlə özünün onlara maddədən müavinət edə biləcəyini bildiriyordu. Fəqət buna müqabil də məşrutyyət-pərvərlərin müvəffəq

olduqları zaman onu padşah elan edəcəklərinə söz vermələrini tələb ediyordu. Ehtimal ki, taxt və tac azarlısı olan şahzadənin bu meylini məşrutəçi məhəfildən bəzilər istifadə də etmişlərdir. Fəqət bütün arzusuna rəğmən məmləkətdən nəfəy olmuş və bütün var-yoxu elindən çıxmış bir adam təbliklər ki, məşrutəçilərə iləridə padşahlıq almaq üçün lazım olan mühüm bir məbləği də verə bilməz idi. Bundan başqa məşrutəpərvərlərin "İdealist" qismi bu kimi ticarətlərə yanaşmazdılar da.

Nə isə. Salar iki sənə bu surətlə "ümidplov" yeyərək Varşavada yaşadı. Sonra məşrutəçiyə ikinci dəfə təqiriri Məhəmmədali Mirzənin xəli və indiki şah Əhmədşahın keyfiyyəti-cüslu ilə şahzadə artıq ümidlərinin qat olduğunu gördü. Az-çox dolanacağı da bilmək üzrə idi. "Yovm cədid, rizq cədid" bir məişətə "məhtac qalmaqda" idi.

Bu tarixlərdə artıq Salarüddövlə Varşavada bulunmuyor. O, İstanbulda qəltə kazinolarında, böyüglü restoranlarında görünməyə başlayor. Salarüddövlə İstanbulda bir ilə qədər qalmışdır. Bu bir ilin müddətində bir çoxları ilə görüşmüş və hər kəs üzərində azarlı, ağıldan yüngül bir avantürist təsirini buraxmışdır. Hələ bundan daha maddi təsirlər buraxdığı da vardır. Şahzadə epollitlərini bir yerdə, şaşqasını digər tərəfdə rəhn qoyaraq, bir çox pullar borc eləmiş, hətta bəzi restoranlara indi də borcludur. İstanbulda az adam tapılar ki, Salarüddövlə ona borclu olmasın.

Bu hal bir qədər davam ediyor. Tainki, 1911 sənəsində Salarüddövlənin Kürdüstan tərəflərində zühur etdiyi haqqında Tehrana xəbər gəlir. Bu xəbəri tehranlılar əvvəlcə əhəmiyyətlə tələqqi etmiyorlar. Hər kəs onun səfəh və işbaşarmaz bir adam olduğuna qane idi. Hətta o zamanı daxiliyyə naziri olan Müstəşarüddövlə bu xüsusda sual edən məbusa cavabən demişdi ki: "Bu məsələnin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Həmin bir neçə gündə həll olunur-gedər". Fəqət Tehran siyasiləri bu laqeydlilikləri ilə öz millilə filsofları Şeyx Sədi əleyh-rəhmən vəsiyyətləni unudurlardı ki, diyor:

"Dani ke çe qoft Zal be
Rüstəm kərd
Doşmən nətəvən həqir
biçərə şomərd". X

təxəttür - xatirləmə

X Bilirsənmi ki, Zal Rüstəmə nə dedi, düşməni alçaq və biçərə hesab etmək olmaz — Red.

İşte hər kəsə həqir və biçərə ədd olunan Salarüddövlə bir azdan sonra başına külliyyətlə kürd tufəngiləri yığıyor. Qəsəbəni — qəsəbə üstündən alıyır, köyləri yaxıyor, əhalini sürüyor. Hökumət buna qarşı tamam bir vəziyyət almaqda iken, digər tərəfdən də şah-məxlu Məhəmmədali Mirza İrana varid oluyor. Artıq bundan sonra nə olur, İran nə kimi səhnələrə tamaşaqaq oluyor, bir az təxəttürlə anlaşıla bilər. Biz yalnız Salarüddövləni təqib edəlim!

Salarüddövlə Kürdüstanda atəşlər saçarkən, qəribədir ki, bir yandan şah-məxlu naminə mücahidə ediyor, digər tərəfdən də İstanbulda mövcud İran əncüməni — "Səadət" naminə bəyannamələr nəşr ediyor və bu bəyannamələrində Salarüddövlə özünün "əncüməni-səadət" tərəfindən bu vəzifəyə məmur olduğunu bəyan ediyordu. Bunun duyan əncümən hamam şahzadənin təkzibinə müsariət elədi. Və bu xüsusda tərtib elədiyi bəyannamələrini İran daxiliyyə Salarüddövlənin fəaliyyətinə meydan olan yerlərə göndərdi.

Salarüddövlə artıq sit və şöhrət sahibi olmuşdu. Başındakı kürdlərin keçdikləri yerdə abadiq nişanı qalmıyordu. Şahzadə şiddəti və adamları zülm və vəhşətlərlə itanınırdılar. Məsələn, Kirmanşahda Salarüddövlə əsir düşən hakimim əvvəlcə bəcaqlarını kəsdimiş və sonra da diri-diri oda (atəşə) yaxmışdı.

Salarüddövlənin az bir müddət əsanasında başına bu qədər külliyyətlə bir qüvvə yığa bildiyinin bir səbəbi var idi. O da bəlkə təəccübü mövcub olur, müteəddid arvad sahibi olması idi. Salarüddövlə kərək kürdlərin və kərək digər əsirlərin rəisləri ilə səhriyyəti vardır. Məsələn, kürd xanlarından bəzisinin qızını almış olduğu Salarüddövlə İranın cənub-qərbi əsirlərindən mühüm bir qüvvəyi-müəlləhə təşkil edən Piştəgah valisinin də kürəkəni "kuhki" və bu müharibətində məzkur valinin ona bir çox müavinəti keçdi. Kirmanşahı ancaq piştəgah süvarilərinin müavinəti ilə ala bildi. Bundan əlavə şahzadə hər bir qulduru və quldurluğa keçən əşirə (köçəri) atlılarını hər bir təhlükəyə atmaq qüvvəsini haiz bir əsasdan da istifadə ediyordu. O, öz mühariblərinə ixtiyar vermişdi ki, istedikləri qədər qarəldə bulunsunlar. Bir əşirəyi müharibəyə sövq etmək üçün bu kiçik bir amil deyildir.

Salarüddövlənin neçə kərə qalib gəldiyi və neçə kərə məğlub olduğu və nə kimi müharibələr etdiyi haqqında təfəsilat veriləcək olursa, qərə-qarəlini yorar. Müstəsərən isə "İqbal"ın keçənki nüsxəsində bəzi məlumat var idi.

müsariət - tələsmə
sit - ad, san
müteəddid - çoxlu

səhriyyə - yəznəlik
kuhki - dağlı

Salarüddövləni hər çə bada-bad — deyərək təkrar İran macərası-
na atan məzkurun məmaliği-əcnəbiyyədə acılıq çəkmiş olduğudur. O.
iki-üç sənə kamili-səfaletlə xaricdə keçindiyindən sonra qəltə pivəxa-
nalarında ölməkdənsə İranın hər bir macərəçuluğa çox müsald olan
böylə bir zamanda taleini sınaq və ölərsəm də o surətlə ölərəm — de-
yə bu qovğalara girdiyi təxmin oluna bilər. Xəyalçı şahzadə İrana gir-
dikdən sonra intizar elədiyi bəzi keyfiyyətləri görəncə artıq hirsli art-
mış və nə surətlə olursa-olsun məqsədinə çatmağa səy etmiş idi.
Hətta bəradəri Məhəmmədəli Mirzənin məğlub olaraq, təkrar bir mü-
sələhə ilə İrandan çıxması belə onu məyus etməmişdi. Başını gətirə-
nə 50 min rüblə mükafat vəhd edən İran hökuməti zaman oldu ki, ona
50 min rüblə məvacib təyin etmək surətlə Salarüddövlə ilə müsələhə
etmək istədi. Amma xəyalçı şahzadə "İran tacını 50 min rüblə satmaq"
istəmədi. Bir zaman da gəldi ki, təxli-hökumətini verməklə onunla mü-
sələhə etmək istədilər. O xüsusda da tərəddüd göstərdi və sonra razı
oldu. Fəqət bu dəfə də rəştilər istəmədilər. Tehran da imtina etdi. İn-
diki vəziyyətlə də məlumdur.

Salarüddövlə qəddən uca, bədənən ariqıdır, cəsur və çalakıdır. Mü-
dabbir deyildir. Xəyalçıdır, daima böyük olmaq istər. Əsasən məşru-
tiyyət tərəfdarı olmadığı halda, icabında məşruteçiləri aldatmaq xəya-
lına da düşür. Bunu başarmaz. Deyirlər ki, farsca savadı yoxdur. İyl in-
şa sahibi olduğu da mərufdur. Naminə nəşr olunan fərmanlardan biri-
sini gördüm. Xüsusi çox da təyid etməliyord. On-on iki danə arvadı
vardı. Hər yera gedərsə bir arvad alar. Digər Qacar prinsləri kimli o
da şəhərvəpərəstdir.

Salarüddövlə iki sənədən bəri İranda davam edən iltica xəlcanları-
nın axırncı nəfəsidir. Bu baharda Avropa şəhərlərini dolaşmaqda
olan mürtəcəclərdən təzə bir hərəkət edəcək diyordu. Əlhəmdüilləllah
zühurə çıxmadı. Heç olmazsa beləli məmləkət bir az sakit olur.

M.Ə.

"İqbal" №386,

16 iyun 1913

ÜMİD İŞİLTILARI

Mayusiyət üçün dünya qədər səbəblər var. Bunları zikr etməyə iü-
zum da, zənn edərm ki, yoxdur. Fəqət, ümid işiltıları da yox deyildir.

Qazetə qarelərinin əhvali-ruhiyyəsinə bələd olanlar biliyorlar ki, bir
qare naümid və ümidvar olmaq üçün, təbiri-məxsus ilə, bədbin və ya
nikbin kəsilmək üçün qazetələrində təsadüf elədiyi məqalələri diqqət-
lə oxur və hələ əşna olduğu imzalarla yazılmış olan məqalələrə bilxə-
sə diqqət edər. Fəqət bu doğru bir üsulmudur? Bununla şeylərə həqi-
qi bir qiymət vermək mümkündür?

Bu suallara kim nə cavab verərsə bilmirəm. Yalnız mən bəşəx-
sə əhvalın həqiqətini öyrənmək üçün uzun-uzadıya yazılan məqalə-
lərdən ziyadə günü-gününa həyatda vəqə olan həvədlə və xəbərləri
səbt və zəbt edən xəbər sütunlarını oxuram, məqalələri oxuduqda mə-
qaləsinin mühakimə və tələsfüfəndən ziyadə məqalənin həvi olduğu
vəqəələrə diqqət edərm. İşlə əsl bu məqalənin ünvanına da məzkur
sütunlar üzərində gəzdirdiyim səthi bir nəzər nəticəsində mülhəm ol-
dum.

İslam millətlərinin tədənniləri səbəbləri arasında arvadların vəziy-
yəti-ictimaliyyətləri ilə tərbiyə və mərifətdən məhrumiyyətlərinə mü-
hüm bir mövqə ayrılanlardanam. **Millətlər allələrdən təşəkkül edir.**
Sağlam olmayan allələrdən təşəkkül edən millətlər sağlam millət
ola bilməzlər.

Allə isə vəzifəsini anlar bir anaya malik olmayınca, sağlamlaşmaq
ehtimalından da xaricdir. Anaya malik olmayınca deyirəm və israr edi-
yoram. Çünki çox yaxşı məlumdur ki, yalnız vəzifəsini anlar ata ilə də
olmaz. Bəzi vəzifəsini anlar ataya malik bədbəxt allələr tanıyıram ki,
atanın bütün cəhd və səyinə rəğmən pərişandır, bədbəxtədir. Çünki,
ana vəzifəsini bilmir. Binaən əleyh atanın müvəqqəten evdə oldu-
ğu müddətcə verdiyi qərarları ana pozuyur. Sözünü uzatmağa nə lüzum
var. Burası bir kərə bəllidir. Uşaqlar üzərinə ananın təsiri atanın təsi-
rindən qat-qat artıqdır.

Tərəqqilərimizə yuxarıda müxtəsərən olsa da tərsim edə bildiyim,
nötqeyi-nəzərdən baxdığım üçün həmişə xəbər sütunlarında müsəl-

man arvadlarına aid olan xəbərləri dörd gözle təqib edərdəm.

Keçənlərdə yenə qəzetəyə baxırdım. "İqbal" səhifələrini gözdən keçirliyordum. Bir teleqraf oxudum:

"Hüquq şöbəsinə ikmal edən birinci hüquqşünas xanım Axtəmovana Dövlət dumasının müsəlman fraksiyası teleqrafla təbrik eləmişdir".

Axtəmovana bir müsəlman qızıdır. Və birinci hüquqşünas müslimədir. Müsəlman fraksiyası möhtərəmə millətdaşımızı çəkdiyi teleqrafında onun vücudunu millətimizin mövcub-iftixarı deyə qeyd etmişdi. Bütün bütün mövcudiyətimlə mən də iştirak edərdəm. Və bütün səmimiyyətlə Axtəmovana həmşirəmliyi təbrik və təbcil elərdəm.

Bəlkə bəziləri bir müsəlmanın hüquq elmi təhsil etməsinə heç də ehtiyac olmadığını qanədirlər.

Bu bir nöqtəylə-nəzərdən doğru da ola bilər. Bu gün bizim üçün ibtidai ünas məktəbləri ilə müslimə müəllimlərin əhəmiyyəti hər şeydən ziyadədir. Bu da doğrudur. Fəqət təhsilə-ali görmüş müslimələrin vücudu hələ hüquqşünaslıq kimi arvadlar üçün bir müstəsna bir rütbəyləldi. Hələ hüquqşünaslıq kimi arvadlar üçün bir müstəsna bir rütbəyləldi. Bu bizim arvadlarımızı ihraz etmək xüsusu da faydadan xali deyildir. Geridə qalanların bulundurlarıdır ki, bəstidən qurtarmalarına dəlildir. Geridə qalanların bürsürdən dünya müsabəqəsində mənzilə yetişənlər olursa, bu, məzkur ünsürün də mütəhərrik olduğuna əlbəttə bir dəlil təşkil edir.

Xəbər sütununu təqibdə davam ediyorəm:

Kiyevdə təhtil-tövqifə alınan 17 tələbədən ikisi müsəlman qızıdır. Məktəbi-allyədə oxuyan qızlarımız çoxalmış, demək ki, oxuyan qadınların mühtilə olduqca vüsət tapmış. Yalnız bununla, yeni oxumaqla da qalmamışlar, hətta bəzi ümumi əmal və əfkar dalısında da düşmüşlər.

Fəqət yalnız bunlar deyildir.

Hər tərəfdə açılan qız məktəbləri ilə qız məktəblərindən nəşət edən talibeyi-ülumdur ki, nəzərinə çatıyor.

Sonra xanımlarımızın balalarını təbiyyəsi haqqında göstərdikləri himmətlərini seyr ediyoram. Məsələn, Ufada xanımlar cəmiyyəti faydasına bir balalar gecəsi təşkil olunmuşdur. Bunda balaların ruhuna müvafiq şərtlər oxunub, canlı rəsmlər göstərilmiş. Bir çox xanımlar da bu gecəyə dəvətli olmuşlar. Gecəni idarə edənlər də tamamilə xanımlar. Bunun əməsalına qəzetələrdə çox təsadüf ediyoram. Keçən novruzda bunun mütənən bir növü də Bakıda ünas məktəbləri müəllimləri tərəfindən vücuda gətirilmişdi. Bunlar qadınlarımızın övlad və aliə təbiyyəsi yoluna düşmələri haqqında göstərdikləri təşəbbüsləri göstərməzmi!

İndi bir az da mütalədən müşahidəyə keçəlim.

təbcil - tərifləmə
həmşirə - bacı

tərsim - yazma, təsvirləmə

Rus-müsəlman ünas məktəbləri haqqındakı təhəssüsatımı yazarkən böyle bir məktəbin kəndərimizdə də olduğundan xəbərlim yox idi. Demək ki, buna bir az fasilə ilə ikinci bir sevincə təsadüf etmək dəxi müqəddər imiş.

İşlə bu səhifələri yazarkən müqabilimdə Balaxana ünas məktəbi həyəti-müəllimlərinin gözəl bir əksi durmaqdadır. Bu mənə məktəbin vəkil və vəlisi möhtərəm Nasir Əli tərəfindən hədiyyə edilmişdir. Təmin edə bilərəm ki, ömrümdə bu fotoqraftan kiranbəbə bir hədiyyə almamışdım. Hətta şagird ikən məktəbdən aldığım "poxvalni list" də mənə bu fotoqraf qədər vase bir inşirah oyandırmamışdır.

Balaxana ünas məktəbi "Nəşri-maarif" cəmiyyətinin təhtil-nəzərləndirir. Müəllimə İqlimə xanım tərəfindən idarə olunuyor. Rus-müsəlman ünas məktəbləri proqramı üzrə təsis etmişdir. Məktəb iki sənədir ki, təsis olunmuşdur. "Nəşri-maarif" tərəfindən zəhmətli müəllimə hesabına verilən sənəvi məsrəf məktəbin idarəsinə kafli gəlmiyor. Fəzla məsarifini tamamilə Nasir Əli cənabları mütəbəffildir. Məktəb indilik müvəqqəti bir binadadır. Nasir Əli cənabları yaxında məktəbə məxsus olmaq üzrə təzə bir bina tikdirəcəklərdir. İki klasda 35 müəllimə oxuyur.

Bu böyük bir tərəqqidir. Diqqət etməli ki, dörd il bundan əvvəl Bakıda ünas məktəbi bir Hacı Zeynalabdin Tağıyev cənablarının təsəkkürdəsi olan Marinski ünas məktəbinə münhasir ikən, İndi kəndlərdə belə məktəblər açılır. Marinski məktəbi bütün Qafqazıyaya məxsus olmaq üzrə iftilah olunmuş və güman etmiyorum ki, iki əvvəlinci illərində 35 müəllimə olmuşdu. İndi yalnız bir Balaxana kəndində 35 qız oxuyur.

Bunları görüb də millətimizin atisindən necə ümidvar olmayalım! 1905 və 1906-cı sənələrinin kurultu və partitilərinə alışan səmialər indiki sükkunətdə bir yəs buluyorlar. Fəqət diqqət edərlərsə, o sükkut və xamışluq içində istiqbalda birer məşəl var. Fəqət bu gün birer şəməyli ümid olan qız məktəblərini görə bilərlər.

Bunları layıqlı olduqları nəzəri-təqdirle, görənlər isə mütələq ümidvar və nıkbin olurlar.

Mən bənəfse ümidvaram.

M. Ə.
"İqbal" N387,
17 iyun 1913

inşirah - şadiq, məmnunluq
səmiə - culaq

bənəfse - şəxsən

Uzun bir müddətdən bəri Avropada bulunmaqda olan Naibüssəltənə Nasirülmülk həzrətləri bir neçə gün bundan əvvəl Peterburqa gəlmiş və orada Rusiya xariciyyə vəziri Sazonov və s. vüzarətli-ərkan ilə bərabər mühüm bir şurada bulunmuşlardı. Bu şura münasibəti ilə qəzetələrdə Nasirülmülk həzrətlərinin təkrar İrana ovdət eləməsi haqqında bəzi şəytlər dövrən edib dururdu. Hətta bir aralıq bu gün-sabah İrana əzimat edən Naibüssəltənəninin vürüdünə Bakıda belə intizar olunurdu. Fəqət bu intizar nəticə verməyib Naibüssəltənə həzrətləri təkrar Parisə əzimat edildilər.

Qəzetələrdən anlaşıldığına görə oradan Londona gedib dübarə Paris tərifi ilə Peterburqa gələcək və buradan İrana dönəcəklərdi.

Naibüssəltənənini bu ovdəti də payızda olacağı.

Naibüssəltənə həzrətlərinin bir neçə zaman bundan əvvəl tamamilə Naibüssəltənəlikdən istefa vermək niyyətində olduğu məlumdur. O vaxt əhvali-siyasiyyəti Nasirülmülk həzrətləri təkrar özlərinin İrana ovdət edib də işi başında olmalarına müasird görmüyörlərdi. Həman bütün israrlara rəğmənlə Tehrana gəlməkdən iba ediyör, icab edərsə istefaya hazır olduqlarını da söylüyörlərdi. İndi öylə deyildir. Bir tərəfdən İran hökuməti blzzat Naibüssəltənənini hər nə surətlə olursa-olsun İrana cəlb etmək fikrində olduğu kimi, digər tərəfdən də rus və İngilis diplomatiyası hal-hazırda İran niyabəti-səltənətinə Nasirülmülkdən başqa işğal edəcək bir adam mövcud olmadığınca qənaət etmiş kimi görünüyör. Bir neçə gün əvvəl Bakıdan Avropaya keçən İran vüzarəsindən Müstəfili-məmalik həzrətləri Nasirülmülkü dəvət üçün gəldiyi kimi, Peterburqda təşəkkül edən şuray-i-siyasi də yuxarıda zikr edildiyi üzrə Nasirülmülkü İrana cəlb etmək üçün inliqad etmiş olmasına ehtimal gediyöür.

Bu surətlə İran tarixi-inqilabında çox mühüm bir mövqə işğal edən Nasirülmülk ismi təkrar diqqətləri özünə cəlb ediyör. Binaənlə əleyh Nasirülmülk həzrətlərinin bildiyimiz qədər qərələrimizə tanımaq münasibətsiz olmaz - zənnindəyiz.

Nasirülmülk həzrətləri hər şeydən əvvəl məmləkətinin ən müstəsna alimi kimi tərifi olunmağa şayan nadir vüculdardandır. O, Şərq və İslam elmlərinə aşina və əlsineyi-selaseyi-İslamiyyəyə vaqif olduğu kimi, bütün mənəsi ilə də avropalı bir alimdir. İngiltərədə Oksford də-rülfünunu ikmal etmiş və İndiki İngiltərə xariciyyə vəziri və başqa vəzir ser Eduard Qrey və Asklvin həmdərsi olmuşdur. İngiliscəni öz ana dili kimi danışır; fransızcanı mükəmməl bilir, ruscaya da aşinadır.

Nasirülmülk həzrətləri Nəsrəddin zamanı zamanında Avropaya göndərilen və gedən tələbələrdəndir. O zaman Avropada təhsil edib dönen tələbələrin Nəsrəddin şah hər birini ixtisası xaricində bir vəzifəyə məmur etməklə faydasız olduqlarını əhaliyə bilfiel göstərmək istəmişdi. Məsələn, Paris rəsədxanasında gözələsinə təhsil görmüş və "Mahmudiyyə" namilə yeni bir siltərə kəşfinə belə müvəffəq olmuş olan Mahmud xanı Tehrana ovdətində teleqrafçılığa təyin etmişlərdi. Nasirülmülk teleqrafçı olmasa da elm və məlumatını işlədəcək bir fəaliyyət sahəsi də tapmamışdı.

Bəziləri öylə düşünüyörlər ki, partibazlıq və partilər ancaq məşruti dövrlərdə olur. Müstəbid məmləkətlərdə isə olmaz. Bu mülahizə bədi-nəzərdə hər nə qədər doğru isə də, həqiqətdə öylə deyildir. İstibdad ilə idarə olunan Şərq saraylarında da müxtəlif partilər və cərəyanlar daima oluyor və olmuşdur. Saray intriqaları buradan çıxıyör, öylə də Nəsrəddin şah və sonra da Müzəffərəddin şah zamanında İran dərbarında zaman-zaman biri-birlərinə təklim-mövqə edən iki müqabil parti var idi. İngilissperəst Əminüddövlə ilə bunun müxalifi Əminüssultan partiləri. Əminüddövlə sədi-əzəm təyin olunurkən özü ilə bərabər bütün yar və evanı da sarkara gəlirlərdi. Hakimler, vəzirler və sair böyük məmurat dəyişiyör, İngilissperəstlər iş başına keçiyörlərdi. Əminüssultan və partisi isə onları düşürməyə çalışır və olmanın intriqalar çeviriyörlərdi. Əminüssultan iş başına gəlincə, bunun əksi bir hərəkət başlanıyöür. Nasirülmülk də Əminüddövlə tərəfdarından ədd olunuyöür. Əminüddövlənin sədarəti əsnasında Nasirülmülk bir müddət Kürdistan valiyi-ümumiliyində də bulunmuşdu. Gərəklə valiliyində və gərəklə dövl-İstibdadda işğal elədiydi digər mənəblərdə Nasirülmülk mədarici-əlmilyəsillə münənasib bir vüqar göstərdiydi üçün o vaxtın şəraitli ilə çox da uyşur bir adam deyil idi. Sonra məşrutilyət gəldi, Nasirülmülk məşrutilyətpərvarən içində göründü.

İlk dövrəyi-məşrutilyəti tədqiq edərkən Nasirülmülkü sol tərəf etkarli-siyasiyyəsinin müməssilləri içində görüyörüz. Nəhayət məclisli israrı ilə Məhəmmədəli şah məxlu, liberal bir kabine təşkilinə məcbur oluyör. Nasirülmülk də bu kabinetdə maliyyə vəzirliyinə dəröndə ediyör. Az bir müddət əsnasında Nasirülmülk həzrətləri İran maliyyəsi üçün bir çox əsaslı işlər və dəyərli projələr hazırladınmağa müvəffəq olur. Fəqət bu çox da uzun çəkmiyör Məhəmmədəli Mirzənin İrticası başlıyör, məclis topa bağlandıqdan sonra Məhəmmədəli şah Nasirülmülkdən külliyyətli bir məbləğin cəhəti-əşgəriyyəyə verilməsini tələb ediyör. Fəqət Nasirülmülk tələbi-məzkurun qanun-i-əsasliyə müğayir olduğunu dərmıyan edərək, şahın istədiyini rədi ediyör. Rəddi müteə-

əlsineyi-selasiyyəyi-İslamiyyə - İslamın üç dili (ərəb, fars, türk) övan - tərəfdar, köməkçi

qib əmr-i şahı ilə onu təhti-tövqifə alırlar. Vəqəədən xəbərdar olan İngilis xariciyyə nazırı ser Eduard Greyin əmr-i teleqrafisi üzərinə məsələyə müdaxilə edərək, Nasirülmülkü şahın cəngəlinə xilas və səfərəst məmurun təhti-mühafizəsində Ənzəliyə qədər təşvi edirlər.

O gündən etibarən Nasirülmülk həzrətlərinin millət və məşrutəçilər yanındakı qədr və qiyməti iki barabər artır. O da digər məşrutəpəst mühacirlər kimi Avropada yaşamaq məcburiyyətində qalıb. Tənkli 1909-cu ildə Tehran məşrutəçiləri tərəfindən fəth və Məhəmmədə-İl şah xəl olunur. Soltan Əhməd şah padşah elan olunur. Yaşı az olduğu üçün hökumət-müvəqqəti tərəfindən qacarlardan ən yaşlı və məşrutiliyyətə parvarənə münasib olan şeyxülqacar Əzədülmülk də müvəqqəten Nalbüssəltənə təyin olunur. Nəhayət, Məclisi-Millii açılır. Rəsmən Nalbüssəltənə intixab etmək lazım gəlir. Bu sırada Nasirülmülk də artıq Avropadan Tehrana ovdət etmişdi. Məbuslardan sanki, bəlaistisna hər kəs Nasirülmülkü Nalbüssəltənə seçmək tərəfdarı görünür. Bütün mətbuat da onun lehində. Millət də Nasirülmülkü istisya. Onu hər kəs sevir. Hələ hər kəsdən ziyadə illərdə rəqibli-siyasi olan demokrallar onun namizədliyi lehində. Fəqət o namizədliyi ni vəz edən bütün siyasi məhfillərə qəti bir lisanla Əzədülmülk durdu-ğu halda Nalbüssəltənəli qəbul etməyəcəyini bildirdiyindən istər-istəməz Məclisi-Millii əksəriyyətlə Əzədülmülkü intixab edir.

Nasirülmülk bu surətlə Nalbüssəltənəli qəbul etmədiyi kimi Sipəhdar və Sərdar Əsədin vücudu ilə sədri-əzəməliyi də qəbul etmir. Vəzir də olmur. "Mən kənarda bitərəf bir mövqedə qalacağam, mümkün olduğu qədər xaricdən hökumətə kömək edəcəyəm" — diyor. Və həqiqəten də o, heç bir işdə olmadığı halda hər bir işdə olur. Kabinənin əksər cəlasatında iştirak edir. Məclisi-Məbusan həyatına da az təsir toxunmuyordu. Nasirülmülk bu surətlə xaricdən qeyri-məsul bir şəxsi sifətlə həyati-siyasiyyədə iştirak etməsi, özünün düşündüyü təsirin xilafı bir nəticə bağışladı. Siyasəti-hökumətə gəl-gedə birli-birindən fərqli olan və gətдикcə bariz bir surətdə müxtəlif olduqları anlaşılan iki cərəyandan biri əvvəlcə özününkü bildiyi Nasirülmülkü tamamilə ziddi bir məsləkin müəvvici gördü. Buradan sul-təvehhümlər başladı. Artıq Nasirülmülk tamamilə bitərəf bir rəcui-hökumət deyil idi. Onu etidaliyyun firqəsinin banisi ad edənlər də var idi. Əvvəlcə ötürü bir surətdə təşəkkül edən firqələr get-gedə zühurə çıxıdılar. Bir tərəfdə etidaliyyun, digər tərəfdə demokrallar durdular. Bədə rəqəbəsinin intriqası ilə Nəcəfdə oturan müctəhidin həzəralı Seyid Həsən Tağızadə həzrətlərinin məsləki-siyasiyyəsini "təklif" etdilər. Bundan Nasirülmülkün də əli varmış — deyə söyləndi. Nasirülmülk isə hər münasibət gəldikcə bu xüsusi təkliz etdi. Fəqət bu tək-

zibi fəlen təyid etmək üçün sonralar Nalbüssəltənə olduğu zaman İstanbula bulunan Tağızadəni dəvət etməsi, özünə təklif edildikdə dolanbacı bir cavabla firqə içindən çıxdığı da vəqə olmuşdur.

Nə isə. Bir az sonra Nasirülmülk Sulsda xəstə bir halda yatan oğ-lunu bəhanə edərək, təkrar Avropa səyahətinə çıxıyor. Onun qiyabın-da Tehrandə bəzi vəqəələr olur. Etidaliyyun ilə demokrallar arasın-da mübarizələr olduqca şiddətlənir. Arada bəzi qanlı vəqəələr, nəhayət məşhur park vəqəəsi vəqəə olur. Səttarxanla Bağırخان tənki olu-nur. Bir az sonra şeyxülqacar Əzədülmülk də vəfat edir. Təkrar Nalbüssəltənə intixabı lazım gəlir. Bu kərə yə Nasirülmülk namizədliyi vəz olunur. Fəqət artıq əvvəlki ittifaq yoxdur. Təfsilatından sərf-nəzər edirik. Intixab ikiye bölünür. Etidaliyyun Nasirülmülkə və demokrallar o vaxtın kabinəsi reisi Müstəfəlməmalikə rəy verirlər. Nasirülmülk əksəriyyəti qazanıyor. Özünə teleqraf edirlər. O, möv-qei bitərəf olmaq lazım gələn Nalbüssəltənəliyin böylə bir parti intixabı şəklini aldığından şikayət edir. Bu kərə müvafiq müxallif bütün partiyalar yığışır. Müstəfə bir teleqrafıla hamısı onun Nalbüssəltənəliyinə razı olduqlarını bəyan edirlər. Bir çox təniz və təəllüden son-ra, nəhayət Nasirülmülk Tehrana gəlir. Tehrandə dəxi bir çox ehtiyat və hazırlıqlardan sonra Nalbüssəltənəli qəbul edirlər.

Fəqət gərək Nalbüssəltənəli qəbul etdiyi anlarda və kərə qəbul etdi-yinin ilk günlərində əhali tərəfindən şəxslərini təbrikə gələn heyətlərə qarşı söylədiyi niqlərdə və gərək Məclisi-Məbusana xitabən göndərdiyi mürasillərdə Nasirülmülk həmişə bir nöqəti izah və tələb edirdi. Diyordu ki, məclisi-millidə əksəriyyət firqəsi olmayınca ümuri-hökumət düzəlməz. Bununla barabər Nasirülmülk bütün müqəddəratı məmləkətdə Məclisi-Məbusan ilə hökumətin və yalnız onların məsul olduqlarını və qanuni-esasi mövcubincə özünün heç bir şeydə məsul olmadığıni çox təkrar edirdi. Məmləkətin bilcümle ətrafdan gələn təbrik teleqraflarına cavab verirken dəxi əgər teleqraflarda şəxsiyyətinə qarşı ibraz olunan ümüddə "mənəm heç bir haqqım yoxdur, binaən əleyh məsul da deyiləm" — üyü cavab verirdi. Nalbüssəltənənin o zaman özünə müxallif kimi teleqqlı olunan qəzetlər belə onun məclisdə əksəriyyət təşkil olunması haqqındakı tövsiyələrini al-qışadılar. Nəhayət başda etidaliyyun firqəsi durduğu halda parlamentdə "həyati-mötləlfə" namı ilə bir əksəriyyət bloku təşkil edildi. Bu blok Sipəhdar sədərətə gətirdi. Sipəhdar kabinəsi həmin demokrattan təqibə başladı, bu təqibin nəticəsindən bu məqalədə bəhs etmək istəmir. Çünki, məqalə-miz çox uzanar. Sipəhdan əksəriyyət firqəsi ilə də uyuşa bilmədiyi, son-

ra bir gündə Məclisi-Məbusandan çıxıb birbaşa "Firəngistana sür" — deyə Ənzəliyə qədər gəlmişdi, ondan sonra Şüster vəqəəsi və məclisin ikinci dəfə fəxsi Məhəmmədəli Mirzə əlisi və sairə xatırladı olsa gərək bunların təfəsilə isə məqaləmizin proqramı xaricindədir.

Nasirülmülk rəsmən olmasa da batınən demokratlara qarşı iltifatsız idi. Tehrandan iken özünü daima qorxur kimi bir vəziyyətdə bulunduruyordu. Kükəllərə çıxarkən ətrafını emənə mücahidlərilə və sair jandarma nəfərlilə mühat bulunduruyordu. Gecələr evinin üstündə belə qarovulçu yatırıyor idi. Bütün bunlara da qorxduğunu dəlili göstəririyor idi. Qorxduğu adamlar da demokratlar idi. Demokratların müteəddid dəfə və mütənəvvi şəkillərdə vəqə olan təminatı dextə fayda vermeyirdi. Qorxurdu ki, qorxuyordu. Həttə Avropadan gəlirən demokratlar naminə istiqbalına gedən heyəti də kamaliyyətlə qəbul etmişdi. Bu qorxu həttə şübhəli bir şəkil belə almışdı. Hər kəs Nasirülmülkün özünü bizzat qorxuya vurduğuna zəhəb oluyordu. Bu surətlə o demokratları əfkəri-ümumiyyədən salmaq istəyirdi. Fəqət bu qorxular onun siyasi xətalərindən idi. Çünki, nəhaq və nəlifə idi. Bu xətaləri olmasaydı niyəbəli-səltənəti qəbul edərkən malik olduğu nüfuzi-siyasidən çox istifadə edə bilərdi. Halbuki edə bilmədi, məmləkət baladan-bələyə düşür, heç birinin önünü ala bilmədi. Nasirülmülk gözəl nətiq və yaxşı münşirdir. İki dəfə hüvurlarına müşərrəf olmuş və söhbətlərdən mütləəzziz olmuşamdır. Müləqatımız bir Naibüssəltənə olmandan əvvəl, ikincisi Naibüssəltənə olduqlarından sonra vəqə olmuşdur. Nasirülmülk türkçə də söylər, zətən əsləli həmədanlıdır. Ora türkləridəndirlər. Qaraqözlü tayfasına mənsubdurlar. Dənışiqlərində öylə bir tələqət var ki, hər kəsə təsxir edə bilər. Həttə, müxəllifləri də. Səhbəti qayət mülayim, salıranə, nəzikənədir. Uzun və ətraflıca söylər. Adətən bir müəllimin dərş verdiyi kimi. Yeni Naibüssəltənəliyə intixab edildikləri zaman Tehran mətbuatı tərəfindən təbrik üçün bir heyət gətmişdi. Bu səltirəli qəralayan aciz də məzkur heyət əzasından idi. Nasirülmülk bizi Gülistan sarayının müzəyyən otaqlarının birində qəbul etdi. Ətrafda səndəli olduğu halda o, şərq üsuli diz çökdü, biz də oturdıq. Adəti budur. Şərqliləri Şərq üsuli ilə qəbul edir. Məlbuatın əhəmiyyətli haqında uzun bir nitq söylədi. O qədər lətif bir nitq ki... "Bizə təsirli rənglərin qəlatindən deyil, gəlatindən, təkrarından arayız" dedi. Məsalə olaraq su qətrəsinin qayət müşəffa olduğu halda, dahi dəli bıldiyini göstərdi.

İnşadə da böylədir. Məclisə göndərildi yaddaşları özü yazırdı: nə qədər ustadanə, nə qədər alimənə yazılar. Əlbəttə bu məzaya bir dövlət kişisi üçün böyük nemətdir. Fəqət reculü-dövlətə bunlardan daha əlverişli bir nemət də lazımdır. O da əzm və cəsəretdir. Bu olmayınca zikr olunan məziyyətlər fayda etməz. Bunlarsız bir hökumət rəisli ol-

maqdan ziyadə bir darülfünun professoru olmaq ovladı.

İştə Nasirülmülk özmsizliyi, ehtiyatkar və qorxaq olduğu çox az iş görə bıldiyini mövcib oldu. O, hər bir şeyi etmək istər, fəqət ondan özünə heç bir məsuliyyəti-maddiyyə və mənəviyyə tərtib etməmək şərtilə. Bu işə bittab olamaz. Atalar sözdür: Bəliq tutmaq istəyən özünü soyuq suya vurmaq məcburiyyətindədir. Bunu anlamayan bir şəxs müşkülüdür, bir məmləkəti idarə edəməz. Keçənlərdə bir təsadüf nəticəsi olaraq əlv olubun da Tehrana gedə bilən mürəcə Səduddövlə o vaxtlar istefə vermək fikrində olan Nasirülmülk yerinə keçmək fikrinə düşdü. Müvəffəq ola bilmədi. Ondən başqa Naibüssəltənə namizədi olan Sərdar Əsəd də gözlerindən qor oldu. Eynüddövlə və digərləri kimi namizədlər də biler səbəblə müvəffəq olmaq ehtimalından xaricdəndirlər. Odur ki, yenə də Nasirülmülkə ehtiyac vardır. Bu ehtiyacdır ki, təkrar onu İrana gətirmək istəyir. Hər halda Nasirülmülkün Naibüssəltənəlikdə qalması zikr olunan nəvaqisənə rəğmən yenə İranın mənfəətidir. Çünki, ondan daha auleq namizəd yoxdur. O, hər nə cür olsa məsnutiyyətpərvərdir. Məclisin iltifalı əleyhinə olmaz. Məmləkətin müterəqqi istər.

Nasirülmülk eyni zamanda məmləkətin ərbaibi-sərvət və müllaklarındandır. Həmədan qəzasında böyük ərazilərə malikdir. Tehrandə gözəl bir evi də var. Bütün bu dövləti ilə bərabər, digər İran ricalı kimi müsriil deyildir. Olduqca müqəssiddir. O qədər ki, bu xisletini xissət şəklinə təfsir edənlər də vardır.

Naibüssəltənə hal və ətvarınca da çox sadə və təkləüfsüzdür. Avropa əlbəsesi geyindiyi halda, İrandə olduğu zamanlar vorotnik (yaxa) taxmaz, ilməkli köynək geyər. Həttə bu xüsusda haqında bir məsələ də dextə var ki, dildən-dilə rəvayət olunur: deyirlər ki, Oksford darülfünununu bitirərək Tehrana gəldiyində Nasirülmülk vorotnik (yaxa) geymiş olduğu halda Nəsrəddin şah hüvurunə çıxar. Şah bunu görüncə: bu nədir boğazında — deyə ayaqlarını yerə döyər və o gündən ətibərən bəliq Nasirülmülkə də yaxa (vorotnik) geyməz.

Bu, bəlkə də mübəliğəaldul bir həkayədir. Fəqət hər halda Nasirülmülk ehtiyatını az-çox doğru təsvir edər bir mısıldır. Naibüssəltənəlik zamanının bir çoxunu Avropada keçirdiyi də işlə bu ehtiyatından iləri gəlmişdir.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" N391,
21 iyun 1913

Balkanlar yenə tuluşdu. Neçə gündən bəri qəzetələr serblərlə, yunanlılarla bolqarların müharibə etməkde olduqlarından xəbər veriyorlar.

Türkləri qovduqdan sonra, nədənsə, balkanlılar öz aralarında yola gedə bilmədilər. Məğduriyyət və əsarət təhtində "əzilməkdə olan" yarıq və möhtaci-mərhəmətli-din və dil qardaşlarını "zalım Türklər və qəddar müsəlmanların" əlindən xilas etmək üçün qan tökən xristianlar İndi bütün xristianlığın arzu və ısrarına rəğmən biri-birinə şəmşir çəkmişlər. Çəkməşlər də "qardaş qanı" töküyorlar.

Türkiyənin keçiməkde olduğu daxili əhvalından naşi intizarlarının fəvqında bir müvəffəqiyyətə nail olan Balkan "müttəfiqləri" qallbiyyətləri ilə sərməst olaraq bir zaman kamallı-hərərətli Balkan ittifaqının da-imiliyindən, gömrük İttihadından, böyük Balkanstan təşkilindən və buna bənzər bir çox şeylərdən belə bəhs etdilər. O zaman həftə ikinci böyük bir İslav dövləti və etlaflı-müsəlləsin dördüncü rükni-mühibi vücudə gəliyor nəşəsilə bir çox Avropa məhəllil də sevinmişlər. Hələ Fransa qəzetələri bu xüsusda hər kəsdən ziyadə el çalmış və papaq atmışlardı. Çünki, onlarca "Fransa topunun alman topu üzərinə qələbəsinə" ibarət olan bu müharibənin nəticəsində doğulan "böyük Balkanstan" alman nüfuzunu qırmaq üçün mükəmməl bir silah olacaqdı.

Fəqət harada Balkanstan, hanı müttəfiqlər?..

Doğru, artıq Türkiyəyə məxsus olan Avropa qitəsi yoxdur. Fəqət xəyalları oxşayan böyük Balkanstan deyil, sadə "müttəfiqlər" də yoxdurlar.

Balkanlılar qalib kəlsələr də, sonra öz aralarında müharibə edəcəklər — deyənlər doğru çıxdılar. Daha sülh müahidəsi tamamilə imza olunmadan məzkur müharibə başladı. Rəsmən elan olunmamışsa da, fəlen başlamışdır. Çünki, iki gün əvvəlki teleqraflarda xəbər verilən müharibə artıq cüzi bəzi müsadimələrdən ədd olunamaz. Bu bəlli-başlı bir müharibədir. Çox ehtimal vardır ki, bu gün-sabah rəsmi müharibə elanlarına dair də bir xəbər gəlsin.

İndi biz iləridə dünənki müttəfiq, bu günkü müharibələr arasında zühura gəlməkdə olan siyasi və əsgəri vəqələri lüzumunca təqib edib bilmək üçün məsələnin bu günə qədər nədən ibarət olduğunu bir kərə anlayaq.

Balkan dövlətlərinin Türkiyə hesabına olaraq böyümələri arzuluyulmillerindən idi. Eyni zamanda kiçik Balkan dövlətlərindən hər birinin

özlərinə məxsus bəzi xüsusi əməlləri də vardı. Bir çox zamanlar bu xüsusi əməllər ümumi arzularının vücudə gəlməsinə belə mane olurdu. Daha Sultan Həmid zamanında Makedoniyada ıcrayıl-fəaliyyət edən bolqar çetələri ilə yunan çetələri biri-birlərini kəşiyorlardı və patrikxana ilə ıkarxana qovqası hər daim mövcud idi. Bolqarlarla serblərin yekdiğerlərinə müharibə etdikləri və bolqar ordusunun Belqarada gətdiyi hər kəsin xatirində olsa gerek. Bu böylə İken Türkiyə əhvalı-daxiliyyəsinin müşəvəş bir dövrə keçirdiyi və nüfuzlu siyasətlərin təsiri ilə Balkan İttihadı vücudə gəldi. Xariqələr yaratdı.

Müharibədən əvvəl serblərlə bolqarlar arasında müharibə nəticəsinə əldə olmağa üzrə bir müahidə imza edilmişdir. Bu müahidə mövcubincə zəbt olunacaq Rum el qitələri bolqarlarla serblər arasında bölündüyü kimi hər tərəfin nə qədər qoşun çıxaracağı və hansı tərəflər də müharibə edəcəyi də qəblən təyin olunmuşdur.

Vüqat əvvəlcə diplomatların çəkdiqləri xətlər əsasında gətmək məcburiyyətində deyildir. Onun özünə məxsus qanunlar və məntiqləri vardır. Bu kərə də böylə oldu: serblər əhdən üstlərinə götürmüş olduqlar vəzifələri kəmallı-sürətlə ifa etdilər. Makedoniyada serblər bolqarlarla qərarını verməmiş olduqları yerlərdən özlərinə düşməyəcək bir çox yerləri zəbt edibildikləri kimi, qərbdə də Dərracə qədər gedib Adriatik sahilinə yanaşdılar. Sonra Vardan dərəsində bir mövcib müahidə bolqarlardan kömək almaq haqqına malik İken bu haqlarından istifadəyə ehtiyac göstərməyib biləks Ədimənin fəthində bolqarlara kömək etdilər.

Bu müharibədə serblərdən ziyadə vəse yerlər işğal edən bir müttəfiq olmadı. Eyni zamanda onlar qəder fəthlərinin nəticələrindən məhrum buraxılan da yoxdur. Avstriyanın arzusu və dövlətlərin qərarı ilə Amoutluq hökuməti-atiyyəsinin hüdudu cızıldı və ola-qala dənizə çıxmaq məcburiyyətində olan Serbiyanı Adriatik sahilindən qovdular. Saloniki də yunanlılar zəbt etdilər. Sərvəti-təbiyyə və əmtiyə-ticariliyyəsinə dəniz yolu axtaran Serbiya yenə susuz qaldı. Qərbə böylə sıxışınca serblər biltəb Şərqa tərəf meyl etdilər. Makedoniyada əlləri-ni keçirdikləri yerlərdən çıxmaq istəməyib bolqarlarla aralarında olan müahidəylə-əsgəriyyənin təcridini istədilər. Çünki onlarca bu müahidə-nəmə fəlen bolqarlar tərəfindən yeridilmişdir. Zira Avstriya Serbyanı Dərracdan qovduqda Bolqarstan Avstriyaya hücum etmək və o surətlə müttəfiqlini himayə etmək məcburiyyətində idi. Bunu etmədi. Demək ki, ilk müahidəyə əməl etməyən də özü oldu.

Bolqarıstan isə bunların heç birini eşitmək istəmiyor. Aramızda müharibədən əvvəl bağladığımız bir müahidə vardır — diyor. Ona rəf-tar etməliyik. Binaən əleyh serblər bir an əvvəl bu müahidənin hök-mü xaricində təht iştiğallarında bulundurları yerləri boşlamalıdır.

Serblərlə bolqarlar aralarında bağlanan müahidənamədə mövcud bir məddeyi-məxsusə mövcubincə iki tərəf miyanında ixtilaf çıxdığı təqdirdə imperator həzrətlərinin hakimiyyətinə müraciət etmək məcburiyyətindədir-lər.

Serblər hökmə ancaq müahidənin təcidi üçün gedəcəklərini bəyan ediyorlar. Halbu ki, bolqarlar bu xüsusda bir söz belə eşitmək istəmiyor-lar. Əlahəzrət imperatorun qan tökülməsinin önünü almaq üçün bu xüsusda Sofiyaya da, Belqrada da teleqraf, çəkdiyi və öz nöqteyi-nə-zərlərindən heç bir qismilə keçmək istəməyən balkanlılar üzərində bu-nun nə kimi bir təsir icra etdiyi isə məlumdur.

İştə məsələnin mövcubi-ixtilaf olan cəhəti bundan ibarətdir. Serblərdən keçdikdən sonra yunanlılarla da bolqarların qədim hesabları var və bir də Salonikin yunanlılar əlində olması bolqarlara xoş gəlmədiyi kimi, bolqarlar-ın Atələr dənizinə çıxmasını da yunanlılar istəmiyorlar. Serblər ilə yunan-lıların arasında pək gizli olaraq bolqarlar əleyhinə bir müahidəyi-əsgəriyyə bağlanmış olduğu da meydana çıxıyor. Binaən əleyh serblərlə müharibə başlanarkən bolqarlar bilməcburiyyə yunanlılarla da döyüşmək məcburiy-ətindədirlər. Necə ki, indilikdə döyüşüyorlar da.

Bir kərə də döyüşməkdə olan dövlətlərin nə qədər qüvveyi-əsgəriy-yəyə malik olduqlarına səthi bir göz gəzdirelim:

Salonik ətrafında təhəşşüd edən yunan ordusu əcnəbi qəzetələri-nin təxmininə görə 100 min əsgərdən ibarətdir. Yunan qəzetələrinin öz dediklərinə baxılırsa 200 minə bəliq imiş. Sonra üç böyük qola bö-lünən serb ordularında 190 minə qədər əsgər vardır. Demək ki, aşağı-yuxarı yunanla serb ordusunun məcmui 300 minə qədər təxmin olunuyor. Bu bütün bolqar hüdudunu başdan başa sarımışdır. Bu iki dövlətin 628 dənə də topu vardır.

Bunlara müqabil bolqarlar da boş deyildirlər. Biləks, təklidə onla-rın məcmuine müqabil bir qüvvəyə malikdirlər. 300 minə qədər əsgər-ləri və 600 topı vardır. Türklərdən almış olduğu toplardan başqa.

Böylə mütəsavvi qüvvələrə malik olduqları halda bittəb Bolqarısta-nın dünənki müttəfiqlərindən çox da qorxacaq bir halı yoxdur. Ancaq Bolqarıstanın arxasında məcrub bir düşmən yatıyor ki, onu da üzərli-nə atılmağa təhris ediyorlar. Bu da Türkiyədir. Dünənki teleqraflar xə-bər veriyorlar ki, serblərlə yunanlılar İstanbul hökumətinə təklif etmiş-

lər ki, onlara kömək edib Bolqarıstana hücum eləsin. Onlar da müqi-balində Ədirməni təkrar ona versinlər. Osmanlıların cəngcuları bu tək-lifin qəbulu tərəfdarı olmuşlar və "müttəfiqlərin" iştiraqından istifadə edə biləcək bir mövqeyə gəldiyinə qane imişlər. Hətta, bunu nəzər-diqqətə alaraq, əsgəri inqilab fırqəsi ilə ittihad və tərəqqi arasında eti-laf belə oluyormuş.

Əlbəttə bu cəhət bolqarları düşündürür. Və bu xüsusda bir fikr et-mək məcburiyyətində qalırlar. Hər halda türklər bu ixtilafdan istediklə-ri halda sabahkı hərbin müzəffər bir ünsürü olmaq surəti ilə olmasalar da, sükut və bitərəfisini böyük bir qiymətə satmaqla istifadə edə bilər-lər. Rumıniyanın eldiyi kimi.

Fəqət, çox ehtimal da vardır ki, bütün məvane və ixtilalatı-daxiliy-yəyə rəğmən Türkiyə hökuməti nüfuz və heysiyyətinin iadəsi üçün tu-tuşmaqda olan yeni Balkan müharibəsinə işrakı lazımlı görür.

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" N392,

23 iyun 1913

ASAN DİL — "YENİ LISAN"

Qəzetələrimizə qarşı əhali tərəfindən daimi surətdə bir şikayət var-dır. Hər vaxt asan dilə yazınız — deyə qarelər bizə ixtarlar etmiş, edi-yor və ehtimal ki, bir çox zamanda edəcəkləridir. Qəzetə və jurnalları-mızda (risaləti mövqfə) işlənən dil az-çox ədəbi hesab olunuyor. Mühərrirlərimiz əhalimizin istedikləri "asan dilə" "loru" diyorlar. Və ciddi mövzular bu loru dilə yazılamıyor — deyə hər vaxt yazılardan olunan şikayəti redd etmiş və ediyorlar.

"Ədəbi lisan" avamın fəhm və idrakı rütbəsinə tənəzzül edə bil-məmiş. Yazı dilində məxsus bir gözəllik güdmək lazımdır ki, bu da bir çox ərəbcə və farsca lüğətlər və tərkiblərə hasil oluyormuş. Binaən əleyh onlardan heç bir surətlə ayrılmaq mümkün olmayormuş.

Bu gözəl üslubun nümunəsini də qərb türkcəsi, yeni osmanlı şivəsi təşkil ediyor. Osmanlı ədəbiyyatı heç şübhəsiz ki, bütün türk şivələri miyanında ən gözəli və incəlmış və ədəbi bir şəkli almışdır. Fəqət ecə-ba o tamamilə nöqsanlardan arı və eynilə təqlid və tənzirə şayan idi-mi? Mühərrirlərimizin əksəri, habelə cavan mühərrirlərimizin hamısı bu suala müsbət bir cavab veriyorlardı. Ehtimal ki, yenə də veriyorlar.

Özümü misal götürüyoram. Daha Bakıdan müfariqət etməmiş idim. Osmanlı şivəsilə əlimə keçən bir neçə kitab vasitəsilə aşına olmuş

idim. İlk təhsilimi "Gülüstan"-ı, "Tarixi-nadir"-i oxumaqla başladığımdan bittəb ərəb və fars lüğət və tərkiblərlə dolu olan osmanlı türkçesini daha ədəbi görmüş və sevmişdim.

Şəksiz ki, "qərb" türkçesinin ədəbilənmiş üslubu və az-çox avropalaşmış tərz-i-təfəkir və təhriri zövqümü cəlb etmiş idi. Digər yoldaşlarım da mənə yaxın bəzi şərait təhtində idilər. Osmanlı şivəsinə olan məhəbbət get-gedə cavan mühərrirlərimizi ora şivəsinə təqlid həvəsinə saldı. Yeni mühərrirlərimiz yazılarını qərb türkçəsinə bənzətməyə başladılar. Hər bir azərbaycanlı mühərrir bu "bənzətmə" sənətində nə qədər çox müvəffəq olur idisə, o qədər özünü müqtədir və bacarıqlı bir qələm sahibi hesab eliyordu.

Bakıda fəal bir dövrəyi-ədəbi başladı. Möhtərəm ədibimiz Əlibəy Hüseynzadə ilə Əhməd Kamal bəylər Bakıya gəldilər. "Füyuzat" təsis olundu. Osmanlıcanı təqlid həvəsində olanlar üçün əlləri altında bir nümunə hazırlandı. Yerli mühərrirlər (yeni İstanbulu görməyən mənim kimi acizlər) onların təntənəli üslublarını tənzirə başladılar. Hələ Əlibəy həzrətlərinin yazılarına məclub olmamaq və onu "model" ittixaz etməmək mümkün deyil idi. Çünki öylə ülvü bir sənət və fəzilətə təslim olmamaq, daha məsləklərində möhkəmləşməmiş olan cavanların iqtidarında deyil idi. Mən əminəm ki, əgər Əlibəy yazılarını "loru" dil-də, yeni avamın anlayacağına yaxın bir dildə yazsaydı, mütləqə o "loru" dil cavanlarımız tərəfindən nümunə ittixaz olunardı. Çünki mənəcə böyük mühərrirliyi sevdiren üslub deyil, bəlkə müqtədir qələmlər, kəskin fikirlər, dərin nəzərlərdir ki, üslubu bəyəndirirlər.

Nə isə gəlişi gözəl bir təqlidçilik başlamış və gediordu. Fəqət bundan hasil olan nə idi? Bir yazı anarşisi (anarxiyası), hərc-mərc, ara qarışmış, məzhəb itmiş idi. Bütün-bütünə bir şuluqluq olmuşdu. Zira xam və başaırsız bir təqlidlə biz həqiqətən nə osmanlı İstanbul mühərriri olmuşduq, nə də azərbaycanlı Qafqasıya yazıçısı. Tamamilə "əz onca randə, əzinca mandə"^x zərbul məsələnin təyin elədiyi bir vəziyyətdə idik. Bu təqlid ədəbiyyatın hər qismindən ziyadə qəzetə qismində tətbiq olunuyordu. Bittəb qəzetələrimiz də bu haldan mütləssir oluyordular. Osmanlılar ki, bizim qəzetələrimizi oxuyacaq deyildilər. Əvvəla anlamaz idilər. Saniyə özələrinin bizim mühərrirlərə "mərcə-təqlid" olan ədib "müctəhid"ləri və ədəbi rəsələləri vardır. Məttəssüf azərbaycanlılar da oxuya bilmədilər. Çünki türkce oxumağa alışmayan əhli-savadlarımıza birdən-birə qulağını taqqıldadan üslub, zövqü-

məclub olmaq - cəlb olunmaq

mərcə-təqlid - təqlid olunan yer

^x Ordan qovuldu, buradan yoruldu

nü oxşamayayan tərkib və mənasını anlamadığı lüğətlərlə müraciət olunuyordu. Və "a canım, a... qəzetəçilər, biz sizin dilinizi anlamıyuruq" — deyə qışqıran zavallı oxuculara — sanki bizim onların oxumaqlarına heç ehtiyacımız yoxmuş kimi "canınız çıxsın öz ana dilinizdir öyrənin" yönü xudbinanə və məğruranə bir cavab verdik. Cavab verdik, amma cəzasını da çəkdi. Qəzetəçilikdə olan müvəffəqiyyətsizlik göstərdi ki, biz böyük səhvə imişik və bu səhvimiz ki, məttəssüf indi də təkrar edilməkdədir. Məncə, o, bundan ibarətdir ki, "Qafqasıya türk mətbuatı" cüzi bir qismi müstəsna, özünü dil müəllimi hesab elədi və o surətlə hərəkət etdi və ediyor. Halbuki, mətbuatın təsisindən məqsəd əhaliyə dil öyrətmək deyil, əhalinin bildiyi və danışdığı bir dillə dirilik mübarizəsində möhtac olduğu şeyləri öyrətmək idi.

Biz: "ey əhali, ey kəndli, bu halınla qalsan tarmar olacaqsan" — deyəcəyimiz yerdə: "ey zavallı şu həyat səfalet nümunənlə imrari həyat edəcək olursan, çox çəkməz ki, həzizi-məzəllətə" düşər və milləti münqəriyə sırasına keçərsən" — dedik və "kelamda sələsəti tərkib və məhəbbəti-üslub olmuyunca icrayi-təsir ödəməz" — deyə mühərrirlik qururunu artıran bir fəlsəfə dəxi" təpətdirdik, çevirdik".

Qayət haqlı olan mötərizlərə "İstanbul kübar şivəsinə" yazı yazan üdəbayi-kiram və onların sadiq müqəllidləri "əhali get-gedə adət edər, mənus olur və anlar" — deyirdilər: İstanbulu da dəlil göstəriyordular ki, guya orada qəzetələrdə yazılan ədəbi dilli əhalisi də anlıyormuş. Dövrən vordu, bizi İstanbula çıxardı. Ədib əfəndilər nə qədər iğraq etmişlər. Burada belə əhali sizin dilinizi anlamıyord deyə "sələsəti-tərkib və məhəbbəti-üslub", digər bir təbirlə, təbəxxürü-kelam "tərəfləri olan mühərrirlər əleyhinə olduqca mühüm bir hərəkət vardır. Məzkur hərəkəti-ədəbiyyenin buraca ismi "yeni lisan"dır. Məqsədi türkcəni həm sadələşdirmək, həm də müstəqil etməkdir.

* * *

Madam ki, qərb türkçesinin genişlənmək və köklənmək istəyən Azərbaycan şivəsi üzərinə böyük bir təsiri vardır, o halda onda vaqə olan təbəddüdlər və cərəyanlarla əşinə olmaq faydasız olmaz.

"Yeni lisan" ənəmpərəstlik (demokratizm)lə millətçiliyin vücudə gətirdiyi bir cərəyandır. Hələ millətçilik amilli birincilliyi təşkil edər. Məlum olduğu üzrə siyasi istiqlallar, dil, ədəbiyyat, iqtisadi və mədəni istiqlalların mühəssiləsidir. Bir millət bu kimi istiqlallara malik olmaz və bu istiqlallarının tarixi bir qiymət və əhəmiyyəti məfqud olursa, o millətin siyasi istiqlalı da müteəzəlzəl olur, mətin əsaslar üzərinə müstə-

həzizi-məzəllət - zillət girdabı
iğraq - qərq etmə

sələsəti-tərkib - ifadə səlisliyi

nid olmaz. Türk dilinin hələ hazırda Osmanlıca şivəsinin böylə bir işiqləli varmıdır?..

Bizə görə Osmanlı türkcəsi digər türk şivələrindən daha ziyadə ərəbcə və farsca kəlmələrlə sair əcnəbi lüğətlərin istilası altındadır.

Məşhur müvərrix Cərci Zeydanın saxladığı hesaba görə Osmanlı türkcəsinin yüzdə — əgər həfizəm yanılırsa — ancaq 30-u türkce kəlmələrdir. Bunu əliniz altında olan hər bir Osmanlı kitabını bir az tədqiqlə də görə bilərsiniz. Gəliniz də mənimlə bərabər tədqiq edək, sizə zəhmət qalmasın. Məsələn, Tofiq Fikrətdən bir neçə sətir oxuyaq:

Mütləqə bir müzəffər on məğlub
Çeynəyən haqlı, çeynənən məyub.
Qəhrə alqış, qürurə səcdə, kərəm.
Zəfû zillətlə daima tövəm.
Doğruluq dildə yox, dodaqlarda
Xeyir ayaqlarda, şər qucaqlarda.
Bir həqiqət: həqiqəti-zəncir,
Bir bələğət: bələğəti-şəmsir.
Həqq qəvinin — demək şəririndir.
Ən cəli hikmət — əzməyən əzilir.
Hər şərəf yapma, hər səadət pıç
Hər şeyin ibtidası, axırı heç

Bu şairin çox da "qulumbə" şerlərindən olmadığı halda yenə 50 söz arasında ancaq 15-i türkcədir, baqısı ərəbcə və yaxud farscadır. Bu dərəcə bizim Azərbaycan şivəsi də mübtəladır. Fəqət hər halda bizdə türkce lüğətlər daha çoxdur.

Heyf ki, təqdimçiliyimiz onları tapdılamaqdadır. Gəliniz bir də əl-izim altında olan kitablardan birini açaq bir neçə sətir nəsr də tədqiq edək. Məsələn, alaq Şəmsəddinbəyın təzə nəşr etdiyi "Zülmətdən nura" kitabının əvvəlinci səhifəsindən bir cümlə oxuyaq:

"Fəlakət" tərqi-müstəqimdən inhiraf edənləri intibaha dəvət üçün yədi-qüdrətin atdığı tövqat deməkdir".

Burada on bir kəlmədən ancaq dördü türkcədir.

Fəqət məsələ bundan ibarət olsaydı dərd yarı idi. Çünki, heç bir dil yoxdur ki, başqa dillərdən lüğətlər almasın və öz lüğətlərlə iktifa eləsin. Ruscaya daxil olan əcnəbi lüğətlərin böyük qamusu vardır. Bunu hər kəs bilir, yalnız türkcədə bir şey vardır ki, onun misli heç bir dildə

mə'yub - eybl
qəhr - zülm

şərir - alçaq, pis adam
qulumba - çox da məşhur olmayan

yoxdur. Başqa dillər əcnəbi bir dildən lüğət aldıkları zaman o lüğətləri öz dillərinin qayda və qanunlarına tabe tutuyorlar. Onları öz adətləri və qanunlarına mümtaz bir surətdə heç bir zaman qəbul etməzlər.

Ruscada böylə xoşbəxt olan ancaq bir "palto"^x kəlməsi vardır ki, onu da böyük Petronun müqərriblərindən birisi boynunu əymək və rus qanunlarına təslim etmək istəmişdi. Yeni lisançılar hər şeydən ziyadə bu əcnəbi kəlmələri türkcədə malik olduqları imtiyazlar əleyhindədirlər. Onların təbirincə Türkiyədə siyasi kapitulyasiyonlar olduğu kimi türkcədə də ədəbi kapitulyasiyon vardır.

Bir fransız taciri, bir ingilis təbəəsi, bir rus boqomolniki (zairi) nəcə ki, Türkiyəyə daxil olduqda Osmanlı qanunlarına tabe olmayıb mümtaz şərait təhtində yaşayır və öz konsulatının himayəsi altında qalıyor, öylə də ərəbcə, yaxud farsca bir lüğət türkcəyə daxil olduqda bütün qayda və ənənələri ilə bərabər gəliyor. Fransızca olan "kapitulasiyon" kəlməsi ruscaya keçəndə "kapitulyasiya" olaraq ruslaşdığı kimi rus sərf və nəhvinə də tabe oluyor. Binaən əleyh cəm siğəsində deyil, "kapitulyasi" halına gəliyor. Halbuki, türkcə müsriif dərəcədə mehmanpərəstdir. Ora ərəbi bir "əhd" kəlməsi gəlirsə, bütün sərf və nəhv qaydalarından başqa tərkibi-vəsfilərini bilməmə nələrini də özü ilə bərabər gətiriyor. Məsələn, cəm bağlarkən "uhud" deniliyor. Vəsf edilərkən "ühudi-ətiqə" tərkibi işləniyor. Halbuki əhdlər və köhnə, yaxud əski əhdlər denilmək lazım idi. Alim, fəzil, cəhil kimi kəlmələr, mədam ki, lazımdır, alınsın fəqət, üləmə, füzələ, cühələ deyil, alimlər, fəzillər, cəhiller deyilsin. Sonra dilin şivəsinə müvafiq kəlməyən tərkiblər də qovulmalı. Məsələn, "fünuni-müfidə" əvəzinə faydalı fənlər, pələngəsa yerinə, pələng kimi, ruhdar — əvəzinə ruhlı yazmalı, bunlardan başqa yeni lisançılar sair əsaslı qaydalar da vəz ediyorlar ki, bütün əsaslı qayda və nəzəriyyələrini sözü uzatmamaq üçün bu surətlə xülasə etmək olur:

1 — Türkcəyə ancaq türkcə qaydalar hakimdir. Türkcə tərkiblər, cəmlər ehtiyaca kafi olduğu üçün artıq ərəbcə, farsca tərkiblər və cəmlər türk olunacaq. Yalnız türkcə qaydalar qalacaqdır.

Ancaq burası var ki, sədri-əzəm, şeyxulislam, bəli-ali, şurayil-döv-

zair - ziyarətçi

^x Məlum olduğu üzrə ruscada "palto" kəlməsi təsri olunmaz. Böyük Petronun hüzurunda ricaldan birisi nə surətlə isə "moego palto" — deyir, imperator "palto ne sklanayetsiya" deyə ixtar edincə, o, "pered ego vliçestvom vse sklanayetsiya" deyə cavab verir. M.Ə.

1) capitulation 2) kapitulyasiya 3) Lec capitulations 4) kapitulyasiya

lət, ərzi-hal, paytəxt, tərcümeyi-hal kimi klşe halına gəlmiş və elm mövqeiini tutmuş tərkiblərlə tərkib bünysində olduqları halda xırdabın, bədbin, müəllidül-hümüze, müləllidülma kimi ərəbcə və farscadan alınıb və bəsit bir mənada işlənən istilahlər, tələbə, əmələ, təhrirət kimi cəm bünysində olduqları halda, mənaca müfrəd olan kəlmələr baqi qalacaq və türkcədəki bəsit və müfrəd mənalarında işlənəcəkdir.

2 — Ərəbcə, farsca kəlmələrə daxil və yaxud ləhiq olan ərəbcə, farsca ədatlar da mümkün olduğu qədər türkcə ədatlara təbdil ediləcəkdir. Məsələn, "bivəfa" yerinə "vəfasız", "bilaetiraz" yerinə "etiraz-sız", "şairiyyat" yerinə "şairlik", "kaman" yerinə "kamançı", "insaniyyetkarana" yerinə "insanca" və s. kimi.

Ancaq bu xüsusda da diqqət etmək, qulağın hənuza aşına olmadığı və ülfət etmədiyi şeyləri yazmamaq lazımdır. Məsələn, "qeyri-ixtiyar" yerinə "ixtiyarsız" yazılırsa, bir az qərribə olur. Fəqət burda da cümle dəyişdirilə bilər "ixtiyarına malik olmaqsızın" deyilə bilər.

3 — Klşe halına gəlmiş olub da artıq dildə yerləşmiş olan tərkiblər və cəmlərdən başqa təhlili mümkün nə qədər tərkib varsa pozulacaqdır. Fəqət bu xüsusda da diqqət etmək gərəkdir. Hər şeydən əvvəl yeni lisanın əski lisana tərcüməsi olmadığı daima xatirdə saxlanmalıdır, sonra tərkib pozacağız — deyə qərribə şeylər yazmamaq lazımdır. Məsələn, bəziləri "nəzəri-diqqət" tərkibini pozmuşlar "diqqət gözü" eləmişlər ki, bu əlbəttə gülüncdür. Çünki birinci tərkib ikincidən daha məşhurdur. Bu kimi şeyləri ya əsla istemal etməmək və ya əl dəyməmək lazımdır.

4 — Ərəbcə, farsca tərkiblərin tüfeylisi olan və onların gətməsilə artıq türkcə tərkiblərdə yaşamalarına imkan qalmayan "ma", "ab" kimi kəlmə kökündən işlənməyəcək. Ərəbcə və farsca kəlmələrin avam tərəfindən təmsil edilən şəkilləri xas tərəfindən mühafizə edilən əsillərinə tərcih ediləcəkdir (çarcüba — çərçivə kimi).

Yeni lisançılar türkcəni milliləşdirmək və eyni zamanda da sadələşdirmək üçün əsas yuxarıdakı dörd maddədən ibarət olan qaydalar vəz etdikdən sonra bu fikirlərini bütün gücləri ilə tətbiq başlamışlar və bu ədəbi məsləkin əfkar və nəzərlərini tərviç etmək üzrə osmanlılıqda hər bir inqilab və təcəddüdə mərkəz olan fəqət bu gün yunanlıların əlinə keçmiş olan Selanikdə "gənc qələmlər" namində movqut bir risalə nəşr ediyordular ki, Selanikin süqutundan sonra artıq nəşr olunmaz oldu. "Gənc qələmlər" iki ilə yaxın nəşriyyatında davam elədi, bu az müddətdə "əski lisançılar" ilə bir çox qələmi mübarizələr də eylədi. Yeni lisan müəvviçləri get-gedə özlərinin haqlı bir məslək tərəfdarı olduqlarını isbat ediyordular və tərəfdarları tapıyordu, İstanbulda və vilayətlərdə nəşr olunan bəzi qəzetələr dəxi o məsləki qəbul ediyordular. Az-

çok məşhur olan türk şüərası da bu cərəyanı intixab eliyor və şerlərini o sürətlə yazıyorlar. Hələ türkcə milli şerlər xalqı olan şair Məhəmməd Əmin bəy bu məsləkin babası sayılır. "Gənc qələmlər" yazanlar ümumiyyətlə cavanlar həm də türkçülər idi. Ürəkləri millətpərəstlik odu ilə yandığından türkcəni böylə yenə onların təbirincə — Babil qülləsində danışılan bir dil halında görə bilmiyorlardı. Onlar düşünürdülər ki, çox yaxşı: siyasi kapitulyasyonlar qaldıra bilmiyoruz, çünki böyük dövlətlər razı olmuyorlar, ədəbi kapitulyasyonları qaldıracaq olursaq, Misirlə İran hökuməti bizə hərbi edəcək deyil ki... Nədən onu qaldırmayacaq?

Yeni lisan cərəyanı gətdikcə artıyor və gündən-günə böyüyür. Bununla belə gören əski lisançılar açıqlanıyorlar və bütün qüvvələrlə bu təzə cərəyanı qarşı duruyorlar. İşte bu zəminə də qayət maraqlı qələm mübarizələri vəqə oluyor. Cənab Şəhabəddin kimi şairlər və Süleyman Nəzif kimi nasirlər kemali-təhəvvürlə "Selanik gənclərinin" üzərinə atılıyorlar. Məsələn: Süleyman Nəzifbəy "Şəhbal"da yazdığı bir məqaləsində məsələn, böylə deyirdi: "Möhərrəm cənab Şəhabəddinin tutduğu qələm, sənət, Sultan Həmidin yeddi-istibdadındakı seyfi-istibdad deyildir ki, çarçapıq təslim olsun".

Bu kimi şiddətli müqavimətlərə bittəb yeni lisançılar da müqabilə ediyordular. Həm də cavanlara məxsus olan bir cəsəret və ancaq mücəddidlərdə olan bir həməsətlə meydana atılıyorlar.

Bu xüsusiylərdə də inşaallah başqa bir vaxt.

M.Ə.

"Şəlalə" N19, 20,

15, 22 iyun 1913

məhəvvür - düşüncəsizlik
ye'di-istibdad - istibdad əli

seyfi-istibdad - istibdad qılıncı

YENİ LİSANÇILAR VƏ TÜRKCÜLƏR

Osmanlı ədəbiyyatşünaslığı əvvəl tamamilə Şərq asarının təhti-təsinde idi. Ondan sonra Qərb ədəbiyyatına təqlid etməyə başladı. Fəqət əvvəlki təqlid kimi məəttəssüf bu təqlid də suri oldu. Əsil Qərb ədəbiyyatında gündən-günə kökləşən və olduqca icrayi-hökm edən xalqçılıq nədənsə Osmanlı ədəbiyyatına qolay-qolay nüfuz edə bilmədi. Əlbəttə bunun bəzi səbəb və əvəmi də yox deyildi. Şinasi əfəndi ədəbiyyatda böyük bir inqilab vücudə gətirdisə də onun müəqibləri o inqilabı lüzumunca təkmil etmədilər. Şinasi inqilabının mövcudiyyəti-məntiqiyyəsi getdikcə ədəbi lisanın xalq lisanına yaxınlaşdırılmasından ibarət idi. Halbuki işte böylə olmurdu. Şinasidən mənəyə əhəmiyyətdən ziyadə tərz və üslub almış olan Namik Kamalbəyin o qorxunc və rəqabət edilməyəcək qüdrəti — ədəbiyyəsi sayəsində vücudə gətirdiyi ədəbiyyat yenə xalqdan çox uzaqda idi. "Ədəbiyyati-cədi-də" də yüksək fikirlər, vətəni və milli nəşidələr yox deyildi. Hələ mərhum Namik Kamalbəy bu xüsudə o qədər fəyyaz və o qədər səhhar idi ki, mafövqü mütəsəvvir deyildir. Namik Kamalbəydəki vətənpərvərliyin, ondakı amalpərəstliyin münküri olmaq, günəş! danmaq qədər bir korluq olur. Namik Kamalbəy tərzini təqib edənlər çox deyilsə də o məktəbdən yetişənlər yox da deyildirlər. Mütəəxxirindən və müasirimizdən Əbdülhəq Hamidbəylə, Tofik Fikrət bəylərdə də yüksək fikirlər və ülvə təhəssüslər olduqca məbzuldur. Osmanlı ədəbiyyatının iki böyük nəyyirini təşkil edən bu böyük şairlərə qarşı ehtiramkarənə təzim etməmək əldə deyildir. Çünki "məqbər" növhəxanı ilə "rübabi-şikəstə" sazəndəsini təqdir etməmək zövqsüz olmaq və sənətdən anlamamaq deməkdir.

Fəqət bütün bunlarla bərabər və bütün bunları təqdir etdikləri halda yeni lisançılarla və Türkiyədəki türkcülər Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid, Tofiq Fikrət kimi böyük dahilərə malik olan ədəbi tərz və üslubdan bızardırlar. Onların bu bızırlığı məzkur dahiləri çəkmədiklərindən deyil, biləks tərzə məğlub və əsir olduqları üçündür. Onlarca əgər osmanlı lisanı keçən məqalədə izah olunan qeyri-təbiiiliklərdən azad olsa və xalqdan bu qədər uzaq qalmamış olsaydı, mütəlcə namiqlər, hamidlər, fikrətlər indi daha ziyadə-qarəli bulur, onları hər kəs oxuyur, heç olmazsa indikindən, daha böyük bir kütləyi-nas anlardı. Halbuki indiki halda onlar ancaq xassa məxsus olaraq qalıyor və onları

ancaq xass oxuyur. Yəni, yeni lisançıların təbiri ilə, əski lisan üdəbəsi adətən ədəbi bir inhisar təşkil ediyolar ki, məhdud bir dairədə özləri də oxuyurlar. Yüksək bir dil ilə yazı yazan ədiblərimizdən birisənə mü-raciətlə anlaşılmaz dilindən şikayət etmişlərdi. O da "biz Quba meydanı üçün yazmıyoruz" — demişdi. Tibqi bunun kimi əski lisan əsati-zeyi-şüarəsi da şər və ədəbiyyat xalq üçün deyildir və heç bir zaman xalqa getməz, xalq ona gəlməlidir, — diyordular.

Ədəbiyyatda "sənət üçün sənət" düsturunu əsas ittixaz edənlər üçün bəlkə bu cavab kafidir. Fəqət hər şeydən, ələlxüsus ədəbiyyatdan bir fayda görənləri bu izah əlbəttə qanə etməzdi.

Fəqət məsələni yalnız bu nöqtəyi-nəzərdən təhlil etmək də doğru olmaz. Çünki yeni lisançıların istədikləri tərz və üslubla olsa da mənə və ifadəcə xass üçün yazılan ədəbi bir əsəri xalq və əvəm yənə asanlıqla anlıyamaz. Bu doğrudur. Fəqət bu anlamamaq hər halda mənəyə münhəsir qalır ki, bu da doğrudur. Və xalq arasından çıxan bir həvəskar onu anlamıq istərsə, heç olmazsa artıq üç-dörd dilin qaydalarını əzbərləmək və bir çox lüğət kitablarını alt-üst etmək zəhmətindən xilas olur.

Əsil mətləbə gələlim:

Ədəbiyyat heç şübhe yoxdur ki, millətlərin həyatında mühüm bir amildir. Fəqət yənə hər bir şəkk və şübhedən arıdır ki, ədəbiyyat da həyat və həyatdakı təbəddülatə mərbutdur və onunla bərabər tərəqqi edir, şəkildən-şəkilə girir.

Türkiyədə zühura gələn həriyyətpərvərənə hərəketlər və xalq hakimiyyəti əsası yolundakı mübarizələr, açıq bir təbirə xalq və millət hərəketləri və hakimiyyəti-əvəm nəzəriyyələri meydan alar-almaz hə-mən ədəbiyyatda milliliyyət və xalqçılıq təmayyüllərini oyatdı. Köhnə Türkiyədə xalqı hər kəs yadından çıxartmışdı. Xalqı kiməsə düşünməz, onun ehtiyaclarına bir kişi olsun qulaq asmazdı. Bu zavallı xalqı mü-tərəhhim və mütəhəssis olması lazım gələn ədəbiyyatı da unutmuşdu. Arayınız osmanlı ədəbiyyatını, gəzliniz bütün divanları, araşdırınız bütün kitabxanaları, Anadolu haqqında əgər mühüm bir əsərə təsadüf et-diniz!..

Türkiyədə zənn edərem ki, Anadoludan məchul daha bir nöqtə yoxdur. Mərhum Əhməd Midhet əfəndinin bir Avropa səyahətnaməsi, Namik Kamalbəyin Londonnaməsi, Əhməd Ehsanbəyin Avropada yer cövləri və məmaliki-əcnəbiyyə haqqında bir təqım məlumatı havi, digər ədəbi əsərlər bulunur? Fəqət Anadolunun ehtiyacatını göstərən, onun dərdrələrini andıran, millətin əhval və məişətini təsvir edən bir əsərə təsadüf etməzsınız! Olsa-olsa, Avropalı səyyahların tərcümə olunmuş əsərlərini taparsınız.

Sadə xalqa, o dövlətin səltənətinin bütün ağır yükünü dalında daşıyan mütəvəkkil xalqın yaşayışını, onun təbii və sadə həyatını, müsevvr eşqini, məşqini göstərən milli bir romana təsadüf etmək qeyri-mümkündür. Xalid Ziyabəyin, Hüseyn Rəhmibəyin və s. türk klassiklərinin həyatı-milliyeyi müsevvr romanları yox deyildir. Fəqət bunlar da yenə İstanbulun boğaz içi kübarlarından, paşa həyatlarından, xass dairəsindən çox irəlilərə getməzlər. Bunda da yenə bir türk həyatından, bir şərqli məişətindən ziyadə Avropa həyatı təsvir olunur. İstanbulla aid bir şey oxuyarkən çox vaxt özünü Parisin bir guşəsində sanırsınız. Halbuki, xalq, o ancaq müharibə əsnalarında yada salınan xalq o, Rum elinin, Yəmənin müqəttədlərini dolduran mütəvəkkil xalq qətiyyən unudulmamalıdır. Çünki millətlərin əsil mənbəyi və qüvvətini xalq deyilən bu kütlə təşkil edir. Hökumətin bütün təkliflərini təhəmmül çiyinə yüklənən məmləkətin hüddunu müdafiə edən, daxildə əminyyət və əsəyişi təmin eləyən bu xalqdır. Hətta özlərini bir xariqeyi-təbiət ədd edən şair və ədiblər də bu xalqın sinəsindən çıxırlar. Məhdud bir sinfin tənvirilə deyil, bütün şərqi-islamda "əvam kölənam" deyilən bu xalq tənvirilədir ki, mülk və millət bəqa və davam bulur. Sənaye, zirai, ticari, fikri və ədəbi inkişafı rücuda ancaq o gətirə bilir və ancaq o idamə edir. Millətin ruhu, millətin qüvvəti demək, xalqın ruhu, xalqın qüvvəti deməkdir. Bu xüsus Balkan müharibətində rəna bir surətdə isbat edildi. Xalqını tamamilə unutmuş, xalqı üçün heç bir şey etməmiş olan və ədəbiyyatını xassına münhəsir etmiş olan əzəmətli Türkiyə xalq mənafeyi və demokratik əsaslar üzrə tərbiyə olunan və xalq ədəbiyyatına malik olan kiçik Bolqarıstanla müqabilə etdi, müqavimət edə bilmədi. Qismi-mütəfəkkiri və üdəbasından ayrı yaşamayan şair və mühərrirlərini anlayaraq oxuyan, binaən əleyh onlarla mənen ittihad etmiş bolqar xalqı xassından ayrı yaşayan ədibləri, şairlərinin guya ona xitabən söylədikləri əsərlərdən heç birisini anlamayan türk xalqını basdı məğlub etdi. Bu məğlubiyyəti əsrimizin demokratik bir əsr olduğu və xalqsız bir müvəffəqiyyətə dəstirəst olmağa qabil olmadığını pek əla anlamış olan yeni lisançılarla türkçülər daha əvvəl anlamış və xalqa doğru getməyə başlamışlardı. Onlar heç bir surətlə razı ola bilmirdilər ki, türk xalqı ədəbiyyatsız qalsın, Koroğlu, Aşiq Qərib, Əslilə və Kərəm kimi hekayələr pek dadlı xalq ədəbiyyatıdır. Bu onu göstərir ki, vaxtilə türklərin də bir xalq ədəbiyyatı varmış. Hansı bir millətdir ki, onun böylə bir ədəbiyyatı olmasın. Fəqət hər millət tərəqqi etdikcə bu xalq ədəbiyyatı da tərəqqi ediyir. Xalq düşünən

böyük mühərrir və böyük mütəfəkkirlər zühur ediyir də. Onlara məxsus hekayələr, şerlər və misallar yazıyor, onların ehtiyacatını və çarələrini göstərir. Rusların böyük Tolstoyu, möhtərəm Qorkisi və s. bir çoxları böylədir. Osmanlılarda da Əhməd Midhət əfəndi bir az böylə idi. O, hər kəsdən ziyadə xalqı düşünmüş idi. Fəqət "bir gül ilə bahar olmaz" — deyirlər ki, çox doğrudur.

İşte bu yeni türkçülük və xalqçılıq məsləki-ədəbiyyəsini tədqiq edərkən ilk əvvəl məşhur türk şairi Məhəmməd Əminbəy üzərində dayanmamız lazım gəlir. Zənn edirəm ki, Türkiyədə Məhəmməd Əminbəy qədər kimə xalqı sevməmiş, onun xalq sevməsində başqa bir məczubiyyət vardır ki, tərifi qabil deyildir. Ondakı bu ülvilə hissi tədqiq etmək üçün milli nəşidlərini oxumalıdır. Hələ bu da kafi deyildir. Böyük xalq şairinin şerlərini özündən eşitməlidir. Sizi əmin edə bilərəm ki, İstanbul xatiratının miyanında ən çox şiddətli Məhəmməd Əminbəyin şer oxumasından hasil etdiyim təsirlərdir.

Məhəmməd Əminbəy sadə türkçə yazar, ərəbcə, farsca tərkiblər qətiyyən işlətməz. Ərəbcə, farsca lüğətlərdən də ancaq çox işlənmiş və türkcləşmiş olanlarını qullandır. Oylərlərini ki, onları Anadolu köylüləri də bilirilər. Məhəmməd Əminin vəznələri də türkçədir. O, ərəb vəznə olan ərəz qaydaları ilə şer yazmaz. O, milli türkçə vəznə ilə yazar. Bizim aşiqlərin oxuduqları söz vəznində, heca vəznə, bu vəznə ixtiyarında yeni lisançılarla türkçülər bir çox faydalar tapırlar. Məhəmməd Əminbəy də o faydaların aşığıdır. Bir kərə şer türkcləşir, sonra ərəz vəznində bəzi kəlmələr türkçenin ahənginə müğayir olaraq pozulur. Halbuki heca vəznində türkçə ahənginə heç bir xələl gəlməz. Sonra ərəbcə və farsca kəlmələr heca vəzninə uyduğundan bu vəznə şer yazılarkən bittə istəris-təməz türçə lüğətlərə müraciət məcburi oluyur. Ən başlıcası bu ki, bu surətlə yazılan şerləri xalq anlıyor, sevə-sevə oxuyur.

Məhəmməd Əminbəy və heca vəznə haqqında irəlilə bəlkə də xüsusi bir məqalədə bəhs edərik. Fəqət bu dəfə türkçülüyn xalqçılıq sahəsində nə kimi əsərlər vücuda gətirəcəyinə bir nümunə olmaq üzrə Məhəmməd Əminbəyin alman müstəşirlərindən doktor Şerrin də nəzəridiqqət və təqdirini cəlb etmiş olan "Anadolu"sunu anıyırıq. "Anadolu" bir az uzunca olduğundan eynilə dərc edərsək, onsuz da uzanmış olan məqaləmiz "Şəlalə"nin həcmilə qeyri-mütənasib olar. Ancaq yenə fəvqüzklir doktorun etmiş olduğu xülasə surətilə burada dərc ediyoruz.

"Anadolu" bu şairin ilhamının son məhsullarındandır. Şair bir payız gəzintisində bulunuyor. İrmaqlar ağılıyor, yarpaqlar düşüyor, yaylaqlar saralmış, tarlalar əkilmişdir. Bu əsnada bir səs eşidiyor. Yol üstündə solğun gözlü, tarğın üzli, yorğun bir halda bir qadının oturduğunu görüyor. Məhəmməd Əmin qadının üzünü bütün təfəssilatı ilə bizə təsvir ediyor, hətta sağ əlinin nasurindəki yara belə gözündən qaçmıyor. İndi şairlə bu Anadolunun təmsali olaraq təsvir olunan qadın arasında bir mükəllimə başlayır. Şairin yazdığı gəlir və qadına soruyor: Tarlan yoxmu? — qadın cavab veriyor:

Nə öküz var, nə torpaq
Bu günədek urqan kimi
didindim.
Ciftə getdim, əkin biçdim,
keçindim
Bundan sonra!..

Və ərinin əsgər ikən şəhid olduğu və başında bəsləyəcək bir nənəsi ilə bir oğul qaldığını hekayə ediyor. "Suyun-südü?" sualına onlar dəxi "həp yoxsul" cavabını veriyor və bir daş kimi hissiz olan İstanbulla qarşı hiddətləniyor, soruyor: tişrələrin çobanlıqımı nəsibi?.."

Böylə səfəllər qarşısında şair, yük heyvanı səviyyəsinə endirilən Anadolu qadınının müqəddəratından mütəəssir oluyor:

Xayr, xayr, bu nəsibi almaq
üçün doğmadın.
Onun üçün doğdun ki,
sən qadınlığın haqqı ilə
Ocağının qarşısında
səadətə irəsən,
Köksünü qabartaraq
analığın eşqlə
Övladına südün kimi
pak duyğuyu verəsən.
Sən bir əziz yoldaşsan;
Sənin səsin həyat üçün
döyüşməyə qoşdurur.
Sənin sevgin həyat üçün
fədakarlıq öyrədir,
Sənin üzün insan üçün bir
mərhəmət doyurur.

Sənin ilə insan oğlu yer üzünü
şənlədir!..
Lakin bizlər bu hüquqı
unutduq;
Qadınlığı heyvanlıqla
bir tutduq;
Nənən kimi sənə dəxi
xor baxdıq,
Səni dəxi qərib, yoxsul
buraxdıq.

İndi şair hökumət və cəmiyyətin Anadolu qadınına qarşı irtikab etdiyi xətalrı göstəriyor:

Əvət səni gənc qocandan
uzun illər ayırdıq;
Sən zavallı duvağına
doymadığın bir gündə
Bir ixtiyar qadın kimi
hayqıraraq saç yoldun;
Bir çox parlaq diləklərlə
dolu olan könlündə
Bir muradın ölkərinə
görəmədən dul oldun.

Böylə didimmələr və qayğılarla cavan dul soluyor, qadınlıqdan çıxıyır. Onun üçün artıq nə bahar var, nə şəfəq!

Şair taleinin əlində aciz qalan qadın ilə həyatın müdhiş ehtiyacları arasında mübarizənin bir təsvirini tərsim ediyor. Bu tale onun əlindən ərini aldığı kimi oğlunu da qucağından ayıracaq, bu həyatda heç bir ümid görünmüyor.

Şair qadını o birli dünya ilə ovudur.

Sənin hər bir ümidin
Ayrılıqsız, yoxsulluqsuz,
bir dünyaya qalmışdır,
Oraya ki məsum cüftlər
xıncıqrıqsız yaşarlar,
O mələklə sevgilərlə
bir-birini oxşarlar?
Və burda Allah bütün
diləkləri yaradır!..

Şer bu nəqarət ilə bitiyor:

Yazıq sənə ağlamayan şərərə,
Yazıq sənə titrəməyən vicdana,
Yazıq sənə uzanmayan əllərə,
Yazıq sənə qurtarmayan insanal

Xatimə olaraq alman müstəşiriql "Anadolu" haqqındakı mütəlləsi-ni böylə bitiriyor:

"Məhəmməd Əminin bu yeni şerləri gəncliyə, yeni nəsle itihaf edil-mişdir. Əminbəy onların ürayinə qoymaq istəyir ki, gənc Türkiyənin vəzifəsi siyasi bir hürriyyətin istehsalı ilə təmamen ifa edilmiş sayıl-maz. Dərdli xalqın ictimai yüksəldilməsi, mübarək Anadolu torpağı-nın bir bəxtiyarlıq yatağı yapılması vəzifəsi var. Məhəmməd Əmin türkçə şerləri ilə millətinin gözlerini açıyır ki, bünyəsindəki yaraları görsün. Əski incə şeri təmsil edənlər, onun sərt və dli sənətini bəyən-məyə bilərlər, o millətinin bir mürəbbisidir və öylə də qalacaqdır"

M.Ə.

"Şəlalə" N24, 25;
20 və 27 iyul 1913

DİL İCTİMAİ MÜHÜM BİR AMİL

İnsanlar arasında cəmiyyət vücudə gətirən iki mühüm amil vardır. Bunlardan biri din, digəri də dildir. Məlum olduğı üzrə din müxtəlif dil-lərlə mütəkəllim və müxtəlif cinsdən olanları birləşdirdiyi halda, dil an-caq bir növdən və bir cinsdən olan insanları birləşdiriyor.

Dinmi böyük bir amili-ictimaidir, yoxsa dil? Daha vəzəh bir təbirlə dinmi mətin bir cəmiyyət vücudə gətirə bilər, yoxsa dil? Buna özü-müz bir cavab verməzdən əvvəl islam aləmində məşhur olan Şeyx Cəmaləddin Əfğaninin bir mütəlləsini nəql edəcəyiz. Dövr-i-inhital ke-çirməkdə olan aləmi-islamda əksəriyyətlə məqbul görünən bir nəzə-riyyəyə rəğmən mərhum Şeyx siyasi ittihad-i-islam məsləkinin məbdəl olmaq hesabla dinə və onun ictimai qabiliyyətinə ən çox əhəmiyyət verənlərdən olduğu halda, hindistanlılara xitabən yazmış olduğu bir məqaləsində deyir ki:

şərərə - fəlakət, müsibət

"İnsanlar arasında daireyi-şümüli-vase olub bir çox əfradı yekdigə-rinə məbut qılan iki rabitə vardır: biri dil vəhdəti (vəhdəti — lisan) di-gər təbirlə cins və ya cins birliyi (vəhdəti-cinsiyyə), (Şeyx cins kəlmə-silə İrəq və ya milliyyət mənasını qəsd ediyorlar), digəri din. Vəhdəti-lisanın, yeni vəhdəti-cinsiyyənin (İrəqin, milliyyətin) heç şübhə yoxdur ki, dünyadakı bəqa və nəbatı dindən daha davamlıdır, çünki az bir za-manda dəyişməz. Halbuki, ikincisi böylə deyildir. Bir dil üzrə danışan İrəqi körrük ki, mlin illik bir müddət əsnasında dil vəhdətindən ibarət olan cinsiyyətə bir xələl gəlmədiyi halda, iki-üç dəfə din dəyişiyor. De-yə bilərik ki, dünya işlərində dil birliyinin təsiri din birliyindən daha qüvvətlidir. Bunun üçündür ki, xristian bir yunanlı bütperəst Əflatun, Ərəstun və Sokratla məbutiyyətindən naşi təfəxür edir. Halbuki hindi bir xristianın din birliyindən naşi xristian Nyuton və Qalliley ilə iltifaz etməsi heç də yaraşmaz (yağışmaz)".

Əvət dil təbiidir, binaən əleyh əslidir, millətlə bərabər hasil olur. Dilsiz bir millət olmadığı kimi, millətsiz də bir dil olmaz.

Dil bir milliyyətin yeganə rüknü deyildir. Bir millət vücudə gəlmək üçün dili ilə bərabər digər iştiraklı şeylər də vardır. Fəqət dil bunların ən mühümmüdür. Dil milliyyət həyatının ən mütəkamil bir şəklidir. Dil bir millətin ən qiymətli sərvəti, həyatının ən fəyyaz mənbəini təşkil edir. Bir milləti dildən yaxşı təmsil edənlər olmaz. Bugünkü milliyyət məf-humuna dillə bərabər din, tarix və ənənə də daxildir. Qədimdə isə "dil" demək "millət" demək hökmündə idi. Məhəllə qəzetələrin birsin-də (rusca qəzetələrdən biri) dil milliyyətin üç rübünü təşkil edir"- deyə dilin milliyyət təşkil edənlər arasında əhəmiyyəti-fövqəladəsi təyin olunurdu. Bu həqiqətdən böylədir. Yənə məzkur qəzetə mühərri-rinin təbirlərini işlədiyoram:

"Dil — bu bir millətdir, millətin üç rübü dildir".

Milliyyət naminə vəqə olan mübarizələr bir kərə tədqiq olunarsa, görünər ki, ən çox müdafiə olunan dildir. Milliyyət və mədəniyyəti-mil-liyyə naminə icra olunan mübarizələrin dil və dillə məbut olan məktəb, ədəbiyyat, mətbuat uğrunda olduğu aşkardır.

Həqiqətdən dil millətlə hər şeydən daha gözəl təmsil edir. Millət dil vasitəsilə bütün məziyyət və mövcudiyyətini ərz edə bilər. Adəm oğlu-nun sözü bəzi riyazi və fənni məfhumları andıran əlcəbr və ya kimya əlamətləri kimi ölü hərflər deyildir. Onun qanı, canı vardır. Millətlə bə-rabər doğar, onunla bərabər yaşar, tərəqqi edir. "Esperanto" və "vo-lopok" təbiil bir dil deyildir və heç bir zaman da bir dil ola bilməyəcə-

dövr-i-inhital - tənəzzül dövrü

Doktor Şerrin mütəllatı "Türk yurdu"ndan iqtibas edilmişdir. - M.Ə.

yini iddia edən mütəfənninlər çoxdur. Bir dil bir alimin xüsusi surətdə ixtira elədiyi bir şey deyildir. Dil milyonlarla insanların və bir çox nəsilərin müştərək vücudə gətirdikləri bir möhibədir. Dil qanlı və canlı, adətən üzvi və zihəyat bir vücuddur. Dil millətin canıdır. Dil millətin məntiqi, ruhi və onun şəxsiyyəti-müştərekəsidir.

İşte bunun üçündür ki, bir dili öldürmək, bir milləti öldürmək deməkdir. Və yenə buna görədir ki, hər bir təmsil həmin dili təzyiq etməkə başlar. Dil durduqca, millət də durar, öldüm, millət də canını bağışlar. Dillərini unutmağa başlayan millətlər axırı qəti bir ölüm olan həlakətli bir yolla kirmişlərdir.

Bu qədər bir əhəmiyyətə malik olan dilin mühafizəsi bittəb dil sahiblərinə ən çox lazım olan şeylərdən biri, bəlkə də birincisidir. Çünki o, dinləndə daha qüvvətli bir amili — ittihad və millətin ən doğru bir müməssili olduğu kimi, millətlərin yeganə vəsileyi-tərəqqisidir də. Millətləri maddətən etilə edirmək, mədəni və mütərəqqi qılmaq üçün dinlərdən deyil, dillərdən istifadə edilir. Hətta dinin təvciqi üçün belə dilə ehtiyac vardır.

Bir millətin həyatında maddətən və mənən bu qədər bir əhəmiyyətə malik olan dili biz Azərbaycan türkləri vaxtilə unutmaq üzrə idik. Tamamilə farslaşdırdığımız bir zamanlar vardı. Türk ədəbiyyatı bilməzdik. Türkçə əvama məxsus bir dil ədd olunur, xass farsı və ərəbi bilməsə iftixar edərdi. Sonra Füzuli əleyhrəhmənin təsiri-fəyyazı təhtində yetişən bir çox azərbaycanlı türk şairləri bu təhlükəli nısanın önünü aldılar, “yaman-yaxşı” bir ədəbiyyat vücudə gətirdilər. Türkçülük edən bu günkü cavanlarımız “İran məhsulu” ədd etdikləri azərbaycanlı mərsiyənəvis rəcləri, dilsuzları, qumrı və dəxilləri bir nəzəri-istixfaf ilə görüyörlərsə də, əminəm ki, irəlidə Azərbaycan türklərinin gərəki milli tarixi-intibahlarını və gərəki tarixi-ədəbiyyatlarını yazmaq sədədinə düşən ciddi mühərrirlər lazım gələn təqdiratı onlardan əsirgəməyəcəklərdir.

Fəqət mövzumuzdan ayrılmayaq: dilin mühüm bir amili-ictimai olmasını isbat etmək sədədinə idik. Bittəb bu xüsudə daha ziyadə söz söyləmək olardı. Fəqət məqaləmiz ona müsəid deyildir.

Yalnız imzanı atmadan əvvəl fəvqələdə əhəmiyyət verdiyimiz bir şeydən daha bəhs etmək istəyirik.

Məlum olduğu üzrə dillər daimən iki mühüm cənbəyə malik olmuşlardır. Biri danışiq (əvam) dili, digəri də ədəbi yazı (xass) dili.

Qanun təkamülü-ictimaiyyətdə də şamilidir. İctimaiyyətdə hər bir şeyin müəyyən bir təkamülü vardır. Məsələn, bugün cümhuriyyət şəklini

almış olan hökumət üsuli-idarələri dövr-i-bədavətdə mövcud əşirət atasının iqtidar və hökuməti mütləqəsinin mütəkamil bir şəklidir. Təməddünün asar və füyuzatı, bilxassə, mənəviyyat əvvəlcə məhdud əllərin inhisarında qalmış, sonra get-gedə vüsətlənmiş və qəbilələrə, bütün millətə təmsil olunmuşdur. İdareyi-hökumətdə əvvəl bir şəxsin haqqı ədd olunurkən, sonra bütün millətin də bu haqqa şərik olduğu əsas qəbul olundu. Din də, elm də, qismən dil də, (dilin yazı qismi) böylə olmuşdur. Bir zaman vardı ki, din rəyasəti, elm, fənn və təhrir ancaq “kahinlər”ə məxsus idi. Onların inhisarında idi. O zamanların mədəniyyətinə “kahinlər mədəniyyəti” deyilir. Sonra siyasətdə olduğu kimi sairə xüsuslarda da demokratiyə (inamiyyət) hüsula gəldi. Əvvəlcə yalnız kahin vəsitisilə Allahı mütəvəssil olmaq qəbil ikən, sonralar hər kəs bizzat Allahına müraciət edə bildi və nəhayət din şəxsi və vicdanı bir əmr olaraq tələqqi olundu. Öylə də yazı əvvəlcə kahinlərə məxsus ikən, sonra ümumiləşdi. Və hətta məlum olduğu üzrə bəzi mütərəqqi məmləkətlər də maarifi-ibtidaiyyə təhsili qanunən məcburiyyət təhtinə belə alındı.

Bunun üçündür ki, bədəvi bir halda yaşayan bəzi tayfalarə təsaduf olunur ki, danışiq dilləri olduğu halda, yazı dilləri yoxdur. Və yenə lüzumi dərəcə tərəqqi etməyən millətlər vardır ki, onlarda yazı dili varsa da, danışiq dilindən çox fərqlidir.

Türkcənin indiki halı da məttəəsüf böylədir. Yazı dilinin danışiq dilindən fərqlə sairə mədəni dillərdə olan fərqdən çoxdur. Dillimizlə həqiqətdən də millətimizin ruhu və onun vəsitiyi-bəqası məqamında görmək istəyirsək və onu cəməiyyəti-milliyəmizdə ən mühüm bir ittihad və tərəqqi amili ədd edirsək, yazımız ilə danışığımız arasında olan fərqi azaltmalıyıq. Bu xüsudə də başqa bir vaxt.

M.Ə.RƏSULZADƏ

“Şələlə” N27,

10 avqust 1913

— Türkiyədə qadınların halı nə yoldadır?

Osmanlı həyatı-ictimaiyyə və siyasiyyəsinə fəvqəladə maraq edən əhəllimizdən təsadüf elədiyim bir çoxlarının mənə verdikləri yuxarıdakı suala, mövzui-ümumi olduğu üçün "İqbal" stunlarında cavab veriyoram:

Türkiyə qadınları da əsas etibarı ilə bizim qadınların giriftar olduqları əsarət halındadırlar. Türkiyədə hakim ictimai nəzəriyyə, bütün Şərq məmləkətlərində olduğu kimi qadını aşağı cinsdən bir məxluq tələqqi edir. Məməfih İstanbul qadınlarının vəziyyəti-ictimaiyyələri İran qadınlarından da, Qafqasiya qadınlarından da müsəldir. İranda bir kişi arvad ilə bərabər bayıra çıxmaz, arvad ilə bərabər arabaya, faytona oturub da şəhər içində dolanmaz, Qafqasiyada isə biliriz ki, xanımların bazara çıxması, dükanlara gedib də alış-veriş etməsi əfv olunmaz bir günahdır. Bunların heç birisi İstanbulda yoxdur. İstanbulda qadın hər yere gedər, bazara da, meydana da, məsərə də, hər yanda görünür. Ərilə, qardaşı ilə, yaxınları ilə, arabaya, faytona da minər. Ancaq vəsaili — nəqliyyədən barkas, konka, avtobus kimi ümumi olanlarda, yaxınları ilə də olsa kişilərlə bərabər olmaz. Bunlarda qadınlara məxsus bölmələr vardır ki, mütləq orada oturmalıdırlar.

Yalnız bu cəhətdən İran və Qafqasiyaya nisbətə sərbəstcə görünən xanımın oturduğu ev əsarətin təmsali-müşəxxis bir "qəfəsə" ilə ayrılır. Müsəlman evlərinin bəlaistisna pəncərələri taxdadan qayırılma bir rəşotka ilə örtülür ki, buna "qəfəsə" deyilir. Bu nöqtəylə nəzərdən bizim xanımlar özlərini bir az azad hesab edə bilər, deyirlər ki, "biz quş kimi qəfəsədə deyiliz".

Qiyafəyə gəlincə türk qadınları mənəcə bütün ələmi İslam qadınlarına nümunəvi-imitisal ola bilərlər. İstanbulun mövqeyi-coğrafiyası kimi hər şeydə Asiya ilə Avropanın qarışdığı gözə qarpar. Bəzən bu imitizasi oluncə lətif, binaən əleyh mərgub, bəzən də gülünc olur. Qadınların qiyafəsi İstanbul bərzəxiyyətinin vücuda gətirdiyi dilruba şəkillərindən birini təşkil edir. Bəzi şərq xasiyyətləri, adət-ənənələri vardır ki, onların əslində mühafizəsi şəklində avropavari bir tədil tapması lazımdır. Bunun əksi olaraq bəzi şeylər vardır ki, onlar Avropadan alınıb da şərqkari bir tədil istər. İstanbul qa-

dınlarının qiyafəsi işte axırıncılarındandır. Avropa qiyafəsinin şərqiləşmiş pəstəndi də bir təzidir: qiyafə əsas etibarilə pislədiyimiz yubka və kostyumdur. Fəqət şinellik üst cəhətini təşkil edən atmə kimi bir parça gözəl bir surətdə başlıqvarı başa keydiriliyor. Arxa cəhəti isə böyük bir "bulavka" vasitəsilə yığışdırılaraq boyunun bütün gözəlliyi mühafizə olunur. Sonra məzkur parçanın bel tərəfində məxsus bir surətdə bağlanıyor, böylə ki, belin şəkli-təbiisi pozulmuyor. Sonra qabaq tərəfdən döşlərin üstünə sallanan ucları da mütəzəm bir surətdə digər bir "bulavka" ilə bənd olunuyor. Üzü isə alından çənənin altına qədər asılan "pice" deyilən nazik bir örtük örtüyür. Pice bəzən qalınca, bəzən İstanbul təbiriəcə incə olur. İncə picələr simayə daha başqa bir anıt bəxş ediyər, qollar tamamilə azaddır, dirşəyə qədərə açıqdır. Əllər ağ əlcəklərlə örtülür, zərif şəmsiyyələr (zontik) və gözəl çantalar (redikul)la müsəlləhdir. Xülasə, İstanbul xanımının keyimi tamamilə bir Avropa qiyafəsidir. Ancaq yuxarıda tərif etdiyimiz bir "çarşabı" artıqdır. Bu çarşab da ona qapılayı boyda şlyapa kimi və Afrikada quş tükü buraxmayıb hamısını başına yığan Avropa madamından daha ziyadə bir gözəllik və tənəsüb bəxş ediyər. Bir az yaşa dolmuş xanımların picələri çox vaxt arxa tərəfə atılır, üzü açıq gəzirilər. Cavan xanımlar isə piyada gedirkən picələrini endirsələr də, fayton da, yaxud barkas və sair vəsaili-nəqliyyəyə savar olduqları zaman üzlerini örtməzlər.

Bu şəhər içərisində geyilən və növənma rəsmi bir modadır. Bundan əlavə cəvar-köylərdə, çayırılar və ələl-ül-ümum, şəhər xaricində geyilən və frənç deyilən bir libasları da vardır ki, bu əbaya bənzər bir manto ilə ağ baş şərfindən ibarət sadə və sadə olduğu qədər ciddi bir paltardır. Bahar günlərində Qazı köyün gözəl çayırılarında Seyid Əhməd dərəsi və s. ruhəfza mövqələrdə frənçli qadınlar dəstə-dəstə yığışıb gəzişirlər. Bir çox cavan, əksər ovqat rəfiqeyi-həyanlarını bu gözəl çayır seyrilərində görərək intixab edə və ilk məhbubiyyət və məftuniyyətli təbiət içərisində və bizimkine nisbətə az-çox təbli bir surətdə qazanırlar.

İstanbul xanımlarından modəpərəst olanları da az deyildir. Bəziləri vardır ki, İstanbul təbiriəcə "açıq-saçıq" gəzerlər. Açıq-saçıq gəzən xanımın qiyafəsi tərif etdiyimizdən bir az fərqlidir. Bu fərq də saçlarının təşhirində və sinəsinin bir dərəcəyə dək dekolte edilməsindən ibarətdir. Böylələri küçələrdə gedərkən İstanbul ayaq takımının və bəzi açıq-saçıq bəylərinin təərrüzlərinə uğradıqları kimi, bəzi köhnə qiyafədə olan qoca arvadların söyüşlərinə məruz qalıyolar. Ələl-ümum, qadınlara təərrüz etmək tərbiyyəsiizliyi İstanbulun xəstəliklərindən birini təşkil edir. Fəqət nədənsə bu xəstəliyin tədavisini üçün hökumət nəşr elədiyi qanun və əmrilərində həmişə qadınları təhti-tədibə alır.

Hər neçə zamandan bir baxırsınız ki, Babi —məşyexətdən qadınlar ümumi yerlərə gətməsinlər, küçədə gedirkən picələrini açmasınlar, bil-məm nə etməsinlər — deyə bir fitva çıxar. Bunun əleyhinə hərəkət edənlər bəzi tədabiri-şədidə ilə də təhdid olunurlar. Fəqət, ələl-ümum bu fitvaların polis əfəndilərə, qadınlara yanaşmaq haq və imkanını verməkdən başqa bir şeyə yaramaz. Yenə görürsən ki, xanım Kağız-xanaya da gedər. Quş dili çayırına da. Məntiqsiz bir hökm bittəb böylə bir nəticəyə də zətən məhkumdur. Babi-məşyexət bu xüsusdakı fitvalarında daima əsbabi-mövcibə olaraq, qadınların bəzi ədəbsizlər tərəfindən təərrüzə uğradıqlarını bəyan edir. Bununla əhalinin oğrudan saxlamaq üçün cibində pul saxlamaqlarını mən edən bir idareyi-qəribə halına gəl-diyini də hiss eləməz. Doğrusu, qəribədir, ədəbsizləri tənbeh etmək-dənsə İstanbul hökuməti qadınları cəzaya uğradır. Hətta bu yolda mazi-yə-həmid dövrünə aid olmaq üzrə gülünc bir vəqəə də olmuşdur.

* * *

İstanbulda Şahzadəbaşı deyilən bir yer vardır. Burası ramazanlıq-da şənlik olur. Adətən bizim passaj qabağına bənzər. Əvvəlcə buraya arvad-kışi bütün İstanbul xalqı gəzməyə gəlirlərmiş. Bir gecə möhtə-ris ədəbsizlərdən birisi bir qadının qalın ətinə dişlər. Həmə o andan etibarən qadınların Şahzadəbaşına gəlmələri mən edilir. Halbuki, məntiq bunun əksini icab edirdi. Kişilər Şahzadəbaşından qovulmalı idilər. Nə isə müsəlman arvadının təqdiri budur.

Fəqət bütün bunlarla bərabər İstanbul xanımları yenə ümumi hə-yatdan məhrum deyillərdir. Qadınlara məxsus teatrolar, qadınlara məxsus konfranslar (leksiyalar) olduğu kimi, qadın cəmiyyətləri, qadın qəzetləri və üns məkəbləri vardır ki, bunlardan məqələmizin ikinci hissəsində təfəsilən bəhs edəcəyiz.

Yuxarıda Kağız-xana ilə Quş dili çayırından ad aparmışdıq: Kağız-xana xəlicdir, səadət qurtaracağında gözəl bir dərədir, ortasında su, ətrafında göyərtili, yaşıllıqlar və ağaclar vardır. Təbiət burada lətif bir tənəsüb vücudə gətirmişdir. Suyun eni 15-20 addımdan artıq olmaz. Bəzi yerdə ağaclar əyilərək göz yaşı kimi duru olan suyun üzərinə şax budaq salmışdır.

İldə məxsus bir gün vardır ki, bütün İstanbul Kağız-xanaya çıxar. Bi-laferq din və məzhəb, arvad-kışi, böyük-kıçık, oğlan-qız, hər kəs Kağız-xanaya gələr və bütün günü burada keçirirlər. Bu adət eski Bizans zamanından qalmış və türklər tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu günün

pic - sarıq
sevar - minmə
nevanma - bir növ

ruhəfza - könül açan
məşyexət - şeyxlik

ismi məxsus "Xızır İlyas günü"dür. Xızır peyğəmbər ilə İlyas peyğəmbər, hər sənə biri Qərbi, digəri də Şərqi gəzirlər və nisanın (aprel) 13-də İstanbul boğazında yekdigərillə müləqat edər və gördükləri, eşitdiklərini bir-birlərinə deyirlər. İstanbul xalqı da bu iki əbədində peyğəmbərin görüşmələrini Kağız-xanaya çıxıb da quzu kababı yemək surətilə təsəd edirlər. İştə bu "Xızır-İlyas" günü Kağız-xana suyunun bir tərəfində qadınlar, digər tərəfdə də rüberu olaraq kişilər oturdular ki-mi, o günü su üzündə üzməkde olan hədsiz-hesabsız lodkaların içi dəxi kişilər və arvadlarla dolu olur.

İstanbula bir səyyah nisanın on üçündə varid olub da bütün günü Kağız-xanada keçirdikdən sonra çıxıb getsə İstanbul müsəlmanlarında təsəttür yoxdur — deyə hökmi-qəti verə bilər. Halbuki, təsəttür bütün mənə və şiddətlə hökmfermadır. Bir türkün ailəsi daxilinə siz heç bir surətlə daxil olamazsınız. Hərəmlik özge kişilərə qəti surətdə açılmaz, hətta bizdə olduğu kimi xüsusi "intellikentni" ailələr belə orada yoxdur. Yaxud pək az və pək çox xüsusidir. İstanbul xanımları geyimlərindən istintac oluna bildiyi kimi, zövqi-nəfisə malikdirlər. Bu zövqlərini də hər şeydən ziyadə cocuqlarında nişan verirlər. İstanbulda cocuqlar (uşaqlar) olduqca pakizə saxlanılıyor və olduqca gözəl geyindiriliyor-lar. Küçədən keçən xırda qızlar, xırda oğlanlar, o qədər gözəl, o qədər zərif və o qədər şairanə geyindirilmişlər ki, məftun olmamaq əldə deyildir. Öz zinyət və gözəlliyini təşhid edə bilməyən türk xanımı bütün zövq və sənətini istəklə uşağında göstərir və onu — İstanbulun tə-bii gözəlliyi ilə mütənəsib bir tövr vəziyyətdə saxlıyor.

İstanbul xanımı zərif və zövqi-səlim sahibi olduğu qədər evdar deyildir. Türk ailəsi hər şeyi bazardan alır, hətta qadın əlbəmələri də ba-zardan gəlir. Çox vaxt ev xanımı bir həftəlik xörəyi birdən hazırlar, eti qovurar qoyar, sonra bəy əfəndi evə gələndə bir az qovurma alar, qız-dırar, üzərinə də bir az da labiyədən-mobyədən tökər, xörək hazırlar olar.

İkinci məqələmizdə İstanbul qadınlarının mənəvi həyalarından bəhs edəcəyiz.

II

Məqələmizin birinci hissəsində Türkiyə qadınlarının İstanbulda seyr elədiyimiz qiyafə və adət-ümumiyyətlərindən, maddi və zahiri cəhətlərini alaraq bəhs elədik. Bu dəfə də İstanbulda qadınların aldığı tərbiyə və qadınlar arasında mövcud olan mənəvi və ictimai hərə-kətlərdən bəhs edəcəyiz.

əbədində - daima diri olan, ölməz

təsəttür - örtünmə, yaşıma

Oxumaq və yazmaq bilən islam qadınları haqqında bir statistik vücuda gətirilərsə, zənn edirəm ki, hər halda Türkiyə qadınları mümtaz bir mövqə qazanarlar. Avropa məktəbləri kimi müntəzəm olmasa da, Türkiyədə mövcud digər məktəblər qeydindən Osmanlıda bir çox ibtidai ünas məktəblərilə bərabər ünasa məxsus rüşdi və edadi dərəcə-sində məktəblər də vardır. Xüsusi məktəblər də çoxdur: xalis qızlara məxsus olanları da var, qız və oğlan uşaqları ilə müştərek olanları da.

Bunlardan əlavə İstanbul kübar ailələri qızlarını xüsusi surətdə dəxi oxutdururlar. Avropalılar tərəfindən təsis olan ünas məktəblərinə də türklərdən binnisbə az da olsa gedənlər vardır. Məsələn, türk mühərrirlərindən məşhur Xalidə Ədib xanım əfəndi Amerika ünas mədrəsə-sindən nəşət etmiş bir fəzilədir.

Mütevəssit sinif əhlindən olanlar qızlarına ancaq ibtidai bir təlim verməklə kifayətləndikləri halda, yüksək təbəqədən olanlar bu qədər az təhsillə bəslənməzlər. Onlar türkcəni yaxşı bir surətdə öyrəndikləri kimi, alim bir türkün bilməsinə məcbur olduğu fransızcanı təhsil etdirirlər.

Bunlardan əlavə qadınlara məxsus sənaye-nəfisədən, musiqidən, rəsmdən dəxi birerini də öyrənmək, ədəbiyyata təvəğgül etmək, şərsünaslıq istəbullu kubar bir xanımın istekli məşğələsini təşkil edir. Əcnəbi lisanlardan fransızcadan başqa qadınlar arasında ingiliscə də təhsil olunur. Bu da ingilis və Amerika məktəblərində təhsil edən qızların nəsisibidir.

Məşrutıyyənin elanından sonra qadınların tərbiyəsinə əhəmiyyət verilərək, "İttihad və tərəqqi" cəmiyyəti tərəfindən Qadiriğədə və sair məhəllələrdə müntəzəm ünas məktəbləri təsis və güşad olduğu kimi, Amerikan ünas kollecinə müməssil ali dərəcəli bir ünas məktəbi-nin təsisi də düşünülmüşdür. Məzkur məktəbin projesini Əhməd Rza-bəy hazırlayıb, bu xüsusda bir çox məsai sərf olundu və boğaz içində gözəl bir bina salınaraq işə başladı. Fəqət Türkiyədə vəqə olan müte-vali ixtilallar və nəhayət Balkan müharibəsi bu xeyirli işin də hələlik natamam qalmasına səbəb oldu.

İstanbul xanımları arasında təhsilati-ibtidaiyyə və taliyyənin gerek bizlərə və gerek İrana nisbətə uca bir mövqedə olduğunu İstanbulun küçələrini gəzərkəndə görmək mümkündür. Hər tərəfdə: barkaslarda, konkalarda, avtobuslarda, kitabçı dükanlarında bir çox xanımları görərsiniz ki, kamali-təəllüqlə qəzetə oxuyurlar və kitab alırlar. Xülasə,

hər bir təsadüfdə mümarifmənd olduqları təzahür edir. Orada oxumuş və "yazi-pozu" görmüş qadınlar hər halda Avropa məmləkətlərində olduğu qədər çox deyilsə də, bizdə olduğu kimi də, barmaqla göstəriləcək bir halda deyildir.

Türk xanımları yalnız oxumaqla qalmazlar. Onların bir çox kişilərə belə təfərrüğü yetirən mühərrirələri də vardır. Məzkur mühərrirə əfəndilərin şöhrətləri həttə o qədərdir ki, zənn edirəm, onları tanımaq üçün mənim bu kiçik məqaləmə belə ehtiyac yoxdur. Nigar Binnət Osman, Fatimə Aliyə xanımları Qafqasiya qareləri bilməz deyildirlər. Bunlar haqqında Bakı qəzetlərində bəzi məlumat verilməmişdir. Bu iki möhtərəmə fəzilələr İstanbulun kübar sinfindən paşa nəslindən yetişmə şairə və mühərrirlərdir. Ara-sıra məqalələri və mənzumələri İstanbulun ən mümtənə qəzetə və məcmulərini təzyin edir. İkisi də fransızcanı gözəl bilirlər.

Hələ Fatimə Aliyə xanım fransızca gözəl inşa edir. Fatimə Aliyə xanımın ərəbcəsi də mükəmməldir. Tarix və əqaidi-islamiyyə haqqında böyük bir tətəbbö sahibidir. Hal-hazırda fransızca olaraq "İslamiyyətdə qadının mövqei" mövzusunda aid mühüm bir əsər yazmaqdadır. Bəzən yovmi qəzetələrdə nəşr olunan məqalələrindən də böyük məlumat sahibi olduğu anlaşılır. Məzkur mühərrirələrin ikincisi də sinne olmuş adamlardanır. Bir az da müteşəxxisdirlər. Fəqət Türkiyə qadınlığı onlarla nə qədər təfəxür edə bilərsə, o qədər bəlkə bir az da artıq digər-binnisbə daha cavan bir mühərrirə və ədibəsilə də iftixar edə bilər. Bu Xalidə Ədib xanımdır ki, əvvəlcə Muxlis (təxlis) "Saleh" idi (Xalidə Saleh).

Xalidə Ədib xanım türklərin ən fəal və həssas ədiblərindəndir. Gözəl üslubu var. Olduqca sadə yazır. İntixab elədiyi mövzularını qayət istedadənə bir surətdə kamali-ehtiyat ilə inşa edir. Xalidə xanım romançıdır. "Xarab məbəd"lər və "Xəndan" kimi təziyə hekayələri və tədrisə aid bəzi kitabları mətbudur. Əksər hekayə və romanlarını "Tənin" vasitəsilə nəşr edir. Onun yazıları çıxdıqda "Tənin" in satışında mühüm bir təzayüdə görünür. Xalq Xalidə xanımın yazısını seve-sevə oxur. Mən beşəxsə "Tənin" vasitəsilə felyeton şəklində nəşr olunan "Xəndan"-ını müntəzəm oxuyur və kamali-intizarla "Tənin" in sabahkı nüsxəsini gözləyirdim. Son əsəri olan "Yeni Turan" xəyali romanı da olduqca gözəl və gözəlliklə bərabər "ideal" bir şey idi. Heyf ki, nədən-sə tamam olmadı.

rüşdi - natamam orta təhsil
edadi - orta təhsil
fəzil - fəzilət sahibi

mütevəssit - orta
təvəllüğü - dərindən araşdırma

məfərrüğü - fərqli

muxlis - sadiq, sədəqqetli

Xalidə xanımın yazılarına və qadınlar məclisində söylədiyi sözləri-nə baxıldıqda kəndisi həm millyyətəpərvər, həm də demokratdır. Xalqi sevir və xalq içinə girməkdən çəkinməz. O, bədbəxt bacılarının, taləsiz qardaşlarının ən həssas və ən istiqanlı bir yoldaş və rəhbəridir.

Xalidə xanım, yuxarıda bilmünasibə zikr olunduğu vaxtlə, İstanbulda, İskidirdə mövcud Amerika ünəs kollecində təhsil etmişdir. Gözəl ingiliscə bilir, ingiliscə oxur və yazır. Fransızcası da mükəmməldir. Bir çox zaman Avropaya səyahət etmiş, Londonda müddətlərlə qalmışdır. Avropalılar arasında böyük şöhrəti və hələ ingilis miyanında olduqca hörməti vardır. Bəzi ingilis və fransız jurnallarında da məqalələri basılır.

Xalidə xanım türklüyün istiqbalı haqqında nikbindir. Ümidvardır. "Yeni Turan" romanında bu nikbinliyinə müsvəvvər gözəl parçaları vardır. İlaridə türk fəlsəfəsi, türk tarixi, türk sənəti, türk musiqisi və bir kəlmə ilə bir türk mədəniyyət şəşəədari mövcud olacaqdır.

Buna Xalidə xanımın imanı bir kəməldir. Böyük türk mühərrirəsi, müəllimlik və mühərrirliklə keçirir. Qadirqə ittihad və tərəqqi ünəs məktəbinin müdiresi və İskidir ingilis ünəs kollecinin türkçə müəlliməsidir.

Xalidə Ədibə xanımdan başqa "Məza-ma — məza"ları qəzetələrdə görünən yazıçı xanımlar da vardır. Bunlardan ən ziyadə məəruf olanları bunlardır: Qədiriyyə Hissiiyyə, Əminə Səmiyyə, Xeyriyyə Malik Hünvanc, Nəzihə Muxlis, Səlimə Sərvət və sairə. Bunlardan əvvəlcisi Qədiriyyə xanım Misir prinseslərindən olub ərəbcə də yazır, türkçədə. Bu lisanların ikisində də asari-mətbuisi vardır.

Təbii aralarında bu qədər alimləri və ədibləri olan İstanbul xanımlarından özlərinə məxsus mətbuat ilə yenə özlərinə məxsus bir heyətli-icimal gözlemək haqqına malikiz. Bu xüsusda da müşahidətimiz azadlıqdır. Daha məşrutiiyyədən əvvəl Əbdülhəmidin təxsisiiyyətilə də olsa "Qadınlara məxsus qəzetə" namilə bir qəzetə nəşr olunuyordu. Məşrutiiyyət elan olunduqdan sonra məzkur qəzetə bağlandı. Ondan sonra müxtəlif ünvanlarla bir neçə qadın qəzetəsi təsis olunmuşsa da, bir növ payidar olmayaaraq tətil olunmuşdur. Qadın qəzetələrinin bu surətlə ayaq tutması bir baxışda göstərir ki, İstanbul qadınları arasında hənz lazımlı qədər məarif təlim edilmədiyi kimi qadınliq hiss və əfkarı da hənz təsis etməmişdir. Halbuki, İstanbul qadınliğı tamamilə hə-

yati-ümumiyyə və ictimaiyyədən məhrum deyildir. Bəlkə bir nəzərdən ələmi-islamda, İstanbul qadınliq hərəketi nöqtəyi-nəzərindən ən birinci nöqtədir. Burada əbədlilik yövmi bularaq "Qadınlar dünyası" namində bir qəzetə nəşr olunuyor. Bu qəzetə əvvəlcə çıxmaqda olan qadın qəzetələrinə nisbətən, maddətən aşağı bir dərəcədə isə də mənən onlardan yüksəkdir. Çünki, bu vaxta qədər qadınlar üçün nəşr olunan qəzetələr əksərən ərler tərəfindən idarə və təhriir olunurdu. Bəlkə də ədəmi-müvəffəqiyyətlərinin bir səbəbi də bu idi. Halbuki "Qadınlar dünyası"ni ancaq qadınlar nəşr ediyor, müdiri — masulu da, mühərrirləri də, idarə edənləri də qadınlardır. Özü də kiçik qitədə yovmi olaraq nəşr olunuyor.

Qadınların özlərinə məxsus "Təali nisvan" namində bir cəmiyyətləri də vardır. Bu cəmiyyətin məqsədi qadınları bulundurları dərəkədən yüksəltmək və onları mənən, ruhan qüvvətli etməkdir və özlərinin bəşər olduqlarını özlərinə bildirməkdir. Bu məqsədlə məzkur cəmiyyət qadınlara məxsus olmaq üzrə ümumi leksiyyalar tərtib edir. Leksiyyaları xətibələr oxurlar. Çox kərə cəmiyyət idarəsi məşhur ərkek xətiblərini də qadınlara məxsus leksiya oxumaq üçün dəvət edir. İstanbulda buna irad etməzlər. Ərlər arvadlar üçün xütbə də oxurlar, mövizə də edərler. Leksiyyalar da verərler, teatro da gətirirlər. Teatrolar məxsusən ikitərəflidir. Həmişə hansı bir pyes tamaşaya qoyularsa gündüzlər qadınlara, axşamlar isə ərkeklərə məxsus olur.

Siyasi, milli məsələlərdə hələ vətənin müxatirəli və fəlakətli zamanlarında İstanbul xanımlarının göstərmiş olduqları həyəcani-vətənpərvəranəni təqdir etməmək insanın ixtiyarında deyildir. Balkan müharibəsi, Sasunda müharibənin ikinci dəfə başlanması münasibətilə darülfünun salonunda iniaq edən qadınlar mitinqi öylə vətənpərvəranə təzahürəne məzhər oldu ki, hər halda İstanbul ərlerindən pullarını əcnəbi banklarda gizlədən paşalardan bir çoxunun üzünü qızarda bilər idi. Vətənin müdafiəsi üçün qadınlar üst-başındakı zər və zinyətlərini, qulaqlarındakı sırgalarını, qollarındakı qolbağlarını da çıxarıb veriyorlardı, sonra bir çox cavan qızlar və cavan qadınlar "Hilal Əhmər" xəstəxanələrində xəstə baxıcılığı ediyor və vətənin müdafiəsi yolunda yaralanan qardaşlarına mərhəmət bacılığı ediyordular. Bu mərhəmət bacılığının fotoqrafları klişə olunub qəzetələrə də keçiyordu. Mərhəmət bacısı sifətilə meydani — müharibəyə gedən xanımlar da var idi.

Ələl-ümum müsəlman qadınlarının müharibə əsnasında göstərdikləri xidmətlər saymaqla qurtarmaz. Böyük ailələrə mənsub bir çox xa-

məza-ma-məza - ərəbcə: "olan oldu, keçən keçdi" mənasında işlədilen ifadə məəruf - tanınan

"təali-nisvan" - qadınların yüksəlişi

nımlar əsgərlərə köynək, tuman tikmək və pərəstərsız qalan mühabirlərə və şühəda yetimlərinə yemək və geymək hazırlamaq kimi xudaya xoş gələn işlər görüyordular. Hətta əllərinə cübbələr alıb "Hilal Əhmər" üçün ianə yığanlar da var idi. Təbii, bütün bunlar aləmi-islamda əsil olan qadın əsərətinin zamanın icabı və vaxtın müqtəzası sayəsində göstərdiyi müsəidə əndazəsində oluyor, vase və ümumi bir miqdarda deyil, buna bütün ictimai cərəyanların Türkiyədə yaxın bir zamanda bəri məşrutıyyətin elanından sonra vücuda gəldiyi, binaən əleyh hənuz cavan olduğu da, ayrıca bir səbəb təşkil edir. Fəqət Türkiyə qadınları bu əsərətin ilğasını da düşünüyörlər. Bu xüsusta gələn dəfə.

III

Məqələmizin bu hissəsini də Türkiyə qadınlarının hürriyyətləri xüsusunda göstərdikləri bəzi təşəbbüsləri ilə Türkiyədə qadın məsələsi haqqındakı nəzəriyyələrə və bu yolda vəqə olan həvadisi-mühümməyə həsr edəcəyiz.

Əvvəlcə "Hilal Əhmər" üçün ianə yığmaq istəyən iki müsəlman xanımının başına gələndən başlayalım:

İki nəfər kübar ailəyə mənsub müsəlman qızı əyinlərinə birer ianə cübbəsi alaraq "Hilal Əhmər"ə ianə yığmaq qəsdilə Bəyoğlanda vəqə tutatlayan qəhvəsinə girir və orada oturanlardan ianə yığmağa başlarlar. Bunları gören polis müşar ileyhəni qəhvədən çıxdıqlarında tövqif edir və polis uçastokuna gətirir. Uçastokda bunlara nədən böylə xilafi-təsəttür və adət bir işdə bulundunuz — deyə xitab olunca, onlar "biz öz arzu və bildiyimiz kimi rəftar edə bilərik" deyə cavab verirlər. Sabahı bu vəqəədən bəhs edən "Təsviri-əfkar" qəzetəsi məzkur iki müsəlman xanımının bu rəftarını "Kəpazəlik" (hayasızlıq) — deyə adlandırır və o yolda tənqid edir. Hətta başqalarına ibrət olmaq üçün bu "iki çarşafli kəpazənin" isimlərinin təşir edilməsini belə tələb edir. "Təsviri-əfkar"ın bu surətlə hücumuna məhəlli qəzetlərdən kimsə müqabilə etmədiyi kimi məhəl ürefasından da bir kəs səs çıxarmadı. Yalnız İstanbulda olan rusetin türkce qəzetələrin müxabirləri "Təsviri-əfkar"ın bu hərəkətini protesto edirlər və bunların bu xüsusta yazdıqları məktub bir neçə gün sonra "Yeni qəzetə" vasitəsilə nəşr olunur.

Türkiyə qadınlarında ki, mühüm bir intibahın mövcuddiyyətini keçən məqələmizdə zikr olunan vəqəələrlə bərabər yuxarıdakı vəqəə də isbat edir. Məşrutıyyətdən sonra qadınlar tərəfindən hürriyyətləri xüsusunda bir neçə dəfə siyasi təşəbbüslərdə Əhməd Rza bəyinin iştirakı ilə bir qadın heyəti hökumətə müraciətlə qadınların mövqei-ictimailərini nə-

zər diqqətə alaraq onların azadlıqları və tərəqqilərini təşkil edici tədbirlərin ittixazı ilə lazım gələn qanunların nəşrini istəmişlərdi. Yenə osmanlı tarixməndəsi ilk dəfə vəqə olaraq eyni məqsədlə bir qadın heyəti şövkətli Sultan hüzuruna belə çıxmışdı.

Fəqət qadınıarda böylə bir intibahi-fikriyyə oyandığı və bəzi dairelərdə onların bu intibahını xoş görənələr olması ilə bərabər "Təsviri-əfkar" kimi qadın hərəkətinin əleyhində bulunanlar da az deyildirlər.

Məqələmizin birinci hissəsində söylədik ki, qadın əsas etibarını ilə Türkiyədə də əsirdir, yenə söyləyə bilərik ki, Türkiyədə ki, müsəlmanların da qadın haqqındakı nəzərləri əsas etibarını ilə bizdəkinin eynidir.

Türkiyədə hansı bir hökumət iş başına gəlirsə, özünü avam əhaliyə bəyəndirmək üçün ilk əvvəl qadınlar haqqında təsəttürü gözədcək malsalda bir qərar nəşr etdirir. Hətta bəlkə də bu qərarları və fitvaları ilə, gərək hökumət və gərək yenə hökumətdən bir cüzi olan bəbi-məşyəxət, yalnız avam deyil xəvasdan belə bir qismini razi etmək istərlər. Çünki İstanbulda xəvasdan belə bir çoxunu qadınların hürriyyəti əleyhində görərsiniz. Məsələn, təqribən bir sənə bundan əvvəl qadın məsələsi üzərinə Osmanlı mühərrirləri mriyanında hərətəli bir bəhs açıldı.

Osmanlı mühərrirlərindən şairi-məşhur cənab Şəhabəddin bəy qadınların və qadın hərəkətinin əleyhində idi. Buna qarşı cavan mühərrirlərdən Cəlal Nuri ilə Həmdullah Sübhü bəy çıxdılar. Cəlal Nuri bəy müdafiəsi dostanə olduğu halda Həmdullah Sübhü bəyini ki, daha səlimanə və o nisbətə də hücumkaranə idi. Sübhü bəy bütün iqtidar ilə müsəlman qadınlarının bulunduğu mövqei təsvir və qapalı evlərdə yaşayan İstanbul qadınlarının nələr çəkdiyini yanqılı bir lisan ilə təhrir ediyordu. Bu gənc mühərrirlər əlində ərqam olaraq isbat ediyordu ki, İstanbulda qadınlar arasında vərəm dəhşətli təxribat icra ediyor və islam qadınları hər kəsədən ziyadə ölüyorlar. Mübahisəyə bir çox mühərrirlər dəxi müdaxilə etdilər. Qadınlardan da iştirak edənlər oldu. Xəlidi Ədlb xanım cənab Şəhabəddini qamçıladi. Çünki, müşar-ileyhin bu qədər gurultuya səbəbiyyət verən məqaləsi qadınları ümumən və Xəlidi xanımı xüsusen təhqir ediyordu. Cənab Şəhabəddin bəyini Xəlidi xanımın məqaləsi nəşr olunduqdan sonra ianə ətilad etməkdən başqa çarəsi qalmamış idi. Məzkur qələm mübahisəsində gərək əsas məsələyə və gərək Türkiyə qadınlarının əhvalına aid bir çox məsələlər də zəminən öyrəniliyor və bəzi gizli həqiqətlər kəşf olunuyordu. Mübahisənin faydası qeyri-qabili-əfkar idi. Fəqət Şeyxülislamın bir fitvası ilə artıq qəzetələr bundan bəhs edəmməz oldular və məsələ bu surətlə həll olunmadan qapandı.

Zatən qadınların hüriyyəti məqsədini mütəzəmmin olan nəşriyyatda Türkiyədə hələ meydan yoxdur. Məsələn, aləmi-islamda ünas məsələsindən ilk əvvəl ətrafıca bəhs edən və kamili-cəsarətlə qadınların azadlığı haqqında sədayi-əsilanə səsinə ucaldan Qasimbəy Əminin məşhur iki əsəri-nəzirini məmnü edir. "Təhrir-əlmərrat"-nın neçə il bundan əvvəl türkcəyə tərcümə olunan nüsxələri müsadirə edilmişdir. Halbuki, onun əleyhinə yazılan əsərin tərcüməsi kəmalı-azadlıqla satılmaqdadır.

Qadınların özlərinə istiqlal qazanmaq və vase bir mərifət kəsb etmək üçün ibraz etdikləri təzahürətdən şayani-qeyd birisi də atıdiki, vaqəədir:

Türkiyə hökuməti Avropaya təlimə göndərdiyi kimi bir qız tali-bətin də göndərilməsini dərs təhti-qərara almışdır. Fəqət təsəttürün vücudu ilə müsəlman qızları Avropaya gedəmmədiklərindən Avropaya göndəriləcək talibatın xristiyanlardan olacağı təbii görülmüşdür.

İştə məsələnin bu surətlə həllini müsəlman qızları ələnen protesto etdilər. Qəzetələrə göndərilən məktublarda türk xanımları bu qərarın ədalətdən uzaq olduğunu isbat ediyor və xristiyan vətəndaşlarının əleyhinə olmaqla bərabər özlərinin də təhsili-alıdan məhrum tutulmamalarını tələb ediyorlardı. Hətta müsəlman qızlarından birisi "Sabah" qəzetəsinə göndərdiyi məktubunda bir picə (rübənd)lərimizi Avropada da mühafizə edər və məktəbə davam ediyoruz, — diyordu. Məlumdur ki, doktorları, şairləri və mühərrirlər miyanında belə müsəlman qadınının bu gün bulunduğu halını caiz görənələr bulunan bir mühitdə bu kimi tənbiələr müfritanə ədd olunur və qəbula keçməz. Oylə də oldu.

İstanbulda qadın hüriyyəti üçün mücahidə edən mühərrirlərdən birisi də həmişərimiz Məhəmməd Hadi əfəndidir. "Firdovski-ilhamatı" sahibi İstanbulda "Məhtab" namində nəşr olunan həftəlik qəzetənin mühərriri idi. Bu qəzetədə qadınlar və onların hüriyyəti haqqında yazdığı atəşin məqalələri ilə əzhani cəlb ediyordu. Nəhayət xocaları (mollaları) və ərbabi-təəssübü də qoşqulatdırdı, idareyi-ürfiyyə tərəfindən təhti tövqifə alınaraq bir neçə gün həbsdə bulundu, "Məhtab" dəxi bağlandı.

Bütün buna müsaid hallara rəğmən yenə qadın hərəkəti böyümək də və qadınlar gündən-günə mövqe tutmaqdadırlar.

Cavanlar arasında qadınların hüriyyət tərəfdarı olanlar get-gedə çoxalır. Bu xüsusda Şimali türk qızlarından dörd nəfər xanımı "Hilal Əhmər" xəstəxanalarında çalışmaq surətilə İstanbulda bulunmaları

dəxi olduqca hüsn-təsir bəxş elədi. Cavanlar rüesiyədə vücuda gələn azad və maarifmənd müsəlman allələrini təqdir edir və arzu ediyorlar ki, mümkün olur isə bunlardan hər sənə gəlsinlər və haman sərbəstə-nə gəzsinlər, dolansınlar tainki, buradakı müanidlər də görsünlər ki, bundan müxalifli-ismət, namus, heç bir şey yoxdur.

İndi türklər özlərində dəxi bu kimi xüsusi surətdə təfrid etmiş və yaxın ailələr arasında kişilərdən gizlənməyən xanımlar vardır və bunlar getdikcə çoxalır. Əlbəttə hər yerdə olduğu kimi Türkiyədə də qələbə gəncliyindir. Yalnız hümmət istər ki, gənclər qələbələrini siyasi mövqelər ehrazından ziyadə bu kimi əsasların müzəffərisində görsünlər və onun üçün çalışsınlar.

Bütün müsəlman aləmilə bərabər Türkiyə də bilməlidir ki, ailə əsarəti və ailə istibdadı üzərinə təşkil edilən millətlər heç bir vaxt ailə hüriyyəti və ailə səadəti məbnaları üstündə qurulan millətlərlə mübarizə edə bilməzlər. Qadın bir millətin nisfi-mühümünü təşkil edir. O, aciz isə, hüquqsuz və mərifətsiz olursa, millətin yarısı xəstə və məfluccur — deməkdir. Qasım bəy Əmin mərdümşikə məfluc bir adamla səhih üləza bir adam bərabər olamaz və xəstə adam bəllidir ki, sağ və salim bir adamla döyüşə də bilməz.

Bu və bu qəbil nəsihətləri indiyə qədər konqreslərdə (leksiyalarda) eşitmək qəbil olduğu kimi, İstanbulda çıxan qəzetələrdə də ara bir oxumaq olur.

Fəqət bununla bərabər bütün Balkan məğlubliyyətini qadınların dar yubka geymələrində görənələr də var. Onlarla da mübarizə aparmaq lazımdır gəliyor.

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" N 397, 398, 403, 420, 422;

28 və 30 iyun, 5, 25 və 28 iyul 1913

HƏYATI SEVMƏLİ

Keçəndə "ibrət günləri"^x sərlövhəsilə yazdığım məqaləni atıldəki, cümlə ilə bitiriyordum:

"Nədən müsəlmanlar hər yerdə və hər bir şərait təhtində tədənnidən-tədənniyə yuvarlanıb gediyor? — sualını da ehmal etməməli, bu sualın cavablarını tədqiqlə şu vəqayei-tarixiyyədən dərsi-ibrət almalı ki, ibrət günləri".

İndi bu cümləni daha bəsit bir surətə ifrağ ediyoram.

Tədənnimiz nədən irəli gəlir?

Əlbəttə mövzu bəhs olan bütün müsəlmanların tədənniləridir. Bundan ötrü də məsələyə girmədən əvvəl zəhnən bütün ələmi-islam bir nəzər almaq lazımdır. Qare, al Mərakeşdən böylə bir göz gəzdilərək: işte Mərakeş, Tunis, Trablis, Misir, Türkiyə, İran, Hindistan, Əfqanıstan, Buxara, Xivə, Türkistan. Gördük, Qafqasıya və Rusiya is-lamlarından daha nə bəhs edərk.

Bu gördüyümüz yerlər müxtəlif iqlimlərdən təşəkkül ediyorlar. Buralarda müxtəlif qövmlər yaşayırlar. Buraların əhvali-coğrafiya və tarixiyyəsi müxtəlifdir. Xülasə həkəmanın tədqiqləri mövcubincə millətlər və qövmlərin tərəqqi və tədənnilərinə mövcib olan vəsilə və səbəblərin hər qismini buralarda görmək mümkündür. Fəqət bu müxtəlif şərtlər və təbiətlərlə bərabər bunların müştərk bir mərzələri vardır: tədənnil!

Müştərk mərzənin illəti də müştərk olmalıdır. Məntiq böylə hökm edər. Müsəlman qövmləri arasında müştərk illət olan nədir?

Bunu fəvqəlzikr məqaləmdə qismən tərifi etmək sədədinə gəlmiş və yaxın bir təbirle: "mədəniyyəti- islamiyyənin şəkli-haziri" — demişdim. İndi bunu izah edəcəyəm:

Məlumdur ki, əqvali-islamiyyə miyanında hər şeydən ziyadə müştərk olan tərbiyyəi-diniyyədir. Əcəba əsbabi-tədənni də bumudur?

Bunu təfsir və izah etmədən sabit bir cavab verirsək həm məsələni doğru bir surətdə həll etməmiş, həm də nahaq yerə mütədəyyinlərin hiddətlərinin və əhli-dinin təkfiirlərini üzərimizə cəlb etmiş olacağız. Binaən əleyh bir az ətraflica bəhs etməklə məxsusi bir müqəddimənin təhiddinə lüzum vardır.

tədənni - geriləmə

ifrağ - qaydaya salma

^x "İqbal" nömrə 377 — M.Ə.

Şəkk yoxdur ki, dini-islam bizzat tədənnini mövcib bir din deyildir. Fəqət yəne şəkk yoxdur ki, bu gün dini-islam — deyə tərvic olunan əlaqi-diniyyə və adati-məzhəbiyyə sədri — İslamda mövcud olan təlmatin eyni deyildir. Hər bir dində olduğu kimi islamda da müriri-əyyam ilə bir çox təbəddülat əmələ gəlmiş. İslam ruh və mənəviyyətilə tamam-tamamına zidd olan bir çox şeylər vardır ki, islam piruləri tərəfindən dinin birər möhkəm əqanımı kimi qəbula keçmişdir. İslamiyyətin içərisinə xaricdən gərək bu kimi yabançı və yad ünsürlərlə nə surətlə ixtilat etdiyini və nə surətlə pozulduğunu iddia və isbat edən fühul-üləma az deyildir. Bu xüsusda xidmətləri səbqet edənlərdən Şeyx Məhəmməd Əbdüx ilə Şeyx Cəmaləddin Əfğani həzrətlərini bir az biliyoram.

Şeyx Cəmaləddin Əfğani müsəlmanların tədənnisini ehkamil-islamın düçar olduğu inhitatdan görür və müsəlmanların tərəqqisini isə ancaq bir intibahi-diniyyədə arar.

Həm həqiqətdən də böylə olmalıdır. Avropa tərəqqiyatına protestantlığın böyük bir təsiri olmuşdur. Hətta bəzi mütəfəkkirincə ki, Şeyx cənabları da bu zümərə iltihaq ediyor, Avropa mədəniyyəti-cəddisənin yeganə müəssiri protestantlıqdır.

Dinlərin millətlərin həyati üzərinə böyük təsirləri vardır. Heç bir millət bu qədər çətin ki, dinsiz yaşaya bilsin. Hala ammeyi-nas heç bir zaman dinsiz yaşayamaz. Binaən əleyh dinin bir amili-mütərəqqi olması mütəmənnidir. Halbuki, tərbiyyəi-diniyyə inhitata uğrar və dindən xaric bir çox xürafatla məxlut olursa, tədənni amili də olur. Necə ki, papalıq zamanında quruni-vüsta zamanlarındakı katoliklik mütləq bir tədənni məzhəbi iddi. Onun qəddarlığına, şiddət və zəcrinə, cəhənlərinə və inkivizisyonlarına rəğmən qəhrəmanane bir surətdə zühur edən Lyuter bu məzhəbi həşv və zəvaidən xilas edər bildi və bununla yalnız o məzhəbi deyil, onunla mütədəyyin olanları da xilas etdi, tədənnidən qurtardı.

İndi baxaq görərk ki, yuxarıda siyahısını tutduğumuz islam məmləkətlərində müştərk olmaq üzrə kütləyi-nasə öyrədilən əxlaq və təlmati-diniyyə nədən ibarətdir?

Bunun üçün də yəne saydığımız məmləkətlərin məscidlərinə girmək və minbərlərinin ayağında oturmaq lazım gələcək və kifayət edəcəkdir. Zənn edərək buralardan öyrədilən məlumatı xülasə edəcərk olursaq, uşaqlıqdan bəri təlim olunduğumuzdan başqa bir şey öyrədilmədiyini görürək ki, xülasəsi dünya düşmənlili və həyatın mərdudluğudur.

mütədəyyin - dindar
təkfir - kafirlikdə təqsirləndirmək
sədiri-islam - İslamın başlanğıc dövrü

əqanım - əsillər
fühul - görkəmi

Mərakeşdən tutub — Buxaraya qədər, hər yerdə, hər bir islam məmləkətində kütleyi-nas "dünyanı beş gün " bilir, "beşi də qara". Bu beş qara gün isə nə çalışmağa dəyər, nə də zəhmətə. Məzkur tərbiyə o qədər müfrit bir surət almışdır ki, insan heyret etməyə bilməz. Necə olmuş ki, tək-tək şəxslərə rəhbaniyyəti və tariki-dünyalığı rəva görməyən bir dinin salıqları bu qədər dünya düşməni olurlar və həyatı bu dərəcədə təqbih edirlər.

Biz müsəlmanlar, bizə öyrədilən "müsəlman tərbiyəsinə" sadıq qaldıqca dünya işlərində müvəffəq ola bilməmiş mümkün deyil. Çünki dünyanı və onun həyatını sevmiyoruz, onda bir gözəllik görmüyoruz.

Dünya bizcə bir cifədir, içərisi pisliliklə dolu zərrin bir sandıqdır. Biz böylə düşünəcək, bittab, sevmədiyimiz bir şeyi bənimləmərik də, bənimləmədikcə onun abadlığına, tərəqqisinə də xidmət etmərik. Çünki xidmətimiz öz fikrimiz və etiqadımızla bir təzad təşkil edir. Bir millətin əksəriyyəti dünyanın bir "ciftəyi-napakdan" ibarət olduğuna qənaətlə, öylə bir millətin dünya üstündə vəqə olan mübarizələrdə məğlub düşəcəkləri müəhəqqəq deyilmidir?

Əlbəttə böyledir: təsəvvür ediniz, bir tərəfdən həyata əhəmiyyət verməyən və dünyanı beş qəpiyə almaq istəməyən bir camaat ki, gözəl bir yerdə sakinir. Fəqət öz həyatlarına əhəmiyyət vermədiklərindən aralarında müxtəlif azarlar tövld olunur, ölürlər və gündən-günə azalırlar, yerlərinə də heyfləri gəlmir. Binaən əleyh o da bərbad və xaraba bayır və batıl bir halda qalır. Halbuki, digər tərəfdə dünyaya dörd əli ilə sarılan və həyatdan, onun gözəlliyindən zövq alan digər bir millət vardır ki, gündən-günə təvəllüd və tənəsül ediyər, artır, məişətini, həyatını gözəlləndirir, oturduğu yerə abad ediyər. Ehtiyacat o qədər artıyır ki, artıq özü oturduğu yerə ona kifayət etmior.

Bu iki qonşunun hali nə cür ola bilər? Əgər ikincisi gələr də birincisinə deyərsə ki, qalx burdan mən oturacağam, o ona nə cavab verər? Ehtimal ki, başərə məxsus bir hissə məzkur təklifə razı olmaz, müqabilə edər. Fəqət tərbiyəsi icabi məğlub olar gedər. Çünki insan sevmədiyi bir şey üçün fədakar olmaz. Fədakar olmayınca müvəffəqiyyət və qələbəyə də nail olmaz. Necə ki, görüloyur, böylə də olmaqdadır.

Din naminə bizə öyrədilən və mövcibi-tədənini olan əsaslar çoxdur. Onlardan biri, bəlkə də birincisi də bu dünya düşməniyidir. Halbuki, əsil dini-islam heç bir zaman dünyanı düşməni tutun — deyə əmr et-

miyor. Bileks, islamıyyəti ciddi surətdə tədqiq edən mühərrirlər dünyanın və dünyadərliğin ləhində bir çox əvamlar tapıyər və yazıyolr ki, insan bu qədər həqiqətlərin vücudu ilə dinimizin bizə ancaq dünya düşməni şəklində öyrədilməsinə heyret edər, heyret!

Millətlərin başına gələn fəlakətlər onlar üçün bəzən bir vəsileyi-ıntibah olur. Türkiyə başına gələn bu axırncı fəlakətdə türk mütəfəkkirləri miyanında bəzi fikir ıntibahlarına səbəb oldu. O cümledən bizim bu məqalədə mövzu, bəhs etdiyimiz məsələ dəxi İstanbul mütəfəkkir və mühərrirlərini düşündürməyə başladı. Məsələn, cavan mühərrirlərdən M.Şəmsəddin bəy dostumuz "Zülmətdən nura" namillə nəşr etdiyi bir kitabında müsəlmanların böylə dünya düşməni olduqlarını tənqid ilə bunun ruhi-islamə müğayir olduğunu isbat ediyər və bileks, dünyadərliq haqqında dini-islamca varid olan tövsiyələri birər-birər səbt ediyər ki, onlardan bəzilərinə biz də buraya nəql ediyoruz:

"Leysə xeyrukum mən tərəxə dünya liaxirətihi və axirətuhi li-dunyahu, bəl xeyrukum mən əxəzə min hazili və hazili".

"Sizdən xeyrilisi dünyasını axirətinə və ya axirətini dünyasına fəda edən deyildir, bəlkə hər ikisi üçün çalışandır (Hədis)".

"Tələbul-hələli cihadun". — Halal mal tələbində olmaq cihaddır (Hədis).

"İnnə-llahə yuti əbdəhu qədrə himmətihi və tuhmətihi" — Cənab Allah öz bəndəsinə himmət və tələbinə görə verər (Hədis).

Bu kimi bizim az eşitdiyimiz və binaən əleyh eşidirkən inanmaq istəmədiyimiz hədislər çoxdur. Bunların arasında hətta öylələri vardır ki, başqalarına möhtac olmamaq üçün dünya qazananlar qiyamət günü üzə ağ gələcəklər və onların üzü on dörd gecəlik ay kimi parlayacaqdır — deyir.

Və yenə hədisi nəbəvidir ki "Səyəti əla ümməti zəmanun yəhtacur-rəculu fihi liddirhəmi vəd-dinari yuqimu bihi əmrə dinihi və dünyahu".

— Yəni, ümmətim öylə bir zaman görəcəkdir ki, həm dinini, həm dünyasını təmin üçün insan pula möhtac olacaq.

İştə indi o zamandır. Yəni pul zəmanəsi. Pul məlumdur ki, dünyadərliqlə hasil olur. Bu da ancaq dünyanı və onun həyatını sevməklə qabildir.

Binaən əleyh: həyatı sevelim!

M.Ə.RƏSULZADƏ,
"İqbal" N399,
1 iyul 1913

qüruni-vüsta - orta əsrlər
zəcr - zülm
həşv və zəvaid - əlavə və artırışlar
nas - insanlar

mərdud - rədd olunmuş
rəhban - yol gedən
cife - leş

RUS-MÜSƏLMAN MƏKTƏBLƏRİNDƏ TÜRKÇƏ TƏDRİSİ

Artıq əhalimizi məktəb düşmənliliyi ilə ittiham etmək və uşaqlarını məktəbə verməməkdən naşı məzəmmət eləmək olmaz.

Əlhəmd buda keçdi və keçmək üzəridir. Demək ki, artıq məktəblərin müərəqqi olması və əhaliyə faydabəxş ola bilməsi üçün lazım olan əsas şərtlərdən biri "rəğbəti-əhali" cəhətini düşüncək bir halda deyil. Fəqət bununla bərabər məktəblərimizin bir çox əsaslı nöqsanlarını təəmmül və tədqiqdən tamamilə xilas ola bilərizmi? Əlbəttə yox!

Zatən böylə bir xilaslıq vəqə də olmayacaq. Çünki, məlum olduğu üzrə həyat durmuyor, daima tərəqqi və inkişafdadır. Bu tərəqqi nisbətində də ehtiyaclar artır və təzə-təzə ehtiyaclar hasil olur. Bir neçə il əvvələnə qədər əhalini müxtəlif vasitələr ilə məktəbə dəvət etmək bir ehtiyaci-mübrəm idi.

İndi buna lüzum yoxdur. Çünki bir çox müraciət edənləri məktəblərdə yer olmadığından qaytarmaq lazım gəlir. Fəqət bu gün digər bir ehtiyac müqabilindəyiz. Bu da müəllimsizlik ehtiyacıdır.

Müəllimsizlik böhranını adladıq, indi müəllimsizlik böhranı keçiriyoruz.

Şəhərdə çoxalan rus-müsəlman məktəblərindən əlavə neçə ildən bəri kəndlərdə bir çox məktəblər açılır. Bu məktəblərə də müəllimlər lazımdır. Rus-müsəlman məktəbləri tipindəki məktəblərə təyin olunan müəllimlərin rusca ilə bərabər türkçə də bilmələri lazımdır. Böylələri də ələl-məlum Qorı darülmüəlliminin yetişdirdiyi müəllimlərdən alınıyorlar. Fəqət təcrübə ilə görülmüşdür ki, xaricdən öz dilini öyrənməyib də Qorı darülmüəlliminə girmiş olan tələbə türkçəni öyrənməyərək çıxıyolar. Və ibtidai məktəblərdə ana dili öyrətmək iqtidarına haiz olmuyolar. Binaən əleyh bu nöqtəyənəzərdən rus-müsəlman məktəbi-ibtidaisi böyük bir böhran keçirir.

Keçəndə məktəblərə yaxın və ümuri-tədrisiyyə ilə əlaqədar olan möhtərəm bir zat ilə müsahibə edərkən sözüümüz məktəblərə keçdi, zati-möhtərəm bu xüsusda bir çox şikayətlərdə bulundu. Seminaristlərdən bir çoxunun türkçədən tamamilə piyadə olduqlarını söylədi. Onun nəzərinə bu nöqsanı izalə etmək üçün bir çarə vardır. O da rus-müsəlman məktəblərində türkçə dərslini dərş üsuluna salmaq və sinif üsuluna tabe tutmaqdır. Yəni sinif müəllimi şagirdlərə ruscadan və sair dərslərdən dərş verməli, türkçənin isə şəriət müəllimi kimi məxsus müəllimi olmalıdır. Böylə olursa ancaq türkçə tədris edən qüvvətli müəllimlər tapılır və əksərən özləri də, etirafi-qüsurlu etmək mə-

burıyyətində qalan müəllimlər də, sonra məktəbi qurtardıq halda ana dilini naqis bir surətdə öyrənmiş olan müəllimlər də xilas olurlar.

Bu xüsusi rus-müsəlman məktəblərində tədris etməklə məşğul olan müəllimini-giramı həzaratı özləri dəxi hiss eləmiş və keçən sənə bu xüsusda şəhər idarəsi məktəb komisiyonuna müraciət belə etmişlər. Müəllimlər türkçə dərşinin şəriət dərş kimi dərş üsuluna tabe tutularaq, məxsus bir müəllim tərəfindən tədris olunmasını istiyorlardı. Buna məktəb direktoriyasının da bir deyəcəyi yox idi. Hətta rus-müsəlman məktəblərində türkçə tədrisinin nə surətlə lengididiləri təhqiqat və təftişat ilə bizzat görmüş olan məktəbi-ibtidaiyyə inspektoru Sultanməcid əfəndi Qənizadə həzrətləri də, eşitdiyimizə görə bu üsulun müvafiq olduğuna qane idilər.

Bir aralıq məktəb komisiyonu müəllimlərin bu diləyini qəbul edəcək imiş də, fəqət sonradan nədənsə komisiyon bu qərarından sərfi-nəzər eləmişdir. Eşidildiyinə görə xaricdən şəhər idarəsinə "əhalinin bu üsula razı olmadığı" haqqında bəzi "təlqinat" vəqə olmuş da onun üçün də şəhər idarəsi mövcud olan üsulı dəyişmək istəməmişdir.

Fəqət bizcə, madam ki, seminaristlərin türkçədəki piyadəliklərindən naşı türkçənin sihhəti-tədrisi böylə bir tədbiri-müstəlmədir, o halda müəllimlərin keçən sənə icra eləmiş olduqları faydalı təşəbbüsü bu kərə də təkrar eləməli və hər bir təlqinata qarşı məktəb komisiyonunu da bu tədbirin "əhalinin mənəfiyyətinə müvafiq olduğuna" mövcud olan bilcümle vəsilələrlə iqna etməlidir.

Rus-müsəlman məktəblərini təsis etməkdən məqsəd rusca ilə bərabər türkçəni də öyrətməkdir. Yoxsa müsəlmanlar üçün böylə ayrı bir tipdə ibtidai məktəblər təsisinə lüzum qalmazdı. Bundan əlavə rus-müsəlman məktəblərində təhsil edənlərdən bir çoxu sonra başqa rüşdi və edadi məktəblərə giriyyolar və nəhayət məktəbi-aliyyəyə daxil olub da mükəmməl təhsil görənələr də oluyor.

Rus-müsəlman məktəbində yaxşı və əsaslı bir surətdə türkçə öyrənilməyəcək olursa, artıq heç bir tərəfdə öyrənmək imkanı qalmıyordur ki-midir. Ana dilini öyrənməyib də təhsil-ali görən cavanlarımızın sonradan nə kimi bir xiffət və məhrumiyyət içində qaldıqları və nə kimi bir həsrət və məyusliyyəti mənəviyyə ilə sıxıldıqlarını təxmin etmək isə çox da müşkül deyildir.

Edadidən qurtaran tələbələrimiz indi əvvəlki kimi deyil: hər kəs az-çox bir fikri — ümumiyyət ilə məşbudur. Hər kəs iləridə millətə nafe olmaq və fayda gətirmək istəyir. Millətinin dilini bilməyəcək olur isə təhsil etdiyi ülum və fəununu nə surətlə özünün mənsub olduğu xalq arasında təmin edə bilər.

Keçənlərdə böylə ana dilindən məhrum, fəqət hissi-milliiyyətpərvəranə ilə mütəhəssis tibbiyyə şöbəsinə müdavi bir türk tələbə ilə söh-

bət ediyordum. Özünün türkçə bilmədiyinə nə qədər heyfslənir və nə qədər acı ahlər çəkirdi. Əlbəttə bu təəssüfə haqqı vardır. Çünki, millətə fayda gətirə bilmək kimi mənəvi bir amal o yanda qalsın, bu adam iləridə təbib olacaq. Təbabət etdiyi mahaldə müsəlmanların bulunduğı yerlər olmaq əqləb ehtimaldır.

Müsəlmanlara heç bir mənsubiyyəti-irqiyyə və diniyyələri olmayan doktorlar onların arasında təbabət etmək istərəkən haman kamali-müşkülətlə dillərini öyrənməyə çalışırlar.

Fövqüzziqr tələbə türkçə bilmədiyindən o qədər müaxizə də oluna-maz. Çünki, oylə bir şərait içində böyümüş ki, vaxtilə bu lüzumunu nə özü hiss eləmiş, nə də valideyinləri. Bundan daha bariz bir nümunə-sini gördüm. Bakı cavanlarımızdan birisi tamamen müsəlman mühtilə və islam şəriəti içində böyümüş, Bakıda oxumuş və Bakıda edadi bitirmiş, indi də doktorluq diplomu almış. O da türkçə bilmədiyindən yə-niqli bir lisanla şikayət ediyordu. O da bu nöqsanın xəcaləti-mənəviy-yə və maddiyyəsini hiss ediyor və bu xəcalətin altında əziliyordu.

Bunlardan keçdikdən sonra qəbul etməlidir : bilməlidir ki, milliyyətimizi mühafizə üçün milliyyətin rükni-əvvəli olan dilimizi saxlamalıyız. Bunu saxlamaq üçün vəsilə olaraq rus-müsəlman məktəbləri ilə xüsusi məktəb-lərə malikiz. Binaən əleyh oralarda türkçə tədrisinə mümkün olduğu qədər əhəmiyyət verməli və onun tərəqqisinə çalışmalıyız. Bu yalnız bizim milli nöqtəyi-nəzarətimizdən deyil, ümumi nöqtəyi-nəzərdən də lazımdır.

Öz dilini bilməyib də sırf başqa bir dildə tənəvvür və təkəllüm edənələr, bir dərəcəyədək gülünc olurlar. Mənsub olduqları mühitə mərbutiyyətləri az qalıyor. Bir mühitdən uzaqlaşıyor, digər mühitə də tamamilə iltihəq edəmiyorlar.

Bu "bərzəxiyyət" onların xaliqiyyəti-mədəniyyə (kulturnoe tvorçest-vo) lərinə də təsir ediyor. Fəqət fəna bir təsir. Bundan itirən yalnız mil-lət deyil, bəşəriyyətdir də. Bəşəriyyətə eyb etdirən ünsürlər bir məm-ləkətdə çoxalıyorsa, məmləkəti də qeyb etdirir. Bu cüzi bir diqqət və insafə görülən həqiqətlərdəndir. Bunun üçün ancaq baxmaq və açıq bir gözle baxmaq kafidir.

Ümid edəlim ki, bu dəfə rus-müsəlman məktəblərində türkçə tədris məsələsi təkrar məkatib komisiyonunda qalxılırsə, komisiyon əzası da gözəlrlin açarlar və xaricdən gələn məchul "təqlinata" çox da baxmazlar.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" N402, 4 iyul 1913

müaxizə - məzəmmət
əqləb - daha çox
rükün - əvvəl, özü

tənəvvür - ziyalılaşma
bərzəxiyyət - burada ikili təbiət

TƏNQİDƏ EHTİYAC VAR

Ədəbiyyatımız yaman-yaxşı dövlətləniyor. Xalqımız oxumağa adət ediyor. Təzə nəşr olunan ədəbi əsərlər şəhərimizdəki kitab fəruşların caməkanlarını (vstavkalarını) dolduruyor. Gərəkdir tərcümə və gərəkdir milli romanlar, hekayələr yazılıyor. Təzə mühərrirlər və təzə əsərlər meydana çıxıyor. O dərəcə ki, artıq çıxan əsərlərin mahiyyətindən, nə cürü-yündən göz örtmək və hər nə cür olsa mətbu əsərlərin zühurunu mütləq surətdə alqışlamaq dövrəsi axıra çatıyor kimi görünüyor. Demək istəyirəm ki, ədəbiyyatımızda bir dövrə başlanıyor və bir dövrə də bitiyor. Mü-hüm bir dövrə başlanıyor. Lazımlı və zəruri bir dövrə qurtarıyor.

Yenə "İqbal" stunlarında idi ki, yazanlardan birisi "bir zaman var idi ki, "elm və mərifət təhsil edin"- deyə çağırmaq dövrəsi idi. İndi isə da-ha mühüm bir dövrəyə giriyoruz. "Pirləri aradan qaldırmaq dövrəsi"l misalında bir fəryad qoparıyoruz. Mən də bu gün "ədəbiyyatımız mü-hüm bir dövrə keçiriyor" — deyə bağırmaq istiyoram. Fəqət qorxuram ki, qarein bu fəryadı da pirləri sökmək kimi tələqqi etsinlər. Məni rus məsələsinin mövcibincə "sərcəyə top atmaq" la ittilham eləsinlər. Fəqət oylə deyil: madam ki, qarelər oxuyur və madam ki, yazıçılar yazıyor, tənqide istər-istəməz lüzum hasil oluyor. Ədəbiyyat bir millətin rüşd və bulugunu göstərir və həyatı-ictimaiyyəsinə təsvir qılar bir ayinə ol-duğı kimi, eyni zamanda o millətin tərəqqisinə də xidmət eləməklə müvəzzəfdir. Yoxsa ədəbiyyat deyildir. Sözü qısa kəsəlim ki; ədəbi-yat ictimai bir amil və həyatı bir müəssirdir. Müəssir məyub olursa əsər də naqis olur.

Ədəbiyyat rəhbəridir. Rəhbərin nöqsanı rehrovların xüsraniyə möv-cib olur. Buna görə də mütəməddin millətlərdə ədəbiyyat həyatın bü-tün vəqəələrini tənqid etdiyi kimi özünü də tənqid edər. Çünki, özü də həyatın bir vəqəəsidir. İnsanlara tənqidi-nəfs öyrədən ədəbiyyat özü-nü tənqid etməsi idi alimi-bləməli məqamında qalar idi.

Hər dövrün, hər zamanın bir iqtizası vardır. Bu iqtizaya görə ədə-biyyatda təğyirət və təbdilat müşahidə olunmalıdır. Bu müşahidə hər şeydən əvvəl ədəbiyyatda nəzərə dəyməlidir. Ədəbiyyat əfkarı — ümumiyyətdə və həyatı-növiyyətdə vəqə olan təbdülatdan geri qalma-malıdır. Əqəllən onların üzərinə icrai-təsir etməlidir. Onlardan mütə-əssir olsa da icrai-təsir etmək nüxbeyi-amalı olmalı.

Blliriz ki, hər millətin ədəbiyyatı hissiyyat (sentimentalizmə) ilə başlamış

rüşd - doğru yola getmə
buluğ - yetkinlik
məyub - nöqsanlı

rehrov - həqiqət yolunu tutan
xüsrən - nöqsan, günah

dir. Hər hanki bir ədəbiyyat tarixini alsanız, orada əvvəlcə gələn ədiblərin əsərlərində yer üzündə qabil təbiiq olan fikirlər və yol göstərmələrdən ziyadə hissisiyata həyacan verici nalələr, fəryadlar, dəvətlər və nidalar görərsiniz. Bunun məntiqi də var. Çünki, yatmışlara xitab ediyorsunuz. Yuxulu adama qabili-təbiiq şeylərdən bəhs etmək əbəsdir. Ona əvvəlcə qalx bəsdir yatdın, xalq getdi sən qaldın, qaldığın yer qorxuludur, dağın dalında quldurlar pusquya oturubdur — kimi sözlər deyib bağırmaq əvvəlidir. Fəqət bunlar ilə yöv-mil-qiyamə deyilməz, ancaq yatanın oyanmasına qədr deyilə bilər. Vaxta yatan durdu, gəməydi, xəmyazəsini çəkdi, başını yerdən qaldırdı, gözlərini bir-iki sildi, anladı, onu oyadan sən sən, bittəb müntəzir olacaq ki, indi ona yol göstərəsən. Artıq o zaman ona yenə qabaqkı nəğmələri çalmaq müvafiq düşməz və hələ "Ey bəradər, daldalanma, mürgi-şəb tək abidar ol gəl" mətləli ilə başlayan "şer"lər heç də fayda etməz.

Hissiiyyat dövrəsində bir dərəcəyədək hər kəs məzurdur. Nə kimi bir lisan və biliklə olsa, məqsəd yatmışı oyatmaqdır. Yatmış oyandıqdan sonra məsələ tamamilə dəyişir. İndi artıq yuxudan gec qalxıb da özünü karvandan geridə və məhləkədə görən adama yol göstərmək qabaqda gedənlərə nə surətlə çatmaq mümkün olduğunu bildir-mək dövrəsi gəlir ki, bu dövrəyə realizm (həqiqət) dövrəsi deyilir. Biz Azərbaycan müsəlmanlarının həyatı dəxi indi həqiqi bir dövrəyə girir. Tərəqqi və intəha hənuz hissiiyyat dövrəsindən çıxmaq üzrədir. Artıq layla çalan ədəbiyyatdan qorxu qalmamış. Fəqət yuxu qaçırdan ədəbiyyat da dəngəsər etmək üzrədir. Laylay çalan ədəbiyyatı öldürmək yolunda əda etmiş olduğu xidməti dərəcəsinə şayani-təhsin olan hissiiyyat ədəbiyyatı gözləri açılmaqda olan adamları düz yol ilə aparıb sərmənzilə çıxarmaq üçün kafi deyildir. Bunun üçün ədəbiyyatı-həqiqiyyə lazımdır. Bunun misalı isə bizdə kamali-cəsəratlə deyə biləm ki, hənuz yoxdur. Fəqət gəlməyəcək də deyildir. Bəzi cüzi əlamətləri var və bu xırda işıqlar bir gün gələcək böyük bir məşəl olacaq və tərifi-səadət və tərəqqini işıqlandırıb oyananlara göstərəcəkdir. Bu məşəlin yanacağı isə tənqidi-ədəbidir ki, məəttəəssüf bizdə heç yoxdur. Bu sayədə də ədəbiyyat hər kəsin cəsərat edib atıldığı bir meydan olmuşdur.

Tənqid və intiqad sözü mənaiy-məşhuru ilə bir şeyi zəmm və təqdim etmək mənasına alınmasın, "kritik" mənasına gələn tənqid, eyni zamanda təqrizi də mühtəvidir. Bunun üçün də bəzi qəzetələrdə asari-müntəşirənin mütəlləsina məxsus olan sütunların ünvanını "tənqid və təqriz" deyə yazarlar.

zəmm - pisləmə
təqriz - resenziya

mühtəvi - ehatə edən
suri - zahiri, formal

Tənqid və təqrizlə iştiqal edən zətin indiki halda mühüm və mühüm olduğu qədr də məsuliyyətli bir vəzifəsi vardır. Bu da qareini ədəbiyyatın nədən ibarət olduğu və ədəbiyyatda nə kimi cərəyanlar bulunduğu və sair mütərəqqi millətlərdə ədəbiyyatın nə kimi səfəhələr keçirdiyi haqqında məlumat istəsilə ədəbiyyat naminə nəşr olunan mənzum və mənsur əsərlərdən bəhs etmək və onların dəyərini və əgərini bir lisani-ədəblə qareinə bildirmək və hansı kitabın oxunması daha faydalı olduğunu göstərməkdir.

Bu məsuliyyətli vəzifəyi möhtərəm müəllif və mühərrirlərimizin üqullarına məğrurən dərk öhdə ediyor və ara bir bezi mütəlliatı-tənqidiyyə nəşr ilə yövmi mətbuatımızda gözə çarpan tənqid yoxsulluğunu suri də olsa izalə etmək cəsəratində bulunacağız. Hüsni-niyyətimizi bilənlər, cəsəratimizi məzur görərlər.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" N476,
10 oktyabr 1913

SƏİD HƏBİYEYİN XİTABƏSİ

Peterburqda rusca "Müsəlman qəzetəsi" namillə çıxardığı həftəliyi ilə mücahidə edən dağıstanlı Səid Həbiyev əfəndinin şəhərimizə gəlib də ərəblərdə mədəniyyətli-islamiyyə haqqında bir xitabə oxuyacağını eşitmişdik. Bu intizarımıza şənbə gecəsi artistikəski klubunun salonunda intilha verildi. Möhtərəm müxatib xitabələrini oxudular.

Böyük bir şövq və həvəslə hazır bulunduğum bu xitabə haqqında ki ehsasat və mütəlliatımı bəyan etmədən əvvəl Səid əfəndinin təşəbbüsi-məzkurlarını təqdirdən vaz keçməyəcəyəm. Əsas etibarilə Həbiyevin tarixi-islam haqqında şəhərləri gəzib də xitabələr oxuması özərlinə qarşı hər kəsə bir hissi-əhtiram və təqdir oyandıracaq təşəbbüslərdəndir. Bu kimi urfanı təşəbbüslərin əhəmiyyəti-məneviyyəsinə dərk edənlərlə bərabər mən də Səid əfəndini təbrik edirəm. Səyləri məşkur, himmətləri mövfur olsun.

Səid əfəndi xitabələrini gözəl bir müqəddimə ilə başladılar və hərarətli bir müəxxər ilə qurtarıdılar. Fəqət bu ikisinin arasında ki, ifadəyi-mətləb qismli isə, doğrusu intizarıma müvafiq gəlmədi.

Möhtərəm xatib bilxassə Balkan müharibələrindən sonra bütün Avropa aləminin islam aləmi ilə məşğul olduğunu qeyd etdilər və axırncı sənələrdə məhzən islam aləmini öyrənmək və öyrətmək üçün təsis olunan elmi cəmiyyətlər və çıxarılan ciddi məjellələrdən bəhs açdılar. Nəhayət müsəlmanların özlərinin də böyük və şəşəəli bir tarixə malik

olan islam keçmişini öyrənmək məcburiyyətində olduqlarını, çox doğru olaraq söylədilər. Və yenə doğru olaraq əlavə etdilər ki, məəttəəs-süf biz Rusiya müsəlmanlarının irqən qismi belə bu tarixi necə ki, lazımdır bilmir.

İştə bu cəhalət pərdəsini yırtmaq qəsdilə Səid əfəndi müsafirəti-ix-tiyar etmiş Peterburqdan şəhərimizə qədər gəlmişlərdir. Şayani-ehtiram bir hümmət! Xatib əfəndi müqəddimələrində etiraf etdilər ki, oxuyacaqları xütbə çoxda elmi deyil. Ancaq tarixi-islami "populyarizə" etməkdir. Yəni hər kəsin anlayacağı bir hala qoymaqdan ibarət olacaqdır.

Məzkur müqəddiməni dinlədikdə mən özümü düşündürməkdə olan məsələlərin burada bir cavabı olmasa da bir müzakirə və təhlilini eşidəcəyim fikrinə düşdüm. Xatib əfəndinin gələcək ifadələri arasında mədəniyyəti-islamiyyənin əsbabi-etilası ilə müsəlmanların əsbabi-inhitati böyük bir mövqe işğal edəcəyini təxmin elədim. Fəqət xatib əfəndi hərgiz bu mövzuya yanaşmadı-desəm xəta etmiş olmam.

Gözləndiyi kimi, xatib ən əvvəl ərəblərin həzrəti-peyğəmbərdən qabaqkı hallarını təsvir elədi. Mövqei-coğrafiyalarından, aralarından ki, tayfa qovğalarından, bədəvilərin cəsur, gəyur və məğrur olduqlarından bəhs elədi. Bir az da Məkkənin əyyami-cəhalətdəki əhəmiyyətindən, Kəbənin bütخانə olmasından və suqul-əkazətin "Məkkə yarmarka"sının ərəblərin həyatında oynadığı roldan cüzi bir təqim məlumat verdi. Bircə Məhəmməddən əvvəl ərəblərin həyatı tədqiq olunduğu zaman burada daha ziyadə dayanılmalı idi. Çünki ərəblik bütün mədəniyyəti ilə ancaq bu "yarmarka"da suqul-əkazətdə nümayan oluyur və Məhəmməd kimi böyük bir nəyyəri vücudə gətirən ərəb mədəniyyəti ancaq burada nükun ediyordu. Burada müxtəlif ərəb qəbilələrinin mədari-iftixarları olan şairlər, qəhrəmanlar, beytçilər və vurucuların müsabiqəsi vəqə oluyordu. Kəbə bütün qəbilələrin ən böyük həlvlərinin cəməi idi. Binaən əleyh bütün ərəbləri mərkəzləşdirən müqəddəs bir nöqtə idi. Bu qüdsiyyəti içindəki bütələri silib atan həzrəti Məhəmməd belə ondan olmadı. Çünki bu boylə olmasa idi ərəbləri daha qəvi rabitələrlə birləşdirmək fikrinə olan Həzrət məqsədinə mütenaqis bir iş görmüş olardı.

Bu qismi qurtardıqdan sonra xatib əfəndi 300 milyonluq böyük bir insan kütləsini birləşdirə bilən dahi Əzəmin şəxsindən bəhs keçdi. Fəqət bunu da qeyd etmək məcburiyyətindəyiz ki, ne Həzrətin şəxsindən və ne də onun şəxsiyyətindən bəqədri kafi bəhs edilmədi və zənn

etmioruz ki, Həbiyəvi dinləyənlər Həzrətin təyini-şəxsində bundan artıq bir söz eşitməmiş olsunlar: "Ərəblər kimi bədəvi bir qovm arasından yetişib islam mədəniyyəti kimi parlaq bir mədəniyyət vücudə gətirdi". Bu doğrudur fəqət bunu təşrih etməli, buna təfəsil verilməli idi. Müqəddimədə verilən vədə müvafiq "populyarizə" edilməli idi.

Məhəmməd əleyhissalamın şəxsini bu surətlə keçdikdən sonra xatib yenə ixtiyar buyurmuş olduqları əcəle ilə əməvillərdən, abbasilərdən, fatimilərdən, əyyubilərdən, səlcuqlardan və əndəlis əməvillərindən bəhs elədilər. Fəqət bu bəhslərin heç biri tarixi bir surətlə salınmadı, heç bir sülələ və dövrü tarixinin müməssəli-həqiqisi olan bir şəxs və ya bir dövr lüzumunca təsvir olunmadı. Xatib əməvillərin lehində, fəqət abbasilərin əleyhinə görünüyör idi. Buna da göstərdiyi səbəb abbasilərin İran nüfuzu təhtinə keçmiş olduqları idi. Fəqət nədən iranlılar və sair qeyri-ərəblər əməvilləri sevmiyorlar idi də, abbasiləri tuturlardı? Bu xüsuslarda heç bir izahat yox. Abbasilərin "iranpərəstliklərinə" qarşı bəslədiyi hissi —məxsusi xatibi ülm və fənni-islamiyyədən ancaq abbasilər zamanında dərəcəyi-əlayə vasil olduğunu zikr etməkdən belə saxladı.

İslam tarixinin ədvarini saydıqda xatib ən böyük və mənə ən mühüm bir dövrün təsvirini tamamilə unuttu. Bu da xüləfayi-Rəşidin dövrü idi. Xüləfayi-Rəşidin dövrü islamiyyətin şayani-tədqiq ən böyük bir dövrüdür. Bu fütuhəti-islamiyyə dövrüdür. Bu dövrdə yetişən əzəzim Fransa İnqlabında yetişən əzəzimdən də böyükdür. İslamiyyətdə ki, demokratizm tamamilə bu dövrdə təzahür etmiş, gerek Bizansı və gerek İrani yıxan qüvvət bu demokratizm olmuşdur. Necə ki, Napoleon ordusundakı demokratizm bütün feodal Avropanı darbadəqin etdi, öylə də islam ordusundakı demokratizm Bizansda və İrandakı əyanlığın axırına çıxdı. Burada təsvir olunacaq o qədər şayani-ibret və intihayimüasir vardır ki, ondan heç də qəfiət olunmamalı idi.

Xatibin ərəb ədəbiyyatı haqqında verdiyi məlumat da nəvaqisdən xali deyil idi.

Farsi rübaiyyatı ilə məşhur olan Ömər Xəyyamı ərəbləşmiş bir şair deyə tərif etmək və "Şahname"-nin abbasilər zamanında yazıldığını söyləmək bu nöqsandan ədd oluna bilər. Ərəb müərrixlərini sayarkən xatibin fəlsəfə, tarix üsulunun müvəccidi olan İbn Xəldundan bəhs etməməsini də bu hesaba qoymaq olur. Ərəb fəlsəfəsinin ərkanı ədd olunan Farabi ilə İbn Sinadan bəhs etdikdə dəxi bunların qeyri-ərəb olduqları sərihen zikr olunmayaraq qeyri-ərəb olan müsəlmanların və hələ iranlı və türk üləmasının islam mədəniyyətinə elədikləri xidmət

lەر mübhəmiyyətlə kiçikləşdirilib ancaq ərəbləri məddi nəzərdə tutmaq dəxi xitabənin tənqid oluna bilər xüsusiyyətindəndir. Ələl-ümum Həbiyev əfəndinin ərəblərə qarşı basladiyi fərti-məhəbbət islam mədəniyyətində böyük xidmətləri sibqət etmiş olan qeyri-ərəbləri ehmal etmək dərəcəsinə varıyordu.

Xitabədə gözlədiyim bir şey var idi. Alemlə-Islamın bugünkü halını ehzar edən səbəbləri göstərmək. Bunlardan Səid əfəndi ancaq müsəlman qadınının giriftar olduğu əsəfnak və qeyri-təbii halı göstərdilər. Amənnə! Bu inhitati-islami mövcib olan səbəblərin ümdələrindəndir. Bunu anlaşılan Səid əfəndi ilə bərabər bütün hüzzar da təqdir ediyordu ki, müşarileyhin nəticəyi-məqal ittixaz elədiyi "qadınlar azad olmaları ki, islamiyyətin keçmişdəki həşəməti qayıtsın" misalındakı tərəzinə kəməli-həyəcanla alqışladılar.

Bu, alqışlanır, bunu mən də alqışladım. Fəqət səbəbi-inhitat ancaq bu deyildir. Məncə bu səbəblər mütəəddiddir. Onların tədədi isə mövzumuz xaricindədir.

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" N480,

15 oktyabr 1913

ƏLİFBA BAYRAMI

Əlifbanın da bayramı olarmı?

Ehtimal ki, qarelərimiz miyanında bu sualı verəcək bir səviyyədə olanlar az deyildir. Buna ehtimal veriyoram. Çünki bizzat bu sualı eşitmişəm.

Bu sual Novruz, Qurban bayramı ilə Oruculuqdan başqa bayram görməmiş olanlarla bu kimi mühihtlərdə yaşayanlar üçün mühihtin fikri və təəvvür üzərindəki təsiri nəzərə alınıyorsa olduqca təbiidir.

— Əlifbanın da bayramı olur!

Həm də ən böyük bayram!

Dilin əhəmiyyəti haqqında yazdığım bir məqaləmdə bir millətin mövcudiyyətini vücudə gətirən amillər miyanında dilin ən böyük bir mövqe tutduğunu zikr eləmişdim. Dil millətin yüzdə doxsanını təşkil edər. Dilin səhhət və vücudunu isə yazı mühafizə edər. Yazının mənbəini də əlifbanın ixtirai təşkil edər. Bu müxtəsər məntiq üzərində təhəmmül olunursa, o vaxt anlaşılar ki, əlifbanın da bayramı olur!

Bunu həmişə dirilik əlaməti göstərməkdə məhərrətlər ibraz edən erməni vətəndaşlarımız bu günlərdə nə rəna və nə mütəntən bir surətdə isbat etdilər. Onlar Qafqasiyanın bütün künc və bucaqlarında er-

məni ayağı dəyən, bilcümle yerlərdən Eçmiadzinə 150-yə qədər nümayəndələr göndərərək, 1500 sənə bundan əvvəl erməni əlifbasını, bir rəvayətə görə vücudə gətirən, digər rəvayətə görə də əsaslı bir surətdə təshih və təkmil edən "Mesropun" ruhuna dualar oxudular. Mövcudiyyəti-milliyətlərinin 1500 sənəlik bir əlaməti-baharəsini dikəldən o "müqəddəs ataya" ehtiramlar göstərməklə məfəxiri-milliyəyə nə qədər məbət olduqlarını bir daha bildirdilər. Mazisinə ehtiram edən və mazidəki məfəxiri münasibəti gəldikcə yad və təzkar edən bir millət isə ölməz.

İştə bu ölməz qonşularımızı bu kərə göstərdikləri əsəri-həyatla təbrik edərək, bir az da öz əlifbamızdan bəhs etmək istəyirəm.

Bizim tam milli olaraq bir əlifbamız yoxdur. Biz türklər, bizim kimi farslar, vardılar da (hindlilər) ərəb əlifbasından müstəfid oluruq. Məlum olduğu üzrə ərəb əlifbası şəkildən-şəklə düşərək bugünkü halına gəlmişdir. Farslar bu əlifbaya j, g, ç, p hərflərini əlavə etməklə işlərini keçirmişlər. Türklər də vücudi-ədəminə müvafiq olan "n" (nun) əlavəsilə ərəb-fars əlifbasını qəbul etmişlərdir. Bu surətlə biz türklər üçün indiki əlifbanın mövcudunu arayıb axtarmaqdan ziyadə ilk dəfə ərəb əlifbası ilə türkcə yazı yazan zati arayıb axtarmaq və onun haqqını özünə qaytarmaq bir vəzifədir. Bəlkə bundan daha əvvəllinə getmək də lazımdır. Çünki ərəb əlifbasına ehtiyac göstərmədən əvvəl türklərin özlərinə məxsus əlifbaları olmuşdur. Fəqət türk tarixi tarixlərin ən məchulu olduğundan bu gün bu əlifba haqqında məlumatlı-kafiyyə vermək imkan xaricindədir. Əslən türklərin ibtidaidəki halları haqqında məlumat əxz etmək müşkül bir işdir. Bu xüsuslarda az-çox məlumat ancaq Çin tarixlərindən əxz edilə bilər. Çünki, türklərin işləri əvvəlcə çinlilərlə olmuşdur. Bugün asari-qədiməsindən bir çoxunu itirmiş olan türklərin Çin müvərrixləri Miladi-İsadan çox əvvəl yazıları olduğunu xəbər verirlər. Əz cümle Nəcib Asim bəy əfəndinin rəvayətinə nəzərən Miladdan təqribən 192 il əvvəl Çin müvərrixləri "Tink-Li-Qu-Tu-Taz-Ju" ünvanı haiz olan "Mə-Tə"^x adlı bir türk hökmdarının Çin imperatorluğu "Qay-He"-yə — namə göndərdiyini yazırlar. Yene bu müvərrixlər Miladdan 174 il əvvəl "Lauşang" adlı bir "Tanju"-nun müxabirəti-siyasiyyəsində işlətdiyi əlifbayı da zəbt edirlər. Bu müxabirələrin Çin

^x "Mə-Tə" pak böylə təfsir oluna bilər: "Tanrı", "Qu tu", "Tancu"; bunlardan "Tanrı" məlum; "Qut" səadət, bəreket deməkdir. Bunların ən çetini "Tancu"dur — Hü-lakunun on birinci oğlunun adı Tancu olduğuna baxılırsa, kəlmənin ta o zaman mənası bilinmədiyinə hökm edilə bilər. Fəqət bizcə bunun "ak-tank" kökünə rəbti mümkün görülür. Binaən əleyh, "Tanju-Tancu" tanınmış, mətbu demək ola bilər. Yəxud çinlilərə təqlidən "səməvi" mənasına da gele bilər. (T.I.N.Ə.) — M.Ə.

dilində olmaq ehtimalı da xatirlərə gələ bilər. Fəqət yenə o müərrixlərin türk hərfəri haqqında verdikləri məlumat o ehtimalı puç eylər. Məsələn, Çin müərrixlərindən "Ma-Tuan-Lin" tatar qövlərinin ən köhnə yazıları taxta səhəflər üzərində çətdiklərdən ibarət olduğunu qeyd ediyor. Bu müəllif bizə tatarların əslən hərf işlətmədiklərini də xəbər veriyor.

Bu tənəqüsü də Nəcib Asimbəy əfəndi bu surətlə həll ediyor: Çin müvərrixi "bir tərəfdən tatarların taxta üstünə çətdiklərini söylüyör. O biri tərəfdən də hərf işlətmədiklərini xəbər veriyor. Bu, islavların almanlara "nəmətəs", yəni dilsiz, öz dillərini anlamaz-demələrinə bənzər. Almanlar bəlkə islavlardan ziyadə dillidir. Fəqət o dil islavlara bir şey anlatmadığı üçün onlara görə dilsizdirlər. Tatar və türklərin də hərfisiz oluşları Çin hərfələrini əsla işlətmədiklərindəndir" "Tokiva"lərin, yəni türklərin haman taxta üstündəki çətdiklərindən ibarət olan hərfəri işlətdiklərini yenə bu Çin müərrixi zikr ediyor. Bu xəbərlər ən əski Hun hökmdarlarından, yəni miladdan 90 sənə əvvəlindən altıncı əsr miladidə meydana çıxan türklərə qədər uzun bir zamana aiddir. İştə miladin 732-735 sənələrinə aid olan Orxon abidələrindəki, yazılar o çinli müərrixin xəbər verdiyi əlifbanın əsirlərcə sonra aldığı şəkili-təkamülün gözəl bir nümunəsidir ki, bu xüsusda Nəcib Asimbəyin "pək əski türk yazısı" nam əsəri-alımanəsində məlumatı-lazıması verilməkdədir. Məzkur "Orxon" kitabəsi bu gün fransızca, rusca və almançaya tərcümə edilmişdir. Şəmsəddin Samibəy mərhum tərəfindən türkcəyə də döndərilmişdir.

Bu hesaba görə türk dili ləəqəll miladdan 190 il əvvəl yazılmağa başlanmış və bu gün ancaq 732 tarixi miladisində həkk olunan kitabə türkcənin ən köhnə bir nümunəsini təşkil etməkdə bulunmuşdur.

Münasibəti gəlmişkən böylə mühüm olan məsələdə türkşünas Fazil Asimbəy əfəndidən bir az daha əxzi-məlumat edəlim, faydası çoxdur:

Juen-Juen tatarlarının rəisi olan "Tulun"un 304-də taxta üzərinə yazı ilə "caq" və "cə" ilə sadə bir yazı ixtira etdiyini də bizə tarix xəbər veriyor. Bu zat olsa-olsa daha əvvəl başqa uluslarda (tayfalar) işlənilən yazını bir az daha islah etmiş olacaq. Necə ki, "Kültiqin abidəsi"ndə işlənilən hərfərin ədədi 30-u keçmiş, yəni tamam dilin ehtiyacına müvafiqətlə ikmal edilmişdir.

Bu türk yazısının əsası "arami" olduğu görülüyor isə də zaman-zaman bəzi əlavələrlə millətin ehtiyacına yarayacaq bir surətdə islah edilərək, tərəqqisinə çalışılmış və müvəffəq olunmuşdur.

Türk imperatorluğuna xələf olan uyğurlar isə nəsturi keşişlərdən siryani hərfələrini öyrənib öz dillərinə uyduzmuşlardır. Şəkilcə olan zərafəti İran şairlərinin zülfü-yarə bənzətmələrinə layıq görülən uyğur xətti, türkcə üçün kaf isə də ərəbi və farsı ilə qarışıq bir dil üçün mükəmməl bir əlifba deyildir. Ancaq böyük bir millətin yeganə vasitəyi-təhriri olmaq cəhətilə şəklinə zərafət verilmiş, bəzi əlavələrlə ikmalına çalışılmışdır. Çingizin yasası, Teymurun tüzük və yerliqləri tamamilən bu hərfələrlə yazılmış, fəqət moğollar bəzi təbəddülat icrasilə "pas-pa" nami və-rərək, özlərinə mal etmişlərdir. Hətta Teymurləng zamanında ərəb hərfələrinə dəxi uyğur şəkli verilərək, xətti-davanı meydana gəlmişdir.

Məqələmiz uzandı. Əlimizdəki ərəb əlifbasının nə kimi hallar keçirdiyi haqqında da ikinci bir məqələmizdə bəhs edərək.

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" N486,

20 oktyabr 1913

TƏNQİD VƏ TƏQRİZ

"Gülüstan"ın tərcüməsi

"Tənqide ehtiyac var" ünvanlı məqələmizin zımnında mühərrirlərimizin əvlərinə məğrurən bir küstaxlıqda bulunmuş və bundan sonra nəşr olunan milli əsərlər haqqında bəzi mütaliələr yazacağımızı vəd etmişdik. Möhtərəm qələm arkadaşlarımızdan Kazım oğlu ilə Valizadə Məhəmmədəli əfəndilərin bu vədimiz haqqındakı itizərlərini ələ-nən-izhar buyurduqları həm vəzifəmizi bizə xatırlatdı, həm də cəsəretimiz artırdı. Hüsn-təvəccöhlərinə qarşı məmnunuz.

Fəqət, hankisindən başlayalım? Etiraf etmək məcburiyyətindəyəm ki, hələ əsəri münəşirənin mütaliəsilə məşğul olduğumuzdan ümumi bir mütaliə yürütmək sədədinə gəlməyəcəyiz. İmdilik ayrı-ayrı nəşrlərdən bəhs edəcəyiz. Zənn edirik ki, bu müvafiqdir də.

İştə "Bustan" ədəbiyyatımıza giriyor. Bismillahir-rəhmanır-rəhim. Gülünlük etmək qəsdilə "Gülüstan"da duruyoruz.

Bu, Şərq əxlaqiyununun böyükələrindən Şeyx Sədi əleyhirrəhmənin hər kəsə birer yarpağını tövsiyə edən "Gülüstan"dır.

**"Be çe kar ayadət zə qol təbəqi!
Əz gülüstane — mən beber vərəqi!"**

— tövsiyəsini kürreyi-ərzlin mütəməddin millətləri qulaqlarına almış və İran ədəbiyyatının həqiqətən bir gülizari olan "Gülüstan"ı öz dilləri-

nə tərcümə etmişlər, çünki, onda:

**"Bəni-adəm əzayə yekdigərənd,
Ke dəfərinəş ziyək gövhərənd.
Çü üzvi bedərd avarəd ruzigar,
Digər üzvhara nəmanəd qərar.
To kəz möhnəti-digəran biqəmi
Nə şeyad ke namət nəhənd adəmi".**

— kimi aləmşümül həqiqətlər və milliyyət hüdudunun fəvqünə çıxan ülvə hikmətlər görmüşlərdir.

Bittəb ingiliscəyə, fransızcaya, almancaya, ruscaya və sair dillərə tərcümə olunan bu əsərin türkcəyə, azərbaycancaya dəxi bir tərcüməsi lazım idi. Hətta bu yoxsulluq bir dərəcəyə qədər bəlkə böyük nöqsan idi də. Fəqət bu gün maddədən bu yoxsulluqdan qurtarmış ki-miyik. Çünki Rahil əfəndi "Gülüstən"-i türkcəyə tərcümə buyurmuşlardır. Fəqət mənəyə bu yoxsulluq yenə qayıdır. Çünki, Rahil əfəndinin türkcəyə döndərdiyi "Gülüstən" ilə Sədinin "Gülüstən"-i arasında yerdən-göyə qədər fərq vardır.

İşlə Rahilin "Gülüstən"-i qabağımdadır. Diqqət ediniz ki, Rahilin "Gülüstən"-i deyirəm. Həqiqətən bu "Gülüstən" ancaq Rahilindir. Sədinin ondan xəbəri yoxdur. Çünki adını tərcümə qoyduğu kitaba Rahil cənabları sırf özünəməxsus olan bir çox haşiyə və təfsirlər də əlavə eləmişlərdir ki, bununla həm "Gülüstən" bəkarətindən düşmüş, həm də əsər mübtəzil bir şəkildə almışdır.

**"Əsbi-lağər miyan bekar ayəd
Ruzi-meydan nə kave-pərvari"**

- beytini mütercim böylə tərcümə ediyor:

"Ariq incəbəl at dava günündə işə gəlir, nəinki yoğun öküz. Yəni hər mənəm deyən özlərini rüsayi-millət hesab edənlər, millət yolunda baş və candan keçməz".

Halbuki, farsı bilənlərcə məlumdur ki, bu beytin mənası ancaq bu ola bilər:

"Mühəribə günündə kök öküz deyil, ariq at işə yarar". Burada "yəni"-dən sonra gələn cümlələrin hamısı hədədir və bilkülliyə zaidir. "Yəni" — dən əvvəl gələn cümlə hər nə qədər, məsələn, Sədinin beytinin tərcüməsinə bənzəsə də türkcə bir tərkib olmaqdan uzaqdır ki, bu xüsusda zeylən bəhs edəcəyiz.

Rahilin tərcüməsinə bir nümunə daha zikr edək:

**Sədi:
Hərdəm əz ömr mirəvəd nəfəsi,
Çün nəgəh mikonəm nəmand bəsi".**

Rahilin tərcüməsi:

"Əfsus olsun! Ömr tamamə yetib, ömrümdən baxıram çox bir zad qalmıyıbdır ki, milləti-islamın tərəqqi və təalisində möhtac olanlara bəqədri-kifayət müavinət edəydim".

**Sədi:
Ey ke, pəncəh rəftu dəfə xabi?
Məgər in pəncə ruzə dəryabi?**

Rahilin tərcüməsi:

"Ey xabi — qəflətdə qalan millət pərəstarları!
Ömrünün əlli ili keçib hənuz qəflətdən bidar olmayıbsan. Məgər bu beş gündə tapasan".

Bu iki beytin mətninə yaxın tərcüməsi:

Nəfəs an bə an getməkdə,
baxıyoram ki, ömrədən çox az qalmışdır.

Ey yaşı əlliyə çatıb da özü yuxuda olan, bəlkə bu beş gündə bir şey edə biləsən.

Cocuqluqdan bizə Sədinin oxudurlar idi. O zaman əşidirdik ki, Sədinin yeddisində oxuyan ancaq yetmişində anlar. Yəqin Rahil əfəndi yetmiş yaşına çatmamış. Bu, tərcüməsindən anlaşılır. Sədi "Ey ke, pəncəh rəft u dəfə xabi?" deməklə özünə xitab ediyor. Hətta Sədinin tərcüməyi-halını yazanlar "Gülüstən"-i yazarkən Şeyxin əlli yaşında olduğunu bu beytindən istidlal edərlər.

Rahil nədənsə bunu xoşlamıyır "Xabi qəflətdə qalan millətpərəstlər"-i yaxalıyor. Fəqət, mütercim əfəndi Sədinin anlamaq qalsın, çünki, ona hələ vaxt var, heç olmasa yazdığı cümlə və tərkiblərin türkcə olmasına diqqət edəydi. Məttəəssüf bu da yoxdur. Məsəl üçün aləq bu cümlənin özünü: "Ey xabi-qəflətdə qalan millətpərəstarları"-deyə bir cümlə xitab olunur. Fəqət sonra: "Ömrümdən əlli il keçib" — deyə müfrəd surətdə bəyani-zəmir edilir. Bu kimi səhv və xəta tikanları Rahilin kitabında o qədər boldur ki, artıq ona "Gülüstən" deyil, "xaristan" deyilsə səzadır.

Ümumi bir tələqqiyə görə tərcümə təlifindən asan görülür. Halbuki, bu heç də, böylə deyildir. Tərcümə, amma həqiqi bir tərcümə, təlifdən və təsnifdən daha müşküldür. Çünki, təlifdə fikir və mənalara yazanın

dır. Onları istədiyi qəlibə tökə bilər və zəhni ancaq mərami ifadə edəcək ləfzləri aramaqla məşğuldur. Halbuki, tərcümədə zəhn iki şeylə məşğul olmaq məcburiyyətindədir. Bir ifadənin tərkib və tərdifi, bir də tərcümə olunan əsərin mənasının bəkarətini mühafizə. Ancaq bu iki nöqtədə müvəffəq olan mütərcimlərdir ki, gözəl tərcümə edə bilərlər.

Hər bir mütərcimin hiss edə biləcəyi sınıanmış bir məsələdir ki, nə qədər məharətli olursa-olsun, tərcümə əslin təsirindən azadə ola bilməz. Məsələn, ruscadan bir əsər tərcümə edəcək olsanız, mümkün deyil rusca üsuli-inşa və tərz-i-təhririnin tərcümənizdə bir təsiri görülməsin. Bu təsirdən xilas olmaq üçün diqqətli mütərcimlər əsəri bir kərə yazdıqdan sonra buraxırlar. Bir-iki ay sonra onu ələ alıb təkrar istinsax edirlər. Təbii ki, tərcümə olunan lisanın gələn yabançı təsirlər tamamilə qovulsun.

Bu nöqteyi-nəzərdən Rahilin tərcüməsi hər bir tənqidin təhtindədir. Burada türk və Azərbaycan dilindən bir əsər belə yoxdur. Sədini türkcəyə tərcümə edə bilmək üçün hər halda türkcə də iqtidar sahibi olmaq lazımdır. Halbuki, türkcə qaidələrinə müvafiq Rahilin bir cümləsi tapılmaz-dersək, çox da iğraq etmiş olmaıq.

**"Vəqte-zərurət çu nəmanəd giriz
Dəst begirəd səri şəmşiri-tizin"**

tərcüməsində Rahil yazıyor ki,

**"Zərurət vaxtında qaçmağa macal olmasa,
Kəskin qılınıc əlinə alır".**

Qılınıc əlinə kim alır? Cümlənin faili məlum deyildir. Xəbər var, fəqət mübtədə məfquddur. Bu qəlet isə həm türkcə, həm də farsı bilməməkdən nəşət ediyər. Çünki, Sədi "dəstbegirəd səri-şəmşiri-tiz" — diyor, burada "dəst" faildir, beytin tərcüməsi də böylə olmalıdır.

**"Bizzərurə qaçmaq yeri olmayınca
Əl kəskin qılınıcın qəbzəsinə yapışar".**

Burada cümlə tamamdır. Çünki, kəskin qılınıc yapışanın kim olduğu məlumdur.

"Bayraqla pərdə" mənzuməsinin tərcüməsinə Rahil böylə başlayır: "Eşit bu hekayəti Bağdad şəhərində pərdənin rayət ilə ixtilafından" — bu cümlə də türkcə deyildir. Xülasə, bu tərcümədə naqisləri deyil, dürlürləri saymaq bəlkə qabil olur.

Rahil istəmiş ki, "Gülüstən"dakı, səlasəti və Sədinin cümlələrində ki ahəngi türkcədə də mühafizə etsin. Bunun üçün də bəzi yerdə Sədini təhtəlləfz tərcümə etməyə çalışmış, hətta orada ki, səc və qafiyələri də qismən saxlamaq istəmişdir. Yalnız bundan qəflət etmişdir ki, bir dilin özünə məxsus bir ruh və ahəngi vardır. Və onu başqa bir dilə nəql edincə ahəngsizliyin ən gülünc bir nümunəsi vücuda gəlir.

Bundan oylə anlaşılməsin ki, biz tamamilə başqa dillərdə mövcud olan ədəbi gözəl qaidələrin və məqbul tərz-i-təfəkkür və ifadələrin dillimizə qəbul olunması əleyhindəyiz. Həşə, bu lazımdır. Fəqət, bunlar bizim dilimizə daxil olunca, lisanın ahəngi-ümümlisini pozmamalıdır.

Onlara bir rəngi-millilə verilmək məcburidir. Yoxsa bir anarşi hasıl olar, bir zövqsüzlük meydana gələr.

Cənab mütərcim yalnız tərcümə ilə qalmamışlar. "Gülüstən"-i növen şərh və təfsir sədədində də olmuşlardır. Bu şərhə dəxi müqəddimələrində yazdığı vachlə mütərcimi bir müəllimin "çənd dərviş dər səri ma xoftə budənd" cümləsinin "neçə dərviş bizim başımızda yatmışdılar" — deyə tərcümə etməsi vadar eləmiş imiş. Fəqət:

**"Qursi-xorşid dər sıyahlı rəft
Yunis əndər dəhan-i mahl rəft"**

beytini ... "oğrular yuxuya getdilər, necə ki, Yunis baliğın qamına getdi" — kimi rabitəsiz tərcümə və şərhərlə təfrid edən bir mütərcim böylə bir mətləbi necə təxətti edə bilər, anlıya bilməyörüz.

Rahil indi bizə başqa tərcümələr də vədə ediyörler. Həzrət Əli əleyhissələmin "Nəhcül-bəlağə"^xsini də tərcümə ediyörarmış. Ədəbiyyat naminə rica edərdik ki, tərcümə elədikləri zaman türkcə qaidələrinə ziyadəcə əhəmiyyət versinlər, təbii ki o bəlağət və hikmətin bir nümuneyi-alıyül-ali olan böyük əsər ərəb qarelərinə verdiyi zövqü türk qareinlərə də verə bilsin. Bir kəlmə, "Gülüstən"-in tərcüməsi kimi olmasın...

**M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" N497,
5 noyabr 1913**

məxətti - adlayıb keçmək

^x "Nəhcül-bəlağə" — "Aydın danışığın yolu" — Həzrət Əlinin məşhur əsəridir.

Ananın ehtizazi-şəfqətini,
Cocuğun ibtisami-ismətini,
Təzə bir aşıqın məhəbbətini,
Bu gözəllikləri, bu əşəri,
Toplasam hüsnünə nəzir olamaz!

Odlu bir şairin nəsidəsini,
Saf bir möminin əqidəsini,
Hüsnün ən parlaq əfəridəsini,
Bu ləfəzləri, bu ənvəri
Toplasam şəninə nəzir olamaz!

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" N501,
10 noyabr 1913

TƏNQİD VƏ TƏQRİZ

Bu məsələ ələmi-islamda həlli lazım olan mühüm məsələlərdən biridir. Bizdəki məsələlərin "ümümüməsaili" budur deyilsə iğraq olunmaz zənnindəyiz. Müxtəlif şərait altında başlayıb da ümumi bir ətələt mərzəi ilə xəstə olan müsəlmanların müştərek illətlərindən birisi də budur.

Cayı-təşəkkürdür ki, bir zaman təsəvvürü belə qabil olmayan bu məsələ bu gün az-çox müzakirə edilməyə başladı. Mətbuatda bu məsələ haqqında yazılan məqalələr gündən-günə çoxlaşıyor. Bundan 12 il əvvəl şayani-əhtiram bir cəsarəti-mədəniyyə ilə meydanı-mübarizəyə atılan misirli Qasımbəy Əminin piruləri indi bollaşıyor. Mərhum Qasımbəy Əmin "Təhrirül-mərə"silə barmağını ən yaralı bir nöqtəyə qoymuş və arvadların azad olmasını müvafiq görməyənlərin hücum və etirazlarına müqabil yazdığı: "Əlmər"ə — əl cədidə"silə də fikrinin salim və sağlam olduğunu tamamilə isbat etmişdi.

ehtizaz - əsmə, titrəyiş
ibtisam - təbəssüm

ənvər - nurlar, işıqlar

Misirli müddəilümünün əsarətə məhkum olan müsəlman arvadlarının haqlarını müdafiə əmrində göstərdiyi mədəni qəhrəmanlıq səmiyyətlə görülən hər bir iqdām kimi nəticəsiz qalmadı. O gündən etibarən ələmi-islamda arvadların lehinə olmaq üzrə fikri bir cərəyan oyandı. Mətbuat bu məsələdən arabir bəhsə girişdi.

Artıq islam dünyası özünü nuri-mədəniyyətdən məhrum saxlamaq istəyən siniflərin müqavimətinə rəğmən qapılarını elm və mərifətə açıyor. Nur mənfəzləri artıqca işıq, rütubi və qaranlıq ailə həyatına da nüfuz ediyordu. Çox çəkmədi o yanda biri də təəssüs — edən islam qəzetələri Qasımbəy Əmin qədər olmasa da bir az ehtiyatlıca, məsələyə yanaşdılar. Misir mütəəqib məsələyə Rusiya islamı və Qafqasiya türk mətbuatı iştirak elədi. Türkiyə və İranda isə hökmfərma alan istibdaddan naşi bu kimi məsələlər bittəb heç bir vəchlə nüfuz edə bilməzdi. Qafqasiyada bu məsələni Qasımbəy Əmin qədər mətinə və alimənə olmasa da ondan daha cəsurənə bir surətdə "Şərqi-rus" sahibi Məhəmmədəğa Şaxtaxtinski ki təhlil və tərvicə qalxdı. Məhəmmədəğanı o zaman hər tərəfdən daşladılar. Əleyhinə gurultulu yayğıralar çıxardılar, söydülər, təkdir etdilər. Fəqət bütün bu söyüşlər və bütün bu təkdirlər "Molla Nəsrəddin" əmi zamanında artıq tamamilə təsirdən xali olduğunu meydana qoydu.

Mütəəssibinin sovləti sınımış, qəleyi-hürriyyət qazanılmışdı.

Bunun səmərəsi olaraq mətbuatımızın əksər məqalələrini "arvad məsələsi" işğal ediyor. Və bu məsələ, bu gün mühərririn və mütəfəkkirin üçün bir dərəcəyədək, hətta bir moda təşkil ediyor.

Modaya tabe olaraq yazılan əsar miyanında arvad məsələsinin həllinə həqiqətən kömək edəcək səmimi əsar da bəzən nəzər təqdire — çox şükürlər olsun ki, dəyməkdədir. Bu cümlədən olaraq **cavan mühərrirlərimizdən və ümidi-istiqlalımız olan tələbələrimizdən Yusifbəy Vəzirovun "Arvadlarımızın halı" ünvanı ilə nəşr etmiş olduğu risalədir.**

"Arvadlarımızın halı" əsasən Kiyevdə məkatibi-aliyyə türk qız və oğlan tələbələrinə oxunmuş bir xütbədir. Bu xütbənin məqsədi Azərbaycan arvadının nə kimi səfil bir həyat keçirdiyini təsvir etmək və onun gerek ailədə, gerek ata, gerek ər evində, gerek nəzəri-xalqda və gerek hüquqi-ictimaiyyətdə nə kimi alçaq dərəcəyə malik olub da hər bir insanlı hüquqdan məhrum olduğunu isbat etməkdir.

ümümüməsail - ən mühüm məsələ
iğraq - mübaliğə
cay - yer
"Təhrirül-mərə" - qadın azadlığı
əlmərə-əl cədidə - yeni qadın
müddəilümümi - prokuror

mənfəz - kanal
rütubi - rütbeli
təəssüs - təşəkkül tapma
sovlət - şiddət, qızgın
xudkam - şıltaq
qəsavəti-qəlb - rəhmsiz ürək

Bəzi xudkam kişiler vardır ki, onlara müsəlman arvadlarının məzlumluqlarından bəhs olunduğu zaman bunlar bu məzlumiyyətin mövcud olduğunu belə inkar edirlər... Bu kimi münkirələr üçün bittəb qəsavəti-qəlb gətirməyənləri üçün Yusif bəyin xütbəsinə gözəl bir dəlildir.

Burada müəllif arvadlarımızın ictimaiyyətdən bir ticarət malı qədər əhəmiyyətsiz olduqlarını el ədəbiyyatı və el adatı üzərinə istinad edərək iddia ediyor. İddiasının isbatında da əcz göstərmir. Arvadlarımızın oxuduqları bayatları, köylülərimizin, yaxud küçələrimizdən oxuya-oxuya ötüşən avam sinfimizin ağzından eşitdiyimiz və bir növ əhəmiyyət vermədiyimiz "adi" mahnılar və ziruhin nəfiz nəzərinin həqiqət göstərən işraqatı altında o qədər müəssirdirlər ki, daş ürəklilərə deyil, daşa belə təsir edirlər. Məsələn, mən ancaq bu hərəkətli və cavan müdəqqiqin kitabında oxuduqdan sonra məsələni çox kərə eşitdiyim:

"Çadramı yollar atdı
alınma millər batdı
Anamı biiman ölsün
Məni xırdaca satdı".

bayatısında bəxti, eşqi cavanlıq və bəkarəti başqalarının cahilənə hirs və şəhvetlərinə fəda olunan bir qızın keçirdiyi faciəyi-dəhşətnəkin əlim bir inikasını gördüm və qane oldum ki, bu sadə el sözünün möhtəvi olduğu təsviri-faciədari müqtədir və həssas heç bir ədəb təsvir edəməz.

İştə mətləbin isbatı üçün "Arvadlarımızın halı" risaləsinin müəllifi bu kimi təbii, təbii olduğu qədər də kəskin dəlillərdən istifadə etmişdir.

Yusif bəyin başqa asarını hələ oxumaqdayam. Qələmində üslub və ifadəcə bəzi mübtədilik müşahidə olunur ki, təbii bir az səy və diqqətlə təkmil olunacağına şübhə yoxdur. Fəqət intixab elədiyi mövzuları və təsvirinə çalışdığı əlvahi-həyat və göstərməsi, lazım olan nöqsanlarımızı göstərməkdəki asar müvəffəqiyyəti şayani-ümid və təbrikdir.

Yusifbəy arvadlarımızın halına həqiqi və səmimi bir surətdə yanıyor və bu yanqılı qəlb ilə yoldaşlarına xitab etdiyi mezkur risaləsində bu surətlə xətmli məqal ediyor:

"Camaatımızın cəhalətdə qalmağına baxıb "ah" çəkincə, yaxşı deyilmi onun səbəbini axtarıb mübarizə edək. Bu səbəb əlbəttə arvad məsələsi ilə mərbutdur. Bu məsələ arvadlarımızın mənfəətinə həll olunsaydı millətimizin qabağa getməyinə şəkk olmayacaq. Pəs hər kəs öz millətini sevir,

hirs - tamah
ziruhin nəfiz - canlı tə'sir

möhtəvi - əhatə edən
əlvah - lövhələr

onun gələcəyinin parlaqlığını arzu ediyor — arvadların tərbiyə və təliminə çalışmalıdır. Onların hüququnu qaytarıb, sərbəstliyini qaytarıb, əlq və zəkasına meydan verməlidir".

Ləbbeyk!..

İştə müəllifi-möhtərəmin yuxarıdakı nidasına vicdanlı bir cavab!

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" N504,

13 noyabr 1913

QARDAŞIM, ARKADAŞIM

*Qardaşım, arkadaşım, yorğun zavallı qardaşım,
— Kim olursan ol da, ancaq ruhunu yəs almasın.
Hökmrən olsun, burax bidad, vəhşət, zülmü çövr,
Göz yaşlla yayxanan ərzi təmamen qaplasın.
Nur məstur olsa da təhqir olunsay gər əməl,
Hər tərəfdən yer üzündə nəhrlərlə axsa qan,
Sən inan, bir gün gələr məqfur olar divl-ənud,
Ovd edər dünyaya sevgi, həm olar ədl hökmrən!*

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" N505,

14 noyabr 1913

OXŞAMA

Məhərrəm münasibətilə

Ağlamaq ayı gəldi. Bu mənə ovraqı-pərişanım arasında fəvqdəki, ünvan təhtində yazılıb buraxılmış olan məqaləmdən bir qismini nəşrə münasib bir zaman kimi göründü. Hər kəs ağlayır, məndə oxşama və ağlamadan bəhs edərsəm, münasibətsiz olmaz — deyə düşündüm.

* * *

Ağlamaq adətini deyildir. Çox güləyən deyilsəm də ağlağanlığım da yox kimidir. Bir ifadəyi-cəbriyyə ilə anlatmaq lazım gəlsə, zənn edirəm ki, yenə gülüşüm zaidli çıxar. Hətta uşaqlığıma xatırlayanlar belə mənim sakit və samit bir bala olduğumu söyləyirlər. Bala uşaqların istediklərini almaq üçün yeganə silahları olan gilyədən mən çox az istifadə etmişəm.

Yadımdadır. Məscidə çox gedərdim. Namaz mənə şəran vacib olmadığı zamanlar belə bir çox qəza namazları keçən saqqallıların eləmədiyi ibadətlərin icrasına həvəsli idim. Ramazan gecələrində məscidə gedər, sübh açılana kimi namaz qıldırıdım — gecə namazı. Ən çox həzz aldığıım yer məscid idi. Bir zamanlar məktəbə, sonra mətbəyə nə kim bir həvəslə gediyor idimsə, o vaxt məscidə də öylə bir həvəslə gediyordum. Məsciddə qazanılacaq savabların hamısına məzhər olmaq da müntəhayi-amalım idi.

Fəqət bütün bu iştiağıım və bütün bu təmayüllərimlə bərabər şiə məscidinin ən böyük fəzilətini və ən böyük savabını təşkil edən ağlamaqdan məhrum idim. Rövzəxan meydani-Kərbəlanı, oradakı fəciələrə təsvir ediyordum. Məzlumlar şahının qanlı bədənini Ərəbistanın qızmış qumları üzərinə səriyor, üzüyünə qəsd edən saribənə barmağını kəsdiriyor, Həzrət Abbasın qollarını qələm etdiriyor, Əliəşğər, o balaca südəmə balanı babasının qolları üstündə təşnələb oxlatdırıyor, əhli-beyt xeymələrini oda yandırıyor, Zeynəb əleyhissalamə ürək yandırıcı növhələr oxutduruyordu. Xülasə, ağlatmaq sənətinin nə kimi artistliklərə və ya varsa, hamısını icra eyliyor, müvəffəq də oluyor. Bir tufani-giryədir qopuyor. Məscidin günbədləri günbulduyor, tağlar çatlamağa gəliyor. Xalq hay-hay ilə ağlıyor, alınlarına döyüyor. İçlərində gəş olanlar, səsləri qısılanlar, sinəçək olanlara baxmayaraq müvəffəqiyyətlə sərməst oldan sənətkar təsiri daha da artırmaq istiyor: "ağla, ağla, öylə ağla ki, Kərbəlada ağam eşitsin" — deyə xalqın canına qıymış kimi növhəsinə daha da kədərəngiz bir ruh veriyor, təsviratını olduqca müzlimləndiriyordu. Fəqət bütün vücudumla ağlamaq və cənnəti bükəmlə almaq istiyordum — heç bir qismilə məqsədime nail ola bilmiyor, sanki, gözlərim muncuqdandır kimi bir qətrə yaş lütf edərək hədəqəsini nəminək etmiyordu. Bütün təmayülati-dindaranamə rəğmənlə gözlerimin susuzluğu mənə "təbaka" ilə iktifa etmək məcburiyyətində bulundururdu. Bu məcburiyyət o zaman ki, tələqqiyatımcı çox əlim idi.

Yalnız rövzə və yaxud növhə məclislərindən ibarət olan söz aktyorluğu deyil, ağlatmaq üçün icra olunan məhərrəm nümayişləri də mənəli ağlada bilmiyordum. Nə xəncər vuranların ağ kəfənlərinin qırmızı qanlar ilə boyanmaları, nə taxtalar üzərində başı kəsilmiş cənəzə təşbihatı, nə də qolları zəncirli əsirilər, nə də kürəkləri dalağa dönmüş zəncir vuranlar, nə də bədənlərinə oxlar, qıfıllar, xəncər və nizələr keçirən "ələmdarlar", heç bir şeyi, mütləqə heç bir şeyi mənəli ağladamaz idi.

zaid - lazımsız
giryə - ağlama
iştiyaq - arzuetmə
təşnə - susamış

beyt - ev
hədəqə - göz orbiti
buka - ağlama
təbaka - yalandan ağlama

Bəzən bu daş qəlbiliyimə həttə acığıım tutuyor. Özümdən ikrah da ediyordum. Fəqət, nə eləməli gözümdə yaşım yox!..

Bəli, bir möminin həyatı ancaq göz yaşı ilə inciləşir. Mən də bir mömin olmaq fikrində idim. Ancaq həyatı imanımın incisiz olacağına mütləssif idim. Bu mənə o vaxt bəlkə də izhar etmədiyim bir vicdan təzyiqi altında bulunduruyordu.

Fəqət sonra ağlar vaxtlarım oldu. Nadir olsa da ağladım. Və zənn edirəm ki, çox səmimi olaraq ağladım. İnsanın darğınlığında, müsibət və matəmlərində yeganə müdari-təsəllisi olan acı giryələrə nail oldum. Yalnız dini bir təsir deyil, bəşəri bir təsirlə ağladım. O vaxt ağlamaqda bir mükafat olduğunu ümid ediyor, ağlamaq istiyordum, fəqət ağlaya bilmiyordum. İndi ağlamağıımın heç bir bahası olmadığını biliyordum, fəqət biləixtiyar ağlıyordum. Mənə öylə təbii bir ağlamağı ilk dəfə arvad novhələri bəxş etdi.

Babam ölmüşdü, həyətimizdə arvadların oxşaması ucalmışdı. Bu oxşama mərsiyəxanlardan qüvvətli çıxdı. Hay-hay ilə ağladım və özümdən getdim. Ondən sonra arvadların giryəsinə qarşı özümdə da-ima bir zəf hiss eləmişəm. Heç bir arvadı ağlar görəmə. Haman ona rəfiq giryə ollam.

Zaman və məkan müsəid olsaydı bəqiyyəsi yazılıb məqalə tamam olardı. Diqqət olunursa bu da ağlanı haldır.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" N509,
19 noyabr 1913

Təqlid və təariz

"BUSTAN"

Zavallı Sədinin görəcək günləri varmış. "Bustan" da türkcəyə tərcümə edilmiş, bunu yaxınlarda duydum. Dostlardan birisi bir nüsxəsini mənə verdi, buna da bir bax dedi. İlk baxışında etiraf edirəm ki, Rahilin "Gülüstən"ından yaxşıraq nəzərə gəldi. Bu Rahildən yaxşıdır — dedim. Fəqət Rahildən yaxşı olmaq bir fəzilət deyildir. Çünki, Rahilin tərcüməsi yaramazlığın ən dun bir nümunəsidir. Ondən yaxşı olmağıın nə demək olduğu bittəb möhtaci-lzah deyildir.

"Bustan" türkcəyə "Gülüstən" kimi şərh və tərcümə deyil, doğru-

dun - aşığı, zəif

dən-doğruya tərcümə edilmişdir. Həm də nəzmen tərcümə. Demək ki, mühüm bir əsəri — ədəbi meydana gəlmişdir. Əsəri bərabər biltəb mühüm bir müəssirli ədəb dexti vücudə gəlmiş. Şirazlı filosofun əsərlərini Bakılı bir şair türkcəyə nəzmen tərcümə etmiş. Sədinə nəzmen tərcümə edə bilmək üçün heç olmazsa Sədinin yarısı qədər şair olmalıdır. Bəylə bir şairi yetildirdiyi üçün Bakı şayanı-təbrikdir — deyə ilk dəfə bəylə düşündüm.

"Bustan"ın türkçesini tədqiqdən sonra da bu xoş düşüncə baqlı qaldımı? Bu başqa bəhs.

Bir dəfə "Bustan"ın həcminə baxdım. Bunun farsı "Bustan"dan az olduğuna qane oldum. Dedim ki, bəlkə cənab müərcim ilcəz və ixtisari-kələmda Şeyxi keçmiş, onun iki beytdə sığışdırıa bildiyi mənalari, bu iki mısradə yerləşdirmişdir. Təxmini bir hesab nəticəsində ixtisari-nın bundan daha ziyadə çıxdığı anlaşıldı. Çünki, əsil "Bustan" təqribən 9.176 beytdən ibarətdir. Tərcüməsi isə ancaq 1.464 beyt təşkil ediyor ki, təqribən əsildən altı kərə müxtəsər oluyor. Demək müərcimin ilcəzı o dərəcəyə yetilmiş ki, Şeyx Sədinin altı mısradə ifadə edə bildiyi mənanı ancaq bir mısradə söyləmişdir. Tərcümənin badi-şübhə olan bu "müxtəsər müfidliyini" biltəb sinamaq lazım gəliyordu. Tərcüməni açdıq başdan oxumağa başladıq:

**"Benami xüdəvəndi-balavə pəst,
Qələm algılan Seyyidə, sən bədest"**

Bu "Bustan"ın başına oxşamıyordu. "Bustan"ı açdıq, doğru imiş. Bəlkə bu müərcimin müqəddiməsidir, — deyə keçdik. İkinci fəsil bir "hekayət" gəliyor. Sonra "zəbərdestlər ilə rəftar etməyin hekayəti", bəde "Qızıl Arslan şahın bir mərə dənışmənd ilə hekayəti!". "Bustan"ın tərtibinə baxdıq. Heç oxşarı yox. Orada əvvəlcə dibaçə, sonra nəli-Rəsul, sonra səbəbi-nəzmi-kitab, sonra tarixi-kitab, sonra Mahmud padşah əyyami-Atabayı-əzəm və i.a.

Görürsünüz ki, əsil ilə tərcümə arasında yerdən-göyə qədər fərq var. Hələ tərcümənin başqa cihati-ədəbiyyə və mənaviyyəsi o yanda, -sürəti-xariciyyəsi belə "Bustan"dan çox uzaqdır. Görünüyor ki, müərcim Şeyxin "Bustan"a verdiyi tərtib və təfsilə heç də əhəmiyyət verməmiş, istədiyi fəsil tərcümə etmiş, istəmədiyini buraxmış və hekayə və təmsilləri istədiyi kimi düzmüşdür. Əlbəttə bir müərcimli bir əsiri-mə-lumi qlsmən tərcümə etməkdən kimə mən edə bilməz, ancaq bu qədər var ki, qlsmən tərcümə olunan əsərə qalan əsərin tərcüməsidir —

deyə ünvan vermək də kimsənin haqqı deyildir. Madam ki, tərcümə "Bustan"ın bəzi hekayə və fəsillərinin müərcimin səliqəsinə müvafiq bir tərtibdə yığılmış müntəxabatından ibarətdir, o, halda ona "Bustan"-dan müqtəbə muntəxabat" — deyə ism verməlidir. "Bustan"ın tərcüməsi demək doğru ola bilməz.

Bəhsimiz müərcimin icazını tədqiqdə idi. Onu tədqid edərkən vəqə olan iktisaf artıq o tədqiqə lüzum buraxmıyır. Çünki, tərcümənin nə üçün müxtəsər çıxdığı özlüyündən anlaşıdır. Sadəli tərcümə tamam deyildir, naqisdir. Məməfah heç olmazsa tərcümənin nə qədər naqis olduğunu təyin üçün olsa da müərcimin ilcəzini təhqiqə lüzum var. Məsələn, "Qızıl Arslan şahın bir mərə — dənışmənd ilə hekayəti" nə Sədi bəylə başliyor:

**"Qızıl Arslan qələyi — səxt daşt,
Ke kərdən baluvənd bər mifərəşt".**

Müərcim bunu bəylə tərcümə ediyor:

**"Rəvayətdə vardır qızıl Arslan
Öz əsridə olmuşdu çox hökmran
Var idi onun qələsi çox bökənd
San ol qələ əflakə atmış kəmənd".**

Bundan fikrimizin əksi çıxıyor. Anlaşıdır ki, müərcim Sədinin bir beytdə ifadə etdiyi mənanı yaman — yaxşı ancaq iki beytdə ifadə edə biliyor ki, bu sürətlə türki "Bustan" əsil "Bustan"dan, yuxarıdakı hesabə görə 6 dəfə deyil, 12 dəfə kiçikdir.

Mir Əbdulvahab Seyidzərgər cənablarının tərcümə buyurları və "mizanül-ədələt" ismi verdikləri "Bustan"ın maddi quruluşunu sürətlə tədqiq etdikdən sonra sair ədəbi cəhətlərinə dəxi bir az yanaşmaq lazımlı gəliyor. Bu xüsusa da məqəmlərin ikinci hissəsində...

2

Əbdulvahab cənabları hər nə qədər öz şərtlərinə hər bir şair kimi müfəxr olub.

**"Mezar içində döne xake gər dili-zarim
Nə xof edim ki, qalır yadigar əşarım"**

- desələr də, yadigar buraqdıqları əşərə bir nəzəri-tənqid ilə baxmaq məcburiyyətdəndir.

Bu məcburiyyətlə nəzəri-pişbinlərə alan Əbdülvahab cəvabları "Tərcümeyi-Bustane" yazmış olduqları mənsur dilaçədə "Bu kitab əgər başdan-ayağa kimi səhv və nısyan olsa da yenə hal-hazırda mütabiq və müvafiq olduğuna görə ümum qarelini və şairini-giramdan üzr istəyib rica ediyorum ki, bəndeyi-həqiri səhv bərəsində nəzəri-əltafaları ilə əfv buyursunlar" — deyir və:

**"Aparsa payı-mələx mur gər
zaillana
Hədiyyə xoş görünür
həzrət-Süleymana"-**

beylt məşhurini dəyişdirib böylə səqət bir şəkllə salıyır:

**"Payı-mələxi bizim Süleymana aparmaq
Gər eybdır, amma hünəridir murun".**

Bəlkə də başqa "qarelini-giram" ilə "şairini-giram" Seyyid Zərgərin xahişini qəbul edər də "başdan-ayağa səhv və nısyan" olan əsərlərdən dolayı onu məsul tutmaz və əfv edirlər. Bu səhv və nısyanını bilərək, meydanı-ədəbiyyata çıxmaq məsələsində yalnız "qarelin və şairin"ə qarşı bir küstaxlıq mövcud olsaydı, bəlkə mən də səmahiyyə hərəkət edər, nazımın "qüsurlarına göz örtərdim. Fəqət nəçərə ki, yalnız "qarelinə və şairinə" qarşı bir küstaxlıq deyil, arada Şərqi böyük filosofu Sadiyə qarşı da bir hörmətsizlik vardır.

Bu əfv olunmaz. Bu əfv olunursa ruhi — Sədi müəzzəb olur. Çünki farsı bilməyənlər bilməzlər ki, bu "səhv və nısyan"lar Seyyid Zərgərin yoxsa Sədinin. Binaen əleyh əgər "əl-üzru ində giraminnasi meqbul"^x müfəddinə rəğmən Əbdülvahab cəvablarını istida və istiracalarına rəğmən məfu görməzsəm, mənli məzur görsünlər. Çünki "əl-üzru ində giraminnasi meqbul".

Azərbaycan ədəbiyyatının taleyi-nasazındanmıdır, nədir ki, Sədinin tərcüməsinə tükədə kəmiqlidər olanlar, daha doğrusu bisavad-

lar qalxışıyirlər. Bu iqlidərsəzliyə bir nümunə olaraq Əbdülvahab cəvablarının "Bustan"a yazmış olduqları müqəddimədən ilk cümləsinə alırıq:

"Övladı — kürreyi-erzin elm nuri ilə, ələmi ziyalı və münəvvər etməyi, tərəqqiylə-təaliyə yetləşməyi, əzhər və hüveydə olmağı haiddə bunun əksinə biz millətlə-İslamlar isə keçmişdəki, tarixi, elmi, fənnu tərəqqi və təkamülü, cəhəllə fəneyə verməkdəyiz".

Bu cümlənin ifadə etmək istədiyi mənanı sadə və dop-dogru türk dilinə çevirdikdə istiracamız doğru isə bu çıxar:

"Övladı-başarın elm nuri ilə ələmi münəvvər elədiyi və bu sayədə tərəqqi və təaliyə yetişdiyi aşkar olduğu halda, biz millətlə-İslam keçmişdəki tarix, elm, fənn, tərəqqi və təkamülümüzü cəhəllə sayesində fəneyə verməkdəyiz".

Fəqət bu istirac oxumağa deyil, növenmə rəmi və üstürləbə möhtacdır.

Bu Zərgərin nəsl, gələk nəzmə:

Övvələndə-bağadən bir neçə beylt alağ:

**"Benami-xudavəndi-balavü pəst,
Qələm alğın, Seyyida, sən bədəətl
Səri-cümlə dıvanda İbtida,
Cəhan əfərinə səzadır səna.
Əlimu gıramlıyü can əfərin.
Tənü əqlü fəhmü zəban əfərin.
Həkimli-süxən əlimli sərü qeyb,
Bir Allahdır, yox ona şəkkü reyb".**

Bu ne farsıdır, ne də türki. Bu dörd "beylt-türki" təhlil olunursa, burada ancaq beş türkce kəlmə ilə altı ədat türkü vardır. Tərkiblərə gəlincə, ancaq axırıncı mısra olan "bir Allahdır, yox ona şəkkü reyb" bir az türkce tərkibə oxşayır kimidir. Baql mısırlar isə pozuq bir tərkibi-farsdan başqa bir şey deyildir. Fəqət bu qədar var ki, Sədinin farsisli-olunmağa farsı bilməyən bir türkün qulağına heç olmazsa bir ahəngi dıləvəz bəxş edər. Əbdülvahab cəvabları qarelerini bundan da məhrum etmişlərdir.

Həç rəvəmidir ki:

İstirac - ricəlmə
mə'lu - bağışlanmıq
əzhər - aydın
hüveydə - zəhır

İstirac - neticə
rəmi - fəal
üstürləb - kompə

pişbinə - uzaqgörənliklə
müftəxir - öyünən
nısyan - unutmə
əltaf - lütfilər

səqət - şikəst
küstax - üzül, ərsiz
səmahət - səxavət
müəzzəb - əzab görmüş, incildilmiş
istida - yalvarıb istemə

^x koramətli adamlar yanında üzr qəbul olunur

"Benami-xudavəndi can afərin,
Həkim-i-süxəndər zəban afərin.
Xudavəndi bəxşəndeyi-dəstikir.
Kərimi-xəta puş, puşəş pəzır.
Əzizi ki hər kes əz dərəş sər betaft
Bə hər dərkil şüdə izzət nə yaft
Səri padşahan kərdən fəraz
Bə dərgahi-u bər zəmin niyaz"

və i.a. kimi mövzun bir kəlamı - Sədini qoyub da insan:

"Qələm alqılən, Seyyida,
sən bedəst" — desin!

Haşa, burada dil ancaq aşağıdakı beytlə mütərənnim olar:

Benami-xudavəndi-balavü pəst
Qələmra beyəndaz, Zərgər, ze dəst".*

Dibacədən keçək "Qızıl Arslan şahın bir mərdi-danışmənd ilə hekayəti" fəslini bir az təhlil eləyək:

Birinci beytini yuxarıda bir münasibətlə zikr etdik. İkinci beytini "Bus-tan"ın əslindən alaraq aşağıya yazıyoruz.

"Nə əndişə əz kəs, nə hacət behiç,
Çu zülf-i-ərusan rəhəş piç-piç".

Zərgərin tərcüməsi:

Yoxuydu onun kimsəyə ehtiyac,
Alardı salatinlərdən xərac.

Sədinin yuxarıdakı beyti Qızıl Arslanın qələsini tərif ediyor. Qələ-nin kimsədən əndişəsi və kimsəyə də ehtiyacı yox idi — deyir. Yolla-rı da zülf-i-ərusan kimi buruq-buruq idi — söylüyor. Mütərcim isə bunu Qızıl Arslanın şəxsinə aid olaraq tərcümə ediyor və onun sultanlardan xərac aldığıni da özündən əlavə deyir. Bundan sərf nəzər etsək, be-

noamuz — yeni öyrənən

* Uca Allahın naminə Zərgər, qələmi əlindən alı

lə beytlin türkçə qiyafəsində fəqət qeyri-türki bir tərkib vardır ki, ondan keçmək heç də mümkün olamaz.

"Yoxuydu onun kimsəyə ehtiyac"

Elə bil ki, noamuz bir fars türkçə danışıyor, yaxud Zəngəzur kənd-lərindən təzə gəlmiş bir erməni "müsəlmanca" mətləb anlatıyor.

"Alardı salatinlərdən xərac"

Səlatin özü cəmdir, ona bir də "lər" ədati-cəmini artırmaq qələtdir. Mənası sultanlar çıxar ki, gülüncdür.

Böylə şınıq-salxaq bir dil ilə hekayənin tərcüməsi güc-bəla ilə qur-tarıyor, axırda da nədənsə Seyyid Zərgər təxəllüsü gözləniliyor.

"Əgər əqlü-fəhmilə götə vəri
Əşit pəndi bu Seyyid Zərgəri!"

Burada artıq tərkib və nəzm davası etməyəcəyəm, çünki burada bəliq hər bir korun hiss edəcəyi dərəcədə duzlanmışdır. Ancaq bura-sınaişarə etmək istəyirəm ki, Seyyid Zərgər Sədidən tərcümə elədiyi pəndnamələrin zeylinə bu surətlə yapışdırdığı möhrü ilə Sədinin söz-lərini min qeyri-həqq mənimsəmişdir. Sədinin kəlamını "pəndi-Seyyid Zərgər" deyə əlbəttə keçməyə qəbul etməz. Bunu Zərgər cənabları da özəri də rəva görməməli idilər.

"Gülüstan" tərcüməsinin tənqidini mütəəqib rəfiqlərdən blisi mənə yamı irad tutaraq demişdi ki, böylə əsərlər tənqid olunamaz. Çünki, orıada tənqida dayanır və tənqid götürər bir nöqtə yoxdur. Bu etiraz-dəböyük bir hisseyi-həqqaniyyət vardır. Gərək Rəhilin və gərək Sey-yid Zərgərin əsərləri üstlərinə barmaq qoymaqla tənqid olunar, qurt-a-rə növündəndir. Fəqət mühitimiz nəzərə alınırsa, bunları təhlil və tən-qil etmək dəxi faydasız deyildir:

Hər halda:

"Səpəhrin mədəd gərdü, dövlət vifac
Giriftəm be bazuyə-dövlət İraq
Təmə kərdə budəm ki Kirman xorəm
Ki naghə be xordənd Kirman sərəm".

Şerini havi olduğu lütfi-kəlamı anlamıyıb da

pənd — öyüd, nəsihət
zeyl — burada: son

min qeyri-həqq — həqiqi olmayan
təşhirs — ifşa

"Ucaldım dedim göylərə məxfərim
Təəssüf ki, Kırman yedilər sərim"

kimi binə bir surətdə tərcümə etmək cəsarətində olanları tədbir və cəhllərini təşhir lüzumsuz ədd olunamaz zənn ediyorum.^x

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" №513, 515,
24 və 28 noyabr 1913

Tənqid və təqriz

"BAHADIR VƏ SONA"

I

"Bahadır və Sona" məşhur bir ədəbiyyatın qələm ilə yazılmış kiçik bir romandır. Böyük qardaşımız Nəriman cənablarının bu kiçik romanının iki əvvəlinci hissəsini daha məktəbdə ikən oxumuşdum. Əgər o çağdan bu çağadək məzkur əsərin mədəniyyət münəzzir olduğunu söylərsəm, mübaliğəyə həml etməyə bilərsiniz. İntizarıma nail oldum. Çünki "Bahadır və Sona"nın üçüncü hissəsi təkmil olunmuş ikinci təbii oxudum. İntizarlarımda çox kərə aldanmışdım, fəqət bunda aldanmadım. Gözlədiyimi gördüm.

Məncə ədəbiyyat, hələ onun hekayə-nəvislik qismi, həyatı eynə təsvir etməklə mükəlləfdir. Binaən əleyh öylə bir surətdə yaradılmadı ki, oxucularını alçaq hissiyyat və dəni rəftarlardan iyrendirsin, yüxsək fikirlər və ali hissiyyatları, biltəks imrəndirsin. Bunu bir ədəb kərənlən ifa edə bilmək üçün iki vergiyə malik olmalıdır: biri vüsəli-qərih, o biri cəsarət-mədəniyyə.

Allah Nərimana bunların ikisini də vermişdir.

Ehtimal ki, bəzilərləncə ikinci bir az da artıq hesab olunur. Fəqət məncə kaşki, pulları artıq düşənlər əvəzinə Allah bizə cəsarət

həml - istinad etmə

qərihə - istə'dad, zəka

^x "İqbal"ın 29 noyabr tarixli 516-cı nömrəsində belə bir "təshih" dərc olunmuşdur: "Düni nömremizin "Tənqid və təqriz" qismində "həkim-i sükən, zəban afein" misralı səhv olaraq "həkim süxənver, zəban afein" surətində tərtib edildiyindən təshih ediyoruz". Bu düzəliş mətnə nəzərdə tutulmuşdur — Ş.H.

mədəniyyətləri çox olanlardan bollu-bollu əhsan edəydi.

Roman ədəbiyyatın öylə bir şəkildir ki, cəmətin ruhunu və mənevi həyatını mükis olar, onu idarə edə bilər.

Hər bir cəmətin arasında ənənə, tarix və adətə möhkəmlənmiş, kök salmış məsələlər vardır ki, onlardan əlkarı-ümumiyyə xilafına bəhs etmək və onu hazırda ki icimal qayda və müəssisələrin nopsanları haqqında düşündürə bilmək üçün roman yazan adətən bəzi roman qəhrəmanları (hero-heço) qədr mətanətli və cəsarətli olmalıdır. Şərqin, ələlxüsus islam Şərqinin gördüyümüz, "Bahadır və Sona"-nın da göstərdiyi bu günkü gərəkiyinin səbəblərindən birisi də ki bu cəsarətsizlik, bu səciyyətsizlikdir (character).

Möhtərəm müəllifin İli gözüyü sayəsində münəvvar qismimizi məşğul edən (əqəllən məşğul etməsi lazım gələn) məsələlərin bir çoxu bu romanda bəhs edilmisdir. Bittəb öylə kiçik bir romanda o qədr (arvad, yazı, dil və ələmi-islamın daldı qalmasının səbəbləri kimi) böyük-böyük məsələlərə tamamilə həll və fəsl edilə bilməzdi. Nəriman cənabları bunları tamamilə qət və təyy etmək fikrinə də düşməmişlərdir. Bəlkə də öz yarılarında bu məsələlər az-çox həll olunmuş bir şəkildədir və təfsilatını istərlərsə, daha mükəmməl və daha müfəssəl surətdə qələmə almaqla qərelərini müstəfild edərlər. Fəqət bu qədr var ki, hərəsi bir kitabə mövzu ola biləcək qədr əsləli fikirləri "Bahadır və Sona"-da zikr etməklə müəllif cənabları istəmişlər ki, bu gün həllinə çalışmaq lazım gələn məsələləri təlxis edərək müzakirəyə, ədəbiyyat müzakirəsinə qoysunlar. Bu məsələlər haqqında aşağıda biz də öz mütləimizi yazacağıız.

"Bahadır və Sona" müsəlmanlığa və türkiyə aid məsələləri tizkar etdiyi halda əsasən milliyət fəvqündə, beynəlmiləl və insani bir fikrə istinadən yazılmışdır. Burada milliyət və məzhəb itilafının nəticəsində ən səmimi, ən biqərəz və ən müqəddəs eşq və məhəbbətlərin necə pəmal olduğu və "cəhətsiz", "səbəbsiz" ayrılıqların Bahadırın təbirlərinə: "uçurum dərələri"nə yuxı və nə xarəbəli bir qüvvət olduğu şairinə bir surətdə göstərilir.

Bahadır bir müsəlman tələbəsidir. Üreyli millət eşqlə yanıyır. Yaxınlarına mənəfət gətirmək münəhəyil-amaldır.

Yaz var ki Məngillə gəlliyor, orada gözəl bir meşədə gözəl bir qıza rast düşüyor. Aralarında bir İli və mənidar baxış rəddü bədal oluyor. Sonra Bahadır Yusif adında erməni bəzzazə təsadüf ediyor. Bu bəzzaz da qızına farsca oxutmaq üçün müəllim ariyormuş. Bahadır qıza müəllim oluyor. Təsadüfən şagirdi olan Sona xanım meşədə gördüyü

qız çıxıyor. Qız da Bahadır kimi millətini sevənlərdəndir. İki gün sonra Bahadır Sonagilə köçüyor. Cavan oğlan ilə cavan qız biri-birini sevir. Sevdiklərini bir-birlərinə hiss edirlər. Sonra Bahadır Peterburqa dərsə gedir. Qız Məngillisdə, oğlan Peterburqda ayrılıqdan müəssir olurlar. Bir münasibətlə qızın ata-anası işdən xəbərlə tuturlar. Bu aralıq Bahadırın bir kağız gəlir. Burada açıq-açıqına izhəri-eşq olunur. Qız ata-anasına etirafı-eşq edər. Ata-anası eli nəzərə gətirirlər. Xalq nə deyir, nə danışar — deyər düşüncülər. Din ayrılığı vüsələ mane olacaq. Bahadır xristian olsun — deyə atası məxsus bir mülahizə üzərinə rey veriyor. Qız böylə təklifi rəva görmüyor. Axırda çarə buna münqar olur ki, atası qızı götürsün, barabər Peterburqa getsinlər. Orada Bahadirla barabər dərslərinə bir çarə tapırlar. Bu əsnalarda Bahadır yazdığı eşqnaməsindən peşiman olur. Bu onları incidəcək — deyər düşüncülər. Özünü öldürmək qəsdinə düşür. Hətta öldürməkdə iken qızın atası daxil olur. Bir müqəddimə ilə söze başlıyır. Kağızın gəldi — deyər. Əşqinizi təqdir edərlik. Fəqət arada din ayrılığı var. Buraya gəldik ki, barabər bir çarə edək. Bahadır öz eşqlə onların rahatını pozduğu üçün əfv istiyor. Yusif ərmani günortadan sonra təkrar görüşmək üzrə gəlirdikən sonra artıq Bahadır müzakirənin bağıyyəsini gözləməyərək özünü öldürüyor. Sona isə nəticənin böylə fəci çıxması üçündə dəli olur.

Görürsünüz ki, nəticə olduqca fəcidir. Bu, insani fikirlərin, böyük niyyətlərin və ulvi əməllərin zamanımızda əksərən düşər olduqları nəticədir. Fəqət bu məğlubiyyət müvəqqətidir. Bahadır da ölərken bu imanla ölüyor. İntihardan əvvəl yazıb qoyduğu kağızda deyir ki: "Ah, insanları bir-birindən ayıran uçurum dərələr! Mən sizi məhv etmək istərken siz məni məhv eldiniz... Fəqət əmin olunuz siz axırda məhv olunacaqsınız..."

Bu əsaslı xətdən müəllif bittəb haşiyələr çıxıyor. Ərməni qızı Sona maarifləndir, bir çox dillər bilir. Türkçə yazır, oxur, bir fəzilət təsvir ediyor ki, indi də farsçaya maraqlı ediyor. Özü də elmdən, fəlsəfədən, ictimaiyyətdən bəhs ediyor, millətinin aşıqı, dərdiməndidir. Buna müvazi Bahadır Tiflisə gəldikdə oradakı yoldaşından Tiflisdəki müsəlman xanımları haqqında məlumat istiyor. O da "obrazovanni" bir müsəlman qızının hissiyyatını nəql edərken deyir ki: "Mənim sualıma: elmlərdən hansı xoşunuza gəlir, qız "firəng dili" — deyib məndən sordu: "Siz firəngçə bilirsinizmi?" Cavab verdim ki, bəli. Qız başladı söhbətli firəngçə: bir az söhbətdən sonra zarafatla firəng dilində sordum

ki, ərə getmək istiyormu və nə mənəb sahibinə getmək istiyor. Cavab verdi ki, hamıdan artıq əfsərə..."

"Türkçə yazmaq, oxumaq bilirsinizmi?" Qız cavab verdi ki, türk dili nədir ki, ona görə vaxtımı çürüdüm və nəyə lazımdır..."

Oxumuş qızlarımızdan bir çox müəllimlərimiz, doktorlarımız vardır. Bundan əlavə daha çox keçmədi bir yazda idi ki, milli bir işdən ötürü gələn Kiyev tələbə ictimainin həbs olunan üzvləri arasında bir "müsəlman Sonası" da vardı. İş bu halda iken yuxarıda təsvir olunan müvazinə müvafiqmirdi?

"Bahadır və Sona"-nın möhtərəm müəllifi böylə bir suala məruz qala bilərdi. Əgər romanın cərəyanı təqribən 30 il bundan əvvəlisinə aid olmaydı. Bu da bilmənasibə "Keşkül" qəzetindən bəhs olunmaqla təyin olunur. O vaxtlar ehtimal ki Tiflis qızları mütləq "əfsərə" getmək üçün də oxuyurlarmış, axtarsan indi də türkcədən ağıqlı gələn xanımlıqlar tapılar. Gördüyümüz bu qədər. Türkçə danışa bilməyən bəy-ciklər albəttə bir o qədər türkdükdən, müsəlmanlıqdan və bu milli hissiyyatdan məhrum zavallı, gülünc bacıları və rəfiqələri də vardır ki, sən onlara salam verəndə onlar sənə rusca "zdrasti" deyərler.

Aristokrat qızlarımızdan birisi, yoldaşlarımızdan birisinə nəql edirdi ki, öz musiqişünaslığından bəhslə, rusca: "Mən yaxşı havalara çalırım, istəyirsən sənə üçün də çalım, fəqət güman eyləmə ki, müsəlman havaları da çalırım, yox, Allah məni bundan saxlasın heç tatar havası çalmağa tənəzzül etməmişəm?" — diyormuş.

II

Birinci məqalədə "Bahadır və Sona"-nın mənəvi məziyyətləri ilə möhtərəm müəllifinin şəxsiyyəti-ədəbiyyəsini bildiyimiz qədər, təşrih etdik. İndi də romanın başqa ədəbi cəhətlərini tədqiq edəcəyik.

"Bahadır və Sona" hekayəsi təqribən 15-16 il müddətində yazılıb qurtarmış bir əsərdir. Əvvəlinci məqələmizdə qeyd olunduğu kimi bu əsər qismən bundan 16 il əvvəl yazılıb, o, biri qismi də indi yazılmışdır. Bittəb bu müddət ərzində möhtərəm müəllifin görək heyatı-şəxsiyyəsinə və görək heyatı-ədəbiyyəsində, ələlxusus-qələm təcürbəsinə də tərəqqilər olmuşdur.

Bunun üçün də "Bahadır və Sona" mühərririnin yazıçılıqda keçirdiyi qələm təcürbəsinin surət-təkamülünü göstərir bir əsərdir. Həqiqətdən böylədir. Məsələn, əsərin əvvəlləri rusca təsiri altında məcrur bir üslubla inşa olunduğu halda, axırları bu təsirdən qurtarmış, az-çox İstanbul şivesinin bələ təsirinə tutulmuş bir ifadə ilə yazılmışdır.

Məsələn, əsərin əvvəllərində, ayrı-ayrı tərkib və cümlələrdən sərt

Peterburqdan yazmış olduğu məktub haqqında ki, gözəl yazılmışdır.

"Bahadır və Sona"nın yazılışı haqqında ki, bir mütəlləməni də məqaləmizin axırı olmaq üzrə bəyan edək: Bahadır ilə Sona bu romanın qəhrəmanlarıdır. Bütün hekayə bu iki adamın üstündə qurulmuşdur. Binaən əleyh bunların şəxsiyyəti, kaməlin tərif və təsvir olunmalıydı. Biz bunları millətlərinin sevən, onun üçün çalışan — deyə qəbul edirik. Çünki romanın müəllifi bunları bizə böylə tərif ediyor. Fəqət bunların böylə olduğunu bilfel göstərmək üçün lazım idi ki, onların millət-pərəst olduqlarına dəlilət edən işlərlə də bizi aşına edəydilər. Bu cəhət "Bahadır və Sona"da ehməl edilmişdir. Az-çox Bahadır haqqında fəqirliliyi və tələbəliliyi ilə bərabər millət işinə can atdığı və millətpərəstliyə hazırlandığı göstərilir. Sona haqqında bu da yazılmamışdır. Bu tərif və təsvir təkmil olunmadıqca təslim etməlidir ki, qəhrəmanları mühakimə etmək mümkün olmur.

Bütün bu nöqsan ilə bərabər "Bahadır və Sona" gerek ehtiva elədiyi hisslərin ülviliyyəti və gerek mövqeyi-müzakirəyə qoyduğu ictimai fikirlərin böyüklüyü etibarilə ədəbiyyatımızda mümtaz bir mövqə ehtiva ediyor. Bu müvəffəqiyyətdən ötrü Nəriman qardaşımızı bütün səmimiyyətimizlə təbrik edirik.

Üçüncü məqaləmizdə də "Bahadır və Sona"dakı fikirlərdən bəhs qələrlərimizə vəd ediyoruz.

"Bahadır və Sona"dakı fikirlərdən bəhs edəcəyik. Birinci məqaləmizdə dediyimiz kimi Nəriman bəy maarifdə müsləmanları düşündürməsi lazım gələn ictimai məsələləri "Bahadır və Sona"larında təxsis edərək ədəbiyyat müzakirəsinə qoymuşlardır. Bu müzakirəyə qoyulan fikirləri təsnif edərsək aşağıdakı məsələlər təxsis edilmiş olur:

- 1/ dil məsələsi,
- 2/ təbiiyə məsələsi,
- 3/ ictimai-diniyyə məsələsi.

Dil məsələsində müəllif tənqidi üslubun, ərəbi və farslı lüğətlər işlətməyin əleyhinədir. Buna binaən də Bahadırın dililə osmanlı ədəbi şivesini bəyənmiyir və "Tərcüman" qəzetəsinin osmanlı dilinin çətinliyi xüsusunda yazmış olduğu məqaləsinə də müvafiq ediyor. Dil haqqında "Bahadır və Sona"da ancaq dilin sadəliyi lüzumundan bəhs edilmişdir. Sadəlik, fars və ərəb sözlərinin qovulması ilə təmin olunur

kimi bir fikrin müəllifə rəxas olduğu da zımnən anlaşıliyor.

Bu xüsusda bəyanı - mütəllə etmək və bu sadəliyi nə mə'nada andırıqlı söyləməyi faydasız görmüyorəm.

Dillimiz türkcədir. Əlbəttə, türkcə də qalmalıdır. Ədəbi dil, xalqın anıyacağı bir dildir. Yazı dili xalqın danışıdığı dildən çox uzaq olmamalıdır. Yazı dilinin anlaşılmaz bir halda olduğunu ədəbi hesab əyləyən dövr çoxdan keçmişdir. İndi bir əsrəyə ki, hər bir şey ümumiləşdiyi kimi ədəbiyyat da ümumiləşir. Böylə bir əsrdə məhdud şəxslərə məxsus bir dil ilə yazmaq, əlbəttə, ədəbi hesab olunmaz. Yalnız bununla bərabər bir şey də vardır ki, o da budur: heç bir dil bütün mə'naları, elmi və fənni istilahları yalnız öz lüğətlərinə ifadə edə bilmir, başqa dillərdən lüğətlər alıyır. Bu, hər dildə vardır. Binaən əleyh türkcədə də farslı və ərəbidən lüğət almaq qeyri-təbii deyildir. Və bu lüğətlərin məhəz farslı və ərəbi olmaları səbəbinə əleyhlərinə olmaq da səhli olmaz. Çünki, hər dilin bir milliliyyəti, bir də beynəlmilliliyyəti vardır. Milliliyyət cəhəti hissiyyata, beynəlmilliliyyət cəhəti isə fənniyyata aiddir. Bir millət özünə məxsus olan hissiyyatını ifadə etmək üçün mütləq öz ana dilində istədiyi qədər lüğətlər tapa bilər, bu şərtlə ki, bu hisslər milli və təbii olsun, ictimai bir təsiri pəyvidən olunmuş özge hisslər olmasın. Halbuki, elmi və fənni mə'naları ifadə üçün ana dili lüğətləri bəstlik etmər. Çünki elm və fənn bir millətin deyildir, millətlərdindir. Çünki, fənniyyət təbii deyil: sün'idir ixtiradır! Sonradan icad olunan məlumun bittə-bi ixtirai bir lüğəti olmaq da icabatındandır. Dil milliliyyət, dil isə beynəlmilliliyyət təşkil ediyor. Biz türk olmaq hesabla dillimizin milliliyyəti türkcədir. Müsəlman olduğumuz üçün beynəlmilliliyyətimiz islamdır. Binaən əleyh fənni istilahlarmızı ərəbcədən almaq olduqca təbii. Farsın da mühüm digər bir müsəlman dili olduğundan, həm də mə'lum olan ədəbi bir nüfuzla məlik bulundugundan bu xüsusda bir az mədəliyyəti vardır. Binaən əleyh bunlara qarşı bəlaşet və qeyd inad etmək işimizə gəlməz. Onlardan istər-istəməz istilafə etmək məcburiyyəti vardır. Bu məcburiyyətə elim bir şey gərmək də doğru deyildir. Xristian ələmi necə və nə dərəcədə möhtacdır. Bu ehtiyac təbii. Təbii olduğu üçün də məqbuldur. Ancaq burada ərəb və fars lüğətləri haqqında bir şey söyləmək mümkün və vacibdir. İstilah olmaq üzrə ərəbcə, farsca lüğətlər buyursunlar, dillimizə daxil olsunlar. Gözümüz üstə yerləri vardır. Fəqət gəlirən bütün qaldə və qanunlar ilə gəlməsinlər, türk dilinə daxil olduqdan sonra da bir ərəb kəlməsinin ərəb qaldələrinə tabe olması Türkiyədə bir fransızın Fransa qanunlarından istilafəsinə bənzər. Bugün gənc türklər var qüvvətilərlə sələflərinin əcnəbilərə bağıqlıqları bu kapitulyasyon imtiyazlarını qaldırmaq fikrindədirlər. Türk dilində mövcud olan bu ədəbi kapitulyasyonu qaldırmaq istəyənlər də yəne o cavan türklər arasında çox-

dur. Bu məqsədlə yeni müəssisələr və xüsusi qəzetlər təsis olunmuşdur. Bu cərəyana tabe olan yazıçılara Türkiyədə "yeni lisançılar" deyilir. Bunlar haqqında daha ziyadə təfəsil almaq istəyənlər "Şəlalə"də yazdığım məqalələri mütaliə buyursunlar.

Əlbəttə, ərəbcədən və farscadan gəlmə lüzumsuz lüğətlər atılmalıdır. Bundan sonra alınacaq istilahlər də məzbut bir qaidəyə rəbət olunmalıdır. Təbii ki, hər bir mühərririn bugünkü köhnə bir kitabda tapdığı lüğət səhə saləməyisəlmə ədəbiyyata daxil olmasın.

Dilimizi işkala salan əcnəbi lüğətlərdən artıq əcnəbi qayda və tərkiblərdir. Hər dilin özünün bir xüsusiyyəti vardır. O xüsusiyyət dilə hakim olmalı və bu hakimiyyətə rəxne toxundurulmamalıdır. Bütün əcnəbi kəlmələr bu nüfuzun altında olub təməssül etməlidir.

Binaen əleyh osmanlı türkcəsini guya gözəlləndirmiş olan lüzumsuz tərkiblərlə ərəbcə qaidələri qalxmaldır. "Elm" sözünə lüzum görüldüdə alınrsa, artıq ərəbcə cəm'i olan "ülüm" yazılmasın, "lər" ədati - cəm'i hamın elmin üzünə qonsun, onu türkləşdirərək "elmlər" etsin.

Dil haqqındakı mütaliəmin xülasəsi bundan ibarətdir:

İstilahları ərəbcə və farscadan almaqla bərabər türkcənin milliyyətinə gözləmək və əcnəbi kəlmələri türkləşdirmək.

Bu əsas məsələni güdməkdən ziyadə osmanlı təsirindən dənşətlənərək onunla mübarizə edən mühərrirlərimizin bayraqdarlarından möhtərəm Firidunbəy Köçərinski cənabları hətta o qədər irəlilədi ki, istilahlər xüsusunda yazımıza dəyərli xidmətlər ifadə etmiş olan möhtərəm ədibimiz Əlibəy Hüseynzadənin Qafqasiyaya gəlməsini belə təəssüflərlə yad etdi. Mən bu təəssüfümü Əlibəyin dilinə və onun şəxsinə deyil, dilimizin gırlıfı olduğu əcnəbi qanunlara qarşı bəyan edərim. Firidunbəyçilər "işte, şu, şimdi" kəlmələrindən ziyadə türkçü olmayan qaidə və tərkiblərlə davaya çıxarlarsa, məqsəddə daha ziyadə yaxınlaşar, müvəffəq də olarlar.

Nərimanbəyin təbriyənin milliləşdirilməsi xüsusunda əsaslı fikirlərinə iştirak olər və indiki firəngləşmək və ruslaşmağımıza qarşı yazdığı tənqid və istehzaları da bütün varlığımla təqdir edirəm.

"Bahadır və Sona" da ki fikirlər dediyimdən əndə məqsədim Bahadırın müsəlman millətlərinin geri qalması haqqında bəyan elədiyi səbəb və islam aləminin "Luter'i haqqındakı nəzəri olmuşdur. Bu işə özlüyündə böyük bir bəhs olduğundan o xüsuda ayrıca bəhs etməyi bu məqaləni uzaltmamğa tərcih veriyoram.

saləməyisəlmə - olduğu kimi
işkal - çətinlik, müşkülük

rəxne - ziyan
təməssül - oxşama, bənzəmə
ədati-cəm' - cəm şəkilçisi

IV

"Bahadır və Sona"dakı fikirləri xülasə etmiş, bunlardan üçüncüsü olan "İslahatı-diniyyə məsələsi"nin təhlilini özlüyündə mühüm bir məsələ olduğundan ayrı bir məqaləyə təvliq eləmişdik.

Nərimanbəy həkayəsinin qəhrəmanı Bahadırın dililə müsəlmanların geridə qalmasını islam hökumətlərində ruhani qüvvət ilə cismani qüvvətin bir əldə olmasından görür. Xristian tarixi ruhanilərlə hökumətlər arasında vəqə olan mübarizələrdən ibarət ikən, islam aləmi bu mübarizədən fəriğ olmuş: hər zaman tərəqqi və təqyirə möhtək olan dünya qanunları din qüvvəti ilə qəyri-mühtərrək qalmışlar. Binaen əleyh daima hərəkət və tərəqqidə olan həyatı öz seyrindən saxlamış, tərəqqisinə əngəl çıxmış və geridə qalmasına səbəb olmuşlardı.

Bu islam məmləkətlərinin fikirlərini olduqca işğal edən bir fikirdir. İndi hansı bir cərəyana tabe olmuş bir islam mütəfəkkiri olursa-olsun əlbəttə kötü mütəəssibləri çıxdıqdan sonra bu gün müsəlmanların bir həli-tədennidə olduqlarını görməyə bilməz.

Bu əsasən mütəfəkkirinin əksəriyyətlə bəlkə də cümlesinə müsəlman olduğu halda, əlbəttə bunun səbəblərini arayanlar tapılar və bu xüsuda fikir yürüdənlər az olmaz. Müsəlman tədennisinin, yəni geridə qalmasının son və bəhir bir dəlili olan bu axırıncı illərin vəqələri Mərakeşin, Trablusun, İranın, biləxərə Türkiyənin başına gələnlər, artıq kimsə üçün şəkk və şübhə yerli qoymadı ki, biz müsəlmanlar ümumi bir dərddə dərddəndik.

Bu dərd nədir? İstə mütəfəkkirlərin lətiflədiyi bir nqte.

Qayət mübtəzil bir məntiqə görə bu dərd əlmsizlikdir. Fəqət əlmsizlik bir nəticədir. Özü başqa bir təbiri "geridə qalmaq" deməkdir. Bunun səbəbi nə ola bilər? Niyə başqalar əlmidirlər də biz deyilik?

Bir çoxlarımızın düşüncəsinə görə qüsurlarımızdadır. Bu dərd onlardan gəlir. Fəqət bütün bir millətin geridə qalmasını yalnız bir sinifə yükləmək də doğru deyildir. Cahil və mütəəssib mollalarla müsəlman zəminin təşkil edən millətin özündə də əz qüsurlar yoxdur. Binaen əleyh bəzi bir para tələqqilərə görə yalnız mütəbidləri günahkar hesab etməklə də işin içindən çıxmaq olmaz.

təvliq - təxire salma
fəriğ - boş, xali
seyr - gediz

bəhir - parlaq
biləxərə - nəhayət

Müsəlman müfəkkirləri arasında son zamanlarda bir tərəqqi fikri oyanandan bəri bə'zi müstəsna müfəkkirlər olmuşlar ki, məsələyə yaxın gəlmişlərdir.

Mərhum şeyx Cəmaləddin Əlğani həzrətlərindən müsəlmanların fəlahı nəyə bağlıdır - deyə sormuşlar. O, "bir ıntibahi-diniyyəyə" - deyə cavab vermişdir. İntibahi - dini lüzumuna qail olan bu böyük siyasi avropalının məbdə'l-tərəqqisini "Lüter"in zühurunda görür və İslam aləmini tədennidən qurtarmaq üçün də mütləq İslahi - dini yolunda bir hərəkət lüzum vardır - deyirmiş. Şeyxin bu mütaliəsini keçən sənə Misirdə nəşr olunan ərəbcə qəzetlərdən birində görmüş, mərhumun nüfuzlu - nəzərinə heyran qalmışdır.

Həqiqətən böyledir. "Lüter"dən qabaqki, Avropa nə idi? Papaların bütün xristianlıq aləminə hökmran olan dəmləri xatirə gətiriniz, inkivizisiyon məhkəmələri insanın aqlını heçə endiriyor, onun üçün bir növ hürryyət təsəvvür etmiyordu. Din əsaslarına istinad etməyə aqlın, bilcümle itxirları "küfr" idi. Kafirlerin yeganə cəzası isə "oda yandırılmaq" idi. Bizim mollalar tərəqqil edənləri yaxşıdır ki, cəhənnəmdə yandırıyorlar. Roma papaları bu əzabı-əlmi heç də nilsiyə qoymazlardı, onların cəhənnəmləri nağd idi. Nilsiyə satdıqları şey yalnız behişt idi.

Bəli, ərəblə - dinin, daha doğrusu, əhli-din keçənlərin ağıla hakim olduğu dəmlərdə Avropa Şərqi indiki halından da bəter bir hal keçiriyordu. Zətən "Lüter"in zühuru dəmləri deyilmi ki, müsəlman olan türklər ən böyük xristian dövləti olan bizansı yıxdılar.

Xristianlığın ağılı üzərinə necə hakim olduğunu bir az düşünə bilmək üçün hər coğrafiyaya oxumuş və hər tarix görmüş şəxsin bildiyi Qaliley vəqəəsini zikr etmək kafidir. Qaliley kimi cəsur və fədakar alimlərin səbəb və qəhrəmanlıqları sayəsində katoliklik əleyhinə ətkəri - ümumiyyətdə bir cərəyan hasil oldu. Bu cərəyan nəticəsində təəssüb-dən uzaqlaşaraq ağıla öz mövqə və iqtidarını təmin edən protestantlıq müəssisəsi "Lüter" meydana çıxdı. Bir çox xunrizliklərdən sonra katolikliyin sovləti sındı. Avropanın dövrü-tərəqqi və təkamülü başladı.

İslamda ağılın mühüm bir mövqə vardır. Fəqət bugünkü dini tələq-qiyatımızda isə məəltəəssüsə o mövqə bir çox alçaqlanmış, köçmüş, dairəsi məhdudd olmuşdur. Doğru, bəzəklər Roma papaları qədər təhəkkümə çıxmamışlarsa da hər halda məəşə aid olan hər bir məsələ-ni haman şər'ə tətbiq etmək istəməkdən də geri qalmamışlardır.

mübtəzil - bol
ləlah - ağır

məbdə - prinsip

İslamiyyətin indiki halı İslah olunmaq üçün bir "Lüter"ə ehtiyac var-mıdır? Buna Bahadır müştəb bir cavab veriyor. Nərimanbəyin qəhrəmanınca - demək ki, Nərimanbəyin də fikrinə - İslam aləmi indi öz Lütərini gözləməkdədir və bu Lüter gəlməyincə də müsəlmanlar tədennidə qalacaqlar.

Lüter gözləmək bugünkü həşv və zəvaidlə dolub çıxırından çıxış olan İslamiyyətin İslah olunub da həli əslisinə qayıtmaqla bərabər tərəqqiyə müasir bir hal almasını gözləməkdən ibarət isə-Nərimanbəyin bu gün Şimal türklərindən möhtərəm Musa Əfəndibəyovla İstanbulda çıxan "Türk Yurdu" məcmuasının müfəkkirləri tərəfindən araya qoyulan İslahi-dini fikrlə iştirak ediyor.

Kərek Musa Əfəndibəyov və gerək yurdçular bəli-ictihadın məsdu-diyyəli əleyhindədirlər. Musa Əfəndibəyovca bir qanunun vəz'ində iki əsas vardır: dürüstlük və müfildlik. Müəyyən bir məsələdə, müəyyən bir ictihadı həm dürüst, həm də müsəlmanların halına müfid görürsə, o xüsusda bizzat ictihad edə bilər. Bu ictihadın qapısını isə kimse bağlaya bilməz. Çünki həyat deyilən şey bağlı qapılara sığın cansız və ruhsuz şeylərdən deyildir.

İctihad qapısı bu surətdə mane və tərəqqi olmamaq üzrə müfid və dürüst bir şəkildə təfsir olunur. Binaən əleyh kəlamıyyun tərzi'ndən İslamiyyətə qandırılan həşv və zəvaid bərtərəf olar da din hələti - əsli-yəsinə qayıdar.

Yurdçularca da böylə İslamiyyətə yabançı olan ünsürlər ondan çıxarılmalı, Lütərin "İncilə doğru" dediylə kimi Qur'anə doğru gedilməlidir. Digər tərəfdən də din öylə bir yolda təfsir olunmalıdır ki, ərəbin kəşfi-yatı-ölmiyyə və tərəqqiyatı-maddiyəsini almaqdan mane olmasın.

Sonra əsasatı-diniyyə ərəb olmayanlar üçün yabançı qaimamalıdır. Əvvəla Qur'an, sonra da ayın və dualar türkcəyə (farsçaya və qeyriçəyə) tərcümə edilməlidir ki, ruha və qəlbə lazım gələn hərərət və nuru bəxş edə bilsin. Yoxsa ayini-diniyyə quru bir hərf və cansız bir kəlmə-dən ibarət olub qalar ki, faydasız olan hər şey əbəsdır.

"Türk yurdu" cərəyanı İntibah - dini cərəyanları arasında ən mühüm və ən qüvvətli bir cərəyandır. Hətta "İctihad və tərəqqi" firqəsi belə özünün axırını ictimalində "Türk yurdu"nun bu nəzəriyyəsini qəbul və

tərəqqil - düşünmə, fikirləşmə
sovlət - giddəl, qızğın
təhəkküm - hökmranlıq
məəş - məişət

bəli-ictihad - İslamda fərdi mühakimə yürütməklə qərar çıxartma üsulu
məsdu-diyyət - bağlılıq, qəbahət
müfid - faydalı, elverişli

bu xüsusi daxili politikasının əsaslarından biri ittixaz eləmişdir.
Bunlar bittab məsələnin tamamilə həll edilməsi demək deyildir.
Fəqət bununla bərabər məsələnin həllinə bir müqəddimə ola bilərlər.
Demək ki, "İslam Lüter"i hənz kəlməmişsə də onun zühurunu göstərən əlamətlər vardır.

Zatən hər vaxt boylə olmuş:

Bir mühtidə müəyyən bu fikir yolunda bə'zi mübəlləğlər və bə'zi təmayüllər görünür, nəhayət o fikri tamamilə tətbiq edə bilən "müəyyəd minindillah"dahi çıxar da gözələnən işi kəmayənbəği yerinə yetirər. Nəbiyyi-zişənimizin zühur edib də Cəzirətül-ərəbde vəhdaniyyəti paydar etməsindən əvvəl Məkkədə hənilər vardır ki, bütperəstlikdən bızır idilər. İndi də pozulmuş və cığırından çıxmış dəyanəti-islamiyyət özü haqqında bir çox təfkirati mövcub olursa, demək ki, böyük bir müsəlman çıxıb da əfkari-ümumiyyənin bu xüsusta istədiyi islahı yaxın bir zamanda icra edəcəkdir.

Nə qərībā bir təsadüf ki, xristianlıq İstanbulu İtirərək Qərbdə İslahatı-diniyyə qovğaları hazırlanıyordu. İndi də İstanbulun müsəlmanlar əlindəki mövqei sarsılmış, Şərqdə islahatı-diniyyə məsələsi müzakirəyə başlamışdır.

Allah eləsin ki, süquti xristian aləminin məbdə'i-tərəqqisinə müsadif olan İstanbulun bu dəfəki təəzəlül də müsəlman aləminin məbdə'i-tərəqqi və intibahı olmaqla tələfi olsun...

M.Ə. RƏSULZADƏ

"İqbal" NN 523, 528, 535, 541;

8, 13, 22 və 29 dekabr 1913

müəyyəd minindillah - Allah tərəfindən müdafiə olunan
kəmayənbəği - lazımcına
zişən - şanlı, möhtərəm
Cəzirətül-ərəb - Ərəbistan yarımadası
vəhdaniyyət - Allahın birliyi haqqında dini-fəlsəfi nəzəriyyə, monoteizm
müsəlman - islah edən, islahatçı
müsadif - rast gəlmə
təzəlül - litəyış
tələfi - aradan qalxma

İDARƏYƏ MƏKTUB

Möhtərəm müdiri

Bugünkü qəzetələrdən anladım ki, "Nicat" maarif cəmiyyətinin ümumi cələsində məni də idarə üzvlüyünə ittixab buyumuşlardır. Möhtərəm "Nicat" üzvlərinin haqqında göstərdikləri həsn-təvəccöhünə təşəkkür etməklə bərabər bu şəərəfli vəzifəni məttəəssüf qəbul edə bilməyəcəyimi elan üçün "İqbal"ın yaxın nüsxələrindən birində bu bir neçə sətərə lütfən yer vərmanızı rica edirəm.

Məhəmməd Əmin RƏSULZADƏ

Bakı, 17 dekabr 1913

"İqbal" N532,
18 dekabr 1913

"YEZİD İBN MÜAVİYƏ"

Keçən cümə gecəsi teatro maraqlıları bir çox goftü-gulara səbəb olan "Yezid ibn Müaviyə" pyesəsini səhnəylə-tamaşada seyr etdilər. Bəli, "Yezid ibn Müaviyə" tamaşa edildi. Onu əvvəlcə olaraq senzör etməyənlər də şaylatı rəğmən-onda heç bir müqəddəsətə toxunan bir şey olmadığını gördülər. Bəlkə bəlkə, hər kəsin qəlbində bir cayı — İənət və nifret ittixaz edən Yezidin necə bir pəlid olduğunu rəyüdeyn seyr etməklə şadkam daxil oldular ki, bunun mükafatını da Yezidi zəhərleyən Səima rolunu ifa edən Olenkskaya xanım bəxş edərək onu alqışladıqca alqışladılar.

"Yezid ibn Müaviyə" pyesi müərrixi — şəhri Mısırlı Cürci Zeydanın "Gədətül-Kərbəla" romanının tərcüməsi olan "Kərbəla yangısı"ndan lq-tibas edilmişdir.

Romanın ərəbcədən tərcüməsi Bakı qazili-fazili Hacı Mimməhəmmədkerim Ağaya məxsusdur. Qazı cənabları bu tərcümələrində müvəffəq olmuşları, olmamışları? - bu əlbəttə ayrı bir bəhsdir ki, bir nöqtəyi-nəzərdən mövzumuz xaricindədir. Fəqət bu qədər dəyə bilər ki, əgər müqəbbis Qazı həzrətlərinin tərcümə etdiyi dildən uzaqlaşaraq, səhnəyə və aktyor ağzına sığan daha səlis bir türkce ilə yaz-

cayı-le'nət - lə'nəl yeri
nəlid - murdar

re'yul-eyn - öz gözü ilə görmə
müqəbbis - lq-tibas edən

saydılar, müvəffəqiyyətləri bundan artıq olardı.

Nə isə keçək cənab Mehdibəy Hacıbababəyovun iqtibasına: Əvvəlcə bunu söyləməliyə ki, bir romani səhnədə oynatmaq üçün təbdiil etmək öylə hər kəsin zənn elədiyi qədr asan bir şey deyildir. Bəzən baxarsınız ki, roman yazanın xəlq etmiş olduğu şairanə mənşələr ilə maraqlı vəqəə və səhnələr və meydana qoyduğu ali fikirlər o qədər məbzul və o qədər cazzabdır ki, müqtebis çəşdirar və onlardan hankısını səhnəyə çıxarmaqda bütün mənası ilə aciz qoyar. Çünki bir mühərririn qələmi-səhharilə təsvir olunan nəfis lövhələr bir-birindən təmyil edərək, birini digərinə tərcih etmək üçün roman yazan qədr olmasa da, yənə bir qədr məhlirlik, yənə bir qədr ustadıqlı istər.

Böyük bir romandan bəzi bir taqım pərdə və lövhələr alıb da, səhnəyə vəz etmək istədikdə, mənə üç şey həmişə maddi — nəzərdə tutulmalıdır: 1) müsənnifin təsvir elədiyi lövhələrdən ən canlısını və hekayənin ən mühüm mövqelərini almaq; 2) romançının pərdədə elədiyi ana fikri pərdələr arasında itiməyib bütün aydınlığı ilə becərmək; 3) hekayənin tamamıyyətinə xəlq yetirməyib pərdələr və məclislər arasındakı rabitəyə müvazib olmaq.

Bunlardan birinci şərti Mehdibəy cənabları beqədri-kafi gözləmişlərdir. Kərbəla meydanı hekayənin ən mühüm vəqəələrindən ibarət isə də, bəzi müləhizələrə məbni səhnəyə gətirilməsində isabət vardır. Fəqət, mənə, əgər Həcar ibn Əddinin qəbri üstündəki lövhə səhnəyə gəlsəydi, məqsəd tamamilə əldə ediləcəkdir. Həcar ibn Əddi ki, Səlmənin atası və Əbdürrəhmanın əmisidir, Müaviyə tərəfindən Həzrət-əmirülmöminin Əli əleyhissələmə lənət etmədiyindən öldürüldüyü zaman Səlmə ilə Əbdürrəhmanı Amirə tapşırmış, Amir də yetim qalan Səlməyə həmişə atasının əhvalatını qəbri üstündə təfsili ilə söyləməyi vəd ediyor. Deyri-Xalidə gəldiklərində qız Amirdən əhdinə vəfa etməyi istəyir. Gecə ikən qəbr üstünə gediyorlar (ki, bu, pyesdə zımnən və pərdə dalına keçmək surətilə göstərilir) qəbr üstündə (ki, böyük bir qoz ağacının dibindədir) Amir əhvali nəql ediyor. Səlmə və Əbdürrəhman orada Həcarin qəbri üstündə əhd və peyman ediyorlar. Xilafət şuraviyyəti əsasından çıxararaq təvarüs bəsinə rəbt edən Bəni-Ümeyyədən intiqam almağa əzmliyə bir gediyorlar. Bu anda Hatifi-qeybdən eşitdikləri "Və başşiriz-zalimənə bil-əzabil-əlim" x nidası qüvvətlərini artırır.

səhhar - səhkar
məddi-nəzər - nəzərə alınmış
müsənnif - müəllif

məbni - əsaslanan
isabət - məqsədə nail olma

* zülm edən insanlara ağır cəza

yor. cəsərlərini çoxlaşdırıyor. Burada həm nəfis və şairanə bir lövhə, həm müəssir və yandırıcı həsi-hallar vardır. Həm də hekayənin, öylə də pyesanın məxallı olmaq üçün geniş bir fürsət və gözəl bir zəmin mövcuddur. Müqtebisin bu xüsusa səhnə və oyun nöqtəyi-nəzərinədən dıcar ola biləcəyi müşküləti etirafə bərabər böylə bir səhnənin təməsa olunmadığına, doğrusu müteəssifəm.

İkinci əsas nöqtəyi-nəzərdən iqtibasda nəzərə gələn ən ümdə nöqsan budur: romanın qəhrəmanları olan Əbdürrəhman ilə Səlmənin dilində romana nəzərən əməvillərin xilafəti şuraviyyəti əsasından çıxararaq təvarüs üsuluna salmaları əleyhinə böyük-böyük nifrət və hid-dətlər vardır. Pyesdə bu xüsüs çox cüzi və qeyri məri bir surətdə ke-çişdirilmişdir. Halbuki, bu an olduqca bəst verilməli və bu fikir vəzəh bir surətdə bəyan olunmalı idi. Təinki, o canfədə qəhrəmanların mü-qəddəs olsa da, şəxs tərəfdarlığı deyil, müqəddəs bir prinsip qəh-rəmanları olduqları bütün parlaqlıqları ilə görülsün.

Pərdələr və məclislər arasındakı rabitəyə gəlincə, hər şeydən ziyadə nəzər diqqət 6-cı pərdədə dayanıyor. Altıncı pərdədə Səlmə ilə Şeyx Abid birdən-birə Bəhira deyriində görükyorlar. Halbu ki, tama-şaçılar bunların oraya nə cür düşdükləri və nə yol ilə deyrdə möcəvir olduqları haqqında bir şey də bilmiyorlar. Burası onlarca məchul. Bu məchuliyət bittə böyük bir nöqsandır və pyesi rablədən salıyor. Hə-kayə birdən-birə qırılmış oluyor. Halbuki, bu nöqsanı kiçik bir diqqət-lə düzəltmək mümkündür. İdi. Səlmə ilə Şeyx pillələrini üstə mütəfəkkir-lənə və uzun bir müddət şümmən və bukmun oturubda tamaşaçıları əsbəbləşdirdikləri əvəzinə əyləyə bilərdilər ki, həsi-hal təriqlə də ol-sa, özlərinin bu deyrdə düşdüklərini zımnən tamaşaçılara bildirsinlər də 6-cı pərdəni özündən qabaqlıqla rəbt etsinlər.

Digər xırda para nöqsanlardan sərfənzər etmək bərabər hekayə-nin nə zaman və nə müddət zərfində cərəyan etdiyini və bu hekayə-nin Kərbəla vəqəeyi-dilsuzundan əvvəl başlanıb da sonra xitamə ir-diylini dəxi tamaşaçılara əhsas etdirmək lazım idi — zənn ediyorum. Halbuki, nə Kərbəladan, nə də Hüseyn əleyhissələmədən pyes qəh-rəmanlarının dilində bir kəlmə də olsa zikr olunmadı. Bu nöqsan öylə zənn ediyoram ki, fəzle ehtiyatpərvərlikdən əmələ gəlmiş olsun. Yox-sa müqtebisin o lüzuma itifatsız olduğuna zahib deyiləm.

Pyesin yazıldığı dila gəlincə, çox söz deyilə bilər. Xülasədən bu qe-dər deyilə bilər ki, Qazı cənablarından alınan parçalar ərəbə təsirli-dən, müqtebis tərəfindən əlavə olunan parçalar isə rusca nüfuzundan

Deyri-Xalid - yer ədirir, Xalid monastır
təvarüs - irsen keçmə

mə'ri - gözle görünən
mücəvir - yanəşi

qurtarmamışlardır. "Uzaq əmrə təmədiyorsan" cümləsi ilə "sən nəcə ki, gözəl öz inadında... və l.a" cümləsinə görəndüyü kimi qeyri-türki və nasəlis tərkiblər pyesdə az deyildir. Ədəbi nöqtəylə nəzərdən pyesin yazılışı böyük və tarixi bir əsərin şəninə layiq dərəcədə deyilsə də xalqın anlayacağı xüsusi iltizam edildiyi şayani təqdirdir. Fəqət bu qədrini də etiraf etməli ki, fəvqəddə cümlələr "böyük işə təmə ediyorsan" və "hər gözəl kimi sən də inadında..." surətində yazılısaydı, xalqın anlamasına heç də zərər yetirməz, əlavə olaraq, səlis və ədəbi olardı. Ədəbi deyincə, bəziləri, nədənsə, ərəbi və farslı deyildiyini zənn edirlər. Halbuki, qəziyyə məlumdur. **Ədəbi demək səlis və dü-rüst deməkdir.** Mən də ədəblikdən bunu qəsd ediyoram.

Bütün bu nöqsanları ilə bərabər ki, bittəb təshihli mümkündür, iqtibası bəyənəmək insafsızlıq olur. Mən təməni oxumuşdum, teatra gedərkən tamaşasını təxmini elədiyim səhnələrin hamısını gördüm. Həcərin qəbri üstündəki əhd və peyman səhnəsini də görmüş olsaydım, pyes intizarına tam müvafiq çıxacaqdı. İki nəzər arasında bu qədr fərq olursa, "Vətən"dəki Abdullah Çavuş demişkən "qiyamətni qopar"?...

İndi gələk oynayanlara və oyuna:

Aktyorlardan təməyyüz edənlər Əbdürrəhman rolunu ifa edən Şərifov ilə Übeydullah ibn Ziyad rolunu oynayan Qəmərlinski cənabları idilər.

İkinci dərəcədə Yezid ibn Müaviyəni oynayan Sarabski, Şümür rolundakı Bağdadbəyov və Hüseynzadə (Amir) cənabları ilə Cabbarov (Şeyx Abid) gəlirlər.

Xanımardan isə yalnız bir Olenskayadan bəhs etmək məcburiyyəti tələpəyir.

Şərifov məcruz və aşiq bir cavan rolunda olduğunu hiss ediyor. Dəyə bilərəm ki, rolunu tamamilə anıyordı. Fəqət səsindeki zökəm əsəri olmasaydı müvəffəqiyyəti iki qat olacaqdı. Qəmərlinski hiyləgər və müstəbid bir saray intriqanının təbli bir müəssili idi. Geyimi, tərz və etvəri əzəlatının idarəsi ilə goftarı tamamilə roluna müvafiq idi. Yezid ibn Müaviyəni təmsil edən Sarabski bəzi həşviyətdən (şərj) özünü saxlasaydı, birinciliyə bəlkə də yaxın olacaqdı. Fəqət nə edərsən ki, mövqə və məhərətlə nəmunəsib bəzi ifratlar ilə bu müvəffəqiyyəti əldə edə bilmədi. Səhildar rolunu tamamilə korladı. Hələ "güman eləmə ki, mən piyanam" deməsilə qeyri-qabili-təshih bir xəta işlədi.

slımmun və bukmun - ləl-ka
təməyyüz - seçilmə
mecruz - cazibədar

müəssil - nüməyendə
etvar - vəziyyətlər
səkenat - durma, duruş

Sanki, Yezid əsrində Şamat bir rus əyaləti imiş də, oradakı ərəblərin qarınlarına vodka, dillərinə də rus kəlmələri keçmişdir.

Bağdadbəyov Şümrəyə bir tövrə malik deyildi-deyilə bilməz. O, mümkün olduğu qədər öhdəsinə götürdüyü rolunu hüsni-İfayə çalışdı, yaxşı bir Şümür oldu-deyilərsə, həqarəti mütezəmmin olur dəyə Şümürün "təqlidini" bad çıxarmadı-deyillim.

Amirlik ikinci dərəcəyə onun üçün endiriyoruk ki, həm libası, həm də hərəkəti şayani-tənqid idi. Hərəkəti-səkanatındakı artistlik zəifcə olduğu kimi libasının qırmızı bağı da sinn və mövqəyə yaraşmıyordu.

"Şeyx Abid" rolunu pyesin ən böyük rollarındandır. Cabbarov bu rolun ağırlığı altında əziliyor, öhdəsindən güc-bəla ilə gəlirdi. Bu rolunu səhnədə görürkən köhnə artistlərimizdən "Vəli" cənablarını xatırladım. Ah bu rolunu o oynasaydı və ya onun kimi oynasaydı... nə əla olacaqdı!..

Olinskaya xanıma gəlincə: artistkanın türkçə söyləməsi şayani-təqdirdir. Müsəlman səhnəsində oynayan əcnəbi xanımlar arasında Olinskayanın bu qədər təmiz bir türkçə ilə söyləməsinin müstəsna olduğunu təslim və bunun üçün də cənablarını təbrik edirik. Fəqət oyunlarına gəldikdə acizlərini bir az iradsız görəcəklərdir. Olinskaya xanım özünü gizlətməyə çox möhtac, mövqelə-tərdə, sadə bir ərəb qızı, müsafir, həm də inqilabçı və idealist bir adam olduğunu nəzərə alaraq, ona görə geyinməli, binaən əleyh briyant üzüklerini evdə qoymalı idi. Şərifov cənabları da bu xüsusda müqəyyəd olsaydılar Əbdürrəhmanlığa daha ziyadə layiq olarlardı. **Bunlar qəhrəman və cənfəddarlar; bəzəkli, niyətlərinin ölvüyyəti və qəlbələrinin cəsəretindən ibarət olmalıydı.** Hər halda briyant üzülərdən deyil, Şümür Səlmə ilə müaşiqə etdiyi zaman Olenskaya xanım səhnədəkindən daha ziyadə pür qeyz və həyəcan keçirməli, daha şiddətli lənətlər yağdır-malı idi.

Axırıncı pərdədə "Şeyx Abid"lə bərabər xarabada olduqları zaman artistkanın oğlan paltarında olması lazım ikən, nədənsə hamın evləncil pərdədə gəldiyi paltarada gəlmiş idi. Görək ki, bu cəhət rejissorun ayağına çıxılarsa daha adılana olur. Çünki xarabə dəklirli bu şpalerli otaq hamın ikinci pərdə də gördüyümüz Deyri-Xalldın gürfərlərindən biri idi. Hətta bu cəhət Səlmənin Şeyx Abidə "bura haradır" — dəyə sormasına qarşı tamaşaçılarda təbli və təbli olduğu qədər də haqlı bir istehza təvild elədi.

Başqa artistlər dəxi mümkün olduğu qədər oyunun sələsətinə kömək edirlər. Və hər bir oyunda, ələixsus, üzvləri mütxəssis oluyub

müqəyyəd - bağı

pürqeyz - qəzəbli

da hənuz əksəriyyətlə həvəskarlardan təşəkkül edən müsəlman truppalərində bir dərəcəyədək izləsi qabil olmayan nöqsanlara rəğmən, demək olar ki, "Yezid ibn Müaviyə" pyesi əhəlinin qaldığı məmnuniyyətə dəyər bir surətdə oynanıldı. Əlbəttə ikinci dəfə bundan daha mahirane bir surətdə oynanar. Bu kərə görülen nöqsanlar bir daha təkrərür etməz.

Pyesin pərdələrindəki gözəllik, mənzərələrdəki təbiiyyət əsrə məxsus hazırlanan libaslar və qıyafələr oyunun tədqirə dəyər və qiymətli xüsusiyyətlərini təşkil ediyordılar. Əgər 2-ci və 6-cı pərdədə görülen şpallərli otaqların əvəzinə də müvafiq vəqəə mənzərələr göstərilmiş olsaydı oyunun bu cəhəti mükəmməliyyətə bir nümunə olacaqdı.

Xatimeyi-məqal olaraq bunu da artistlərimizə tövsiyə edəcəyəm ki, səhnədə tələffüzü pək namüvafiq düşən "buraya" sözünü uzadaraq gülünc bir hala salmaqdan əvəzən "burayə"nin zəbanzəddi və türk ağzına daha uyğun olan "bura" sözünü işlədib də qısa kəsəllər daha gözəl olar.

M.Ə.RƏSULZADƏ

B.t. Tamaşa qurtardıqdan sonra rejissor Sarabskinin təklifi üzərində hal-hazırda Peterburq müəllimləri ictimainə getmiş olan müqəbbis cənablarına təbrik və təqdiri müvəzzəmmən bir teleqraf çəkilməsi təmaşaçıları tərəfindən rejissor Sarabskinin öhdəsinə həvalə edildi.

M.Ə.R...
"İqbal" N536,
23 dekabr 1913

MÜARİZLƏRİMƏ

"İqbal"ın 557-ci nömrəsində "Yezid ibn Müaviyə" müqəbbəsi Mehdiyə Hacıbababəyov, 558-ci nömrəsində də M.Əhməd oğlu cənabları mənə cavab yazmışlardır.

Müsaidələrlə ilə deyəcəyəm ki, Mehdiyə Hacıbababəyov cənablarının cavablarından bir şey anlayamadığım kimi M.Əhməd oğlunun da nəyi müdafiə etdiklərini ağıllı-başlı dərk edə bilmədim. "Gədətə-Kərbəla"- "Kərbəla yanğısı" romanından bəhs edərkən təbiiyyətlə mən romanın öz nöqtəyi-nəzerindən bəzi qaidələr gözetməsini lazım bilmiş və o nöqtəyi-nəzərdən Mehdiyənin iqtibasında bəzi nöqsanlar gör-

müşdüm. Mehdiyə bu xüsusta hökm vermədən əvvəl əsəri-ədibanalərini oxumaq lazım gəldiyindən bəhs ediyorlar. Bunun tənqid üsulu olduğunu və mənim nədənsə bu üsula riayət etmədiyimi məqamı etirazda söyləyiorlar. Fəqət unudurlar ki, əsərləri mətbu deyildir və mən onu ancaq səhnədən eşidə bilərdim. Abbas Mirzə Şərifovun bu günkü məktubu isə bu məsələni dəxi də aydınlaşdırıyır. Anlaşıyior ki, ixtisardan olunan şikayəti ixtisar edənlər qəbul etməyiorlər. Binaən əleyh səhnəyə çıxan "Yezid ibn Müaviyə" oyunu müəllifinin razılığı ilə təshil olunmuşdur.

Mən "Yezid ibn Müaviyə" pyesində cənab Qazidan alınan parçaların ərəbcə təsirindən müqəbbəs tərəfindən əlavə olunan parçaların isə rusca təsirindən xilas olmadıqlarını iddia etmişdim, misal da göstərmişdim. Müəllif cənabları birincisindən heç bəhs etməmiş, ikincisi haqqında dəxi məni təb olunmuyubda qareinin əlində olmayan bir mənbəyə müraciət etdirməklə iqla etmək istəyior.

Əzizim Mehdi bəy! Üslubi-ədəbinizi təhlil üçün əsəri-əliniz əldə deyildir. Mənə cavab olaraq yazdığınız məqaləni belə yazınıza bir nümunə kimi qəbul edərsəm, yəne fəidəli çıxamazsınız. Məsələn, cavabınızın başdan ikinci cümləsində: "Bununla belə "İqbal" qəzetəsinin 436-cı (436 deyil, 536 olacaq — M.Ə.) nömrəsində yazmağa cürət etdiyim "Yezid ibn Müaviyə" adında faciəyi tənqiddə iqlam ediyorsunuz" və ilaxir kimi bir ifadəniz vardır.

Mən bu cümləni oxur-oxumaz "İqbal"ın o nömrəsinin aqdim orada sizin faciəni deyil, mənim tənqidimi gördüm. Anladım ki, mənanı bütün-bütünə bərkəs edən bu cümlə saxtəliyinə mütləq olmadan cavab olsun — deyə kağıza imza atıb idarəyə yollamışsınız.

Sonra Mehdiyə məni bir şey dəxi həyrətdə qoydu. Mənim məqaləmi hiqqana-hiqqana oxumuş və oxuyub qurtaranadək qan tərə batmışsınızdır. Çəkdiniz məşəqqətlərin səbəbini bilərək sizə qarşı bəyanı təslir edər dərindizi anıram, fəqət həyratlım burasından deyildir. Buna həyrat ediyoram ki, mənim yazılarımı oxuyarkən hiqqanan bir adamın Qazi cənablarının yazılarını təbdil edərkən nəcə olmuş da bəzi çatlamamışdır. Bu olsa-olsa təsadüf əsərdir ki, təşəkkürünü müqəddəratə borcluyuq.

Əzizim, mən, "bir romanı səhnə üçün təbdil etmək o qədər də asan bir iş deyildir" — dediyimdə hərgiz sizi təfəllil etmək niyyətində olmamışam. Məqsədim bu fikirdə olanları cərhəisə asan olmayan bir işin öhdəsindən "bəzi nöqsanlarla bərabər" gələ bildiyinizi göstərmək ol-

muşdur. Yalnız aramızda bəzi nəzər ixtilafı olmuşdur ki, bu da təbii-
dir. Bunun üçün də qiyamət qopmaz, — deyə düşünmüşdüm, meğər-
sə qoparmış!..

O ki, qaldı mənim münəqqidliyə, bu xüsusda ki, təqdir və tənqid
di hər halda əsərləri tənqid olunan, binaən əleyh bitərəflik və soyuq-
qanlıqları şübhənak olanlardan deyil, başqalarından eşitmək istərim.

"Fərhad və Şirin" haqqında M.Əhməd oğlu cənabları ilə sabah in-
saallah görüşər, söhbət edərik.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" N560,
23 yanvar 1914

MÜARİZLƏRİMƏ

"Fərhad və Şirin" operasına yazdığım tənqiddə "cavab olaraq bir ne-
çə kəlmə" söz söyləmiş olan M.Əhməd oğlu cənabları ilə bu gün gö-
rüşəcəydim.

M.Əhməd oğlunun "Fərhad və Şirin" operasında iştirak edənlərdən
bir zati-möh tərəmin digər bir adı almaq ehtimalı yaqın dərəcəsində
qüvvətlidir. Binaən əleyh soyuqqanlılıq və bitərəflik nöqtəyi-nəzərindən
Mehdibəy Hacıbababəyov cənabları kimi onların da mühakiməsi
şübhəlidir.

Əhməd oğlu cənabları, mənim "Fərhad və Şirin" haqqında yazdı-
ğım sütun fənni bir tənqid olmaqdan ziyadə bir tamaşaçının həyatı-
edəbiyyəsinə tərcüman idi. Siz bir şəxsin həyatı, bir əsərin yaxşı-ya-
manlığını araya çəkirsunuz. Fəqət öylə güman ediyoram ki, o gecə-
ki tamaşada olanların çoxu-hamısı demiyoram ki, mübaliğəyə bənzər,
mənim hiss etdiyimi hiss etmişlərdir.

Mən özüm müşahidə etmişdim ki, binaən əleyh etiraf etmişdim. Çünki heç bir
zaman bilmədiyim şeydən bilirəm kimi bəhs etmək adətım deyildir.
Bunu siz özününcə bəzi dəlillərlə də isbat etmək istəmişsinizdir ki, bu
surətlə məlumi elam etmək zəhmətinə müstəhəmmil olmuşunuzdur.
Fəqət yanılırsınız ki, guya mən "Leyli və Məcnun"u tərif etmişəm.
Mən "Fərhad və Şirin"i tamaşaşından aldığım hissiyyat ilə "Leyli və
Məcnun"dan aldığım hissiyyatı müqayisə etməkdən başqa bir şey et-
məmişəm. "Leyli və Məcnun"un qiymət fiatısına gəlincə musiqişü-
nasların onda da nöqsanlar çox olduğuna hökm elədiklərini haman
məqaləmdə zikr etmişəm. Bəlkə da buyduğunuz kimi ərbablar "Fər-
had və Şirin"də bəzi dəyərli parçaları taparlar ki, "Leyli və Məcnun"da
da yoxdur. Bunu münəqqiş etmək istəmirəm. Fəqət "Leyli və Məc-
nun"dakı parçaların hamısı ondan əvvəl xalq arasında mütədavil olan

məqamlardan ibarət olduğunu da sizdən rica edirəm ki, o qədər təxlif
etməyiniz. "Leyli və Məcnun"un ilk opera olmağından keçəndən son-
ra yeganə məziyyəti varsa, mənə hamam xalq arasında mütədavil,
binaən əleyh milli ruh aşına nəğmələrin əhəngdar bir məcmuəsi olma-
ğıdır. Kaş ki, bu əhəngdən "Fərhad və Şirin"də hissədar olaydı. Möh-
tərəm müarizim mətləəssü "Fərhad və Şirin"də əhəngsizliyi o qədər
İfrat idi ki, bunu musiqişünas olmayan mən də ətrafımda oturan bir
çoxları da görüyörlər. İştə bu əhəngsizlik idi ki, "Fərhad və Şirin"i bir
"kvartet" halına salıyordı.

Sonra siz mənim "səhnəşünas olmadığımı"da elan edirsiniz. Bu-
nun üçün də rejissorun vəzifəsində nöqsan olmadığımı zikr ediyorsu-
nuz. Fəqət yanılırsınız ki, ən böyük nöqsan səhnənin və artistlərin
mənzərə və qiyafələrində idi. İran atlı qiyafəsi omidi ki, "Fərhad və Şi-
rin"də oynayanlar geyinmişlərdi? Şirinin əynindəki paltar haman bir
gürcü arvadını andırıyor. Digər artistlər də əski Roma qiyafəsində görü-
nüyörlər. Yalnız "üstünə qələm çəkilə" ilə kifayətlənəmyib rejissorun
vəzifənaşunaslığını daşların taxta səsi verməsilə də bitirmək istəmiş-
dim. Bisitun mənzərəsi öyləmi olacaqdı? Şirinin balkonu qədim bir
Şərq balkonundan ziyadə bir rus balkonunamı oxşayıracqdı?...

Artistlərin oynamasına gəlincə bir parasının oynaya bilməməsindən
deyil, bir-ikisinin oynaya bilməməsindən bəhs etməlidir.

Mən "Fərhad və Şirin" kimi operalar yazılmamasını arzu etmişdim.
Müəllifinə opera yazmasın deməmişdim. Qorxmşudum ki, bu qəbil ope-
ralar təkrar edərsə operanın mövcudluğa lənət oxuyanlar bollaşsın. Mə-
gərsə qorxm yerində imiş. Zati-aliləri hamam tamamilə operaların əleyh-
inə çıxmağı tövsiyə ediyorsunuz. Fəqət ne onları bunu əvvələ özünü-
cə deyəydiniz də. Bir opera artisti sifətlə səhnəyə çıxmayaydınız.

Fəqət bu tövsiyə ilə şərik deyiləm. Operaya fəna təqidlər yazıl-
maz və operadan sul-istəmal olunmazsa insanda təbiil olan musiqi
ehtiyacını rəf etmək üçün operalara olduqca lüzum vardır. Yoxsa sə-
nəyəi-nətləseyi-milliyəmizin bir qismi olan musiqimiz mənlilni itlir və
yerini başqa musiqilərə tərk edir-geder. Bu da milli bir zərəridir.

Müəllifi tənqidmiş yalnız musiqidə mütəxəssis olmadıqları üçün de-
yil, bilirik ki, bu xüsus Sasaya aiddir. Fəqət əsərin yazılışı da səhnəyə
müvafiq deyil. Nədir o Şirinin arından düşüb də veylən sərgərdan gə-
zən uşaqlar, onların vəzifəsi nədir, ne münasibətlə oraya çıxanmışlar?
Sonra pərdələr olduqca soyuq və qeyri-təbiil bir halda cərəyan ediyör.
Əlbəttə bir mütəxəssis qələm olsaydı böylə etməyəcəkdil. Və vəqəyə
bir münasibətli olmayan vətəni nəşidləri oraya salmayacaqdı.

Xatimeyi məqal olaraq bunu demək istərim: madam ki, müsəlman səhnəsinin irəliləməsi üçün bütün operatorların əleyhinə yazılmasını tövsiyə edirsiniz, demək ki, "Fərdad və Şirin"-nin də əleyhinəsiniz. Burada birləşiyoruz. Fəqət mən ələlümüm opera əleyhinə ola bilmərəm və parlaq bir surətdə vücuda gətirilə bilən hər bir operanı, vələin ki, bunu bu dəfə ədəmi-müvəffəqiyyətlə qurtaran Mirzə Cəlal cənabları yazmış olsunlar — təşviq və təqdir edəcəyəm. Yoxsa naşi və fəna nəzirlər nəticəsində gözəl və parlaq nümunələrə lənətxan olanlar zümərəsinə qalaram ki, nə özümü və nə də dostlarımı bu mövqedə görmək istərim, bunu sizə də məsləhət görmüyörəm.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" N 561,
24 yanvar 1914

B.T. Mürəttib xətası olaraq dün ki, məqaləmdə onuncu sətr şəqət bir surətdə düzülmüşdür. Səhlihi böylə olacaq: "romandan bəhs edərək roman təbdilində mən öz nöqtəyl-nəzərimdən bəzi qaidələr gözləndirilməsini..." ilaxir. M.Ə.

"ƏHDƏ VƏFA"

Bu, qafqasiya türk sənəllərində böyük bir rəğbət görmüş olan "Kavayə-ahəngər" faciəsi müqtədir mühərririnin digər bir dəyərlı əsəridir. Səməd Mənsur cənabları səhnəmizi böylə bir qiymətdar əsrə sahib olmağa vasitə olduğı üçün şayani-təbrikdir. Dramanın bəzi kvartetmələnd opera və opermetika dedikləri əsərlərə məğlub kimi görünen böylə bir zamanında "Əhdə vəfa" kimi əsərlərin oynanması təkrar dramayı diriltməyə bir vəsilə olar ümidindəyəm.

"Əhdə vəfa" pyesi öz qövrinə hissi-hörmət bəsləyən müqtədir bir qələmin dağ adamlarında bəslənən cəsərat və mərdənəliyi müsevvir faci və gözəl bir hekayədir. Bunun "Səfa" cəmiyyəti atışa və proqramlarında — yaxud arnaudlara — deyə ikinci bir ünvanda əlavə edilmişdi ki, bizcə bunsuz da keçinə bilərdik. Çünki hər nə qədər hekayə arnaudluq dağlarında güzəran ediyorsə da bunun məsələni Qafqasıya və sair məmləkət dağlarında da görmək olar. Bu dağlarda keçən və nəcib hissələrlə demir xasiyyətlərini biriaşdırıb qəhrəmanlıqlar izhar edən dağ həyatının hər yerdə göstərə biləcəyi həyat səhnələridir.

Bunu arnaudlar deməmək də olardı.

"Əhdə vəfa" pyesinin xülasəyi-misalı budur:

Zübeyr adında bir çobanın qızı evlərində kiçiklikdən bəri başlan-mış yetim əmi oğlusu Rəcəbi istəyir; o da buna aşıqdır. Qoca çoban bunların eşqlərini təhqiqdən sonra onları yekdigərinə namizəd ediyor. Digər tərəfdən arnaud müttəqilə və xanlarından Dəmirbəylin adamlarından Səfo da bu qıza aşıqdır. Bu eşq Dəmirbəyli istəməyərək vadar ediyor ki, Zübeyrin qızı Miruşəni Səfoya verdirsin. Səfo bəylin əmri verincə yoldaşları ilə gəlir Miruşəni qaçıdır və müdafiə etmək istəyən qoca Zübeyri öldürür. Sonra Miruşənin anası əlinə tüfəng alıb qızını xilas etmək üçün gediyor. Axaşam üzrə bir dağ-daşın damənəsində gizləniyir ki, gecə qaranlıq düşüncə getsin bəlkə bir iş görə bilsin. Bu əsnada 20 ildən bəri müharibələrdə olan və bu kərə vətəninə qayıdan Fəttah ağa səhnəyə gəlir, bu dağın damənəsində müharibəyə gedərək kiçik buraxdığı Səfo və indi mərhum olan arvadı ilə vıda eldiyini xatırlına gətirir və bu gözəl xatirənin yadı üçün orada bir az yatmaq istəyir. Bu əsnada eski düşmənlərdən Səlmən çıxıyır. Onu öldürməyə qəsd ediyor. Əvvəlcə Fəttahın qılıncını gizlədiyör. Tapança və tüfəngini isladıyör. Sonra Fəttah ağayı yuxusundan oyadıyör, xəncəri sıyıdırıyör. Onu cıdala çağırıyör. Fəttah ağa nəticədə özünün silahsız qaldığını görüyör. Fəqət yas və fütür göstərmədən və düşməninə illtca əsəri biruz etmədən mərdənə bir surətdə ölümünə hazırlanıyör. Səlmən əlində xəncər ona hücum edincə daşın dalında gizlənmış olan Vahidə (Zübeyrin dul arvadı) onu gülləliyör. Fəttah ağa böylə asımanı bir surətdə xilas olmasından heyətdə qalıyör, ətrafa baxıyör arvadı görüyör. Həsbi-hal ediyorlar. Arvadın Səlmənı da, Fəttahı da tanımadığı halda birini mərdənəliyi üçün mühafizə, o birinin xainliyi üçün qətl eldiyini öyrəniyör, dərdini anlıyör, onunla bacı-qardaş oluyör. Ərinin qatlini öldürməyə, qızını xilas etməyə və istəklisinə verməyə söz veriyör. Quran üzərinə and içiyör. Bu əhdü peymandan sonra arvadın öyrəniyör ki, qatıl oğludur. Fəqət artıq veridiyl əhdəndən dönə bilmıyör. Sonuncu pərdədə işlə ən faci bir səhnəyə tamaşa ediyörüz: Məruşə Səfonun evində fəqət Məruşə ona təslim olmayır. Nəhayət Səfo ancaq başını onun dizi üstə qoyub yatmaqla iktifa ediyör. Səfonu ya tırtıqdıqdan sonra onun belindəki tapançanı götürüyör. Öz canına qəsd etmək üzrə iken Rəcəb Məruşənin əmisi oğlu və adaxlısı pəncərədən içəri daxil oluyör. Bir az sonra Fəttah ilə Vahidə də daxil oluyorlar. Fəttah əvvəlcə yatmış oğlunun gözələrindən opərək sonra veridiyl əhdə

Kavayə-ahəngər - demirçi Gəvə
müsevvir - təsvir edən
faci - faciəli

arnaud - alban
müttəqi - mōmın
damənə - etək

vəfa edərək onu öldürür. Öldürükdən sonra "oğlum vay" deyə tələş-göstəriyir: Vahide onu "Övladını öldürən canavar" — deyə məzəmmətliyin. Fəqət o: "Əhdə vəfa etməyən namussuzdur" — deyə müdafiə ediyir. Nəhayət: "bacı əhdinə vəfa etdim, qızını xilas elədim, onu istəklisinə yetirdim. Ərinin qatlini öldürdüm. İndi də oğlunun qatlini öldürəcəyəm" — deyə gülləni öz başına sıxıyor və faciə tamam oluyor.

Bir dağlının ürəyi bəzi ticari və siyasi intereslərlə təlvis olunmayan bir təbiət adamının əhdinə nə dərəcədə mərbut olduğunu göstərmək üçün, — bir az sədidcə və qanlı da olsa bundan daha şairənə və daha müəssir bir təsvir əlbəttə olmaz. Ey kaş ki, Şəmsədin Samibayın təsvir etdiyi bu qəyurənə xislətlərə axırıncı Balkan müharibələrində bir çox yaramazlıqları görülməli hazırda ki arnaudlarda da görülməli idi...

Nə isə keçək pyesin oynanmasına:

Tamaşa olduqca gözəl çıxdı. Dördüncü səhnədəki otaqdan başqa pərdələr nöqsansız idi. Hələ birinci pərdədə göstərilən təbiət mənzərəsi, çobanın neyi, quzuların, qoyunların mələməsi, Rəcəbin mahirənə oxuması, nə qədər tam bir təsir bəxş ediyordu. Arnaudların qırmızı və ağ dolaqlı fəş əvəzinə başlarında kiçik kasavari bir ağ sərpüş, bıqları böyükcək, qırışıqları da ənlicə olsaydı tamaşaçılar tam arnaud qıyafəsi seyr edəcək idilər. Axırda otaq çox uryan və əlavə olaraq peçidə zaid idi. Oraya türkiyəvari bir neçə nimkət və fərşlər qoyulsaydı təbiiq olardı. Fəqət uzaq bir məmləkətin qeyri əşinə qıyafə və mənzərələrini təsvirdə bu qədər cüzi nöqsanlar əlbəttə ki, dünən gecə gözlərimizə şairənə bir həzz verən o səhnələri qiymətdən salamaz. Bizim burada onlardan bəhs etməyimiz ancaq ikinci dəfə tamaşanı tamamilə nöqsansız görmək arzusundan çıxıyor.

Oynayanlara gəlincə bütün artistlərdən razı olmaq mümkün deyildir. Görünür ki, "Səfa"-nın yaxşı başardığı iş faciədir. Nə olaydı da ancaq onunla iştigal edə idi və onu iləri aparaydı.

Rəcəb və Dəmirbəy rollarını oynayan Abbas Mirzə Şərifov həqiqətən də artistlik istedadı göstərir. Rollara o qədər yaranıyordur ki, tamaşasından tam təbii bir təsir hasil oluyor. Fəqət nə qədər təəssüf ediyoram ki, bu pyesdə iki rol götürmüşlər ki, bir-birinə tam zidd idi. Bu isə oyunlarının məhərdindən hasil olan təsiri heç şübhəsiz ki, naqls buraxıyordur. Bu səhnədə Rəcəb, o biri səhnədə onun düşməni — bu adamsızlığın və teatr qüvvələrini müxtəlif cəmiyyətlərə bölmənin səhnəmizə ver-

təlviz - kirlənmə
zaid - artıq, lüzumsuz

iştigal - məşğul olma

diyi ən böyük nöqsanlarından biridir ki, cümə gecəsi biz onu seyr etdik. Fəqət Şərifov cənabın rollarının ikisinin də əhdindən gəldilər.

Mirzə də bir az tələşə nöqsanı olmaqla bərabər bəd oynadı. Arvad rollarını ifa edənlərdən cənab Süheylə də (Vahidə) şayanı-təqdir idi. Cahangir Zeynalovun o gecədə əhdə elədiyi rol əlbəttə ki, onun həmişə müvəffəqiyyətlə oynadığı rollardan deyildi. Məmətliş bu ona çox da yaraşmayan rolu da yaxşı oynadı. Bir qocanın göstərə biləcəyi mərdanəlik və şücaət olduqca təsvir oludilər.

S.Mənsur cənabları Fəttah rolunu bir ləyaqətli-təmmə ilə ifa etdilər. Əhdə o qədər mərbut olan bir qəhrəmana yaraşan mətanət kəlam və ətlərə artist tamamilə malik idi. Cənab Bağirov da öz rolunda idi. Sərləri dexi pyesin hüsnü cərəyanına da kömək ediyordılar.

Bu gecə tamaşaçı az idi. Yəqinə "Səfa" cəmiyyəti zərər çıxarmışdır. Bunun illəti də zənn ediyoruz ki, teatroçuların bir neçə parçaya bölünməsinə irəli gəlmişdir. Neçə gün bundan irəli "Leyli və Məcnun" oynanmış, cümə günüz dəxi digər bir heyət tərəfindən bir tamaşa verilmiş, axşam "Əhdə vəfa" gediyordu. Qüvvələr müttəhid olsaydı əlbəttə ki, teatrlar boş qalmaqacaq. "Əhdə vəfa" kimi gözəl bir şeykari teatr və tamaşaçı üçün oynanmayacaqdı. Bəlkə bu müvəffəqiyyətsizliyə, "Fərhad və Şirin"-in əhdə müvəffəqiyyəti də səbəb olmuşdur.

Bu gecə "Səfa" cəmiyyətinin reisi Tağı Nəgəyivə etdiyimiz müsahibə əsasında cənabları "Nicat" ilə "Səfa" teatro və heyətlərinin birlişdirilməsi tərəfdarı görünüyordu. Məlum olduğu üzrə "Nicat" sədri-möhhtərəmi Qasım Qasımov cənabları da bu fikirdədirlər. Bu fikrin bir an əvvəl qövldən-fələ çıxmasını bütün səhnə dostları kimi men de dörd gözle gözləyərəm.

Teatra gələnlərin intizamsızlıqlarından bir az da mən şikayət edim. Kimlərin yeri bəlli deyildi. Qalereyadan deyilə də amfiteatrdan birinci səfə qədər tələqqi edənlər o qədər var idi ki... İntizamsızlıqda bu qədər iləri gedənlər bəlkə də çox olar, fəqət teatro və heyətinə deməlidir ki, o da bir az qeyrət edib nizamı gözləməkdə tizqədəm olsun, hər kəsə yerini tanıtdırsın. Yoxsa keçən gecə olduğu kimi qalereyadan məxsus olan şululuqlar birinci, ikinci səffərdə də görülecəkdir.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" №52,
26 yanvar 1914

Milli aşığılarımızın avamımız üzərində böyük təsirlər icra edərək söylədikləri "Əslilə və Kərəm" hekayəsindən iqlıbas olunan "Əslilə və Kərəm" operasına mən keçən cümə gecəsi birinci dəfə tamaşa edirdim. Üzeyirbəy arkadaşımızın musiqiçilikdəki birinci əsəri və gerek islam və gerek türk aləmində birinci olan "Leyli və Məcnun" operasına tamaşa eləmiş, sonra Bakıdan ayrıldım. "Leyli və Məcnun"dan sonra yazılan musiqi əsərlərinin heç birini görməmişdim. Beş il keçmişdir. Təbii ki keçən dəfə "Fərhəd və Şirin"i görmüş, beş ildəki tədəniyyə ürayım ağrıyırdı. Fəqət "Əslilə və Kərəm" operasının tamaşası bu ağrını sağaldı.

"Əslilə və Kərəm" operasının misalını təlxis etmək istəməz. Çünki, camaatımız mükərrərən oynanılmış olan bu operanı görməmiş olsalar belə "Əslilə və Kərəm" nağılını oxumuşlar və yaxud eşitmişlərdir.

Müsləman operasının aktyorları həqiqətən gözəl oynayırlar. Və kim nə deyirsə-desin Üzeyirbəy Hacıbəyovun təlil etdiyi əsərdə bir zövqləndəbi və musiqi vardır. Xıncaxınc dolmuş olan teatrda oyunun və musiqinin məharətlə ifası nəticəsi olaraq müsləman tamaşaçılarına xas olan bir səs və bir sədə də yox idi. Hər kəs valeh olmuş, hər kəs Kərəmin o lahuti eşiqinə mütənəşib əhəngi nəqəmətə candildən bənd olmuşdu.

"Əslilə və Kərəm" bir yere cəm etmiş olduğu Şərqi və Qərbi nəğmələrdən başqa mənə bir şey nöqtəyi-nəzərindən daha çox yarındı. Bu da orada mühüm bir yer tutmuş olan "türk havası"dır, saz havası. Çox təəssüf ediyorum ki, toylarımız milli saz aşığılarımızın əlindən çıxıb gürcü gəzzallarına və gürcü zumaçılarına düdükərinə gıriftar oluyor, bunun iqlıqamını mən keçən cümə gecəsi Sarabskinin Kərəm sifətilə oxuduğu türk havaları ilə alıyordum. Və əgər mümkün olsaydı qalxıb xalqa deyəcəydim ki: Görünüz bəyənmediyiniz milli aşığılarımızın havası nə qədər dilrübədir, nə qədər cazibədir. Milliyyət hissini itirməyənlər və milliyyət ruhundan uzaqlaşmayanlar üçün aşiq Kərəmdə, Koroğlu da və bunun əmsalındakı nəğmələrdə o qədər iltis hissələr və o qədər geniş zövqlər vardır ki, onu ancaq saz nəğməsilə oxunduğu zaman hekayə qəhrəmanının dərindən tamamilə əslinə ola bilən köylülər qədər saf və pak ürəklərimiz anlaya bilərlər.

Zənn ediyorum ki, möhtərəm musiqiarımız Üzeyirbəyin milli nəğmələrini olan saz aşığı ilə milli romanlarımız olan aşiq hekayələrini daha ziyadə tədqiq edəcək olurlarsa əslilə türk aləmində payidar ola biləcək əbəddə əsərlərini bundan sonra yazacaqlardır. Bunun üçün əlbəttə lazımdır ki, lazımlı gələn elmlərlə silahlıdıqdan sonra Peterburq

türk ilə Qafqasiyaya gəlsinlər və burada kəndləri gəzmək surətilə millət ruhu və millət musiqisi ilə aşına olsunlar. Əlbəttə boyu da edəcəklərdir.

Dedik ki, oyun gözəl keçdi. Hər şeydən əvvəl Müslüm bəyin məharətlə idarə olunan musiqi dəstəsinin bir əhəngi-tam ilə icra olunduğunu qeyd edək. Bunu görmək və bunu hiss etmək üçün — Əhməd oğlu da eşitsin — əlbəttə musiqişünas olmaq gerek deyildir. Nəcə ki, bülbulün əhəng havasından həzz duymaq üçün musiqişünas olmağa lüzum yoxdur.

Aktyorların oyunlarına və oxumalarına söz yoxdur. Hamısı vəzifələrini hüsn ifa etdilər. Sarabski məsələnki, aşiq rollarını oynamaq üçün xəlx olunmuşdur, — nəzərə elə gəlirdi ki, o ancaq Məcnunu yaxşı oynayıp, görüldü ki, Kərəmdə də müvəffəqiyyəti təmidir.

Padşah rolundakı Qoca Mahmudov da yerində idi. Keşiş rolunu ifa edən Tanrıquliyevin gözəl və dəyərli surətdə ifayə-vəzifəsi dəyə billyoram ki, müvəffəqiyyətin canlı bir nümunəsidir. Tanrıquliyev tam bir aktyordur, rus səhnələrində gördüyümüz iqlıdları aktyorlardan.

Əslilə rolunu oynayan cənab Məhəmmədzadə bəd oynamadı. Fəqət bunu Leyli rolunu oynayan Əhməd Bədəlbəyov oynasaydı daha gözəl çıxacaqdı — zənnindəyim...

Sofl, Rəmzibəy və Şeyx Nurani rollarını ifa edənlər də birər qiymətə malik idilər.

Xor həmişə və hər yerdə olduğu kimi burada da gözəndi qədər mükəmməl deyildi. Hələ arvad xoru çox zəif idi. Çünki, məlum səhnəmiz bu xüsusda hələ naqışdır...

Mənzərə və qiyafələrə gəlincə yenə şikayət edəcəyəm. İsfəhan padşahının müqərrəbi olan keşişin bağında qoyulan Roma heykəlləri artıq idi. Bağ dəxi vaxt və vəqəyə uyumayacaq dərəcədə müasir idi. Erməni dəyə ortaya çıxarılan kəndlilərin nədənsə hamısı saqqallı idi. İqlərindən birisi qaşibə saqqal qoymamış və yaxud təsadüfən aralarına müsünni birisi girməmişdi.

Keşiş bir erməni teritərin ziyadə bir rus popuna bənzədilmişdi. Hələb diyarı yolu üzərində ərəblərlə bərabər Kərəm ilə yoldaşla təsadüf edən qızların qiyafəsi Ərəbistan mənzərəsindən ziyadə Cənubi Rusiya həyatına işarə ediyordu. Sanki bir xutordan gəlmiş xaxol qızıları. Sonra bir səhvi dəxi hamı qızlarla, hamı ərəblər eynən Hələb şəhərində də görünüyörlər. Bu olsa-olsa ancaq altı aylıq yolu bir göz yumma-

da təyy eldirən Şeyx Nuraninin nəfəsilə ola bilər. Sofinin başına qotazlı fes qoymaq da bica idi. Palları da bir az sadəcə olsaydı Sofiyana olardı. Sofi madam ki, bir İran sofidir, başına dərişvari bir şərpuş qoysaydı daha müvafiq olardı.

Qəbulumuzdur ki, müsəlman səhnəsinə məxsus müsəlman teatrosu olmasa mənzərə və qiyafələrdə həmişə bir nöqsan görülməkdir. Fəqət burada var ki, rejissorlar bir az diqqət etsələr bir çox nöqsanların azalması dəxi mümkündür.

Ələlümüm keçən cümə gecəsi oynanılan "Əslü və Kərəm" operası tamaşaçılardan hər kəsi məmnun qoyduğu kimi, mənə də məmnun etdi. Pərdələr arasında gələcək həftələrdə "Evlikən subay" ilə "Arşın mal alan" operettalarının oynanılacağı dəxi elan olundu. Demək opera dirin-giləri başlayır. Fəqət nə olaydı da bundan üst-İstifadə olunmayaydı.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" N568,
3 fevral 1914

GÜLÜNC GECƏLƏR

Keçən çəharşənbə gecəsi Zülfüqarbəy Hacıbəyov cənablarının Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrosunda oynanan "Evlikən subay" operettası olduqca gülməli çıxdı. Tamaşaçıları gülməkdən şuluq salmağa belə fürsət tapıyorlardı.

"Evlikən subay" həqiqətən də gülünc bir mövzudan bəhs ediyor. Müəllif bu əsəri ilə istəmiş ki, çoxarvadılığın nə qədər rüsvay bir şey olduğunu həcv etsin. Onun nə qədər gülünc olduğunu tamaşaçıları göstərsin. Atalar sözü — iki arvadının evi süpürülməmiş qalar — diyor. Zülfüqar bəy məzkur əsərlə isbat ediyor ki, çoxarvadlı olan axırda subay da qalar. Yalnız bir şey var ki, müəllif halın gülünc olduğunu göstərməkdən ziyadə xalqı güldürməyə əhəmiyyət vermişdir. Binaən əleyh səhnəyə çıxardığı tiplərin və göstərdiyi vəqəələrin təsvirində teatrnavislikdə əsil olan həqiqət-realizmdən çox uzaqlaşmışdır. Məsələn, pəysin qəhrəmanı Kərbəlayı Hacı evdə arvadları ilə "mərcan bəh-si" etdiyi bir halda, qayınları Xosrovbəylə Muxtarbəy bir dəstə küçə adamları ilə içəri gəlirlər. "Bizim bacımızı nə üçün incidiyorsan" — deyə bir ailə məsələsinə küçə adamları ilə həll etmək istiyorlar.

Əlbəttə, həyatda böylə bir şey ola bilməz və səhnədə məzəxor ol-sun deyə böylə qeyri-təbii bir hal yaratmaq dəxi ədəbi sayılmaz. Sonra hər nə qədər rusca neçə sətir qarrağur oxuyanlarımız arasında Muxtarbəy kimi "zıramalar" varsa da böylələrini "vişə obrazovaniyə"

almış — deyə xalqa tanımaq düürst olmaz.

Əsərin musiqisli açıq şərqli nəğmələr, çalınan alətlər də yalnız tar ilə skripka idi.

Əsərin baş rolunu məşhur komik Hacıağa Abbasov cənabları oynayırdılar. Hacıağani birinci dəfə olaraq öz rolunda görüyordum. Oynuna aşıq oldum. Abbasov mükəmməl bir komikdir. Bundan daha məşhur, bəlkə də daha məhir komiklərimiz vardır. Mən fəqət Abbasova da məxsus bir dəyər görüyoram. Abbasov da roldan çıxıb da fəzlə hərəkətlər gətirərək belstilah "şarj"ları bu qədər oyunu olduqca təbii bir komik ediyor. Çəharşənbə gecəsi Kərbəlayı Hacı rolunu ifa etdikdə bir tük qədər nöqsan buraxmadı. Aktyor tamamilə özünə malik olub roluna olduqca qalib idi.

Hacıağadan sonra cənab Süheyl dəxi Hürzad rolunu gözəl oynadı. Kərbəlayı Hacı kimi arvadsız qalan müsəlman səhnəsi üçün arvad rollarını böyük bir müvəffəqiyyətlə oynayan Süheyl cənabları artistli deyildir.

Pərizad rolunu oynayan Paşayev Abbasova Süheylinin yaratdıqları həqiqətə bir az sənət rəngi veriyorlardı. Əgər Paşayev də Süheyl qədər "arvad" ola bilsəydi Hacıbəyovun təsvir etmək istədiyi "Evlikən subay"lıq gülüncüyü tamamilə tamaşa olunacaqdı. Başqa aktyorlar-dan Rüstəm Kazimov (Xosrovbəy), Əllabbas Rzayev (Muxtarbəy) və sairələri dəxi öhdələrinə vəgüzər olunan vəzifələrinə hüsn ifa etdilər.

Rejissorluq cəhəti burada da naqis idi. Kərbəlayı Hacinin hal və ət-varına, tövr və rəftarına yaraşmayan avropalica bəzənmiş evi vardı. Sonra axırıncı pərdə də Kərbəlayı Hacinin baharın tam may ayını andıran bir ağacılıq və göyərti altında oturub "bundan üç gün əvvəl kür-südə oturmuşdum" dediyindəki təzad bilmə müəllim, yoxsa rejis-sormu, yoxsa aktyormu mütləft olmamış, burasını özləri həll etsinlər.

2

Cümə gecəsi də Üzeyirbəy Hacıbəyovun "Arşın mal alan"ına baxdıq, bu da olduqca gülməli idi. "Arşın mal alan"ın mövzusu arvad məsələsinin bizdəki şəkil-hazirəyə bağlı "görmədən evlənməyi" iztəhzə üçün İntilax olunmuşdur. Cavan bir tacir evlənmək istəyir. Yoldaşı Süleymanbəyin məsləhətlə üzərinə özünə qı bayənmək üçün qoltuğuna arşın mal alıb qa-pı-qağı gətirir. Nəhayət Sultanbəyin qızını görüyor, bayənir. Sonra ope-rettalara məxsus bir təqim sərgüzəştlər keçirdikdən sonra qızı aliyor.

Bizcə mövzu olduqca ciddidir.

Əsər dəxi bir təqim səhli və salim fikirlərdən mərhum deyildir. Yalnız böylə ciddi bir mövzu operetta şəklinə düşdüyü üçün tamaşaçıların üzr-

fani səviyyəsinə baxılarsa, gülcün bir hala qoyulmuş kimi nəzərə gəli-
yor. Əlbəttə "görmədən evlənmək" ictimai bir bələdir. Fəqət aşınmalığının
Sultanbəyin, Süleymanbəyin, ən nəhayətli nökr Vəlinin də görüb evlən-
mələri bunların həqiqi bir əlacı və bir şəkl-mətlubi deyil, ancaq bir məs-
xərəsidir. Fəqət arvad məsələsinin bızdıqı halı baqi qaldırca evlənməyi-
miz böylə məsxərə olmağa məhkum deyilmədir?

Yalnız xalq mümkün olduğu qədər çox yığıb çox güldürmək və onun
zəif damarından tutub tamaşaya çəkmək üçün yazılan hər operetada ol-
duğu kimi "Arşın mal alan"da ciddiyyətə deyil, həzzə əhəmiyyət verilmiş-
dir, bunu hətta "fars"dır — deyə pisləmiş olanlar da olmuşdur. Fəqət mən-
cə bu heç fars deyil, xəlif məşu musiqili bir komediya, o qədər.

Əlbəttə, ciddiyyət-pərverən istərdilər ki, "Leyli və Məcnun", "Əsli və
Kerəm" müəllifi yazdığı operetalarında yalnız "sənət üçün sənət" düs-
turuna qane olmayıb, sənətdən bir fayda da güdmüş olaydı. Əgər ki
arşın malında da bir fayda yoxdur, deyilməz. Çünki dahl Sədi əleyhlr-
rahmə demişdir ki:

**Nəquyənd əssəri bəzəkə hərfli,
Kəzu pəndi nə girdə sahibli həş,
Və gər sədbəli pişi nadan,
Bəxanl ayədəş əfsanə dərquş.**

*(Oyuncaq üçün söz danışmazlar, ağıllı adam ondan nəsihət ala
bilməz. Əgər nədan adamın yanında yüz dəfə hikmətdən bir şey da-
nişsan, onun qulağına bir əfsanə kimi gələr — red.).*

* * *

Oyun gözəl keçdi. Sultanbəy rolunu cənab Hüseynzadə tamaşaçı-
ların gurultulu alqışlarına bəhaqq nall olaraq oynadı. Sanki bu rol şəx-
sən onun üçün yazılmışdır. Yalnız bəzi həşvlərdən (şarjdan) özünü
saxlaya bilsəydi oyunundakı təsir müşkül-pəsəndlərdə də tam olacaq-
dı. Hələ qulluqçu qız Telliyyə xitabən bir-iki dəfə təkrar etdiyi qeyri-
ədəbi cümlə heç də səhnəyə yaraşmayan bir cümlə idi. Ədəbi deyil-
di. Zənn etməm ki bunu Üzeyirbəy yazmış olsun.

Gülüçhrə rolunu Ağdamski gözəl apardı. Əgər səsi da oyunu qədər
müvafiq olsaydı, iqtidarına söz qalmaqacaqdı. Asya da bəd deyildi.

Əsgərbəy rolunu ifa edən Sarabski hər nə qədər yaxşı oynadısa da
Məcnun və Kerəm rolundan sonra xəlif müşüb olan Əsgərbəy roluna
o qədər də uyumuyordu.

Cahan (Məhəmmədov) heç oynaya bilmirdi. Süleymanbəy Tan-
rıqulov rolunda idi. Həşv və zavalı (şarj) da yox idi. Vəlli də vəzifəsi-
ni hüsn ifa etdi.

Ələlümün oyun yaxşı idi. Rejissorluq cəhəti də mükəmməl idi.
Yalnız Sarabski ilə Bağdadbəyov — birincisi arşın malı satan, ikinci-
si də nökr olduqlarını nəzərə alıb manjettlərini çıxarmış olsaydılar, bir
az fədakarlıqla səhnənin təbillyinə xidmət etmiş olarlardı.

Afişalarda tamaşa saat 8-də elan olunmuşdu. Halbuki, pərdə saat
ona bir neçə dəqiqə işləmiş qalxdı. Bu da tamaşaçıların əl çalaraq is-
laq verərək gurultu etmələrinə səbəb oldu. Yaxşı olar ki, cəmaətimizi
təbriyə etmək və gurultuların cilovunu almaq üçün teatrçılarımız vəd
vaxtlarına sadıq qalsınlar, fəzə gurultulıya səbəb olmasınlar. Onlar
böylə edərlərsə, əlbəttə tamaşaçılar da get-gedə üsullaşar, səhnədə
artistlər oynadığı zaman da hala gəlib əl çəlməzlər, inşaallah!

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" N573, 9 fevral 1914

"ŞAH ABBAS VƏ XURŞİDBANU"

Keçən cümə gecəsi Üzeyirbəy Hacıbəyov cənablarının mühüm əsə-
rlərindən "Şah Abbas və Xurşidbanu" operası tamaşa olundu. Fəqət bəra-
dərl Zülfüqarbəyin Nikitinin sirkində mövqei tamaşaya qoyduğu "Evlikən
subay" operettası ilə Bakının çoxdan bəri ösmüyləb də tərs kimi bu gecə
bütün əsmədiklərinin təlafı edər dərəcədə gürüldəməsi ələlə verib Tağıy-
evin teatrosunu boş qoymuşlardı. Bu boşluq aktyorlara sui təsir etməsə idi
heç şübhə yoxdur ki, toza-torpağa baxmayıb da tamaşaya gəlmiş olanlar
üçün faydalı çıxacaq mükafat alaçaqlar, yəni sakitliklə tamaşa edəcək,
həzz aparacaqlardı. Fəqət nə edərsən ki, bu cəhətdən qazanılan aktyor-
lar həvəspərtliklərindən hasil olan nöqsanlarla o baxılanıyordur. Tamaşa-
çılar sarıdan zəlin boşluğu, səhnədə bəzi boşluqlara səbəbiyyət veriyor-
du. Hər kəsdən ziyadə nəzərə öylə gəliyordu ki, Sarabski çox dilgir idi.
Çünki ayrı vaxt tamaşaçıların alqışlarına olduqca müttəfiq olan aktyor, bu
dəfə az, fəqət etinakar tamaşaçıların yarım saata qədər əl çalıb "Sarabs-
ki"- deyə bağimallarına rəğmən səhnəyə gəlmədi ki, gəlmədi.

"Şah Abbas və Xurşidbanu" operasının məzmunu hər böyük və iq-
tidarlı hökmdar kimi mütəşəkkil millətin təsnif etdiyi bir çox hekayə və
mənaqəbələr hələdər olan Şah Abbasın qəralib halından iqtibas olun-
muşdur. Bu opera bir neçə dəfə oynadığı üçün məzmunu xəlqimiz-
cə bəllidir, binaən əleyh təfsilini lüzum görmüyoruz. Hekayə səhnə
nöqtəyl-nəzərindən mükəmməldir. Pərdələr cəlibil-nəzər bir halda tə-
tib olunmuşdur. Operalara xas lövhələrdən də əri deyildir.

Musiqisi "Leyli və Məcnun" ilə "Əsli və Kerəm"dəki qədər milli de-
yil, bir çox parçalar Avropa muğamatından iqtibas olunmuşdur. Malo-

roslardan alınmış bəzi parçalar çox da gözəl iqtibas olunmuşdur.

Yalnız Üzeyirbəyin nəsləri qafiyəsiz və vəznəzsiz misraları tar və saz güclə şer etmək "məharəti" burada artıq sonu dərəcəsinə çıxmışdır!

Sənət məktəbində oxuyurkən "masterskoy" da işlədik, rus uşağı bir yoldaşımız vardı. Müsəlman şer və mahnılarına istehza deyirdi ki;

— Müsəlman nəğməsi bilirsiniz necədir?...

— Necədir?

— Məsələn, görürsən ki, müsəlmanın birisi yoldan keçərkən əlimizdə suhanladığımız damır parçasını göstərərək, məsələn bu "pillitəni" görürək başlar pillitə ... a-a-a- deyə səslini titrədir uzatmağa və bu olar şer və nəğmə.

Mən o vaxt müstəhzi bu rus uşağı ilə bittab mübahisə edərdi və onu iqna edərdim ki, bu böylə deyildir. Cümə gecəsi çox şükr ediyordum ki, o məktəb arkadaşım Tağıyevin teatrında yox idi, yoxsa "yalanı" çıxaracaqdı, çünki Üzeyirbəyin şerləri həqiqətən də pillitə a-a-dır.

Bütün həvas-partiklilərlə bərabər oyun yenə yaxşı keçdi. Sarabski (Şah Abbas) və Tanriqulov (Müstəvir) rollarında olduqca yaxşı oynadılar. Bağdadbəy yaxşı oxuyurdu. Fəqət nə səsi, nə də oyunu Xurşidbanunu təmsil edə bilmirdi. Dəli rolunu oynayan Hüseynzadə bir dəli idi. Xor gözəl və mükəmməl idi.

Bilməm nə vaxt qədər qıyafə və mənzərələrdən şikayətçi olacaqam. Qıyafələr İran qıyafəsindən ziyadə Qafqasiya qıyafəsinə bənzəyirdi. Gərək Müstəvirin və gərək sair əsgərlərlə əhəlinin səpəsləri qədim qafqaslıyalı hacısının uzun və qıyqac bürküşü ilə indiki qoçu papağına bənzər bürkələr deyil, külah nəmədi olmalı idi. Sonra İranda şəhər əhəlinin eksəriyyətinin əbəsi olar. Əlbədə də rəngarəng olar. Halbuki, mövzunu təşkil edən operadakı qıyafələr Şah Abbas, Xurşidbanu və vəzirlərdən başqa hamısı qap qara idi. Bunlara nə üçün qara geydirilmişdir — bilinmiyor.

Hər dəfə tamam mədaxil edən opera dəstəsi bu dəfə kilittli xəsarətə gıriftar olacaqdır. Bu da bəlkə qabaqcadan fal vurmağının "nəhəsi-ti"dir. Özünü tutmuş, avam arasında böylə bir etiqad vardır ki, bir şey haqqında qabaqcadan danışmaq xeyir verməz.

Operalarınmız da elanlarında xalqa tövsiyə ediyordular ki, bileti bir — iki gün qabaqdan alınız, yoxsa teatr günün basınıq olar, əzliyyət çəkərsiz.

Əl-artist yədəbbürü və əl Xəzəri biqədrən!*

M.Ə. Rəsulzadə
"İqbal" N592, 3 mart 1914

küləh nəmədi — keçə papağı

* Artistlərin tədbiri, xəzərdən bir damcı qədərdir

NOVRUZ MÜNASİBƏTİLƏ

Novruz bayramının şəmsi hesabı ilə bir yerdə bərqərar olması və sair müsəlman yövəm məxsuslarının qəməri olaraq yer dəyişdirməsi nəticəsində neçə illər idi ki, Novruz məhərrəmdən çıxdıqdan sonra da ələmi-islamin bir-biri üstündən gıriftar olduğu münasibətlər bu gözəl bahar bayramını bulutlandırdı. Hələ keçən ilki Novruz nə qədər təslamımız idi. Balkanlardakı qəssablıq, orada axıdılan müsəlman və türk qanı, orada icra olunan vəhşət, kimsədə bayram etmək hissiyyatı qoy-muyordu.

Ləhülhəmd bu ilki Novruz bu kimi fəci təsadüfdən biri oldu. Demək olar ki, neçə illərdən bəri yaxşı bir Novruz görməyən gözələrimiz bu dəfə bir az səvinc nurları ilə işıqlandı.

Novruz hər nə qədər bir İran ənənəsi isə də bu gün demək olar ki, islam ələminin hər tərəfində bir mövqeyi-məxsusi vardır. Bütün Türküstan Novruzı İran qədər təziz edir. Türkiyə, Hindistan daxli Novruza bigənə deyildirlər. Novruz münasibəti ilə İstanbul qəzetələrində xüsusi məqalələr oxunar. Bəzi təriqət ərəbinin bu günə məxsus ayniləri də vardır. Sonra martın 8 və ya 9-nda sübh uyqudan qalxarkən ailə əfradı bir-birlərinə şimli (şəkərləmə) verərək bu təbiət bayramını böylə təsis edərlər. Və təzə ilin ailələri üçün mübarək olmasını dilərlər.

Hər millətin tarixindən başqa bir də tarixdən əvvəl tənlik bir dövrəyə məxsus əsatiri vardır. Novruz dəxi tə İran qədim əsatiri içində görünür, məzkur əsatirə nəzərən Novruz Cəmsidin yadigarı ədd olunar. Fəqət bu gündü şəkli ilə o elman məchul bir dövr və şəxsə mənsub olmaqdan ziyadə tarixən mövcud olan bir Sultana mərubutdur ki, o da türk hökmdarlarından Cəlatəddin Məlikşah Səkuqidir.

Cəlatəddin elm və fənnə ziyadəs ilə əhəmiyyət verərdi. Elm və fənnə etdiyi xidmətlər miyanında mükəmməl bir tarixi-şəmsi dəxi vücuda gətirmişdir. Bu tarix Cəlati namilə məşhurdur. Tarixi-Cəlatidə Novruz il başıdır və ya bayramdır.

Demək ki, Novruz hər nə qədər bir İran ənənəsi isə də onun elman təsbiti yenə bir türk hökmdarının köməyi ilə olmuşdur. Bu xüsusi və tarixdə mövcud olan bu kimi xüsusi, bu gün "türkçülük olsun" — deyə İran yadigarı hər nə varsa hamısını inkar edənlərlə "farsçılıq olsun" — deyə türani olan hər bir şeyi inkar edənlərlə mütləssiblər üçün əlbəttə bir vəsiləyi-ittibah ola bilər. Bu da vəsiləyi-ittibah olmazı bolqar-yunan ittlafından kimlərin fəidəmənd olduqlarını nəzəri-etlinayə alınsınlar da fars-türk ittlafından hər halda nə farsın, nə də türkün fayda görməyəcəyini dərk etsinlər.

Mətləbdən uzaq düşdükdü. Bəhsimiz bu ilki Novruzda idi. Bu ilki Novruz Bakıda qayət müntəzn keçdi. Fəqət rus pəhrizinin böyük həftəsinə təsadüf etməsəydi daha da müntəzn keçəcək idi. Pəhrizin böyük həftəsində bütün teatroxanələr bağlı olduğundan Novruz münasibətilə veriləcək teatro tamaşalarından bəkililər məhrum qaldılar. Bu cəhətdən Novruz həyatı olduqca sönük keçdi. Demək ki, hər nə qədər cüzi olsa da rusiyalılar üçün Novruz yenə də təsadüfsüz deyil idi.

Bu təsadüf qabaqlamaq üçün idi ki, "Nicat" cəmiyyəti Novruz münasibətilə verdiyi "Şərq gecəsi"ni bayramdan iki gün əvvəl verdi.

Bu vaxta qədər gördüyüm "müsamirə"lərdən — türk müsamirələrindən "Nicat"ın tərtib etdiyi "Şərq müsamirə"si qədər milliyyət nöqtəyi-nəzərindən mükəmməlini bilmirdim. "Nicat" bizim milli səhnəmiz ilə milli musiqimizə bir çox xidmətlər etmişdir. Görünür ki, bu cəmiyyət o gözəl ənənəsindən daha küsməmişdir və köhnə qüvvətlərindən çox şeyi itirməmişdir.

Bir zaman vardı ki, biz daima qərbə bənzəmək istər, sənət ilə və musiqimizdə avropalıları kor-korana təqlid edərdik. Fəqət bu təqlid mətləssüf tamamilə avropalılar içində münhəm olub da yox olmaqdan ibarət olardı. Hətta indi də bir çox hallarımız böylədir.

Fəqət "Nicat"ın "Şərq gecəsi"ndə tərtib etdiyi proqram göstərdi ki, avropalıları təqlid etməni yavaş-yavaş öyrəniyoruz. Avropalılardan sənətə rəce olan xüsurlarda ancaq şəkl və tərtibi almalıyıq, yoxsa mənə ilə ruh milli qalmalıdır. Vəllə vücuda gətirəcəyimiz ədəbiyyat, musiqi və sənət gülünc bir hal almış olar. Millilikdən çıxar, başqalarının nətəmə bir kopyası olar.

Bu gecədə gərəkdir orada olan əcnəbilər və gərəkdir millətimizdən uzaq düşən intelligətlərimiz buradan nəticə alaraq bir çox şeylər öyrənərdi.

Onlar görüyordular ki, musiqi və sənətdən məhrum hesab etdikləri türk əvəmində nə qədər məhir sənətkarlar var və bu əvəm içərisində nə gözəl şər və sənət əşkəli mövcuddur.

Maarifin yüksək dərəcəsi hissəmənd olan Ter Oriqoranın çaldığı kamança hər kəsi məbuth edəcək dərəcədə idi. Onun mahirənə bir surətdə sızlayan telləri bu qədər məharətin ancaq bir injənər qədər tənvir edənlərə məxsus olacağı haqqında bir fikir oyandırmışdı, zənn edərim. Fəqət sonra Mirzə Abdullanın çaldığı "ney" bu təsəvvürlərin hamısını qətiyyənlə uçurtdu. Tamaşa zalı o qədər valeh və sakit olmuşdu ki, bir milçək uçuşadı qanadının səsi eşidilərdi. Gözlər yumulsaydı — çalınanın bir ney deyil, gözəl bir xanəndə səsi olduğu eşidilərdi. Əlbəttə bu dərəcə ali sənətkar yetişdirə bilən bir əvəm dirəx-

şan bir istiqbaldan məhrum ədd olunamaz.

İştə bu millilik və camaat ruhuna doğma olması hesabla "Nicat"ın müsamirəsi birinci idi. Müsamirə müsəlman xanımları tərəfindən bilə-istiqlal idarə olunmaq hesabı ilə də ikinci idi. Demək ki, yavaş-yavaş iflic halından çıxıyoruz. Mədəniyyətimiz səhhəti-vücut hasil etməyə başlayır, ruhumuz da, vücudumuz da sağalıyır.

Bulki Novruz, demək ki, sənaye-nəfisemizdə bir Novruz, digər dəxi nişan veriyor ki, bu da millət və xalqa tərəf gəlməkdən və onun ruhunda olan böyük vədiələri çıxarib elmi və fənni bir şəklə salmaqdan, çayçıxana və toxana bucaqlarından ədəbiyyat salonlarına və teatro səhnələrinə köçürməkdən ibarətdir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən ittihad mədrəsəsində Novruz münasibətilə təşkil olunan teatro və musiqi məclisi də şayani diqqətdir.

"Nicat" şagirdlərinin musiqi dəstəsi demək olar ki, Bakıda bütün əfradi müsəlman cavanlarından mütəşəkkil bir musiqi heyətdir. Əlbəttə bu xüsusi tərəqqi etdikdə gözəl nəticələr hasil olacaq.

Eşitdiyimizə görə "Nicat" bir skripka heyəti də vücuda gətirmək üzrədir. İnşallah müvəffəq olar və gələn Novruzda ona da tamaşa edərik.

İndilik Novruzumuz mübarək!

M.Ə. Rəsulzadə
"İqbal" N599,
13 mart 1914

Əlifba məsələsi

MÜHÜM BİR XƏBƏR MÜNASİBƏTİLƏ

İslam mütəfəkkirlərini düşündürən mühüm məsələlərdən birisi də əlifba məsələsidir: Hətta bu məsələ salırlarından daha ziyadə mütəfəkkirlərimizi düşündürmüş, bu xüsusi bir çox təşəbbüslərlə, mütəşəbbislər də vücuda gətirmişlər.

Mərhum Mirzə Fətəli Axundovdan bu yana ciddi və qeyri-ciddi bir çox əlifbaçılar çıxmış, bu xüsusi bir fikir və ləhiyə meydana qoymuşlardır. Son illərdə dəxi məmaliki İslamiyyənin hər tərəfində əlifbaçılar zühur ediyor. İçlərində olduqca məczub və məslək aşığı olanlar da çıxıyor.

Axırıncı illərə qədər tək şəxslər tərəfindən araya qonulunan bu məsələ, elani-hürriyyətdən sonra İstanbulda daha məlulub bir şəkil aldı. Birinci dəfə olaraq burada bir "İlahi-hüruf" cəmiyyəti təşkil olundu. İ-

lahi- hüruf cəmiyyətinin müəyyən nizamnaməsi, məramnaməsi, heyət idarə və şurayl-ümumiyyəti vardır. Avropavari bir cəmiyyətdir. Bu cəmiyyətin mərkəzi İstanbulla olmaqla bərabər vilayətlərdə və sair İslam məmləkətlərində dəxi şöbələri olacaq, bütün bu şöbələr vasitəsilə islahi- əlifba fikri təlim və çarələri aranılacaqdır.

Demək bu vaxta qədər Mirzə Fətəli Axundov mərhumdən başlayıb Mirzə Mülküm xan, Prins Daneş, Məhəmmədəğa Şaxtaxtından bir çox əzayə malik olmaqdadır. Bu qədərlik kafi ki, Qazı Əhməd Muxtar paşa kimi bir zat (ki, bir aralıq sədi-əzəm də oldu) məzkur cəmiyyətin sədi idi və ehtimal ki, indi də odur.

İstanbulda təşəkkül edən "İslahi-hüruf" cəmiyyətinin nüfuzu gündən-günə artmaqda və məmləkətin əyan və mütəəffislərindən bir çox əzayə malik olmaqdadır. Bu qədərlik kafi ki, Qazı Əhməd Muxtar paşa kimi bir zat (ki, bir aralıq sədi-əzəm də oldu) məzkur cəmiyyətin sədi idi və ehtimal ki, indi də odur.

Cəmiyyətin ruhu və müdiri-mənavisi milası doktor İsmayıl Həqqi cənablarıdır.

"İslahi-hüruf" fikrinin Türkiyədə nə kimi tiplər vücudə gətirdiyini göstərmək üçün doktordan bir az bəhs edəcəyəm.

Doktorla çox görüşüyordum. Müşarün ileyh fikrinin dəlis, məczubi idi. Hər şeydən bəhs edilsəydi, hər dərdimizə dəva aransaydı, bütün məğlubiyətlərin acısı tənd olunsaydı — hamısı bir çarə göstərərdi: Əlifbanın islahı. Onun fikrinə ələmi İslamın yeganə bir səbəbi — inhiatlı vardır — əlifbasının naqışlısı. Bu fikir onda o qədər raslıx bir şəkildədir ki, bir çox müsahibələrini izac belə edər. Çoxları onu məxbut ədd edirlər. Bu əhvalından dolayı zati-allirini çox sevirdi. O, fikrinin aşiqi idi və hər aşiq kimi məxbut görünüyordu.

Nə olsaydı da hər kəs dərdlərimizin birində bu qədər iltisas peyda etsəydi və onun əlamətinə tapdığı çarə də bu dərəcə mölmün və mücahid olsaydı — o zaman işlərimiz tamamilə düzələcəkdi.

Milası İsmayıl Həqqi Əfəndinin bizzat tərtib etdiyi əlifbası vardır. Məzkur cəmiyyət dəxi müvəqqəten müşarün ileyhin tərtib etdiyi bu əlifbanı qəbul etmiş, öz müxabirət və təhlirətində işlədiyor. Məməlifin bu qəti surətdə qəbul olunmuş, bitmiş bir şey ədd olunmayı. Cəmiyyətin ümumi şuraları ondan daha müvafiqətli bulub tətbiq etmək ixtiyarını özü üçün saxlamışdır. İsmayıl Həqqi Əfəndi təze əlifbasını tə-

vic etmək qəddi ilə ərəbcə, türkçə bir çox xırda risalələr nəşr etmişdir. Məclisi-məbusan intixabları icra olunduğu zaman öz namizədiyyəni vəzə eləmiş, bu münasibətlə nəşr elədiyi şəxsi məramnaməyi-siyasiyyəsinə də birinci maddə olaraq bəni məbus çıxarsanız əlifbanın islahı yolunda çalışacağam — demişdi.

İstanbulda İken Tehrandaki dostlarının birisindən bir məktub aldım. Bu məktubda ələmi-İslamın bu günkü halından bülümüm və İranın giriftar olduğu fəlakətlərdən bilxüsüs suzişli bir lisanla bəhs olunuyor. Buna yeganə çarə olaraq dəxi əlifbanın islahı lüzumu göstərilirdi. Məktub sahibi eyni zamanda xəbər veriyordu ki, bu fikirdə o yalnız deyildir. Tehranda böylə düşünən bir çox yoldaşları da var. Mən ona lazım gələn cavabı yazdığım kimi İstanbuldakı Əlifba cəmiyyəti ilə milası İsmayıl Həqqi bəyin əlifbasından da xəbər verdim. Onları doktorla qaibə-əşinə etdim. Doktorun bu Tehran məktubundan aldığı sevinci görməliyd. O, adətən bir uşaq qədər sevinirdi. Zənn edərim ki, bu fikrin piri olan mərhum Mirzə Fətəli Axundov dirilsəydi və əlifba xüsusiyyəti bu carayani-milliyəni görsəydi öz tərcümeyi-halında Tehran və İstanbul səfərinə rəcə yazdığı acı sətirlərinə ifadə etdiyi inkisar xəyalına indi bəhəqq bir mükafat alardı. Fəqət o mükafatı şəxsiyyəti-mənavisi də alar, onun fədakar və fəal eyrəvilləri pirlərini əkdii və özlərinin bəslədikləri toxumların şüküfələr açmasını görmək səadətinə nall olmaqla, onun ruhunu da şad edərlər.

Halə İstanbul qəzetələrindən oxuduğumuz bir fəqərə doğru olur və qövldən-fələ çıxarsa, heç şübhə yoxdur ki, əhli-həqqin həsas qulaqları Mirzə Fətəlinin müvəqqər qəbrindən yüksələn "Aferin, səd aferin" sədasını dərk edərlər.

Bu fəqərə nədir?

Son posta ilə gələn "Təsviri-əfkar"da "Ordunun əlifbası" sərlövəhsilə yazılan bir məqalə oxuyuruq ki, böylə başlayır:

"Tənin" in 27 şübat, 329 cüma ertəsi tarixli nüsxəsində "Orduda əlifba" və "Pək mühüm bir xüvəyi-tərəqqi" sərlövəhsilə altında gördüyümüz bir fəqərə bizi "təribə məsələləri"ndə təqib etməkdə olduğumuz silsiləyi buraxmaq məcburiyyətinə sövq etdi. "Tənin" in söylədiyinə baxılsa "təribə nəzarəti tədrisat və müxabirəti-əskəriyyədə hürufi-mütəfəssilə ilə imla və kitabəti qəbul etmişdir".

Əsil mövzuya aid bu qədərlik cüzi bir məlumat verildikdən sonra "Təsviri" mühərriri Firudin Vəcdibay öz şəxsi mütəallatına keçir və görülen bu qərardan xoşlanmıyor, onunla işimiz yoxdur.

məczub - cəzb olunmuş
təlim - yayma
münferid - təkbaşına

mütəəffis - canlı, diri
rasix - möhkəm
izac - həyəcanlanma, iztirab çəkmə

məxbut - döyülmüş

hürufi mütəfəssilə - ayrı-ayrı hüruf

"Tənin" in məzkur nüsxəsi əlimizdə olsaydı ehtimal ki, bu xüsusda daha müfəssəl məlumat ala bilərdik.

Osmanlı hərbiyyə nəzarətinin qəbul etdiyi hürufl-münfəsilənin nədən ibarət olduğu hələ məlumumuz deyildir. Zaten bu ikinci dərəcədə bir məsələdir. Əsas etibarilə orduya məxsus olmaq üzrə Ənvər paşa tərəfindən təzə bir əlifba qəbul olunduğu tarixi-İslamda vəqə olan mühim bir inqilabdır. Tərəqqiyə doğru bir inqilab bittəb bu böyük bir qədəmdir. Bu kimi qədəmləri hər kəs asanlıqla ata bilməz. Bu kimi qədəmləri ata bilmək üçün tarix çox nadir olaraq ancaq müstəsna vücudlar yaradır. Ancaq bu çox nüdrətlə yetişə bilən vücudlar istədikləri təqdirdə bir milləti ehyə və şəraili mühlit müsəldə olduğu zamanlarda hər kəsin acısını hiss etdiyi ictimai vərəmlər üzərində lazım gələn əməliyyatı icra edərlər.

Tarix bu kimi vəqə və şəxslərə biganə deyildir.

Böyük Petronun icraatını hamımız biliriz...

Qanlı-bəlalı Balkan müharibəsinin xitamından bəri İstanbulda tək-rar kökləşən gənc türk hökumətinin və o hökuməti saxlayan müfəkkir ünsürün göstərdiyi bəzi əlamətlər bizə böylə mətin bir siyasətin Türkiyədə səmimənə bir surətdə tətbiq edilmək istənilməsi haqqında bir fikr veriyor. Məsələn, Qurani-Kərimin türkçəyə hərfən-tərcüməsi (təfsiri deyil) intibahi-dini haqqındakı nəşriyyatla bərabər "İttihad və tərəqqi" firqəsinin bu xüsusda qətnaməsi və nəhayət Ənvər paşanın əlifba xüsusundakı bu son qərarı tamamilə bu fikri və təsəvvürü müəyyən edir.

Görünür ki, Ənvər paşa dəmir əllərlə ordusunu yalnız əsgərlik nöqtəyi-nəzərindən deyil, mənaviyyatca da bir an əvvəl islah etmək fikrindədir. Bunun üçün indiki əlifbanı məqsədə kəfi görməyən cəsur komandanı haman təzə bir əlifba qəbulunu təbliqə qanə etmiyor. Bu xüsusda, fikirdə Ənvər müvəffəqiyyətlə nəticəpəzirlərsə, demək ki, əlifba islahı xüsusi təşəbbüslər fəvqində ilk dəfə olaraq rəsmi bir təşəbbüs daha əlavə olunur. Çox təbii ki, Osmanlı ordusunda hüsn nəticəsi görülen bu təşəbbüs sonra digər dövlət idarələrində də rəsmiyyət alacaq və bir taqım səfəhati-təcrübə keçirdikdən sonra Türkiyə hökuməti rəsmən əlifbasını dəyişəcəkdir. Bu böylə olunca artıq ələmi-İslamın hər tərəfində əlifbanın dəyişməsi və təzə bir əlifba qəbul olunmaq yəvmi-əlli heç şübhə yox ki, gələcəkdir. Bu xüsusda artıq məlumata malik olmadığımız üçün indilik bu qədarla iktifa ediyoruz. Bittəb Osmanlı hərbiyyə nəzarətinin qəbul etdiyi "hürufl-münfəsi-

lə"nin nədən ibarət olduğu haqqında məlumatı-müfəssələ alındığı təqdirdə təkrar bu məsələyə övdət edərik. Ənvər paşa ifa elədiyi qəhrəmananə xidmətləri və cəsuranə hərəkətləri sayəsində qəhrəmanlı-hürriyyət və bəhadırlı-millət ləqəblərini bəhəqq qazanmışdır. İndi bu təşəbbüsi-əllisində dəxi müvəffəqlərsə o vaxt mücahidli-təcəddüd ünvanı-müncəlini də qazanacaqlardır.

Münevvar və müfəkkir qismimiz tərəfindən bir çox illərdən bəri meydana qonulunan bu münevvar fikrin dəsti-Ənvərdə parlaq bir müvəffəqiyyətlə tətbiqini bütün tərəqqipərvər müsəlmanlarla bərabər biz də arzu edərik!

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" №67,

23 mart 1914

BƏSİRƏT GƏRƏK!

Dünyada yaşaya bilmək, xoşbəxt və məsud yaşaya bilmək üçün böyük bir bəsirət lazımdır. Yaşamaq yollarını bilmək, onun rah və çəhni görmək üçün olduğu kimi yaşaya bilməməyin yaşayışdakı ədəmi-müvəffəqiyyətlərin səbəblərini anlamaq, anlayıb da çarəsinə baxmaq üçün də bəsirət lazımdır.

Bittəb bu bəsirət, bu həftədən etibarən İntişarına başlanan "Bəsirət" deyildir. Bu "Bəsirət" ancaq bunu edə bilər ki, mətlub olan bəsirətə xadim olsun.

Həyatın müvəffəqiyyətləri bəzən daha ziyadə müvəffəqiyyətlərə nail olmaq üçün bəsirəti mövcib olursa da çox kərə olur ki, çəşm-bəsirət qapar, halbuki, ədəmi-müvəffəqiyyət hər an və hər zaman bəsirət və intibahi mövcib olmalıdır.

Biz müsəlmanların, biz türklərin həyatımız əfradımızı səməst gürur edəcək qədər müvəffəqiyyətlidir. Əlbəttə yox! Mövcud olan bilcümli əsari-tərəqqi və intibaha rəğmən, yəne də demək olar ki, yox...

Bu yoxluq, bizdə təbli olaraq bir varlıq vücudə gətirmək üçün fəaliyyətimizi təhrik etməlidir. Bunu ediyorummu? Çox az!..

Çox az, diyoruz ki, doğrudur. Çünki görürüz: Rusiya hüdudu xaricində vəqə olan işlər deyil, öz hüququmuza, öz həyatımıza təhlükə edən daxili işlər, qanungüzarlıq və dövlət həyatı-siyasiyyə və mədəniyyəsin-

də vəqə olan xüsusiylər, şəhər işləri və bələdiyyə məsələlərində görünən uyğunsuzluqlar daxil bizlərə necə ki, lazımdır təsir etməyi və bizdə lazım gələn təsiri göstərməyi. Başqa xüsusiylərdə də böylə.

Bu hal nədən gəlir? Necə oluyur ki, bizə istədikləri şeyi qəbul etdirmiyorlar. Necə oluyur ki, təklifimizdə narazı olduğumuz hər bir şeyi məcummuzla qəbul etdirmiyorlar? Biz də ona biduni-sual və cavab təhmmül ediyoruz.

Bizdə basirətim yoxdur? Görmüyoruz?.. Basirətilərimiz var, görən-lərimiz də var. Fəqət fəal bir basirət və müsbət bir nəzərdən məhrumuz. Bu məhrumiyyət haradan gəlir?.. Əlbəttə, bunun çox səbəbləri ola bilər və vardır. Mən mümkün olarsa, gələcəkdə onlardan da bəhs və qərelərimlə mübadiləyi-əlfak edəcəyəm. İndilik bu qədər deyəcəyəm ki, basirətsizlik şəklində görünən faaliyyətsizliklərimizi yəsavər bir tərti-təfəkkürümüzə movcib oluyor.

Giriniz millətimizin, bilcümle təbəələri arasında, danışınız onlarla: münəvvər, müdəyyəin, molla, tacir, kəsəbə, əsnaf — hər kəsə danış-sanız həyatımızın qeyri-müvafiq olduğundan bəhs edər. Bitib, hər kəsə bu uyğunsuzluğu özünə məxsus bir nöqtəyi-nəzərdən təhlil edər. Bu təhlil birlə-birine tamamilə zidd olarsa da bir şeyi də ələlümum ittihad edər. O da özümüzün geridə qalmasından, işlərimizin pərişan olmasından ibarətdir. Fəqət geridə qalan irəliləməli, pərişan olan düzəlməli, bunun çarəsi nə?

Bu sualın cavabına gəlincə əksəriyyətlə hər kəs deyir ki: "Canım müsəlmançılıq böylə olar. Müsəlman düzəlməz!".

Bu hər bir basirəti fəidsizləndirən, hər bir faaliyyət və hərəkəti öldürən ölü nəzəriyyə, fəna yəs məəttəssüf diqqət olunubsa görülmüşdür. Avamımızda, xassımızda, Avamımızda, kiçiyimizə, hamımıza təsir etmişdir. Həm də o qədər müfrid bir surətdə ki, ən adi şeyləri gördükdə belə hamın hökm edərək ki: "canım müsəlmandan adam olmaz" və "müsəlmançılıq" tərti təfəkkürü mənhusi beynləri istilə etmiş, təbiid ki, heç bir basirət və intibahdan fəidə gözləmək olmaz.

Bir millətin müxtəlif təbəqələrinə mənsub olanlar öz millətləri haqqında bu qədər yanlış bir tələqqiyə tutulub da haqqına-nahaqqına bu yəs gətirici şeyi təkrar edirsə, oylə bir mühitdə ictimai məsələlərdə na kimi hərəkətlər və na kimi müvəfəqiyyətlər gözləmək olar? Heç bir şeyil!

Belə bir mühitdə, şəhərin əksəriyyəti müsəlman əlində olduğu halda bələdiyyəsində müsəlman qəslərlər əqaliyyət təşkil edər, kimsə bir söz de-

məz. Bələdiyyə dairəsində müsəlman müstəxdimlər bəmaqla hesab olunar, təbi olar. Xalqın mənəfini müdafiə üçün intixab olunan qəslərlər idə iki dəfə cələsəyə gəlməzlər, yənə lə seçlərər. Bütün cəmaət işləri əhliləri-nə deyil, müəyyən bir neçə nəfər arasında təqsim olunar. Hər kəs bəxa-bəxa qalar...

İşlərimizin düzəlməsi üçün mənə hər şeydən əvvəl ruhumuz, ruhi-minkəsirlimi, xəstə ruhumuzu tədavi etməliyik. Bu yolda basirət qazanmalıyız.

Hər şeydən əvvəl özümüzü öyrənməliyiz. Kimiz, nə millətliz, haradan gəlmişiz. Özümüz nə, mahiyyətimiz nə olduğunı bilməliyiz. Sonra da bilməliyiz ki, biz heç də həyatından qəti ümid etmiş bədxətlər deyil. Ələks anlamalıyız ki, böyük tarixə malikiz. Tarixdə parlaq günlərimiz olmuş. Qafalarımız soxmalıyız ki, "müsəlman adamdır. Müsəlman adam da olar və hər vaxtda adam olmaq istə-dəndədir" Allah bilir ki, hələ münəvvərlərimiz (intelligentlərimiz) ağzından "canım müsəlmançılıqdır" cümləsini eşitdikdə ürəyim nə qədər ağrıyır. Məlumdur ki, bəzləri bu sözü ürək yanğısı və intibah üçün söyləyorlar. Fəqət yənə bir məyusiyyət təmayi haliz oldu-ğu üçün tənqidə səzədir.

Bəlkə də hal-hazırda surəti-tədənənimiz və müsəlmançılığın bu-günkü əhvalı böylə yəsəlad bir hökmün təmininə vəsilə oluyor. Buna bir söz dəyə bilmərəm. Fəqət bu halda dəxi münəvvər qismimiz başqa bir şey ilə mükəlləfdir. Bu halın haradan gəldiyini cəmaətlə bildir-məlidir; anlatmaladı ki, bu hal daimi deyildir, müvəqqəti olan bu halın işlahi öz əlindədir. Bunun üçün də hər şeydən əvvəl münəvvər qis-mimiz birləşməli, basirətə gəlməli, öhdəsinə düşən böyük vəzifəni və onun ifadəndəki qüsurun böyük məsuliyyətini xatirinə gətir-məlidir.

Haqiqətdən də heyran qalmalıdır. Bakı kimi böyük bir müsəlman şəhərində, bir şəhərdə ki, bu qədər əhli maarif vardır, bu qədər doktor-lar, injenerlər, advokatlar, müəllimlər, bilməm-nələr vardır, Rusiya müsəlmanlarının ali təhsil görmüşlərinin zübdələri buradadır, heç rəva-mədə ki, öz vücudunu hər yerdə və hər bir məclisdə hiss etdirəcək də-rəcə bir "ittihad münəvverin" olmasın. Hanı bu münəvverlərin qəzet-ləri, hanı onların cəmiyyətləri, hanı onların şəhər dumasındakı faəly-yətləri, hanı onların buları-şulan?...

şayui- intihar, yayılma
müstəxdim - qulluğa qəbul edənlər
ruhi-minkəsir - qəmi ruhumuz
seza - layiq

yə' salud - yəsə bəlmış
zübdə - seçilmiş hissə, qaymaq
mənuq - pul vahidi

biduni sual və cavab - sualsız və
cavabsız
yəsavər - mə'yusluq gətirən

müdəyyəin - dindar

Əcəba bir kərə "müsəlmandan adam olmaz" — deyə tamamilə öz-
lərinə məşğul olmağımı qərar verdilər? Yoxsa heç bir mərifət və fəzi-
lətə bir məncur qiymət qoymayan **Bakının pullu ruhunun təzyiqlə al-
tında onlardamı milyonları güdüyorlar? Güdsünlər! Heç eyblə yox!**
Fəqət bunu da unutmasınlar ki, münəvvər bir adam üçün hər nə
qədər milyon güdən də olsa, bir ehtiyacı — mənəvi də var ki, o da
yaşadığı mühitə az da olsa fayda vermək, onu işıqlandırmaqdi.
Əcəba bizim münəvvərlərimiz bu ehtiyacı hiss etmiyorlarmı? Ediyor-
larsa hanı bəs əsəri?

İşlə bizim arzu etdiyimiz bəsrət maarifməndlərimizin, bəstillah, in-
telligentlərimizin bəsrətidir. Allah onlara bəsrət verərsə, əlbəttə ki,
halımız böylə qalmaz. Çünki... bəsrətə gəlin və adi bəsrələrin (gözlə-
rin) görmədiyini, görə bilmədiyini onlar görər. Bir dərd görüldümü, tə-
biidir ki, çarəsi də tapılar.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"Bəsrət" qəzeti N1,
12 aprel 1914

KƏND MƏKTƏBLƏRİ VƏ MÜƏLLİMSİZLİK

Təlimi ümumi məsələsi Dövlət dumasından keçdiyindən sonra art-
ıq məktəbsizlikdən şikayət etməyə ehtiyac qalmamışdır. Bundan əla-
və xalqımızın maarif və məktəbə qarşı artan rəğbəti də bizlə bu şika-
yətdən müstəğni etmişdir. Yəni bu mövzuya dair yazmış olduğum bir
məqaləmdə dediyim kimi illəhdən artıq şagirdsizlik dövrünü atladığ.
İndi müəllimsizlik dövrünə gəlirik.

Dövlət xəzinəsinin maddi müavinəti və "Nəşri-maarif" ilə "Səfa" cə-
miyyətləri kimi milli müəssisələrin maddi və mənəvi himməti sayəsində
nuri-maarif çox illərdən bəri cəhl və avamlıq zülməti altında örtülü
qalan kəndlərimizə də gəlir, ora həyatını parlaqlıq, şənəltmək istiyor.

Təbiidir ki, köhnə həyat və köhnə fikrə mənsub olanlardan bir çoxla-
rı kəndlərə girmək istəyən bu nurlu həyata müqavimət etmək istərlər.
Fəqət bu qəbildən olan müqavimətlər o qədər qorxunc deyildir. Bu yola
daxil olanların himmət və qeyrətlərinə zərər qədər təsir etmər. Çünki
bu qism müqavimətin amillərini hər kəs bilər ki, vaxtını, ömrünü ötür-
müşlər təşkil ediyorlar. Yeni nəsil və cavan ünsür isə elm və ərşinə ta-
libdir. Çünki onun gözləri nurdan qorxacaq qədər qaranlıqda öyrənmiş-
mişdir, bu böyledir.

Fəqət məvane bir deyildir və kənd məktəblərindəki maarif təmini-
nin əngəli yalnız bu deyildir. Böyük və məsələni olduqca çətinləşdirən
əngəl işdə müəllimsizlikdir. Müəllim heqiqətdən də bulunmuyor.

Nizama bu kimi ibtdai camaat məktəblərində tədris olunan proq-
rama görə müəllim həm üsul-i-tədrisə aşina olmalı, həm də rusca və
türkcə bilməlidir ki, məqsədə yarasın. Belələri bulmaq isə çox müş-
kəldir. Rusca və üsul-i-təlimə az-çox aşina olanlar tapılır ki, türkcə bil-
məz. Türkcə bilənlər tapılır ki, ruscadan anlamaz. Hər iki halda su kör-
püdə o yana qalır. Qorı seminariyasının hazırladığı müəllimlərin
hər nə qədər türkcə bilmələri lazım gəlirsə də — təcürbədə türkcədən
piyada olduqları görülür. Seminariyaya gətmədən əvvəl ana dilində
məlumət varmışsa seminarist bir şey oluyor. Yoxsa seminariya ona
türkcə heç bir şey vermior. Məhzən seminariyadan alınan türkcə dər-
si ilə seminaristlərin başqalarını təlim deyil, öz yükürini də sudan çı-
xartmıyorlar. Seminariya türkcə tədrisinə müqəddir müəllimlər belə ha-
zirlərsə yenə ehtiyaca kafi gəlməz. Çünki onlar şəhər ibtdai məktəb-
lərinin ehtiyacını belə təskin edə bilməzlər.

Məlumdur ki, gündən-günə artmaqda olan ibtdai məktəblərə bö-
yük bir Qafqaz üçün bir Qorı darülmüəlliminə lazım gələn müəllimləri
yetişdirə bilməz. Altı milyonluq Qafqaslıya müsəlmanların müəllimə
olan ehtiyacı bu xüsusi düşüncələrə heç şübhə yoxdur ki, ilk əvvəl
Qorı seminariyasının türkcə proqramının islahını, sonra da Qafqaslıya
müsəlmanların mərkəzi-ürfani olan Bakı kimi bir yerdə müsəlmanlar
üçün müstəqil bir darülmüəllimin təsis fikrini təqin edər.

**Doğrudan da böylə: nədən Bakıda bir darülmüəllimin olmasın,
nə üçün müsəlman kəndlərində, müsəlman məktəblərində türk
uşaqlarına türkcə dərslər vermək üçün hazırlanan müəllimlər hər bir
cəhətlə bu xüsusa yaxın və müvafiq olan bir mərkəzdə hazırlaş-
masınlar ki, öyrəndiklərinin məhəl təbliğindən uzaq bir nöqtədə
olsunlar.** Qorı darülmüəlliminin çıxan bir çox müəllimlərimizin gə-
rək müəllimlik və gərək sair milli və ədəbi həyatdakı fəaliyyətləri ələ-
ləksər Bakıda görülür və onlardakı Allah vergisi iqtidarlara burada
tərbiyə edlilyor. Demək ki, bu vədiə və bu vergilərin nəşvü nüməsi
üçün (bütün bir şəhər münəvvər olmasına rəğmən) lazım olan şərait
Bakıda mövcuddur. Bütün bunlar, bunlarla bərabər tədadi sözü uza-
dacaq bir çox sair şərtlər dəxi vardır ki, **Bakıda müsəlmanlara məx-
sus bir darülmüəllimin açılmasını vacib qiliyor.**

müstəğni - ehtiyacsız
illəhd - Allaha gücür
məvane - mənələr

vedie - amansız
nəşvü-nüma - inkişaf

Bir vaxt ehtiyacların şışərek bir an əvvəl özünü həll və islahatı istədiyi illərdə idl ki, yenə bu məsələ qalqmışdı. **O zaman-həttə hafizəm namərdlik etməyirsə — Qori seminariyasındakı müsəlman şöbəsinin Bakıya nəqli üçün bəzi rəsmi məqamlara da müraciət edildl.** Fəqət nəticədə o illərin özləri və onlarda vəqə olan təşəbbüs-lərin əksəri kimi, bu təşəbbüs də aqım qaldı. Fəqət bir kərə aqım qal-an bir məsələ ilələbəd nəticəsizliyə məhkum olamaz. Bu gündən eti-bərən şəhərimizdə mövcud olan maarif cəmiyyətlərlə müsəlmanların ərbabi-maarifi əyanlı ciddiyyəllə təşəbbüs edər və işin dalına düşərlər-sə, heç şübə yoxdur ki, **Bakıda müsəlmanlara məxsus bir dərül-müəllimin açdıra bilərlər. Yalnız istər ki, bunu istəyən olsun və is-tədikinin üstə duran və ısrar edənlar tapılsın.**

Erməni vətəndaşlarımızın Şamaxıda açmaq təşəbbüsündə olduq-ları erməni dərülmüəllimini dəxi bizə gözəl bir nümunə və örnəkdir.

Bu məsələnin əsası bir surət həllidir. Fəqət nəticəsi uzaq bir surət həldir. Ehtimal ki, gündən-günə müəllimə artan ehtiyac özü bu məsə-lənin sərih bir surətdə həllini icab edər. Arada mövcud olan maneə-ləri maarifə tərəf axmağa başlayan tərəqqi seylanları böyük bir nəhr şəklini alar da götürüb aparar, maarif yolu açılar, sərmənzil məqsədə irilər.

Yalnız əsasi əlaclardan başqa mərzələrin müvəqqəti və fəvri çarə-ləri də vardır ki, təbəbəti-haziqə ondan da sərf-nəzər edəməz. İndi bu dərdimizin fəvri-əlacı nə ola bilər?

Hər gün qəzetlərdə oxuyuruz ki, "Səfa" maarif cəmiyyəti komisy-nyu flən kəndə getdi. Bir bab məktəb güşadına qərar verdi. Flən kənd-də məktəb açmaq üçün əhali ərizə ilə flən cəmiyyətə müraciət etdilər. Flən yerdə himmətli bir kəndli öz evini məktəbə vermək üçün hazırliq göstərdi.

Ürəyə fərah verici xəbərlər.

Fəqət açılacaq bu məktəblərə kimləri göndərəcəklər? İştə mütə-şəbbüsləri düşündürəcək bir sual!

Hər dəfə maarif nazir çayırı Soltan Məcid Qənizadə əfəndi ilə "Sə-fa" işləyənləri ilə təsadüf etdikdə onların bu qayğıda olduqlarını seyr ediyoram.

Bunun fəvri olmaq üzrə bir çarəsi vardır. Şəhərimizdə mövcud olan bilcümle maarif cəmiyyətləri münasibət gəldikcə birləşməkdən bəhs ediyorlar. Boş bəhsdən isə qədəm irəli qoysunlar, İştə bu bir məsələ-

də birləşsinlər. Müttəhid qüvvə ilə bir müəllimlik kursu vücda gətir-sinlər. Bu kurs türkçə və ruscadan hazırliqları olan cavanları qəbul edib onlara bəqədri-kafi üsuli-tədris öyrədəcək və hələlikdə onlara kənd məktəblərinə gedib də tədris edə bilmək səlahiyyətini verəcəkdir.

Müəllimlərə olan ehtiyacı dəf üçün möhtərəm Tağıyevin təsis-kə-dəl olan ünas məktəbi cənabında bir müəllimlik kursu təsis olunuyor. İştə bu qəbildən olaraq "İsmailiyyə" daxilində bir də müəllimlik kursu vücda gətirmək qabilədir. Bu kurs vücda gələrsə heç şübə yoxdur ki, müəllimsizlik dərdi olduqca yüngülləşər.

Bu kursdan gələcək fayda aşkardır. Bu xüsusda mütəxəssislərin rəyi-müvafiqətlərini eşitdiyimiz kimi təcrübəsiz də deyil. "Nəşri-ma-arif" neçə il əvvəl açmış olduğu dərülmüəllimin sayəsində indi bir çox müəllimlərə malikiz ki, həmin mövzu bəhsimizi təşkil edən milli mək-təblərdə kamali müvəffəqiyyətlə tədris ediyorlar. Yalnız bu qədər var ki, o vaxt "Nəşri-maarif" dərülmüəllimini bir az başqa bir məqsəd və başqa bir proqramla təsis edilmişdi. Bu dəfə açılacaq kurslar isə möv-zumuzu təşkil edən məktəblərin ehtiyacına görə olacaqdır. Böylə kur-sun məsarifini şəhərimizdə mövcud olan 5 cəmiyyət əlbəttə istərlərsə kamali-sühuletlə verə bilərlər.

İştə cəmiyyətlərimiz buyursunlar. Qabili ittihad və ittifaq birər mə-dəni müəssisə olduqlarını isbat etsinlər. Meydanda mübrəm, bir an əvvəl islahatı tələb edən milli bir məsələ duruyor. Çarəsinə baxsinlər. Həm mühüm bir dərəcə əlac tapsınlar, həm də bu qədər mətlub olan cəmiyyətlər ittihadına tərəf bir qədəm gətsünlər!

Mən milli həyatımızda islahı bir an əvvəl lazım olan məsələlərdən birisi olaraq bu xüsusu görüyör və onu yuxarıdakı bərsər etdiyim tərz-də anlıyör, çarəsinə də böylə görüyoram. Ola bilər ki, mütəxəssislər nəzəridə səhvim də olsun. Orasını münaqişə etmək istəməm. Fəqət arzu edirdim ki, bundan başqa çarə və əlac bilənlər varsa mənfeətl-ümumiyyə naminə beyanı-mütaləə buyursunlar. Məsələ bu şəkili al-dıqda belə yenə cəmiyyətlərimiz üzərinə bir vəzifə tərtib ediyör. O da cəmiyyətlərin nümayəndələri müəllimlər və maarifməndlərimizdən mütəşəkkil bir şura dəvətilə məsələnin çarəsinə aramaqdan ibarətdir. İndi söz cəmiyyət idarələrindir.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"Bəsirət" N2,
19 aprel 1914

"BALALARA HƏDİYYƏ"

Möhtərəm müəllim Firudin bəy Köçərlinski cənablarının el ədəbiyyatı haqqındakı tədqiqatının gözəl bir nəticəsini təşkil edən balalara hədiyyə etdiyi milli nəfislər məcmuəsi olan "Balalara hədiyyə" haqqında mətbuati-mövqutə vaxtilə bəyani-mütəlimə etmiş, lazım gələn təqdirat və təhsinatını behəqq əsirgəməmişdir.

"Balalara hədiyyə"nin öz bəbində münfərid olduğu ilə haiz olduğu nəfəsət o qədər dəyərli ki, ondan biltəkrar bəhs edilərsə soyuq düşməz. Binaən əleyh mən də iqtidarlı müəllimimizin bu dəyərli əsərinə bir az bəhs edərsəm nabemövsum sayılmaz.

Məlumdur ki, bizdə uşaq ədəbiyyatı yox kimidir. Axırncı bir-iki illərdən bəri uşaq ədəbiyyatı naminə bir çox xırda-mırda kitabçalar yazılmışsa da bunların çoxusu gərək üsuli-təlim və gərək digər mülhizəsi ilzam olan nöqtəyi-nəzərdən məktəb uşaqlarına veriləcək əsərlər deyildir. Məməfih bu xüsusda ki, bütün nəvəqəsimizlə bərabər, biz Rusiya türkləri uşaq ədəbiyyatı haqqında göstərdiyimiz təşəbbüslərlə türk ədəbiyyatının hakim bir mövqəini işğal edən İstanbula belə faizliq. Hələ Firudin bəyin "Uşaqlara hədiyyə"si kimi şahkar bir əsər deyil, türk aləmində ələmi-islamın, bilcümlə nūqatində daha yazılmamışdır.

Bəzi üsuli-tədrisdən bixəbər, fəqət milliliyyət məhəbbətilə sərsər olanların uşaqlara məxsus olmaq üzrə yazdıqları əsərlər vardır ki, balaca balalara məxsus olmaq üzrə yazdıqları əsərləri milliliyyət və vətəniyyət məfhumlarının böyüklərcə belə anlaması bir çox izahata bağlı olan şeylərlə doldurulur. Öylə düşünüldüyü ki, vətənpərvərənə məqalələr və millətpərəstənə cümlələrlə uşaq milliliyyət və vətən hissi nə olduğunu anlar...

Milliliyyət hissini insana peyvənd olunması üçün hər bir millətin özünə məxsus təbii vəsillərlə təbii olduğu üzrə milli yolları vardır. Bir uşağı tədrici bir yolda bu kimi hallarla mütəhəssis etmək üçün elm dəxi o vəsillələrdən istifadə etməlidir. İşte "Balalara hədiyyə" bu tərləq istifadəni işlətməmiş və olduqca müvəffəq olmuşdur.

Yazı ədəbiyyatından əvvəl hər bir millətin ümumi və milli bir ədəbiyyatı vardır ki, buna el ədəbiyyatı deyilir. El ədəbiyyatında uşaqların

zövq və təbinə müvafiq sadə uşaq qəlbinə təsəlxir edəcək o qədər şairanə və o qədər təbii şeylər vardır ki, hədd və payanı yox...

Başqa mədəni millətlərdə bu bütün millətin biltişlirək xəlx etdiyi ədəbiyyat haqqında cildlərlə kitablar yazılmış və o ədəbiyyatın bilcüm-lə işkalı sətlərbə-sətlr, kəlməbə-kəlmə səbt və zəbt olunmuşdur. Səbt və zəbt olmasından əlavə el ədəbiyyatı haqqında bir çox elmi tədqiqatlar vücuda gəlmiş və bu yolda cildlər dolusu tənqidat yazılmışdır. Bu el ədəbiyyatı, bu milli epos bizdə də vardır. Bizdə də onun xəlx etdiyi gunagun işkalı var, bizdə də o millətin əhvali-ruhliyyə və səciyyəyi-zatiyyəsinə təsvir və əynədə göstərmə kimi göstərmə parçalara malkkldir.

Bir millətin məbadi-əhvalına dair tarixi kitabları məfqud olsa, o millətin el ədəbiyyatını tədqiq etməklə məzkur millətin ibtidai halında keçirdiyi xüsusi əhvalı haqqında bir çox məlumat və təfsilat əldə etmək qəbildir. Çünki, o ədəbiyyat bir şəxsin öz mühtil xaricində onun təsəlxirindən azad olaraq fərdi bir surətdə xəlx olunmamışdır. O, bütün xəlxin, bütün millətin ruhunun, həyatının, hal və güzəlxirinin müştərkən yaratdığıdır.

Millətlər cahani-bəşəriyyətin birer övlətidir. Hər övlədin sinni-səbavət, şəbab və bülüği olduğu kimi, millətlərinə səbavət, şəbab və bülüği vardır. El ədəbiyyatı bir millətin səbavət dövrünün ədəbiyyatıdır. Bir uşaq necə dil açıq və nə surətdə təkmil edilyorsa, ən nəhayət qoca bir alim oluyorsa, bir millət də öylədir. Əvvəlcə uşaqliq aləmində oluyor. Get-gədə təcrübələr keçiyor və nəhayət mütəməddin və mütəfənlir bir millət oluyor.

İnsan hər nə qədər təcrübəli, elmi və iqtidarlı olsa da uşaqliqını təxəttür etmək, uşaqliq həyatını tədqir etmək və mümkün olarsa təkrar o həyatı-məsuda qayıtmağı arzu edər. Halbuki, oraya qayıtmanın artıq mümkün olmadığını da bilir.

Diqqət olunbusa görülmüşdür ki, uşaqlarla avam böyüklər üləmadan daha ziyadə el ədəbiyyatına mərbutliyyət göstəriyor və ondan zövq aliyor. Bu təbii. Çünki, əslində o ədəbiyyat millətin uşaqliq və avamliq dövrəsinə məxsusdur. Fəqət hər bir insanın həyatında öz uşaqliq və avamliqındakı xəsəlsi iləridəki böyüklük və alimlik həyatına necə icraylı təsəlxir edilyorsa, bir millətin el ədəbiyyatı və o ədəbiyyatın təsvir etdiyi ibtidai həyatın dəxi o millətin rüşd və bülüğünə təsəlxir vardır. O ibtidai həyatın əsl əsasları və mətin təsəlxiridir ki, bizdə millir bir ruh vücuda gətiriyor. Münfəridən bir-birimizdən bir çox xüsusi-lərə ayırdığımız halda, aramızda yenə müştərkən bir şey bulur və

müctəmə bir halda yaşayırız.

İştə bu xüsusi nəzərə aldıqda uşaqlardakı milli tərbiyənin el ədəbiyyatının ehyası tərviçilə mümkün və müfid olacağı aşkar oluyur. Bu ədəbiyyat onların ruhuna, qəlbə nüfuz ediyor, heç bir müəllimin izahına da möhtac olmur. Eyni zamanda da bu qədr asan bir surətdə anlaşılan bu ədəbiyyatdan zövq duyur, sevinir.

Mənəm, Allah sizinkiləri də saxlasın, 3 yaş yarım bir "Lətifə"m vardır. Düən "Balalara hədiyyə"ni alıb "sayaç sözləri" fəslindən "nənəm a naş qoyun", "nənəm a sağa qoyun...", "nənəm ilan qoyun və i.a." bəylərini oxudum. Qız çox sevdiyi gəlin-gəlin oyunundan, sığın və pişik oyuncağından ziyadə bu şerlərə sevindi. "Ata bir də oxu" — deyə sabahı günü "yənadə bənə nənəm qoyun oxu" — deyə yaxama sarıldı.

Bittəb bu daha təzəcə dil açmış və hələ çox şeyi əqli İrmiyəcək bir sənəddir. Bir-iki yaş daha böyük uşaqların "Balalara hədiyyə"dən alacağı zövqün dərəcəsinə ölçmək üçün bilfel müşahidə etdiyim bu təcrübə yaxşı bir mizandır.

Bəli, "Balalara hədiyyə" kitabı balaca balaları olan hər bir evlinin daima stolu üstündə olması lazım dünyalara dəyər bir kitabdır. Uşaqların uşaqdən öyrənərək qaba bir surətdə təkrarladığıları uşaq mahnıları, milli nəğmələr və ələlümüm el ədəbiyyatının uşaq zəhninə yaxın olan nəfsi-nümunələri burada mövcuddur. Mühərriri var olsun, var olsun da bu yolda bizə daha faydalı və daha mükəmməl əsərlər versin. Həm də zəli allərlərinin bu əsəri və bu kimi əsərləri cavanlarımıza örnek olsun da el ədəbiyyatının sair xüsusiyyətlərini toplamaq və bunları tədqiq və tənqih etməklə işliqal etsinlər.

Bir nəçə kəlmə də mühərriri möhtərəmin əfvlərinə məğrurən eysiz olmayan hər bir gözəl kimi bu gözəl kitab da eyb kimi tələqqi ediyimiz xüsusiyyətləri zikr edəcəyəm.

Əvvəla el ədəbiyyatından alınan parçalar mənə öylə gəliyor ki, bir az müəyyən bir mahal içində söylənən kimi alınmışda və bu parçaların sair tərəflərdə nə kimi təsir və təbəddülatla uğradığına əhəmiyyət verilməmişdir ki, bu surətlə işin içinə xüsusiyyət daxil olmuşdur. Halbuki, mənəce bu olmamaq üçün məzkur parçanın müxtəlif yerlərdəki işliqal tədqiq olunub da ən müvafiq gəlinə alınmışdı. Gərçi bu tələbin illilik zald olduğuna da digər bir nöqtəylə nəzərdən özüm dəxi qailəm. Madam ki, el ədəbiyyatına race səbt və zəbt olunmuş məvəd daha əldə yoxdur,

məbadi - mənşə, başlanğıc
məfud - yox edilmis, itirilmiş
səbəvəl - əzəliq dövrü

bülüq - yetkinlik
şəbəb - gənclik
rüşd - inkişaf

binaən əleyh bu kimi nəvaqışə təhəmmül etmək məcburidir.

Saniyə fəsil başlarının bir çoxunda nədensenə müəllif həzrətləri "Vesfi qış", "Tərifli-məscid", "Hekayətli dəvə və eşşək", "Kəlamli-xəstə Qasım", "Hekayətli qurd, çaqqal və şir", "Hekayətli dəvə və ilan və tısbağa" kimi türkce olmayan tərkiblər işlətmışlərdir. Mənəce bu, kitabın böyük bir qüsurunı təşkil ediyor. Çünki, böylə bir tərkib və sər hekayələr hər nə qədər bizim köhnə ədəbiyyatımızda varsa da bu el ədəbiyyatının icabı olmuyub yazı ədəbiyyatının qırıq və pozuq qeyri-məmul bir təsirindən irəli gəlmişdir ki, hər halda balalara hədiyyə edilməməli idi.

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" №31,

20 aprel 1914

SİYAVUŞ

Səşənbə gecəsi "İtlihad" mədrəsəsi müəllimləri ilə müəllimlərinə-dən müştəşkil teatr dəstəsi tərəfindən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrosunda müəllifi elanlarda və proqramlarda göstərilməyən tarixi "Siyavuş" faciəsi mövqei-tamaşaya qoyuldu.

Xilaf-mötəd olaraq əsərin sahibinə nə üçün göstərilməmişdir? — deyə bittəb xatirə bir sual gəlir. Mən bu sualı "İtlihad" mədrəsəsinə yaxın olanlardan birisinə verdim. Cavab olaraq mənə bunu izah etdilər ki, əllərində mövcud olan nüsxeyi-əsliyyənin üst yaprağı məfud olduğundan əsərin hansı mühərrirə məxsus olduğunu bilməmişlərdir. Fəqət mənə öylə gəliyor ki, bu tarixi əsər osmanlı mühərrirlərindən mərhum Əhməd Midhat əfəndininkidir. İstanbulda İken bunu bir kitabçıda görmüş, nüsxəsinin kəmyab olaraq tükəndiyini də öyrənmişdim.

"Siyavuş" hekayəsi tarixin əsatir ilə məxlut olan bir dövrü-məchulünə aiddir. Uzun sənələr İran ilə Turan arasında vəqə olan qanlı müharibələrin bigünah bir səbəbini təşkil edən bir türk xanımından vücud gəlmiş İran şahzadəsi "Şahname"yi Firdovsinin anlatdığı vəchle ögəy anası Sūdabənin iltirası nəticəsində əslə Keykavusdan qəhrilə Turanzəminə keçmiş və Turan şahı Əfrasiyab tərəfindən hüsn qəbul olunaraq öz damadlığına qəbul olunmuş, sonra da Əfrasiyabın qardaşı Karsivəzin hiylə və iltirası qurbanı olaraq iltaf olunmuşdur.

Bu vəqəyi-tarixiyyəni göstərmək üçün əsər dörd pərdəyə ayrılmişdir. Birinci pərdə də Keykavusun şahənə taları görünüyor. Sūdabə

xilaf-mötəd - qaydaya eks olaraq
məfud - itirilmiş

məxlut - qarışiq
talar - zəli, xəst

oğulluğu cavan Siyavuşu eşqlə nəftun, onu, yeni Siyavuşu çağırırdı. Bəyani-eşq ediyor. Fəqət şahzadə kəməli-nifrətlə bu təklifi rədd ediyor və qəhrlə çıxıb gediyor. Sūdabə naümid oluncə şahzadədən İntiqam almaq istiyor. Keykavusa — oğlun mənə bəyani-eşq ediyordu — deyə şeytanlıq eliyor. Siyavuş hüzura çağırılıyor. Bittəb bu iftiranı rədd ediyor. Kəhinlərə müraciət olunduqda Siyavuşun bigünah olduğunu bəyan ediyorlar. Bunu imtahan üçün də hər iki tərəfin müqəddəs atəşdən keçirilməsinə lüzum görüyorlar.

İkinci pərdə bu imtahana həsr edilmişdir. Atəş hazır. Siyavuşu çağırıyolar, oddan keçiyor. "Yandım, yandım" deyə bağırıyorsa da bilaxıra yənmədiyi anlaşılyor. Sonra imtahan ayağına Sūdabə dəvət olunur. Əvvəlcə gəlmək istəmiyir. Təmarüz ediyor. Cəlladlar vasitəsilə ehzar olunuyor. Keykavus oddan keçməsinin əmr ediyor. Fəqət oda girməyi deyil, günahını boynuna alır. Padşah qətlinə fərman veriyor. Aparıyolar ki, öldürsünlər. Fəqət Siyavuşun məsləhətilə şah iradəsini fəsx ilə bu "məlunə"nin əbədiyyən həbsdə qalaraq daimi bir əzab içində olmasına qərar veriyor.

Üçüncü pərdə Turan paytaxtında Əfrasiyabın kaşanəsidir. İran şahzadəsi Siyavuşun Turan ordusunu məğlub və türənlilərə əqdi-müsəlihə etdikdən sonra imza olunan müahidənəməli bəyənməyən atası Keykavusdan küsərək Turana iltica etdiyi xəbəri alınır. Əfrasiyab Siyavuşu hüsn qəbul etmək niyyətini əzm ediyor. Bu xüsusda qardaşı Kərsivəzə lazım gələn əmrlər veriyor. Sonra vəzirli-Piran ilə məsləhətləşdikdən sonra qızı Firanqızı Siyavuşa təzvic etməklə ifadə ilə və Turan məmləkətlərini birləşdirməyi niyyət ediyor. Qızını hüzura çağırır, razılığını alır. Sonra şahzadə Siyavuş daxil oluyor. Onu kəməli-əhtiramla istiqbal ediyor. Mərasim və təarufatdan sonra onu damadlığına qəbul etdiyinli bəyan ediyor. Bu haldan xəbərdar olan Kərsivəzin paxılığı tutur. Çünki, bu surətlə Əfrasiyabdan sonra ona keçəcək olan səltənət əlindən çıxmış oluyor. Siyavuş öz nəvəsi olduğu halda onun əleyhinə hiylələrə başlayır. Gediş qızın qulağını doluruyor ki, münəccimlər bu izdivacda nəhəset görüyolar. Bədə Siyavuş ilə Firanqız hüzurə gətirilib mərasimi-izdivacları icra olunarkən Kərsivəz təkrar qızın rəyi soruşulmasına lüzum göstəriyor. Əfrasiyab sorduqda qız münəccimlərin bu izdivacda nəhəset gördüklərindən müterəddid olduğunu söyləyir. Ah, o halda bunun çarəsi nə? — deyə Əfrasiyab düşününce vəzirli-Piran balaca qızının əlindən tutaraq gəliyor. Bu kirmə məqamda başqa birisi nəhəseti üstünə alırsa ələlül bəla rədd olur — diyor. Bu xüsusda da şahın iradəsi fəsx olunmasın — deyə öz qızının bu izdivacdən gələcək nəhəseti üstünə alacağını elan ediyor. Pərdə eniyor.

Dördüncü pərdə yenə eyni yerdədir. Kərsivəz Siyavuş haqqında qurduğu hiylələrdən nəticə almaq üzrədir. Siyavuş bunun hiylələri nə-

ticesində Maçın müharibəsindən müzəffərən qayıtdığı surətdə zəncirə vurulmuş olduğu bir halda şəhərə daxil etdirildiyini tamaşakəranə bəyənliyolar. Fəqət Kərsivəz daha hiyləgərdir. Sūdabə vasitəsilə Keykavusun öz imzası ilə Siyavuş adına bir məktub da ələ keçiriyor. Sūdabə tərəfindən Keykavusdan oğlu Siyavuşa yazılmışdır. Məzmunu Siyavuşu İltiham və Əfrasiyab nəzərində cürmünü isbat edəcək bir haldadır.

Siyavuşu dərzəcir olaraq Əfrasiyabın hüzuruna çıxarıyolar. Əfrasiyab onu istiləvab ediyor. Firanqız, Piran, Kərsivəz və sairləri də hazırdılar. Firanqız, Piran Siyavuşu müdafiə ediyolar. Kərsivəz hücumlarında müsirridir. Nəhayət kağızı Siyavuşa oxuyurlar və imzasını özünə göstəriyolar. Biçərəni böht aparıyor. Ehtimal ki, atam mənə burada öldürdürmək üçün bu kağız yazmış ola — deyir. Əfrasiyab o halda sənə bir ordu verəyim gətirəndən İntiqam al — deyir. Haşa mən atama qılınc çəkmə — deyə cavab alır. O halda cəllad — deyə Əfrasiyab bağırır. Artıq heç bir çarə qalmadı, kəsin bunun başını — deyə əmr ediyor. Cəllad Siyavuşu yıxır, Firanqız atası hüzurunda dız köçür İllah ediyor, ağlıyor, fəqət biludə...

Burada pərdə enəcəyi yerdə Kərsivəz cəzanənin üstündə bir həsil-hal başlayır, ölümə seviniyor. Bundan müəssir olan Əfrasiyab onu da öldürdürmək istiyor. Piran məsləhət görmüyor. Kərsivəz — gədim Sūdabəyə xəbər göndərim — deyə çıxır, pərdə eniyor.

* * *

Faciənin xülasəyi-mündəricatı bundan ibarət. Əgər şəhərimizdəki, müxtəlif drama qüvvələri müntəxəb bir qüvvət tərəfindən oynanılısa, heç şübhə yoxdur ki, "Siyavuş"dan hasil olan təsir fəvqəladə olmasa, tam olacaqdı. Bittəb "İltihad" həvəskarları arzu olunan bu təsiri bəxş etməmişdir. Həvəskar dəstəsindən öləri bu qədər bir oyun hər nə qədər bir nöqtəli-nəzərdən kəfi ədd olunsada, digər tərəfdən bu qədər məsuliyyətli bir faciə İntixabı da məsuliyyətlidir. Oynayanlarda artistlik mumarisəsi az olduğundan səhnələr olduqca süni keçiyordu. Məməfih haqlarını itirmək üçün oynayanların arasında Valzadə, Abdullahzadə və Sadiqzadə cənablarını ayırmalıdır.

Pyesin məsuliyyətli rolları bunlarda idi. Valzadə Keykavusdan ziyadə Kərsivəzin də müvəffəq oldu. "İltihad" oyunçuları arasında onun müvəffəqiyyəti hər kəsdən ziyadədir. Abdullahzadə Siyavuş rolunda

cürm - günah, təqsir
istiləvab - istintaq, dindirmə
böht - heyret

müntəxəb - seçilmiş
mumarisə - təcrübə

bir çox ahəngsiz olmasaydı yaxşı oynayanlar cümlesində ədd olunacaqdı. Sadiqzadə Əfrasiyab rolunda həd deyildi.

Aktyorlar ələlimüm yavaşdan danışıyorlardı, bununla da tamaşaçıların bəzilərinin ara bir "bərkdən", yaxud da rusca "kromçe" — deyə qışqırmalarına səbəb oluyordular. Aktyorların yavaş danışmasına müqabil sufluy bərk danışırıydı ki, bu olduqca qeyri-təbii bir təsir hasil ediyordu. Əlbəttə ki, bu kimi nəvəqış get-gədə düzələr. Fəqət bunun üçün lazımdır ki, əzasi əksəriyyətlə müəllimlərdən təşəkkül edən "İttihad" teatro dəstəsi üsuli-tədrisin ibtidai qaidəsini özləri haqqında da tətbiq etsin. Asan pyeslərdən tutub yavaş-yavaş çətinlərinə gətsin.

"İttihad"çıların şayani-təhsin və afein bir müvəffəqiyyətlərini təqdir etmədən də keçəmməyəcəyəm. Müsəlman səhnəsinin mənzərə və qiyafələrindən, beistilah dekorasiyasından, hər zaman şikayətçi olduğumu möhtərəm qarelər biliyorlar. Bu dəfə tamamamilə razı qaldım. "İttihad" mədrəsəsi tərəfindən "Siyavuş" pyesi üçün ehzar olunan qiyafələr, əsləhələr, paltarlar və mənzərələr tamamilə əsərə və əsərin təsvir etdiyi dövrə-tarixə müvafiq idi. Demək ki, "İttihad" dəstəsi teatro üçün iktisabi və ehzari əldə olan nə varsa müzaiqə etməmiş.

Əgər buna baş rolları ifa etmək üzrə kənardan aktyor dəvət etmiş olsaydı müvəffəqiyyəti maddədən də mənən də, iki qat olacaqdı.

* * *

Tamaşaçı beqədri kafi var idi. Teatro dolu idi. Fəqət varidinin bir çoxu özlərilə bərabər uşaqlarını da gətirdiklərindən bir az adam intizamı mövcub oluyordu. Bu xüsusa diqqət edərək iləridə islahına baxmaq "İttihad" teatro heyətinin vəzifəsidir.

Səhnələrin arasında "İttihad" mədrəsəsi şagirdlərindən müştəşkil musiqi dəstəsi milli nəğmələrlə mütəənnim olmaqda və hazıruu həzz verməkdə idi. Teatrodan gələn hasilat "İttihad" mədrəsəsinin mənfəətinə gedir. Tamaşaçılar əksəriyyətlə iranlı qardaşlarımız idi.

* * *

"Siyavuş" faciəsinin yazılışında ki iki nöqsanı göstərməyə də lüzum vardır. Bunlardan birisi budur ki, ikinci pərdədə biz Siyavuşun bigünah olduğunun isbatı ilə Sədabənin qarənliq bir zindana gəndəril-diyni görüyoruz. Sonra üçüncü və dördüncü pərdələrdən anlıyoruz ki, Siyavuş Sədabənin məkrindən Turana qaçmış və yenə Sədabənin Keykavusa hiyləkarənə bir surətdə yazdırıldığı bir məktub Siyavuşun

qətlinə mövcub olmuşdur. Burada rabitə qırılmış oluyor və tamaşaçılar bilmiyorlar ki, çah-i idbarə atılmış olan Sədabə təkrar necə olmuş da məqami-iqbala çıxmış və Keykavusa təsəllüt peyda etmişdir...

İkinci nöqsan dördüncü pərdəyə aiddir. Siyavuşun başı kəsildiylə anda pərdə enməli, faciə tamam olmalıydı. Halbuki, ondan sonra böyük bir rovxəzanliq səhnəsi quruluyor və Kərsiləvə bilüzum bir təqim həsbi-hallar deditdiriyor.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" №36,
25 aprel 1914

PETERBURQ MÜŞAVİRƏ MƏCLİSİ

Nəçə vaxtdan bəri milli mətbuat bu yaxınlarda Peterburqda daxiliyyə vəzaratında iniqad edəcək müşavirə məclisindən bəhs ediyorlar. Bu müşavirə müxtəlif vəzaratların nümayəndələrindən mürəkəb (mejdovedomostvenni) vəzaratlar arasında bir şuradan ibarət olacaqdır. Bu şurada müsəlmanlara təəllüq edən məsələlər müzakirə olunub, o cümlədən idareyi-ruhaniyyə, ərkan və heyətləri haqqında da bəzi qərarlar veriləcəkdir.

Diger daxili Rusiyada inqışar edən türk qəzetələri bu xüsusa biltəkrar yazdıqları kimi, rəfiqlimiz "İqbal"da ehməl etmiş, bu mövzudan dönə-dönə bəhs etmişdir. Bittə məsələ olduqca mühüm və müsəlman qəzetələrinin doğrudan-doğruya vəzifələrinə təəllüq edən bir məsələ olduğundan, bundan hər gün bəhs olunsay yerinə var.

Bu məclis, hər kəs təqdir edər ki, olduqca mühüm olacaq. Çünki, orada ittixaz olunacaq qərarların hər nə qədər şurəvi bir rəylə olsalar, irəlidə müsəlmanlar haqqında tətbiq olunacaq qanunların yazılışına böyük bir nüfuz və təsiri ola bilər. Bu şuranın iniqadına lüzum gören vəzaratı-daxilə tabildir ki, onun rəylərindən istifadə edəcək və onu nəzəridə saxlayacaqdır.

Burasına əhəmiyyət vermmiş olan дума müsəlman fraksiyası lazımlı gələn təşəbbüsatı icra ilə bu şuradan əvvəl müsəlmanların özlərindən müştəşkil başqa bir şuranın dəvəti üçün daxiliyyə vəzirinə müraciət ilə izn istəmişdir. Mətbuatda gördüyü vechlə fraksiyamızın bu müraciət vəzaratca xoş görüleb, böylə bir şuraya izn veriləcəyi haqqında söz verilmişdir.

Dövlət dumasındakı fraksiyamızın dəvətinə təşəbbüs etdiyi bu

məclisin bütün məsuliyyətini duma məbusu Təvkelev^{*} öz öhdəsinə alıb, martın 31-də vəzəratə təqdim etdiyi ərizəsinə nəzərən məclisin proqramı-idareyi-ruhaniyələr haqqında mövcud olan qanunu gözənd keçirməklə gələcəkdə islah olunacaq idareyi-ruhaniyyələr haqqında bir qanun layihəsi tədarük etməkdən ibarət olacaq. Məzkur məclis martın 6-ndan 20-sinə qədər davam edəcək. Bu məclisə bütün Rusiya ətrafından (Türküstan, Qafqaz, Krım və daxili Rusiyadan) 35-ə qədər vəkllər gələcək. Bu vəkllər də ruhanilər ilə münəvverlərdən (ziyalılardan) ibarət olacaqdır.

Cəmətin nauməniə tərcümanı-əfkəri olan vəkllərdən əlavə, mövcud olan idareyi-ruhaniyyələrdən də bu məclisə birer nümayəndə çağırılacaqdır.

Əlbəttə qafqasıyalılar bu məsələyə "iqbal" rəfiqəmizin dediyi kimi əhəmiyyət verməli və oraya öz aralarından ən müqəddir və ən fəal olanlarını göndərməlidirlər. Bura göndəriləcək vəkllərin şəxsinə "iqbal" qədr biz də əhəmiyyət veriyoruz. Fəqət, şəxsdən ziyadə o məclisdə müzakirə olunacaq məsələlərə də əhəmiyyət verilməlidir. Əfkəri-ümumiyyə bəzi xüsusiət üçün göndərdiyi vəkllərinin şəxsiyyətinə əhəmiyyət verdiyi kimi o şəxslərin nə ilə məşğul olacaqları haqqında da laqeyd qala bilməz. Mətbuat bu xüsusiət əhalinin əfkərinə tərcüman olmaq vəzifəsi ilə mükəlləfdir. Bu vəzifəmizi ifa üçün Peterburqda yığılacaq şura məclisininin məşğul olacağı məsələlərə dəxi nə nəzərlə baxdığımızı təqribən de olsa təyin etməliyiz.

Idareyi-ruhaniyyə məsələsi Qafqasiya mətbuatı və qafqasıyalılar üçün yeni bir məsələ deyildir. Vaxtilə bu məsələ haqqında Bakıda nəşr olunan türkçə qəzetələr başda Əhmədbəy Ağayev həzrətlərinin "İrşad"ı olduğu halda uzun-uzadıya meqalələr yazdılar. Bunun nəticəsində Bakı müsəlmanları arasında müxtəlif məclislər, mitinqlər əmələ gəldi. Nəhayət Qafqasiya Cənibşinliyi məsnədinə ərizə verilərək bu xüsusun həlli istənilirdi. Əgər səhv etmiorursam, müsəlmanların böyle bir həyəcanlarla verilən ərizəni canişin hüzurunda qəbula məzhər olub, bu xüsusiət bütün Qafqasiya şəhərlərinin müsəlman ruhanilərilə müsəlman ürfəsindən mütaşəkkil bir şura məclisi dövlət olunmaq dərəcəsinə gəldi. Fəqət sonra nəticəsiz bir halda qaldı. Bu 1906 və 1907-nci sənələrdə idi.

O vaxt Qafqasiya əfkəri-ümumiyyəsi müsəlman idareyi-ruhaniləri haqqında mövcud qanunlardan olduqca narazılıqlar ediyordu. Diyordu

nauməniə - bir növ, özünəməxsus şəkildə

* K.B.Təvkelev - dumedəki müsəlman fraksiyasının həmsədri idi - Ş.H.

ki, bu qanunla idareyi-ruhanilərin xalqa mərbutiyyəti olmyub ruhsuz bir idarə şəklini almışlardı.

Böylə olmaları ilə bərabər məzkur qanunun idareyi-ruhaniyyə əzaları ilə prixd modlaları qubernski məclis əzaları və yaxud qazılar üçün təyin elədiyi münasib və məvacib dəxi onların şən və həysiyyətinə müvafiq deyildir. Həqlətdən də öylə. Bir vilayət qazısının bir üçastok pristavı qədr qədr və həysiyyəti bu qədr. Bir idarə əzasi okoloqni-dan daha az bir maaşla keçinmək məcburiyyətindədir. Sonra milyonlara ballıq olan vəqflər olur. Sərmayə halını təşkil etməkdən ibarət olub qalıyor. Idareyi-ruhaniyyələri məzkur moqvafati millətin mübərək olan ehtiyaclarına sərət etmək səlahiyyətinə malik deyildir.

Bunlardan əlavə gərəək şeyxülislamlar, müftilər və gərəək sair idareyi-ruhaniyyə əzaları ilə məhəllə mollalarının keyfiyyət təyini öylə bir əsas mərbutdur ki, xəlqin etimad və etibarını cəlb edə bilmior. Çox kərə oluyor ki, müsəlmanların dini işlərini və ruhani ehtiyaclarını yola vermək üçün təyin olunan molla xəlqin səvmədiyi, istəmədiyi bir şəxs olur. Halbuki ki, islam əsasında imamlıq və pişvəliq yalnız etimad və ədalət əsasına müstəndir. Bir molların ədalətinə etimad etməyən müsəlman o molların dalında namaz qılmaz. Halbuki ki, indiki halda bir məhəllə əhli bəzan istəmədikləri bir şəxsin özlərinə molla gəldiyini görüncə məsciddən qaçmaq məcburiyyətində də qalıyorlar.

İştə bu kimi bir çox əsasi mülahizələrə görə o vaxt ki, əfkəri-ümumiyyə idareyi-ruhanilərin İntixabı ümumi əsasına mübteni olaraq islah olunmasını tələb ediyordu. Şeyxülislamdan tutub məhəllə mollasına qədər bütün ruhani işlərini idarə edənələr xəlqin məzhəri-etimadi olan şəxslərdən ibarət olub onlar tərəfindən İntibax olunacaqdı.

Həqlətdən də, böylə olmalı. Çünki böylə olunca xəlq öz ruhani işlərini tanıdığı, bildiyi, etimad elədiyi bir adama məhvəvi eldiyindən idareyi-ruhaniyyə ilə öz arasında rühani və mənəvi bir mərbutiyyət hissi qılar, onun hərəkət və əmrlərinə hörmət edər. Bundan isə mədəni təşəbbüsərinin tətbiq etmək istədikdə hökumət özü də istifadə edər. Çünki idareyi-ruhaniyyələr xəlqin etimadına haiz olduqlarından hökumətin təşəbbüsü-mədəniyyəsinə biləməşkülət xəlqə qəbul etdirdi, qüvvəyi-icraiyyəyə olduqca təşkilat göstərə bilirlər. Məsələ hökumətimləmizcə təlimi-ümumi məsələsi qanuni bir şəkil almışdır. Hökumət istərki, bu qanunu bir an əvvəl tətbiq ələsin. İstəməzse həqiqi və məntiqi bir hökumət olmaqdan qılar. Halbuki ki, kəndlərdə və əldən-ayaqdan uzaq olan məhəllələrdə məktəb açmaq və müsəlmanları bu urfani təşəbbüsdən hürkütməmək üçün idareyi-ruhaniyyələr nə qədər müa-

vinət edə bilərlər! Fəqət bunların müavinəti o zaman səmərəli olar ki, cəməətin etimadına məzhər olsun, cəməətin etimadına da ancaq cəməətin intixabı ilə məzhər ola bilərlər.

İntixab üsulu qəbul olunmaqla bərabər idareyl-ruhaniyyələrin mövcudiyyətinə hökumətə indikindən daha ziyadə əhəmiyyət verilməlidir. Hökumətin mümkün olduğu qədər xəlqin hüququ və məzhəbi işlərinə aid olan xüsusiyyətlərində idareyl-ruhaniyyəyə kömək etməsi lazımdır. Çünki böylə bir müasirə olmazsa ruhani idarələr özələrinə tapşırılan xəlqin ehtiyacını yola vermək imkanından qalır. Xəlqin ehtiyacını yola verə bilməyincə də təbii ki, xəlqdən hörmət görəməzlər. Məsələ, bir-iki ildən bəri müşkülətə düşər olan metrik məsələsi onsuz da xəlq nəzərində əhəmiyyətsiz olan idareyl-ruhaniyyələrimizi nə qədər qədr-qiyəmədən salmışdır!..

Madam ki, hökumət dairələri indi müsəlmanların idareyl-ruhaniyyələrini islah fikrinə düşmüşlər, demək ki, onlar da indiki halların möhtaci-islah olduğuna qənaət yetirmişlərdir, ümid edelim ki, bu islah mətərəqqi bir mənada olacaqdır. Çünki, indiki əhval öylə bir haldır ki, artıq ondanda geri qayıtmaq təsəvvürü imkan xaricindədir. Fəqət bu islah intixab üsuluna qədər varacaqmıdır? Bittəb, şəraitli-həzirə ilə bərabər bu xüsusiyyətə dəxi kimsə bir ümid bəsləyəmiz. Bu ümidləri 17 oktyabr manifesti veriyordu. Manifest özü girüdə düşdükdən sonra ondan hasil olan təsirlərlə hala mütəəssir olmaq, sönmüş odun külü ilə oynamağa bənzər.

Yalnız bu qədər var ki, fəvqəzəkir iki imkan arasında üçüncü bir təriqi-islah tapmaq da mümkündür. Mümkündür ki, indiki qərardada ruhaniyyənin çərçivəsi genişləndirilsin. Əgər tamamilə intixab əsasları qəbul olunmazsa əgəllən təyin məsələsində xəlqin etimad və etibarını qismən təmin edəcək bəzi tədbirlərin ittixazı ilə bir təqim müqəddərat təyine lüzum görülsün. Məsələ: indiki halda şeyxülislam təyin olunduqda mütəəffisi-islamdan bir neçə şəxsin namizədliyi ələhədə soruşulub, fəqət qayət xüsusi və şəxsi bir şəkildə icra olunuyor ki, bu bir nöqtəyl-nəzərdən xəlqin daha da ədəmi-etimadına mucib oluyor. Halbı ki, bunu daha vase bir surətə qoymaq olar ki, heç olmazsa şeyxülislam, qazi və məhəllə mollalarının təyində əhali tərəfindən qanunun təyin elədiyi hüddud daxilində namizədlər istənilsin, sonra

hökumət dairələri məzkur namizədlər arasında müvafıq gördüklərini rəsmən təyin etsinlər.

Bundan əlavə arzu olunur ki, idareyl-ruhaniyyələrin idarəsində olan ovqafı və onlardan hasil olan vardaı yənə cəməətin və hökumətin kontrolu olmaq şərtillə idareyl-ruhaniyyələr cəməətin razılığı ilə müsəlmanların ırfani ehtiyaclarına sərf edə bilmək səlahiyyətinə malik olsunlar.

Çünki, məzkur ovqafın böylə atil və batil bir halda qalmasından nə xəlqə, nə də hökumətə bir fayda hasil olmayır. Halbı ki, bu pullarla müsəlman kəndlərinin qaranlıq guşələrinə nə qədər nurl-maarif aparıla bilərdi. Kəndlərin və kəndistanın işıqlanmasında isə mədəni bir hökumət özü üçün qüvvət və saadətədən başqa bir şey görəməz. İslah olunacaq qərardad metrik şəhadətnamələri haqqında da müəyyən və sərih maddələrə malik olmalıdır. Bu xüsusiyyətə qafqasialılar üçün qayət əhəmiyyətli bir şəkil almışdır.

Bilaxirə yeni qərardad hər halda idareyl-ruhaniyyəyə ərkan və əzası üçün mədəni nüfuzları və ruhani məqamları ilə mütənasib haqq və hüquq gözləməlidir.

Əlbəttə bütün bu kimi milli ehtiyacı hökumət dairələrinə bildirəcək və onlara bütün bu xüsusiyyətlərin lüzumunu təlqin etdirə bilmək üçün müsəlman fraksiyası tərəfindən təşkil olunacaq şuraya vəkillər göndərməyə hazırlanmalı və bu vəkillərin intixabında isabət etməlidir. Mümkün olursa vəkilləri göndərməkdən əvvəl hökumətin icazəsi ilə, bu xüsusiyyətə bir şura məclisi dəvət edib o məclisə göndərəcəyimiz vəkillərə lazım gələn təlimatı da verməliyiz. Təin ki, onlar bu təlimat üzərinə islah olunacaq qərardaddan nələr gözlədiklərini əhalinin əfkarnı istinadən izhar edə bilsinlər. Əlbəttə böylə olarsa vəkillərimizin izharı daha qüvvətli, daha mənalı olar.

M.Ə.RƏSULZADƏ

"Bəsirət" N3,

26 aprel 1914

balıq - yetişmiş
movqafat - vəqf üçün ayrılmiş
mülk, mal
intixab - seçki

mübtəni - əsaslanmaq
mühəvvəl - həvalə etmək

gürü dar - tərəddüd
vase - geniş
ovqaf - vəqflər

mütəəffisi-islam - islam xadimləri
ədəmi-e'timad - etimadsızlıq

YARAM-YARAM

Atalar sözdür ki, "aşığın sözü qurtaranda yaram-yaram çağırır"
Müsləman opera teatrosu da keçən cümə gecəsi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında yaram-yaram çağırırdı.

Müslümbəy çox gülməyə maraqlı olan əhəlimizin boş damarını anlayaraq qərribə bir şeyi düşünmüş də Üzeyir bəy Hacıbəyovun bütün opera və operettalarından bir gülüş gecəsi yoğunmuşdur. Burada əsəri Üzeyirbəyin hələsindən bir parça alınmış gülməyə və qərribə bir surətdə biri-birini rəbt edilməmişdir. Məsələn, "O olmasın, bu olsun"dan Məşədi İbad kəməli-şövq ilə adaxlısını gözərkən birdən Məcnun, o divanə halı ilə zühur ediyor. Məşədi İbad qorxusundan yolu çaşaraq bir başa səhnədən tamaşaçıların içinə qaçır və bir azdan sonra bir dəstə qoçular ilə təkrar tamaşaçıların arasından gələrək səhnəyə doluşuyorlar. Bu böyük kərənkəliyə də movcib oluyor. Fəqət nə zərəri xalq ki, güliyor, — bəsdir.

Məlumdur ki, bu kimi "yanlış özü də bir naxışdır" məlhumuna bağlı olan xüsusi əcnəbi səhnələrində də vəqə oluyor. Hələ sirk klounlarında daha ziyadəsi icra olunuyor. Fəqət heç bir zaman ciddi sənətkarlara, səhnə və teatrodə, öylə də öz aktyorlarında bir mənə və bir əhəmiyyət görənələr tamaşaçılara həqiqətən də bir zövqi-ədəbi və musiqi bəxş etməklə bərabər mərifət və tərbiyəyə nümunə olmaq istəyənlər bu kimi həzlə tənəzzül etməzlər və siz eşitməzsiniz ki, ciddi bir opera dəstəsi bu kimi həzliyyat ilə məşğul olsun.

Nə yaxşı ki, hər bir zaman səhnədəkilərin oyununa söz və nidalar ilə iştirak edən tamaşaçılarımız bu dəfə əllərində olan gözəl mövqedən istifadə ilə Məşədi İbadın qoçularına qoşulub səhnəyə tamaşaya tökülməmişlər. Onlara qoşulsaydılar kimə də fərqlənməzdi. Hətta rejissor özü belə aktyor ilə tamaşaçıları ayırmazdı. Çünki, tamaşaçılar da bunlar kimi qırımsız idi.

Musiqi ilə xor hər dəfəki kimi gözəl idi.

Bu kimi məhzen gülmək üçün yoğunulmuş pərdələrdə məlumdur ki, bəzən gündəlik vəqələr haqqında tənqidi mövqie cümle və nüktələr də aktyorlar tərəfindən deyilir.

Cümə gecəsi həm buna bir nümunə olmaq, həm də Sarabskinin "Nicat"dan intiqamını almaq qəsdilə olmalı ki, yeganə bir nüktəgüluq nümunəsi dəxi göstərildi. Keşişin bədduası nəticəsində Kerem rolun-

da olan Sarabski yığılıb öliyor. Fəqət o yandan birisi gəlib də "Adə, haraya öliürsən, hələ ölümə ki, "Nicat"ın zasedaniyası olmayıb" — deyə onu qalxızıyor və rəqəbə başlayırlar.

Əgər gündəlik vəqəyə adlı bir çox nüktələr içində bu da zikr olsaydı bəlkə də səhnənin şəxsi-qərəzlərə vəsilə edildiyinə ehtimal verilməyə bilərdi. Fəqət nümunə olaraq Sarabski ilə "Nicat"ın münaqişələri olduğu bəylə bir halda yalnız bu kimi bir nüktəgüluqla iktifa etmək bizi bunda bir nişi-qərəz görməyə vadar ediyor. Fəqət teatrocularımız bilməlidirlər ki, pullarını verib də oraya tamaşaya gələnlər arasında zövqi-ədəbi və musiqi almaqdan əlavə məhzen gülmək üçün gələnlər ələ belə hər halda artistlərin başqaları ilə olan qərəzlərinin təşviq üçün gəlməyiorlar. Bu kimi şeylərdən saqınsaydı truppə daha müvafiq hərəkət etməsi olardı.

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" №38,

28 aprel 1914

BİZDƏ MAARİF İŞİ

İndiki əhvalımızı qabaqki hallarımızla tutuşdurduqda bir çox tərəqqi qədəmləri götürdüyümüzü görüb sevinirik. Bu səvincin təsirlərindəndir ki, mükkərrən qəzetələrimizdə oxuyur və məclislərimizdə eşidirik ki, artıq ilhamd millətimiz elm və mərifətə həvəs ediyor. Fəqət bu həvəs bizi bu xüsusdan tamamilə razı buraxacaq bir dərəcədəmidir? Bizdə maarif işi təbii olan əsas üzərinə bina edilmişmidir?

Biz bu sualları cavabını doğru və elmi bir surətdə vermək üçün bu kimi yerlərdə mütləqi vacib olan statistika-ehsaliyyəyə müraciət etməliyiz. Bir ticarət işinin nə yolda gətdiyini təhqiq edə bilmək üçün mühasibat dəftərləri saxlanı və istənilədiyi zaman oraya müraciətə işin nə halda olduğu haqqında lazım gələn məlumat istixrac olunur. Öylə də bir millətin nə yolda irəliləyib, yaxud gerilədiyini bilmək üçün onun müxtəlif işləri haqqında saxlanan hesabatnaməyə baxmalıdır. Bu hesabatnamə də — ehsaliyyətdən (statistikadan) ibarətdir.

Bizdə maarif işinin nə halda olduğunu bilmək üçün dəxi bir kərə bu ehsaliyyətə baxmalıyıq.

Bu yaxınlarda Qafqasiya maarif nəhiyyəsinin 5 illik xidmətləri haqqında rəsmi bir ehsaliyyət nəşr olunmuşdur. Bu hesab 1908-nci ildən başlayıb 1912-ci ilə qədər Qafqasiya millətləri arasında ümum və maarifin nə dərəcədə yayıldığını göstərməkdir. Bundan müsləmanlara

mütəxəssisləri sayəsindədir ki, tərəqqi etmişlərdir. İndi təxsis o dərəcəyə gəlmişdir ki, yalnız bir elmə və yaxud bir fənnə deyil, bir elm və ya bir fənnin müxtəlif qismlərində belə təxsis gözlənilir. Məsələn: tibbdə birisi göz, digəri qulaq, üçüncüsü diş, dördüncüsü mədə və ilax. mütəxəssis oluyor. Fənn və sənətdə də böylədir.

Sənət məktəblərinə etina etmədiyimiz haqqında görülməli rəqəm aşkar bir surətdə bəyan ediyor ki, biz daha ixtisasın, sənət və ticarətin millətlərin həyatında nə qədər faydalı və nə qədər həyatlı bir vəzifə icra etdiyini təqdir edə bilməmişik. Zaten bunu alim, sənət və ticarət-də ki, hər günkü müşahidat ilə təcrübəlerimiz dəxi göstərməkdədir.

Şəhərimizdə mövcud olan, özü də əksəriyyətlə müsəlman inəsisilə saxlanan sənət məktəbi ilə ticarət məktəbində neçə nəfər tələbəmiz var? Bir, iki... barmaqla saymaq mümkündür. Bakı kimi bu qədər ticarət və sənaye erbabi müsəlman dövlətlərinə mərkəz olan bir şəhərdə ümumi-mütəxəssisə qarşı göstərilən bu qeydsizlik çox da yaxşı bir əlamət deyildir.

Biz daha tərəqqi yoluna düşmüşük. Gündən-günə ticarətxanələri-miz, şirkətlərimiz və ticari təşəbbüslərimiz artıyor — deyə ara bir öz-özümüzə həsb-i-hal edib seviniyoruz. Fəqət bir kərə bu ticarətxanələri-mizə, bu kontorlarımızı baxacaq olursaq, görürüz ki, bunların ən ümdə işlərini görənler yenə başqalardır. Ara bir qəzetlərdə bir təqdim şikayətlər gəliyor. Müsəlman cavanları müsəlman ticarətxanələrindən şikayət ediyorlar ki, onlara iş verilmiyor. Bu şikayəti azaaltmaq üçün və yaxud, bu şikayətə daha ziyadə haqq qazandırmaq üçün cavanlarımız ixtisas peyda etməli, sənət və ticarət məktəblərini doldurmalıdırlar. Çünki, sənət və ticarət işi bir təqdim hissi-millî kimi mənəviyyatdan ziyadə bilik, ixtisas və təcrübə kimi maddiyatə daha ziyadə əhəmiyyət verir. Öz şəxsi ticarətlərində bu kimi mülahizələrin gözlənilməsinə ləzizim görən əşxas, millətin maarifini idarə etdikləri zamanda burasına diqqət yetirməlidirlər. Bizdən mütəxəssislər yetişdirməyə çalışmalıdırlar.

Baxınız mübarizəyi-həyatda diri olan millətlərə nə kimi bir saheyli-fəaliyyət olsa, oraya namizəd olaraq hər qism adamları vardır. Fəqət biz bu xüsusiyyətdə həmişə məəttəl və aciziz. Bizdə alimlər yox deyildir. Alimlərimiz az da olsa var. Fəqət mütəxəssislərimiz heç yoxdurlar. Ülm və fənnə bilxassə ülm və fənnə ixtisasa əhəmiyyət verəllim və işlərimizi mütəxəssislərə tapşırıllim..

M.Ə.RƏSULZADƏ
"Bəsirət" N4,
3 may 1914

BƏLAYA QARŞI

Keçən həftə bəkililər qəflətən müdhiş bir düşmənin pusqusuna düşdüklerini gördülər. Bəşəriyyətin ən qorxunc düşməni olan müsiri azarların ən təhlükəli şübhəsini verən bu azar Türkan kəndinə düşmüş və az bir müddətdə 19-a qədər qurban aparmışdır. Doktorlarca taun olduğu iddia olunan bu məzə tutduğunu buraxmayır.

Bəli, təbiətlə insanlar arasında daimi olan mübarizənin ara bir zühur edən ən qanlı səhnələrinin birisi dəli Bakidan zühur etmək istiyor. Təbiət bizə hücum ediyor. Həmişə etdiyi hücumlarını bir daha təkrar etmək və qanlı bir surətdə təkrar etmək istiyor.

Zaten Adam oğlu təbiətin bu kimi xaininə hücumlarından nə vaxt əmin olmuş ki... Dünya duralıdan bəri insan oğlu təbiətlə mübarizə etmiş, durmuşdur. Əvvəllərdə təbiətin günə-gün təzahürələrinə qələbə çalmaqdan aciz olan insan hər nə qədər qabağında diz köçmüş, bu ona məbud dəyərək səcdə etmişsə də, indi artıq hər bir vəsilə ilə onu məğlub və özünə rəqib etmək qəsdlindədir. Bu yolda mədəniyyətin əldə etdiyi müvəffəqiyyətləri saymaqla qələbəmizi yormayacaq. Çünki, mədəniyyət demək təbiətə qalib olmaqdan ibarət olduğu məlumdur.

Bəli, taun, vəba və bu kimi müsiri azarlar təbiətin insanlarla etdiyi mübarizədə işlətdiyi əhrimənlik cəmbəsinin qəhhar ünsürlərini təşkil edən qorxulu qüvvətlərdir. Fəqət artıq bəşəriyyət tamamilə bu qüvvələrə boyun əyib də təslimənməmək dövrəsini çoxdan ötür keçmişdir. Bu kimi bəlalardan qurtarmaq üçün yeganə bir cəranı baş götürüb qaçmaqda görən əsr indi daha yoxdur. Bu günkü mədəniyyət hər bir halda müdafiəni qaçmaqda deyil, müqavimət və səbatda görüyor.

İnsanların insanlarla etdikləri mübarizələrində müvəffəqiyyətləri lütləhd və səbatlarında olduğu kimi təbiətə olan mübarizələrində də böylədir.

Azar var, qaçaq! Bədəli insan böylə düşündür.

Azar var, vətəndaşlar səvət olub da böyük düşməni məğlub etmək üçün çalışalım! Mədəni insan böylə düşündür.

Türkan naxoşluğunun xəbəri rəsmi idarələrə yetişəcək lazım gələn tədbirlər lütləhd olunmuş və taunon ən mühüm cəranələrindən olan "əhatə" emələ gəlmiş və Türkan kəndinin ətrafı əsgər və polis qüvvətlə tutulmuşdur. Bundan əlavə yövmi qəzetlərdə gördüyümüz bir çox sair tədbirlər dəli lütləhd olunmuşdur.

Hökumət, doktorlar, şəhər idarəsi öhdələrinə düşən vəzifəni ifadə-dirlər. Məzəsin sirayətini saxlamaq üçün elmi və mədəni nə kimi vasitələr varsa hamısını tətbiq ediyorlar. Fəqət düşməni tamamilə məğlub etmək və onu Türkanə mühasirə ədəreklə kənara çıxmağa qoymamaq

cənbə - bədən
müsiri - yoluxucu

qəhhar - güclü, qüdrətli
iba - imtina

üçün yalqız rəsmi tədbirlər kifayət etməz. Əhali özü də hökumət və davair-rəsmiyyənin bu yoldakı mübarizəsinə maddi və mənəvi köməklər etməli və onun ümumin səlamətliyi naminə etdiklərini bir an əvvəl vücuda gətirməlidir. Onun istədiyi isə hər şeydən əvvəl təmizliyə rəayətdir. Böylə bir tələbi də əhali vücuda gətirməz və təmizlikdən iba edərsə əcaba tauna layiq bir kütlə olduğunu bilflə isbat etməzmi? Bu tələbi hər kəsdən əvvəl peyğəmbərlərinin və dinlərinin emri ilə rəftara məcbur olan müsəlmanlar icra etməlidirlər...

Taun bəlli olduğu kimi ən təhlükəli bir mərəzdir. Tutduğunu buraxmaz. Yüzdə-yüz tələfat verir. Fəqət taunun bir cəhəti vardır ki, bu sadə onunla mübarizə etmək asandır, bu da bundan ibarətdir ki, taun təcrid edildimi artıq sirayət etməz. Yəni taun bir mərəzdir ki, vaxtında bilinər isə qabağına sədd çəkiş sirayətinin qabağını saxlamaq olur. Bakılırların xoşbəxtliyindən olmalı ki, bu bəla əvvəlcə Türkan kimi ətrafını alıb yolunu bağlamaq asan olan kənar bir nöqtədə zühur etmişdir. Yoxsa Allah etməmişkən şəhərin qalınliq bir məhəlləsində zühur etmiş olsaydı qabağını kəsmək olduqca müşkül olacaqdı. Binaən əleyh düşmənin bizim bəxtimizə olan sövqəlcəş xəlasından bəllitilə də oyanıq olmağımız lazım gəlir. Bütün qüvvətlərimiz, maddi və mənəvi qüvvətlərimizlə hökumət və doktorlara müavinət etməliyiz. Bu da hər şeydən əvvəl tathirəte əhəmiyyət verməklə qabildir.

Tez-tez hamama gəlmək, təmiz dolanmaq taundan saxlanmaq üçün birinci cərədir. Şübhəli adamları haman hökumətə xəbər vermək fəsadı zühurunda basdırmaq nöqtəyi-nəzərdən dəxi o dərəcədə lazımdır.

Əhali arasında nədənsə bu kimi müdafiə tədbirlərinə təvassül etməkdən ziyadə bir vəhşət və qorxu görünməkdədir. Bu isə mədəni bir kütləyə yaraşmaz. Doktorların dediyinə görə Türkan xəstəliyi taun olsa belə xoşbəxtənlərin belə istəyi bir fəslində gəlirdi üçün o qədər təhlükəli deyildir, çünki, mikroppların istiyə həmməmlü olmağı. Binaən əleyh onunla mübarizə müşkül deyildir.

Yətar ki, düşməne qarşı sütlük deyil, səbat və mətanət göstərilim! Mədəni bir heyət sari naxoşluqların vəhşətli bir bəşəriyyət düşməni olduğunu əlbəttə bütün dəhşətlilə hiss edir. Fəqət onu başla-başına buraxıb da qaçmağın dəxi ondan min qat təhlükəli olduğunu da təqdir edir. Odur ki, mədəni insanlar təhlükəni əvvəl zühurunda təpələmək-lə özlərini müdafiə edə bilərlər və bir bəla zühur edincə onu qaçmaq deyil, dayanmaqla basarlar.

İştə biz də qorxmayaalım, mədənlilər kimi rəftar edib dəhşətli düşməni mağüib edəlim!

M.Ə.RƏSULZADƏ
"Bəsirət" N5,
10 may 1914

ƏBƏDİ BİR GÜN

Altıncı rus-müsəlman məktəbində keçən cümə günü ədəbi və mənəvi bir ziyafətə dəvət olunmuşdum. Bu ziyafəti 6-cı rus-müsəlman məktəbinin şagirdləri veriyorlardı. Məzkur məktəb heyəti-müəllimni mərifəti ilə şagirdləri tərəfindən vücuda gətirilən bu ədəbiyyat günü bu vaxta qədər gördüyüm bu qəbil məclislərin ən mükəmməli idi. Günün proqramı olduqca mütnəvvə, maraqlı və təbii bir surətdə tərtib verilmişdi. Proqram iki məclisdən ibarət idi. Hər məclis bu günə məxsus hazırlanan müvafiq səhnədə icra olunur və uşaqların müctəmə və münfərid oxuduqları nəğmələr, şerlər, hekayə və təlflərdən ibarət idi. Və oxunan nəğmə və şerlərin, öylə də hekayə və təlflərin məzmunu, mənə və təbiiyyəncə uşaqların zəhlinə, təməşşəclərin zövqünə müvafiq gəlirdi kimi, ifadə olunan dillə də sadə və sadəliyi ilə bərabər ədəbi idi. Müxtəlif müğamat üstündə sır bu günə, məktəbə, elm və mərifətə, xülasə mövzuca hal və mövqəə münasib inşa olunan nəğmələrin məzmunu məktəb müəllimi-müqəddir Ağalə Qasimovundur. Özləri də proqramın gəzəl aparılmasını idarə ediyorlardı. Bu nöqtəyi-nəzərdən bu günə başqa bir təbirlə Qasimov günü də deyilə bilər.

Nəğmələr, şerlər və təlflərdən bəziləri rusca, əksəri isə türkçə oxunuyordu. Onlardan əlavə hər məclisin axırında qayət faydalı, yəni məzmunu məktəbli bir uşaq zövq və təbiiyyəncə müvafiq bir məzhəkə oynanıyordu. Vodevilin baş rolü çöbən Dursunu oynayan Abbasov Kazım məşhur komikimiz Mirzağa Əliyevi o qədər koplye ediyordu ki, gəl görsən...

Günün bilmüclə iştirak edənləri yaxşı idilər məmələ aralarında bir neçə qoçaqları vardı ki, təməşşəclərin fəvqəladə həsn təsir etdilər. Bunun nəticəsində də alqışlanı-alqışlanı nömlərini ikinci dəfə təkrar etdilər. Böylə müvəffəqiyyətə nail olanlara "Qaranqış balaları" mənzu-məsini oxuyan 2-ci şöbə şagirdi Ağayev Allahverdi, "Küçə uşağı" şerini oxuyan 3-cü şöbənin şagirdi Məhəmmədov Əlihusəyn və Səbir mərhumun "Ana və oğlu" deyişməsinə gözəl bir surətdə icra edən 4-cü şöbə şagirdləri Kazımov İsgəndər və Babayev Süleyman idilər.

İkinci qismdə düdük balaban çala-çala şikəstə, səgah oxuyan qoçaqlar da alqışlandılar. Nədənsə bu gözəl musiqi istedadı göstərən şagirdlərin adları proqramda göstərilməmişdir.

mütnəvvə - müxtəlif
müctəmə - toplanmış
münfərid - təkbaşına
mühəssən - çox gözəl

şerlər - dopdolu, dolu
nazir - burda müdiri
təşyi - yola salma

Xülasə bu günkü mühasən zərafəti, milli və təbii gözəlliyi sadalamaqla qurtarmaz. Mən öz nəfsimə o qədər məmnun qaldım və o qədər bu gözəl məclisə valeh oldum ki, əgər mümkün olsaydı ömrümü başdan-başlar böylə həyat və fəaliyyət ilə sərsar olan məktəblərə davamlı özümü bəxtiyar ədd edərdim.

Keçən cümə günü dəxi ömrümün bəxtiyar günlərindən ədd edəcəyəm. Bunun təşəkkürünü də məktəb heyəti-müəlliminə təqdim ediyoram.

Altıncı rus-müsəlman məktəbi Bədəlbəy Bədəlbəyovun təhti nəzarətindədir. Mövqəcə şəhərin lap kənarında, xüsusi şəhər binasında vaqedir. Şəhərin ya mərkəz mədəniyyətindən uzaq olmasına rəğmən cümə günkü məclisi-ədəbi ilə məktəb özünün mənən nə qədər mədəniyyətə baqi və ruhi-mədəniyyət və maariflə nə əndazə pəri-həyəcan olduğunu, rəna bir surətdə isbat etdi.

Sağ olsun müəllimləri!

Məclislər arasında müddəvin məktəbin böyük salonunda qurulan çay süfrəsinə dəvət olundular. Müddəvin əksəriyyətlə müəllimlərlə müəllimlərdən və sair maarifməndlərdən ibarət idi. Məhəllə əhlindən dəxi bəziləri görünüyordu. Uprava maarif dairəsinə mənsub olan zatlardan da bəziləri hazır idilər.

Məktəbin naziri Bədəlbəyov nazirni istiqbal və təşyi buyurduqları kimi məktəbi-ibtidaiyyə naziri Soltanməcid Qənizadə həzrətləri də qonaqlar haqqında ayrıca bəzi-iltifat və təvəccöh buyurmaqda idilər.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" qəzeti, N649,
11 may 1914

QAFQASIYA ALİ MƏKTƏBİ

Qafqasıyalıların çoxdan bəri ürkələrində bəslədikləri böyük arzularından biri, münasibət düşdükcə ağılayaraq, izharı dərdd edərək istədikləri məqsədlərindən ümdəsi hüsula gəldi. Keçən həftə Tiflisdə, Naftuluq məhəlləsində Qafqasıya politexnikum məktəbi-alisinin binövrəsi quruldu.

Qafqasıyalıların məktəbi-aliyə olan ehtiyaclarını irəli çəkərək hər dəfə elədikləri təşəbbüsət ilə ali dövlət dairələri hüzuruna müxtəlif zamanlarda verdikləri ərizələrin tarix və güzərişindən burada bəhs etmək məqaləmizin uzanmasına mucib olar. Yoxdur deyə bilərəm ki,

mənim əqlim kəsəni Qafqasıyada məktəbi-ali lüzumundan hər zaman bəhs olunduğu xatirindədir.

Çoxdan gözələnən arzu indi bir həqiqət şəklinə girməkdədir. Avropanın bir neçə dövlətlərindən daha böyük bir ölkə təşkil edən Qafqasıya artıq ali məktəb yoxluğunun xəcəlatından bir dərəcə olsun özünü qurtarmış sayə bilər.

Moskva, Peterburq və sair məktəbi-aliyəsi olan uzaq məmlekətlərin vücudları üzərində fəna təsirlər icrasından, uzaq və qərli bir ölkədə təhsil kəmal etməyin çox bəha başə gəldiyindən və qeyri bir çox səbəblərdən naşi təhsili-ali görməkdən məhrum qalan qafqasıyalıların indi bu məhrumiyyətə vida edəcəkləridir. Artıq Qafqasıyada təhsili-ali sərih adımlarla irəliləyəcək. Həm də qafqasıyalıların irədində çox gərəklənən sənaye və texnika sayəsində irəliləyəcəkdir. Ümid edəlim ki, bu yeni məbəd elm və fənnə, müsəlman abidlər (yəni tələbələr) beqədri-kafi mətəklə olacaqlardır. Çünki fənni-aliyə mərkəzlərinin uzaqlığından-ütlubu-l-elm velokana fış-sin (elm hətta Çində olsa da axtar) hədisinə rəğmən, hər kəsədən ziyadə müsəlmanlar iliriyordulardı.

Politexnik məktəbi-aliyəsindən Tiflisin iki məhəllələrindən hankısından bina olunması barəsində bir zaman tiffililər arasında nə dərəcədə hərarətli bir mübahisə və münaqişələr olduğunu və nəticədə Bakı nümayəndəsinin rəyi sayəsində naftuluqların qalib gəldiyi elbəttə xatırladılır.

Qafqasıya politexnikumunun harada tikilməsi haqqında Tiflisin iki məhəlləsindən ziyadə Tiflisə Bakı bəhsə girişə indi daha təbii ədd olunardı. "Kaspi" qəzetəsinin sərmühərriri yazdığı kimi Qafqasıya politexnikumunun ən təbii bir məhəlli sənaye və texnika mərkəzi olan Bakı idi. Bu xüsusa Naftuluğa Borçalıdan ziyadə Bakı rəqəbat etmək haqqına məlik idi. Tiflis darülfünun və mənəviyyata aid elm və fənnin mərkəzi olacaq bir hal və mövqedədir. Sənaye və texnikaya mərkəz olmaq şən və səlahiyyəti isə Bakıda idi.

Fəqət artıq bu xüsusa qurcalayıb əmrinə vaxt şəklini almış olan bir məsələni başqa bir surətlə həll etmək zamanı keçmişdir. İndi də Borçalı, nə də Bakı Naftuluğa qarşı dağıdı, xarəbedici və özlərinə də az zərər verməz olan bir hissi-infiial bəsləməməlidir. Mənəfəetli və xeyrli bir rəqəbatı-müstəhsinə ilə qafqasıyalılar üçün yeni açılmış olan bu geniş sahə elm və mərifətdən istifadəyə qoyulmalıdır.

sərmühərrir - baş redaktor
infiial - utanma, açığı tutma
müstəhsən - bəyənən, xoşa gələn

iltitah - açılmas
hevali - etraf
bərraq - çox parlaq

Bakılılar, gerek verdikləri pul və gerek izhar etdikləri rəylər ilə politexnikumun ən səmimi dostları olduqlarını bilfiel isbat etmişlərdir. Qafqasiya müsəlmanları da bütün vətəndaşları ilə bərabər bu yeni müəssisə ərfinin iftitihi üçün əllərindən gəldiyi qədər maddi və mənəvi köməklər etmiş və bunun zühuruna bütün vətəndaşlar ilə bərabər sevinmişlərdir. Əlbəttə bunun məmləkətə saçaacağı feyz və bərəkətlərindən də sair vətəndaşları kimi istifadə etməyə çalışacaq, onun kurslarını doldurmaqla bu qədər möhtac olduqları sənaye mədəniyyəni kəsb və təhsil edəcəklərdir.

Birinci Qafqasiya məktəbi-əlisinin əhəmiyyəti yalnız Qafqasiya da-xilinə məxsus deyildir. Qafqasiya ilə həmcüvər olan sair məmləkətlər də bu mənbəi-ürfandan istifadə edə biləcəklərdir. Bu gün Qafqasiya və Rusiya məktəblərində İranlı dindəş və arkadaşlarımızdan bir çoxları vardır ki, təhsil-ülum etməkdədir. Bundan sonra Tiflis kimi Təbrizdən ikigünlük bir məsafədə vəqə olan məktəbi-ali əlbəttə tələbələrini miyanına İran Azərbaycanından da bir çox tələbələr cəlb edəcəkdir. Öylə Tiflisdən çox da uzaq olmayan Kars hədudi boyunda olan arkadaşlarımız osmanlı türklərindən də məktəbə gələnlər buluna-cəqdır. Demək ki, Tiflis politexnikumu Qafqasiya xidmətindən əlavə qismən İran Azərbaycanı ilə Osmanlı Şərfinə də xidmət edə biləcəkdir. Bəylə bir xidmətin gərəklər Azərbaycan və gərəklər Şərqi Türkiyə ha-yati-iqtisadiyyə və sənayesində nə kimi bir fəaliyyət və həyata səbəb olacaqlı əlbəttə az bir mülahizə ilə anlaşıla bilər.

Keçən nömrələrin birində Qafqasiya da itişari-maarifdən bəhs edərkən biz Qafqasiya türklərinin ümumi-mütəxəssisəyə fəvqələdə əhəmiyyət verməyimizin lüzumunu zikr etmişdım. Bu dəfə artıq ixtis-sın bəzə nə qədər lazım olduğunu binaən əleyh politexnikum məktəbi-nə nə dərəcədə möhtac bulunduğumuzu təkrar etməyəcəyəm. Yalnız bunu deyəcəyəm ki, Tiflis politexnikumuna hənki bir Qafqasiya mül-ləti artıq tələbə əhdə edərse məmləkətin atisində iqtisadi və sənaye-i-istiqlalına da o müllet hakim olacaqdır. Yalnız Qafqasiya deyil, İran Azərbaycanını da buraya ldxal ediniz. Çünki, fikrimi aşkar edim — gərəklər Qafqasiya və gərəklər İran Azərbaycanı bundan sonra sənaye və ticarətli bir yolda liti qədəmlərlə tərəqqi edəcəklər. Hələ Azərbaycan dəmir yolları çəkildikdən sonra bu tərəqqiyat div qədəmlərlə atılmağa başlayacaqdır. Bəylə tərəqqi meydanında ancaq xüsusi sənaye və texnika fənnləri ilə müsəlləh olanlar yürüyə bilərlər. Yoxsa tərəqqinin və tərəqqiyata uyğun olanların dəmir ayaqları altında və polad pəncə-

ləri cəndində tarmar olub gədərlər.

Politexnikum Qafqasiya və həvalisinin fəal bir tərəqqi dövrəsinə gircək mühüm bir qədəmdir. Doğru ki, bu bina-ali vilayətlərimizə bərraq və nəvvar bir nurl-mərifət saçaçaqdır. Fəqət eyni zamanda məmləkətlərimizdə qızgın və hərəatli bir tərəqqi sənai vücudə gətir-məklə dəhşətli bir mübarizəyi-həyat da mühib olacaqdır. Bu bina-aharın nurları ilə işıqlanmış olanlar, o binanın qapısını tanımayanlara müsəllət olacaqlardır. Bunu hər kəs indidən anlamalıdır. Hər kəsdən ziyadə biz anlamalıyıq. Əlimizə fürsət keçmişən evimizin içində bö-yük sənaye məktəbi vücudə gəlmişən, ondan beqədri kafi istifadə et-məzsək sabahımız o qədər parlaq ola bilməz. Əgər ondan beqədri-lüzum istifadə edəcək olursaq, inanmalıdır ki, ondan gələcək fayda baş-qalarından bizim hissəmizə daha çox düşəcəkdir. Çünki, fununi məxsusə ilə müsəlləh olduğdan sonra qafqasiyalı bir türk və bir müsəlman əlbəttə Azərbaycanda açılacaq saheyi-rəqəbatdə başqalarına faiz gələr. Çünki, bu sahədə sənət və bilgiden başqa Qafqasiyanın özün-də dəxi ən az işlənməmiş və xam qalmış yerlər müsəlman olan məhəlla-lərdir. Binaən əleyh burada dəxi müsəlman sənətkarı üçün başqala-rına nisbətən daha müsaid bir zəmin vardır. Yətlər ki, bir az durbinlik-lə, bir az bilik və məharət olsun!

Xülasə, birinci Qafqasiya məktəbi-əlisinin binası ilə Qafqasiya ma-halına hücum edən yeni bir dövrəyi-tərəqqinin fəal günləri başlayır. Bu məktəbin əsası vəz olan gün Qafqasiya tarixi-təcəddüdündə ən parlaq bir səhifə işğal edəcəkdir. Qafqasiya əyyamı-tarixisindən ən böyük bir günün də bu gün olacaqdır. Bu günün bütün qafqasiyalılarla bərabər Qaf-qasiya müsəlmanları da ümumi bir vətəndaş günü sayacaq. O günü büt-ün Qafqasiya doğma və müştərək Qafqasiya naminə sevinəcəklərdir. İştəbu sevince tərçüman olaraq biz dəxi həftəlik qəzetə olmaq cəhətilə bir az gec də qalsaq, bu Qafqasiya məbadi-fünununun binövresi qoyul-maq xüsüsünü bütün səmimiyyətimizlə təbrik edər və onun müvəffəqiyy-ətlərlə böyüyüb məsud nəticələr bəxş etməsinə dilləriz.

M.Ə. RƏSULZADƏ
 "Bəsirət" qəzeti №6,
 17 may 1914

TÜRLƏRİN MÜZƏFFƏRİYYƏTİ

Meydani-hərbə, aləmi-siyasətdə, saheyi-iqtisad da deyil, türklərin göydəki müvəffəqiyyətlərini qəsd ediyorum.

Məlumdur ki, avropalılar: "Kar zəminə saxtə bər asiman pərdəx-təənd". *

Təyyarələrin son sənələrdə nə kimi mühüm bir mövqə işğal elədiyi məlumi-xass və amdır. Bunu biz bəkililər yalqız qulağımızla deyil, gözümüzlə də gördük. Təyyarəçilik bu günkü dərəcəsinə bir çox fəda-karların qurban getmələri sayəsində gələ bilmişdir. Hala da qurbanlar verilməkdə və hava ünsürü ilə edilən mübarizədə insan tələfatı mühüm bir yekun təşkil etməkdədir.

Möhtərəm qələrimə çox da baş ağrısı vermək istəmirəm: kəsə bir təriqlə əsil mətləbə keçmək istəyirəm. Hər kəs ağır və əzici bir kədərlə xatırlar ki, osmanlı türk təyyarəçiləri tərəfindən İstanbuldan Misirə uçmaq üzrə bir hava səyahəti tərtib edilmiş və məəttəəssüf cəfəda türk təyyarəçilərinin qəzaya uğrayıb şəhid olmalarından naşı məqsədə çatmamışlardı.

Gəyyur Osmanlı zabitlərindən Fəthi bəylə Osman Nuri bəyin şanlı hilalı göylərdə dolandırıb müvəffəqiyyətlə Misir üfüqlərində açmaq istərkən qəza inad edərək onları məhv etmiş və bu surətlə türklərdəki şövq və ümidi qırmaq üçün mühüm cəmə bir zərbə endirmişdi.

Şərq əhvali-ruhiyyəsini bilənlər, başqaları üçün çox adi ədd olunan bu qəzaların xalqın ruh və mənəviyyatı üzərində nə kimi fəna təsirlər tövdlə edə biləcəyini bilərlər. Aləmi bəşəriyyətin hava ilə etdiyi mübarizədə müsəlmanlar və türklər naminə can verən qəhrəmanların süqutunu xəbər aldığı zaman mənə hər şeydən ziyadə də bu cəhət təlaşa salmışdı. Qorxmışdım ki, bu hal məbada mənəvi cəsarəti qırsın və türklərin başladığıları bu gözəl və faydalı təcrübə natamam qalsın. Yalnız iş başında bu kimi köhnə mənəviyyatdan az-çox münəzzəh olan cavan türklər bulunduğu bir az mənə təskin veriyordu. Ümid ediyordum ki, bütün bu fəlakətlərə rəğmənlə başlanan iş əlbəttə xitamə yetəcəkdir.

Bu ehtimalımı sonradan gələn teleqraflar təyid etdi. Türk təyyarəçiləri kəməli-şövq və şəəflə İstanbul-Misir səyahətini başa çıxarmaq üçün dövtələb yazılıyordular. Bir az sonra İstanbul qəzetələri də gəldi. İstanbulluların bu xüsusda ki, düşüncələrinə gözəl bir tərcüman olmaq üzrə Ağagündüzün atidəki şerini oxuduq.

* Avropalılar yerin məsələsini həll edəblər, indi də göyə əl atıblar.

NURİ ÜÇÜN

Dağların başında bir qara duman,
Vətənin bağrına yaslar bağlıyor.
Axan ırmaqlarda coşmuş bir fəğan
Ağ köpüklərdən qanlar çağlıyor.
Gənc qızlar ağılıyor, quşlar ağılıyor,
Analar ağılıyor, ürək dağılıyor...
Ey vətən! Unutma sənə şan verdi
Göy bayraq üstündə "Nuri" can verdi.

Bir göyərçin kimi, süzlüb keçdi,
Hər camlı yamac ona qol açdı.
Əyildi köksünə suyundan içdi,
Fırtınalar susdu, buludlar qaçdı...
Şahinlər, durnalar, ona yol açdı.
Hər islam ellinə salamlar saçdı.
Ey vətən! Bu ölüm sənə can verdi,
Göy bayraq üstündə "Nuri" can verdi.

Vətənin ən əziz cənəzəsi var!
Açılsın tanrıya, titrəyən əllər...
Göydə mələklərin dua səsi var!
Ötməsin bülbüllər, əsməsin yellər.
Müsəllə önündə doğrulsun bellər,
Acı-acı coşsun dadlı əməllər.
Tanrım! Vətən mənə bir qurban verdi,
Göy bayraq üstündə "Nuri" can verdi.

Bir yeni şəhidi gəldi vətənin,
Onu da yanına al "səlahəddin!"
Göydə ki, sərdari gözə batanın
Olsun cinahında üçüncü miskin.
Ruhı şad oldu hər bir atanın,
Gözü kor olsun vətən satanın.
Vətən dağılırkən rahat yatanın,
Ey millət! Unutma! Sənə şan verdi,
Göy bayraq üstündə "Nuri" can verdi.

Nurinin anası İxtiyar qadını
Qaldır gözünü səmələrə bax...
Bir nur ki yaqışmaz ağılama səqini
Dənizə düşmədi, heç etmə marağı,
Sədə kəfen oldu ona göy bayraq,
Yavruvun məqami cənnət olacaq...
Ey anal! Nə çarə? "Nuri" can verdi
Al bayraq namına fəqət qan verdi

Ey pəncərədəki məxmur gözlü qız
Nişanımı idi o dəlincanlı?
Baxma üfüqlərə söndü o ulduz.
Fələyin bu gecə hər əli qanlı,
Tələin bu sürə əməli qanlı.
Fəqət yavuqlunun sonu pək şanlı
Dənizlər köpürdü, bizi qan verdi.
Göy bayraq üstündə "Nuri" can verdi.

Düzenlik kolmədən din və millətə,
Haram olsun bizi səvda qucağı.
Zəval gətirimi mülk və dövlətə,
Bu altın mizraqlı ıgıd bucağı,
Bürcündə var ikən islam sancağı?
Bax işdə sönmüyor bu türk ocağı,
Tarixə bir yeni qəhrəman verdi.
Göy bayraq üstündə "Nuri" can verdi.

Təyyarəçilik yolunda verilən qurbanların türk ruh və mənəviyyəti üzərində Ağagündüzün bu şerindən görüldüyü vəchlə tərbiyəvi bir təsiri olmuş. Adətən təbiiyyət intiqam almaq üçün türk cavanları coşmuşlar. İşte görürüz ki bir az sonra iki yeni fədakar Salim bəylə, Kamal bəylər mərhum Fəthi və Nuri bəylərin başladığı böyük işi axıra çıxarmaq üçün Mısırə tərəf havalanıyordılar və kəməli-salamatla qahirəlliləri fəvqəladə bir istiqbalına məzhar olaraq Mısır torpağına eniyordılar.

Bu bir müzəffəriyyətdir. Türklərin havadakı müzəffəriyyəti. Fəqət bunun təyyarəçilik aləmində olmasından ziyadə başqa bir əhəmiyyəti də vardır. Bu da artıq İstanbulda dəxi fikir-təqibnin kökləşməsinə göstərən cəhətdir. Dünyadakı mübarizəyi-həyatda müvəffəq olmaq üçün birinci dərəcədə təşəbbüs ikinci dərəcədə də fikir təqibi lazımdır.

(Dr. Halbu ki, ələmi-siysətdə nə əməli-bəşə təşəbbüs var, nədə ki, başlanılan bir işi bütün mənasına rəğmən başa aparmaq. Bizdə bir çox işlər başlanar. Fəqət özü bir mənası qırdırı ümidlər qırılır, ondan əl çəkirlər. Salim və Kamal bəylərin bu müzəffəriyyəyə uçuşu artıq bu təməlin müvəffəqiyyəti arasında qalmamasına bir dəlili bəşirir. Bu nöqteyi-nəzərdən türklər böyük bir müzəffəriyyəyə nail olmuşlardır. Alisi bu yoldakı tərəqqi və müvəffəqiyyətlərini daha da çoxaltırlar.

Əvət, İstanbul-Qahirə hava səyahəti bütün tələklərə rəğmən kəməli-salamat başa çıxaran türk gəndiyi (cavanlığı) ədədindən təvəris etdiyi cəsarət və qəhrəmanlıq xassəsindən daha əynimədiğini isbat etdi. Bu sübutun fədakar antıları olan Salim və Kamal bəylər əlbəttə gördükdən böyük işin, nə kimi mənəvi və tərbiyəvi bir qüvvətə malik olduğunu bilməkdə bəhəq iftixar edirlər. Biz də o qəhrəmanları bütün səmimiyyətimizlə təbrik edirik. Bu yolda daha ziyadə müvəffəqiyyətlərə nail olmalarını istəyirik.

Məqələmizin ibtidasında meydanı-herbdə, ələmi-siysətdə, səhəy-iqlisəddə müzəffəriyyətlərdən bəhs etmədiyimizi zikr etdik. Fəqət fikir təqib ümumi mənəvi bir müzəffəriyyəyə nail olduğdan sonra meydanı-herbdə, ələmi-siysətdə, səhəy-iqlisəddə də müzəffər olmaq çətin deyildir.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" №57,
20 may 1914

CƏMİYYƏTLƏRİMİZ

Bizim kimi öz idarəsinə öyrəşməmiş olan millətlər üçün cəmiyyəti-xeyriyyətlərin doğrudan-dogruya xidmət etdikləri məarif və ictimai xeyriyyədən başqa daha mühüm bir əhəmiyyəti vardır ki, bizdə bu xüsusa mətləessüf çox az diqqət verilməkdədir. Bu diqqətsizliyin bu günlərdə ən təəssüflü təzahürlərinə təsadüf etdiyimdən bu xüsusa bir az bəhs etmək istəyirəm.

Gerek nəşir-maarif üçün və gerek sair xüsusi xeyriyyə üçün təsis olunmuş cəmiyyətlər meydana olan milli, novli, xüsusi və sinfi ehtiyacları rəf etməkdən əlavə bizi ümumi işlərin nə surətlə idarə olunması haqqında da bir təcrübə meydanı təşkil etməlidir. Bu cəmiyyətlər ilalidə daha mühüm və daha şümullu cəmət işlərinə fəyda bir surətdə işləyə bilmək üçün bizi hazırlamalıdır. Bunu xüsusi, dairəsi məhdudd, binaen əleyh idarəsi də müşküt olmayan cəmiyyətlərdə,

Ümumi işlərdə işləmək istedadımızı tərbiyə edə bilərik və etməliyik. Nə surətlə cəhəzlər qurmaq, üzvlər seçmək, idarə təşkil etmək, idarəli məclis-ümumiyyəyə qarşı məsul tutmaq kimi hər növ cəmaəti müəssisələrdə birinci həqiqəti təşkil edən xüsusiyyətlərin tətbiqini bu kiçik nəzərə gələn milli cəmiyyətlərdə öyrənmək, onların bir tələbəyə məd-dətin müavinət etməsindən, bir acın qamını doyuzdurmaqdan az fay-dalı deyildir.

Demək istəyirəm ki, cəmiyyətlərimiz bu cəhətə idarələrində əhəmiyyət verməli və ümum bir işin, bir çoxlarının müstəqil məli olan bir işin nə surətlə idarə olunmasını öyrənmək əməllərinin böyüklerinden birini təşkil etməlidir. Allah qoysa inşallah Qafqasiamızda da zəme-tiv idarələri bərpə ediləcək və yəni məlumdur ki, duma intixabatının dairəsi genişlənəcək, o zaman cəmaət bilzəl öz işini idarəyə dəvət olunacaq.

Gələcəyin bu kimi ictimai idarələrini hanki təcübələrlə icra edəcə-yik? Heç şübhə yoxdur ki, o zaman bu gün idarəsi və təşkilatı cəhəti-nə heç də əhəmiyyət vermediyimiz xeyriyyə cəmiyyətlərindəki işlədi-yimiz, bizim üçün böyük bir təcübə hesab olunacaqdır. Zaten cəmaət kargoniliyi istedadını imtahan edəcək başqa növ müəssisələrimizdə yox.

İşte burasını nəzərə alıqda və bu nöqtəyi-nəzərdən indiki cəmiyyət-lərimizin halını tədqiq etdikdə — etiraf etməlidir ki, — çox da yaxşı bir şey görə bilmirüz. Bizim cəmiyyətlərdə demək olar ki, ələk-üm-hü-quq əsasının ən basit qaydalanna belə əhəmiyyət verilməyir. Bir cəmi-yətin təşkilatına müdaxilə edə bilmək və o cəmiyyətin ümumi cəhə-sində hazır ola bilmək de onun idarəsini seçmək və idarənin hesablarına baxa bilmək üçün hər şeydən əvvəl o cəmiyyətə nəsmən mənsub olma-lıdır. Bu müəyyən olmayınca işlər təbii çıxından çıxar, araya hüquq de-yil, hüquqsuzluq, başqa bir təbiri hərə-mərc girir, necə də oyle olur ki, bunlar həmfikir olub, pul verib, say edib, müəyyən bir məqsədlə bir cə-miyyət vücuda gətirirlər. Onlar bu gərdən daxil olub istediklərini eder, əsl iş sahiblərini gerilərlər. Sonra da bir çəkışmədir gəder, itti-fah, məhəbbət və vəkəddi-məhəlli olacaq cəmiyyət-on fəna mənası ilə bir rəqib və didişmə səhnəsinə döner.

Dünyadakı bütün cəmiyyətlərdə ən birinci əsas, bir cəmiyyətin iş-lərini məzkur cəmiyyətə üzv olanların idarə etməsidir. Bizdə buna heç əhəmiyyət verilməz. Çox dəfə görülmüşdür ki, intixab olunacaq gün məlum parti təşkil olunur. Bir sürü cəmiyyətin salonu daxilində ilk də-

fə görünən şəxslər daxil olurlar. İstəb edərsə oradaca üzvlük pulları ve-rilib üzv ədd olunar, sonra da intixabatda iştirak edirlər. Çox kərə bu düzi qanunpərəstliyə də ehtiyac qalmaz.

Cəmiyyətlərdə ikinci əsas mühasibətdir. Hər cəmiyyət hər il öz idarəsini intixab etdirməkdən əvvəl həm öz əzalarına, həm də əhali-yə qarşı gördükləri işlərdən, mədəkil və məxanələrindən hesablat-vezir. Böylə hesabın nə qədər böyük faydası olduğunun şərh və bəy-sinə ehtiyacı belə yoxdur. Hər bir cəmaət idarəsi və ümumi bir müəssi-sənin ən canlı, ən rufu cəhəti budur. Məstəəsüf bizim cəmiyyətlər-də buna əhəmiyyət verilməməkdədir. Bizdə nədənsə, daha mədəni bir tərzdə işləməyə öyrənməmiş olduğumuzdan olmalı ki, hesab-ki-təb əməl və əfaldan ziyadə şəxsə, şəxslərin meqam və rütbəsinə, ələk-üsüs cibinin qəlməliyi ilə öpülmən rütbə və meqamə əhəmiyyət verit-lər. İşbaşına böylə mühüm və sahib-nüfuz birisi seçildimi, artıq hesab və kitab də istənilməz. Halbuki, böylə deyildir. Hesab və kitabın mənti-qi edəmi-ətımaddan gəlmədir. Belkə ən çox etimad olunan şəxsdən daha artıq bir hesab və kitab istəməlidir. Çünki, bu bir əsasdır ki, hər vaxtda və hər bir meqamda işin dürtürəkliyini təmin edər. Birindən hesab istəyib də digərinin şəxsinə etimad etməkdə hesabdan vəz keçmək əsas bir qanunsuzluqdur. Qanunsuzluq isə cəmiyyətlərə yol tapmamalıdır. Cəmiyyət əzasına verildiyindən əlavə xalqa qarşı da bir hesab vermək cəmiyyətlərin fərzəsidir. Hər hanki bir cəmiyyəti ələk-niz, onun hər sənəyə məxsus mətbu hesablatın (otqotları) vardır. Bu hesabnamələr o cəmiyyətin nəməyi-əməli və sayıneyi-müvəffəqiyyəti-dir. Oradan məzkur cəmiyyətin nə dərəcədə müfədd olduğu və öz meq-sədi uğrunda nə dərəcədə işlədiyi anlaşılar. Şəhərimizdə mövud olan 5 müsəlman cəmiyyətindən hansısının böylə mətbu hesabnamə-ləri vardır? Birincisi "Nəşri-maarif" cəmiyyətini çıxıqdan sonra heç biri-nin. Bu cəmiyyətlərə az-çox məbləğlər daxil oluyor. Bittəb bu məbləğ-lər lazım gələn məhəllələrində sərf olunuyor. Bu pullar haradan və nə qədər, haraya və nə qədər, nə cür sərf olunur? Bunlar hamısı mədəni bir cəmaət maraqlıdır. Bittəb bizim cəmaət də maraqlandırıyor. Fəqət mədəni cəmiyyətlər xalqın bu marağına əhəmiyyət verir, ilik hesabnamələr nəşri ilə o marağı təşviq və təthir edirlər. Halbuki, bi-zim cəmiyyətlərdə bu yoxdur.

Bəzilərincə qəzetə sütunlarında böylə qayət ibtidai şeylərdən bəhs apmaq, belkə də səthiliyə çıxırlar. Fəqət öylərinə ictimai oiaqd üzrə de-yirəm ki, bizi bu səthiyyə qoralmamağa vadar edən ən ciddi səbəblər var-

Ömur - işlər
gümülü - cəhətlər

vədd - dostluq
əməl - düzəlmə

əfə - işlər
fərizə - vacib olan iş

təthir - pərdələmə
müfəssəl - ayrıntı, qərbə gətmə

dır. Neçə gün bundan əvvəl cəmiyyətlərimizdən birinin ümumi icması idi. Orada cəmiyyətin üzvlərinə diqqət, mütləq hazır olmasına (id anlarında cəmiyyətin üzvü olmıyarlarsa da çox idi) dedilər ki, çox tələdiyyədən hesabnaməni hazırlaya bilmədi. Yalnız hesabnaməni hazırlaya bilməmək tələsməkəndimi, yoxsa bələhə tələsməkəndimi irəli gəlmiş? Bir kimsə burasına diqqət vermədi, bu xüsusda bir sual da edilmədi. Böylə bir hal ehtibale mənə haqq verir ki, ən ibtidai qaydaları burada kəməlləndiribə zikr edim.

Dörd-beş sənə vardı ki, Bakudan müfərriqət etmiş idim. Buraya təkrar övdat etdikdə hər nə qədər cəmiyyətlərimizin çoxlaşdığını, təşəbbüslərinin bir az da olsa tənəvvü peyda etdiyini görmüşümdə de işlə intizam cəhətindən heç də irəliləməmiş olduğunu görmüş, heyran qalmışdım. Bizim əyan, tüccar və üləma sinifimizdən təşəkkül edən cəmiyyətlərimizin ümumi icmalarına gədirib bir az tənqid nəzərlə diqqət olunsarsa intizam və qanuna rəyətədən bir şey görülmədiyi əci bir surətdə görünür. Böylə bir intizamsızlığın qanuna ədəmi-rəyətin bəlkə də daha ciddi və ictimai səbəbləri vardır. Bəlkə də bəziləri bunu ev tərbiyəsinə, ailə təşəkkülü məsələsinə qədər də aparmaq istəyir. Bu doğru olmaqla bərabər burası da inkar oluna bilməz ki, cəmiyyətin başına keçən ürfə qismi bu cəhətə əhəmiyyət verib de bütün cəmiyyətlə intizam və qanunları tətbiq çalışsalar və sair bərabər işlədikləri yoldaşlarını bu cəhətə bir az dəvət etsələr çox iş görə bilərlər.

Bəzilərle bu xüsusda söhbət etdiyim zaman intizam və qəvaninə rəyət kimi mənevəyyatı güdməkəndə isə cəmiyyətlər üçün hər vəsilə və fürsətbaşılıqla da olsa işin içinə dövlətliləri çəkib de maddiyyatı gözlemək, pulu olan ehtiyacımıza nəzərən daha mütləq olarmış. Fəqət bəylərlərinə hər vaxt demişəm, yene deyirəm ki, intizamı bir yerdə çox pulun da faydası ola bilməz. Halbuki, intizamı bir idarədə az pulu da çox iş görürlər.

Bir də bizdə cəmiyyətlər artıq əza yığmaq və əzalan ümumi bir karkunliyə təşviq və tərgib etməyə əhəmiyyət vermiyirlər. Yüz adamdan yığacağımız pulu üç kişidən də yığa bilərik — dəyə fəna bir təsəvvür bizim əyan karkunlarımızı istila ediyor. Nəticədə cəmiyyəti-kərriyənin halı kimi bir hal meydana gəlir ki, 7 illik ömüründə nümayəndəsi Həsənəğa cənablarının dediyi kimi ancaq bu il bir az tərəqqiye düşür. Özü də bütün Bakını gezdikdə ancaq müavinət edilməli 20-1 nəfər fütqərə tapılar.

tənəvvü - çeşid-çəşid, bir neçə növ
mütləq - faydalı
tərgib - həvəsləndirmə

karkun - ləğvkar
mövşul - təsvir edilmiş

Diqqət olunsarsa görürlər ki, cəmiyyətlərimizin az-çox ürünü əğərən xüsusi qəzetlərin istəni və bina etdikləri müəssisələrdir. Halbuki, bu hal kəfi deyildi. Bu xüsusi məmmuniyyətlərlə məşul olduğu halda cəmiyyətlərin öz fəaliyyətləri daha ziyadə arzu olunmalı ümumi təşəbbüs olmalıdır.

Cəmiyyətlər istənilən bir rəviş vermək və onları həqiqi millət cəmiyyəti etmək üçün gərəqli məarifənd cəvanlarımızı hərəkət və bu cəmiyyətləri ələ götürməli lazımdır. Yoxsa cəmiyyətlərimiz cəmiyyəti-kərriyənin ərzində cəmləşmədə görüldüyü kimi mövşul bir halda qalar ki, bundan təsəllüü bir hal ola bilməz.

M.Ə. RƏSULZADƏ

"Bəsrət" №5,
31 may 1914

"YƏDİ-BƏYZA"

Heç şübhə yoxdur ki, İslam aləminin bu günkü hal-i fədənnislinin ümdə səbəblərindən biri də dini-İslam-dəyə tələqqi olunan "bu günkü İslamiyyətdir".

Sul tələhhümə meydan qalmasın müqəllidə olunmasın "bu günkü İslamiyyətdir" təbiriyyə diqqət olunsun. Şəksiz esli İslam bu günkü əvərliz və həşvərdən mübərra olan İslam halı olduğu bəzi əsərlər nöqləyil-nəzərdən başqa dinlərdən daha tərəqqipərvərdir. Fəqət bununla bərabər ələmi-İslamın bir ən əvvəl tərəqqi edib de həyatın böyük bir təzmiş təşkil edən kəmərkəşində başqaları ilə üzleşə bilməsini istəyirlər. Şübhə yoxdur ki, "bu günkü İslam"ın möhtaci-İslah olduğu məsələsində təhəmmül etmək və bu xüsusda fikir işləmək məcburiyyətləndirir.

Bu məcburiyyəti son sənələrdə gələn bəzi İslam müfəssədləri hiss etdikləri kimi indiki müsəlman məarifpərvərləri ilə üləməsi miyanında dəxi bu yolda böyük bir cərəyan müşahidə edilməkdədir. İstanbulda intişar etməkdə olan "Ələmi İslam" məcmuəsi bu cərəyanın mərkəzi olar ki, ən gözə görünən bir müərrəvci-əftəndir.

Xüsusi qəzetlərdən əlavə dini İslahat əssasını lazım gören bəzi-aynı müəllif və fəzil mühərrirlər dəxi ələmi-İslamda çoxlaşmaqdadır. Vaxtla rəfiqimiz "İqbal" sütunlarında Nərimənbəy bərdərlərimizin "Behadır və Sona" nam romanından bəhs edərkən bilməndəsibə bu cür yandan da bildiyim qədər məlumat vermiş və bunun nə kimi əsərlərə müstənd olduğunu zikr etmişdim.

Axirən sabiq Quba qazısı Azund Moša Zəkı həzrətlərinin "Yedi-beyza" namində nəşr olunan risalesi bu itibahı-diniyyənin demək plar ki, cəsurları göstərişlərindən biridir. Azund həzrətlərinin risalelərindən və bu risale münasibəti ilə xaiş arasında intiqar tapən dedi-qodulardan bəhs etməkdən əvvəl itibahı-dini cərəyanı və itibahı-diniyyə məsələsinə məzkur cərəyan nümunələrindən nə nəzərlə baxdıqları və itibahı nə yolda məmul etdiklərini iztizarla da olsa bəyan etmək lazımdır.

Məlumdur ki, dinimizin iki cənbəsi vardır. İbadət və müamələt. Birinci qism bəndə ilə Allahla əldir, ikinci qism isə bəndə ilə bəndələrə məxsusdur. Birinci qism sabitdir, La yəvm elqiyyəmə baqıdır. Təqirriyətə uğrayamaz, ikinci qism isə bəlkə bir şəkil halda qala bilməz. Təsis və zamanın iqtizasına görə təfərrif və təbdil oluna bilər.

Bu nöqteyi-nəzərdən ictihad qasıba bağlana bilməz. İctihad müləttərlərin ictimai həyatları ilə hər daim möhtac olduqları zəruri bir şeydir. Çünki həyat gündən-günə dəyişir. İctihad da tərəqqi etməlidir. Müctəhidləri tənqid etmək mümkündür. Fəqət ictihad əsasını inkar etmək həyatın əngəllərini rəf etmək üçün çox lazım və çox müfid olan bir çarədən də imtina etmək deməkdir. Müamələlərdə aid olan xüsusi hər zaman dəyişə bilər və dəyişməlidir. Bu dəyişmədə səhv etmək və dəhə müvafiq bir surətdə dəyişmə bilmək üçün hüquqənnasın nazımı əldə olunan ictihadi-füqəha hər növ təərrüzdən və hər növ məmnuniyyətdən azad qalmalı.

Məlumdur ki, mətlub olan ictihad bir təqim səhih əsasla istinad edən ictihadıdır. Yoxsa hər yerden qalxanın sözləri heyət-i müslimin tərəfindən bir həqiqəti-ictihadiyyədir — deyə heç bir zaman qəbul olunmamış və qəbul olunmaz da.

İctihadı səhih salım, doğru və müfid bir əsasla rəbi edə bilmək üçün ictihadın hürryyətinə təmin etməlidir. Müsəlman ələmini bərbad edən ən böyük illətlərdən biri də ayn-ayn fikirlərə hürryyət vermədiyi və yeni fikir və ictihadları eşitməyə təhəmmül etmədiyi idi.

Bizdə təzə bir fikir meydana qoyulduğu hamı arı yuvasına çöp uzadılan kimi hamısı yerindən qalxar, hay qoymayın — deyə küy qopar. Bu dinə xilaf oldu, o mövcud olan əsasla müqabil çıxdı. O biri kafir oldu, digəri bilməm nə oldu — deyə hücum olunar. Nəticədə isə zərər çıxaran həqiqət olar ki, bunun sonunda

həqiqətdən məhrum qalan cəməat cəzasını çəkar. Halbuki, fikirlərin müasirəsi həqiqət bərqəsurunu doğurur. Böyü bir hürryyəti-fikriyyənin özünü hələ bizim xalqımızın beyninə girmədiyi məntəssəf bu kərə nəşr olunan "Yedi-beyza" vasitəsilə təkrar meydana çıxır. Qəzəblərdə oxunduğu görə "Yedi-beyza"nın "məzamin zəle"-sindən nəzəri qalan "xaiş" bir ərza vasitəsilə məqəməti-rəsmiyyədən cəsurların mədəb müəllimiyindən itracı surətilə tədbiri istəmək belə istiyormuş. Müəllim-möhtərəm bundan başqa sair təhdidlərə dədəməz qalıb imiş. Əlbəttə bu kimi həllər müvafiq deyildir. Hürryyəti-kəlam və əfkarı müğayirdir. Bir fikrə istisnak etmək məğrur o fikri tədid etmək, onun əleyhinə fikrə çıxmaq, əqlən və məntiqən onu cərh etmək məquldur. Gödəbi və kəmal hür surətdə əleyhinə protestə etmək və ədəmi-rəzaizyyət izhar etmək də cəzalıdır. Fəqət işin içində dəvələri-rəsmiyyəni sorub da fikir və ictihad əzədlərinə təsəvvur vurmaq, mədəni bir cəməat üçün istihar dərəcəsinə bir ərdir.

Əlbəttə "Yedi-beyza" nədən bəhs ediyor və nə tövri bəhs ediyor ki, bu dərəcə "xaiş"ın xoşuna gəlməyir. Və bu endərə dedi-qodulara səbəb oluyor.

Burada müəllif həzrətlərinin əgərlərinə məğrurən dəyəcəyəm ki, məntəssəf risale bu qədər gürullərə dəyəcək qədər ciddi və məhir bir qələmə yazılmamışdır. Risaledə tamamilə şərhi-nöqtələr və həlli lazım olan məsələlər vardır. Fəqət bunlar risalənin qarələrini qəne edəcək və əsil mətləbi onlara bildirəcək bir həddən məntəssəf çox uzadıdır. Bu təlif müəllifinin bihude və faydasız "ictihad"ları ilə İsləmi parça-parça edən müctəhidlərin əleyhinə bəslədiyi bığz ilə mələməlidir. Bu bığzlarında müəllif həzrətləri o qədər inil gədiyorlar ki, ki həl-tə bu kimi bəhəslərdə birinci pərt olan nəzakət qalmaya bilər müasir əlmeyinlər. Sonra kitab bir təqim müxtəlif və bağlı-başına birer mövzu təşkil edən müxtəlif məqalələrin məcmuəsidir. Oyle bir şəkildə tərtib edilmişdir ki, fəsillər bir-birinə heç bir şeylə mərubut deyildir.

Azund Zəkı həzrətlərinin əsərlərində göndürüyü vəhdə bəllədlərini və nə demək istədiklərini məntəssəf kaməli-vüzuh və şümul ilə qələmə ala bilməmişdir. Müəllif din dəyə tələqqi olunan bir çox xürafatı tənqid etmək istəyir. Fəqət bu tənqid özəlının katime olaraq yazdığıqlar fəsle rəğmən bir lisan-tərif ilə olumuyub əvəmi quşqulandıracaq xaiş bir tərzdedir.

Əlbəttə bu xürafatdan bilümm bəhs etmək fayda verəz. Bir çox

"Yedi-beyza" - ağı el. Musanın mö'cüzə göstərdiyi ağı el
təddini - gerilik
tələqqi - qəbul
rəzməh - döyüş yeri

müqəllə - səhv olunması
su-təfəhüm - bəhs düşməyə
əvariz - mane olanlar
həq - ətiq sözlər

mübbə - təmiz, şübhədən uzaq
risale - kitabca
mə'mul - arzu edilən
cəmbə - tərəf

məsələlər vardır ki, onlar təsnif edilməli və qaraları bürə-bürə göstərilməlidir. "Yedi-beyza" məsələsini həyat-ictimaiyyə və diniyyəmizdə təyin və təhlilə lazım gələn bir çox məsələ və əsasları içiqləndirəcək qədər işıqlana bilməmişdir.

Müəllif həzrətləri öz əsərlərinə fərqləndirəndə etimad bəsləyir. Bu yerdə kəmal-şürr və qolur ilə diyorlar ki, "Yedi-beyza" birinə inəniyyətdə tərtib verilən bir risalədir ki, barahin vəzəh üzündən tərtib veriləbdir ki, heç bir ehtid-əndə şübhə edə bilməyəcəkdir. Məgərinki, əbu cəhalə müqalifə göstərə ona da yenedə "Yedi-beyza" müəllifə edəcəkdir ki, floniyəti zail edəndir".

Fəqət bu iddiaya rəğmən oxunurken "Yedi-beyza"-nın ədillə və bi-rahin üzərindən yazılmamasını görməmək də qabil deyildir. Gözəl bir üslub, müntəzəm bir təsnif, vəzəh və sərh bir ifadə ilə yazılmış olay-dı bu kitab bəlkə də hədəfinə isabət edər, fayda gətirərdi. İndiki hal-lla ancaq araya bir gürultu salar, məqsədə bir fayda da gətirə bilməz.

Bütün bu nöqsanları ilə bərabər "Yedi-beyza" hər halda təqib və mü-cazətə layiq bir kitab da deyildir. İddia olunduğu kimi burada küfr və zin-diqən mövciib heç bir fildir və mütalimə yoxdur. Yalnız tələhi lazım bir çox məsələdən qeyri vəzəh, fəqət cəsurane və müttəvirane bir surətdə bəhs edilməmişdir. Bu əsil məsələnin keşi və həllinə kömək etməsə də bu kimi məsələlərdən qorxmayaaraq bəhs etmək üçün bir cığır açmışdır.

Bu qəderlik bir xidməti ehməl olunmazsa bəcadır. Həyatımızdakı nərvəniqlər Axund Molla Zəkini müttəhvirene bir surətdə meydanı-mücahidəyə atıyorsa, bir az mötədil və ifadəyi-məram nöqləyi-nəzərindən müqəddir olanlarımız üçün meydanı-mübarizəyə çıxmağa mü-nasid bir müqəddime təşkil edər.

Xalqa qalanda budur ki, həqiqəti eşitmək və ehtiyaclarının həqiqi çarəsini öyrənmək üçün bəyan olunan fikirləri matənət və etidal-ia dinləsin. Fikir orbabına hümmiyəti-təmə təmin ələsin.

Çünki, müsədiməyi-əfkardan bərriqəyi-həqiqət çıxar- demişlərdir. İndilik bu qəder.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"Bəsirət" №9,
7 İyun 1914

müamələt - qorinfin tərkib hissəsi olan hüquqi hərəkət və əməllər

ictihad - sə'y etmə
müqabil - qarşı
bariqə - şimşək
məzamin - məzmlular
te'dib - cəzalandırmaq

cərh - sənəmaq
mə'qul - əqləgələn
əğulərinə - hücum edənlərə
müqəvvar - iqrar olunmuşlara

YENİ PETERBURQ MÜŞAVİRƏSİ BƏRƏSİNDƏ

Müsləman rufəni işlərini tərtib və nizamə salmaq üçün hökumət tərəfindən bir qanun layihəsi tərtib olunmaqda olduğu və bu əsərdə hökumət dairələri arasında bəy-nədvəir (mejdovedomestvenni) bir müşavirə ilə, buna müqabil Dövlət Duması əzasından Təvkelov cə-nəblərinin təşəbbüsə ilə yığılacaq "ictimai-müslimin" haqqında ke-qənilərdə bu ədənlərdə bir təfəil bəhs olunmuşdu.

İndi bir tərəfdən məzkur müşavirə məclisinin yaxınlaşması, digər tərəfdən dəxi bu günlərdə məzkur məclisə göndiriləcək nümayəndə-lər məsələsi xətti ilə gərək gətir məarifməndən və gərək bəzi məh-fəl və dairələrdə cəfəyan edən əhval münasibətlə təkrar bu məsələ-dən bəhs kütüm görüyoruz.

Əsil mövzumuzu təşkil edəcək xüsusiylə keçmədən əvvəl bu iyu-nun 15-dən 25-nə kimi ictimai edəcək şura məclisinin nədən ibarət ol-duğunu və ne surətdə təşəbbüs edib də ne məqsədlə çalışacağını bir az izah etmək istəyirəm. Çünki, halə cəməstimiz arasında bu məsələ-nin tamamilə məchul olduğunu görüyoruz. Hər kəs bu xüsusi öz anlı-dığı bir tərzde tələqqi ediyor və bittəb zəl məsələyə olan münasibət-lərini də anladığı bir tərzde təyin ediyor.

Atıdan anlaşılaçağı vəchiə heç şübhə yoxdur ki, bu qəder sui tələ-hümlərə də Ətimərdənbəy Topçubaşov həzrətlərinin ehməli bittəb-xüs səbəb olmuşdur.

Qalədədir ki, hökumət bəzi mühüm xüsusiylə islah etmək istədikdə müttəlif vəzərlərin idarələrinin nümayəndələri olan çinovniklərdən mürekəb bir iclas yığar, bu mejdovedomestvenni (bəy-nədvəir) əd-lənan bu iclasda islah və ya ehtəs olunaçaq idarə cəhəfini tədqiq və təhqiq etdirir. Bunun sonunda dəxi bir qanun layihəsi vücuda gətirə-rək onu dumaya təqdim edər. Dumadan keçdikdən və Sovətin tədi-qini aldıqdan və ən axır padşah həzrətlərinə imzalatdıqdan sonra bir qanun çıxarar, sonra da bu qanunu yeritməyə başlar.

Keçən ayda iclas etdiyini qəzetələrdə yazılan müsləman işləri — ruhanıyyəsinə islah üçün yığılan mejdovedomestvenni iclas da bu qə-bildən bir iclas idi. Bittəb böylə idarədə müsləmanlar tərəfindən nü-mayəndə ola bilməz və müsləman nümayəndələrinin vücuti dəxi ora-da heç bir fayda gətirə bilməzdi. O iclasda isbat vücut edən bir-iki müsləman ruhanisi dəxi müsləmanların nümayəndəsi surətilə deyil, idarəyi-ruhanıyyə memurları səlahiyyətlə oraya göndərilmiş deyil, ça-ğırılmışlardı.

Dövlət dumasının müsəlman əzəli hökumətin bu təşəbbüsünü gördükdə irəlilə duması müntəzəm bir milli məsələ qarşısında qalacağını bittib görmüşlər və böylə müsəlmanların milli və dini həyətləri ilə olduqca əlaqədar olan bir məsələdə az-çox millətin istədikliyi və arzularına tərcümən olaraq məsələni təhlil və müzakirə edə bilmək və 30 milyonluq Rusiya müsəlmanlarının bu xüsusdakı tələblərini doğru və həqiqi bir surətdə gerek hökumətə və gerek Duma kürsü — xitabəsindən bütün Rusiya və ələmi-təməddünə bildirmək üçün Rusiya ətrafından toplanan müsəlman nümayəndələri ilə qəblən bir müşavirə etməyə kizum görmüşlərdir. Bunun üçün də Dövlət duması əzəsi Təvkelev təşəbbüsü ilə daxiliyyə vəzəratinə müraciətə fəvqəlxizir ictimai — müsəlminin iniqadına rüxət almışlardır.

"Mille" qəzetəsində gördüyü vəchle məzkur ictimain şərait və proqramı bu vəchilədir. Dövlət dumasının müsəlman əzələndən başqa bu ictimalda 35 nəfər iştirak edə biləcəkdir. Ictimalda iştirak edəcək olan şəxsin siyahısı əvvəlcə vəzəratə pignəhad olunacaqdır. Ictimain cəəsələri gizli olacaq, yeni təməşəçilərin hüzuru ilə olmayacaqdır. Ictima ancaq 10 gün iclas edə biləcəkdir.

Ictimain proqramı isə movcud olan idarəyi-ruhaniyyə qərardadının təqyir və təbdili ilə islah olunacaq yeni qərardadın müsəlmanlar nök-təyi-nəzərindən nə surətdə mətlub olması xüsusinə bir layihə tərtib etməkdən ibarət olacaqdır.

"Mille" qəzetəsi verdiyi bu məlumat zəminində bunu da əlavə ediyor ki, "vaxt" dır olduğundan Təvkelev cənabları ictimalda iştirak edəcək şəxsin Peterburqa vüsullarını gözleməyərək siyahılarını vüzəratə təqdim etmişlərdir.

Bir çoxları kimi bu sətrləri qaralayan əcizdə əvvəlcə öylə anlamışdı ki, bu ictimalı şəxslər az-çox müsəlman cəməatinin bu məsələ xüsusundakı fikirlərinə həqiqi tərcümən ola bilmək üçün intixab üsulu ilə göndəriləcəkler, lək əvvəl Əlimərdanbəy həzrətlərlə Molla Ağa Ağaəli-zadə həzrətlərinin müsəlman mötəbəranı tərəfindən ictimal-məzkurə intixab olunmaları xəbər verən qəzetə nəşriyyatı da bu gümanı qüvvətləndirmiş, muntəha intixabın nəsəhət bir surətdə vücuda gəldiyinə qarşı mötəzillər çıxmışdı. Böylə milli bir məsələdə əhalinin daha vəsəh bir surətdə iştirakına lüzum gören bəzi məarifməndlər hətta Əlimərdanbəy Topçubaşovdan bu xüsusda izahət istəmiş və verilən izahları kafı görməyərək şəxsi protesto etməyə qərar vermişlər. Yalnız bu pro-

testonun nə şəklində olacağını təyin etməmişlərdir. Bununla bərabər mətlubi mətlubatin Əlimərdanbəy həzrətlərini ətkən-umumiyyəyə ələməy-yət verməmələdə ittihamı dəxi vəqə oldu ki, hər halda həqiqi idi.

Ətkən-umumiyyənin Əlimərdanbəy Molla Ağa həzrətlərinin bu surətlə "intixablarına" müqəbilə olan fəvqəlxizir protestolərin təsiri nə əzələmək üçün olmalı ki, keçən yekənbə günə Bakı məşqəranı (yəni Bakı yəni əhəli) idarəsi tərəfindən çağırılan iclasın ruzinaməyi-müzakirətiləndə "Peterburqa həmin iyun ayının 15-ndən tə 25-nədək müsəlman ruhani işlərini Şuraya yətiməkdən ötrü təyin olunan iclasə nüməyəndə intixab etməsi" maddəsi də əlavə olunmuşdur.

Məzkur gündə bir mühəmmir kimi dəxi Bakı şəhər idarəsinin səlonunda yığılan bu məclis təməşəsinə gətmışdim. Məarifməndlərdən kim-sə yox, az-çox cəməət işindən anlayan, zəhni və əqli vəsəh bir əhəli-yə mülki olənlər də yox kimi. Əməli fəqət xüsusi zaman və məkanlarda görünən bir "razıyq" kütləsi birinci sırada oturan yəqə papəğin birisi cəməsinin ibtidəsindən etibərən mürgüleməkdə, bir əzədən Əlimərdanbəy Molla Ağa həzrətlərinə də gəliyorlar. Məşqən idarəsi rəisi Məhəmməd həsən Həsənovun yanında əxiz mövqə ediyorlar. Məclis açılır. Cənab Həsənov məclisin qənunı olduğunu elən ediyor. Çünki diyor, qənunla 24 adam də oisə də məclis qənunıdır. Fəqət indiki 300-ə qənib həzrin var. Sonra iki şəxsin Bakı məşqənlərinə dəxli olmaq haqqında ərizə verdiyini əsöyləyincə və sarsəğin birisi, biz əsəlin hər şəyine razıyq, səni bir kərə seçmişik ki, nə istəyirsən ələ-dəyir. Başqaları da "razıyq" nidesi ilə onu təsdiq ediyorlar.

Sonra idarənin hesabnəməsi oxunuyor. Şəxsi məzkur: biz səne inanmışıq, hesab də lazım deyil — yəni bir xitabda bulunur. Yə-nə hər kəs "razıyam" dəyə bağırışır. Sonra şəxsi-məzkur: "cənab Məhəmməd həsən bu xəqin vaxtı yoxdur, bunlar gəliblər Peterburqa adam seçməyə, təz ol onu qurtar" — deyir. Həsənov cənabları də xəl-qı məsələ ilə əşinə etmək üçün Peterburq müşavirə məclisindən möhtərəm Əlimərdanbəyin oraya dəvət olunduğunu, o zatında bu ki-mi milli işlərdə mərcəi-yəgənə olan Hacı Zeynaləbdin Tağıyev həzrətlərinə müraciət etmələrini, bunun nəticəsində Həcinin və bəzi mötəbəranı-şəhər məsləhəti ilə Əlimərdanbəy həzrətlərlə Molla Ağa həzrətlərinin Peterburqa göndərilmələrinə qərar verdiklərini bəyan ediyor və əlavədən deyir ki, ələhəq bunlardan ləyiq adamımız həç də yoxdur. Yaxşı olar ki, cəməət də onları seçsənlər ki, gəlib bu mühtəmə olan mə-sələdə müsəlmanların dərdlərinə qəlsinlər.

əhmal - səhlənkarlıq, əhəmiyyət verməmə
əhdəs - təsis etmə
mərcə - müraciət olunan adam
surətpəzır - həsil olan

intixab - seçki
məhəmmir - ümumişəqdirmə

mən - qəbəğini əsədmə
yedi-beyza - əş el, bəcanq

Birincə, yəni "razıyiq" nədəsi uclar, sonra Əlimərdanbəy həzrəti qəb qox müdaxir və nəfəncə qəyri vuzuh bir itadə ilə qura məcləsinə ne oluduğundan və ne ilə meşğul olacağından bəhs edir. Bədə Əlimərdan-buylə molla Ağa həzrətlərini itkəyərli əyığa qatırlar — dəyə tələf olu- runcu bir, iki, üç nəfər müstəsna olmaq üzrə bütün məclis qəbər "intixabı millidə" surətpəzir oluyor.

Böylə mənən və maddədən heç bir qiymətli əsəsiyyə həlz olmayan in- tixabə ne səbəblə ehtiyac görünülməyirdi? Bu bir dürtü anlayışdır. Mənən ne üçün əhəmiyyəti ola bilməyəcəyi yuxarıdakı səstərin olunduğundan sonra izahdan müstəğnədir. Maddədən də onun üçün əhəmiyyəti yoxdur ki, meşçanski idarəsinin bu məsələləri müzakirə etmək və birkəssə bu ki- mi yorələrə nümayəndə göndərməyə ne məntiqən, ne də hüquqən heç bir haqq və səlahiyyəti yoxdur. Məlum olduğu üzrə meşçan idarəsi siki (so- loynoe) bir idarədir. Buraya müsəlmanların bütün sinfi daxil olmağı ki- mi yalnız müsəlmanlar da daxil deyildir. Mnaqanlar, ermənilər, ruslar, yəhudilər dext müsəlmanlarla bu idarəyə qənkədir və onun iclaslarında haqqı-hüznən var və bu cəssədə dext hazır idilər. Sırf müsəlmanlara məxsus olan xüsusi bir məsələdə böylə ümumi və siki olan bir müəssisə hələ ki, ne məntiq və səlahiyyətlə müdaxilə ediyor? Bilməyiyor. Əgər o günkü cəssəsin müəssid görşəydim bu sözləri orada da dəyəsəydim. Mü- sadiləsiyyətiyindən ötür orada demədikdərimi müəssid olan qəzətə süturnun- da deyir, bundan ümumi bir fayda gözləyörəm. Məncə meşçan idarəsinin müsəlman ictimaiə nümayəndə göndərməsi qanunsuzluqdur. Qanun- suzluq olduğu qədər gülünəkdir də. Bakı meşçan idarəsində əksəriyyət müsəlmanlarda olduğu üçün bunun gülünə olduğu aşkar oləmiyor. Fəqət bir kərə düşünek, Əgər Bakı meşçan idarəsi erməni kətafkəssunun intixabı üçün bir nümayəndə göndərsə, yaxud mələqən ümuri-məzhəbiyyəsinə islah üçün iniqad edən bir Şünyə eza rəşə ne olurdu? Buna gülməzmi- dik. Bunlar qədər müsəlman ruhani işlərini islah edən ictimə nümayəndə göndərmək dext gülünəkdir. Müsəlman ruhani işləri məlumdur ki, Bakı meşçanlarına əlaqəsi olan bir iş deyildir. Yalnız müsəlman meşçanlarına da məxsus deyildir. Burada "küpler", tacirlərdə zimdəxildir, kəndilərin də haqqı var. Əgər bu kimi ümumi və rəsmi idarələr bu kimi milli və xüsusi işlərə müdaxilə etmək səlahiyyətinə malik olsalar, onda qorodskoy dum meşçanski upravadan daha səlahiyyətdədir. Çünki, heç olmasa orada- ki qəsnilər əhalinin seçilmişləridir. Təsəvvür ediniz, cənab Məhəmmədhe- sen Həsənov dediyi kimi əgər 24 adam cəm olsa meşçanski upravanın cəssələri qanunidir. Və 24 adamla hər vaxt elemək olar ki, müsəlmanlara məxsus olan hər növ məsələlər həll olunsun. Böylə bir nəzəriyyənin ne

ümumi müdaxir nəticələr bağışlayacağı düzi bir təsəvvürlə aşkar olar. Bu gün Əlimərdanbəy Molla Ağa həzrətlərini qəssinə söhnür yoxdur. Fəqət səbəbi yəni böylə bir məqaridə bu kimi "razıyiq" ümumi-təslimkəməli ilə ə- bu olunmayan qəssərlərin intixabını nəcə mən edəniz?

Bu hər kəsədən ziyadə Əlimərdanbəyə həylət ediyörüz. Bu zəbi-möh- tərəm müsəlmanların məşhur səylənlərindən ədd olunuyor. Özəri də hü- quqşünaslıqda yedi — bəyza səhibidirlər. Bu hüquqşünaslıqdan ilə bə- bət nəcə razı olurlar ki, bu kimi qanunsuz və üləuzur intixablərin seçil- məsi olunsunlar. Madam ki, özənnin verdiyi izah və təvəzzünlə qura haqqın- da oyandan-bəndən ilə gələn məlumata görə mövzu bəhs olan qurayə in- tixab olunmaq əsli deyilmiş. Madam ki, əssə dəvət imiş və zəbi-təccənlə- ri dəvət olunmuşlardı, o həlde nədən "intixabı-möhəbəsn" və "intixabı- meşçan" kimi seçkilərə əzi-ittuxat ediyörler?

Bir hüquqşünas (yurist) hər həlde, hər qəyden əvvəl qanun və in- tixabı və ondan sonra əssə və prinsipi görməlidir. Bizim əssəli iş gö- zənlərimiz ilə hüquqşünaslarımız dexti prinsip və nizam gözləməkdə bu qədər laubali olurlarsa o həlde hənə bir ümidlə islahımıza ümid bəsləyiriz! Böylə düşünyörəm ki, əgər Əlimərdanbəy həzrəti ən əv- vələdin Təvkevdən dəvətnamə aldıqda "möhəbəsnə" müraciət etməklə bərabər əz-qox qəhanmızın münəvverən və müfələkkələrindən təpəkkül edən cəmiyyətlərə müraciətə özərləndən hesab soran məclisə bənzər bir məclis yığsalar və onlara əhvəli-kəməhu bəyan etsələrdi heç şübhə yox- dur ki, bu qədər dexti-qodulə məhəl qətməzdi. Özəri də biləsənlə-qəvab Pəterburqə gədərdiklər. Çünki, bu xüsusi onları əhəssini hər kəs təs- diq etməkdədir, birkəssə ki, dəvətnamə də onə gəlməyirdi.

Bunu da əlavə edəlim ki, meşçan idarəsinin bu xüsusi mövzu səlahiyyətsiz olduğuna Əlimərdanbəy cənabları bizzat dexti mütəf- fədlir. Bunu məclisin iniqadından sonra şəxsi təzilənlərlə ilə əlediyi- miz səlahibə zəminində ətiraf etdilər. Bu ətiraf bizi məntiqən idrak dexti etdiyimiz, xüsusiən elm-hüquqca müəssid olduğunu göstərdi və bu məqalənin cəssərlə yazılmasına səbəbiyyətlə verdi.

Bakıdan Pəterburqda müsəlman ruhani işlərini islah üçün yığıqan iclasə gədən "vəkilər" özərləni yekşənbə günü intixabından sonra "he- qıqı millət nümayəndəsi" təxəyyüf etmiş olsalar heç şübhə yoxdur ki, özərləni əldətmışlardır. Məncə bu kimi intixablara möhtac olmaqlarını göstərməmiş olsaydılar daha müdəbbirənə hərəkət etmiş olardılar. Hər kəsə dəvətli olduqlarını səyler, işin içindən çıxartlar idi".

M.Ə.RƏSULZADƏ

"Bəsirət" N10,
15 iyun 1914

Kəçənilərdə "Kaspi" rəfiqəmizdə Qubadan ürk yandıca bir məktub nəşr edilmiş, sonra bu məktuba dair "Cəmaləddin" imzası ilə bir məqalə oxunmuşdu. Məktub qaçaqların heç bir növ ilə tələq verməyib də nikah altında saxladığıları arvadların düçar olduğu məzəlim və izzətirəbləri təsvir etməkdə, məqalədə bu zəvallılar üçün Şeyxülislam ilə Müfti həzrətlərindən bir çarə istənilməkdədir.

Sibiriyyə nəfə olunan şəxsin arvadın haqiqətən də məzmun durlar. Nəfə olunan şəxsin qəti etdiyi nüfədən daha məzmun. Çünki, ərli göndərilmiş olan bir arvad tələq almayınca özünü azad sayır bilməz. Başqa bir ərə də gədə bilməz. Nə qədər ömrü varsa öz kəşfinin şəri mənuhesidir. Bir cinayət üstündə nəfə olunan əqəsən əhvali-ruhiyyəsi də bittəb arvadlarını boğayıb bu surətlə onları itələdi gəlirlər olacaqları beləlikdən qurtarmağa müəssəd deyildir. Bunlar özünə bərabər arvadlarının da məhv və tələf olmasını istəyir. Özərindən sonra arvadlarının başqa bir ər ilə həmsər olmasından ziyadə onlar üçün ölümü daha münasib görürlər.

İştə Quba məktubu bu kimi nikah altında qalan zəvalli arvadların fəlakəti və mətəmi hallarını təsvir ediyor. Cinayətkar mənfiler çox kərə göndərilidikləri mənfilerdən qaçıb gəliyor. Qaçqıqlıq ediyorlar. Quba məhəli məlum olduğu üzrə öz qaçaqları ilə məşhurdur. Bu qaçaqlar öz arvadlarının yanına da gəliyor, qaçaq bir surətdə onlar ilə görüşüyorlar. Nəticədə dext hər bir mənası ilə əsir olan zəvallılar hökumət məmurlarının tənbehələri uğrayırlar. Qanun xaricində, quldur və qaçaqlarla irtibat və münasibət bəslədikləri üçün cürbəcür cəzalara uğruyorlar.

Quba əhvalına bələd olan Cəmaləddin cənabları böylə zəvalli mü səlmən xanımları üçün böyük ruhani idarələrindən bir çarə istədikdə deyir ki, Quba üləması iş möhtərəm və nüfəzli bir şəxsin qızına çatdıqda tələq üçün çarələr tapıyolar. Fəqət fəqir-füqərəyə gəlincə nədənsə haqqı-tələq ərindir — dəyə zəvallılar qəzavü qəderin zalım pəncəsində qoyub bir zərrə olsun ürkələri onlara yənmıyor.

Quba məhəlinə bəzi şəraitli-mühildən naşi bilxəssə gözə görünən bu xüsüs həyatı-ictimaiyyətimizin ən düşüncəli bir nöqtəsidir. İş Quba möhtərəmlərinə çatınca Quba üləmasının nə yolda çarələr tapmaları məlumumuz deyildir. Şəri əsasları görə bunun çarəsi böylə ruhani idarələrinin çox da əsanlıqla həll edə biləcəkləri bir halda deyildir. İslamda tələq vermək başlıca kişinin haqqıdır. Arvad isə yalnız bir təqim

xüsusi hallarda tələq istəyə bilər və istədiyini hakim şəri qəbul və icra qılar. Kişinin müsni bir xəstəliyə mübtəla olması, dini-islamdan qıması və bilaxır əli-ayağı itməsi bu kimi əsanlı hallardandır. Birlərdə məşhur olan bir nəzəriyyə və əsaslanmış bir təcürbə ilə sabitdir ki, kişi hər bir zamanda ərvadına tələq istəyə bilər. Bilməm ki, bizim böyük ruhani idarələrimiz bu dərindən çarəsini tapa bilərlər ya yox? Və ya indiki bu dərəcə qərar edə biləcək maddi və mənəvi bir iqtidara malikmi-dinər? O da məşquq. Fəqət bu qədr var ki, bu xüsüs böylə ibtidai əmr-də nəzərə gəldiyi kimi, istədi olumaz müşkül bir əmr də deyildir.

1900 sənəsində Misir xanımları bir çox ərizələrində ediliyyə vəzə-rətinə müraciədə özərlərinin ömünlük bir işğənəyə tutulduqlarından şikayət etmişlər. Hökumət bunlar üçün ərlərindən ayrımaq çarəsini tətbiq etməyindən ö zaman Misir müftisi olan məşhur hakim Şeyx Məhəmməd Əbdə həzrətinin fətvasını istəmişdi.

Müfti həzrətləri bu münasibətlə fiqh kitablarından 11 maddə istəf-ric edib ediliyyə vəzə-rətinə təqdim etmiş idi.

Məzkur maddələrin misirli məşhur Qasimbəy Əminin "Əmirat-əl-cədidə" namitə yazmış olduğu kitabdan biliqitbas, bəlkə bu maddələr bizim səlim düşüncənə din əməlinin müvafiq həyat olmasını arzu qılan üləməmiz üçün bir dəstür və əmək olar — dəyə burada dərc ediyoruz:

1. Əgər ər öz ərvadına nəfəqə verməkdən imtina edərsə, malı və əsas malından nəfəqə verməyə hökm olunar. Nəfəqə verməməkdə israr edərsə qazi tələq verər. Nəfəqə verməkdən əcizlik iddia edər və dəvasını isbat edə bilməzsə yəne tələq verər.
2. Ər əzəli və ya məhbus olub ərvadına nəfəqə verməyə qadir olmazsa qazi ərin şəfa tapması və ya xilas olmasına qədər möhtə-ləq verər. Xəstəlik və həbs müddəti uzun olub zərər və ya fitnə qorxusu olarsa qazi tələq verə bilər.
3. Ər qısa bir müddət üçün evindən çıxıb da əliləli üçün nəfə-qə buraxmamış olsa qazi bir müddət təyin edər. Əgər bu müddət-də nəfəqə göndərməz, ya özü qayıdıb nəfəqə verməz isə qazi tələq verər. Əgər ərin qayıb olması tulli müddət çəkir və ya olduğu yer məchul və nəfəqə edəcək malı olmadığı sabit olarsa yəne qazi tələq verər.

tələq - boşama, boşanma
nəfə - sürgün
şəri - şəriət qanunu

mənuhe - nigəhli qadın
məntil - sürgün edilmiş
müteri - yoluxucu

hakim - müstəfəddi, him
məşquq - qütbə etmək
nəfəqə - əliment
isti - uzun

noel - boğadığı arvadı yenidən alma
iddə - gətirməyə məcbur edilən
müddət
keşbi-istəhaq - qaçaq əsaslanmaq
nizə - çəidmə, qovğa

4. Qayıb olmuş ərin bir şəxs öhdəsində borcu və ya əmanət etmiş malı olarsa arvad məzkur maldan nəfəqəsini tələb edir. Əgər borc və ya əmanət sahibi inkar edərsə şahidlər ilə isbat edir.

5. Nəfəqə almadığı təqdirdə qazi tələq verilsə tələq rəci olar. Ərin iddə zamanında nəfəqə vermək iqtidarı sabit olarsa arvada müraciət edə bilər. İddədən sonra sabit olarsa ricət səhli olmaz.

6. Ər qayıb olar və arvada heç bir xəbər gəlməzsə arvad ədliyyə vəzaratına ərinin nə tərəfə getdiyini və nə tərəfə getməsinə güman gəldiyini bildirir. Bir ərizə verir. Ədliyyə nəzarəti bu xüsusi hakimlər (sudlar) və zabıtiyyələrə (polislərə) bildirir. Gəib olan şəxs haqqında məlumat istər. Xəbəri gəlməz və tapılmaz isə 4 sənə müddət təyin edir. Məzkur müddətdə bir xəbər çıxmaz isə vəfat hökmündə olub arvad 4 ay 10 gün iddə saxlar. İddə qurtardıqdan sonra başqa kişiyyə gedə bilər.

7. İkinci ərə faydalanmazdan əvvəl gəib olmuş ərin xəbəri və ya özü gələrsə arvad yenə qabaqkı ərinin olar. İddə zamanında və yaxud ikinci ər ilə faydalanmadan əvvəl ərin öldüyü xəbəri gələrsə varis olar. Əks surətdə arvad mirasdan məhrum olar.

8. Mühəribə zamanında ər gəib olar və məzkurun meydanı hərbdə hazır olduğu sabit olur isə arvad ədliyyə vəzaratına ərizə verir, ər tapılmaz isə arvad iddə saxlar. İddəsi qurtardıqdan sonra izdivac edir. Ərindən heç bir növə xəbər gəlməzsə vəsəstə sabit olar. Əgər qitələ hazır olduğu sabit olar isə o halda iki əvvəlinci maddələr mövcubincə rəftar olunur.

9. Əri mühəribə əsnasında gəib olan bir arvad ədliyyə vəzaratına müraciət edir, vəzarat ərini axtardıqdan sonra bir il iddə təyin edir və iddə qurtardıqdan sonra arvad izdivac edə bilər və mirlə kəsbi-istehqaq edir.

Bu müddətlərin təyini xüsusda ərin arvada nəfəqə verilən malı olduğundandır. Malı olmaz və ya arvad fitnədən qorxar isə dəvəsi sabit olduğu ilə qazi tələq verir.

10. Ər-arvad arasında niza başlar və Quranda məzkur olan təriqlə hüsn-i mürəfiqət və məşrət qəbul olmaz isə mərkəz qazısına müraciət olunur. Qazi ər və arvadın yaxınlarından birər hökm təyin edir. Bu mümkün olmaz isə kənar adamlardan təyin edir. Bunlar islah mümkün isə islah, deyil isə tələq vermək üçün işl qaziya verirlər. Qazi bunların hökmlərinə müvafiq hökm edir.

11. Arvada ərindən zərər yetişər isə qazidan tələq istəyə bilər.

Zərər isə şəri səbəblərdən başqa döymək və söyməklə də vardır. Fəqət bu qədər lazımdır ki, arvad bu xüsusi şəron isbat etsin.

Bu maddələri burada dərc etməkdən məqsədiniz arvadların öylə düşünüldüyü kimi mövqələri tamamilə əsir mövqələri deyildir. Ehkamı-şəriyyə lüzumunca tədqiq və həyatı bir surətdə istixrac və ictihad olarsa, Quba dərdi kimi dərdlərə əsasən əlac tapılar. Fəqət bunu bizim Tiflis idareyi-ruhanıyyələri edə biləcəklərmi?!

Bu mühüm və düşünülməli məsələ!

M.Ə.RƏSULZADƏ

"Basirət" N-11,

5 iyul 1914

BELÇIKANIN FƏLAKƏTİ

Antverpen (Anvers) qalasının süqutundan sonra Belçika məmləkəti tamamilə alman ordularının ayağı altında əzilib qurtarmış ədd olunur.

Belçika məmləkəti Avropanın xəritəçə kiçik, fəqət hümmətçə böyük məmləkətlərindən hesab olunmaqdadır. Bu dünyanın ən gələbəlik bir yerini təşkil edən məmləkət, o qeyrət və hümmətin sahibidir ki, müdhiş və qəddar xasiyyətli təbiətlə eldiyi mübarizədə müvəffəq olmuş və bu müvəffəqiyyəti ilə dünyada şöhrət qazanmışdır.

Belçika, məlum olduğu üzrə mövqəçə bir çox yerlərində dərmanın səthindən aşağıdır. Əraziyə çox ehtiyacları olan belçikalılar səy və hümmətləri sayəsində dəryyəyi-mühitlin o vəhsətnək ləpələrinə və hər şeyi yuyub aparan maddə və cəzrinə müqabil süni səddlər (şlüzlər) qayıraraq məmləkətlərinin böyük bir hissəsini qurutmuşlar və dəniz tərkibindən qurtarmışlardır ki, son alman mühacimələri nəticəsində gözəl və abad məmləkətlərinin suya qorq olmasını, düşməne təslim olmasını tərcihən, o şlüzləri açmışlar, məmləkəti suya batmışlardır.

Belçikalılar daha başqa bir çox umran əsərlərilə özlərini kainata tənitməmiş mütəşəbbis fəal insanlardır. Oradaki təşkilati-ictimaiyyə, oradaki gözəl və abad şəhərlər məşhuri-cahandır. Ta qədimdən bəri Belçika səvahlili aləmin ticarətinə mərkəz olmuşdur. Belçikanın son bir ümidgahını təşkil edən Antverpen də millətlərin mədəni və ticari həyatında böyük rollar oynamış. Buna görə də tarixdə bir çox fəlakət

səhnələri keçirmişdir. Bir vaxt var idi ki, bütün aləmin ticarət nümayəndələri Antverpenə toplaşır və burada böyük miqyasda müamillələr icra edirdilər. Bir çox siyasi müqavilənamələr də Antverpəndə bağlanırdı. Müxtəlif hökumətlərin siyasətləri və amilləri buraya gəlir, görüşür, üzlaşırdılar.

Təvəvün cəmiyyətləri, kooperativ, sair mədəni və ictimai təşkilat cəhətinə asari-nəfisə və bədaiyə-ədəbiyyə nöqtəyi-nəzərindən Belçika bu gün belə sair Avropa məmləkətləri miyanında bir nümunə kimi göstərilməkdədir.

Bu fəal və mütəşəbbis millətin talei-nasazındandır ki, ümumi "mühəribeyi-millətin" ən ağır bir qismi onun öhdəsinə düşdü. Fransaya hücum etmək istəyən Vilhelm ordusu Belçikadan keçən yolu öz məqsədinə daha müvafiq bularaq müraəti lazım gələn hüquqi-beynəldüvələ ədəmi-riayətlə "Leje" hücum elədi. Hücum edincədə qarelərə məlum olan Belçika müdafiəsi və onun nəticəsində də mövzumuzu təşkil edən Belçika fəlakəti zühura gəldi.

Öz məmləkətlərinin istiqbal və təməmiyyəti-mülkiyyəsinə eyni zamanda namus və şərəflərini mühafizə etmək uğrunda belçikalıların göstərdikləri fədakarlıq öylə ali bir vəqeyi-tarixiyyədir ki, bir nümunəyi-ibret və intibah kimi xatirat dəftərlərimizdə qeyd olunmalıdır. Heç şübhə yoxdur ki, tarixi-əskəri alman sənəti-hərbiyyəsinin intizarın fəvqündə və təsəvvürün xaricində göstərdiyi müdhiş təzahürləri qeyd etdikdə belçikalıların cansipərənə bir surətdə ibraz etdikləri vətənpərvərlik haqqını da unutmayacağıdır. Vətənlərini təbiətə qarşı lüzumunca müdafiə edən bu ғəyyur millət o ana kimi sevdiyi doğma yurdunu insan düşməne qarşı da müdafiə etdi. Fəqət nə eləsin ki, bu kərə yurduna hücum edən insanlar dəryayi-mühitin qəddar və amansız dalğalarından daha müənnid çıxdılar.

Əvət bu gün Belçika hökuməti hər nə qədər əzilmiş və Belçika ərazisi Prusiya suvarilərindən ayağı altında çəynənmişdirsə də bil-məlidir ki, Belçika həqiqətdə məğlub olmamış, biləks göstərdiyi rəşidənə müqavimətlə vətənlərini sevmək və vətənləri üçün ölmək istəyənlərin qəlblərində yüksək bir mövqei-əhtiram qazanmışlardır. Bu həqiqətdən də böylədir. Abad və müəmmir bəldələri bir-bər xarabazara döndərərək öz fədakar qanları ilə Şimal dəryasının

suyuna qər qədər belçikalılar bu hərəkətlərlə həm öz millətləri namına böyük bir iş görüb ərəldə düşmənlərinin başında partlayacaq intiqam əsasını qoymuşlar, həm də sair millətlərə məmləkətlərini əcanibə qarşı müdafiə etməyin ən böyük və ən qüdsi bir nümunəsini göstərmişlərdir. Belçikalılarca: yanmaq, dağılmaq, ölmək, qər qədər amansız düşmənin rəhmsiz həmlələrinə məruz qalmaq — bunlar hamısı məmləkəti müdafiəsiz bir surətdə düşməne təslim etməkdən uludur. Bu çıxık qitəli, fəqət böyük qəlbli millətin düsturu işte budur:

"Vətən yolunda ölmək var, dönmək yox!"

Bunu neçə kərə Almanıya tərəfindən vəqə olan süth təkliflərini rədd etməsilə isbat etdi.

Boylə böyük qəlbli insanlara, bu kimi mətin ürkli vətənpərvərlərə ərzi-əhtiram edilməzmi?

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" №753,

2 oktyabr 1914

MÜHÜM MƏSƏLƏLƏR

Böyük ustad İsmayıl bəy mərhumun milli xidmətlərinə milli bir yadigar tikəlmək məsələsi daxili Rusiya türk qəzetələri sütunlarını işğal etməkdədir. "Vaxt" qəzetəsi bu mövzudan bəhs edərkən İsmayıl bəyin ən çox xidməti və ən müqəddəs məsləki: ibtidai təlim nəşr etmək idi — deyir. Və onun məsləkini davam etdirmək üçün "İbtidai təlim cəmiyyəti" təsisinin məqsədə çox müvafiq olduğunu bəyan ediyor. "Vaxt" qəzetəsinə bu cəmiyyət bütün Rusiya daxilində işləyəcək. Mərkəzi Petroqradda olub böyük müsəlman mərkəzlərində də şöbələri olacaq. Bir növdən olan ayrı-ayrı cəmiyyətləri birləşdirib böyük bir cəmiyyət yapacaq. Bu cəmiyyət xalq arasında təlimi-ibtidai nəşr edəcək, nümunə məktəbləri açacaq, müəllim və müəllimələr üçün kurslar vücudə gətirəcək, mühazirələr (leksiya) oxutduracaq. Dərs və mütəllə kitabları basdıracaq və bu yolda bir çox işlər görəcək. Başda özünün nümunə məktəbləri və hazırladığı müəllimləri olduğu halda bu cəmiyyət başqa məktəblərə də böyük təsirlər icra qılacaq.

Daxili Rusiya türk qardaşlarımızdan qismi ustadımız İsmayıl bəyin yadigarını bu surətlə paydar etmək istədiyi halda, bu məqsəd üzrə ikinci bir təklif də vardır. Zakir Əlqədri əfəndi "Turmuş" qəzetəsində yazdığı bir məqaləsində vətənimizin böyük və tarixi bir hal qarşısında vəqə olduğundan və bu zamanda hər bir millət kimi Rusiya mü-

mədd - su qabarması
cəzr - dəniz suyunun geri çəkilməsi
ümran - abadlıq
amil - mə'mur
təvəvün - yardım

mücahimləri - hücumları
əhli - əhliləşdirilmiş
müənnid - inadlı
müəmmir - abad edən, ömür uzadan
əcanib - ecnəbilər

səlmanlarının da öz vəzifeyi-vətenpərvəranələrini hüsn ifa etmək lazım gəldiyindən bəhs ediyir və İsmayıl bəyin yadigarı məsələsi ilə müdafiyei-vəten məsələsini birləşdirərək bir çarə göstərir və bunu öz əqləsinə görə çox da müvafiq bulur.

Zakir Ələqədri əfəndiyə görə mövcud olan bütün müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyələri ilə "Nəşri-maarif" cəmiyyətləri birləşib ümumi bir müsəlman cəmiyyətləri ittifaqı vücudə gətirməlidirlər. Bu ittifaq cəmiyyətlər tərəfindən mərkəzi bir müəssisəyə malk olacaq və bu surətlə bütün cəmiyyətlər bir yerə məbus olduqlarından işlərində yeganəlik və intizam hüsula gələcək. Bu sayədə dexti hal-hazırda ödədə biri də müsəlmanlar tərəfindən ibraz olunan asari-vətenpərvəri gözlərdən itməyib mərkəzləşmiş bir halda isbat vücud edə biləcəkdir.

Zakir Ələqədri əfəndinin mülahizəsinə görə bu cəmiyyət müharibə zamanı məcruhiyyəyə müavinət, səlib əhmərə kömək etmək kimi xüsusatda çalışıb, müharibə zamanı keçdikdən sonra təlimi-ibtidai nəşrlə məşğul ola bilər ki, bu surətlə hər iki məqsəd də birləşmiş olar.

İsmayıl bəy mərhumun xatirəyi-milliyətpərvəranəsini əbədləşdirmək üçün "Vaxt"-ın təklif elədiyi şeyi ən müvafiq və müəssisib bir şəkl olmaqla bərabər "Turmuş"un pişnəhad elədiyi layihə də əhəmiyyətəndən ari deyildir.

Məlum bir həlaldır ki, Rusiyada sakin olan bütün millətlər yurdlarından müsəvi haqq və səlahiyyətlər dilədikləri üçün onu müsəvi surətdə müdafiə etmək niyyətini bəslərlər. Bunun üçün də hər bir millət vətən müdafiəsi yolunda göstərdiyi xidmətlərin aradan itməyib nəzərdə olmasını arzu edər və bu arzu olduqca təbii və məşrudur. Bu xüsusda erməni qəzetlərinin nəşriyyatı və erməni mütəfəkkirlərinin düşüncələri və ümumi bir erməni məclisi-milliyəsi vücudə gətirmək istedikləri qərarlərimizin məlumdur. Zakir Ələqədriinin cəmiyyətlər ittifaqı da ona bənzəmək istiyor. Bu işə lazımdır. Bir an əvvəl qövindən-fələ çıxması mətlubdur. Fəqət zənn edərik ki, bu məsələni mövcud olan cəmiyyəti-xeyriyyələr ilə maarif müəssisələrini işə qarışdırmadan da həll etmək mümkün olar. Və böylə olması da lazımdır. Əsnayi-hərbədə göstərdiyimiz və göstərəcəyimiz asari-vətenpərvəranəyə mərkəziyyət və mənəviyyət verdire bilmək üçün Rusiya ətrafından muntəxəb nümayəndələr məclisindən ibarət bir məclis vücudə gətirmək daha yaxşı olar zənnindəyiz.

Bu cəmiyyət Petroqradda və yaxud islam mərkəzlərindən birində toplaşib Ümumrusiya müsəlmanları naminə müharibə fəlakətzədələrinə nə kimi müavinətdə bulunmaq və nə yolla bulunmaq xüsuslarını bəlləyəcək və ümumi bir dəstüroləməl hazırladıqdan sonra onun təbtibi

qi cəhətini də təyin elayəcək və böylə bir tərtib düşüncəkdir ki, müsəlmanların bu müharibə zamanında malla, canla daha dua və səna ilə, yazı və dil ilə elədikləri müavinətlər fərdədən düşməyib səbt və zəbt olunsun və müdafiyei-vətəndən məhrum kimi tələqqi olunmasınlar. Çünki bu cəhətin isbatı müsəlmanların bizzat özləri üçün lazımdır.

Cəmiyyətlər ittifaqı ilə İsmayıl bəyin yadigarı işə başqa və müstəqil birer məsələlərdir.

Cəmiyyətlər ittifaqı lazım olmaqla bərabər İsmayıl bəyin yadigarı olmaq üzrə "Vaxt"-ın təklif elədiyi "İbtidai təlim cəmiyyəti"-ni daha müsb və müvafiq buluyoruz.

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" N754,

3 oktyabr 1914

PETROQRAD MÜSƏLMANLARININ MÜRACİƏTİ

Bu nömrəmizdə Petroqrada müsəlmanları tərəfindən Rusiyada mövcud bütün xeyriyyə və maarif cəmiyyətləri naminə göndərilən təminatnamə (bir misalda olmaq üzrə müxtəlif ünvanlara göndərilən məktub — sirkulyar) nin eynini dərc ediyoruz.

Milli mətbuatın düşündüyü və Rusiyada oturan sair millətlərin təşəbbüs etdiyi bir fikir Petroqrada müsəlmanlarını da düşündürmüş.

Vətəni müdafiə etmək işində Rusiyada sakin olan millətlər əllərindən gələn köməkləri əsirgəmədikləri kimi, elədikləri köməklərin gözəndən itməsinə də var qüvvələri ilə çalışıyorlar. Petroqrada müsəlmanları dexti Ümumrusiya müsəlmanları naminə səyyar bir xəstəxana açmaq surətilə mövcudiyəti-milliyəmizin Rusiya paytaxtında isbatı-həyat və fəaliyyət etməsinə lüzum görmüşlərdir.

Məlumdur ki, Ümumrusiya müsəlmanları naminə yapılacak bir müəssisənin vücudində bütün Rusiya islamlarının fəlen iştirak etməsi lazımdır. Bunun üçün də Petroqrada müsəlmanları Rusiyada mövcud bütün müsəlman cəmiyyətlərinə müraciətə bir neçə sual veriyorlar. Suallar qismi məxsusumuzda görülecəyi vəchlə böylə bir təşəbbüsün lazım olub-olmadığını və lazım olduğu təqdirdə hər bir cəmiyyətin bu xüsusi sözəndən işə mübəddəl edə bilmək üçün toplanacaq heyətə vəkil göndərib-göndərməyəcəyini və maddi olaraq nə dərəcədə müavinət edə biləcəyini soruyor.

Cəmiyyətlərimizin bu suallara nə kimi cavab verəcəklərini bilmiyo-

ruz. Fəqət biz məsələnin müvəffəq ola biləcəyimiz halda, əsasən tərəfdarıyıq. Doğrudur ki, müsəlmanlar vətəni müdafiə üçün az iş görməmişlər. Hər yerdə lanələr veriliyor. Bakıda və sair yerlərdə xəstəxanalar açılıyor. Qafqasiyalılar tam bir könüllü firqəsi vücuda gətiriyorlar. 320 minə qərli dindəş və arkadaşlarınıza dava meydanlarında can veriyor. Fəqət bütün bunlarla bərabər Petroqrada səyyar xəstəxanasına da lüzum vardır. Çünki, Petroqradda Ümumrusiya müsəlmanları naminə vəqə olan bir məsələnin məqsədə daha müvafiq gələcəyinə qanəyiz. Kimse bunu dana bilmez ki, Petroqradda xərc olunan bir manatın Bakıda sərf olunan on manatdan daha ziyadə əhəmiyyətli vardır. Qeyri millətlər işte burasını nəzərə alaraq başqa lanə və təşəbbüslərinin fəvqündə bir də Petroqrada müəssisəsi vücuda gətirmişlərdir. Bu xərc bəcadır, məsrəf və fədakarlıqlarımızın itməməsinə, gözə çarpılmasını arzu edirsək Petroqrada müsəlmanlarının təşəbbüsünü müstəhsən görməliyiz və bütün Rusiya müsəlmanlarının sayları və əhəmiyyətləri ilə mütənəsb səyyar bir xəstəxananın vücuda gəlməsinə çalışmalıyıq.

Bu xüsusda Bakı salrələrinə pişqədam olmaq gerek. Ehtimal ki, **gərək ədədləri və gərək sərvətləri pək məhdud olan Petroqrada müsəlmanları bu işə təşəbbüs edərkən vilayətlərə nəzər tikmişlər və vilayətlər arasında böyük ümidləri səxavətək dövlətilərlə məşhur olan Bakıya olmuşdur.** Məlumatı-xüsusiyyətimizə nəzərən bu kərə surəti qəzetələrdə nəşr olunan təlimnaməni bütün cəmiyyətlərə göndərmədən əvvəl Petroqrada müsəlman mətbuatı Bakı cəmiyyəti-xeyriyyəsinə xüsusi bir surətdə daha müraciət etmişlərdir. **Bu dəxi göstərir ki, petroqradlıların böyük ümidləri Bakıyadır.**

Etiraf etməlidir ki, bəkililər bu yolda çox vermişlər. **"İsmalliyə"** binasında hazırlanan 100 yataqlıq xəstəxananın azı bir haşta min rublə məsrəfi olacaq. 100 min rublə dəxi Qafqasiya müsəlman könüllü firqəsinin təşkilatı-səhiyyəsi üçün lanə olunmuşdur. Sair lanə dəxi olduqca vardır. Fəqət bütün bunlarla bərabər Petroqrada əhəmiyyətini və Ümumrusiya müsəlmanları naminə vücuda gələcək müəssisənin bütün lanələrdən gözələnən məqsəd naminə daha çox faydalı olacağından bəkililərin bu müraciətnaməyə laqeyd qalamayacaqlarını gözlemək olar.

Təbliid ki, bu lanələri biz öz şəxsimiz üçün vermiyoruz. Bütün lanələrımız də millətimizin Rusiya daxilində tutduğu və tutacağı mövqəe görə olmalıdır. Madam ki, böylədir, o halda Petroqrada təşəbbüsünə müavinət etmək və onun sözdən işə keçməsinə çalışmaq həmyəti-milliyə iqtizasındandır.

Bu böylə olmaqla bərabər cəmiyyətlərimiz Petroqrada müraciətna-

məsinə cavab vermədən əvvəl bunu da düşünməli və etraflıca vəzn etməlidirlər ki, başlanılan iş gerek heysiyyət-milliyəmizlə mütənəsb olsun. Bu tənəsübün vücuda gələcəyində müterəddüd olduqları təqdirdə pəzrayı xitam ola bilməyəcək bir işi başlamaqdansa başlamaq əlbəttə daha ulu olduğu nəzərə gücləri çatmadığı təqdirdə petroqradlıları ümidvar da etməmək lazım olduğu qanə olmalıdır.

Hər halda Ümumrusiya müsəlmanları naminə bir əsər göstərmək lazım. Fəqət o əsər müsəlmanların heysiyyəti ilə mütənəsb olmadığı təqdirdə xüsusi surətdə başqaları bərabər çalışıb da müstərek vətən işində müstərekən çalışmaq və xüsusi olaraq əldən gəlidiyi qədər müavinət etmək qalmaq əlbəttə daha müvafiq olur.

M.Ə. RƏSULZADƏ
"İqbal" N755,
5 oktyabr 1914

FƏDAİ

"Fədal" kəlməsi məlum olduğu üzrə son sənələrin, yeni İran və Osmanlı inqilablarının yetişdirmiş olduğu bir məfhumdur. Ondan əvvəl müsəlmanlar arasında "fədal" — dəyə məşhur bir kəlmə yox idi.

Hər bir inqilabda olduğu kimi İran inqilabında da əhali arasında ek-sərən əsnaf qəbilindən qaniisti adamlar tapılmış və şah hökumətinə qarşı açılan daxili müharibələrə iştirakına "mücahid" və "fədal" namini almışlardı. Bunlara "fədal" denliyordu onun üçün ki, vətənlərini istibdaddan xilas etmək üçün özlərini fəda etmək istiyorlardı.

Məgərsə biz səhv də etmişiz. Bizim bu gördüyümüz, tanıdığımız və İrandan gələnlərin nəql etdikləri fədailərin hamısı Kərbəlayi-Mül-lada, Nəcəfi-Əşrəfdə, Qüdsi-Şərifdə təhsil görmüş elmi ilahiyi derk etmiş alimlər imiş.

"Mən hər nə qədər İran inqilabına kiçik nəzərlə baxanlara diyordum ki, baba fədailər ciddi adamlardır, diyordular ki, xeyr dələkdən, baqqaldan, nalbənddən, məvacibi çatmamış köhnə fərraşdan nə fədal çıxar...".

İndi gəliniz də "Russkoye slovo"-nun təfsirini oxuyunuz, görünüz fədal nə imiş...

* * *

Biz bu vaxta qədər öylə bilmişik ki, bizim etabati-allyatə gedib elm oxumaqda olan tələbələrimiz Rusiya və Avropada təhsil edən studentlərimiz kimi ancaq bir ərəb ya fars qızı siğə edib illər ilə döşək çürüldüyü, ömürlərini yalnız fell və təfəhhümle keçiriyomuşlar. Və nəhaq

təsəvvür ediyormuşuq ki, onların məlumatlı qəzərinin mündər olması ilə, suyun pak və təmiz olmasına münhəsir oluyormuş. Biz nəhaq böylə düşünüyormuşuq ki, Nəcəf-Əşrəf məktəbləri ancaq vəzərinin cəhənnəm odu olduğuna hökm edən mollalar yetiriyor.

Xeyr, heç də böylə deyilmiş...

"Russkoye slovo" — müfəssiri bizi bu zəlaət fikrindən xilas ediyor. Allah ona ömür versin. Allah fəzli və kəmalini artırınsın. "Russkoye slovo" müfəssirinin dediyinə görə bu tələbələr müdhiş şeyləmiş. Bunlardan yaman fədailər çıxıyormuş. İndi Urmi tərəflərində rus qoşunlarına hücum edən fədailər də vaxtilə Ərəbistanın isti qumları üzərində rəhleyi-tədrisdə diz kəçən və bizim bir nəzəri-həqarətlə gördüyümüz süxtələrlə tələbələr imiş.

Nə müdhiş imiş bu tələbələr... mən ele bildirdim ki, onlar ancaq təkfir ilə düşmənlərinə hücum edə bilərlər. Anlaşılr ki, bunlar bombaçılıqda bacarıyormuşlar.

Burası mənə düşündürüyor. Fikir ediyoram ki, bu molla Hacı babalarla onsuzda bacara bilmirdyduq. Bombaları da olsa bombaçıları adamı şil-küt ediyorlar. Molla Hacı baba bombaçı olursa yazıq bizim **"Molla Nəsrəddin"** əmiyə. Fəqət bir şey mənə təskinlik verdi. Birdən fikrimə gəldi ki, bəlkə **"Russkoye slovo"**nın təfsiri **"Novoye vremya"**nın xəbəri kimi bir şeydir.

Bizim Kərbəla zəvvarlarının çavuş dəstgahı ilə səfərə çıxmalarını hər kəs bilir. **"Novoye vremya"** müxbiri bunları görmüş, vaxtilə qəzəsinə götürüb xəbər vermişdi ki, Qafqasiyada ittihadı-islam nümayişçiləri əllərində göy bayraq olduğu halda şəhərləri gəziyorlar.

Yəqin **"Russkoye slovo"**nun təfsiri də ciddilikdə ondan oyana keçməz.

Bəli, molla əmi yəqin bil ki, keçməz. Binaən əleyh canına lərzə düşməsin, molla haman gördüyün molla, tələbə də haman eşitdiyin tələbədir...

NİŞ

"İqbal" N756,
6 oktyabr 1914

MÜHARİBƏ VERGİSİ

Müharibə elan olunduğu kimi hökumət vodka (araq) inhisarının ləğvini və bütün içki dükanlarının (meyxanələrin) qapanmasını müvafiq görmüşdür. Hökumətin xalqı huşyar etmək üçün olan bu təşəbbüsü xəzinə vardatına böyük bir səktə gətiriyordu. Halbı ki, hali-hərbdə olan bir dövlət üçün xəzinəyə səktə gətirməkdən böyük bir zərbə olamaz. Binaən əleyh təbii olaraq gözləməli ki, içkilərdən və araq inhisarından (monopoliyasından) gələn vergilərin əvəzində başqa tədbir görülməkdir. Bu tədbirlər neçə zamandır ki, Maliyyə Nəzarətində düşünülməkdədir. Sair vergilərin üzərinə bir şey zəms olunmaq və başqa qism mali tədbirlər düşünülməkdən əlavə ali hökumət dairələrində inhisardan gələn aidatın açığını tuta bilmək üçün bir "müharibə vergisi" fikri doğmuşdu. Bu fikri sözdən işə keçirə bilmək üçün mətbuat bir neçə qism layihənin mövcud olduğundan xəbər verdi. Onlardan biri bu idi ki:

18 sənədən bəri xidməti-əskəriyyədən azad olanlar xüsusi bir vergi ilə mükəlləf olsunlar.

Bir digəri də 4 sənədən bəri xidməti-əskəriyyədən azad olanları mütləqqi olaraq gördükləri təhsilati-əlmiyyəyə nəzərən 5 manatdan tutub 50 manata qədər bir vergi ilə mükəlləf etmək layihəsi idi.

Üçüncü bir təklif dəxi gəlirə görə vergi almaqdan ibarət idi.

Birinci surətin, yəni 18 sənədən bəri xidməti-əskəriyyədən azad olanların xüsusi bir vergi ilə mükəlləf olunması ciddi mətbuat nəzdində bununla cərh olunuyordu ki, bu ancaq 50-60 milyonluq bir aidat verib, eyni zamanda da ancaq 6 milyon mükəlləfinə təhmil olunacaqdı. Bu surətdə məzkur vergini verəcək adamların siyahısını tərtib etmək və o vergilərin təhsilini təmin etmək öylə müşkül və əngəlli olacaqdı ki, bunun məsarifi alınacaq verginin böyük bir qismini həlak edəcəkdi.

İkinci layihə də müvafiq deyildi.

Təhsilati-əlmiyyəyə nəzərən vergi təyin etmək bir kərə onun üçün namüvafiqdir ki, heç bir zaman insanın əhvali-maddisi elmi dərəcələrilə mütenasib deyildir. Yaxud olsa da çox zəif bir rabitə ilə mərbutdur. Binaən əleyh böylə bir vergi vergi ədalətinin ən ibtidai qaydalarına belə müvafiq gəlməzdi.

Binaən əleyh mövcud layihələrdən üçüncüsü olan gəlirə görə vergi (podoxodn. naloq) üsulu ən müvafiq bir üsul ədd oluna bilər. Və bu fikir

giltərə cəzirelərinə əsgər çıxarmaqdan da bəhs olunuyormuş.

Heç şübhə yoxdur ki, Antverpenin almanlar əlində qalması İngilislərin bir çox tədbiri-ehtiyatıyyəyə tövsillərinə mövcub olacaqdır. Hələ məzkur qalanın daimi surətdə almanlar əlində qalması İngiltərə başı üstündə həmişəlik bir xəter ilə ani hücumların müəyyə olmasından ibarət olacaqdır. Bunu İngiltərə qəzetələri özləri də gizləmiyorlar. Ona görə də yazıyorlar ki, hər nə surətlə olursa-olsun almanlar Antverpen-dən çıxmalıdırlar.

Daha böyük Napoleon demişdi ki, Antverpen lüləsi İngilistana tərəf çevrilmiş bir tapançadır. İndi o tapançanın çıxmağı almanların əlinə keçmişdir. Fəqət müvəqqəti, həm də bir zaman hərbdə olduğu üçün yaqınən ki, bu tapança çox da mühlik güllələr ata bilməyəcəkdir. Çünki, bütün müttəfiq dövlətlərin mətuatı mütaliəsinə görə, İngiltərə flotu Şimal deryasına madam ki, hakimdir, almanlar İngiltərəyə qoşun çıxamaq kimi böyük bir macərəçılığa girişməzlər və almanların mövqələri hələ o qədər də müşkül və əlacsız bir hala gəlməmişdir ki, belə ümitsiz və hərçə badabad qəbilindən ibarət olacaq bir hərəkətə qıyam etsinlər. Olsa-olsa buradan İngiltərəni yalnız Almaniya aeroplanları rahatsız edəcəklərdir. Fəqət "Russkoye vedomosti"yə nəzərən bu da böyük bir əhəmiyyətli halz ola bilməz. Çünki, Antverpendən Londona 2000 mil məsafə vardır. Aeroplan üçün bu fəsile az bir şey deyildir. Bu qədər fasiləni uçmağa çox az təyyarə cəsəret edər. Fəqət mümkündür ki, Britaniya sahillərində olan şəhərlər alman təyyarəçiləri tərəfindən bombardman edilsinlər. Böylə bir bombardmanın da hərbi bir qiyməti olmaz. Yalnız bu qədər var ki, müharibə olmayan əhəlinin həyəcan və təşvişinə bais olar.

Belçikanın axıra qalmış Biryukka ilə Ostəndə şəhərləri də almanlar tərəfindən işğal olundu. Və İngiltərə flotunun müdafiəsi Ostəndəni qurtara bilmədi. Zətən böyük və ümidli istehkamlara malik olmayan bu şəhər alman toplarına müqabil duracaq da deyildi. Bütün Belçika məmləkəti hal-hazırda almanların təhti işğalında olmaqla bərabər, fədakar Belçika ordusu hələ müzməhəll olmayıb vətənin istirdadına çalıışır. Belçika ordusu Fransa ordusuna ilhaq etmişdir. Fransa səhneyi-hərbindən gələn xəbərlər arasında Belçika ordusunun da almanlarla müharibə etdiyi xəbər veriliyor.

Neçə gündən bəri idi ki, Fransa səhneyi-hərbində böyük müharibələr gediyordu. Bu müharibələrin nə kiml bir nəticəyə iqtiran edəcəyini bilmək əlbəttə çox müşküldür. Əldə cərayani-əhvəla dair heç bir məlumat olmadığı halda buna aid qəti bir söz söyləyə bilmək üçün əsas yoxdur...

Ağsı teleqraflarına nəzərən lə az bir müvəffəqiyyətə nall olmuş

və düşməni gerilətməyə müvəffəq olmuşlardır. Fəqət güzarişi-əhvəldən görünən budur ki, qəti bir nəticə hələ də məlum deyildir. Daha kim bilir ki, qəti bir nəticəyə qədər nə qədər canlar təslim olacaq və nə kimi təxribat vücudə gəlib də neçə minlərlə əsgər səfi hərbdən çıxacaqdır.

Dünlü nüsxəmizdə "Deyli teleqraf" müxbirinin indiki zaman müharibələrinə aid qəzetəsinə göndərdiyi teleqraf ilə meydanı-hərbdən təsvir elədiyi bir lövhəni qarelərimizə nəql etmişdik. İştə indiki halda gərəq Qərbdə və gərəq Şərqdə bu kimi müdhış lövhələr vəqə olmaqdadır. Bu sətirləri yazarkən nə kimi mühüm bir mövqel-tarix keçirdiyimizi düşünərək bizim kimi dava meydanlarından kənarda qalanlar üçün də təsviri belə bir ələmi-dəhşətdən ibarət olan bu qovqalarda vətən müdafiəçilərinin nə kimi hallar keçirdikləri və nə kimi fədakarlıqlar etdiklərini zəhənn müqayisə ediyor, hər bir nəfərin misli tarixdə heç görülməmiş böyük bir fədakarlıq ibraz etdiyinə mat oluyoruz.

Dünlü nüsxəmizdə İngiltərə mənabetindən gələn bir teleqraf Şərq hüdudunda mövcud olub bizimlə müharibəyə girişmiş olan alman ordusunun bir milyon yarım miqdarında olduğunu xəbər veriyordu. Bit-təb çox milyonlu bir orduya malik olan bir dövləti-müəzzəmə üçün bu ədəd xəşyətəvər olamaz. Fəqət burası hər bir şəkkl və şübhədən arid-dir ki, hal-hazırda Şərq səhneyi-hərbində milyonlarla süngü üz-üzə durub yekdigərini xırpalamaqdadır.

Sövqülceys iqtizasi olaraq müharibə bizim toprağımızda Polşa daxilində, Varşava yaxınlarında gediyor. Fəqət buraya qədər çəkilib də orada müharibə etməyi ərkanl herbimiz özü müvafiq bulmuşdur. Müharibələrdə çox kərə axırncı müvəffəqiyyət əldə edə bilmək üçün bəzi kərə düşməni irəli buraxmaq bir üsuldur. Bizim ricətimiz də məcburi olmayıb iştə bu üsula tabe tutulmuşdur.

Rus mühərriri-əskəriyyələrinin tamamilə etiqadları bu yoldadır.

İştə bütün rusiyalı vətəndaşlar ilə bərabər biz də rus soldatının davam və istiqamətinə etimadən bu müharibənin nəticəsinə intişar edəlim. Burada vəqə olan hadisələr haqqında marağımız böyüksə də ümumi işin mənfəətini gözləyərək mütevekkilənə ərkanl-hərbini xoş xəbərlərini gözləyəlim.

Avstriya cəhətindən bir neçə vaxtdır ki, artıq xüsusi olaraq mühüm bir xəbər gəlmiyor. Bununə səbəblə odur ki, indiki Avstriya ilə Almaniya ordusunun ikisi ilə birlikdə cəng ediyoruz. Dünlü nüsxəmizdə mün-

mənabə - mənbələr
xoşşyet - qorxu

sövqülceys - ordu təhriki-hücumu
məab - sığınacaq

dər ic "Polşa ilə Qaliciyada" məqaləsinə diqqət olunmuşsa görülmüşdür ki, Şərq səhneyi-hərbinde indiki halda gedən mühüm və qəti mühərribələr işte Polşa ilə Qaliciyanı tamamilə işğal etmişdir. Avstriya erkani-hərbide Almaniya erkani-hərbine tabe tutulmuşdur. Karpat dağlarında avstriyalıların qovnie-meabine aldıkları haqqında da ayrıca bir xəbər vardır.

Fəqət burası bir kərə anlaşılmışdır ki, almanlar döyüldükdən və gəldikləri yere çəkildikdən sonra avstriyalıların yapa biləcəyi bir şey vardır ki, o da ricət üstündən ricətdir. İşte bunun üçün indi bütün qüvvət və himmətlərimiz almanlara qarşı qoyulduğuna güman gediyor.

Müharib dövlətlərlə bərabər müharib olmayan fəqət müharib olub ya olmayacaqları haqqında daima qəzətlərə söz söylədən dövlətlərdən də bir az behs edelim.

Bitərəf namli daşıyan dövlətlərdən etilafı-müsəlləs ləhinə iqdamatda bulunacaqları haqqında çox ümidlər bəslənən Rumıniya ilə İtaliya məmlekətlərində — birincisinin padşahı, ikincisinin xariciyyə naziri öldüyü üçün siyasət deyilsək — deyə qəzətlər yazmağa başladılar. Zənn edilirdi ki, Karol — Karl vilayətlərlə Frans İosifə sadıq qalaraq Rumıniya hökuməti Avstriya əleyhinə xüruddan saxlayır. İndiki, Karl Ferdinand isə Rumıniya milliyətpərvəranənin istədiyinə tabe olaraq Astriya ilə müharibəyə razı olacaqdır. Halbu ki, son gələn xəbərlər təzə kralın da əməli gedən yol ilə gedəcəyini bildirməklə bir dəfə daha sübut etmiş oluyorlar ki, bir dövlətin siyasəti əşxasdan ziyadə maddi mənfəətlərə və güzarişli-əhvəla mərbutdur. Bunun böylə olduğu San Cuyanidan sonra dəyişəcəyinə qənaət hasil olan İtaliya siyasətinin də əvvəlki üzrə qalacağına aid xəbərlər sabitdir.

Türkiyə haqqında gələn xəbərlər isə haman anlaşılmaz bir təqim yekdigerini nəqlis, yalan və doğru əxlatəsindən ibarət olub qaldığı üçün bu xüsusda müəyyən bir söz söyləmək məttəəssüf qabil olamıyor.

Arada bir də Türkiyə ilə İran etilaf və ya ittifaqından bəhs olunuyor. Əvvəlcə "Veçerniyaya vremya" qəzetəsinə istinadən bir xəbər çıxdı ki, türklər ilə iranilər posta və gömrük ittihadı yapacaqlar. İran sərbazlarını osmanlı zabitləri islah edəcək. Yapılacaq Osmanlı və İran pulları biri-birinə mərbut olacaq. Osmanlı İrana top və silah verəcək, bunun müqabilində də Qərbi Azərbaycan türklərə güzəşt olunub Maku xanlığı ilə Urmi deryaxanasının Qərb sahilləri osmanlılara keçəcək.

Bitib "Veçerniyaya vremya"-nın mənbəli həvadisi şübhəli olduğu üçün bu xəbərə heç də əhəmiyyət verməmişdik. Sonra buna yaxın bir xəbər digər bir qəzete vasitəsilə də nəşr olundu. Üçüncü dəfə olaraq

"Reç" məsələdən artıq bir əmri-vəqə kimi bəhs ediyor.

"Reç"-in verdiyi xəbərə görə "Türkiyə — İran hüdudunu təyin etmək üçün rus və ingilis tərəfindən intixab olunan komissiyon təşkil edilmişdir. İran hökuməti Urmiyanın bir hissəsini Türkiyəyə güzəşt ediyor. İran ordusunun islah və tənzim etmək üçün Osmanlı zabitləri göndərilir. Osmanlı hökuməti İran üçün külli miqdarda silah və top göndərir.

Bu xəbər təkrar edildiyi üçün doğru olması haqqında insana bir təəddüd gəliyor. Daha sərit və doğru xəbərlərə intizar edelim.

M.Ə.

"İqbal" N758,

8 oktyabr 1914

NƏTICEYİ-HƏRB NƏ CÜR OLACAQ?

Müharibə indiki halda böyük bir hərarət və inadla getməkdədir. Gərəkdir Qərbdə və Şərqdə Almaniya və düşmənləri əmsali tarixdə heç görülməmiş bir surətdə cəng ediyor və cəhənnəmi dəhşətlər vücuda gətiriyorlar. Bütəxsə Şərq hüdudunda vəqə olan xunrizliklər insanın tükəlini ürpədir. Yer, göy, dəniz hamısı birer səhneyi-hərbə dönmüşdür. Dünyada mövcud olan insanlar bilalstisna iki hissəyə bölünüb müharibə edən heyətlərin birinə və ya o birinə hüsni-təvəccüh və müavinət göstərməkdədir. Demək ki, müharibə edən yalnız avropalılar deyil, mənən bütün ələmi-beşəriyyət hali-hərbidedir.

Avstriya-Serbiya itilafı qanlı və müdhiş bir şəkildə qaldıqda bir çoxları müəzzəm dövlətlərin dərbinliklərindən ümid etmişlərdi ki, bu hal ancaq Serbiya ilə Avstriyaya münhəsir olub Avropanı alovlandırmayacaqdır. Sonradan patlayan böyük müharibələr və bütün ələmin yekdigərinə qarışması göstərdi ki, artıq ixtiyar diplomatlarda deyil, illərdən bəri yığışib bir oda möhtac olan yanğın maddələrinin təbiətlərindədir.

İbtidai halda bu müharibələrin böyük məsələlərə səbəb olacağından Avropa abadlığının bu kimi təxribata heç də təhəmmül etməyəcəyindən bəhslə bu qan tökmələrin hər halda çox da uzana bilməyəcəyini təxmin ediyorlardı. Halbu ki, indi bunun əksinə hökm edənələr çoxaldığı kimi, əhval da onu göstərir ki, **daha bir çox zaman müharibə bayquşu başımız üstündə ulayacaqdır.**

Fəqət bu müharibə nə qədər qanlı və davamlı olursa-olsun nəhayət bir intihayə məlik olacaq və dövlətlər əllərindən silahı yəre qoyub "yaşıl masa" başına toplanacaq və dünyanın ehtimal ki, yüz illik olmasa da 40-50 illik müqəddəratını təyin etmək surətilə bir sülh imzalayacaqlardır.

İşte nə vaxt imza olunacağı hala rəsmi məhəllələrdə qələ belə alınmayan sülhün nə cür olacağından arıdır bəhs olunmaqdadır. Bu sülhdən müharibələr çox bəhs ediyorlar. Bəhs edəndə də hərbdən daha müdhiş bir sülh surəti təsvir etmək insanı müharibəni dost tutmağa məcbur qılıyolar. Məsələn: keçənlərdə etilafı müsəlləs dövlətlərinin sülh olduğu təqdirdə nə kimi şərtlər vəz edəcəklərini göstərən bəzi nəşriyyat vüqu bulunmuşdu. Bu şərtlərin nəticəsində indiki dünyanı titrədən Almaniyə dövləti adətən "Şvetsariya" dövləti kimi bitərəf hökumət halına gətirilmək istənilir və ancaq cəngü teftonların illüstrasiyalarını qırmaqladır ki, dünyanın sülhü təmin oluna biləcəkdir — deniliyor. Yaxınlarda Amerika paytaxtında müqim Almaniyə səfiri dext Almaniyə sülh şəraiti olmaq üzrə fransızların 52 il zərfində qoşun saxlamayacaqlarını Fransa torpağının dördtə birini Almaniyəyə ittihaq eyləyəcəyini və milyardlarla da təzminatı-hərbiyə verəcəyini qəzetçilərə bildirmişdi.

Şübə yoxdur ki, müharibə tərəflərin sülh və onun şəraiti haqqında kl, danışıqları hələ təzdir və bu danışıqlı edə bilmək üçün tərəflərdən heç biri lazım gələn qəti zərərini — endirə bilməmişdir. Fəqət burası müheqqəqdır ki, nə cür müharibə olursa-olsun bittəb axırı bir sülhə münəcər olacaq. Çünki, müharibələr həddi-zatində heç bir zaman qəti bir qalibiyyət və fəthlik üçün deyil, daha müvafiq bir sülh və sükun vücuda gətirmək üçün vüqu buluyor. Müharibə bəşəriyyətin böyük bir düşmənidir. Fəqət bir düşməni ki, arıdır onu qəbul etmək məcburiyyəti ilə həyatı-ictimaliyyətimiz məlumdur. Binaən əleyh müharibələrdən sonra tətmini arzu olunan sülh nə qədər davamlı olarsa bir o qədər də tökülən qanların bahası alınmış olar. Yox müvəqqəti bir mütarikə şəklini alacaq olursa, o halda ondan böyük bir fayda gözləmək əbəsdır.

İşte bu nöqtəyi-nəzərdən düşünerək bu sülhünun da sülh haqqında bəzi mülahizələri arıdır qəzetə sütunlarına çıxıyolar. Müharibənin vüqunı saxlamaqdan acizliyə bünlar, indı heç olmazsa bu müharibənin sürəkli və davamlı bir sülhə münəcər olmasını arzu ediyorlar. Daha müharibənin əvvəllərində idi ki, ingilis qəzetlərində başlanan müharibənin nəticəsində Avropa xəritəsinin nə surətlə düzəlməsi məlul olduğuna dair mühüm bir məqalə nəşr olunmuşdu. Bu məqalədə Avropanın milliyət əsası üzərinə təqsimindən bəhs olunmuş, Avstriya təhti-təbəətində olan müxtəlif milliyətlərə avtonomiyalar verilmiş, Cənubi-Almaniyə da Almaniyədən alınıb fransızlara qaytarılacaqmış. Elzəs və Loran əyalətləri əvəzinə veriləcək, Ləhistən də müstəqil olacaqdı.

Xülasə Avropa millətləri hərəkət özü-özünə ağı olacaqdır. O zaman

bu məqalə etilafı-müsəlləs dövlətlərinin bəzi məhəfilində çox da xoşə getməmişdi. Çünki, məqalədə Almaniyə mədəniyyətindən bir lisan təqdiri ilə bəhs olunmuş və bəşəriyyətə bu qədər qiymətli şeylər verən bir millətli məhv etmək olmaz və olamaz demişdi. İndi də Almaniyə sosialistlərindən məşhur Karl Kautski nə cür bir sülhün arzu olacağından bəhs etmişdir. Karl Kautskiye görə bu müharibəni müvəqqəti bir mütarikə deyil, daimi bir sülh şəklində paydar edə bilmək üçün iki-üç cəhətə fəvqələdə əhəmiyyət verməlidir. Bir milliyət məsələsi, ikincisi tədidi-təslihat, üçüncüsü də ticarət müahidələri.

Sülh öylə bir surətdə əqd olunmamalıdır ki, bir millətin qəlbində digər millətə qarşı neqz və ədvvən bəsləyib günün birində intiqam fikri ilə onun övladını təzə bir müharibə hazırlamağa vadar ələsin. Qısa bir mütarikə şəklini alan sülh isə ancaq böylə olar və millətlərin həyatı üçün ondan fəlakətamiz bir şey olamaz. Halbı ki, uzun bir müddət davam edə bilən sülh əhalinin halına müvafiq olur. Sülh ancaq o vaxt davamlı ola bilər ki, tərəqqiyatı-tarixiyyətin iqtizadə ələdiyi şəraiti haliz olsun: millətlərin tərəqqiyatı-ümumiyyəsilə müxalifət edən sülh şərtləri mühlük və fəlakətəngiz olur.

Hər bir millətin müstəqil olub da öz başına idarə olunması tərəqqiyatı-tarixiyyətlə müvafiqdir, demokrasi ancaq bir millətdən təşəkkil olub da bir dildə danışan məmləkətlərdədir ki, gözlə tərəqqi edər və özünü göstərə bilər. Bir məmləkətdə mənəvi ictimailər insanlar arasında ki tarixi və təbii hüdudlar nə qədər azalsə və nə qədər dil ittihaqi qüvvətli olarsə o qədər də məmləkətin iqtisadi, siyasi və əqli tərəqqiyatı qüvvətli olar. Məmləkətin aşağı sınıfları dext böylə bir məmləkətdə məmləkətin mədəni və siyasi həyatında iştirak edərlik və bu hal məzkur məmləkətin qüvvətinə səbəb olar.

Bir millətdən təşəkkül edən dövlətlərdə ittihaq əmal olmadığından məzkur dövlətlər davamlı və qüvvətli olurlar. Halbı ki, müxtəlif millətlərdən təşəkkül edən dövlətlərdə ittihaq-əmal vardır. Binaən əleyh bu ittihaqlar məmləkətin iqtisadi, siyasi və əqli həyatını iflic bir halə gətiriyor.

Bu mühüm əsası gördükdən sonra Kautskiye nəzərən millət tərkisilah etdiriləcək və bu xüsüs başqa dövlətlərin də silahlarını azalmasına səbəb olacaq bir xüsusi dext dövlətlər təmin etməlidirlər. Çünki Avropa dövlətləri iki böyük və müsəlləh həyətlərə bölünməmiş olsaydılar heç şübə yoxdur ki, Serbiya-Avstriya ittihaqi bu qədər mərkəzlərə səbəb ola bilməyəcəkdi. Üçüncü dərəcədə də müharibə nəticəsində

bağlanacaq ticarət müahidələrinə əhəmiyyət verməlidir. Ticarət müahidələri bir millətin digər millətə iqtisadi tabeliyyəti üzərinə bağlanacaq olursa o zaman yenə böyük bir inciklik binası qurulmuş olacaq deməkdir. Binaən əleyh bundan qaçmalıdır. Ehtimal ki, bir neçə dövlətlər bir araya gəlib də ticarətin azadlığını təminən bir gömrük ittihadı vücuda gətirəcəklərdir. Bu olsa faydalı olar. Fəqət bu şərtlə ki, bu ittifaq ticarəti azad olan məmləkətlərdə himayə üsulunu tətbiq etməyə.

Bu arzular əlbəttə gözəl arzulardır. Fəqət müharibələr sülhünün əməl və arzuları vəchlə davaya girişmədikləri kimi onların xahiş elədikləri tərzdə də bittəb barışmayacaqlardır. Fəqət bu qədər var ki, bu müharibələr əsnasında qismən bir kin və qismən də doğub rüşd edən millyyəti əfkarını nəzəri-etinaya almaq tədbir və siyasətdən ədd olunacaq. Və heç şübhə yoxdur ki, Kautskinin dediyi kimi Avropa təşkilatı-siyasiyyəsində millyyəti əsası üzərinə böyük bir təbdil vücuda gələcəkdir.

Avropa üsul məmləkətdarları başdan-başa dəyişəcək və millyyəti nəzəriyyəsi sair nəzəriyyələrə fərq gələcəkdir. Bütün aləmin mütəfəkkirlərinə indi ki, Avropa müharibəsi dövlətlərin deyil millətlər və mədəniyyətlərin müharibəsidir. Madam ki, bu boylədir demək ki, müharibə nəticəsi dəxi dünya millətlərinin xəritəsi dəyişdiyi kimi dövlət təşkilatlarına olan nəzəriyyələrdə dəyişəcək və bəlaşübhə sosialistlərin də təbii gördükləri millyyəti əsası qəbul olunacaqdır.

İştə boylə bir zaman üçün hazırlanmağı millətlər özlərinə vəziyyəti biliyorlar. Çünki, özünü bilməyən, vicdani-millyyəti inkişaf və əməli-həyatıyyəsinə təyin etməyən insan heyətlərini bir millət kimi qəbul etmiyorlar. Və irəlidə də etməyəcəklərdir.

M.Ə. RƏSULZADƏ
"İqbal" N761,
12 oktyabr 1914

RUSİYA ƏHVALI-İQTİSADİYYƏSİ VƏ GÖMRÜK İSLAHİ

Şərq məmləkətlərinə, bilxassə qonşularımız İran ilə Osmanlıya nisbətə qeyri-qabili-qiyas bir dərəcəyi-tərəqqidə bulunan Rusiyanın əhvali-iqtisadiyyəti nöqtəyi-nəzərindən Avropa məmləkətlərindən nə qədər geridə olduğunu cərayan etməkdə olan hazırkı müharibə bütün çılpaqlığı ilə meydana qoydu.

İştə müharibənin zühura çıxardığı bir çox açıqlar arasında ən mühüm və qabili-etinə bir məsələ vardır ki, o da Rusiya əhvali-iqtisadiyyəsinə mərbut ticarəti-xariciyyə və buna bağlı olan gömrük siyasətində ibarətdir.

Müharibənin elanı ilə bərabər ümumnas nəzərində belə anlaşıldı ki, texnika və sənayeyi-mədəniyyəti əsəri hər nə varsa hamısı Rusiyaya məmaliği əcnəbiyyətdən, bilxassə Almaniyadan idxal olunuyormuş. Bu idxal qapısı bilməcburiyyəti bağlandığında məmləkət böyük bir bəhrəni-sənaye keçirmək xətilə üz-üzə gəldi. Fabrika və zavodların ruhi mənzələsində olan mator və sairə kimi texnik əsbabı ilə, evlərimizin işığını verən elektrik lampası kimi şeylərdən qəhətlik çəkmək başda idi. Fəqət yalnız bununla da qalmadı: "İqbal"ın dünki nüsxəsində münderic "Ticarət və iqtisad" qismində dərc olunduğu kimi Rusiyanın mahud, çit və sair mali-zəri fabrikaları belə məttəlçilik keçiriyorlar. Bunlardan keçəndən sonra: Rusiya apaşkar bir məsələdir ki, ziraət və fəlahət ölkəsidir. Bütün aləmə ərzaq satar. Binaən əleyh gözələməli ki, ziraətin təkmil və təminatına lazım olan alat və ləvazimi heç olmasa özü əməl edə biləcək bir hala gəlmişdir. Məgərsə bu da yoxmuş. Məşhur Menşikovun dediyi kimi, məgərsə ixtirai bəlkə həzrət Nuh əyyamına məxsus olan çin və dəryazları da Avstriyadan gətirdirmişik.

İqtisad və sənayecə boylə geridə qaldığımızdan bittəb bizdən daha mütərəqqi olan dövlətlərin köməyinə möhtac olmuş və sənaye və ziraəti həyatımıza lazım olan şeyləri onlardan gətirtməyə məcbur olmuşuq.

Deyirlər ki, indiki müharibələri törədən səbəblər miyanında ən mühüm bir mövqə tutan səbəb münasibəti-iqtisadiyyətdir. Bu doğru olursa "Russkoye vedomosti"-nin mülahizəsinə görə boylə səbəblərdən birisi də, heç şübhə yoxdur ki, Rusiya ilə Almaniya arasında mövcud

olan ticarət şərtləridir. Almaniya ilə Rusiya arasında müharibə elanına qədər mövcud olan münasibəti-ticarətiyyə iki müstəqil dövlətin münasibətindən ziyadə ana məmləkət ilə müstəmləkə münasibətinə çox benzliyordu. Biz Almaniya xammallar göndərir, bunun müqabilində oradan fabrika və zavodlarda ehzar olunmuş məmulatı-sənəliyyə gətirdirdik. Almanlar bu halın sanki gücü və 21 düymə top zoru ilə həmişə bağı qalmasını təmin etmək istəyirlər. Çünki, Rusiyanı Almaniyanın daimi bir bazarı kimi saxlamaq işlərinə çox yararır.

Əlbəttə bu hal Rusiya üçün heç də arzu olunacaq bir keyfiyyət deyildi. Məmfəli hərb elan olunur-olunmaz Rusiyanın ticarət və iqtisad vücudunda mövcud olan bir çox cərahətlər açıldı. Məmləkət pambıqsız, davasız, dərmansız qaldı. Əkinlər kotansızlıqdan, biçinlər də çinsizlikdən çətin bir hal keçirəcəkləridir.

Çatmayan bəzi məmulatı sair bitərəf və dost məmləkətlərdən gətirmək mümkün olsa da, burası nəzərdən dur tutulmamalıdır ki, dünyada mövcud məmləkətlərdən heç birisi Almaniya qədər sənəat və ticarətini Rusiya ehtiyacatına tətbiq edə bilməmişdir. Binaən əleyh onun yerini də tuta bilməz. Almaniya bir çox zamanlardan bəri bizim bazarları əlinə almış, nə kimi tələbatımız olduğunu kamalınca öyrənmiş və öylə mallar idxal ediyor ki, onun mislini şübhəsiz ingillslər dəxi idxal edə bilməzlər.

Bəs nə çarə qılmalı?

İştə yuxarıdan bəri xülasədən söylədiyimiz əhvalın təsvirindən sonra Rusiya mətbuatı "Nə çarə qılmalı?" — deyə bu məsələnin həllini axtarıyorlar. Bunun çarəsinə baxmaq üçün şübhəsiz hər şeydən əvvəl öz sənəat və ticarətimizi vücuda gətirəlim və özümüzə lazım olan şeyləri özümüz yapa- deniliyor. Fəqət bu nə surətlə ola bilər? Bunun cavabı da müxtəlifdir. Bəziləri üsulı-himayəyə müstənd bir gömrük tarifi vücuda gətirməyi təklif ediyorlar. Bu vasitə ilə əcnəbi malının hücumu saxlanılacaq və binaən əleyh məmləkət möhtac olduğu şeyləri özü vücuda gətirə biləcək və daxili fabrika və zavodlar xarici zavodlarla rəqabət edə biləcəklərindən məqsəd hasil olacaqdır — diyorlar. Elanı-hərbi mütəəqib bu kimi cərəyanlar hasil olmuş və mümkün olduğu qədər gömrükləri çoxaltmaq və ticarət vazarətində vəqə olan şura dəxi yeni və müstəqil bir gömrük tarifi-sinin ehzarına başlamağı qət eləmişdir. Ehzar olunacaq bu gömrük tarifi hər nə surətlə olursa-olsun gömrükləri çoxaltmağa çalışacaqmış.

Fəqət hər zaman bu kimi ciddi məsələlərdə kəməli-diqqətlə bəya-

ni-mütaliədə bulunan "Russkoye vedomosti" qəzetəsi məsələnin bu surətlə çarəsinə görməyə bir nəzəri ehtiyatla baxıyor və bunun sədrə şəfa verəcək bir əlac olacağından şübhələnmək diyor ki:

Biz indiki zaman şəraiti-iqtisadiyyəsine nəzərən ticarətimizin az-çox himayəyə möhtac olduğuna qənaət, bizim sənaye və ticarətimiz doğrudur ki, bir gömrük himayəsinə möhtacdır. Fəqət bu xüsusda ona lazımdır icra edilmiş və beqədri lüzum gömrük himayəsi tətbiq olunmuşdur. Gömrük tarifi-sinin islahı bahalaşmaq surətlə deyli, biləks ucuzlaşmaq tərifi-lə vəqə olmalıdır. Biz gərək fabrika məhsulatına yara-r məvaddin gömrüyünü azaldaq və öylə bir şərait vücuda gətirək ki, o şərait yüksək qiymətli məmulatın istehsalı üçün əlverişli bir hal təşkil etsin.

İndiki halda icrayı-höküm edən gömrük tarifi-sinin əsasları bundan 25 il əvvəl vəz olunmuşdur. O vaxt bu tarifi-nin ümdə məqsədi mədəniyyət və daş kömür kimi ağır sənaye denilən sənayenin tərvidi idi. Ticarətin sair xüsüsalarını o zaman sadə və bilisbə az qiymətli olan məmulat təşkil ediyordu. Binaən əleyh o zaman ki, tarifi-nin əsasında xırda qiymətli şeylərə (məsələn yanacaq, yarımfabrikatlar və ucuz qiymətli məmulata) adətən mən edəcək dərəcədə böyük bir gömrük vəz edilmişdi. Buna görə də bizim sənayemiz tamamilə istehsalata (yeni yer altından çıxarılan mədəniyyətə) münhəsir olub məmulat tərəqqi etmədi.

Keçən 20 sənə müddətində bizim ağır sənaye deyilən sənayemiz necə ki, lazımdır, əsas bağılyb artıq heç bir himayəyə möhtac deyildir. Biləks ağır gömrüklər indi mədən sahiblərinə öylə bir fürsət təşkil ediyor ki, onlar bir yere mərkəzləşərək inhisar vücuda gətiriyor və bu inhisar sayəsində məmulatı müşkülata soxuyorlar.

Gərək daxilə olan mədəniyyətin və gərək xaricdən gələn materialların və yarımfabrikatların (məsələn tökmə çuğun, mis və sairə) bahalığından və bəzən əlzmə olan maddələrin əsla Rusiyada tapılmadığından naşl, maşın və sair bu kimi yüksək qiymətli əşya emal etmək Rusiya fabrikalarından ötrü müşkül və qismən də qeyri-mümkün oluyor. Daha müharibədən əvvəl bir çox sənaye erbabının ısrarına görə, müvəqqəti olaraq xaricdən gələn çuğunun gömrüyü azalıb və gömrük ilə neftin də gömrüksüz gəlməsinə icazə verilmişdi. İştə bu müvəqqəti tədbir gərək ki, indi müntəzəm bir şəkile qoyulsun və xam mallar ilə yarımfabrikatların gömrüyü qismən qaldırılıb, qismən də azalsın. Bu böylə olursa o halda məmulat üçün lazım olan himayə də özlüyündən

hasil olmuş olar və Almaniyadan gətirtməyə möhtac olduğumuz məmulat yavaş-yavaş özümüzdə hasil olmağa başlar.

Bu gömrük islahatı ilə bərabər məmləkət daxilində şəxsi təşəbbüsləri öldürən qanuni təzyiqlər dəxi qaldırılsa və sərmayenin sənayəə sərf olunmasını işkalə salan cəhətlər düzəlsə o halda ümid etmək olar ki, Rusiya sənayesi-milliyəsi bir "müstəmləkə" sənayəli olmaq halında çıxar və özünü Qərbi Avropa sənayəinə çatdırar.

M.Ə.
"İqbal" N765,
16 oktyabr 1914

QURBAN MÜNASİBƏTİLƏ

İnsanlar bayramlarına çoxdan mənusdurlar. İnsanları taifə, qövmlər, millyyət, millət və ümmət kimi yaşatmaq və bu yaşayışı hər vasitə və vəsilə ilə hərdən bir təyid və təhkim etmək üçün təbiyyəti-başər bir çox maddi və mənəvi vəsilələrə müraciət etməmişdir. Onlardan birisi də bayramdır.

Bayramlar hərdən bir cəmiyyətlə yaşamaqda olan heyətləri birləşdirmək, aralarında üns və iltifatı artırmaq üçün bir vəsilədir. Bir millət və ya bir din əfradı başər olmaq heysiyyətilə və dünyada heç bir zaman qalmamış olan mübarizəyi-həyat icabı — biri-birlərilə rəqib surətilə görüşüyor, təsadüf ediyolar. Biri alır, o biri satır, biri çalışır, o biri çalışdırdır. Hər nə qədər yaxın və mənəvi rabitələrle yekdigərinə mərbut olsa belə bir heyət əfradı yenə bu kimi mənafə ixtilafından təvəllüd edən xüsurlarda üz-üzə gəliyorlar. Cüzi də olsa toqşuyolar. İş-tə bayramlar müvəqqəten bu toqşumalar üçün bir mütərikə təşkil ediyor. Bütün əsnaf və təbəqələr bu gün ali bir hissi — ümumiyyətlə ruhlanıb özlərinin bir vücud vahid olduqlarını düşünmək məcburiyyətində qalıyorlar. Bu gün satlıq bir arşın çit üzərində çənə-boğaz döyən müş-təri ilə satıcı və yaxud ixtilaf aradan nəşət edən müxtəlif və mötəzad firqə adamları artıq kəndilərinə iki rəqib və ya müxalif heyətindən deyil, bir hissi müş-tərikə yaşayan və bir adət və əxlaqın pirüyesi, demək ki, bir vücudun ayrı-ayrı cüziləri olduqlarını dərk ediyolar.

Əvət, bayramların milli həyatda bu kimi mühüm bir mövqeləri vardır. Bayram hər bir insan heyətinin təbii olan daxili ixtilafatdan, mənafə və aradan hasil olan soyuqluqları qızıqdırmaq və ayrılıqları bitşdirmək üçün bir vəsilədir. Pozulan şirazeyi-ittihadə bayramlar birer ya-pışqandırılar.

Bayramlar insanların ən qədim yoldaşlarından ədd olunuyor. Muc-

təmə bir surətdə yaşamaq və bir din və ayin üzrə ictimə etmələri andan etibaren Adəm oğlu bayram saxlayaraq gəlmişdir.

Hələ qurban bayramı insaniyyətin bildiyi qədim bir bayramdır. Qurban kəsmək başəriyyətin ömrü qədər qədim olmasa da ondan bir az cavandır. Əvvəllərdə insanlar məbudlarına qarşı insan zəbh edər və bu surətlə ərzli-obudiyat göstərmiş oluyordılar. Fəqət həzrəti İbrahim ələy-hissələm səlimi bir surətdə xalq əhədiyyəti hüzurunda obudiyat göstərərək oğlu İsmayılı qurban etmək istədikdə xudavəndi-təbərek və tə-ali günəhsiz və məsum İsmayılın əvəzinə bir qoç göndərməklə pıruan İbrahimi ondan sonra ancaq bir heyvan zəbtillə bayram saxlamağa hıdayət etdi.

İştə 1500 sənədən bəri, İbrahim, İsmayıl və Haccirin o sədaqət-karənə və fədakarənə hərəkətlərinin yadigarı olaraq müsəlmanlar hər il milyonlarca heyvan kəsməklə bu vəqəəni yad ediyolar. Fəqət qurban kəsdiqləri zaman etiqa-di-diniyyə və əməli-milliyə yolunda İbrahim və İsmayıl qədər fədakarlıq və mətanət lazım gəldiyini əcəbə heç düşünyorlarmı? Heç dərk ediyolar ki, İsmayılın bu qədər şöhrət və ehtiramı ancaq etiqa-di və etiqa-di yolunda canına belə "of demədiyindən" irəli gəlmişdir?!

Qurban məlum olduğu üzrə ümumi bir müsəlman bayramıdır. Fəqət bu axırıncı illərdə islam ələmini bürüyən ixtilafatı-daxiliyyə və xariciyyədən dolayı bu bayram çox nadirətlə əqlan, hüzur-qəlb və vicdan ilə keçmişdir. Keçən illərdə müsəlmanlar həzrəti İsmayıl qurbanı zəbh edərəkən dindəşlarından minlərcə bigünəhların necə kəsildiqlərini bir növ yaddan çıxara bilməmişlərdi. Yalnız keçən sənə idi ki, bir az ələmi-islam rahat kimi olmuş, ələlüm müsəlmanlar bılxsə də Rusiya islamları bayramı istirahət qəlbə icra etmişlərdi.

Bu sənənin qurbanı yenə ələmin böyük bir qurbangah təşkil etdiyi vaxta təsadüf ediyor. Bu kərə islam ələmi deyil, Avropa məzbəh şəklini almışdır. Vaxtilə hüzur-i-ileyhidə insan zəbh edən insanları indi o qədim adət Avropaca və qismən də əməli-milliyə təqibi və vətən müdafiəsi yolunda icra ediyolar. Ümumi vətənimiz olan Rusiya dəxi bu xüsudə az qurbanlar vermiyor.

Keçən qurban bayramında bəlkə də qonşuluq etibarilə bizi təbrik edən bir çox qeyri-müslim vətəndaşlarımızı bu sənə görməyəcəyiz. Bunlar nəredədirlər?..

İştə meydanı-hərbə qurban getmişlər. Kim bilir orada nə kimi bir haldadırlar. Kim bilir ölmüşlər və yalnız qalmışlardır. Halbuki, burada

məzbəh - sallaqxana, qırqın
bıvayə - heç bir şeyi olmayan

tərəhhüm - rəhm etmə, acıma
əlvən - lövhələr

onların kiçik uşaqları, bivayə arvadları qalmış. Əlbəttə bunlara müavinət etmək karinsaniyyətdir. Bu müavinəti-mərhəmət və şəfqət naminə icra etmək müsəlmanlığa rəvadır.

Upravada yaralı əsgərlər və onların ailələri üçün lanə yığan komissiyonun təşəbbüsü ilə qəzavətxanəyə yığılan mollalarımız qurban dərilərinin işdə bu zavallı müharibə qurbanlarına verməyi təhiti-qərar almış və bu xüsusda qazi cənablari tərəfindən göndərilmiş dəvətnamə qəzetəmizə də basılmışdır.

Bizim milli məqsədlərimizdən biri idi ki, qurban dərilərini ümum xeyriyyə və milliyyəyə sərf olunmağı əhalimizə gərəkdir. Bu dəfə dərilərin böylə bir məqsədə sərf olunması lazım gəlmiş millətimiz naminə möhtaci-tərəhhüm və şəfqət olan hər bir yaralılarına, vətən müdafiəsi qurbanlarına müavinət etməliyə. Həm də ediyoruz. Demək ki, bu da yenə milli bir təşəbbüs şəklini alıyır.

İştə, ey qare! İbtidai-bəşəriyyətdən bu ana qədər bir dürlü arxası gəlib qurtarmaq bilməyən əlvahiiyyəti-bəşəriyyət, milliyyət və nəhayət ehtirasati-siyasiyyə və müdafiəyi-vətəniyyə fikirlərinin müdrik və qeyri-müdrək olan qurbanlarına tərəhhüm etmək üçün kəsdiyin qurbanın dərisini əsirgəmə!..

Bayram etdiyin əsnada vətən müdafiəçilərini də unutma!

M.Ə.

"İqbal" N766,
17 oktyabr 1914

"QAÇAQ KƏRƏM"

Hüseyn Ərəblinski cənablarını Bakı səhnəsi çoxdan bəri-təxminən iki ilə yaxın olar ki, görməmişdi. Bu sətirli qəralıyan mühərrir dəxi aktyoru indi yeddi il olar ki, zamanənin təsadüflərindən dolayı səhnədə görməkdən və məzkurun öz sənətinə qarşı bəslədiyi məhəbbət və məcruzbiyyətdən bir həzzi-ruhani duymaqdan məhrum idi.

Gərək bu xüsus və gərək "Qaçaq Kərəm" pyesinin təzə bir şey və mövzuundan da Qafqasiyanın ictimai həyatında mövcud olan böyük bir xəstəliyə (qaçaqcılıq və onun səbəblərinə) aid olduğu Qurban bayramı münasibəti ilə vaqə olan tamaşalardan bunu ixtiyar etməyimə səbəb oldu.

Bəzən öylə oluyor ki, camaat qanun əleyhinə çıxmış, qərətkarlığa adət etmiş yolkəsənlərdə də bir qəhrəman görər. O kimi qaçaqları sevrər, haqlarında mahnılar, qəsidələr inşa edər. Onları qeyri-ədl quldurlar cərgəsindən çıxarıb milli bir qəhrəman kimi tələqqi eylər.

Əlbəttə ki, bunun ictimai bir səbəbi vardır. Böyük və ictimai bir səbəb olmalı ki, camaat "qulduru" sevsin, oğrunu mədh etsin. Bəli, bu ki-

mi cəməatın məhəbbətini qazanmış olan quldurlar, əsatirdə də, tarixdə də çox vardır. Və hər bir millətin həyatı bu xüsusda bir çox hekayə və əfsanələrə malikdir.

Vaxtı ilə çox məşhur olmuş "Qaçaq Kərəm" də işte böylə "qəhrəmanlardan" birisidir. Rəhim xan Kəngərinski zalimlərə vüsat və iqtidar verən mühitinin təsiri ilə saf qəlbli, rəşid və hərarətli bir cavanımlı zı çöllərə, dağlara, daşlara düşməyə vadar ələmiş.

Rəhim xan bir mülkəddərdir. Hökumət mənəbi ilə iki qat ələmiş olduğu nüfuzundan sui-istifadə ediyor. Xalqı min dürlü vasitələrlə soyur, rəiiyyətləri quldurcasına talan ediyor. Bir neçə arvadı olduğu halda cavan Kərəmin gözəl və tərbiyəli istəklisinə də bənd olur. Və bu iki cavanı bir-birindən ayırmaq surətilə öz məramına çatmaq istiyor. Bundan ötrü çox da "başı yola" olmayan qanlı və canlı Kərəmi əzmək, məhv etməyi arzu ediyor, onun "nəsilini yer üzündən kəsmək" istiyor. Bunun üçün də Kərəmin ata-anasını bir töhmətlə həbsə otuduruyor. Kərəmin adaxlısı Sirab xanımı dəxi atasından xastarkarlıq ediyor. Qız hüsni və tərbiyəsi ilə məşhur olan gözəl Kərəmə aşiq olduğundan qoca əhrimənin təklifini rədd ediyor. Fəqət Əhrimən əl çəkməz. Nəhayət Sirab onu razı edir ki, ona 6 ay möhlət versin və bu 6 ayın ərzində qız Rəhimxanın evində olduğu halda xan ona əl dəyməsin və ancaq 6 ay qıxdıqdan sonra ər və arvad olsunlar.

Sirabın eşqilə sərməst olan xan bu şərtə razı oluyor. Fəqət o anla mayır ki, bununla rəqibinə böyük bir fürsət vermiş olur. İşte pyesin bütün güzərişi də bu 6 aya münhəsirdir.

Təfsili yazımızı uzadacağından ixtisaren deyəlim ki, hekayənin nəticəsi Sirab xanımın azadlığı və Kərəmin xan Kəngərinskiden intiqam alması ilə qurtarır.

Pyesin yazılışı bəd deyil, lövhələri olduqca qəşəng və zəngindir. Bəzi xırda-para nöqsanları olmaqla bərabər milli bir həyatı təsvir edən bu əsər əhəmiyyətsiz deyildir. Bilxassə kərəmləri qaçaq Kərəm edən Kəngərinski bu əsərdə nə qədər gözəl təsvir olunmuşdur.

Pyesin təsvirinə görə əsil qaçaq Kəngərinski özüdür. Xalqı soyur, fəqir və fükəraya baxmayaraq hər kəsden təhdid altında rüşvət alır. Sonra da bu hərəkətdən narazı qalanlar tapılarsa haman əlindəki hökumət və nüfuz vasitəsilə o balalıları kazamatlarda otürtdürüyor. Və bundan sonra da fəqir-fükəraya rəhm və mürüvvət göstərən "Kərəmi" müdhiş bir hökumət əsisi qələmə verərək arxasından jandarmar gön-dərtliriyor. İşte bu haldır ki, xalqa Kərəmi sevdiriyor. Çünki, Kərəm ədalətsizliyə qarşı canlı və fəal bir protestodur.

Nəşr olunan proqramın türkce qisminə məzkur əsərin mütərcimi H.B.Mirzəcəmalov olduğunu öyrəniriyoruz. Halbu ki, rusca qisminə bu

"mütərcim" sözü yox.

Əsər hansı dildən və kimin yazısından tərcümə olunmuşdur? Bu da bəlli deyildir. Bir çoxlarına pyes əsl bir nüsxə kimi tərif edilmiş. Tamaşa əsnasında bu əsərin gürcücədən mütərcim olunduğunu və müəllifin də tamaşaçıları zalında hazır olduğunu öyrəndik. Təhqiqat icra elədik. Özlərilə tanış olduq. Bizə "Qaçaq Kərəm" namində əsərin özləri tərəfindən bundan üç sənə əvvəl yazıldığını və gürcü səhnələrində bir neçə kərə dəxi oynandığını söylədilər. Və sözlərinin təyidi üçün sensor tərəfindən gürcücə yazılmış "Qaçaq Kərəm" pyesinə verilən icazənaməni də göstərdilər. Mumi ileyh mühərririn familiyası Maçadilişvildir.

Maçadilişvili: mənim əsərimi tərcümə edib oynayırlar da, tərcümə edildiyini qeyd etmirlər. Məni çox incidiyorlar — deyirdi.

Bitəb bu çox narəva bir şeydir.

Böylə şeylərə "intihali-ədəbi" nami veriliyor (plaqiat). Fəqət biz Mirzəcəmalovu çox yaxşı tanıyuruq. Zatlardakı safiyyət və əqidəpərvərlik böylə bir cinayəti-ədəbiyyəni irtikab etdirməz, yəqin ki, burada bir yanlışlıq vardır — deyə Maçadilişvilini təskin ediyorduk, onlar da Mirzəcəmalovu tanıyırlar, böylə bir hərəkətə müstəid olduqlarına inanmıyolar.

Artist Hüseyn Ərəblinskiden təhqiqat etdik. O, bizə dedi ki, əsərdə mütərcim olduğu zikr ediliyorsa da hansı dildən və hansı əsərdən tərcümə edildiyi göstərilməmişdir. Proqramın rusca qismində nədən əsərin tərcümə olduğu haqda bir qeyd yoxdur — deyə elədiyimiz suala Ərəblinski "səhv olmuşdur" — deyə izahat verib üzür istədilər. Hər halda teatrın təşkilat cəhətinə baxanlar ilə Hüseyn Ərəblinski özləri dəxi bu cəhətlərə diqqət verməlidirlər. Çünki bəzən bu kim əhəmiyyətə alınmayan "mühüm" xüsuslar böyük bir rüsvayçılığa bais olar. Əsər mədam ki tərcümədir. Ona öylə olduğunu bütün təfsili ilə qeyd etməli və xalqa bildirilməlidir. Yoxsa bunu pərdələmək "intihali-ədəbiyə"yə tərəf bir meyl təşkil edər.

* * *

Gələlim oyuna və oyunçulara:

Məlumdur ki, əvvəl Hüseyn Ərəblinskiden başlayacağıız.

Hüseyn Ərəblinski həqiqətən də artistdir, müqtədir. İqtidarını bu kərə də göstərdi.

Fəqət öz iqtidarı ilə bərabər, mahir və bacarıqlı qüvvətlər bir araya gəlsələr "drama olmaz" — fikrini dəxi aşkar bir surətdə bildirdi.

Hüseyn Ərəblinski bu oyunda mühüm bir mövqə əxz ediyordu. Artist

bütün qüvvəsilə rolunu kəmayənbağı dərk etməsilə seçiliyordu. Bir az əcələ edib tələsməsi və bundan hasil olan təkrarları ilə qızıqıb da, nə özünə, nə də səhnəyə yaraşmayan "bir kəlmə"ni işlətməsi olmasıydı yeddi ildən bəri itirmiş olduğunu dramını bu kərə tapmış olacağıdm. Ümid edəriz ki, buna gələn dəfə müvəffəq olarız.

Sair artistlərə gəldikdə hamısından razı olmaq bərabər ən əvvəl təşəkkürümü bizzat özlərinə də təqdim etdiyim Gülsabah xanımdan bəhs edəcəyəm.

Gülsabah xanım Bakı türk səhnəsində ilk dəfə görünüyolar. Bu xanım gərəklə artistinə ətvari və gərəklə ustadanə rəftarı ilə bütün nəzərləri cəlb ediyordu. Bu bəlkə də birinci xanımdır ki, türkçə şeyveylə-təklümü bir türk xanımının şeyvəsindən çox az fərq ediyor. Bu vaxta qədər Azərbaycan türk səhnəsinə çıxan qeyri türk xanımların demək olar ki, hamısı bu cəhətdən ləngiməkdə idilər. Gülsabah xanım bu nöqsanı izələ etmiş kimi oluyor. Arzu etməlidir ki, bu müqtədər xanım bizim səhnəmizi daima öz vücudları ilə zinətəndirələr. Gülsabah xanım Kərəmin adaxlısı rolunu ifa ediyordu. Rol ona, o da rola çox yaraşıyorlardı.

Qulluqçu Gülnaz rolunu ifa edən xanım Lizina dəxi rolun öhdəsindən gəliyordu.

Sair oynayanlardan gözəl idilər:

Gürcü knyazı, başı boş və gopçu rolunu kamali-müvəffəqiyyətlə ifa edən və müəllifin istədiyi tipi eynilə yaradan Abbas Mirzə Şerifov;

Xanın sekretarı rolunu oynayan Cahangir Zeynalov...

Mülkədar Rəhimxan Kəngərinskini rolunu aparan cənab Abbasov bir az komizmə tərəf getdiyi halda, xudpərəst və zalım bir xan rolunu mətənə və vüqarla ifa etdilər. Əgər Ərəblinskidəki hərəkət və ciddiyyətlə Abbasovdakı ağır bütövlüyünü ictima edə bilsəydilər, heç şübhə yoxdur ki, bunların ikisinin də fəvqündə daha müqtədər bir artistlə malik olardıq.

Sadiq və eyni zamanda da izzəti nəfsinə həp sadiq kimi fəvqələdə əhəmiyyət verən Feyzullahbəy rolunda olan Qəmərlinski cənabları da şayani-təqdir idilər, vəzifələrini dəyərlə bir ləyaqətlə aparıyorlardı.

Kərəmin ən yaxın yoldaşı vəzifəsini dəröhdə etmiş olan Səməd Mənsur cənabları da mətin idi.

Şirəci Xaçı - Süheyli bu gecənin duzu idi. Gürcü ləhcəsini o qədər gözəl və təmkin bir surətdə təqlid ediyorlardı ki, hər kəsin məmnuniyyətini qazanıyorlardı.

Kəngərinskini nökrəi Səlim rol da bir az zavallə bərabər bəd aparılmıyordu. Bu rol oynayan Məlikov idi.

Xeyanətkar Qurban rolunu bu kimi rollarda məhəmət göstərən Rza-zadə yaxşı oynadı.

Sair artistlər də ələləmum vəzifələrini həsni ifa etməklə oyunun yaxşı keçməsinə kömək elədilər.

Proqrammada fasilələrdə Qurbanın çalacağı və Cabbarın oxuyacağı elan olunuyordusa da həqiqətdə çalan Şirin oxuyanda Fərzəli oğlu Məhəmməd idi.

Proqramda elan olunduğu kimi oyun saat 8-də deyil doqquzun tamamına yaxın başladı. Beşinci pərdə dəxi göstərilmədi.

Tağıyev teatrosunda opera tamaşası getdiyi halda Nikitinin sirkı dəxi dolu kimi idi.

Tamaşanın tamaşaçılarda gözəl bir təsir oyandırdığı görünüyordu. Buna həm əsərin məzmunu, həm artistlərin gözəl oynadığı, həm də mənzərə və qiyafələrin ustadana və şairanə bir surətdə təbiiq olunması çox kömək eliyordu.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" N767,
19 oktyabr 1914

MİSİR TARİXİNDƏN BİR SƏHİFƏ

Türkiyənin ümumavropa müharibəsinə qarışması ilə Misir məsələsi təkrar qəzetələrin mövzusunı təşkil etdi. Teleqraflar yüz min ərəb ordusunun Osmanlı məşhur generallarından İzzət paşanın komandasında olaraq Süveyş kanalını keçməyə amədə olduqlarından xəbər verdikləri kimi misirlilərin dəxi mühəyyəi-qiyam olduqları haqqında bəzi xəbərlər nəşr ediyorlar.

Misir ingilislərin təhti-himayəsindədir. Misir ordusu ingilis zabıtları tərəfindən idarə olunduğu kimi siyasətdən idarəsi də Qahirədəki ingilis komissarının əlindədir. Hal-hazırda ingilislər Misirdə idarəyi-əskəriyyə elan eləmişlər. Xədiv bu yaxın zamanlara qədər İstanbulda idi. İngilislər ilə arası açıq olduğu dəxi qəzetə xəbərləri cümləsindən idi. Teleqraf xəbərləri arasında məzkurun Misir üzərinə yürüməkdə olan Osmanlı ordusu ilə bərabər olduğuna aid dəxi şayiələr vardır. Digər

tərəfdən dəxi osmanlıların ümumavropa müharibəsinə qarışacağıları təqdirdə ingilislər Misiri tamamilə ilhaq edəcəkləri ilə Babi-Alini qorxuduyorlar.

Demək ki, ümumavropa kəşəkəşində yeni açılmış olan bu qanlı səhnəsində Nill-mübarək sayəsində ki, abadlığı ilə hər daim fəthələrin işləməsinə cəlb etməklə tarixi günlər keçirmiş olan Misir ölkəsinin dəxi mühüm bir qisməti vardır. Bu qismətin axırı nə surətlə qurtaracaq? Burasını daha bilmiyoruz. Fəqət bu qədər məlumdur ki, ingilislər burada mühüm bir dövr keçirəcək və Nil deltasını (daliyə) əldə saxlamaq üçün bir çox fədakarlıqlar məcburiyyətində qalacaqlardır. İngilislərin bu fədakarlıq və müdafiədən nə surətlə çıxacaqlarını tarixi-istiqbalda əlbəttə ki, oxuyacağıız.

İndi isə onların Misirə nə surətlə girdiklərini qeyd edən tarixi-mazidən bir az mütəlimə edersək faydasız olmaz, zənnədiyiz.

Misir xədivinin müəssisi Məhəmməd Əli paşa 1848-ci ildə vəfat eləmişdi. Oğlu İbrahim paşa dəxi atasından dörd ay sonra öldü. Nəvəsi Abbas paşa (1847-1854) tarixinə qədər, yəni altı il hökumət elədi və hökuməti əsnasında hər dülül əcnəbi müdaxilələrinə qarşı səbat və müqavimət göstərdi. Ondən sonra Məhəmməd Seyyid paşa xədiv oldu. Məhəmməd Seyyid Fransa səfiri Ferdinand Dulspsin mühibbi idi. Ferdinand Dulspsis Süveyş kanalını qazımaq üçün ondan müsaidə aldı.

Məhəmməd Seyyid paşadan sonra İsmayıl paşa Xədiv oldu (1863-1879). Məhəmməd Əli paşa sülaləsinin əsil dövrü-kəmalı dəxi bu İsmayıl paşa zamanında idi. Fəqət bu dövrü-kəmal olduğu kimi, dövrizaval da ədd oluna bilir.

Misir hökuməti İsmayıl paşa zamanında fəvqəladə tərəqqilərə məzher oldu. Bu tərəqqilər Nilin bütün hövzəsinə yayıldı. Ətraf və əknafda vəqə olan bir çox yerlər Misir qələmrovuna daxil oldu. 1868 tarixdə Babelməndəb boğazına qədər bütün Bəhri-Əhmər sahili, Suva-kən və Məsnov bəndərləri Sultan tərəfindən İsmayıl paşaya tərk edildi. Babelməndəb boğazının cənubundan Ədən körfəzinin bütün şimal tərəfləri Somali məmalikanə qədər Misirin qələmrov hökumətində idi. 1878-ncl tarixdə İsmayıl paşa xədiv ünvanını aldı. O vaxta qədər Məhəmməd Əli paşa sülaləsi ancaq Misir valisi ünvanına malik idilər.

mühəyyəi-qiyam - qiyama hazırlanmış
xədiv - Misirin hakimi

kəşəkəş - dartışma, cəhkaçək
məzi - keçmiş

İsmayıl paşa xədiv ünvanını aldığı zaman Fransadan 5 dəfə böyük olan 2.250.000 mürəbbə kilometro bir əraziyə malik idi.

Misiri-qədimə aid olan əsərlər ilə bütün ömrünü bu işə sərf etmiş olan Oqust Maritin vücuda gətirdiyi bədəyə sənəət tamamilə İsmayıl paşanın xədivliyi zamanında kəşf olunmuşdur. Oqust Marit Firovnun qümlər və torpaqlar altında qalan ehramları ilə saraylarını qazıb çıxardı. Və çıxardığı bədəyə bir araya təsnif edərək "yula" (yevla) muzeyini təsis elədi. İsmayıl paşa tərəfindən özü dəxi o muzeyə müdir təyin olundu. "Marit"dən sonra onu "qaston masyeru" istixlaf edib Misiri-qədimə aid nə qədər asar varsa hamısını kəşfə müvəffəq oldu.

Yuxarıda Fransa səfiri Ferdinand Dulsip Məhəmməd Səid paşa tərəfindən Suveyş kanalını qızmağa müsaidə verildiyini zikr etdik. 1854 tarixində məzkur müsaidəyi müttəmmin Sultanın imzasını həvi olan ruxsətnamə fərmanı-alisi sadir olmuşdu. Fransanın əsəri olan bu layihə Hindistan yolunu firənglər əlində görənglis hökumətinin xoşuna gətməmiş idi.

London hökuməti bu keyfiyyətdən qorxmış idi. Çünki vaxtilə Napoleon Bonapartin səbəbiyyət verdiyi əndişələri Ferdinand Dulsip təccid etmiş idi. İngilis hökuməti bir çox zamanlar Suveyş kanalının qazılmasına protesto etmiş və Sultandan məzkur kanal haqqındakı veriləcək ruxsət fərmanını gecikdirtmişdi. Lord Palmerston parlamentdə xüsusən "bu proje qeyri qail icradır və bəzi sərmayədarları tovlayib da pullarını əllərindən almaq üçün hazırlanmış bir tələdir"—demişdi.

Məməfiyə isə başlandı. Bir Suveyş kanalı kompaniyası təsis olundu. 1856-ncı ildə Misir valisindən ərazinin imtiyazı alındı. 1857-nci ildə hər biri beşəfranklıq 400.000 ədəd təhvilat mövqə tədaviyə çıxarıldı. Bu miqdardan 200.000 ədədi Fransada 186.000 ədədi Misir xəzinəsi hesabına olaraq bizzat Misir valisi tərəfindən alındı. Məzkur təhvilatın satışından kompaniya iki milyon lirə hasil elədi.

Məhəmməd Səid ondan sonra da İsmayıl paşalar işi qızıqdırmaq və kanalı bir an əvvəl vücuda gətirə bilmək üçün 20.000 Misir əsgərini kompaniyanın əmrinə muhəyyə qıldılar. Kompaniya arzu olunan bilcümle təkhilati icra etdilər. Məhəmməd Səid və İsmayıl paşalar öz hesablarına olaraq qatarlar və bəndərlər inşa etdirdilər. Çünki bu təşəbbüsdə Misirin dəxi məşkur xidmətləri səbqət etdiyini göstərmək lazım gəliyordu.

İlk qazma 1859-ncu ildə, nisan-aprelin 25-ndə vuruldu. Kanalin Bəhri-Səfidən Timsah gölüne qədər olan ilk şöbəsi 1862-nci il təşri-

nisaninin 18-nci günü Səid paşa dəxi hazır olduğu halda rəsmən güşad edildi. Fransa imperatiricəsi, Avstriya imperatoru Fransua Ajuzef, Rusiya vəliəhdı və Flinmin prins və prinsesləri xədiv İsmayıl paşa və əmir Əbdülqadir hazır olduqları halda 1869 sənəsi təşrinı sanisinin 17-nci günü kanal qəti surətdə açıldı. Əlli ədəd hərə gəmisi hazır olduğu halda cümle Avropa dövlətlərinin bayraqlarını hamil olan bir gəmi karvanı kanalı keçdi. Qabaqda Fransa gəmisi "Əğ" gediyordu. Gəmilər Port Səiddən Suveyşə keçirdilər. Əsnay-keçiddə musiqilər çalınır və minlərlə misirilər ilə avropalılar "urra" sədaları ilə gəmiləri salamlayırdı.

Bu mərasimdə yalnız İngiltərə iştirak etməmişdi.

Bu əzəmət və ehtişam İsmayıl paşanın gözlerini qamaşdırdı. Müşarileyh artıq Misirin dövləti qurtarmaz bir xəzinə və sərvətə malik olduğuna inanmış kimi görünüyordu. Zətən özü Şərq üsulı-idarəsində və bilxəssə Misir məmlüklərində olan maliyyə üsulunu tamamilə təqlid etmiş və israfə başlamışdı. İsmayıl paşa vordat ilə məsarifat arasında müvazinə gözləməz, öz cibi ilə xəzinəyə də fərq qoymaz idi. Keyfi istədiyi qədər pul sərf edər, dünyada öz zövq və nəfsini heç bir şeydən məhrum buraxmaz idi. Məsarifi bittəb mənəfai əmmədən ziyadə öz zövq və həvəsine mərbut oluyordu. Nilin deltası arasında bir çox dəmir yollar, fabrikalar, nümünə cüftlikləri və özü ilə xanədan əzəsi üçün də bir çox saraylar və baxçalar inşa etdirdi. Qahirəni "həvəsmən" üsulı üzrə bina etmək istəyərək təzə məhlələr açdırdı və Qahirədə bir opera teatrosu tikdirdi. Bu teatrodə İtaliya məşhur bəstəkarlarından Verdinin "Aida" nam operası ilk dəfə olaraq oynandı. İsmayıl paşa bütün bu məsarifə xərclənmək üçün qeyri-müəyyən bir faizlə iki milyon yarımlıq lirə bir pul borc elədi. Misir hələ böylə ağır bir borca girməmişdi və bu qədər böyük bir borca təhəmmül edəcək qədər də dövlətli və məmur olmamışdı.

Bu gedişlə iflas mühəqqəq idi. Xədiv artıq borc verən tapmadı. Suveyş kanalının hamil olduğu təhvilatını satmaq fikrinə düşdü. Bunu əvvəlcə Fransaya təklif elədi. Fransa kabinəsi vəqə olan təklifi rədd etdi. 1875-nci ildə qayət xəfi olaraq ingilis hökuməti Fransa kabinəsinin bu xəttisindən bilaistifadə İsmayıl paşanın Suveyş kanalındakı səhmələrini 100 milyona aldı və o zaman İngiltərə dəxi Fransa dərəcəsində Misir işlərinə müdaxiləyə həqq qazandı.

Misirin bu surətlə bədxərcliyindən bilaistifadə Fransa ilə İngilis hökumətləri öz təbəələrinin alacaqları üçün İsmayıl paşadan kəfalet is-

tədilər. Bunun nəticəsində İsmayıl paşa mövcud olan borcların birləşdirilib də Misir vaxdının hamısı ilə Misir xədiviyyət ailəsinin gəlirini daxili məzkur borcların istehlakına həsr edəcəyinə dair bir qərarname imzasına məcbur oldu. Bu münasibətlə Fransa ilə İngiltərə hökumətləri tərəfindən Müsyo Belinyer və ser River Vilson arasında iki ümumi müfəttişin təftişində olmaq üzrə xüsusi bir maliyyə sandığı təşkil olundu. Hər iki müfəttiş biri nəfiə (minstr obestv.raboti) digəri maliyyə vəzirli sifətlə Nübar paşa kabinetinə daxil oldular (1878).

Bu iki Avropa məmurları İslahata başladılar. Məmləketin iqtisadiyyatına kömək edən bir çox xüsusiyyətlə bərabər Misir müstəqil yaşamasına lazım olan cəhətləri də kəsib-biçməyə başladılar. Məsələn: qəvli satışını mən etmək, həsabsız surətdə verilən ətliyə və əhsanları kəsməklə bərabər, mühüm bir qüvvə təşkil edən Misir hökumətinin əsgərlərini 11.000 nəfərə qədər tənzil etdilər. Zabitanın maaşları ilə miqdarları da azaldı. Zabitanın dəfədən 2500 qədərli nəzif maaşla təqaüd edildi. Fəqət o zamana qədər Misir xəzinəsi ilə öz cibini birləşdirmiş olan xədiv bundan sonra müəyyən bir təxisat almağa müvəffəq olmadı tövr və hərəkətlərlə xəlqin müfəttişlərə qarşı hiddət və infial göstərmələrini (firəng müvərrixlərinə görə) təhrik etdi.

Kəbeyi-müəzzəməninin Məkkədən gələn köhnə pərdəsinin vurdu münasibətlə hər sənə bir mötəd icra olunan rəsmə müsadir 1878-nci sənəsi fevralın səkkizinci günü Nübar paşa ilə ser River Vilson yüzlərcə zabıtlar tərəfindən təhqir olundular. Xəlqin hücumundan məhuz qalmaq üçün maliyyə nəzarəti dairəsinə qaçib gizləndilər. Fəqət dalar böyük bir gələbəlik tərəfindən mühasirə olunmuşdu. Vəzirlik xətdə idilər ki, xədiv bizzat vəqəə məhəlinə yetişdi və əsgər qüvvəsilə xəlqi dağıtdı. Əhali xədivi sevirdi, xədiv onların məhəbbətini qazanmışdı. Çünki, xəlq biliyordu ki, xədiv bizzat müfəttişlər tərəfindən icra olunan tədbirlərə razı deyildi. Sabahı günü Nübar paşa istefa verdi. Bədə vəzirlik məclisinə xədiv bizzat özü sədarət ələyəcəyini bəyan etdi. Müfəttişlər isə buna maneət etdilər. Nəticədə İskəndəriyyəyə iki qitə fransız və ingilis hərbi gəmiləri göndərildi.

Xədiv iddiasında səbat etdi. Vücu və mötəbərəndan ibarət məşvərət məclisi çağırıldı. Məclis toplanarkən hər tərəfdən "Misir misirliləridir" məalında paşalar və Misir məmurları tərəfindən bir çox istidanamələr gəldi. Aprelin birisində bu məclisi-məşvərət Misir xədivliyinin məqrərlərinə verəcəyi borclarını vermək arzusunda bulunduğunu və borclarını verməyə müqtədir olduğunu, yalnız qəyyum altına girməkdən imtina

elədiyini bəyan elədi: müfəttişləri də qulluqlarından çıxartdı.

Çünki "əcnəbi ünsürlərinin kabinetə daxil misirlilərin özlərindən çıxan ən əziz olan milli hissiyyatlarını cərihədar edəcək bir mahiyyətə idilər".

Bitib, bir kərə ilişdirmiş olduqları gözəl məmləkətdən kənar olmaq istəməyən Fransa və İngiltərə hökumətləri dərhal İsmayıl paşaya iltif elədilər ki, xədivlikdən əl çəkib ozləti-ixtiyar ələsin: əks təqdirdə qüvvəyi-əskəriyyə ilə işə müdaxilə edəcəklərini daxili təhdiddən söylədilər. Xədiv müqavimət eləmək izhar etdi. Bunun nəticəsində də məzkur hökumətlər Sultan Əbdülhəmid nəzdində təşəbbüsə girişdilər. Xaqani-məxlu 1879 sənəsi həzranın 26-sında xədivi əzl elədi. Xədiv məqamını tərk etməyə məcbur olub İtaliyaya getdi. Yerinə oğlu Tofiq paşa xədiv nəsb və təyin olundu.

Sultan Əbdülhəmid Misirdə hökmdarlıq nüfuzunu qüvvətləndirmək üçün əlinə keçən fürsətdən istifadə etmək daxil istədi. Tofiq paşa isə göndərdiyi xədiviyyət fərmanında məmləkətin muxtariyyət idaresini idarə ələyəcəyini bəyan və yeni xədivin səlahiyyət və ixtiyarını təhdid etməyi iddia elədi. Vergilər Sultan adına alınacaq və sikkə Sultan naminə zərb olunacaqdır. Xədiv miralaydan böyük məmurları təyin edə bilmədiyi kimi Babi-Alinin icazəsi olmadan zirehli də inşa edə bilməz oldu. Xədiviyyətin inhiyalı halında Sultan xədivliyə təyin olunacaq şəxsin Məhəmmədəli sülaləsi əzasından birini intixab eləmək haqqını daxil mühafizə ediyordu. Fransa hökuməti 1841-nci ildəki əhdname müvciblə Misirə verilən muxtariyyəti azaltmaqda olan bu müddəaliyaya qarşı protesto etdi. Əbdülhəmid müddəaliyyət vəqəesindən əl çəkərək əkbəriyyət qaidəsincə məqami xədiviyyəyə vərasət haqqını bir kərə daha təsdiq elədi.

Böhran artıq qurtarmış kimi nəzərə gəlirdi. Tofiq paşa Fransa naminə müsyo Villiğyar və İngilis naminə də ser Uningbariqin təftiş vəzifəsinə təyinlərənə razı oldu.

Fəqət sükut o qədər də davam etmədi. Çünki əhali əcnəbi müdaxiləsini istəmiyordu. Məqam xədiviyyəti tərk etmiş idisə də İsmayıl paşa yenə rahat durmuyordu. İsmayıl paşa vətəndaşları tərəfindən şərefli bezi təacüddürlərin vücudə gətiriləcəyindən ümidvar idi.

Həqiqətdə misirlilər müttəhic idilər. Öz cümlə misirli zabıtlar tərəfindən izhar olunan hiddət və təhəvvür getdikcə kəsbi-şiddət etməkdə idi. Müfəttişlər də "öz bildiklərini atalarına da vermiyordılar". Miralay rütbəsinə olan zabıtlardan bezzəli, əzcümlə Ərəbi bu hərəkəti milliy-

yənin reislərindən idi. Bunlar hərəkəti-milliyəyə fəal olmalarını təmin edə bilmək üçün nəsb maaşla təqaüd olunan zabitləri təkrar xidmətə alınmalarını tələb edirdilər idi. Bunlar əcnəbi müdaxiləsi əleyhinə olan əhali tərəfindən dəxi hüsn-təvəccöhə məzhər oluyordular. Əhall-nin hiddət və təhəvvürü getdikcə artır və növbə-növ surət və şəkillər-də təzahür ediyordu. Bu əsnada ikən vəqə olan bir mitinqdə Məkkə hacılarından birisi bu surətlə nitq ediyordu: "Britaniya arslanı, qoca arslan böyük işləmə sahibidir. Həmişə ov axtarır. Onun açdığı heç bir zaman sakitləşməz. Əcəba bundan sonra haranı tutmaq istiyor? Onun poladdan olan pəncələri etləri dərinçə yırtar isə də öldürməz, onun cənginə düşənlər yaşarlar. Bu arslan əlinə düşən olarını istədiyi kim əmizdirmək və sonra kiçik-kiçik zərbələr altında əzmək və tədricən beyin və iliklərini sormaq istər. Fəqət buna həyatımı dərlər. Ölmək bundan daha xeyirlidir. İştə Hindistandakı qardaşlarımız bu surətlə səfilənə bir həyat keçiriyorlar. Misir də bu surətlə bülh ediləcəkdir!.. Fəqət yeyr! Ey zahid və təqva sahibləri! Hazırlanalım, Misir misirlilə-rindir!.."

Misir hökumətini əlinə almış avropalılar iqtisadi politikalardan əlavə məhəlli hərəkəti milliyəyə qarşı qoya bilmək qəsdı ilə əsgərlik mənəblərinə də əksərə çərkəzləri təyin edirdilər. Bu dəxi ərəb za-bitlərini bilxəssə açıqlandırıyordu.

1881-nci sənəsi qanuni-sanisində bir ərəb minbaşısının yerinə bir çərkəz suvari alayına təyin edildi. Əsakirdən bir çoxu kabinə reisi Ri-yaz paşadan bu adamın təyininin təxmini istedikləri kimi hərbiyyə və-ziri çərkəz Osman paşanın da əzlini tələb etdilər. Tələb edən heyətə məxsus üç miralay tovfıq edildi. Bütün Qahirə əsakir mühafizəsi-qar-nizonu miralayların buraxılması üçün qiyam əlamətləri göstərdilər. To-fıq paşa bundan qorxaraq Osman paşanın yerinə Məhməd paşa na-mında birini hərbiyyə vüzəretinə təyin ilə tovfıq olunan üç miralayı təkrar mənsub olduqları alaylara yerləşdirdi. Açıqda qalan zabitlərin maaşlarını artırdı. Vətənpərvər zabitlər bu haldan cəsəretə gələrək tə-ləblərini daha da artırdılar. Ayın 9-cu günü bir ixtilal zühur elədi. Mir-a-lay Ərəbi bəyin komandası altında 4.000 kişi xədivin evini sardılar və xədivi təhdid etdilər. Riyazi paşa kabinetinin təbdili ilə yerinə Şərif paşa kabinetinin mövqei iqtidara gəlməsini istəhsala müvəffəq olqu-lar. Dərhal mötəberani- məmləkətdən müəkkəb bir məclis təşkil edək-rək maliyyə işlərinə müteəlliq, bilmümlə qanunlar haqqında rəy vermə xüsusunun bu məclisə həvaləsi lüzumuna qərar verdilər. Bu keyfiyyət avropalı müfəttişlərin məmur olduqları vəzifələri hökmdən salıyordu.

infial - coşma
müəzzəmə - böyük, mühüm

möt'ad - vərdiş edilmiş
müsadif - təsadüf edən

Şərif paşa milli firqənin tələblərinin hamısını tərvicə cəsəret edə bilmədi.

1882-nci ilin fevralının 3-cü günü məzkur miralaylar təkrar nümayış icra elədilər. Xədiv vüzərə rəyasətinə Mahmud paşanı, hərbiyyə vəzir-liyyə də miralay Ərəbi bəyi təyin etmək məcburiyyətində qaldı. Ar-tıq vətənpərvəran mövqei iqtidara keçmişlərdi. Vəzirlər öz alaylarının zabitlərini intixab etmək səlahiyyətini miralayların özlərinə verdikləri kimi ordunun artırılmasını da təhti qərara aldılar, böhran getdikcə art-dı. O zaman Fransa xariciyyə vəziri məşhur Gəmbəta idi. Gəmbəta ingilis hökumətinə müraciət edərək müştərək bir müdaxilə təklif elədi. Fəqət ingilis hökuməti böylə bir təşəbbüsün Fransadan gəldiyini istə-mədiyindən vəqə olan təklifi rədd elədi. Yalnız münasib bir mövqə ax-tarıyordu ki, İngilis hökuməti özü müstəqilən bu işə müdaxilə eləsin. Bir neçə gündən sonra Gəmbəta mövqei-iqtidardan düşdü və yerinə müsyo Frəsina keçdi.

Misirə isə vəqəe getdikcə mühüm bir şəkil alıyordu.

Həvadis biri-biri ardından gəliyordu. Paşalıq rütbəsinə çıxarılmış olan Ərəbi bəy Qahirədə fəvqələdə bir nüfuz və iqtidar tapmışdı. Mumi ileyih şəhərin meydanlarında Quranın təfsirinə məbni olan nitqləri ilə xəlqin əsəbini qızdırıyor və "Misir misirlilərinidir" fikrini atəşin bir surətdə nəşr ediyor və eldirdiyordu. Ərəbi paşa Misirin əzəmət və ehtisamından, bərə-kət və xeyirli bir qitə təşkil etdiyindən Nili-mübarəkini xərxiz bir nəhr ol-duğundan bəhs ediyor, xəlqda vətənpərvərlik hissi qabartıyordu. Ərəbi paşaya bu xüsusta şeyxlər dəxi kömək edirdilər. Şeyx Olvix Ərəbi pa-şayı "münəccimi islam" — deyə xəlqə tərif ediyordu. Və Ərəbi paşanın üzünə də "Sən bu xeyir işə müvəffəq olacaqsan" diyordu.

1882-də may ayında Misir xədivliyində xidmət edən bilmümlə avro-palı məmurlar əzl edildilər. Bu Fransa ilə İngiltərəni artıq səbr və tə-həmmüldən çıxarıyordu.

Mayın 20-də bir Fransa bir də ingilis herb gəmisi gəlib İskəndəriy-ə müqabilində ləngərəndəz oldular. Fransa xariciyyə naziri müsyo Frəsina bir müdaxiləyi-əskəriyyə icra etmək istəmiyor idi. Onun qəsdı vaxt qazanıb da İstanbulda bir konfrans dəvət etmək və işi bu-ru-da həll etmək idi. Bu xüsusta bütün Avropa dövlətlərinə dəxi mürac-lətdə bulunmuşdu. Konfrans əqd elədi. Uzun-uzadıya müzakirət oldu. Fəqət bundan bir nəticə hasil olmadı. Fransa ilə İngiltərə mayın 25-ndə xədivə bir nota göndərər ki, Ərəbi paşanın müvəqqəten və məse-

məlhuz - qorunmuş
bizzat - şəxsən özü
vücu - əsilzadə

istida - ərzi-hal
məqəzələrinə - borclularına
cərihədar - yaralı

lədə ən çox məsul olan miralay Əli Fəhmi və Abdullah paşaların da mübəddən Misrin içərilərinə tərəf tərd və təbid olunmalarını və Mahmud paşa kabinəsinin də əzlini istədilər. Misir vəzirler heyəti mayın 26-sında movqei iqtidardan çəkildi. Fəqət əhali qiyam elədi. Avropalılar hər tərəfdə təhqir olunmağa başlayıb hər kəs öz evinə çəkildi. Xədiv də təhdid olundu. Ərəbi paşa movqei iqtidara gəldi.

İyunun 11-də İskəndəriyyə məhlələrinin birində avropalılar ilə ərəblər arasında bir müsadimə vəqə oldu. Nəhayət bu müsadimə ümumi bir münazirə şəklini aldı. Ərəblər avropalılar üzərinə hücum elədilər. Avropalılardan bir çoxu Fransa və ingilis gəmilərinə qaçdılar. Ərəbi paşa hər bir ehtimala qarşı İskəndəriyyə ətrafında istehkamlar yapmağa başladı.

Temmuzun 5-ci günü İngiltərə kabinəsi misirlilərə bir ultimatum göndərdi. Bu ultimatumda denilirdi ki, müdafiə üçün hazırlanan səngərlərin bombardıman ediləcəyini ixtar etdi. Bu xüsusda ingilis admiralı ser Buşan Sepmorra məzuniyyət verildiyini ingilis hökuməti Fransa hökumətinə bildirdiyi və Fransa admiralı Komrada da eyni misalda bir təlimat verilib-verilmədiyini soruşdu.

Fransa vəzirleri Fransanın İngiltərə ultimatumuna iştirak eləyə bilməyəcəyini təhti qərara alıb və Fransa admiralı Komrada bu misalda təlimat verildi.

Temmuzun 10-da ingilis ultimatumu Misir hökumətinə təbliğ olundu. Fəqət ultimatum cavabsız qaldı. Sabahı günü saat 7-də İskəndəriyyənin bombardımanına başlandı. Misir qalalarından atılan toplar gəmi toplarına müqavimət edə bilməyib dərhal iskat edildi. Saat 5-in yarısında iki ingilis zirehli limana daxil oldular. Ərəbi paşa ordusu şəhərin xaricinə çəkildi.

Misirililər "qafer-dur" təbiələrinin sipərləri altında İskəndəriyyənin arxa tərəflərində istehkamlar inşa ediyordılar.

Ərəbi paşa özünə məxsus olan bir tövr ilə əsgərini təşciyə çalışdı. İngilislərin həqiqətən Qafri-dövr (dur) xəttində şiddətli bir müqavimətə uğradılar. Nəhayət qüvvəyi-imdadiyyə ilə təqviyə olunmuş ingilis əsgəri komandanlığına təyin olunmuş ser Qarne Vüzley misirliləri Süveyş kanalı tərəfindən əhatə eləməyi düşündü. Bu əsnada Fransa kabinəsi müharibələrə qarşı kanalin himayəsini təmin etmək surətilə Fransa nüfuzunu saxlamaq istədisə də, bu xüsusda məclisi məbusandan istədiyi təxsisat böyük bir əksəriyyətlə rədd edildiyindən

ozlöt - təcrid olunmaq
məxlu - vəzifədən kənar edilmiş
əzl - vəzifədən çıxartmaq
tovqif - həbs, saxlama

müttahic - həyəcanlı
təhəvvür - tərslik
bülh-bəlih - əbləh, səfəh

Fransa kabinəsi süqut elədi.

Ferdinad Dulspis qorxdı ki, Ərəbi paşa öz müdafiəsi üçün kanalı məbada xarab eləsin, doldursun, bu isə o qədər də çətin bir iş deyildi. Dulspis gedib Ərəbi paşanı gördü. Paşa Vilzley tərəfindən də rəyət olunmaq şərtilə kanalın bitərəfliliyinə hörmət eləyəcəyini vəd elədi.

Müsyö Dulspis bunu dəröhdə elədi. Fəqət öhtəsinə götürdüyü vəzifəni ifa edə bilməyib zavallı Ərəbinin xüsrəsinə səbəb oldu. Avqustun 21-nci günündə vəqə olan təminatə rəğmən ingilis generalı əsgərlərini Port-Səidə çıxarıb Süveyş kanalı kompaniyasına aid olan müəssisələri işğal, əsgəri təhtinə aldı və kanalı bir neçə gün üçün gəmilərin üzünə bağladı. İngilis ordusu Nilin deltasına tərəf yeridi.

Ərəbi paşa əsgərlərini "Qafri-divar"dan şərqə tövcih elədi. Mumi-ileh bir müzəffəriyyəti-kamiləyə nail olacağından əmin idi.

Avqustun 23-ncü günü ingilislər "Dadlı su" kanalı üzərində vəqə Əlməğfiranı zəbt etdilər. Məzkur ayın 25-ndə misirlilər "Tələlmühite" adındakı mövqələrini tərk etdilər və məzkur ayın 28-ci günü Gənsana çəkildilər. Ərəbi ordusunun ən zəbdə alaylarını Tələl-Kəbirdə cəm etdi. Sentyabrın 13-ncü günü sabah saat beşə iyirmi dəqiqə işləmiş burasıda zəbt olundu. İngilislər iki yüz kişi zəyə etdilər. Ərəbi fərar etdi. Sentyabrın 15-də ingilislər Qahirəyə girdilər. Bir neçə gün sonra xədiv təkrar İskəndəriyyəyə gəldi. Müşərileyhin şərfinə general Vüzley mancı əsgərlərə bir rəsm-keçid icra etdirdi. Misir də artıq ingilislərin əllərinə keçmişdi. X

İngilislərin Misiri aldıqdan sonra orada tətbiq elədikləri politika ilə üsul-idarədən də digər bir məqalədə bəhs edəcəyiz;

M.Ə.Rəsulzadə

"İqbal" N-774, 775, 776;
27, 28, 29 oktyabr 1914

Dirippol - "Şərq məsələsi" səhifə 445 (M.Ə.)

müttəəliq - bağlı, aid
zərxiz - zəngin
əqd - təşkil etmə
mübəddə - həmişəlik
tərd - sürgün
təbid - uzaqlaşdırma
müsadimə - vuruş

münazirə - mübarizə
temmuz - iyul
iskat - susdurma
təşci - ürkəkləndirmə
xüsrən - ziyan, səhv
tövcih - döndərmə
zəyə - məhv edilmiş

X Bu məqaləni yazmaqla bəzən "Şərq məsələsi" nam kitabdan çox istifadə etdik — M.Ə.

YALANÇININ HAFİZƏSİ OLMAZ

Türkiyənin işə qarışması münasibətilə Rusiya müsəlmanları tərəfindən vəqə olan təzahürəti-vətənpərvərə "Novoye vre " mühərriri Menşikovun "vicdanına" belə təsir etməmiş, "Kaspi"də müsəlman xəstəxanasının iftitahı münasibətilə yazılmış olan məqalədə bir arzu oxumuş, doğrusu, bu məni bir az qane etməmişdi. "Kaspi" deyirdi ki: "arzu edərdik ki, daima müsəlman iftiraqından qorxan ağalar bu gün bu məclisdə olaydılar və nə qədər aldandıqlarını rəna görəydilər, bəlkə də xəcalət çəkirdilər". Mən bu cümləni oxuyarkən hər kəs xəcalət çəksə də, Menşikov çəkməz deyə düşünmüş idim. Məgərsə, o da nəzakət üçün xəcalətə bənzər bir hal göstərmək istedadında imiş.

Bir vaxt "Molla Nəsrəddin"-in karikaturu təsvir edən kimi "Vay Qafqaz əldən getdi" — deyə bar-bar bağıraraq da mərəkə qoparan Menşikov qafqaslıları tərəfindən hal-hazırda izhar olunan hissiyyəti xəbər alınca bütün qafqaslılarla bərabər müsəlmanların da dostluğuna, onların da sədaqətinə inanmaq sifətini göstərir. Baxınız öz "vicdanı" ilə nə kimi müamələdə bulunuyor. Məqalələrinin bir çoxunda müsəlmanların müqəddəsəti ilə olay edən bu mühərrir Rusiya müsəlmanlarını özü bildiyi kimi tərif və təvsiif etdikdən sonra deyir ki:

"Xristian Rusiya təhti-təbəiyyətinə aldığı müsəlmanlara — dağılmaq üzrə olan Türkiyənin dəxi verə bilmədiyi sülh, nizam, hüquq-şəxsiyyə, müsəvat kimi Quranın da təqdis elədiyi nemətlər verdi".

Demək ki, Menşikovca Quran sülh, əsəyiş, hüquq-şəxsiyyə və müsəvat kimi füyuzatı-mədəniyyəti təqdis ediyor, öyləmi?

Buna biz, əlbəttə ki, heç bir şəkk və şübhə etmioruz. Fəqət Menşikov bunu ürəkənmə söylüyor: burada ikiüzlük yoxmudur?

Məəttəəsüf buna inanmaq əlimizdə deyildir. Menşikov "yalançının hafizəsi olmaz" fəhvasınca dün yazdığını bu gün unutsa da, biz bu gün Quranı və onun əsaslarını təqdis edən bu adamın dün yenə o Quranı-şərif haqqında yazdığı söyüşləri unuda bilmioruz. Vilhelmin intibahnaməsindən bəhs edərkən "millətləri yağma etmək xüsusundakı qismində bu intibahname Quranı andırıyor" deyə yazdığı sətirlərin müəkkəbi daha qurumamışdır.

Şübhə yoxdur ki, biz mədəni Rusiyanın təhti təbəiyyətində olduğu müxtəlif millətlərin hüququnu gözləməklə bərabər müsəlmanların da haqlarını gözləyəcəyini ümid ediyoruz. Fəqət böylə bir təmini yalnız yalan və mə-

rasiiliklə təlviz olunan ağızlardan eşitmək istəmiyoruz. Sevmədiyi ən böyük düşməni üç yüz milyonluq müsəlmanların pişvayı müqəddəs və müəzzəminə təşbih etməkdən zövq duyan və ən həyacanamiz demlərdə belə müsəlmanların ən müqəddəs hissiyyətinə toxunmaqla ürəyini boşaldan bir adamın qələmindən islam haqqında mədhiyyələr eşitmək — bu nə qədər böyük bir cilvəyi şüun! Etiraf edərm ki, bu Purişkeviçin Tövrəti öpüb də yehudilərlə qucaqlaşması qədər müəssirdir.

Purişkeviç Tövrəti öpərkən heç olmasa səmimiyyətinə şahid olmaq üzrə "əttövbə" deməyə lüzum görmüşdü. Halbuki Menşikov bu həftə Quran haqqında yazdığı mədhiyyəni yazarkən keçən həftə yazdığı qədhyyədən pəşman olub da tövbə elədiyi haqqında bir söz belə yazmior. Demək ki, bu nöqtəyi-nəzərdən Purişkeviç, rəfiqi Menşikova nisbətə ya daha səmimidir, yəni, daha ziyadə artist!

Fəqət müsəlmanlar öhdələrinə düşən vəzifənin ifası zəminində kimsədən artistanə bir cümlə gözləmiyorlar: hələ Menşikov kimi hafizəsiz yalançıların mirası tərif və təvsiiflərinə heç də möhtac deyildir.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" N777,
30 oktyabr 1914

YEZİDİLƏR

Qafqasiya hüdudunda türklərlə açılan yeni müharibənin səfəhatinə aid qəzetələrdə görünən həvadis zümresində Kürdistanda yaşayan yezidi nam bir tayfanın hərəkətləri haqqında dəxi bəzi məlumat verildiği görülmüşdür. Tiflis qəzetələrinin verdiyi xəbərlərə nəzərən yezidilər Rusiya məmurini-əskəriyyəsinə müraciət edərək özlərinin türklərə qarşı mühəlayi-qital olduqlarını bildirmiş və könüllü yazılmağa da meyl və arzu göstərmişlərdir.

Hər nə qədər vaxt etnoqrafik (elmi əhvali-miləl) məqalələrlə qəzetə sütunlarını işğal etməyin vaxtı deyilsə də adları müharibə sütununa keçmək sürətilə cərəyan edən vəquatin günlük mövzularından birini təşkil edən bu tayfadan bəhs etməmiş o qədər də münasibətsiz görülməz zənnindəyiz. Bilxassə ki, bu tayfa adının qərabəti-etiqaq elədiyi məzhəbin məchuliyyəti ilə şübhəsiz ki, qərəin fikri təcəssüs və marağını cəlb etməkdədir.

Yezidi Kürdistanda vəqə bir tayfadır. "Qamus-əl elam"-in məlumatına görə sayları iki yüz minə ballıdır. Rusca ensklopedi bunları yüz minə qədər təxmin ediyor. Tiflis qəzetələrinin təxmini dəxi "Qamus-əl elam"-la təvafuq etməkdədir. Bunlar qismən Osmanlı, qismən də Ru-

siyada yaşayırlar. Əksəri Türkiyə təbəəsidir.

Yezidilər cinsiyyətə hamən kürddür. Məişət və güzəranları, öylə də sima və qiyafələri hamən sair kürdlər kimidir. Yalnız məzhəblərinə aid bəzi adətlərində müsəlman kürdlərdən ayrılırlar. Sair kürdlər kimi bunlar da qismən ziraət, qismən də maldarlıq və çobanlıqla keçiniyordar.

Avropa və rus ensklopediyalarında görüldüyü kimi bunların gərib və məchul bir məzhəb sahibləri olduğu məzkurdur. Gərib bir məzhəb sahibi olan bu tayfa haqqında doğru məlumatın çox az olduğu ilə etiqad elədikləri məzhəbin də çox az tədqiq olduğu qeyd olunur. Bu qədər məchul bir hüviyyətlə yaşamalarının səbəbi dəxi Osmanlı məclisi-əyan əzasından Nuru efəndinin dediyinə görə yezidi məzhəbidir. Çünki onun tədqiqinə görə bunlar məzhəbləri haqqında xarici birisinə məlumat verməzlər. Bu da məzhəblərinin iqtisadi imiş. Məəmafih yezidilər haqqında az-çox bəzi kitablar yazılmışdır. Avropa missionerləri bu xüsusda imkanları yetişdiyi qədər məlumat toplaya bildikləri kimi bəzi Şərqi kitablarında da az — çox (fəqət olduqca mübhəm və qeyri kafi) yazılara təsadüf olunur. Mən bu məqaləni yazmaq üçün fəvqüzzikr Nuri efəndinin əsəri-qələmi olan bir risalədən istifadə ediyəm. Nuri efəndiyə görə:

"Yezidilərin əsas diyanəti-cəhalətin mühafizəsindən ibarətdir. Dünya üzündə izni-xassə məzhəb olan dudmandan başqa ümum yezidilərə öyrənib və öyrətmək, oxumaq və yazmaq haramdır. Əmirlər, pirlər və şeyxlər kimi xəvasdan başqa yezidilərə din, adab və şəaərin öyrənmək məmnun olduğu kimi sair din və məzhəb xəlqindən birisini dəxi yezidiliyə qəbul etmək də haramdır". Demək ki, bu tayfa avropalıların "kasta" dedikləri başıbağlı bir tərzdə yaşayırlar. Nuri efəndi yezidiliyi tədqiq edənlərin bu tayfa haqqındakı ixtilaflarını işlə bu halda görür.

İzni-xassəyi-məzhəb olan ailə ancaq səmavi ədd elədikləri "cılva" ilə "Müşəfrəş" kitablarını oxuyurlar. Bu kitablar təb edilməz, istinsax da olunmaz. Ancaq nəslən bəd nəsl məzhəb reisi və yaxud şeyx olan şəxsə verilir. İndiki halda şeyxlər bu kitabların kamilən qeyb olduğunu iddia edirlər. Bəzi müsəlmanların və ya sairələrin əllərində görülən müstənsix nüsxələr ücretlə, fəqət təhrifən istinsax olunmuşlardır.

mühəlayi-qital - qəddar vuruş
ləcəssüs - diqqətini
qərabat - qəribəlik, orijinalıq
"Qamus-əl elam" - bilik

ensiklopediyası

hüviyyət - mahiyyət, həqiqət
xəvas - hakim təbəqə
şəaərin - məişət məsələləri

Başqa müdəqqiqlərin dediyi kimi Nuri efəndi də yezidiliyin müxtəlif dinlərdən götürülüb qarışma bir "kəşkül-i-ədyan" olduğunu söyləyir. Burada bir az müsəlmanlıqdan, bir az xristianlıqdan, bir az müsəvillikdən, bir çox da atəşpərəstlik ilə büt-pərəstlikdən intixab və ixtiyar edilmiş xüsulər vardır.

Yezidilərin əqidəsinə yer-göy daha xəlq olunmamışdı. Allah mövcud olub qaranlıq bir fəza içində dənizlərin üzündə seyr və tənzirə ediyordu. Axırən bir tutuquşu xəlq elədi. Qırx II bu quşa hökm elədi. Sonra qəzəbi tutub quşu öldürdü. Quşun cəmdəyindən dağlar və çöllər, nəfəsindən hava xəlq olundu.

Cənab Allah göyü sütünsuz və dirəksiz xəlq edib özü oraya süüd etdikdən sonra nurundan günəş, ay, şəfəq, sabah yıldızı ilə yeddi yıldızın digərələrini də xəlq elədi. Yeddi yıldız yeddi ilahədir. Bunlar bir nurdan hasil olan şüayi-ədidə kimidir. Yeddi ilahənin ictimaidən məlakələr xəlq olundu. Bunların birincisi "şeytan" idi. Şeytan mövlasına baş əymədi. Cəhənnəmə göndərildi. Orada yeddi min il qaldı. Peşiman olub ağladı. Yeddi min gup gözünün yaşı ilə doldu. Allah rəhimdir. Şeytana yazığı gəldi. Tövbesini qəbul edib onu sair məlakələrdən özünə müqərrib tutdu. Digər məlakələrin buna paxıllıqları tutdu. Bunların şeytanı lən etdikləri Allahın qulağına yetişdi. Onlara qadağan etdi ki, bir daha şeytanı söyməsinlər. Şeytanın rütbesini isə artırıb onu mələki-tavus adlandırdı və onu zatına qərin tutdu. Yəni ikisi bir vəhdaniyyət vücudə gətirdilər.

Şeytanın göz yaşları ilə doldurduğu küplər "Şeyx Ədi"-nin (Şeyx Ədinin kim olduğu atıdiki sətrlərdə görülməkdir) dünyadan rücuuna qədər cəhənnam odunu söndürmək üçün saxlanmışdır.

Yeddi ilahə biri-birindən ayrıldılar. Bunlar bilməklə heyvanatı və biləxərə Adəmlə Həvvanı xəlq elədilər. Züriyyətləri on min sənə davam edib artıqdan sonra münqəriz oldu. Dünya üzündə əcinnadən başqa kimse qalmadı. Bədə beş dəfə bu hal təkrar elədi. Nəhayət indiki bəşərin cəddi olan Adəm xəlq olundu. Sonra Allah özü ilə qeyri-münfək bir vəhdaniyyət təşkil edən Şeytana dedi ki, Adəmi xəlq elədik. Halbuki, o firdövsədir, yer isə xalidir. Adəm yerə getsə yaxşı olar. Şeytanda gedib ona Allah tərəfindən mən olunmuş meyvəni yedirdi və aqibət onu cənnətdən qovdurdu. Sonra da Adəmin qabırğasından Həvva xəlq olub ona rəfiq oldu. Adəmlə Həvvadan isə 144 əkiz övlad oldu. Bunların erkəkləri dişiləri ilə izdivac etdilər. Züriyyətləri çoxaldı.

məmnun - qadağa
süüd - yüksəlmə
müstənsix - köçürülmüş

istinsax - üzünü köçürüb çoxaltmaq
izni-xassə - icazə verilmiş xasiyyət

Fəqət yezidiyyə tayfası bunlardan deyildir. Adəm ilə Həvva arasında övlad atadınmı, yoxsa anadanmı — deyə bir bəhs düşdü. Haman Cəbrail nazil olub davanı kəsmək üçün Adəmlə Həvvanın alınlarından birer ovuc qan alıb hərəsini dəstiyyə tökdü. Adəmin dəstisindən bir oğlan zühur elədiyi halda, Həvvanın dəstisindən bir ovuc həsrə çıxdı. Bu surətlə dava da həll olunmuş oldu. Bu əcubənin adı dəstiyyə nisbətə şəhidi-ibn Cabbar olmuşdur. (Cabbar dəsti deməkmiş). Şəhidbin Cabbarın rəfiqəsi olmadığından mələk tavus (yəni şeytan) tərəfindən gəndərilən huri cananla evlənməmiş yezidilər bu sülalədən zühur etmişlərdir.

Bu əfsanənin bəqiyyəsi çoxdur. Fəqət biz bunu burada kəsərək yezidilərin digər bəzi əqidələrini mütaliə edəlim:

Yezidilər bütün ənbiya tənasüx qaydası ilə haman şəhid ibn Cabbar nəslindən gəlmişlər. Bəqeyrəz Məhəmməd əleyhissəlam ki, Adəm övladındandır.

Yezidilərin iddiasınca mənsub olduqları yezid bin Maviyə həzrəti Məsih bin Məryəm ilə bir vücud təşkil edir. İkinci birincisinin bir şəkli mənşuxidir. Bunlar Yezid ibn Maviyədən sonra özlərinə yezidi deyirlərmiş. Ondan qabaq Vəsniyun ismi ilə adlandıqlarını iddia edirlər. Şiələr imam Hüseyn əleyhissəlamın qəbrini ziyarət etdikləri kimi əlil rəvayətə, bunlar da Yezidin qəbrini ziyarətqah ədd edirlər. Zətan bunlarca "Şeytan" ki mələk tavusdur, Yezid ibn Maviyə tərəfdarlarını təriqi-səlamətə çıxara bilmək üçün insan (yəni Yezid) surətinə girmiş və Hüseyn əleyhissəlamə qələbə elədikdən sonra üç yüz sənə ömür sürmüş və ərəb dili ilə oxumağı, yazmağı izn-xassə tabe qılaraq sair amməyi-nasi təlim və qiraətdən mən ələmişdir. Bütün ərəbi kitabları toplayıb yandırmış, sonra da göylərə çıxdıqda əhli-islam qüvvət tapmış və yezidilər nikbət və fəlakətə uğramışlardır. Bir çox zamandan sonra yezidiliyi ehya etmək üzrə Yezid ibn Maviyə tənasüx təriqi ilə Şeyx Əddi bin Məsafir adı və şəkli ilə təkrar nazil olmuş Laləşdəki nəsərə məbədinə zəbt eləyib orasını diyanət kəbəsi qərar vermiş və bir müddət orada qalmaqla yezidi cins və etiqaadının təqviyyəsinə müvəfəq olmuşdur.

Yezidilər də tənasüxi-bilainqita və mütəvali olduğundan Şeyx Əddinin mükərrərən zühur və nüzulu müntəzirdir. Bu intizar ara-sıra "küçik" namilə bir çox şeyxlərin zühuruna səbəbiyyət veriyor. Xəliq gil ilə iblisdən ibarət olan mələk tavus təsəvvürü xeyir ilə şərr Allahı deyə

cilva -
məzhəf - kitab, cild, məcəllə
firdəvs - cənnət, bəhişt

tavus - tovuz quşu
qərin - qonşu
nəslən bəd nəsl - nəslədən sonra
gələn nəsl

iki qüvvəyi-xəliqə təsəvvür edən qədim sənəiyyət əqidəsini andırıyır. Yezidilərin bəzi ürfəsi deyirlərmiş ki, onların şeytana pərəstişləri onun şərr olduğu üçündür. Bu surətlə onun qəhr və qəzəbindən qurtarmaq istəyirlərmiş. Bu isə irləni-qədimdəki Bəzdan və Əhrimən — deyəni iki xəliq-xeyir və şərr təsvir edənlərə də böylədir. Qədim irlilər dəxi Əhrimənin qəzəbindən qorxaraq ona pərəstiş edirlərdi.

Yezidilər mələk tovusu xoruz şəklində təcəssüm etdiriyor və büt-pərəstlər kimi bu xoruz mücəssməsinə təzim və təkrimlər ediyorlar.

Bunlar yezidi tənasüx etmiş əyni-məsihi olmaq üzrə etiqaad etdikləri üçün xristian kilsəsini, nəsərə əzasını təqdis edərler. Övladlarına da qüsli-təmid verərler. Məsihlərdə olduğu kimi moskerat bunlarca da halaldır. Fəqət oğlan uşağını təmid etdikləri kimi sünnet də edərler.

Hər nə qədər Nuri əfəndi sair bəzilərlə bərabər yezidilərin özlərini Yezid ibn Maviyəyə nisbət etdiklərində ittiqaad ediyorsalar da bir mülahizə ilə də bu "yezdən" sözünün müxəffifi olan "yezd"ə nisbətə "yezidi" deməkdən ibarətdir ki, əsil irləni-qədim sənəiyyətindən qalma pozuq bir yezdanpərəstlikdən başqa bir şey deyildir.

Əsil və əsasları haraya çatsa da indiki halları ilə yezidilər əcib bir məzhəbin mötəqidi olduqları kimi, özlərinə məxsus olan bir taqım əcib və qərib mərasimi-dini və ibadətə malikdirlər. Bu xüsusta gələn dəfə.

II

Yezidilərin qəribə adət və ibadətləri vardır.

Yezidilər din və dünya işlərində aşağıdakı bəzi rütbə və qisimlərə bölünürler:

Mirlər, ixtiyarlar (qoca), pirlər, şeyxlər, kuçiklər, qəvvallar, fəqirlər, müridlər.

Mirlər bir sülaləyə mənsub olub övladları da mirdən başqa bir şey olamazlar. Nəsəbləri Şeyx Əddi bin Məsafirə, Həttə Yezid ibn Maviyəyə yetişirmiş. Ancaq bir-birlərinə qız verib, qız alırlar. Öz nəsillərindən bir də özlərinə mənsub bildikləri Şeyx Əbdülqadir Gilani nəslindən başqası ilə qohumluq ələməzlər. Din və dünya işlərinə mirlər hökmfərmə olub, ən böyükləri təbiətilə Miralümərə olur və bütün xüsuslarda onun hökmü keçər. Şeyx Əddi türbəsinin idarəsi mühafizəsi, təmiri, ziyarəti, şeyxlərin, kuçiklərin, qəvvalların idarəsi, səncaq deyilən xorusların mühafizəsi və bütün xüsusiyyəti-məzhəbiyyə hamısı

qeyri-mün fə - qeyri səmimi
rucu - qayıtma, dönme
züriyyət - nəsl

münqeriz - tükənən
cəddi - babası
dəsti - saxsı su qabı

mirlümərayə mühəvvəldir. Sair mirlərdə bütün yezidilərlə bərabər onun əmrinə tabedirlər.

İxtiyarın vəzifəsi isə vacibəti-dinliyədə müraciət edənlərə yol göstərməkdən ibarət olub mirin vəzirə məqamında və sırf ruhani işlərin naziri deməkdir. Hər qitədə bir ixtiyar bulunmaq caiz olduğundan Şixan nahiyəsindəki yezidilərin ixtiyarına "mürəkke" ixtiyarı adı verilib, bu Şeyx Əddi türbəsinin xədəməsinə də böyükdür.

Pirlərə şeyxlər dəxi din vacibətini müridlərə təlimə məmur olub orucluqlarında, bayramlarında, ziyarətlərində, nikahda, təmid və sünətdə ifayə-vəzifə edərək pul alırlar. Ən mühüm işləri, azarlıları əfsunlar və Şeyx Əddi türbəsinin toprağı ilə tədavü və şəfa vermək kimi kəhanətlər icra etməkdədir. Pirlər ilə şeyxlər ancaq özləri kimi pir və şeyxi ailələrinə mənsub qızlarla təəhhül edirlər. Pirlər şeyxlərin və şeyxlər pirlərin qeyrindən qız alıb verməzlər.

Kuçiklərin vəzifəsi Şeyx Əddi türbəsinə sancığ deyilən xoruş şəklili bütllər (mələk tovası) xidmət etmək, mələk tovası mirdən alıb onun icazəsilə yezidi kəndlərində ziyarət etdirmək bu kənddən o kəndə aparmaq və bu xorusların ətrafında rəqs etməkdən ibarətdir. Kuçiklərə özlərindən böyük olan şeyxlər, pirlər və mirlər qız vermədikləri kimi bunlardan qız almazlar. Kuçiklər ancaq biri-birilə və özlərindən mərtəbədə kiçik olanlar ilə izdivac edirlər.

Qəvvallar dəxi xadim zümərəsindədirlər. Məxsus mövqelərdə mələk tovası və şeyx Əddiyə aid qəsəidələr oxumağa məmurdurlar. İzdivac xüsusunda kuçiklərlə müsavidirlər.

Müridlər yezidilərin əfradi deməkdir. Hər fərd hər halda bir pir ilə bir şeyxə mürid olmaq məcburiyyətindədir. Daima mürid olduğu şeyx və ya pirin əlini öpməli və onların nəsihətlərinə əməl etməlidir.

Fəqirlər yezidilərin süləhası deməkdir. Bunlar sair əhalinin sədəqəsi ilə yaşarlar. Fəqirlər bəzi əhvalda sülh məqamında bulunurlar. Yezidilərin ümumi bunlara rəəyət edir. Bunlar yezidilərin hankısına təəddi eləsə belə kimsə şikayət etməz.

İbtidai bir hal ilə yaşayan bəzi bədəvilərdə olduğu kimi hər təbəqənin öz dairəsində müəyyən bir izdivac varsa da, izdivac xaricində vəqə olan kişi və arvad münasibətləri dəxi, Nuri əfəndinin dediyinə görə yezidilər arasında eyb deyildir.

Yezidi mərtəbələrində daxil olan rəqqas kuçiklərdən başqa yezidilər arasında digər bir kuçik ünvanı dəxi vardır ki, bu ünvan özü-özündən

yuxu görməklə hasil olur. Arabir bəzi şəxslər yuxuda özlərinin mühüm bir təqim xidmətlər ifası üçün mülhəm olduqlarını izhar edib müteəhhidlər kimi nüfuz kəsb edərək bir çox kərə hökuməti — osmaniyyənin başına gəillələr açmışlardır. Bunlar qeybdən xəbər verərək mələk tovasının təvəccühilə yezidilərin bütün əməli təsxir edəcəklərini xəbər verməklə xalqın təəssübünü qızdırırlar. Yezidilər bu kimi kuçiklərə olduqca əhəmiyyət verirlər və böylələri yezidilərcə adətən uluhiyyətdə dərəcəsində təqdis olunan kuçiklərin xürcü pir, əmir, şeyx və sairələrinin hamısını nüfuz və əhəmiyyətdən salıyır. Buna görə də mirlər zamanlarında heç bir vaxt kuçik zühurunu arzu etməzlər və bu kimi zühurluların hökumət tərəfindən tutulubda əzilməsini arzu edirlər. Fəqət bununla bərabər bunlara qəlbən etiqad etdikləri üçün vücudlarının tamamilə izələsinə razı olmazlar.

Oxumaq və yazmaq üçün izni-xassə məzhər olan molla ünvanına haiz olanlar dəxi vardır. Mollalıq guya Həsən Bəsri sülaləsindən bir ailəyə məxsus olub, bu ailənin əfradi təlim və təəllüm edərək müqəddəs kitablardan ədd elədikləri cılva müsibəşi oxurlar və mirin katibliyini ifa elərlər.

* * *

Hər ilin qısa günlərində, yeni qanuni-əvvəlin əvvəllərində yezidilər üç gün oruc tuturlar. İftarları şərab olmaq mühəqqəqdır. Qayda belədir ki, hər yezidi gərək şeyxin ikram elədiyi müqəddəs şərabla iftar eləsin.

İndi bu adətlərə o qədər də riayət olunmayıdır. Arvad, kişi hər yezidi gün çıxanda üzünü günəşə tutub üç dəfə ruku etməlidir. Yezidilərcə bu ibadət ibadətlərin ən böyüğüdür. Fəqət bu ibadəti icra edərkən sair ədyan əhli onun icrasını görməsinlər gərək. Əgər gün çıxan zaman yanlarında əcnəbi birisi olsa vaxtı ötürməmək üçün yezidi günün düşüyü yerə əlini məss etdirib sonra da öpər və bununla ibadət vəzifəsini görmüş olar.

Yezidilər ilde üç dəfə sükundan tökülmüş mələk tovası ziyarət etməlidirlər. Mirlərin idarəsində bulunan bu xoruslar müəyyən vaxtlarda məqtu bir bədəl müqabilində kuçiklərlə qəvvallara verilir.

Onlarda bu xorusları kəndbəkənd gəzdirlirlər. Xoruslar qəryələrə yaxınlaşdıqda kənd əhli istiqbala çıxar xoruş kəndlilərin birinin evin-

mənsux - ləğv edilmiş
ammeyi-nas - xalq kütləsi
mən' - qadağan

tənasux - ruhun başqasına keçməsi
inqita' - tükənmə
mütəvali - ardıcıl

takrim - təzim etmə
eyn - göz
tə'mid - niyyət
moskerat - spirtli içki

mütəqidd - dindar, mö'min
Yezdan - xeyir Allahı
müxəffif - sadə
mir - reis, başçı

də dayanar. Adətən bu ev yiyəsi böyük bir ehtirama nall olmaq üçün külli bir məbləğ verər. Sonra xalq bir-bir gəlib xorusları ziyarət edir və içi boş olan xorusa mövcud olan dəliyindən pul salarlar. Yiğışan bu pullar ev sahibinə aiddir.

İlə bir dəfə dəxi Şeyx Əddinin qəbri ziyarət olunur. Bu ziyarət haşa Həcc məqamındadır. Yezidilərin əsil bayramları da bundan ibarətdir. Bəzən iyirmi günə qədər uzatdıqları bu bayramda cürbəcür işlər görürlər. Bu bayramın üç axırıncı günlərinə "cümə" derlər. Bu günlərdə şeyxlər, pirlər və sairləri cəm olub kəsilən bir öküzü heyətilə böyük bir qazana salıb qaynadarlar və bişirdikdən sonra cavanları qollarını dir-səklərinə qədər qazana soxub bişmiş öküzü yenə heyətilə çıxarırlar. Bu yolda əlləri yanımış olanlar əsla çəkinməzlər bu yangıdan həlak olanlar olarsa ovliyadan şəhid hesab olunar. Bu müqəddəs nəvələ xırda parçalara bölünüb ümum yezidilərə paylanar. Bundan sonra türbə yənin-dən axmaqda olan nəhrdə əvvəl kişilər, sonra da arvadlar soyunub çimərlər. Bundan sonra "xəziətül- rəhmanda" məhfuz olan böyük xorusu çıxardıb məzkur nəhrdə yuduqdan sonra bir məhəllə sancırlar. Əhali bu xorusu əhatə edir, kiçiklər ilə qəvvallar hamam rəqsə başlarlar.

Sancaqların yuyunduğu su ilə yağrılmış palçıqdan hər yezidi bir miqdarını təberrük üçün götürür.

Yezidilərcə müsikirat halal olduğu halda Şeyx Əddi türbəsinin ziyarəti əsnasında müsikirat içmək qadağandır. Biləks türbə civarında arvadlarla müqarinet etmək caizdir.

Ata-anasının bir yezidi qızını altı dəfə istədiklərinə verməyə haqları vardır. Qız getmək istəməzsə hər dəfə məhriyyəsini verərək izdivacdan çəkə bilər. Bu əsirləklə barabər qızlar ər intixab etməyə dəxi azaddırlar. Görüşüb danışdıqdan və ər intixab etdikdən sonra qızlar ata-analarına xəbər verirlər. Onlar da qohum və əqrabanı çağırır bəzi mərasim əmələ gələr və toy icra olunur. Aprel (nisan) ayı ilə çarşənbe günləri toy etmək haramdır.

Hər yezidin yoldaşları içində biri arvad dıgəri kişi iki axirət yoldaşı olmaq zəruridir. Bunlar bizdəki süd qardaşları dərəcəsinə, bir az da artırırlar.

Əvvəlcə zikri keçmiş olan təmid və sünnət adətləri dəxi şeyxlərin

qəvvall - nəğməkar, nağılcı
təmid - qəsd, niyyət
təəhhül - evlənmə
mülhəm - ilham gəlmiş
mütəəhhid - öhdəsinə alan
ğailə - qayğılar, əziyyət
təəssüb - fanatizm

meqtu - kəsilmiş
təəllüm - oxuma, dər alma
məəs - deyme, toxunma
müqarinet - yaxın olma
fakir - qiymətli
tuf - əlrafına dolanma
mütəəddid - çoxlu

əlilə və müəyyən bir ücret müqabilinə icra olunuyor.

Yezidilərin ölümlərini nə cür basdırdıqlarını yazaraq digər bir çox adət və adablarının təfsilindən artıq sərf-nəzər edəlim. Məzkur tayfa haqqında az-çox fikr və məlumat edib bilmək üçün bu qədər də kəfi-dir zənn edirik.

Ölən adam yezidilərin xəvvasından isə fəxir əlbəsesini bir oduna geydirib, ölünün özü kimi ziynətləndirirlər. Sonra bu müqəvvanın ətrafını alıb təbil və zurna çala-çala təvaf edirlər və bəzi nəğmələr oxurlar. Bu ayın üç günə qədər davam edərsə də cənəzə hamam iki saatdan sonra qüsl edilib cəsədi pambığa tutular, gözələrinə, göbəyinə Şeyx Əddi türbəsinin torpağından yağrılmış palçıq qoyular və bir əcin dəvəsi üstünə qoyulub şərqə tərəf aparılar və olduqları məhəllin şərqə bir tərəfində dəfn olunur.

Ölünün üçü ilə, qırxında və ilində dəxi yezidilərin fəqərasına eh-sanlar verilir. Mütəəddid qurbanlar kəsilib xalqa paylanar.

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" N778, 783;

31 oktyabr, 6 noyabr 1914

ÇİNDONUN ALINMASI

Üç aya yaxın bir mühasirədən sonra Almanyanın Əqsayi-Şərq müs-təmləkəsi ilə oradakı ticarət iqtisad politikasının müəlləh bir himayətga-hını təşkil edən Çindo qalası süqut etdi... Bir neçə gündən bəri gələn teleqraflar bunun doğru olduğunda şübhə yeri qoymuyorlar. Keçən gün gələn bir teleqraf dəxi "Qalanın təslimi rəsmi surətdə icra edildi" deyir.

Almaniya hökuməti bütün dünyaya qarşı deniləcək qədər bir təhəvvür və qürurla müharibəyə başladı. Düşmən də olsa etiraf etməlidir ki, cəsərlə münasib həyatı və əsgəri qüvvələrə malik olduğunu bu üç ayın ərzində göstərdi. Bunu yalnız ələmi heyərdə qoyan müdhiş topları, mükəmməl təyyarələri, hiyləgər sualtı qayıqları, zirehli vaqon-ları və avtomobilləri ilə deyil, əsgərləri və generallarının mətinliyi ilə də isbat elədi. Bu iddianın gözə görünən dəlillərindən birisi də "Novoye vremiya"-nın yazdığına görə ancaq 7000^x müstəhfizə malik olan Çindo qalasının Yaponiya kimi cəsəret və məhərdilə məşhur bir döv-lət ordusuna qarşı bu qədər müddət müqabilə edə bilməsidir. Halbı

^xBu ədəd yanlış olsa belə Çindonun müstəhfizlərinin miqdarı 10 mindən artıq olmasa gerek - M.Ə.

ki, indiki zaman müharibəsində dünyanın ən müstəhkəm qalalarının iki üç həftə zərfində alındığı bir əmri-vaqədir.

Çindo hər nə qədər mətanət ibraz etsə də nəhayət talein sövqilə öz bürcləri üzərində müzəffər Yaponiya bayraqlarının yellənməsini görməyə razı olmaqdan başqa bir çarə qalmadığına qənaət yetirdi. Azu-qəsizlikdən özünü təslim etdi.

Müharibənin ibtidasından bəri bu birinci alman qalasıdır ki, düş-mənə təslim olunuyor. Bunun təslimi ilə bərabər bəhri-mühit sularında gəştü-güzar edib etilafi-müsəlləs gəmilərinə fürsət verməyən və özünün bir çox qurbanları ilə məşhur olan "Emeden" kreyserinin yandırılması xəbəri də gəlmişdir. "Emeden" ilə bərabər yoldaşı "Ginsburq" kreyseri də mühasirə olunub zərərsiz bir hala gətirilmişdir. Demək ki, bu surətlə Almaniyanın Əqsayi-Şərq müstəmləkəsi alındığı kimi bəhri-mühit üzündə düşmənin ticarətinə qarşı böyük bir əngəl törədən vasitəsi də əlində çıxmışdır.

Çindonun süqutu bittab Avropa səhneyi-hərbi üzərində əsgəri bir təsir oyandırma bilməz. Bunun səbəbi dəxi apaşkardır. Fəqət siyasət və diplomasi nöqteyi-nəzərindən bu süqut çox da əhəmiyyətsiz ədd oluna bilməz. Biləks Türkiyənin dəxi müharibəyə qarışdığını böylə bir zamanda Yaponiya hökumətini mühüm bir məşğuliyyət və məsərrifdən azad edib də onun əl-qolunu açan bu vəqə müttəfiqlərə az xidmət etməyəcəkdir. Daha Türkiyənin müdaxiləsindən çox əvvəl Yaponiyanın Vaşinqton səfiri qəzetəçilərə verdiyi bir məlumat zimnində demişdi ki, ingilislərlə bağladığımız ittifaq əhdnaməsi mövcubincə İngiltərənin başı digər bir dövlətlə məşğul iken Hindistanda (və hətta İranda belə) zühur edəcək üsyanların təskini Yaponiyanın öhdəsindədir.

Bu kərə Çindonun süqutu münasibətilə qəzetələrdə görülen xəbərlərə nəzərən dəxi Yaponiyanın bu kimi mövqələrdə yalnız Hindistan deyil, İngiltərənin Asiyadakı bütün müstəmləkələrini sükun və istiqlalını müdafiə etməklə müttəhid olduğu anlaşılar.

Türkiyənin işə qarışması ilə Almaniya ingilislərin başına Asiya müstəmləkələrində bilxassə Hindistanda bir bəla açmaq ümidində idi. Çindo süqutunun məzkur ümidi əzəldəyən bir mahiyyətdə olduğu qəzetələrin mütaliatı cüzindəndir.

Çindonun yapon əlinə keçməsi başqa bir nöqteyi-nəzərindən dəxi mütaliə oluna bilər: Amerika mənafei nöqteyi-nəzərdən: məlum olduğu üzrə Amerika ilə Yaponiya arasında bir rəqəbat vardır. Almanların Çin-

də icrai-nüfuz elədiklərini (özlərinin mühüm bir ticarət rəqibi olduqları üçün) amerikalılar sevməsələr də, hər halda daha qorxunc bir rəqiblərinin (yəni Yaponiyanın) dəxi oraya sahib olmasını arzu etməzlər.

Çinlə bağlanmış olan müqavilənaməyə görə Çiyaçau müstəmləkəsi (ki Çindo onun qalasıdır) 99 illik bir müddətlə almanlara icarəyə verilməmişdir. Bu müddət qurtardıqdan sonra Almaniya oranı Çin dövlətinə iadə etməli idi. Fəqət bu kimi icarələrin bir daha qaytarılması siyasət aləmində moda olmadığından Çin dövləti artıq buranın da Xayvey və Port Artur kimi itmiş bir qitə olduğuna gözlətinə almışdı. Məməfih Çiyaçaunun yaponlar tərəfindən işğal olunacağı şayiəsi çıxar-çıxmaz amerikalıların vəhşətinə səbəb oldu. Bunlar Yaponiyanın Çində siyasi və iqtisadi nüfuzunun artmasından və bəhri-mühiti-Kəbirdə bir az daha qüvvət tapmasından qorxmışlardı. Buna görə də Yaponiya məqsədinə başlarkən Əqsayi-Şərqdə yeni bir məsələ daha çıxarmaq üçün diplomatcasına hərəkət eləmiş və Amerika əfkari-ümumiyyəsinə qarşı bir güzəşt ilə Almaniyaya verdiyi ultimatumda Çiyaçaunun Çinə qaytarılmasını tələb eləmişdi. İşin böylə bir surət alması Yaponiyanın mənfəəti olduğu kimi Amerika Düvəli Müttəhidəsinin də işinə yarıyordu. Çünki, Çindonun Çinə verilməsilə Yaponiya ilə bərabər Amerika dövləti dəxi Almaniya kimi dəhşətli bir rəqibdən xilas oluyordu.

Yaponiyanın böylə bir ultimatumundan sonra Amerika hökuməti məzkur dövlətin hərəkətinə müqabil çıxıb da özünü Avropa müharibəsinə qarışdırmaq istəmədi və Yaponiyanın nəzərən olsun məsələni bu şəkildə qoymasına qənaət edib bitərəf qalması məsləhət gördü.

İndi iş artıq bir əmri-vaqə halını almışdır. Çiyaçau yaponların əlindədir. Ultimatumlarında dedikləri kimi onu Çinə verəcəkləmidir? Bu qədər məsərəf ilə səylər əlbəttə ki, hədəf gədə bilməz. Hazırkı siyasətlərin sırf maddi mənfəətlər üzərinə qurulan həqiqi bina və əsasları ilə aşına olanlarca bəllidir ki, bu kimi "ulu cənab və səxavətkarlıqlar" kimsədən zühur eləməz. Hələ maddiliklərlə çox məşhur olan yaponlular böylə bir kəramətə heç də məzhər olamazlar.

Almaniya əleyhinə dava etməkdə olan dövlətlərin öz aralarında elədikləri bir danışıq və qərara görə müttəfiqlərdən kimse o birilərinin xəbəri olmadan ayrı bir sülh imza edə bilməz. Bu qərar öz gücündə qaldığı müddətcə Çiyaçau müstəmləkəsi müqəddəratının axırıncı həlli də bittab ümumi müttəfiqlər konfransına qədər müəlləq qalacağı təxmin olunur.

M.Ə.

"İqbal" N779,
2 noyabr 1914

Əqsayi-Şərq - Uzaq Şərq
müstəhviz - müəhlifə edən
briq - yelkənli silahlı gəmi

bəri-mühit - okean
gəştü güzar - gəzib dolanma

Cümə axşamı Tağıyev teatrosunda Hüseyn Ərəblinskinin iştirakı ilə müvəffəqiyyətlə artistlik edənlərdən Qəmərlinskinin (Əhməd bəy Məlikov) əsəri olan "Rüstəm və Zöhrab" pyesi oynandı.

Cənab Əhməd bəy Məlikov hər nə qədər səhnədə artistlik etmiş-sələr də yazıçıları görməmişdir. Bu mənim bildiyimə görə birinci əsərləri olsa gərəkdir.

Mübtədilliklə bərabər "Rüstəm və Zöhrab" kimi həqiqətdə gözəl, maraqlı və az-çox tarixi və ədəbi bir tədqiqat lazım gələn bir mövzuya girişmək məsuliyyətli bir işdir.

"Şahnameyi" Firdəvsinin ən fəci bir təsvirini təşkil edən "Rüstəm və Zöhrab" əsətlir hekayəsi axıra türkçəyə mənəm olaraq tərcümə edilmişdir. Onsuz da bu hekayəni bilməyənlər çox az tapılar. Binaən əleyh hekayəni nəql etməyəcəyiz.

Birinci pərdələr Rüstəmin rəxşi itib də atını axtara-axtara "Səməngah şahın" bərgahına gəlməsi və orada "Səməngahın" qızı ilə aşiqanə bir əlaqədə bulunmasını göstərir.

Sonra bir pərdə də Səməngahın qızı Təhmīnə ilə Rüstəmdən olub da atasını görməyərək böyüyən oğlu Zöhrab arasında cərəyan edən əhval göstərilir. Zöhrab atasının Zal oğlu Rüstəm olduğunu anasından öyrənib Rüstəmin yadigarı olan bazu-bəndi atası tərəfindən qoluna bağlanıyır.

Son pərdələr dəxi İrana məxsus olan Ağ Qalanın Zöhrab tərəfindən mühasirəsi, Keykavusun sarayı, Rüstəmin padşah ilə mübahisəsi və nəhayət meydanı-herbə yollanması, bilaxirədə Rüstəm ilə Zöhrabın bir-birini tanımadıqları halda davaya girişmələri və öldürükdən sonra oğlu olduğunu bilərək Rüstəmin başına dəyə-dəyə qalması fəci bir surətdə təsvir edilir.

Əsərin yazılışında bir məqsəd gözəldilmişdir. Mümkün olduğu qədər xalqa əlvan rənglər göstərmək, gözəl və könüləcan səhnələr və mənzərələr iradə etmək və xalqın opera və operettakı ruhunu dəxi rəq-qasələrin atılıb-düşməsilə razı salmaq və bundan əlavə tarixdən belə əvvəl olan əsətlir tiplərə ədri və zəmanəmizdəki vətən fikrindən çıxan bir təqim hesab-halları desirməklə də xalqa vətəndaşlıq və həmliyyət dərəsi verilmək istənilmişdir.

Maşhur olan əfsanə mövücibinə əsər sahibinin yazdığı kimi Səməngah bir şah deyil, bir şahlıqdır. Özü də Səməngah deyil, Səməngandır. Binaən əleyh bu "Səməngah şahı" yazılmış olsaydı səhəl olardı.

Rüstəmin Təhmīnə ilə məşaiqəsi qeyri-maşru bir yolda vəqə olmuşdu. Teatrda bunun nə şəriiliyi nə də qeyri-maşruluğu anlaşılmıyır.

Sonra Zöhrab Əfrasiyab yavərindən bir Turan pəhləvani surətli böyüyür və öylə də İran müharibələrinə gedir. Necə ki əsərin mü-

əllifi dəxi son pərdələrdə buna öylə bir rəng veriyor. Rüstəm dillilə Zöhraba deyir ki, ey cavan sən heç Turanıya bənzəmiyorsən. Halbuki, Zöhrab anasından vida edərkən və babası ilə görüşürkən həmin İran naminə söyləniyir və "Səməngah şah" sarayında daima İran və Yezdan sözüdür-əşidiliniyir. Binaən əleyh müharibənin kimlər ilə kimlər arasında vəqə olduğu əməlli-başlı dərk olunmuyor.

Və öylə əsaslı bir qarışıqlıq əsərin məzmununu tərtiblə anlamağa mənə olduğu kimi pyesə də bolu olan buna sükutlar (pauzalar) bundan həsil olan təkrarlamlar, canlı artistlərin drama tamaşası göstərməsindən ziyadə tamaşaçı bir elektro-bioqraf mənzərəsinə bənzətiyir. Bu cəhət zavalı artistləri dəxi olduqca sıxıb əzişdiyir. Oynamağa rol yox, söyləməyə söz az. Artistlərin ağızlarından təkrarlamlar bəs deyilmiş kimi bir də Ağ Qaladan gələn uzun məktub iki dəfə oxunur. Keykavus məclisini təsvir edən pərdə böyük bir səhv (müəllifin müasidəsilə söyliyəyim) və gü-lünc bir hal ilə mümtəzdir. Keykavus Ağ Qalanın müşkül bir halını təsvir edən dəhşətli bir kağız alıyır, oxutduruyor. Ovqatı təlx oluyor. Rüstəmə məktub göndərir. Sonra keyfimiz bir az səziyaq dəyə şərab gətirtdiriyor, içiyor. Sonra da rəqqasələri çağırır eys və nuş ediyor. Bundan qeyri təbii bir halı insan göstərməsinə lazım gördüyü vaxt belə vücuda gəlirə bilməz. Hər nə qədər əxtaqı pozulmuş bir padşah olsa belə yənə Ağ Qaladan gələn məktub kimi bir halın təlqisindən sonra Qəmərlinskinin təsvir elədiyi laubəlliliyə girişməz. Əgər müəllif Keykavusu eys və nuşa məşğul etsə və bu məşğuliyyəti əsnasında Ağ Qaladan gələn dəhşətli məktubu gətirsəydi həmin mənzərə təbii olacaq həmin də müəllif bu eys və nuşa yetirmək istədiyi məqsəd əldə ediləcəkdir.

Əsərin digər nöqsanları çoxdur. Biz bu qədərini göstərməklə iktifa etdik. Başlıca bir nöqsanları da klassik vəqəyə yaraşan iyi bir lisanla yazılmış olmasındır. Mənzərələrin əski Roma qiyafələri olduğunu, qədim İran qiyafəsi hazırlamaq böyük məsarifə bağlı olduğuna nəzə-rən məfəl görəcəyəm.

Oyuna gəlincə deyəcəyəm ki, məşhur bir həqiqət bu kərə də isbat edilirdi ki, iqtidarsızca yazılmış olan bir əsər ən iqtidarlı artistləri belə məhv edər. Ərəblinski də bu gecə öylə bir şeyə girirər olmuşdu. Fə-qət bunda müqəssir olan başqası degil, özüdür. Əsərdə Rüstəmə layiq olduğu qədar bir gərdis verilməmişdir. Binaən əleyh manevrə üçün meydan tapmıyan böyük bir ordu kimi Ərəblinskinin faciəlik qüvvəsi də bu adı böyük fəqət həqiqətlə adı ilə mütənəşib olmayan rəxş çində sıxılıb qalıyordur. Rəjjisör özü olduğu üçün Ərəblinski cümə axşamında-ki müvəffəqiyyətsizliyin günahını da ancaq özü dərihte etməlidir. Bir neçə belə rollara daha girsə Ərəblinski intihar etmiş olacaqdır.

Zöhrabın rolu daha vəşəv və daha maraqlı idi. A.Şərifov bu

gözəl rolu gözəl də ifa etdi. Bu gecə nəzərlərin mərkəzi dəyə bilərəm ki, Şərifov idi.

Gülsabah xanım kiçik, fəqət qşəng rolunu (Kürdəfərid rolunu) nə qədər lətif bir surətdə ifa etdi. Türk Azərbaycan həqiqətləri daxilində hələlik bundan artığını gözlemək də olmaz.

Komik Ə.Hüseynzadə ciddi Səmingah rolunda və Səmingah şah olduğu qədər qərib idi.

Müəllif özü Keykavus rolunu oynayırdı, bəd oynamadı.

Bu dəfə drama qüvvələrinin bölünməsi və "Qaçaq Kərəm" dəkilərinin tamamilə oyunda iştirak etməmələri də həmin təsirini göstərir. Yuxarıdakılardan və bir də xanım Köçəriyanın əvəzinə Təhmine rolunu oynayan Ə.Hüseynovdan və Yuhan rolunu ifa edən Bağdadbəyovdan başqa digərləri çox xamliq ediyordılar. Bağdadbəyov mətin bir ağır və vəzn bir tövrü raftara malikdir.

Oyun elan olunmuşdu ki, saat səkkizdə başlanacaq. Halbuki pərdə onun yarısında qalxdı. Əsər haqqında yazılan proqram olduqca naqis tərtib edilmişdir. Əfradi-ahli-məclisin adları qələt və yanlışlıqlarla yazılmış, kimin-kimə nə kimi bir rabitə ilə bağlı olduğu göstəriləməmişdir. Buna görə də proqramdan istifadə etmək qəbil olmuyordu.

"Qaçaq Kərəm" haqqında yazarkən bəlkə yeddi ildən bəri itirdiyim dramamı gələn dəfə taparam-dəyə bir arzuda bulunmuşdum. Heyhat sevgilimi bu dəfə də tapammadım. Etiraf edirəm ki, yaxın bir zaman-da tapacağımndan da qəti ümid etməyim gəlməyir... heyl!

Tamaşaçı az idi. Zərər edəcəkləri şübhəsizdir.

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" N779, 2 noyabr 1914

MÜHƏRİBƏ VƏ MİLLƏTLƏR

Müharibənin zühuru ilə Rusiyadakı müxtəlif millətlərin nə kimi bir hissiyyatlı-vətənpərvərənə ibraz elədikləri meydandır. Hər kəs Rusiya vətəninin sədiq övladı olduğunu bəzi etdiyi mali, canı və hissiyatı ilə isbat eləməkdədir. Rusiyanın ən hüquqsuz bir təbəqəsini təşkil edən yahudilər belə meydanı-hərbin qəhrəmanları olaraq Stanislav nişanlarını dəxi nail olmuşlardır.

Rusiyada müqim müxtəlif millətlər bəylə səmimi bir vətənpərvərlik və sədaqət əsərləri göstərdikləri halda bittəb tamamilə özlərinə məxsus olan milli ehtiyaclarını unutmayır və ümumi vətən uğrunda ümumi bir surətdə çalışarkən haqlarına düş bəzi nərevalılardan da az çox müəssir oluyorlar. Fəqət bu təəssürlərini hərbdən sonra Rusiya-ya gələcək yeni və məsud bir həyatın verdiyi nəvidlərlə yumuşaldıyor-

lar. Demək ki, rusiyalılar vətənin bütün müşkülətini ələ-ələ verərək dəf eləməklə məşğul olduqları bir zamanda irəliddə vətənin dəxi onların bu ittihad və birliyin əbadi bir surətdə təmin edəcək əsaslar üzərinə təsis edəcəyinə güvəniyorlar.

İştə buna dəlil ola biləcək bəzi iqtibaslar. Rusiyanın Almaniya səhəddində olan Liflandiya əyalətlərində qəştü gūzar edən "Russkoye slovo" müxbiri orada yaşayan müxtəlif millətlərin nümayəndəsilə görüşmüş və hali-həyatlarını qəzetəsinə yazdığı iki məqalədə təsvir eləmişdir.

Müərririn Liflandiyada ticarət aləmində məşhur bir rus nemesi ilə müsahibəsi bəylə başlayır: "Məşhur nemes deyir ki:

— "Mənəm bu vaxta qədər ağıma belə gəlməmişdi ki, mən özümün nemes (alman) olduğumu göstərim. Mən bir çox zaman Moskvada yaşamışam. Arvadım da rus qızıdır. Ruslara qarşı bəslədiyim hissiyyatı dolay da mənə Rıqada "sol" deyə bəlləmişlərdir. Müharibənin son, fəqət zəruri və məcburi olduğumu etiraf edirəm. Rusiya ilə Almaniya müharibəsi çoxdan bəri hazırlanmaqda idi və artıq vaxtı gəlmişdi. Əsil həqiqətdə Almaniya ilə də deyil, bu müharibə 1870 sanəsindən bəri cəngü bir şəkil alan Prusiya ilə bir gün əmələ gələcəkdə. Prusiya zabitanın özünə hesab vermədən oynatdığı silah Avropaya çox bəha otu-yordu və bu hərbi hazırlıqlara bir gün gəlib də intəha verilmək lazım idi.

Fəqət indi iş başqa bir şəkil aldı: artıq hərbi-müqəddəsdən bəhs ediyorlar və siyasi bir hərbdən deyil, islah cinsi ilə alman cinsinin son və qəti bir vuruşmasından danışıyorlar və alman cinsinin axırına çıxmaq gərəklə olduğunu izhar eliyorlar. Mən-sadiq bir adamam və həqiqi bir rus təbəqəsim. Fəqət bəylə bir dəqiqədə "mən dəxi almanam" — idrakından hərgiz imtina edə bilmərəm. Bəylə bir imtinai-diyanəti ruhıyyə və qəlb zəfi kimi tələqqi edərəm.

Bəli, anamdan ilk dəfə eşitdiyim və özümün dəxi ilk dəfə danışdığım dil almanca olmuşdur. İlk uşaqlıq sevinciləri ilə kiçik qəm və qüssələrim dəxi almancanın təzi-təkləlləm və təfəkkünü ilə mənə bir çox xatirələr buraxmışdır. İştə Rusiyanı qarşı bəslədiyim əvvəlki sədaqət və hissiyyatılarına bir zərər də xəyanət etməməklə bərabər diyoram ki, "bəli, mən almanam".

Müərrir Rıqada almanca nəşr olunan məhəlli nemes qəzetinin baş müdiri ilə də görüşüb danışmışdır. Müdir əfəndi müərriri qəbul etdikdən sonra "Novoye vremya"ya qarşı Rusiya almanlarının sədaqətini müdafiə üçün yazdığı məqaləsi ilə müərriri aşına etmiş, demişdir ki:

"Məhəlli ehtiyaclarımızın tələb elədiyi isə çox azdır. Qoy bizə bu

müqim- sakin
düş - keçmiş, dünənki
novid - xoş arzular

təkləlləm - danışma
islav - slavyan
diyanət - dini

qədərlik bir ixtiyar versinlər, şəhər məktəblərində və gimnaziyalarda heç olmasa dördüncü klassa qədər uşaqlarımıza almanca dərs verilsin. Təsdiq edərsiniz ki, ana dili uşaq üçün həqiqi və təbii bir musiqidir. Və bu yaşlarında ikən insanda ana dili vasitəsilə hər millətdə olan yaxşı cəhətlər tərbiyə tapıb uşağın qəlb və əxlaqını təhzi ediyor.

Öylə biz zemstvo idarələrindən də imtina etməzdik. Bu daxili Rusiyada olduğu kimi olsa da eyb etməz". Liliyanda yəhudilərdən bir advakat da bir çox lətifələr və həzlərə dolu olan müsahibəsinin zəminində mühərrirə aşağıdakı surətdə bayanı-hal eləmişdir:

"Purişkeviçin tövratı öpdüyü, Zamislovskinin özünü yəhudi dostu elan elədiyi bir zamanda, öylə bir zamandakı, bir yəhudi doktor ikinci dəfədir mühəribəyə gediyor və iki danə də nişan almışdır. Çində vəqə olan boks-yor iğtişaşlarında da xidməti keçmiş, Yaponiya davasında da iştirak eləmişdir. Oğlanlarından ikisini də mühəribəyə, bu dəhşətli səhneyi-hələkətə qurban göndərmişdir, böylə bir zamanda mühəribə yuxarıda zikr olunan yəhudi doktor maarif vəzirinə müraciət edərək bir arizə vermiş və xahiş eləmişdir ki, iki kiçik oğlanlarını prosent xaricində gimnaziyaya qəbul eləsinlər. Cavab olaraq soyuq bir sözlə "olmaz" — demişlərdir. Almanlar tərəfindən talan olunmuş vilayətlərdən can götürüb içəri Rusiyaya qaçan yəhudi ailələrinin də polis təkrar geri qaytarıyor. Yəhudilər üçün təyin olunan oturma hüddudundan çıxmaq olmaz — deyirlər. Bunları təkrar dağılmış Lehistan vilayətlərinə qaytarıldıqda heç düşünməyirdə ki, bunları saxlayan ailə başçıları süflü-hərbə vətəni müdafiə etməkdədirlər.

"Dava elan olunduğu zaman yəhudiləri sinaqoqa toplandılar, dualar olundu, tövrat oxundu. Sonra da rusca-diqqət ediniz — sinaqoqun daxilində rus milli nəğməsi oxundu. Bu ilk dəfə idi ki, min sənələrlə davam edən milli və dini ənənəyi-heysiyyatı vətənpərvərənə xətləsi üçün qırılmış oldu. Ehtimal ki, gələcək yəhudi cavanları bu halları oxuyub güləcək, deyəcəkdik ki, ay sadəlövhlər yalnız bir "çertadan" çıxma bilmək üçün böylə dini bir ənənəmizi fəda etdiniz! Yazıqlı".

Bu acı həqiqətləri bu surətlə iqtibasdən məqsədimiz bəzi müəssisib rus qəzetəçiləri ilə bir taqım kutahbəynlərini daha köhnə üsullardan əl çəkmək istəmədiklərinin, sadlıq Rusiya millətləri arasında nə kimi haqlı təsirlər oyatdığını göstərməkdir.

Fəqət nə qədər calıblı-diqqət və mövcibi-imtınan bir hal ki, rus əfkarı-ümumliyyəsinin salım düşünən qismi bunlara indidən lazım gələn əhəmiyyəti vermiş, bu kimi halların izahəsi lazım olduğundan bəhsə başlamışlardır.

M.Ə.

"İqbal" N782, 5 noyabr 1914

SƏTTAR XAN

Teleqraf məşhur Səttar xanın vəfatı xəbərini gətirdi.

Son zamanlar Səttar xan unudulmuşdu. Artıq adı dillərdə dəstən deyildi. Fəqət bir vaxt vardı ki, bu ism günün mövzusunı təşkil ediyordu. Avropa qəzetələri belə Səttar xan ismini Qaribaldı ilə bərabər tutuyorlardı. İştə bu vaxtla İran Qaribaldısı olan zat ölmüşdür.

Səttar xan hər nə qədər cisman indilə ölmüşsə də Təbriz meydanı-hürriyyətində qazandığı şöhrətini məatəəssüf daha 1910-cu il də Tehranda vəqə Atabəy parkında öldürmüşdür.

Fəqət bu həzin xətləri çox da qurdalamayayım. "Üzkürü əmvali-kum bilkeyr" X Səttar xanın xeyrindən də bir çox söz söyləmək olar. Əlbəttə vaxtilə bütün qəblərdə böyük bir hüsün təvəccöh qazanmış olan bir zatın hüsün xətlirini dörd beş sənə zərfində unudulamaz.

Millətin bətinindən yetişmiş olan bu qəhrəman hər nə qədər avamliğı cəhətlindən onun-bunun intriqalarına qurban oluyordusa da, fitratən bir çox məziyyətlərə malik idi.

Mərhum Səttar xanla bir çox kərə müləqi oldum. Fəqət müşarüliyyəhlə vəqə olan görüşmələrimdən bir nəçəsi heç bir vaxt yadımdan çıxmaz.

Mərhumla ilk dəfə Təbrizdə görüşdük. Biz Təbrizə varid olan gündən bir gün əvvəl Səttar xanla Bağır xan — bu Təbriz istilalının iki sərkərdələri — rus qoşunlarını şəhərə gəldikləri nüticəsində özlərinin həbs olunmalarından xof edərək ehtiyat üçün Osmanlı konsullanasında bəstə oturmuşlardı.

İştə Səttar xanla da ilk dəfə burada görüşdük.

Xan bizi Qafqasiya müsəlman mətbuatının nümayəndəsi olmaq si-fətilə qəbul edərkən olduqca iltifat göstərüb zimmən müsəlman mətbuatına qarşı haqlı bir tənqidə bulundu. Dedi ki, Təbriz vəqələri bütün ələmi maraqlandırır buraya bir çox əcnəbi qəzetələrinin müxbirini cəlb elədi. Təəssüf olunur ki, ancaq vəqələr bildikdən sonra müsəlman qəzetəsinin müxbirini qəbul etmək şərafətinə nail oluyoruz.

Mən bu tənqidin haqlı olduğunu təsdiq etməkə bərabər mövcud olan səbəblərin bəyanı ilə mənsub olduğum mətbuatı müdafiə etdikdən sonra, müsahibəmizin zəminini dəyişdirmişdim.

Müsahibəmiz əsnasında bir çox sözlər söylədik.

Səttar xan sevdiyi xor-xor qəlyanını çəke-çəke (diyorlar ki, Səttar xan qəlyanı çox-çox sevir, hətta davanın qızgın vaxtında belə mətnətinə qeyb etməyərək ondan əl çəkməmiş) bu sözləri bəyan ediyordu:

— Artıq bizim vəzifəmiz bitdi. Bizimki əsgərlik idi. Vəzifəmiz dəxi köhnəni yıxmaq və dağıtmaq idi. Bu yolda əlimizdən gəldiyini elədik. Yıxa bildiyimiz qədər yıxdıq. İndi təkmək zamanı gəlmişdir. Bunun üçün başqa qüvvələr, yeni alimlər və müəttəfinlər lazımdır. Böylə emar ediciləri hər yerdə olsa tapmalı və onların arxasında durmalı və işlərin deməliyi.

Doğrusu xanın bu sözləri məndə böyük bir təsir oyatmışdı. Bu təəssüratım o zaman "Tərəqqi" sütunlarına da keçmişdi.

İkinci dəfə Səttar xan Tehrana gələrkən onunla görüşdük. Mərhuma şahana bir istiqbal hazırlanmışdı. Demək olar ki, bütün Tehran o gün istiqbala çıxmış idi. Şahabada qədər yollarda çadırlar qurulmuş, hər əsnaf və hər təbəqə özünə görə xeymələr, çadırlar dikəlməmişdi ki, qəhrəmanı-məşrutiliyyəti orada istiqbal etsin.

Üçüncü xəbəratım olduqca həzindir.

Səttar xanın öz səyi və himmətilə vücuduna çalışmış olduğu məşrutiliyyət hökuməti artıq nüfuzunu payıdar etmək istəmişdi. Binaən əleyh əllərində silah olaraq küçüləri gəzən mücahidlərin tərkisilahlə etdirilməsinə qərar vermişdi. Gözlənilməli idi ki, bu qərarı hər kəsdən əvvəl Səttar xan qəbul ələsin. Heyhat! Xan Tehran intriqaçıların daimində idi. Hökumətin bu məşru tələbindən boyun qaçırdı. Mücahidlər Atabəyi parkına doldular. Hökumətə qarşı durdular. Nəticə parkın hücumla alınması və Səttar xanın da ayağından yaralanması kimi fəci bir hala münəc oldu. Yaralandığından sonra özü ilə görüşənlərə Səttar xan özünün bu səhvindən mütəəssir olduğunu söyləyirdi:

— Ax, bu məlunlar başıma nələr gətirdilər? — deyə intriqaçılara lənətlər oxuyurdu. Təbriz qəhrəmanının intriqa qurbanı olduğunu hökumət də qəbul eləmiş, binaən əleyh onun şikəst olmasına qarşı bəyanı-təəssüb izhar elədiyi kimi, yarasının müalicəsini də öz öhdəsinə almışdı.

Park vəqəsinə sonra Səttar xan artıq bir guşeyli-inziva ixtiyar edib, o surətlə yaşamağa və Təbrizdə çıxardığı böyük ada istisfa edərək adı bir həyat keçirməyə razı olmuşdu.

Bu kərə gələn teleqraflar artıq bu adı həyatın da bitdiyini bildiriyorlar.

Səttar xan əvvəlki şöhrətilə mütənəsiib parlaq bir nəticə əldə edib,

müvəffəq bilməmə olmadısa, bunda biz bilən, özündən ziyadə yetişdiyi mühit və o mühitin giriftar olduğu siyasi və ictimai şərtlər müqəssirdir.

İran məşrutiliyyəti arzusunə nail olub, təkamül edə bilmədiyi, kimi onun qəhrəmanları da öylə bir fəci bir xatiməyə məhkum idilər. Fəqət bu ədəmi-müvəffəqiyyətlər tamamilə ümidsizliyi tovlid etməyib, vaxtilə bu zavallı qəhrəmanların mərhum olması az təqviyə etməyəcəkdir.

Bu nüqtəyi-nəzərdən Səttar xan İran tarixi — təcəddüdünün unudulmaz bir simasıdır.

Allah rəhmət eyləyə. Amin!

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" N786,

10 noyabr 1914

ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ ƏTRAFINDA

Türkiyə ilə müharibə başlayandan bəri artıq erməni məsələsinin həlli zamanı gəldiyinə bütün Rusiya mətbuatı qənaət gətirmişdir. Rus ordusu ümuman və Qafqasiya qoşunları xüsusən öhdəyi-rəşadətlərinə almış olduqları vəzifəni müzəffərən ifa edəcəklər. Müqəddəratını Almaniyaya bağlamaq xəlasında olan Türkiyə əsrlərdən bəri qeyri münhəll qalmış olan Şərqi məsələsinin etilafı-müsəlləs və bilxəsə Rusiyanın istədiyi kimi həll olunacağına təbə olacaqdır. Budur Rusiya mətbuatına həkim olan fikir və təşəvvür. Bu təşəvvürün müzəffəriyyətinə başqalarından daha harr və səmimi bir etiqadla, təbildir ki, ermənilər inanıyorlar. Qoşularımız artıq Ermənistanın sənələrdən bəri gözlədiyi səadət gününün yetişdiyinə inanaraq hürriyyət və istiqlalı gözəllini quca bilmək üçün son fədakarlığı da əsirgəməməyə qərar vermiş olduqlarını, hər tərəfdə ibraz etdikləri həyəcan və gələyənlarla göstərməkdədir. Şübhəsiz ki, milli hürriyyət ilə istiqlalı nall ola bilmək böyük bir nemətdir və bu nemət uğrunda hər nə qədər fədakarlıq göstərilərsə becədir.

Fəqət Ermənistan məsələsi nə kimi bir şəkil alacaq və onun surəti-halli nədən ibarət olacaq?

Rusiya təhti-himayəsində müstəqil bir Ermənistanı təşkil olunacaq? Yoxsa tamamilə Rusiyaya mühləq olub da muxtariyyət idarəyəmi nall olacaq? Və yənkə, bunların heç biri olmayıb da ancaq Rusiyaya mühləq olmaqla türklərin "məzalimindən"mi qurtaracaq?

İşte məsələnin üç şəklİ möhtəməli ki, yazılan yazılar bunların etrafında gəzişməkdədir. Rusca qəzetələrdə erməni məsələsi haqqında yazılmış olan məqalələrin bir çoxunda bu üç tərzİ-həllin heç birisindən kəməli-vüzuhla bəhs olunmamaqdadır. Yalnız erməni millətinin tarixi arzusu həll olunmaq üzəridir. Rus ordusu Ermənistanı xilas edəcəkdir kimi ümumi sözlər söyənillir.

Həttə bu surətlə meydana çıxıb da qeyri vəzəh bir təqim əsaslar üzərində söz söyləyib sənəd olaraq da erməni millətinin meyl və arzusunu göstərməkdən erməni qəzetəsi "**Arev**" xoşlanmamışdır. "**Arev**"in rəyincə erməni məsələsindən bəhs edərkən erməni millətinin rəyi böylədir — deyə söz söyləmək kimsənin haqqı deyildir. Hələ rus mətbuatının bu xüsusda söz söyləməyə heç da haqqı yoxdur.

"Bizim işimizlə ətrafında keçilməz bir hal vəcudə gəlmişdir" — deyə "**Arev**" qəzetəsi Rusiya mətbuatından şikayətində davam ilə nə etməli ki, istiqbalmıza aid olan məsələlərdə "bizi öz halımıza buraxıb da tərəzinin bu, yaxud o gözüne atmasınlar" deyir.

Rus qəzetələri yazdıqları məqalələrində çox kərə "erməni millətinin əsirleşmiş amallarının" işlə vücudə gəlmək üzrə olduğundan bəhs eliyorlar. "**Arev**" qəzetəsi isə deyir ki, acəba alim və mütəfənnin ağıllara kim icazə verdi ki öz yanlarından qalxıbda "erməni millətinin əsirleşmiş amallarından" bəhs ələsinlər.

"**Arev**"ə görə erməni millətinin özünün daha erməni məsələsinin nə şəkildə həlli lazım gəldiyi haqqında müəyyən bir nəzəriyyəsi yoxdur. Binaən ələyh erməni camaatı üçün şəkli-ati olduqca qaralıqdır. İşlə qəzetə mühərrirləri professor mütəfənninlərdən əvvəl bu millətin özü nəyi istədiyini söyləməlidir. Madam ki, erməni milləti özünün səlahiyyətdar olduğu sözü daha söyləməmişdir, kimsənin haqqı yoxdur ki, erməni milləti namindən vəkalət etsin. Hər şeydən əvvəl erməni millətinin öz rəyini sormalıdır. Baxalım, o nəyi istəyir?

Demək ki, ermənilərin özlərinə aid olan bir məsələdə müəyyən və həll olunmuş bir fikirləri daha mövcud deyildir. Bunu Qara Murzanın "**Baku**" vasitəsilə nəşr elədiyi bir məktubdan da anlayırız.

Qara Murza keçirməkdə olduğumuz dövrün əhəmiyyətindən və bu dövrün ermənilər üçün bilxassə mühüm olduğundan bəhs etdikdən sonra "erməni haqqıqlığının növbətdəki məsələsi" olmaq üzrə əfkari-ammənin birləşdirilməsi lüzumunu araya çəkir və deyir ki:

"Gərək Türkiyə ermənilərinin həll olunacaq olan hal və vəziyyətlə-

ri və gərək sair böyük və ələmşümül məsələlərin həlli üçün, məlum olduğu üzrə hər aqlın bir təsəvvürü ola bilər. Binaən ələyh biz ermənilərdən ötrü ən vacib olan bir şey varsa o da budur ki, gərək öz irqdaşlarımız arasında məsələnin həllinə dair olan nəzəriyyələrdən hankısı əksəriyyət təşkil etməkdə və hankısının arxasında mühüm bir qüvvəyi-milliyi durmaqdadır?

Məlumdur ki, bundan məqsədimiz biləxərə məsələnin həllini icab etdirən haqqı qüvvələri zikr etmək deyildir. Məsələnin axırncı surət-həlli məlumdur ki, onu hələ qalxmış olan haqqı qüvvələrin tənəsübünə bağlı qalacaqdır. Yalnız məsələ həll olduğdu zaman hər halda ermənilərin özləri dəxi azı ilə çoxu bəlli olan məramnaməyə malik olmalarıdır. İşlə bu məramnaməni hazırlamaq və onu əfkari-ümumiyyə hü-zurunda tənqid və tənvir etmək gərəkdir.

"Böylə bir proqram hazırlanmayanadək erməni məsələsinin hansı bir surət həllindən olursa-olsun (vəloinki Türkiyə Ermənistanının Rusiyaya bədi-ni-muxtariyyət idari-ihlaqi şəklində olsun) bəhs etmək tələsik və nabəhenqamdır".

Qara Murza məsələnin daha mühüm bir cəhətinə də cəlb-i-nəzər etdiriyor, deyir ki:

"Bu vaxta qədər Rusiya erməniləri erməni məsələsinin həllini düşündükdə daima rəsmi Rusiyanın mülahizələrini nəzərə almışlardır. Bu isə yanlışıdır. Gəl-gədə nüfuz peyda etməkdə olan rus əfkari-ümumiyyəsinə də nəzəri-etinaya almaq gərək olduğu kimi Qafqasiya əfkari-ümumiyyəsinin müvafiqətini dəxi gözetmək gərəkdi".

"**Mışaq**" qəzetəsi bu xüsusda ermənilərin bir fikir izhar ələmələri-ni lazım görməklə bərabər məsləhət görüyor ki:

"Erməni milləti hamən imdi Ermənistanın Rusiya təht-himayəsində muxtariyyət əsaslarına məbni idari bir istiqlalə malik olmasını arzu edər mənada bəyani-zəmir ələsinlər".

"İqbal" N-786,
10 noyabr 1914

Türkiyənin müharibə başlaması ilə Balkan dövlətlərinin nə kimi bir vəziyyət alacaqları və bütün məsələnin həlli də Bolqariya ilə Rumıniyanın alacağı vəziyyətinə bağlı olduğu qəzetələrə yazı, diplomatlara da söz mədarı olmuşdu.

İslavyanlıq tərəfdarı olan rus qəzetələri hətta Bolqariya hökumətinin bu sərəda sükut edib də bitərəf qalmasını islavlığa xəyanət kimi tələqqi ediyordılar. Diplomatlar kəza Bolqariyadan bir çox şeylər tələb ediyor və onu Serbiya ilə barışdırmaq və Rumıniyaya təminat vermək kimi təkliflər qabağında bulunduruyordılar. Fəqət vəqe olan təkliflərin heç biri bolqarların istidklərini verməyindən əsil məsələ la-yənəhəll qalıyor və Balkanların nə kimi bir vəziyyət alacağı yənə şüb-hələr içində qərq oluyor.

Son posta ilə gələn paytaxt mətbuatında gərək Serbiya və gərək Bolqariya haqqında bir çox məlumat vardır. Aşağıda dərc elədiyimiz bu mətbuatdan qərelər görəcəkləridir ki, Balkan dövlətlərinin neçə vaxt bundan əvvəl düşünülən itifaqları qəbil olmadığı kimi hall-ərbəddə olan Serbiyadan başqa digərlərinin, məsələn: Bolqariya, Rumıniya və yaxud Yunanıstanın və yaxud o tərəfə litihaq etmək üzrə müharibəyə girişmələri də hələ ehtimal xaricindədir.

Gərək Yunan və gərək Rumıniya hökumətləri əfkari-ümumiyyətləri etibarı ilə etilafi-müsəlləsə tərəfindən olmaqla bərabər Bukereş müahidənəməsilə bir çox Bolqarıstan yerlərinin alınıb da qismət Rumıniya, Serbiya və Yunanıstana verildiyindən naşı yaralı düşmüş olan Bolqariyanın arxadan vuraçağından ehtiyat edərək bitərəfliyi mənfəətlərinə müvafiq görüyörlər.

Serbiya dövləti isə qeyri-müsəvi bir şəraitlə icra elədiyi müharibənin sonunda bütün rəşadət və müdafiəsinə rəğmən artıq fəvqəladə bir yorğunluğa düşər olmuş, keçənlərdə "Novoye vremya"dan nəql etdiyimiz bir serbin məktubunda dinləndiyi kimi böyük bir fəlakətə məruz qalmışdır. Alınan son xəbərlərə görə Avstriya dövləti artıq Serbiyaya son zərbinə endirmək üzredir. Bu tərəfə yığılan Avstriya qoşunlarının ədədi o qədər çox imiş ki, hər bir müharibə sərbə üç nəfər avstriyalı gəliyormuş. Bununla mütərədif olaraq serblər tərəfindən sülh arandığı xəbəri dəxi "Novoye vremya" qəzetəsində görülmüşdür.

Rus qəzetələrinin dediyi kimi madam ki, bu müharibə İslav əqvamını azad etmək üçün icra olunan bir müharibə imiş və madam ki Bolqarıstanda bir islav hökuməti imiş, o halda nədən bu dövlət qulağının dibində düşəri-fəlakət olan böylə bir islav hökumətini onun keçirmək-

də olduğu aləmi və iztirabı görüyordə heç bir hərəkət etmiyör?

Əvət, bu hərəkətsizliyi rus milliyətpərvər mətbuatı islavlığa böyük bir xəyanət kimi tələqqi ediyör və bolqarlara "böyük əməlin xalını" la-qəbini veriyör və bu xəyanət cəzasız qala bilməz — dəyə təhdid də ediyörlər. Fəqət bolqarlar da sözsüz və haqsız deyildirlər. Onlar dəxi bitərəf qalmaq üçün özlərini haqlı görüyörlər. Bu xüsussda sözü məsul bir bolqar diplomatına verəlim: qoy, o, özü bizə söyləsin görək ki, niyə bitərəfliyi tərcih ediyörlər. İşlə böylə bir zətin bəyanatı ki, "Russko-ye vedomosti"dən nəql ediyörüz:

"Etılafi-müsəlləs" dövlətlərinin siyasiləri kəmalı-ciddiyyətlə çalışı-yörlər ki, Serbiya ilə Bolqariyanı barışdırsınlar. Fəqət, nəql ediyörlər ki, hər iki hökumətin bu vaxta kimi məlum olan nöqtəyi-nəzərlərdən anlaşıldığına görə bunlar barışmaz bir haldadırlar.

"Yaxında Sofiyadan gəlmiş və bolqar hökumətinin məqsədləri ilə ol-duqca aşına məsul bir bolqar diplomati diyor ki:

"Bukereş müahidənəməsi mövcud olduqca Serbiya ilə bolqar yaxınlaşmasından heç bir surətlə danışmaq olmaz. Qədimdən bəri Bolqariya Makedoniyası olan yerlər serblərin elində qaldığı müddətcə Bolqariyanın Serbiyaya kömək eyləyəcəyini gözləmək də bicadır. Bolqar əfkari-ümumiyyəti bolqar siyasiləri bilafərq parti hər şeydən əvvəl Makedoniyanın qaytarılması fikrində bütün bolqar milləti mütəhəddir. Doğrudur ki, indi bizi çalşırlar başa salsınlar ki, bizim milli məqsədlərimiz yalnız Makedoniyayı qaytarmaq olmayıb ikinci Balkan müharibəsindən sonra itirdiyimiz Frakiya ilə Ədiməninin istərdadı da proqramımıza daxil olunmalıdır. Çalışılır ki, Bolqariyanın düşüncəsini bu tərəfə çevirsinlər. Fəqət bolqarların düşündüyünə görə Ədimənlin daha vaxtı vardır. Gözləyə bilər və nəhayət yənə bolqarlara qismət olar, bəlkə də Ədiməni almaq üçün Bolqariya müharibə etməyə belə lüzum görməyəcəkdir. Bəlkə də eğərçə haləlik də isbat olunmamışdır — Türkiyə özü Ədiməni Bolqariyanın bitərəf qalması üçün Bolqariyaya verəcək. Hər halda indi bu məsələnin vaxtı olmadığı kimi bu cəhətin müzakirəsi növbətdə də deyildir. Məni düşündürən başqa bir cəhətdir. Rus əfkari-ümumiyyəti, mətbuat və hətta böyük diplomatlar — qeyri rəsmi olaraq bizə bir çox ağır təkliflər eyləyir. Fəqət bunların müqabilində qeyri-müəyyən bəzi nəvidlərlə təvizat alacağımızı bəyan ediyörlər. Anlaşılan ancaq Serbiya ilə Yunanıstanı müəyyən və sərih bir təvizat vəd edilmişdir. Yunanıstanın Spiri işğal etməsi təvizi edildi. Serbiyaya da Bosna Hersokun və Dalmaciya və qeyrə vəd edildi. Bolqariyaya nə vəd etdilər?

alam - ələmlər, əziyyətlər
nəvid - və'dilər

təvizat - əvəz ediləcək
təvizi - icazə, imkan

Nə üçün o gərək nifrət etdiyi serblərə kömək eləsin? O Serbiyaya ki, Makedoniyani almaqla bəslənəyib sonra da məlum olduğu üzrə Yunanıstan və Rumıniya ilə Bolqariya əleyhinə bir əhdnamə dəxi bağlamışdır? Yox, Bolqariya Serbiyanı qurtarmağa getməz. O (yeni Bolqariya), əyninə Don Kixot zirehi geyib də yeni bir macaraya atlamaq istəməzi Bolqariya qarşısında bütün vüzuhi ilə müəyyən bir məqsəd və bir məsələ vardır. İstə Bolqariya daima bu məqsədə doğru getməlidir. Heç bir zaman unutmamalıdır ki, Bolqariya Makedoniyasız yaşayamaz. Bu bolqar siyasətinin və bolqar əməli-millisinin fatihəti kitabıdır. Xatimədən diplomat elavə etmişdir ki, mən artıq hər qışm güzəştlər və yollaşmaların imkanı yoxdur — demiyoram. Fəqət yalnız bu zəmindədir ki, yollaşa bilərlər. Bolqar müvəffəqiyyətinin Qoçana ilə Üstübi almaqla məhdud olunması belə bizim istidimizə bəs dedirməz. Bu Bolqariyanı təmin eləməz və buna o heç bir zaman razı olmaz".

Bolqar diplomatının sözlərində qətiyyət görünür. Bundan serblər ilə bolqarların arasını bərişdirməğin qeyri-mümkün olduğu seziylir də deyil, tamamilə anlaşılır.

Serblərin dəxi bu xüsusta ki, inadlarını bilmək və Makedoniyani qaytarmamaqdakı ısrarlarını anlamaq üçün yəni "R.V." qəzetəsinin Sofiyadan aldığı bir teleqramı oxuyalım. Bu teleqraf bizə Serbiya-Bolqariya münasibətinin nə yerdə olduğundan məlumat veriyor.

"Makedoniya orqanizasiyalarının (təşkilatlarının) nümayəndələri Savitski (rus diplomatlarındandır) tərəfindən qəbul olunmuşlardır. Bu sərəda Savitski makedoniyalıları demişdir ki, Bolqariya hökuməti Vyana və Berlin ilə Makedoniya haqqında müzakirəyə başlamışdır. Makedoniyalıların özlərinin bu müzakirəyə əleyhinə olduqlarını eləənə bəyan edərlərsə Rusiya da haqlarında bəslənənən sui-şöhrətlər bərətəf olar.

"Marinkoviçin Serbiya-Makedoniya haqqında bir dürlü güzəştə razı olmayacaqdır — dəyə vəqə olan bəyanatı burada (yeni Sofiyada) Serbiyanın son və qəti bir sözü kimi tələqqi ediyorlar.

"Sofiyada böylə bir şeyə dövrən ediyor ki, Serbiya Rusiya tərəfindən məbədə Makedoniya haqqında bir təklif vəqə olar — dəyə ehtiyat edərək Marinkoviçə tapşırılmışdır ki, Avstriyaya sülh təklif eləsin. Bu təklif hətta vəqə də olmuş. Fəqət Avstriya təklifi vəqəl rədd eləmişdir. Alman səfiri ilə Avstriya səfiri Radoslavova ısrar ediyorlar ki, Makedoniyani işğal eləsin".

Zatən vaxtilə "N.V." qəzetəsi Serbiya-Bolqariya münasibətindən bəhs edərək:

Bolqarın biri diyor ki, "Bolqarıstana təkrar Türkiyə hakimiyyəti altı-

na girmək Makedoniyanın Serbistana keçməsinə daha yaxşıdır". Serbin biri dəxi söyləyir ki: "Serbistan tamamilə məhv olursa-olsun. Yalnız Makedoniya Bolqarıstana əlinə keçməsin" — dəyə bu iki İslav millətinin nə dərəcə biri-birinə düşmən olduqlarını təsvir etmişdir.

Yuxarıda iqlibas elədiklərimizdən anlaşılıyır ki, Bolqariyanın etilafi-müsəlləs lehinə olaraq Serbiyaya müavinətə meydanə atılacağı ehtimaldan uzaqdır. O surətdə saxlamaqda olduğu bitərəflilik bitibə o biri tərəfə mütemayil bir bitərəflilik olduğu haqqında şeyəə olan xəbərlərə inanmaq lazım gəlir. Bu xüsusta da Bukareştdən çəkilən bir teleqramı mütaliə edəlim:

İstanbuldan alınan bir teleqramda deniliyir ki, bəhriyyə naziri qəzetəçilərlə söhbət edərək demişdir ki, Türkiyə ilə Bolqariya münasibəti dostanədir. Türkiyə ilə Bolqariya öz məqsədlərinin istehsalı üçün biri-birlərlə dost qalmaq məcburiyyətindədir.

Eyni zamanda da Frakiyada türklər tərəfindən hər bir ehtimala qarşı 170.000 Osmanlı əsgərinin toplandığı xəbər veriliyir. Bu əskərlər alman zabitlərinin təhti komandasındadır.

Frakiyada toplaşmış olan əsgərlər həm Bolqariyanın bitərəfliyini təmin edərlə bilmək, həm də müzəbbiz bir siyasətə keçinməkdə olan Rumıniya tərəfindən müdafiə oluna bilmək ehtimalına qarşı toplana biliyir.

Rumıniya əfkari-ümumiyyəsi etilafi-müsəlləs tərəfində olduğu halda hökumət bu günə qədər bitərəflilik məsləkindən əl çəkməmişdir və daha əl çəkmək əmmarələri də göstərməyir. Rusiya qəzetələri hətta Rumıniya bitərəfliyini də Bolqariya bitərəfliliyi qədər etilafi-müsəlləsə nisbətə qeyri-dostanə tələqqi eləməklərinə davam ediyorlar.

Son alınan həvadis Yunanıstan ilə Türkiyənin də yollaşmasından bəhs ediyorlar, guya Almanıyanın İcrayl-nüfuz eləməsi sayəsində İstanbul hökuməti Yunanıstanın bəzi mühüm tələblərini qəbul edtiyindən bu iki dövlət arasında hər b ehtimalı sülhə mübəddəl olmuşdur.

Balkandakı əhvall-siyasiyyəni mümkün olduğu qədər tədqiq edildikdə Bolqariyanın oynadığı mühüm rolü görmək qəbil deyildir. Bolqar mühafizə elədüyü bitərəfliliyi sındırma hamən bu gün Balkan yeni bir atəşi-hərbə tutulacaqdır. Bu gün Rumıniya hökuməti ilə yunan hökumətləri bitərəfliklərini mühafizə ediyorlarsa hamən Bolqariyadan ehtiyat edtiklərindəndir. Rumıniyanı Bolqariyadan təmin edən birisi tapılsaydı ehtimal ki, bu vaxta qədər meydanə-hərbə atılmış idi.

M.Ə.

"iqbal" N787,
11 noyabr 1914

Hərb və zərb xəbərləri və bu xüsusta vəqə olan nəşriyyat o qədər meşğuliyəti calıbdır ki, başqa ən ciddi mövzularla, həyatı məsələlərə (müharibədən doğma olsalar dəxi) ikinci dərəcəyə atılırlar. Qarələr məlum olan bir hal nəticəsi olaraq səhneyi-hərbədən xəbər almaq istəyirlər. Qəzetçilər də bu marağın təmininə çalışmaq məcburlınsındırlar. Fəqət bu maraqlı məsələ arasında millət və dövlətin əsasına təəllüq edən məsələlərdən dəxi biliküliyyə sərfi-nəzər etmək caiz deyildir. Binaən əleyh müxtəsər vəchlə olsa da bu kimi məsələlərə cəlb-nəzər etməklə bərabər, mümkün olduğu qədər məzkur məsələləri tənvir edib o xüsusta məlumat verməyə lüzum görüyoruz. Böylə mühüm məsələlərdən biri də "gəllərə görə vergi" məsələsidir.

Keçənlərdə bu mövzuda bəhs ələmişdik. "İqbal"ın yaxında çıxmış olan nüsxələrinin birində dəxi bu verginin nə surətlə əxz olunacağına dair olan siyahını dərc ələmişdik. Gəllərə görə vergi vəz ələmək üsullı vergilərin ən mütəkamil və ən adiləne bir surətdir. Elmi-iqtisadda tərəqqipərvərənə bir inqilab vücuda gətirmək istəyənlərdə bu üsul ildədir (amaldır). Həqiqətdən də bu üsul ədalətə müvafiqdir. Çünki bura da zülm və haqsızlığa məhəl ola bilməz. Hərkes öz gücünə görə vergi vermiş oluyor. Azadan-az, çoxdan-çox alınır. Eyni zamanda da digər vergi üsullarında olduğu kimi məmləkətin ağır xərci yoxsul təbəqənin üzərinə düşməyir. Maliyyə vüzeratının keçən ay boyu gün-ü-gününə çıxarmaqda olduğu bir çox qeyri-müstəqil maliyyat layihələrinin hamısı əksəriyyətlə xalqın fəqir təbəqələrinə təhmil olunur şeylərdir. Halbuki, əvvəlcə bir hərbi vergisi kimi müvəqqəti olaraq təsəvvür olunan fəqət sonra daimi bir vergi şəklində tətbiq olunması müvafiq görüən "gəllərə görə vergi" maliyyatı bu hədsiz maliyyat layihələri içində ədalətə ən müvafiq olanıdır.

Bu layihə haqqında gərək mətbuatda və gərək dövlət dairələrində bir çox mübahisələr olmuşdur. "N.V." kimi qəzetələr müdafiələri olduğu sinfin cibinə girdiyindən dolayı bu maliyyatın qövldən-fələ çıxması üçün çilişdirlərsə də, nəhayət daha əsaslı və radikal düşüncələr müvəffəqiyyət qazandırlar.

Yalnız daxili siyasətdə tərəqqipərvər olan qəzetələr (xarici siyasətdə bütün rus qəzetələri birleşmişdir) bu layihəni əsasən təqdir etdikləri halda müharibəylə-hazirədə fəla iştirak edənlər haqqında göztədi-

yi istisnayı tənqid ediyörlər.

Layihə mövcubincə bu müharibədə iştirak edən zəvət ilələbəd gəllərə görə vergi maliyyatından azad olunuyörlər. Bu isə məzkur qəzetələrcə üsulə və eyni zamanda ədalətə müxallif ədd olunuyö.

Müharibədə iştirak edənlər üçün bir istisna qəbul etməyi kökündən danmaq olmaz, vergi müvəqqəti bir hərbi vergisi olsaydı bu xüsusta heç danışıq yeri dəxi ola bilməzdi. Fəqət vergi daimi olunca müharibədə iştirak etmiş olanları bu vergiyə təbə tutmaq məmləkət içində heç olmasa tamam bir nəslin ömrüncə fəna bir sənəliyyetdən vücuda gəlmiş oluyor. Bunu da biz əlavə ədəlim ki, bəsnəliyyetdən şübhəsiz Zaqafqaziya ismları hamıdan ziyadə mütezərrir olar. Çünki, hökumətin öz tədbiri olaraq bura müsəlmanları hərbdə bilfel iştirak etmədiklərindən digərlərinin istifadə ələyəcəkləri vergi müətlığindən dəxi bitibə istifadə ələyə bilməyəcəklərdir.

"Reç" qəzetəsinə görə dövlətə müharibə vergisi olaraq canını vermış olan şəxslərdən dübəre bir dəxi hərbi vergisi istəmək üçün əlbəttə ki, heç bir əsas olamaz. Fəqət böylərlərin ilələbəd bir vergidən müətl etməyə dəxi heç bir səbəb və əsas tapıla bilməz. Yalnız bunlar üçün qaydadan böylə bir istisna təsəvvür etmək olar.

Məsələn, adi bir vətəndaş 1000 manatdan yuxarı olan gəlirindən vergi verdilə halda əsgərlik etmiş olan zat daha yüksək bir miqdardan sonra vergiyə təbə tutulən. Yalnız, onlardan vergi daha az bir faizlə alınsın və nəhayət ələmək də olar ki, məzkurları iki, üç və yaxud beş il vergidən azad etmək olsun, hər halda həmişəlik bir surətdə vergidən azad olunmaları üçün heç bir əsas və üsul tapmaz və böylə bir tədbiri heç bir qanun və qayda təhtinə gətlmək dəxi olmaz.

"Reç"də dedilə çox doğrudur. Birinci dəfə olaraq Rusiyada böylə düz-döğru ədalətə istinad edən, müterəqqi məmləkətlərdə tətbiqi arzu və bəzi mütəməddin məmləkətlərdə tətbiq olunmuş olan bir vergi Rusiyada böylə qarışıq və ədalətsizliyi mövcub ələ biləcəklər bir halə düşürölüyö ki, heç də müvafiq deyildir.

M.Ə.
"İqbal" N788,
12 noyabr 1914

Vaqiyyəi-Kərbəlanı çox eşitmişik. Əhli-beytin oradakı məzlumiyyətlərini, min dürlü şəkil və növde dinləmişik. Aşura gününün məzallımları hər sənə göz yaş və baş qanı tökərək gəlmişik. Gözlerimizlə bədənimizi zorlayaraq bu xüsusda acırlar gözətləmişik. Yalnız bu, qiyamətə qədər böyük bir züfəni-müsbətə qoparan vaqəə haqqında ən az işlədiyimiz və ən az təhmət verdirməmiş bir şey vardır: əql!

Halbu ki, bu kimi ictimai və siyasi vəqəələrdən istifadə edə bilmək və onun künhünə və hikmətinə lüzumunca aşına ola bilmək üçün hissiyyəti bihadə yərə sərf edən göz yaşlarının ziyadə bundan faydalı nəticələr istisnal edə biləcək əqlə göz yaşlarını siləcək və millətlərə təskinlik bəxş edəcək bu böyük qüvvətə müraciət etməli və Aşura vaqəəsi üzərində düşünməlidir.

Bu düşüncə bizə nə kimi bir hiss təlqin ediyor?

İştə iki gün sonra misli gələcək olan bir gün — Aşural

Yar və ənsəri qırılmış, yalnız bir imam! Düşməni çox, aman yox! Ər-sə təng. Ölüm mühaqqəq. Buradan qurtarmaq üçün yalnız bir vasitə var: tövbə və iltica!

Bizim indiki tələqqilərimizcə (indiki deyil, Aşura şəhidindən bir az sonra əsaslı bir surət alan "təqiyyə" fəlsəfəsinin zühur elədiyi günlərin düşüncəsində də belə) buradan çıxılacaq yol mövcud olduğu halda imam ölümünə razı oluyor. Bidət etmək istəmiyor! Cismən ölüyor. Fəqət ruhən zində olduğunu isbat ediyor. İstiqa-məti-fikr, sabati-məslək və bunların müqabilində vücudun heç bir əhəmiyyəti olmadığını nə müəssir bir surətdə izhar ediyor. Bu nöqtəyi-nəzərdən məzlum Dəşt-Neynəva heç də məğlub deyildir. Bəlkə o qalibiyyətin ən böyük bir dəracəsini təşkil edən ruh əzəməti və qəlb qələbəsinə nail olmuş bir mücahidi-həqiqidir.

Hüseyni məzlum bilib də halına ağladığımız halda hər qism bə-lə və müsibətləri ancaq ağlamaq və yalnız ağlamaq tərqi ilə istiqa-bal etmək məzlumiyyətinə öyrənən bizlər, imamin bu böyük ruhu ilə aşına olub ona imtisal etmək xəyalında heç olmuyoruz. Bəlkə də bu hal Kərbəla şəhidini qəbrində də rahatsız etməkdədir.

Din, fikir, elm və millət naminə şəhid və məzlum olanlar bəşəriyyəti tarixi ilə, islamiyyəti tarixində çoxdur. Bunlar hamısı və hər bir millət arasında təqdim olunan və adları ehtiramla anılır. Bu ki-millər haqqında göstərilən ən böyük ehtiram, onların böyüklüklərinə imtisal etməkdən ibarətdir.

yar və ənsəri - dost və tərəfdarları
ərsə təng - meydan dar

iltica - pənah, sığınma
kühünə - mahiyyətlənə

Əqidə, amal və məslək yolunda ölümünə razı olub da nəfsini fəda edən kim olursa-olsun böyükdür.

Və bu böyüklük təqildəşayan və təhsinə müstəhaqqdır!

Aşura günü bizə böylə bir əxlaq tərbiyəsi vermək iqtidar və səlahiyyətində ikən, eyvah ki, biz onu başqa dürlü qandıq. hər şeydə olduğu kimi burada da nəfətdə bir yola düşdük. Hüseyn əleyhissəlam inandığı və etliqad elədiyi fikri üstündə ölməyincə özünün əbədi bir rəhmətə nail ola bilməyəcəyini göstərmiş ikən, biz "mən-mənə, o-ona, o-o yana" timsalından dörd əlli yapışıb səadətədarını üç-dörd qetrə göz yaşı müqabilində verəcək qədər ucuz bir şey sandıq.

Fəqət ey matəmgeran, artıq burasını düşünmək zamanı da gəlmişdir. Siz Kərbəla vaqieyi-cansuzluğa ağılayırsınız. Fəqət tarixi-hicrinin II başısı olan təzə məhərrəmdə bir az özünüzü toxdadıb keçən illərə baxınız, həqiqi bir nəzeri-ibretlə baxmış olsanız Kərbəlanımun bir çox vaqəələr görəcəksiniz. İştə bu vaqialəri də düşünlünüz. Onlar da sizin nəzər diqqətinizi cəlb etsin. Fəqət yalnız bir rica edərim ki, artıq bu vaqielərə ağlamayınız. Çünki *ağlamaq dini vaqəələrdə, ruh və imanın nəzəhat və istirahəti üçün lazımi bir şey isə də, dünya işlərində fayda gətirməz. Təbiət olduqca qəddar və birhəmdir. O, göz yaşlarına zərər qədərli əhəmiyyət verməz. O, gülməyə, ağlamağa qarşı laqeyddir. Hələ ağlamaqdan bir az da zəhləsə gədar. Çünki ağlamaq ecəz əlamətidir. Acizlərin isə təbiət ən birinci düşməndir. Qüvvətli olanları saxlar, zəif olanları əzər-budur onun rəftan. Siz gəlin də bu xasiyyətindən ötrü ona kəcmədar deyiniz. Fəqət bu onun getdiyi doğru bir yoldur. Təzə ilimizdə köhnəsindəki itirdiklərimizi talafı etmək istəyiriksə, gələn məhərrəmə qədər ağlanacaq hallardan bir az olsun, özümüzü xilas etmək əmində isək, tələyin "gəcmədar" olduğunu anlayalım və böylə bir zallıma qələbə çala bilmək üçün insani bəşardan göz yaşından deyil, fikir istiqa-məti və əqidə sabəti ilə əməlparverlikdən kömək gözləyalım. Böyük Aşuranın müəzzəm şəhidinə imtisal edərək ruhi-qəhrəmanlığını dərk edəlim ki, ən böyük əcri də ancaq bundan ala bilərliz!*

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" N790,

14 noyabr 1974

təqiyyə - ehtiyatlı olma
zində - dıra, canlı
bad'et - küfr
dəşt - səhra

imtisal - nümune
nəzəhat - paklıq
kəcmədar - istek və arzuya əks

Şimali Afrika eqvami İslamiyyəsi arasında hərbi-müqəddəs fikrini tərcih etməkdə olan sinusli təriqətinin son zamanlarda böyük bir fəaliyyətlə işə gırışdiyini xəbər alan İtaliya mətbuatı hələ-həyəcəndədir.

Qezetlərdən

I

Sinusilərin fəaliyyətdə olmaları bittəb İtaliya mətbuatının həyəcanına səbəb olur. Çünki, bu təriqətin nə kimi bir qüvvət və iqtidara malik olduğunu İtaliya əfkari-ümumiyyəsi Trablis və Benqazi səfərləri əsnasında görmüş və Afrika ərəblərinin İtaliya əsgərlərinə qarşı ibraz elədikləri şücaətləri gözəlcəsinə hiss edib anlamışlardır.

Sinusilik hər nə qədər sufilikdən ayrılmısa bir təriqət isə də, siyasi və əsgəri bir əhəmiyyətə malik olub, bu tərəflərin əşidib bildiyi dərvişliyə hərgiz bənzəməz.

Bizim səmtlərdə təsəvvüf dünyanı dışlamaqdan, təcərrüddən novma bir rəhbərlikdən ibarət ikən, Afrikadakı təriqətlər başqa bir şəkli almışlardır. Aşağıda sinusilər haqqında verəcəyimiz məlumatı bu xəbərində yazmış olduğu qiymətədar bir risaləsindən aldığımız fəhri Əhməd Hilmi əfəndinin dediyinə görə: Afrikada "zaviyə" demək məktəb, yetimxana, darülcə, təəvün və şəfqət mərkəzi və xəstəxana deməkdir. Hər kəsin dini, siyasi və ictimai mərcəi-zaviyədir.

Şərqdə üləmal-şəriət ilə üləmal-təriqət arasında həmişə təzad və rəqəbat olduğundan "təriqət" heç bir zaman ümumi bir məslək olmamışdır. Halbı ki, Afrikada qəziyyə bunun əksinədir. Afrikanın şəriəti-həyatı Şərqdəki bu təzadla yol verməmiş. Çünki, Şərqdəki tarixi amillər buraya yol tapmamışdır. Afrikanın təbiətə məhrumliyyəti, böyük bir qumsal təşkil edən səhraları və günəşin qovurucu və yandırıcı təsirləri buradakı təriqət zaviyələrinə başqa bir mənə və əhəmiyyət verə bilməmişdir. Bir tərəfdən siyasi münasibətlərdən, digər tərəfdən də təbiətin zəhmətlərindən təngə gəlmiş olan afrikalı zaviyələrə iltica edər və orada təsliyyət tapar, mətinləşər.

Şimali Afrikada Əruziyyə və İsaviyyə kimi digər nüfuzlu təriqətlər varsa da ən çox nüfuzlusu sinusiyə təriqətidir. Sinusilər adətən münəzəm bir siyasi firqə əfradına bənzəyirlər. Yalnız bu qədar bir fərqlə ki, buradakı əsas dən və müridlikdir.

Sinusli təriqətinin banisi və rəisi Seyyid Məhəmməd əl Sinusi əl Hə-

təcərrüd - dünyadan əl çəkmə
novm - yuxu, yatma
rahban - yol qarovulçusu
zaviyə - müəssisə, guşə

təəvün - yardım etmə
mərcə - müraciət olunan yer
eruc - mərcə getmə

sənə Əlxitabi Əl-İdrisi cənablarıdır. Bu zat 1206-cı sənəyi hicriyində Afrika məmalikindən Cəzair (Aljir) cənubunda vəqə Məstəqanın qəsəbəsində dünyaya gəlmişdir.

Cənab Seyyid Süleyli Təhrirən Həsənəli əl nəsəb məşhur "İdris Ələvi" əllesindəndir. İdris Ələvi Afrikada hökmdar, təriqət Şeyx və pirləri, üləma və füzela yetişdirmiş olan bir dudinin başçısıdır. Harun Ər-Rəşidlin təzyiqatından Afrikaya qaçdığı halda müşərünileyhin əmrilə zəhərlənmişdir.

Seyyid Məhəmməd Sinusi müqəddəmatlı üləmi atasından öyrənmişdir. Cavan sinusli uşaqlığından bəri olduqca ciddi olub əksər vaxtlarını fikrili və düşüncəli bir hal və təfəkkürlə keçirirdi.

Həlinin ciddiliyyəti, fəvqəladə fəsaəti və sözlərindəki şirinlik və təsir səbəbilə cavan sinusli ümum əhalinin hörmət və məhəbbətini qazanmışdır.

"Məstəqanın" zaviyəsinə gələn qafilələr cavan Seyyidin şöhrət və namini səhralara və sahillərə qədər dağıdıyorlardı. Seyyidin ələdiyi vəz və nəsihətlər bir çox zamandan bəri söylənen sözlərə bənzəməzdi. Zaviyələrə salamətlik xeyr-duası verildiyindən sonra Seyyid həmişə deyirdi ki:

"Bir-birinizi seviniz. Bir-birinizin qardaşı olduğunuzu biliniz və bir-birinizə bu surətlə müamilə və müavinət ediniz. Ta ki, Allah köməyiniz, ənbilya və ovliyanın rühləri də nikahbanınız olsun!"

Cavan Seyyidin düşüncəli bir hal keçirdiyi ilə mərdümgrizliyə bənzəyən hal və ətləri atası ilə başqa şeyxlərin nəzarəti cəlb eləmişdi. Bir gün bir təpənin üstündə oturub da Seyyid fikrə getmişdi. Atası bunu bu halda gördü və nə üçün fikrə getdiyini sordu. Cavab olaraq Məhəmməd əl-Sinusi dedi ki:

"İslam aləmini düşünüyörəm: bu qədər padşahlara, əmirlərə, bu qədər şeyxlər ilə reislərə rağmen bu gün İslam aləmi çobansız bir qoyun sürüsünə bənzəyir.

Hər yerin müridləri, qaziləri vardır. Lakin İslam aləminin bir ittihad nöqtəsinə, bir amali-məcəməinə apara bılacak həqiqi bir mürid yox! Dini-mübnimlik birlik və yeganəlik üzərinə qurulmuş İslam aləminin hər tərəfində itxilat və rəybərəylik vardır. Hər tərəfi cəhl tutmuş. Çünki alimlər ilə şeyxlərdə maarif nəşr etmək əməli və din qeyri qalmamışdır.

"Baxınız: Sudan ilə Səhrada hələ sürürlə bütperəstlər vardır! Məmurələrin hər məscidində əlminə əməl etməyən sünlərlə üləma varikən bunlar rahatlıqla İlə zövq sürməyi, bu bığələlərə hıdayət yolunu gös-

mərdümgriz - adamayovuşmaz
məstəqni - varli

xilte - ərazilər

tərməyə tərcih veriyorlar.

"Gələn qafilələrdəki gözü açıqlardan aləmin əhvalını öyrəniyəm. Hər tərəfdə məğlub oluyoruz: xiltələr, məmurlar əldən gediyor".

"İslam bir uçuma doğru yığır. Bunu gören, çarə düşünən yox! İştə mən bunları düşünüyörəm".

Ata bu əhvala qarşı nə ələyə biləcəyini oğlundan xəbər aldı, cavan Sinusi "çalışacağam" — dedi.

Atasının münasib görməsilə Seyyid Məhəmməd təhsilini ikmal üçün Fasa getdi. 31 yaşında ikən fas camei-kebirində tədrisə başladı.

Fasin əhvalı Seyyidi diltör edəcək bir halda idi. Vaxtilə islamın elm və mərifət mərkəzi olan Fasa əxlaqdan əsər qalmamışdı. Məmləkət həmişəlik keçməklərlə mütəmadi itxillalar içində idi.

Seyyid Məhəmməd əl-Sinusi bu əhvala qarşı şiddətli bir dil işlətməyə başladı. Səkkiz il sürən tədrisatında nəticəsiz olaraq müsəlmanları ittihad və intibaha dəvət elədi. Bu qədər söylər bir nəticə vermədi. Əlavə olaraq hökumətin sui nəzərini də cəlb elədi. Şeyxlikdən başlayıb işi səltənətə yetirənlər Afrikada çox olmuşdur. Fas emirləri də bu cavan şeyxdə bir rəqabət, bir iddia gördülər. Seyyid Fasa oturmaqdan fayda gələ bilməyəcəyini görüb "Təvat" xitəsinə mücavir və Səhranın açarı mənzələsində olan Laquvat qəsəbəsinə əzimet elədi. (1245)

Seyyid Məhəmməd ümid elədiyi sühulət və rahatlı Laquvatda dəxi tapa bilmədi. Laquvat qəsəbəsi "təriqəti-ticanıyyəyə" mənsub olanların nüfuzu altında idi. Ticaniləri sinusu ilə rəqabət elədilər. Cənab Seyyid qəsəbəni tərk edib səyahətə çıxdı.

Bu tarixdən etibarən Seyyidin səfəhat həyatının ikinci dövrəsi başlayır. Seyyid Mədəd, Qebos, Trablusi — qərb və Benqazi şəhərlərini ziyarət elədi. Bu şəhərlərin hər birində bir müddət səyahət vaxtını vəz və nəsihətə vəqf elədi. Sinusi Benqazidən sonra Misirə getdi. Misir səyahəti onun əhvali-ruhiyyəsində mühüm təbəddülat hüsula gətirdi.

Məhəmmədli paşanın əsərləyi istedadı olmadığı zənn olunan misirlilərdən təşkil etdiyi ordu qoca Osmanlı hökumətini düşündürüyordu. Misir xədivinin müvəffəqiyyəti Osmanlı hökumətinin inhihatta üz tutduğunu Seyyidin dimağına yerləşdirirdi. Məəttəssüf Seyyid bunun əsil səbəbini dərk edəmiyordu. O, Misirin qələbəsinə Avropa mədəniyyətinin, Avropa təkamülət və təməddünün qələbəsi olduğunu görəmiyordu. Qələbənin səbəbini başqa şeydə ariyordu. Məəmməli Misir səfəri Seyyid üçün faydasız da olmalı. Əvvəla təhsilə möhtac olduğunu öyrəndi. Saniyə məzhəb itxillafının, təriqət çoxluqlarının yeganə bir nüfuzə və ələmi-İslamın ittihadına mane olduğunu anladı.

me'mure - abadlıq yerləri
əzimet - yola düşmək

vəqf - burda ayırma

Seyyid Sinusi Misirdə də bir çox etirazlara hədəf olmuşdu. Məhəmmədli paşanın üsuli-idarəsinə və avropavari icra elədiyi islahatına etiraz elədiyindən Misirə də tərkə məcbur olmuşdu. Buradan Hicaza getdi. Seyyid Məkkə ülemasından təhsili-kamal etməyə səy elədi. Təriqət pirlərinin məşhurlarından Şeyx Əhməd bin İdrisə intisaf etdi. İslam məzhəblərinin hamısını tədqiq etdi. Bütün islam aləminə xitab edə bilmək üçün maarifi-islamiyyənin məcmuine vəqif olmaq lüzumunu tədqiq elədi. Ona görə də çalışdı...

Əhməd bin İdris, Şaziyyədən ayrılmı məxsus bir təriqətin sahibi idi. Seyyid Məhəmməd Sinusun müşarun illeyhə şeyxdən və onu istixlaf edən digər şeyxlərdən dəxi icazət aldı.

Cənab Seyyid yazdığı "Əl-sələsilül mülin" nam əsərində qırx təriqətdən icazət sahibi olduğunu özü yazmışdır. Təşəvvüf ilə həkəmiyyətdə bir şey meçhuli deyil idi. Seyyid müxtəlif qövmlərin məşhəri olan Məkkədə müxtəlif irqlərə mənsub və müxtəlif dillərdə danışan müsəlmanları tədqiq eləmişdir. Şerq qövmlərinin əhvali-ruhiyyəsini olmuşca anlamış, hər qövmin mütləfəkləri və fəzilləri ilə görüşmüş və danışmış, islam aləminin hər tərəfi haqqında mükəmməl məlumat almış, fəzillərdən istifadə eləmiş, qəbil gördüyü adamlara fikir və məqsədini, məslək və təriqətini nəşr və təlqin etməyə başlamışdı.

Bu surətlə zəmanəsinin allamələri və kamil şeyxləri zümresinə keçdikdən sonra Seyyid artıq böyük məqsədinə başlamağın zamanı gəldiyinə qane oldu. Gördüyü təcrübələr üzərinə böylə bir məqsədi vücuda gətirmək üçün hər qism xarici təhəkkümdən azad bir yerdə oturub da oradan işə başlamağı müvafiq gördü. Bu məqsəddə də Seyyid Benqazi cəhətlərinə göz atdı. O vaxt Benqazi Osmanlı hökumətinin nəzərində yox kimi idi. Buraya əhəmiyyət verilməyir, binaən əleyh inzibatinə baxılmıyordu. Burada vəqə olan "Cəbəli Ənzər" vaxtilə italyanlar tərəfindən zəxirə anbarı adını almışdasa da adətən boş və sahıbsız idi. Cəbəli Ənzər Benqazi və Vederməyə uzaq deyildir. Bu iki iskalə vasitəsilə hər tərəflə itxilat mümkündür. Misirə gedib gələn karvanlar, Burnu və Aday kimi uzaq məmləkətlərə işləyən qafilələr Cəbəli Ənzərə yanaşırdı: Cəbəli Ənzərin Trablus — qərb və Fəratla da münasibəti-kamiləsi vardı. Benqazidəki osmanlıların təftişindən də qorxmağa məhəl yox idi.

İştə bu əsəbaba məbni Seyyid Məhəmməd əl Sinusi ilk zaviyəsinə Cəbəli Ənzərdə təsis etdi.

iskəle - gəmilərin yan alması üçün
körpü

me'mul - ümid edilən
taqih - dinlə məşğul alimlər

maəda - başqa
ixvan - qardaşlar
e'dad - məktəb

Az bir zamanda Cəbəl Əhzer zaviyəsi bir qəsəbə şəklini aldı. Bu tərəqqi xilaf məmul osmanlı memurlarının nəzər diqqətini cəlb elədi. Seyyid zaviyəsinin sahili yaxın olaraq təsis etdiyini düşündü. Əsil mərkəz olmaq üzrə "Cabub" daxilindəki zaviyəsinin təsis etdi. Cabub o tarixdə Cəbəli Əhzerdə mümkün və qüsurlu olan məhzurlardan ari olduqdan maəda ətraf və cuvarında şücaətli və müstəqil bir çox ərəb tayfaları da yaşayırlardı. Bu ərəblərin hamısı çox az bir zamanda "ixvani-sinusiyə" edadına daxil olmuşdur.

Seyyid qovm və əqrəbəsi ilə yaxınları, xass və müridləri Cabuba köçdülər. Orası da az vaxtda bir qəsəbə oldu. Böyük xurmalıqlar yetişdirildi. Məhəmməd Sinusinin ilk işi islam məzhəblərinin hamısını tədqiq edərək məzhəblərin hərsindəki əshəl və əkməli-ictihadları öz ictihadi ilə qarışdırıb da bir şəklivahidə qoymaq oldu. Fəqət bu məzhəb məzhəblərin eyni və züddəsi olmaqla bərabər sul zənni və yeni bir məzhəb icadi şəklini almasın deyə ayrıca təmim olunmayıb Sinusi təriqətinə daxil olacaq ixvana təsis olundu. Məməfih cənab Seyyid bu xüsudə bir neçə kitab təlif eləmişdir ki, fəqihlərin əllərində mövcuddur.

II

Cənab Seyyidin ictihad elədiyi sinusi təriqəti-Hilmi Əfəndiyə görə mərifət və üsuli-təşəvvüf etibarilə mövcud olan təriqətlərin züddəsi və məcməi sayıla bilər.

Zatən sinusi təriqətinə "cəmiyyət" adı vermək daha doğrudur. Bu cəmiyyət qədr təşkilatı mükəmməl və müntəzəm heç bir gizli cəmiyyət görülmemişdir.

Sinusi təriqətində kühnünə varılmaz müxtlif hikmətlər, çətin mərasim və riyaziyyət olmadığı kimi, məqbul bir məntiqə saf və nəzih bir tərtib-təfəkkürə müqayir şeylər də yoxdur. Təriqət əməli (praktik) və ictimai bir hikmət üzərinə qurulmuşdur.

Sinusi cəmiyyətində ən böyük əsas "üxüvvət" və "teavün" xüsuslarıdır. Sinusilər məxsus günlərdən əlavə hər daim cümə və yekşənbə axşamları ictima edirlər, ayrıca bir üsul və mərasimləri olmayıb ictimalərində fəqərəyə yəmək verərlər. İxvan (qardaşlar) səmaxxanədə (tekyədə) bir "müqəddəm" deyilən şeyxin böyüklüyü ilə Quranın surələrindən bəzilərinə oxuyurlar. Səlati-əzimə deyilən və şeyx Əhməd bin İdris tərtib etdiyi bir səlah ilə ruhi nəbi zişəni tovlır edirlər.

zübde - bəyənilmiş, xülasə
mütləq - qapalı, bağlı
riyaziyyət - əzab-əziyyət

üxüvvət - qardaşlıq
teavün - yardım
tekye - yığıncaqda

Sinusi təriqəti İxvanını nəfili işlərlə məşğul etməyib iş və güc ilə çalışmağa təlim və təəllümə məcbur edər. Sinusi təriqətinə giren bir kimsə aclı, azarlı və şikəst olmayınca çalışıb qazanmağa, faydalı bir adam olmağa dəvət olunur. Bu xüsudə zaviyələrdən hər cürə kömək görür.

Sinusi zaviyələri birər mədrəsə və məktəbdir. Məhəllin uşaqları burada dərslər oxurlar. Böyük zaviyələrdə fiqh və hətta ali elmlər dərslər verən alimlər bulunur.

Sinusi təriqətinə girenlər əxevi (qardaş) hesab olunurlar. İxvan dərəcələrinə bölünür: xəlifə, şeyx, nəqib, müqəddəm məsəlli məntəbələri olduğu kimi ələlümül İxvan: avam, xas və xassül-xəvis siniflərinə bölünürlər.

Sinusi cəmiyyəti bir təriqət sahibi olmaqla bərabər siyasi bir müəssisədir də. Yalnız siyasi məqsədlər ilə siyasi fikirlər ancaq İxvanın xassisi ilə xəlifələr və şeyxlərə məlum olub avam qismi isə bu xüsudə yalnız bəzi mühüm məlumatla malikdir.

Sinusi əxəvələrindən hər birisi azarlı və şikəst olmayınca daima müharibəyə amadə olub və lazım olduqda alacağı əmir-mucibi ilə hər bə getməyə məmur və məcbur olduğu haqqında and içmişdir. Sinusi təşkilatının bu maddəsi Afrikadakı sinusilər arasında kaməllən təcib olunmuşsa da, sair yerdəkilər haqqında eynilə təcib oluna bilməmişdir. Buralarda bu xüsudə əsnayi-hərbə mümkün olan vasitələrlə müavinət etmək şəklində təcib olunur. Afrikadakı İxvandan hər biri iqtidara çatdığı qədər müsəlləh olmağa, bir dəvə saxlamağa, heç olmazsa əsləhdən bir şey bulundurmağa məcburdur. Həddən artıq fəqir olarsa lazım olan vaxtda zaviyələr və yaxud miknəli əxəvələr tərəfindən gərəklə silah ona verilir. Dövlətli olanlar, miknətlərinin dərəcəsinə görə müttəədid dəvələr və silahlar saxlamalıdır. Hər bir dövlətli sinusi yanında olan nöker və nayiblərinin hamısını təslil etməlidir.

Bir sinusi əlindən gəldiyi qədər təam hazırlayıb zaviyəyə gətirir və bu yeməyini sair İxvanın gətirdiyi yeməklərlə birləşdirib ümumiyyətlə qardaşcasına yeyirlər. Məməfihə bu təamlar yalnız İxvana munhəsir olmayıb zaviyəyə hər kəs müraciət edərsə əzaz və ikram olunur. Sinusi əxəvələrinə sual etmək haramdır. Teavün cəhəti sinusilər arasında o qədər tərəqqi etmişdir ki, yalnız bu cəhət bir çoxlarını bu təriqətə cəlb ediyi. Teavün üsulu sayəsində hər zaviyə mükəmməl bir mətbəxə malik imiş kimi gündüz və gecələri yeməklər paylar.

e'zaz - əziz
ikram - hörmət
münhasir - məhdud

miknət - dəhşətli, bacarıqlı
əleni - açıq, aşkar

Zaviyə şeyxləri qismən ələni və qismən gizli birer məhəli cəmiyyətlərinin reisləri olmaqla bərabər tam mənası ilə də birer konsul, eyni zamanında da məhəlli tacir başçısı və siqorta kompaniyalarının vəkilidirlər. Hər şeyx ticarət etməyə məmurdur.

Kəsinin bir qismini özüne, digər qismini də cəmiyyətə verməlidir. Bir zaviyə şeyxi sahili ilə daxilini nırına bələddir. Çıxacaq malların məhəlli qiymətini bildiyi kimi, gətiriləcək malların tranzit mərkəzlərindəki qiymətinə də vəqifdir. Ticarət qafilələrinin hücum və təərrüzdən saxlanmasını arzu edənlər zaviyələrdən bir "amannamə" (siqorta) kağızları alırlar. "Aman"lar qafiləyə görə bahalı olur. Dünyada qüvvətdən başqa heç bir qanuna tabe olmayan "tibo" (təvəroq) və sair bu kimi qövmlər sinusi zaviyələrinin amannaməsinə fəvqəladə hörmət edirlər.

Zaviyə şeyxləri sinusi əğniyasının bankirləridir. Ticarət əhlinə pul borc verərlər. Fəqət bir sinusindən aldıkları faiz ilə bir xaricdən aldıkları faiz arasında ki fərq böyükdür.

Bu təfəsilatdan anlaşılar ki, sinusi cəmiyyəti bulunduğu məhəlli təmamilə hakimiyətinə alacaq və insanlara, bilcümle vasitələrlə təhəkküm edəcək təşkilata təmamilə malikdir.

Cənab Seyyid bu əsasları vəz etdikdən sonra ətrafa gedərək islam ələminə xəlifələr və vəkillər göndərməyə başlamışdır. Afrikanın hər tərəfində zaviyələr açılmış və hər tərəfdə müvəffəqiyyət hasil olmuşdur. Təsis olunan zaviyələrə yerlilərdən adamlar tərbiyə olunaraq xəlifə təyin olunmuşdur. Vəkillər isə daha böyük vəzifə sahibi olduqlarından ümumə qarşı gizli qalmışlardır. İslam mərkəzlərinin mühümlelərində Seyyidin vəkilləri ilə xəlifələri var idi.

Türkiyə, Hicaz, Yəməni, Hind, Cəvə, Misir, Tunis, Cəzair və Fəsi kimi yerlərdə olan vəkillər ilə xəlifələr vəqə olan mühüm xəbərləri rapor surətilə yazaraq, Benqazi tərifiqə mərkəzi zaviyəyə göndərdikləri kimi, Sudan, Buruna, Abe, Zində, Təvət, Səhrayil-Kəbir və sair daxili zaviyələr dəxi xəyrat olunacaq dərəcə bir surətlə əhval və vəqiləri mərkəzə bildiriyorlardı.

Bütün sinusilərin nəzərində ülvü bir əməl, gözəl bir xəyal kimi durmaqda və buna imkən üçün hamısı can atmaqda idi. Böyük şeyxləri nə bəslədikləri hörmət və etimad isə ən yüksək bir dərəcədə idi. "Məqsədi-müqəddəs" in tefərrüatından sinusilərin əksəriyyəti bir şey bilmirdi. Bu hala da böyledir. Fəqət cümlesinin bildiyi bir şey vardır: İslamın rəvəql, millətin asudəliyi və hətta bəşəriyyətin də səadə-

ti Seyyidin əmrinə təbəiyyət etməkdədir. Seyyidin bir çöl ortasında mənzil edilməsi də təbiətin xəyalperest olan afrikalı dimaqlara başqa bir təsir icra ediyordu. Seyyid avam nəzərində sahib-i kəşf və kəramət ədd olunuyordu. Hər dəlm şeyxlər və vəkillər Seyyidin vəqə olan kəramətlərini avam arasında nəşr edib duyuyorlardı.

Seyyidin öz sağlığında özünün qeyret və himməti sayəsində Afrika bədəvələrindən 5 milyon qərib böyük bir kütlə dini-islami qəbul etmişlər. Seyyid ölümünün yaxınlaşdığı dəmlərdə böyük bir ələm vücuda gətirdiyinə özü şahid olmuşdu. Fəsi hüdudundan etibarən Cəzair və Tunisin cənub tərəfləri, Təvət xitəsi, Həlar və Azcar təvəriqlərinin məmləkəti, Timu iqlimi, Zəndər, Vaday, Ayer hökumətləri və daha bir çox Səhra və Sudan qitələri, Fəzzan, Benqazi və o tərəflərdəki qəbilələr sinusilərin nüfuzları dairəsinə girmişdi. Bu dairədə yaşamaqda olan nüfusi-bəşər ləaqəl 20 milyonluq böyük bir cəmaət kütləsi təşkil edər.

Seyyid Məhəmməd Əl Sinusi hər nə zaman istəsə kamali-surətlə 40-50 min cəngəvar yığar, lazım olduğu zaman təvəriqləri, tibuları və təvət ərəblərini, Sudan əqvamını istədiyi nöqtəyə sürülərlə sövq edə bilirdi.

Fəqət Seyyid fəaliyyət və siyasi hərəkətlərdən ziyadə nəşri-əfkara əhəmiyyət veriyordu. Hər şeydən əvvəl əməllərini anlayacaq və təsəvvürlərini işə çıxara biləcək adamlar hazırlamaq istəyirdi. Fəqət bu əməllərinin əzəməti ilə ələndəki vəsaitin nıqsanı münasibət almıyordu. İslam ələminin ümumi qəflətindən sərfi-nəzər bilavasitə əl altında olan qövmlərin cəhalet və mədəniyyətdən uzaqlıqları, dəxi bu məqsədin həsuluna böyük bir maneə idi. Buna görə də cənab Seyyid ömrünün son günlərində zaviyələri çoxaltmağa əhəmiyyət vermiş və maa-rifi-islamiyyəni nəşr etməyə səy ələmişdi. Fəqət elm nəşr edərkən heyhat ki, yalnız kəlam və nəqliyyat ilə iktifa edilib təbəiyyət və sənayedən xəbər tutulmamışdır.

Yoxdan böyük bir bina qurmuş və milyonlarla xalqa müqtədə olmuş olan Seyyid Məhəmməd Əl Sinusi 1274 sənəyi-hicriyəsində 68 yaşında iken rəhmətə getmiş və başladığı böyük işin əncamını oğlu Seyyid Məhəmməd Əl Mehdi Əl Sinusiya buraxmışdır.

təhəkküm - hakim olma, məhkum
etmə

təbəiyyət - təbiki
ləaqəl - heç olmazsa

Seyyid Məhəmməd əl Mehdi əl Sinusi atasının yerində oturduğu zaman 15 yaşında idi. 1258-nci səneyl-hicriyyəsində dünyaya gəlmişdi.

Məhəmməd əl Mehdi'nin sinusilər arasında böyük bir nüfuzu vardı. Sinusi avamları bu şeyxi mehdiyl-müntəzir sanırlardı. Şeyx ilə sinusi böyüklərin dəxi işlərinə yaradığından bu fikri təşhiz etməzlərdi. Hətta şeyxin adının bəzən eimməyi-sanli-aşərin onikincisi olub Bağdada bir quyuya girdikdən sonra nə olduğu bilinməyən İmam əleyhissalam ilə Məhəmməd Mehdi əl Sinusini "Məhəmməd əl Mehdi bin Əliyü'l hadi-əl Sinusi" surətində zikr ediyorlardı.

Sinusi şeyxləri ilə Osmanlı hökumətinin münasibəti o zamanlar o qədər də səmimi deyildi. Hətta Osmanlı hökumətinin siyasətcə göstərdiyi müvəffəqiyyətsizliklər sinusilərdə bu hökuməti-islamiyyəyə qarşı bir etimadsızlıq və dolayısı ilə də türklər haqqında dun bir fikir bəslədiyordu. Məməfəh Osmanlı məmləkətləri bir-biri ardından gəlməkdə ikən Afrikanın da təqsiminə başlanıyordu. Sinusi şeyxləri bu xüsusa dəxi mühüm bir tədbir ittixaz etməkdən aciz idilər. Sudanda bir Mütəməhdi zühur elədi. Misirə soxulmuş olan ingilislərə qarşı üsyan çıxardı. Fəqət Misirdən göndərilən qüvveyi-müntəzəmə Mütəməhdi'nə məğlub etdi. Bu məğlubiyyət əsnasında Mütəməhdi sinusi şeyxindən kömək istəmişdi. Fəqət sinusi şeyxi özünün mehdilik nüfuzuna xələf yetişməmək üçün digər bir Mehdiyə kömək edə bilməzdi. Mehdilikdən əlavə Seyyid Məhəmməd əl Sinusi "qütbu-vəğus" — deyə tələqqi olduğundan başqa bir şəxsin məliyyətinə də girə bilməzdi. Çünki, girsəydi sinusiliyin istiqbalında şübhəsiz ki, iltiraqlar əmələ gələcəkdi. Zətan nüfuzi-şəxsi üzərinə qurulan ibtidai təşkilatlarda daima bu kimi məhzurlar vardır.

Mütəməhdi tərəfdarlarının məğlubiyyəti Afrikani bölmək qəsdini əzm etmiş avropalılar üçün ümidbəxş bir təcrübə oldu. O vaxtdək sinusilik haqqında bəslənən ehtiyat raf olub, onun əvəzinə cəsarət gəldi.

Mütəməhdi vəqəesindən sonra misirli Zübeyr paşanın "qulu" (kölesi) olan Rabeh, Sudan Şərqi ilə Burnuya təsəllül etdi. Bu da sinusilik üçün ikinci bir zərbə idi.

Seyyid Məhəmməd əl Mehdi Burunu sultanlarına da kömək edə bilmədi. Bu işdə sinusiliyin həqiqi qüvvəsi tamamilə zahir oldu. Göründü ki, bu o qədər də qorxulacaq bir qüvvə deyildir.

Fransızlar Tavati fəth etdilər və sonra da Cənuba tərəf istilaya başladılar ki, bunun təfsili çox uzun çəkər. Fəqət bu qədər deməliyiz ki, hər qədəmdə bir həqiqət sabit olunuyordu.

*Bədəviliyin-mədəniliyyətə, cəhlin-elmə, qarışıqlığın-intizama
heç bir vaxt qələbə edə bilməyəcəyi həqiqəti.*

Fransızlara məğlub olan afrikalılar adətən düşmənin on mislini təşkil ediyorlardı.

Seyyid əl Mehdi bütün bunları görüyordu. Fəqət çarənin harada olduğunu və nədən ibarət olduğunu göstərmirdi. Yalnız təqəddüslə ülumi-nəqliyə kifayət etmirdi. Gat civarında təvəriqlər fransız miralayları Filatresi qətl etdilər. Bu hal fransız istilasını daha da təzələşdirdi.

Artıq təhlükə sinusiləri də təhdidə başlamışdı. Təhlükəni atlanmaq və toqquşmanı gecikdirmək ehtimalları qalmamışdı.

Bu dövrdə sinusilər fəaliyyət göstərdilər. Az bir müddət də silah payladılar. Minlərcə adama təzə silahlar verdilər. Fəqət ilk şey yəne də əskik idi: 1. Harbi idarə edə biləcək zabıtlar və 2-ci top.

Bu hal ilə Şeyx çox ala bilirdi ki, müntəzəm bir qüvvəyə qarşı məğlub olacaq. Buna görə də rüdrərlərinin təşkil üçün bir çarə düşünmüşdü. O sıralarda Şeyx tərəfindən nəşr olunan bir şərddə qalibiyyətin xətti Süleyman namində bir zatın oturduğu zaman mümkün ola biləcəyi təbşir olunuyordu. Xəliq qalibiyyəti Seyyidin kəramət və qüvveyi-xarüqənuşmasından bəklərən o özünü böylə bir ümid müqabilində safə çıxara bilmək üçün işi digər bir hadisə ilə məşrüt ediyordu.

Zətan bu hər yanda böylə olmuşdur. *Carli vasilələr ilə müdafiələrini mümkün görməyənlər həmişə qalibiyyəti möcüzələr və xarələrə gözləmişlərdir. İslamda dəxi hıkmət və elm etiqada mərbut qaldığından hərəkətsiz və atlı qalmışdır. Fikir hürriyyəti ilə flir fəaliyyəti lüzumsuz görünmüşdür. Bu səbəbə də İslam ələmi ələlat və dərğunluq keçirməyə məcbur olmuşdur.*

Nəhayət, avropalılar, bilxəssə fransızlar əsl ehtiyat elədikləri sinusi qüvveyi-əsliyyəsi ilə üz-üzə gəldilər. Bir neçə kiçik müsadimələrdən sonra Zəndər (Zinder) zaviyəsi önündə böyüyəcək bir müharibə vəqə oldu. Ərəblər ilə təvəriqlər təşəkkül edən sinusi ordusu fransızlardan 10-12 kərə daha çox idi. Müharibələrin elində hətta şərə, martin, vinçestr kimi təzə əsilhələr də vardı. Ancaq bir neçə saat uzanan bu müharibə nəticəsində sinusilər qətl bir inhiざま uğradılar. Hətta ümid edilən şücaət və fədakarlığı da göstərə bilmədilər.

Bu məğlubiyyət əvvəla şeyxlər tərəfindən gizlədilmək istənilirdi. Fəqət bu boyda bir şeyin gizlədilməsi mümkün olmaı. Hər kəs mayus

və naümid idi.

Artıq sinusilərin azad gəzə bildikləri yer Libi çölündəki Küfre vadisinə münhasır qalmışdır.

İştə sinusi müəssisi tərəfindən vücuda gətirilən əzim bina çökür, sinusillik xatirə-tarixiyyəyə mal olub gediyordu.

Seyyid Məhəmməd əl Mehdi bu axırncı məğlubiyyətdən sonra çox yaşaya bilmədi. Bu şeyxin son günləri çox mərarətlə keçmişdir. Zəndər zavilyesinin fransızlar tərəfindən işğalı yorulmuş olan səhətinə böyük zərbə endirmişdi.

Seyyid Məhəmməd əl Mehdi 1322 sənəsində vəfat etdi.

Sinusi avamı Seyyidin ölümünə inanmamış və məzkurun təkrar hüzuruna etiqad etmişlərdir.

Seyyid özündən sonra bir övlad buraxmadığından əlyövəm məşeyxət səccadəsində qardaşı oğlu əl Seyyid Əhməd əl-Sinusi bın əl Seyyid Əhməd əl-Şərəf bin əl Seyyid Məhəmməd əl Sinusi oturmaqdadır. Seyyid Əhməd möhüründə adını böylə yazdırmışdır: "Məzhər əlün əlqüdsi əl Seyyid Əhməd əl Sinusi".

* * *

Hər nə qədər Hilmi əfəndi sinusilər ilə Osmanlı hökuməti arasında ki birudətdən bəhs ediyorsa da bunun əksi vəziyyətlərə dəxi təsadüf olunur. Əskidən bəri yalnız sinusilər deyil sair xırda şeyxləri dəxi Osmanlı sultanları özlərinə dost bir vəziyyətdə bulundurmağa çalışmışlardır. Soltan Həmid zamanında dəxi "Sadiq əl Möbid" namində bir paşa iki dəfə məmuriyyət xassə ilə çıxıb (çapıb) və küfrə zavilyələrinə göndərilmişdir. Bundan əlavə sinusilərin dəxi İstanbulda daimi olmasına da çox kərə vəkilləri olmuşdur.

Fəvqüzziqr Sadiq paşa özünün Sultanın və Xəlifənin nümayəndəsi olmaq sifətilə şeyxlər tərəfindən kəməll-əhtiram və ezaz ilə qəbul olduğunu təhriir etmiş olduğu səyahətnaməsində yazıyor.

İstanbul hökuməti ilə sinusi şeyxlərinin daha sıxı və səmimi münasibətləri Tarablis müharibəsi əsasında vəqə oldu. İndiki Osmanlı hərbiyyə naziri olan Ənvər paşa ilə Fəthi bəy Bənqaziyyə Sinusi şeyxi ilə Sultan naminə əhdname bağlayıb sinusilərdən müntəzəm alaylar təş-

qədəmə - dərəcə, pille
ləqəddüs - müqəddəs sayma
təbşir - şad xəbər gətirmə
məşrut - şərtli
atıl - etalelli
inhizam - məğlubiyyət

münhasır - məhdudlaşma
mərarət - dılxorluq
səccadə - canamaz
ezaz - hörmət, əzizlər
binudət - soyuqluq, sərinlik

kil edərək İtalyanlara qarşı şiddətli bir müqavimət göstərə bildilər. Sinusilərin bu sırada göstərdikləri fədakarlıqlar Avropa mətbuatının hər günkü mövzusunu təşkil ediyordu.

Türkiyə-İtalyan müharibəsi qurtarıqdan və sülh rəsmən imza olunduqdan sonra da ərəblər bir çox zaman İtaliyaya təslim olmadılar. O zamandan bəri sinusilər nəzdində Türkiyə zabıtlarından bir çoxlarının qaldığı dəxi bəllidir. Məlumdur ki, bu sayədə sinusilər az çox intizam və əsgərlik üsuluna əşina olmuşlardır. Bundan əlavə başlarına gələn mühüm vəqələrdə yəqinə ki, təslirsiz qalmamışdır.

Bu nöqtəyi-nəzərdən sinusilərin Afrikada əlaqələri olan Avropa dövletləri üçün hər halda mühüm bir düşmən ola bilmək ehtimalı xatirə gələ bilər.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" №792, 793, 796;
19, 20, 24 noyabr 1914

İSLAHAT ÜMİDİNDƏ

Müharibə Rusiya vətəndaşlarındakı mədəni rüşd və bəluğun mövcud olduğunu göstərdi. Məmləkətin müqəddəratı ilə hüsn idarəsi və istiqlalının tamamiyyətinin əllərində tutan hökumət kişiləri özlərinin tarixə qarşı məsulluqlarını düşünərək Rusiya əfkari-ümumiyyəsinin daxili işlər xüsusunda arzu elədikləri islahatın tətbiqindən çəkiniyorlardı. Səbəbi də bu idi ki, güman eliyorlardı ki, xalq hələ də lələ ilə keçnə-cək bir haldadır.

Müharibənin zühuru ilə Rusiya xalqının müxtəlif millətləri ilə müxtəlif təbəqələrində zahir olan birliklər və hər tərəfdə ibraz olunan vətənpərvərliklər artıq bu heyətlərin gərəlcəsinə siyasət imtahanı vermiş olduqlarına dəxil ola bilərdi. Tərəqqipərvər rus mətbuatı dəxi böylə parlaq bir imtahanın vəqə olduğunu hamın qeyd etməkdən çəkinmədi.

Hər şeyin mahiyyəti-əslisiyə, eyni xasiyyəti ancaq müşkül və böhranlı vaxtlarda təzahür edər. Rusiyaya gəlmiş olan bu ağır və tarixi günlərdə dəxi Rusiya qələmrovunda olan millətlər bəlaistisna özlərinin nə dərəcədə vətənə mərbut olduqlarını göstərdilər. Yəhudi, polyak, malorus, mücəlmən əmələ firqəsi, tərəqqipərvərən hamısı öz dərdlərinə fəramuş edib hamın ümumi düşmənin dəfinə qalxdılar. Vətəndaşlığın ən ülvü görünüşləri görüldü. Məmləkətdə sədaqətin ən səmimi əlamətləri zahir oldu. "İnorodes" denilən xalq haqqında bəslənən həkim bir nəzəriyyənin qəddar bir nümayəndəsi ad olunan Puruşkeviç

bele tövratı öpəcək, yəhudini qucaqcaq dərəcədə həyəcan göstərdi: "Novoye vremya" səhifələrini yəhudilərin məzallımından bəhs edən mühərrirlərə belə açıq bulundurdu Moskva qıvıqlığına müxalifət fırqəsi olan kadetlərdən birisini təsdiq etməmək hökumətin bir ənanəsini (tradisiya) — tradisiyonu) təşkil etdiyi halda bu dəfə Çelnikov intixabı hamı təsdiq olundu ki, bunu Moskva tərəqiparver mətbuatı yaxşı bir əlamət saymışırlar.

Xülasə hər bəzərin gurultuları arasında daxili məsələlərə zətan çox az meşğul olan mətbuat bilxassə "Russkoye vedomosti" kimi ciddi qəzetlər arabir rusiyalıların bu halını qeyd etməkdən və verilən bu vətəndaşlıq imtahanın bihədə keçməsi gayistə olmadığından bəhs etdilər. Əlbəttə ki, xəlqin bu fədakarlığı qiymətsiz sayıla bilməz: bu fədakarlıqlar hökuməti xəlqin özünü idarə etməyə qadir, binaən əleyh, çoxdan bəri arzu etdiyi islahatı almağa müstəhəqq olduğunu görməyə vadar edər — dedilər.

Zətan Rusiya xəlqi də bunu düşündüyü üçündür ki, əlindən gələni müzayicə etməyir. O, canını, malını fəda ediyər və müharibənin bütün şiddət və zəhmətlərinə qatlanıyor. Çünki hər qışdan sonra bahar gəldiyinə qənaəti vardır. Bu müharibədən sonra rusiyalıları istədikləri islahata nail olacaqlarına əmindirlər. Dəhşətli müharibədən sonra gələcək olan bahar — şübhəsiz ki, islahatdır.

Daxili Rusiya mətbuatı ilə bərabər Qafqasıya mətbuatının da bu bəhara intizar elədiyi vəqədir. Zətan bəhara ən çox möhtac olan Qafqasıya deyilmidir? Daxili Rusiyada illərdən bəri tətbiq olunan gəlməkdə olan cəməat müəssəsələri (zemstvolar, cəməat məhkəmələri və qeyrə) Qafqasıyada hala da yoxdur.

Hər vilayətdən ziyadə vaxtilə Qafqasıyaya ədəmi-ətimad bəslənmiş. Buna görə də burası hər yerdən ziyadə islahatdan məhrum buraxılmış idi. İndi qafqasıyalılar haqlarında bəslənən fikrin nə qədər həqiqətdən uzaq bir fikir olduğunu isbat etdilər. Bittab, bunu isbat edərkən müharibə bitdikdən sonra lazım gələn islahata nail olacaqlarına da inanmaq istədilər. Ümidləri də budur ki, hissi qəbüləvçü onlara xəyanət eləməz. Türkiyə Ermənistanına, Avstriya islavlarına, lehistanlılara islahat aparan bir qüvvə, əlbəttə ki Qafqasıyanın islahatından da sərfinəzər edeməz. Fəqət gerek ümum Rusiyaya, gerek Qafqasıyaya və gerek Rusiya türkləri və müsəlmanlarına lazım olan islahatların nədən ibarət olduğunu milli mətbuat indidən düşünməli və bunu cəməatimizə bildirməlidir. Bu onun ən doğru vəzifəsidir. Bu xüsusda yalnız qəzetçilərimiz deyil, az-çox cəməat işinə qarışan maarifməndlərimiz də düşünməli, əl-ələ verib çalışmalıdır ki, müharibədən sonra Rusiyaya gələcək müəhəqqəq olan islahat dövrəsi bizi hazırsızlıqda görməsin.

Məsələn: Qafqasıyanın ən ziyadə möhtac olduğu və növbədə daya-

nan zemstvo müəssəsəsi var. Bu xüsusda bizim cəməatə məlumat vermək, zemstvonun nə olduğunu öyrənmək və bu xüsusda nə kimi bir xətli-hərəkət tutmaq lazım olduğunu milli mətbuat vasitəsilə indidən həll etmək lazımdır.

Müharibə ən atil və batil qüvvələrə bir hərəkət, bir həyat verdi. Çoxdan bəri ayı uyğusuna dalmış olan heyətlər, kütəllər belə uygulamadan dıksındılar. Hər kəs öz xətasını öz qəflətini hiss etdi, anladı. Bu anlaq hər kəsə vəzifəsinin nədən ibarət olduğunu göstərdi. Əllərindən az-çox iş gəlib də işləməyənlərin günahı nə olduğunu tarix ən keskin misallarla göstərdi. Əcəba böylə fəal bir zamanda, böylə qeyrət və himmət istəyən bir gündə də əhli-maarif (intelligensiya) deyilən qismimiz hərəkətsizliyində bağı qalacaq və islahat ümidin də iken öhdəsi-nə düşən vəzifəsinə ifa etməyəcəkmiz?

Biz bu məsələyə təkrar qayıdaq. İndilik isə bu qəderinə iktifa ediyoruz.

M.Ə.
"İqbal" N794,
21 noyabr 1914

İRAN MƏCLİSİ-MİLLİSİNİN AÇILMASI

Teleqraf gödəkcə bir xəbər gətirdi:

— Sabah məclisi-milli açılacaq!

Qərb səyyalan mədəniyyətinin öünə keçə bilmək və məmləkətlərinin gözleməkdə olan inqirazi saxlamaq müfəssis və qırık idarədən qurtarıq milli amala müvafiq bir həyat binası qura bilmək üçün islam müfətkirəri və müsəlman millətlərinin Avropa mədəniyyəti ilə aşına olan qismi islam məmləkətlərinin daxilində əsasi islahatlara lüzum görmüş və səyyat idarəsi altında əzildikləri hökumətlərini devirib də əhrarəne əsaslar üzərinə qurulmuş bir hökumət vücudə gəlməyi düşünmüşlər.

Üsuli-məşrutiliyyətlə milli bir hökumət təşkil bir çox müsəlman müfətkirləri üçün amal idi. Mərhum Midhet paşa bundan 35 sənə əvvəl bunu Türkiyədə tətbiq etmək istədisə də müvəffəq ola bilmədi. Sultan Həmidin əhrimənlik cünbəsi Midhet paşaların hüzmüdlüyünə qələbə çaldı. Fəqət o tarixdə İstanbulda qalıb olan "İslamda məşrutiliyyət" 1906-ncı ildə Müzəffərəddin şah mərhumun hüzmüzlük xassəsindən istifadə edərək Təhranda zühur etdi.

seyyalan - axıcı
inqiraz - məhv olma

seyyiat - əziyyət, pis

Fəqət heyhat ki, dünya heç bir zaman Hürmüzd ilə Əhrimənin, yaxud ərhəman ilə şeytanın mübarizəsindən xilas olmamış, zədən dünyanın həyatı bu iki qüvvənin mübarizəsindən və onların, bəzən bunun bəzəndə onun qələbəsidən ibarət deyilmidir?

İşte, Müzəffərəddin şahın əhriməni də oğlu Məhəmmədəli şah oldu. İki sənə məşrutəliyyət həyatı keçirdikdən sonra Məhəmmədəli şah ilə məclis arasında böyük bir itxilat əmələ gəlib nəticə məclisin bombardmanına və məşrutəçilərin edamına münəc oldu.

Fəqət fikri-məşrutəliyyət artıq İran cəməatli arasında kök salmışdır. Binaən əleyh iranilərin "Kəbeyli-amali-milliyə" dedikləri məclisin tərribi şahə bəha oturdu. Təbrizdə, sonra da Rəştə, sonra da İsfahən və Xorasanda itxilatlar zühur edib nəhayət 1909-ncu sənəsində şahın xəli və məclisin iftitalı vəqə oldu. Qacar tərbi-tacini Məhəmmədəli şahın daha cavan olan oğlu Əhməd şah işğal etdi.

İkinci məclis dəxi iki sənə davam etdi. Nəhayət "Şuster" vəqəəsi və Təbriz hängaməsi və əcnəbi müdaxiləsi nəticəsi olaraq hökumət təbrizdən fəsx olundu.

İndi isə üçüncü məclisdə ki, açılıyor. İki əvvəlki məclislər fəvqələdə surətdə toplanmış və qeyri-təbil bir surətdə dağıdılmışlardı. Bu dəfə ki, məclisi nə kimi bir müqəddərat gözlüyor. Onu əlbəttə ki, istiqbal göstərəcəkdir. Fəqət hazırda aşkar olan bir şey vardır ki, onu artıq qeyd etməmək əldə deyildir.

Görünüyor ki, hər nə kimi şəraitlə olur-olsun iranilər artıq məclisiz keçinə bilmiyorlar. Məclis 9 illik qısa bir tarixində görünüyor ki, İran cəməatli arasında o qədər bir zəhniyyət vücudə gətirmişdir ki, hökumətlər hər nə şəkli alırsa-alsın, dönüb-dolaşib də yenə məclisin üstünə gəliyorlar.

Hər nə qədər İran daxilində keçən zamanlarda olduğu kimi mühüm məsələlər yox və doğrudan-doğru İrana təəllük edən siyasi böhranlar görünüyorsa da xüsusi bir təəmmül ilə indiki dövrənin keçən dövrlərdən min kərə mühüm və müşkül olacağı haman nəzərə çarpar.

Avropa müharibəli-əzlimindən bir parça olan Rusiya-Türkiyə müharibəsinin bir qismi bitərəflik elan etmiş olan İran torpağında icra olunuyor. Hökumət bizzat bitərəfliyini müdafiə etmək imkanından məhrumdur. Səhneyi-hərb təşkil edəcək yerlərin hali məlum və məlumdur ki, inqilab əsnasında min dürrü zəhmətlərə qatlanmış olan Azərbaycanın bu dəfəki hali yenə məclisi-millli əzasının vicdanlarını

qanadacaq və "Baharistan" (məclisi-milllin olduğu bina) binasında həyəcanlara səbəbiyyət verəcəkdir. Bundan keçəndən sonra İran hökuməti hər nə qədər zəif olsa da onun da bir güşəsinə atəşləməkdə olan Avropa müharibəsindən müttəəssir olmaya bilməz. Bunun üçün də mətin bir siyasət apara bilmənin nə qədər müşkülə təsadüf edəcəyi bəllidir. Binaən əleyh bu sırada toplanan məclisi-milliyinin vəzifəsi keçən iki məclislərin vəzifəsindən daha müşküldür. Əcəba bu müşkül vəzifənin öhdəsindən çıxı biləcəkmiz?

Ümumi müharibə gurultularının qulaq kər edən səsləri arasında məclisin bu surətlə toplandığından itxabatın nə şərait üzrə icra olunduğundan və seçilmiş olan məbusların nə kimi sinif və təbəqəyə mənsub və hanki cərəyana mərbut şəxslərdən ibarət olduğundan məttəssüf məlumatımız yoxdur. Ona görə də bu məclisdən nə kimi bir rəftar gözləniləcəyini təxmin edə bilmək imkanından xariciz. Yalnız bir əsas nəzərən deyə bilərik ki, bu dəfəki məclisdən daha ziyadə kərəşnəlik və üsulpərvərlik gözləmək olar. Çünki göz qabağında iki əvvəlki məclislərin təcrübəsi vardır. İkinci məclisin birincisinə nisbətən nə qədər təcrübəli və üsulpərvər olduğu İran işlərinə əşinə olanlardan hər kəsə təsdiq olunmaqdadır. Şəksiz ki, üçüncü məclisin təcrübə və üsulpərvərliyi daha ziyadə olacaqdır.

Doğrudur ki, o çağdan bu vaxta qədər məmləkətdə müccərrəb və həla əşinə adamlar yetişdirəcək siyasi məktəblər açılmamışdır. Fəqət ən iyi məktəb, məktəbi-həyatdır — deyirlər. İxtilat və böhran sənələrinin həyatı isə olduqca müəssir birer məktəbi-həyat təşkil edirlər. Bu həyatı iranilər keçirərək gəlmisgirdir.

Keçən məclislər ilə bu məclis arasında bir fərqlə var. Bu kərə məclis hüzuruna çıxıb da bizzat nitq iftitalı oxuyacaq şah cavan bir şahdır ki, məşrutəliyyət əlində tərbəyə tapmış və məşrutəliyyət ruhu ilə böyüdülmüşdür. Bu xüsüs bir çox mütezad hərəkətlər vücudə gətirəcək inteqalardan heç olmasa məclisi rahat buraxar.

Keçmişdəki təcrübələr üçüncü məclisə birçə şeyi təlqin edə biləcək olursa müvəffəqiyyət yarı olmuş deməkdir. Buda qüvvəli və şayl-nitmad bir hökumət vücudə gətirib onun nüfuzunu kəsir edəcək hər bir növ hərəkətdən saqınmaqdan ibarətdir.

Böylə yerin altını-üstünə gətirən vəqəələrin zühur ələdiyi bir əsnada millət və məclisin etimad və etibarını qazanmayan zəif ellərə və hər bir vahi bir sual və etiraz qarşısında titrəyən süst qəlbər iş başına keçəcək olursa kəştiyi-məmləkət bu köpürmüş deryada sürülüb də məqsədə irəməz.

Binaen əleyh: qüvvətli bir hökumət tədbirli bir siyasətlə..

Keçənlərdə Xorasan vəkiləi ağaylı Məliküşşüəra buradan keçərək müşəri şeyh ilə müsahibədə bulunmuş, onları da bu reyde görmüş və bundan bir qədər ümidvar olmuşduq. Ümidvar olmalıdır ki, məşrutiliyyət fikrindən heç bir növle dönmək istəməyən İran əfkəri-ümumiyyəsi artıq məşrutiliyyətin məhzən milli hökumətə qarşı daima bir itilaf törətməkdən ibarət olmadığını da düşünmüşdür. Binaen əleyh bu xüsusa məclisə var qüvvəsi ilə kömək edəcək.

Atinin ümidavər daha müfəssəl məlumatına intizar edərək hələlik irəliləyən qardaşlarımızı təbrik və müvəffəqiyyətlərini arzu etməklə xətm məqal edəlیم.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" N796,
24 noyabr 1914

MÜSƏLMAN ÜNAS CƏMIYYƏTI-XEYRIYYƏSI

Bakıda mövcud cəmiyyətlərimizin cərgəsinə təzə bir cəmiyyət daxil oldu. Müxtəlif cəmiyyətlər arasında zühura gələn bu cəmiyyət haiz olduğu xüsusiyyətdən naşl Qafqasiya türkləri arasında blrincidir. Maarif işləri ilə xeyriyyə işlərində müsəlman arvadlarına məxsus olmaq üzrə bu əvvəlinci bir müəssisədir ki, vücuda gəlir. Bir çox mədəni xüsuslarda irəliləməkdə olan Qafqasiya türkləri həqiqətən bu cəhətdən çox geridə idilər. Şimali Rusiya türkləri arasında İstanbulda və Tehrandan bəzər arvadlar cəmiyyəti olduğu halda bizdə yalnız bu xeyir işin ədəmi müvəffəqiyyətlə qurtarmış səthicə bir təcrübəsi olmuşdur.

Vaxtilə "Nicat" maarif cəmiyyəti ümuri-xeyriyyədə başqalarına mərhəmət və şəfqət göstərmək işində ürəkləri bir parça şəfqət və məhəbbətdən ibarət olan arvadların bu işə daha münasib olduqlarını qeyri zamanda da tərbiyə verici qismimizi təşkil edən bu mədəniyyət bağbanlarını ictimai işlərə öyrətmənin lüzum və əhəmiyyətini nəzərə alaraq vaxtilə bir də ünas şöbəsi açmaq fikri təşəbbüsünə girişdi. Hətta bu təşəbbüs qövldən-fələ belə gətirildi. Fəqət kişilərimizin arasında belə xali olmayan məniyyət və xudpəsəndlik burada da işə daxil olub bu gözəl binanı haman zühurunun ibtidasında məhv etdi.

meni - lovğalıq
ricət - qayıtma

təlxis - xilasətmə
vase - geniş

Fəqət nə cür olursa-olsun gözəl bir fikir, doğru bir əməl heç bir zaman əbədi bir surətdə aradan məhv olub getməz. Müvəffəqatən tətillə uğraya bilər, fəqət bir zaman sonra təkrar zühur edər. Biləxərə kəndinə müqəddər olan qələbə və müvəffəqiyyəti qazanar.

Bu kərə də öylə oldu. Müəyyən bir cəmiyyətə şöbə olmaq surətilə meydana çıxan ünas cəmiyyəti fikri bu kərə müstəqil bir cəmiyyət şəklində ricət ediyor. Cəmiyyətin nizamnaməsi təb və nəşr olunduğu kimi ilk cəlasinin xülasəsi və həyatı idarəsinə kimlərin intixab olunduğu da qismli-məxsusimizdə mündəriciddir. Bu cəmiyyəti vücuda gətirmək üçün möhtərəm müəllimlərimizdən Sultən Məcid Qənlizadə, Əli Tannıqulov və Mehdibəy Hacıbababəyovların böyük sayı və xidmətləri sibqət etdiyindən qadınlar cəmiyyətinin ilk cəlasəsi onları məzkur cəmiyyətin fəxri üzvlüyünə intixab etməmiş ki, bu surətlə iki həqiqət meydana çıxmışdır.

Biri bu ki: uşaqlarımızı tərbiyə etməklə bərabər böyüklərimizin fikrinə qalanlar, onların da tərbiyəyi ictimaiyyəsinə çalışanlar yenə bu müəllimlərdən yetişiyorlar. Zaten bu hər mədəni millətdə də böylə deyilməlidir? Digər millətlərin müəllimləri nə fədakarlıqlar göstərmiyorlar?

Digəri də bu ki: xidmətkarları arvadlar daha ziyadə və həssas bir surətdə təqdir ediyorlar. İştə bu həssaslıqları üçündür ki, ümuri-xeyriyyədə kişi cəmiyyətlərindən daha ziyadə müvəffəq olacaqlarına ümid hasil oluyor.

Cəmiyyətin nizamnaməsi "İqbal"ın keçmiş nüsxələrinin birində təlxis edilmişdi. Nizamnamə olduqca vasedir. Cəmiyyət özü ümün yapılaçaq bir çox şeylərin siyahısını yazmışdır. Şübhəsiz ki, cəmiyyət bəzər-bəzər bunları təbqiə başlayacaq və yorulmaq bilməz bir surətdə məqsədlərinin ifasına müvəffəq olacaqdır. Bizə qalan bir şey varsa o da hər bir vəsilə ilə bu cəmiyyətin müvəffəq olmasına müavinət etmək və müsəlman arvadlarının da fəal bir cəmiyyət üzvü halına gəlməsinə kömək etməkdən ibarətdir.

İctimai məsələlərdə cəldiyyətə bayanı-əfkar edənlər müsəlman vücutunu — bizdəki ünas əsarəti nöqtəyi-nəzərindən — fəlec tutmuş bir bədənə bənədiyorlar ki, olduqca doğrudur və həyatı-ictimaiyyə və milliyyəmizi təsvir üçün bundan daha gözəl bir təşbih bulunmaz. Arvadlar arasında hər hənki bir hərəkəti-ictimaiyyənin zühuri iştə bu fələcin rəflinə bir əlamət olduğu nöqtəyi-nəzərdən müsəlman millətlərinin intibah və təcəddüdünü arzu edənlərdə fəvqələdə bir qiymətə malikdir.

Bakıdakı müsəlman maarif və xeyriyyə cəmiyyətlərinin müfəttişlərindən birisi daima deyirdi ki bizim cəmiyyətlərimizin ləngliyini mən arvadlarımızın ictimai işlərə qarışmadığından görüyoram. Sair millət-

lärde bu kimi cəmiyyətlərin xırda və vaxt aparan işlərini arvadlar görür və onlara məxsus olan səbr və təmizliklə işin hüsn-i cərayanına səbəb olurlar. Artıq məmnuniyyətlə bu xüsusdakı nöqsanımızın da islah olunmaq dərəcəsinə gəldiyini və arzu olunan yoluna düşmək üzrə olduğunu qeyd edə bilərik. Artıq arvadlarımız özəri müstəqil bir cəmiyyət təşkil etmişlərdir.

Kişilərimiz arasında ilk maarif və xeyriyyə cəmiyyətlərini vücuda gətirənlər müəllimlərimiz olmuşdu. Bu kərə də ünas cəmiyyətli müəssisələrinin müəllimələr olduğunu kəməll-məmnuniyyətlə görürüz.

Müəllimlərimizin başladıkları bu xeyir işdə müvəffəq olmalarını arzu ediyor və bu yolda çalışmalarının bir çox fayda gətirəcəyinə də inanıruz. Çox çəkməz ki, Bakı müsəlmləri də Tehranın, İstanbulun və Şimali Rusiya türklərinin nall olduqları müvəffəqiyyətlərə çatarlar. Bakı müsəlmlərinə hüsn-misal təşkil etmək üzrə ictimaiyyət və ədəbiyyatda ən ziyadə irəliləmiş olan İstanbul xanımlarının öz səyi və cəmiyyətləri sayəsində bu gün dəril-fünuna yol tapıb da kişilərə belə xitabə oxuyacaq dərəcədə fəzil və hürriyyət kəsb etmiş olduqlarını söyləyə bilərik.

Ən dərğun zəhnəri yerindən oynadan hazırkı vəqəələrin gurultulu icraatı əsnasında təşəkkül edən "Bakı müsəlman ünas cəmiyyəti-xeyriyyəsi"-nin vücuda gəlməsində mühitimizin ictimai tərəqqisi üçün xeyirli bir fal görüyörəm...

Möşərəm bacılarım, xeyirli yoll

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" N798, 26 noyabr 1914

İNGİLİSLƏR MISIRDƏ

Son gələn teleqraflar cüzində Londondan alınan bir xəbərdə Misirli təhdid edən təhlükənin ingilislərin gözlədiklərindən çox olduğunu bildiriliydu. Digər tərəfdən dəxi Misirli üzünə yeriməkdə olan Türkiyə güvətille Süveyş kanalının müdafiəsi və Misir daxilində vəqəə olan qıyam və üsyan təşəbbüsləri haqqında bir çox teleqraflar gəlməkdədir. Bittə Türkiyə etilafı-müsəlləs müharibəsinin mühüm bir meydanı-hərbini təşkil edən bu xüsus qəreərimizə Misir və onun müqəddəratı-siyasiyyəti haqqında bir çox maraq oyandırmışdır. İştə qəreərimizin təbli olan bu marağını nəzərə alaraq Misir tarixinə aid üç felyeton^x yazmış və ingilislərin dünyanın bu dövləti və abad qitəsinə nə surətilə

sahib olduqlarını bildirmiş və sahib olduqdan sonra bu qitədə nə kimi bir üsuli-idarə və siyasət tətbiq elədikləri haqqında ayrıca məlumat verəcəyimizi vəd etmişdik.

İngilislər Misirə girməzdən əvvəl Misir avropalılaşmağa başlamış daha Misirli mücəddəd və müslihl-məsəlhi Məhəmmədəli paşa zamanında belə Misir qitesində bir çox məktəblər açılmış, hətta dəril-fünunda təsis olunmuşdu. Mətbuat dəxi rövşəndə idi. Neşr olunan əsərlər arasında şayani-təqdir ciddi əsərlər də çox idi. Ticarət və sənaye xüsusunda yenə Misir geridə olmayıb bir çox yollar və fabrikalər təsis olunmuşdu. Binaən əleyh ingilislərin buraya girdikləri "təməddün" məqsədindən ziyadə "ləmini-menafə" nəzəriyyəsinə istinad eləmişdir.

İngilis assimilation politikasi digər dövlətlərin yadıqları kimi dü-rüş və nəzərə toxunur qaba bir surətdə deyildir. Onlar müstəmləkələrinə özlərini hürriyyət tərəfdarı göstərər və mətbuat ilə ictimaiyyətə ya nıqdan azadlığı əsirgəməz. Bu xüsusda Misirli də öz hürriyyət-pərəstliklərindən məhrum qılmadırlar. Misirliləri istədiklərini yazmağa, istədiklərini danışmağa qoydular. Fəqət məktəb və mədrəsələri öz idarələrinə alıb ərəbcəni ingiliscəyə dəyişdirdilər. Tədris və təlim də ingilisləşdirmək politikasi həmə tətbiq olundu.

İdarə politika gəlincə xədiviyyət namə ilə boş qalmış olan yarım istilqal gündən-günə öz qiymət və əhəmiyyətini itirməyə məhkum edildi. Aləmcə məşhur olan İngilis siyasətinin üsulu vəchlə məmləkətin bütün maddi və mənəvi idarələrini öz əllərinə aldılar. Xədivin mali müşaviri ingilislər tərəfindən təyin olundu ki, Xədiv bu adamın təsdiqləmədən heç bir iqdām edə bilməz. Digər vüzərətxanalarada İngilis müşavirləri təyin olundular. Bütün bu müşavirlər İngilis konsulunun göstərməsilə təyin olunmalı idi. Misirdə olan İngilis general konsulu isə Misirli general qubematoru deməkdir. Ümuri əsgeriyyə dəxi ingilislərin əlindədir. Bütün sərdarlar, ingilislərdən təyin olunuyor. Digər böyük məmuriyyətlərdə ingilislərdədir.

İngilislər Misirə malik olduqdan sonra iki xarici, bir də daxili düşmən qazanmışlardı. İki əvvəlincilər türklər ilə fransızlar idi. Türklərdən o qədər qorxmuyordular. Çünki türklərin heç bir zaman Misir üzərində qaim bir nüfuz işlətmək və Misirə həlqətdə sahib olmaq fikri bəsləməkdə olmadıqlarını bilirdilər. Fransızlardan isə qorxmuyordular. Hindistan yolunun üstündə olub, İngilərə üçün həyat və məmər məsələsi təşkil edən Süveyş kanalında dolayı ingilislər fransızlarla 25 sənə tə-

^x felyeton burda "podval" məqalə mənasındadır - Ş.H.

mam çəkışdilər. Nəhayət Almanıyanın nüfuzunun təhdidi ilə Fransa və İngiltərə hökumətləri Misir məsələsində uyuşdular. İngilis fransızların Mərkəzdəki, onlarda ingilislərin Misirdəki hakimiyyətlərini mü-təqabilən təsdiq etdilər.

1904-cü ildə (yəni Fransa ilə etilaf hasil olduğu sənədə) ingilislər artıq Misirin qəti hakimi kimi nəzərə gəlirlərdi. Bu ülfətdən sonra ingilislər İngiltərənin nüfuzunu təhdid edən Almanıyanın dostluğundan üz döndərüb Fransa və Rusiya ittifaqına meyl etdilər və etilafı-müslə-ləs həyatı düvəliyyəsi vücuda gəldi.

İş bu şəkllə müncər olunca əvvəlcə Misir məsələsində ingilisləri Fransa əleyhinə tutmaqda olan almanlar İndi əksinə olaraq ingilislərin Misirdəki mövqelərinə ilişmək siyasəti tutdular.

Misir taleyi üzərində xarici siyasət böylə bir şəkli almaqda iken misirlilərin özlərində də milli bir həyacan və "Misir misirliləri üçündür" şü-arı ilə meydana çıxmaqda olan "Hizbu-l-vətəni" firqəsi gündən-günə nüfuz peyda etməkdə idi. Bu vətənpərvər firqənin müəssisl hərərətli Mustafə Kamal Paşa və tərəfdarları xalq arasında ingilislərin Misir-dən çıxarılmasını təbliğ edərək bu məqsədlə bir çox qəzetlər, məcəl-lələr, klublar və sair müəssisələr vücuda gətirirlərdi. Hizbu-l-vətəni əfradi gündən-günə çoxlaşıyordu. Bu firqə arasında bəzən fədailərdə zühur edib söz təşviqatından əlavə fəl propaqandası da yapıyorlar və xalq tərəfindən açıq-açıqına təqdir olunuyordı. Xədivin sədri-əzəmi Petros Paşanı qətl edən fədai Redani Misir şairlərinin vətənpərvərə-nə nəşidələr yaradan bir ilahi təbi olmuş və onun dardan asılarkən söylədiyi sözlər dillərdə dastan kəşilmişdi.

Əvvəlcə bu kimi hərəkəti-milliliyyəyə çox da əhəmiyyət verməyən İngilis hökuməti sonralar buna boş baxmayaraq daxili siyasətdəki mü-sahiləsinə buraxmış, şiddət politikkasına rücu etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Misirliləri bir az dəmir pəncə altında sıxa bilmək üçün London hö-kuməti Lord Qrumeri Lord Kicner əvəz etdi. Kicner həman xalqın bil-xassə hizbu-l-vətəncilərin cilovunu yığmağa və vətənpərvərlər haq-qında şiddət politikası tətbiq etməyə başladı. Bunun nəticəsi olaraq firqə rəisi Məhməd Fərid və yənə firqə rüəsasından Əbdül Əziz Ca-vuş kimi misirlilər əcnəbi məmləkətlərə qaçmağa məcbur oldular. La-kin bu şiddətlər misirliləri susdurmayırdı. Gənc misirlilər Avropada da bir çox konfranslar təşkil verərək ingilislərin məmləkətlərindən çıxma-sını bütün ələmə qarşı tələb ediyordı.

Fəqət ingilislər də öz bildiklərini babalarına vermirlərdi. Onlar

gərək xədiviyyətin və gərək xədiviyyətdə olan Türkiyə nümayəndəsi-nin vücudlarını sıfıra endirməkdə bir an təəmmül etmirlərdi. İndiki Xədiv Abbas Hilmi Paşa Avropada təhsil gömüş və gənc iken cavan misirlilərlə əlaqədə bulunmuş bir adam olduğu halda İngilis məmurla-rının əlində bir oyuncaq olmuş və bu sayədə hizbu-l-vətəncilərlə ilə Xə-divin arasına bir soyuqluq belə girmişdi.

İngilis hökuməti misirdəki türk hakimiyyəti-rəsmiyyəsinə də öldür-müşdü. Bu xüsüs bilxassə İtaliya-Türkiyə müharibəsi əsasında zühur elədi.

Məəmafih xalq arasında türklərə qarşı pərvərdə olan meyl öldürü-lə bilməmiş və Misir qəzetələrindən bir neçəsi açıq-açıqına türk tərəf-darlığını iltizam etmişlərdi.

Əvvəlcə də zikr olduğuna kimi Misir ingilislər üçün Şərqdəki bütün müstəmləkələrini — Hindistan başda olduğu halda müdafiə ede bil-mək nöqtəyi-nəzərdən olduğunca böyük bir əhəmiyyətə malikdir. Sü-veyş kanalı Hindistan yoludur. Orası əldən çıxarsa Hindistan Allah ümüdlünə qalmış deməkdir.

Bu xüsusda "R.V." qəzetəsi:

"Türklərin Misir üzərinə yeriməsi İngiltərənin əncan olacaq bir qi-təsini hiss olunur dərəcədə bir zərbə olacağına heç şübhə yoxdur. Zi-ra hər şeydən əvvəl Süveyş kanalı təhlükəyə uğrayacağından İngiltə-rənin Hindistan yolu kəsiləcəkdir. Bundan əlavə bu hərəkət İngilis ha-kimiyyətindən qurtarmaq istəyən milli ərəb firqəsinin (Hizbu-l-və-tə-nin) fəaliyyətini daha artıq ruhlandıracaq və Misirdə ümumi bir qiya-ma səbəb olacaqdır!" dedikdən sonra Anadoludakı yolsuzluğa və ərəblərin türklərə qarşı olan əlaqələrinin şübhəli olduğuna nəzərən türk hücumunun müvəffəqiyyətli olmayacağına ümidvar olaraq diyor ki:

"Əgər Misir üzərinə olan yürüş Türkiyə və Almanıya üçün arzu olu-nan müvəffəqiyyətə nail olmazsa, Misir üzərində kölgə dərəcəsinə olan Türkiyə hakimiyyətinə qətiyyə nəhayət verilib, Misirin İngiltərə mülki olduğu rəsmən elan ediləcəkdir".

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" №800,
28 noyabr 1914

Məclisin açılacağı xəbərinə istinadən yazmış olduğumuz məqaləmizdə bu məclisin nə kimi bir mahiyyətə malik olduğu ilə ondan nə kimi bir fəaliyyət gözləniləcəyi haqqında söz söyləyə bilmək üçün məəttəssüf məclis intixabatının nə surətlə icra olunacağı ilə məclisə kimlərin intixab olunduğundan xəbərimiz olmadığını zikr etmişdik.

Bu xüsusdakı məlumatımız indi də naqlıdır. Məəmfah teleqraflar az-çox təfəsil vermişlərdir:

Məclisə nəzərdə tutulan 136 əzadan ancaq 71-i hazır olmuş ki, bunlardan üçü də vəzirdir.

Intixab olunan vəkillərin çoxusu da molla ilə seyyidlərdən ibarət imiş.

Ehtimal Azərbaycan ilə Şimali İran intixablarının icra olunmaq imkanından xaric olması ilə qismən qeyri təbii bir halda icra olunması-nın bu xüsusda böyük təsiri olmuşdur.

Ayın 25-ndən "Novoye vremya"ya çəkilən bir teleqrafa nəzərən Məclis-milli riyasətinə ikinci məclisdə də riyasət etmiş olan Mötmə-nülmülk cənabları intixab olunduqları kimi heyəti idarə ilə komissyon-lar daxli seçilmişdir. Demək ki, məclis daxili təşkilatını qurtarmışdır.

Şahın bu məclisi məbusan hüzurunda söylədiyi nitqi iftitalı haqqında müxtəsər bir məlumata malikiz. Teleqrafların nəql etdiyinə nəzərən tac qoyduğu ilin məclisin açılmasına təsadüf etməsində pad-şahlığından ötrü bir fəal xeyir görmüş olan cavan şah, məmləkətin islahatı möhtac olduğunu söyləyərək məclisdən, bəlxassə ədliyyə islahatı-nın başa gətirilməsini istəmişdir. Daxili intizam ilə maliyyə işlərinin də möhtaci-islahat olduğu ayrıca qeyd olunmuşdur.

Xarici siyasətə gəlincə şah, kəmalı-ciddiyyətli İran hökumətinin Rusiya-Türkiyə müharibəsində bitərəf qalacağını və bu bitərəfliyi bu-yurmuşlardır.

Şahın daxili işlər haqqında söylədikləri şayani-təqdir olduğu kimi xarici siyasət haqqında izhar buyurduqları da ehtiram olunur bir arz və təqdirlənir bir tədbirdir.

Şahın məmləkətin həqiqi ehtiyaclarından çıxan bu arzuları əzasının çoxu molla ilə seyyiddən təşkil olunan bir məclisin vücudi və İran hökumətinin məlum olduğu qüvvəsizliyi ilə bərabər qövldən-fələ çıxıb da bir həqiqət ola biləcəkmiz?

"Novoye vremya" qəzetəsi buna bədbinəyə bir nəzərlə baxıyor. Dünki nüsxəmizdə məsələ nəql etdiyimiz bir məqaləsindən görüldüyü vəchlə bu qəzetə molla ilə seyyiddən təşəkkül edən bir məclisdən ədliyyə islahatını gözləmək qabil olmadığı kimi, ələlümum hazırkı məmləkətdarlıq üsulundan bixəbər olan vəkillərdən hüsn idarə əsaslarını

qurmaq da gözləmək olmaz-dıyor.

Şübhəsiz ki, məclisi-millinin məbusları haqqında verilən xəbər doğru isə "N.V." kimi bir bədbinliyə düşmək çox da əsassız olmaz. Çünki bütün səmimiyyətlərinə rəğmən bu sinfin etiqadca hər nə qədər müterəqqi düşüncələr də köhnə nəzəriyyəyə mərtub olacaqları məlum ikən onlardan yeni bir üsul idarəni tənzim üçün əsaslı bir islahat gözləməyin qabil olmadığı aşkardır.

Fəqət bu xüsusda nə rəsmi qəzetəmizin fikrinə iştirak və ya onunla mübahisə edə bilmək üçün daha vəzəh və səlahiyyətə bə məlumata intizar etmək cəhatini də hiss ediyorus.

"N.V." molla və seyyid məcmui olmasından hasil elədiyi bir təəssür surətilə bu məclisin də iki əvvəlki kimi məmləkətin islahatı üçün heç bir şeyi edə bilməyəcəyinə hökm ediyorus. Fəqət əvvəlki məclislərin ədəmi-müvəffəqiyyəti özlərindəki ibda və inşa qüvvətlərinin azlığından ziyadə xarici bir təqim təsirlərdən hasil olsa gərəkdir. Bunu isbat edə bilmək üçün ikinci məclisin məmləkətin maliyyəti ilə iqtisadiyyatı haqqında verdiyi isabətli qərarların nədən dolayı başa gəlmədiyini düşünmək kifayət edər.

İran dövlətinin bitərəfliyi haqqındakı mülahizəsinə gəlincə "N.V." qəzetəsinin İrandakı Rusiya ilə müharibə olan dövlətlərin siyasi nümayəndələrini tutmaq yolunda vəqə olan tövsiyəsi şübhəsiz hökumətimizcə İran bitərəfliyinə ehtiram etmək xüsusunda verilən qərara ehtiram etməmək fikrindən hasil olan bir tədbir layihəsidir ki, bu qəzetə tərəfindən çoxdan bəri tövsiyə edilib durmaqdadır.

"Novoye vremya" daha da irəliləyir. Rusiyanın görəcəyi işlər azmış kimi bir də İran vəsiləcini öhdəməyə yükləmək istəyir. Diyor ki, İranlı artıq bizzat idarəsiz olduqlarını göstərdilər. Binaən əleyh Rusiya dövləti vaxtilə Bolqarıyada olduğu kimi İranı da təhlil vəsaitinə alsın. Bildiyi kimi idarə edib məmləkət üsulu idarəsini İranlılara öyrətdikdən sonra qoyub çıxsın. Fəqət eyni zamanda da öylə hərəkət etsin ki, Bolqarıyada olduğu kimi nəticədə özü mütezərrar olmasın.

Suvorin qəzetəsinin bu kimi tövsiyələri zənn etməyiz ki, bu sırada Rusiya vətəninə ali mənfəətləri ilə təvafuq etsin. Məlumdur ki, düşmənlərimiz nə qədər zəif olduğunu bilsələr də İranı daxli əleyhimizə təhrik etmək niyyətindədirlər. "N.V." kimi bir qəzetənin bu kimi nəşriyyatı isə İrandakı propaqandaçıların əlinə ancaq gözəl bir vəsilə verə bilər və rus tərəfdarı olanları belə ruslara qarşı dostanə bir təşviqatda bulunmaq imkanından xaric edər.

Şübhəsiz ki, iranlılar özləri məmləkətlərini hüsn idarədən acizdirlər.

Sühəsis ki, "Avropa məmləkətlərini belə məəttəl qoyan bir çox müşkül məsələləri" İranlılar mövcud olan hazırsızlıqları ilə həll edə bilməzlər. Bunu hətta İranlılardan ən vətənpərvər olanları belə hiss etməkdə və yalnız hiss etməkdə deyil onların düşündükləri çarə bittab "N.V."nin ki qəbildən deyildir. Onlar Şimali İslavyanlarının varyaqlara gedib də "məmləkətimiz böyük və bərəkətlidir, fəqət itlizamdan məhrumdur, gəliniz də onu idarə ediniz!" — dedikləri kimi yapmaq istəmişlər və yəqin ki, İndi də istəyirlər. Fəqət o vaxtdan bu vaxta qədər hasil olan fərqləri qəbilməyi də düşünürlər. İkinci məclis təşəkkül edərməz hamı "bizə əcnəbi müşavirlər lazımdır" — deyər bar-bar bağırmağa başladı və ən böyük xidmətlərindən olmaq üzrə bu layihəsinə qövldən-fələ gətirmək istədi. Qıcmən də müvəffəq oldu. Hətta İndiki İran jandarması — əz çox bir şəkili-müntəzəm almış və məmləkətin daxili asayişinə kömək edə bilmiş də hamı ikinci məclisin əsarındandır.

Mötəmənlümlük cənablarının məqami-riyasətə intixab olunmaları yaxşı əlamətdir. Bu qismən göstərir ki, məclis molla və seyyid məcmul olsa da işləmək və məmləkət üçün çalışmaq qəsdindən uzaq deyildir.

Mötəmənlümlük İranın Avropa təhsil görmüş, ingilis tərbiyəsi almış, mətin fikirlil, qüveyyi-iradəli, intizampərvər və vətənpərvər ricalarındandır. İkinci məclisin axırlarına doğru məqami-riyasəti öhdəsinə alırdıqan sonra yalnız İranda deyil, deyər bilərik ki, digər qonşu dövlətlərin parlaman rəislərinə belə hüsn misal təşkil edəcək bir üsulpərvərlik göstərdi. Bütün parlaman firqələrinə bir dərəcədə baxıb məqami riyasətin iqtizadəliyi mətanət və soyuqqanlıqlı ilə hər kəsin həddini özünə bildirdi. Özlərini hər bir növbə və intizamdan fəvq görən ağalar və mollalarla firangi məab və ya tacir bir məbus Mötəmənlümlükün nəzərində birdi. O, nizamdan xaric hərəkətə razı olmaz və böylə bir nizamsızlıq edən müctəhid özü də olsa, nizamnaməyi-daxiliyyənin iqtizası ilə hamı müaxizə edər. Bu xasiyyət və mətanətli sayəsində bu gün İranda ən nüfuzlu şəxs Mötəmənlümlükdür. İntixabatda ən çox səs alan yənə odur. Ehtimal ki, haiz olduğu nüfuzu sayəsində bu dəyərli zat bütün ömrüncə hamı məclis rəisi olub qalacaqdır və haqqıdır.

İşte məclis məqami-riyasətə Mötəmənlümlükü intixab etməsə isbat etmişdir ki, intizam və üsul daxilində işləmək niyyətindədir. Və təsəvvür olunduğu kimi işi "molla və seyyidliliyə salmayacaqdır".

Fəqət daha müfəssəl məlumata yənə intizar edəlim.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" N803,
2 dekabr 1914

DIRİLİK NƏDİR?

Dirilik, işte bir mövzu ki, səhifələr dolusu yazı yazdırar bilər, fəqət biz "dirilik"i anladığımız kimi anlatmaq üçün hal-hazırda dirilik üçün olunan hərblərdən və dirilik naminə icra olunan şəttatlardan daha bəliq bir bəyan olamaz zənnindəyiz.

Dünyanın mütəməddin millətləri öz diriliklərini təmin üçün cəhənnəmi silahlarla müsəlləh olub, biri-birilərinin üstünə hücum edirlər. Nə əcaib bir tələqqi ki, istədikləri kimi dirilə bilmək üçün ölümü qəbul edirlər. Dirilik üçün ölürlər.

Dirilik üçün ölmək! Avropa İriliyi bu dərəcədə müəzziz tutuyor və ona bu qədər əhəmiyyət veriyor. Halbuki Şərqdə, ələlxusus, Şərqi-İslamda yalnız olmaq üçün dirillirlər. Başqalarında məqsəd dirilik isə, bizim məqsədimiz ölməkdir. İşte İriliyi və dirilik fikrini avropalılar kimi anlayıb və anlada bilmək İriliyin məqsədini təşkil ediyor.

Avropalılarda dirilik məhz qüvvətli olmaqla ibarətdir. Bədənen və ruhan qüvvətli olmaq. Gərəkdir bir insan və gərəkdir bir millət elmə və bədənen qüvvətli olmayınca dünyada yaşaya bilmək nemətidən məhrumdur. Yaşaya bilmək üçün icabında yaşamağı belə fəda edə biləcək qədər, rəşid olan millətlərdir ki, dünyada dirilik haqqı qazanırlar.

Müdafəyli-nəfs və mübarizəyi-həyat xassəsi zənnən bütün mövcudatda qoyulmuşdur. İnsan deyil, heyvanlar dahi öz nəfslərini müdafilə və öz diriliklərini mühafizə üçün var qüvvələri ilə çalışıyır, çarpşıyır.

İnsanlar bilafərq millət və məzhəb düşməni — ümumiləri olan təbiətə mübarizə etmək məcburiyyətindədirlər. Gördüyümüz mədəniyyət içində bulunduğumuz imran işte bəşəriyyətin təbiətə eldiyi davalardan aldığı qənimətlərdir. Hər hanki millət ki, təbiətə qarşı icra olunan müharibədə daha bacarıqlı və daha qüvvətli, o millət təbiətdən alınan qənimətdən də daha ziyadə istifadə ediyor. Hələ yalnız bununla qalmayıb dünyanın nemətlərini təqsim edərkən, diri millətlər özlərinə hər kəsdən ziyadə pay çıxarırlar. İşte bu xüsüs, ümumi İriliyindən başqa insanlar arasında bir də xüsusi bir dirilik vücudə gətiriyor ki, bu xüsusi diriliklərin ən mütəkamil bir şəkli milli diriliklərdir. Millətlər qüvvətli və tərəqqi olmadıqca dirilik məna — həqiqi və maddisilə

anlamadıqca, təbiətdən alınan qənimətlərdən hissələrinə ancaq bir qutlayəmut düşər. İstə bu qutlayəmutə qənaət edən millətlər kargahı bəşəriyyətdə ən süfla xidmətlər ifa edən fəsil əmələlərdir. Neft mədənlərində çalışan "çörni raboçilər" kimi.

Məncə, mədəniyyəti — bəşəriyyə millətlərin zəhmətlərindən hasil olan bir yekundur. Hər millət öz iqtidar və öz istiqlalı sayəsində, yeni öz dirilliyi ilə özünə xüsusi, xüsusi olduğu qədər də qiymətli bəzi şeylər əlavə ediyor ki, bir millətin ölməsi və yaxud ölgün fikirlərlə yaşaması yalnız özünün bədbəxtliyi deyil, bəşəriyyətin də böyük bir nq-sanını təşkil ediyor. Yuxarıda başqaları dirilik üçün öldükleri halda, biz- zilmək üçün dirildiyimizdən bəhs etmiş idik. İndi təkrar bu bəhsə ovdət edəlim:

Biz, yeni islam aləmi və islam millətləri dinimizlə sağlam əmrlərindən çox uzaqlaşaraq dünya diriliyinə qərib bir nəzərlə baxmağa başladığımız zamandan bəri başqalarından ruzəxarı və onlardakı tərəqqi və imranın əslir və dəstgiri olduq, bunu etiraf etməliyiz. Bizcə, dünyanın dirilliyi bir manqirə dəyməz. Beş gün dünyadan ötrü insan çalışmasa daha məqul bir iş görmüş oluyor. Çünki bu dirilik müvəqqətdir, burası da bir karvansaradan ibarətdir. Doğrudan da islam aləmi ilə Avropa aləminin abadlığı müqayisə edilərsə, birincisinin xaraba bir karvansaradan ibarət olduğu həman anlaşılar.

Fəqət düşünməlidir ki, bu gün dünyanın ən möhkəm səngərlərini xak ilə yeksan edən topların müqabilində köhnə karvansaraların halı nə olar?

Bu kimi karvansaraların insanı yaşada biləcəyindən bəhs etməyəlim. Bunlar ölümü çarçəşm ilə gözləyən bir abidin hüzurli-qəlbilə razi- niyazına da kafi gəlməz.

Belə dünyaya bir qələm çəkib də bütün dirliyi axirət diriliyindən ibarət bilməyi, bir əmri dlin bilmək səlim düşünlərsə böyük bir xata- dır. Çünki bunun nəticəsi maddi və mənəvi bir fəlakətdir ki, dünyanı da, axirəti də bərbad edə bilər. "Əddünya məzrəətul-axirə".^{*} Məzrəə- ni abad etmək lazımdır. Buna da ancaq dirilər yarar. Dirilik isə elmən, ruhen və cismən qüvvətli olmaqdən və dirilliyi sevməkdən ibarətdir.

Nəzərə bir az qərib gəlsə də demək istəyirəm ki, dirilik dünyanı sevməkdən ibarətdir. Mənəvi xassı isə dünyapərəstlikdir.

qutlayəmut - xırda hisse
kargah - iş yeri
süfla - ən aşağı

ruzəxar - orucunu yeyən
dəstgir - esir
manqir - xırda pul

* Dünya axirətin əkin yeridir.

Diriliklərin ən qiymətli də milli diriliktir.

"Milli dirilik" mövzusunda bir silsilə məqalat yazmağı möhtərəm qə- rələrime vəd etməklə bərabər bu pərişan sətirlərdə yetirmək istədiyim fikri xülasə etməklə xəlm məqal edəcəyəm. Dirilik nədir?

Filosoflar və süflər nə deyirlərsə desinlər: dirilik dünyanı sevməkdən və öz hüquq və namusunu mühafizə edə biləcək qədər qüvvətli olmaqdən ibarətdir.

İstə mətbuata yeni çıxan "Dirilik" də öz milləti üçün böylə bir dirilik arzu edir.

M.Ə.RƏSULZADƏ

"Dirilik" N1,

16 sentyabr 1914

MİLLİ DIRİLİK

— I —

Qarələrimizə bu xüsusta bir "silsilə məqalat" vəd etmişdik. Bu və- dimizə şamil olan məqələmizin bir qisminə demişdik ki, "mədəni- yəti — bəşəriyyə millətlərin zəhmətlərindən hasil olan bir yekundur. Hər millət öz iqtidar və öz istiqlalı sayəsində, yeni öz dirilliyi ilə uyğun olan xüsusi, xüsusi olduğu qədər də qiymətli bəzi şeylər əlavə ediyor ki, bir millətin ölməsi və yaxud ölgün fikirlərlə yaşaması yalnız özünün bədbəxtliyini deyil, bəşəriyyətin də böyük bir nq-sanını təşkil ediyor".

Bu fikrimi İmdi burda açacağam: sevdiyim, namusu-millətpərvə- nəsinə şübhə etmədiyim rufəqadan birisi, qayət səmimi olaraq bir gün mənə belə bir sual vermişdi:

— İslam millətləri üzərinə təsəllüt icra edən mütəməddin millətlərin təsəllütütləri nəticəsində, bəşəriyyət nq-çeteyi-nəzərindən hasil olan par- laq nəticəni gördüyümüz halda, milliyyət-pərvərlik naminə inad edib də islam millətlərinin müstəqil qalmalarını arzu etməkdən nə kimi bir fayda gözlüyöruz?

Mən bu suala cavab olaraq, bu faydanı biz deyil, bəşəriyyət və mədəniyyəti — bəşəriyyə daxil bəklilyor — dəyə cavab verincə, müsə- hibim yalnız dəlli və sübutla qane olacağını beyan etmiş idi. Mənim onlarca müsəmmən ədd olunan bəyanatım isə bir vəçhi-atl idi.

Hər millətin yaşadığı mövqə, keçirdiyi tarix, mənsub olduğu irq nə- ticəsi olaraq bəzi xasiyyətləri vardır ki, o xasiyyətlər onlara məxsus- dur. Onda ki bu xüsusiyyətlər aləmi — mədəniyyətdə xüsusi bir təqim

ibda və ixtiralar vücuda gətiriyor ki, onların əsillikləri (orijinalnost) müdqiqlər nəzərində fəvqəladə qiymlərə dəyər şeylərdir. Dıqəet olunmuşsa hər millətin bir şeydə mahr olduđu görülmüşdür. Almanlar sənətdə, fransızlar zərafətdə, ingilislər gəmiçilikdə, belçikalılar icimai təşkilatda, italyanlar musiqidə, başqaları da sair xüsusiylara şöhrət tapmışlardır. Hər millətin özünə məxsus bir saheyli-mədənıyyetli vardır ki, orada onun ibraz elədiyi məharətli digər bir millət göstərə bilmıyır. Bunların bu xüsusiyyətlərindən isə mədənıyyetli-bəşəriyyə bır çox əsl şeylərə və guna-gün əsarı — sənət və dühaya malik oluyor. Alman millətli, german ırqlı özünün istıqlalını təmin eləməsə və öz mədənıyyet xassəsini mühafızə etməsə ıdli bəşəriyyə Şopenhaur, Fıxte, Göte, Faust, Qutenberq və Lüter kimi dühaları da görməyəcək ıdli. Fransa digər bır ırq və qövmiyyət içində münhəl olub da öz mənıyilini itırsəydi, bəşəriyyət 19-cu əsrin fikirləri üzərinə hökumət edən o fikir qəhrəmanlarını Jan Jak Russo, Didro, Monteskyu, Viktur Hüqo və Volterləri də qayıb edəcəkdı. İtaliya millıyyetlini anlamasa, özündəki xudadadı qəvvətlərdən xəbərsız qalsa, yəni başqa bır millıyyet tərəflindən yögırlub həzmi-rabiden keçilsə ıdli, ındi nə dühyanın bırır ammeyl-zərafətini təşkil edən heykəllər vardı nə də Mikelancelo kimi heykəltaraşlar.

Nə uzaqlara gedıyoyuz. Bır kərə təşəvvür edinız ki, Rusıyanın istıqlalı olmasa, rusca da məhkum, məğlub bır lısan olsa, başqa bır millət tərəflindən, məsələn: Rusıyanı maddi, mənəvi bu qədər təsir və nüfuz altına almış alman millətli tərəflindən kamilan təmsil (assimilə) edilseydi, əcəba, bız Puşkin, Lermontov, Dostoyevski, Tolstoy, Şalyapın, Meçinkov və sairəyə malik olacaqmı ıdık? Məlum ki, yox!

Millətlərin ümumi şəxsiyyətlərindən keçəndən sonra bu məsələ ilə əlaqədar olan ayrı-ayrı fərdləri əlsaq, yenə təmsil (assimilyasiya) ilə istıqlalın mədəni və ibdai fərqlini görəceyız. Zənn edıyoyum ki, əgər bır statistik tutulsa, göröləcək ki, daima müqəddir sənətkarlar mənsub olduđu millıyyetlə, maddi və mənəvi rabitə və əlaqələrini daha ziyadə saxlamış olanlar arasında çıxyor. Məsələn, yaxşı bır rus mühərriri olub da öz həyatını kəmalınca təsvir etmək bır rus qəlbinin, rus vıddanı-ümmıyyəsinin tərcümanı ola bilmək üçün ruslar kimi düşünmək, onlar kimi hiss edə bilmək lazımdır. Bunun üçün də rus olmaq, rus yaşamaq və rusları olduqca bilmək gərəkdir. Halbuki, ruslaşmış bır müsəlman balası, yaxud təmsil olunmuş bır erməni dığası, yaxud döndərilmiş bır yəhudi övladı nə qədər özlüyündən uzaqlaşmış olsa da yə-

nə böyle bır rus ola bilməz: Əvvəla bilmıyınca də ondan yaxşı və müfıd bır rus mühərriri çıxmaz.

Binaen əleyh, ındakı ibdai-qüvvətləri əqlim qalar, bundan isə yaşadıđu mühit zərər çəkar. O mühitdə bu kimilər çox isə əqamət bır nəfərə deyil, bır millıyyet və bır qövmiyyətə sırayət edər. Demək bəşəriyyət əllesinə daxil olan bır fərdin zəti, əhəmiyyət və qiymlətli əksilər. Binaen əleyh, bəşəriyyət bır çox zəkallardan məhrum qalar.

Özlüyündən çıxarılıb da başqa bır millıyyetə təmsil etdirilən şəxs təmsil edən mühitə böyük bır fayda verə bilmədiyi kimi, əslindən mənsub olan mühitə də böyük bır fayda yetirə bilməz. Çünki aldığı hal və tərbiyəsəle özünkülərdən uzaqlaşmış olar. Onlar bunu, bu da onları anlamaz. Demək ki, "əz anca rande əz inca mande",^x meyub və seqtli bır şey vücuda gələr.

Bizim mühitimizdəki rusca oxumşqlarımızı tədqiq etsək, görəceyız ki, ali diplom almış, böyük təhsil görmüşlərimiz arasında ancaq o qismi az-çox iqtıdarlı və mənsub olduđu mühitin işlrlilə əlaqədardır ki, az-çox türkce savadı var və öz millıyyatının nə olduğunu billyor. Sırf rusca ilə böyüyüb də özlərindən xəbəri olmayanlar isə əksərən mənsub olduqları mühitin ehtıyaclarına qarşı laqeyddir. Bu laqeyd və bu səmərəsizlik əlbəttə ki, böyük bır əqamətdir. Böyle əqlim fərdlərə malik olan heyətlər hər nə qədər fəal olsalar da fayda verməzlər, mədəni əqamətə məhkumdurlar. Qatır da fəaldır, eşşək qədər davamlı, at qədər qüvvətlidir. Fəqət əqlimdir və tənəsülden məhrumdur. Həyatını həmişə başqalarına mədyundur. Həyatın hambalı olmaq kafı deyildir. Onun müvəllidi olmaq gərəkdir. Qatırdakı qüvvət və davam müvəqqətidir. Artırılıb və tərbiyə edilməsi qeyri-mümkündür. Halbuki atdakı qüvvət, eşşəkdeki davam qanuni- təkamül və təvarüsün bütün hökmləri-nə tabe zihəyat bırır qüvvət mənbəleridir.

Kənardan bır millətin gəlib təsəllüt tərqiqlə digər millətə qalib gəlməsi, onun bılıcümle şəxsiyyətlərini məhv edərək özünə təmsil etməsi də eynilə qatır hasil etmək kimi bır şeydir. Təmsil tərqiqlə təməddün etmək hər nə qədər ibtidai — əmrde nəzərə bəzi parlaq nəticələr göstərsə də, həqiqətə həyeti — bəşəriyyəde ki, əsl qüvvələri korlamaqdan və onları doğmaq və artırmaq xassəsindən məhrum etməkdən başqa bır şey deyildir.

Bu gün İrani keçirməkdə olduđu bu ən fəaləkətli günlərdən "xilas" etmək üçün əlindəki istıqlal kölgəsindən də məhrum edib, başqa mü-

müsəmmən - qiymlətli
vechi-ati - aşaqıdaki kimi
ibda - yaradıcılıq

müdeqqıq - tədqiqatçı
zərafət - burada zərgerlik

əqlim - sonsuz
əqamət - sonsuzluq

mevub - eynil
seqtli - yaramaz

^x Ordan qovulmuş, burdan da qalmış

tərəqqi bir millətin idarə və təmsili altına versəniz ehtimal ki, Önzəli bir neçə ilin zərfində Bakıya meydan oxuyacaq qədər tərəqqi edər. Və bəndər bu şəhər də Bombeydən heç də geri qalmaz. Fəqət bu səri tərəqqinin müqabilində əmin olunuz ki, İran bir daha nə Firdovsi yetirər, nə Sədi, nə Hafiz.

Milli istiqlal, ələlxüsus, millətlərə xüsusiyyətlərinin mühafizəsini təmin edən istiqlal daima bəşəriyyətə saheyi-mədəniyyətdə yeni və əsl bir təqim ibdalar, ixtiralar nəvindəndir ki, mədəniyyəti-bəşəriyyətə dediyimiz şey də bu bədaət və ixtiraların məcmuindən ibarət bir yekundur.

Biz qafqasiyalılar bir nöqtəyi-nəzərdən tərəqqiyati-madiyyəmişce iranlılardan da, osmanlılardan da irəliləyirik. Misirilər də keza, Hindistan da böylə. Bununla belə dəftəri ixtiraati-ələmdə cüzicə də olsa da nə bir ismimiz var, nə də bir rəsmimiz. Halbuki, İranın heç olmasa "Mahmudiyyə" namilə bir sitarə kəşf edən Mahmud xanı, Türkiyənin də ismi Avropa qamuslarında bir lisani-təqdire səbt və zəbt olunan Münir Paşa kimi müxtərə bir doktoru vardır. Tofiq Fikrət, Əbdülhəqq Hamid kimi böyük şairlərə malikiyyəti üçün də Türkiyə öz istiqlali-millisinə borcludur.

Heç şübhə yoxdur ki, dünyanın millətlərə bölünərək qərar tutması mədəniyyəti-bəşəriyyətə nöqtəyi-nəzərdən bir zaidir. Millətlərdəki məniyyəti-ədəmi-istiqlali və onlardakı zati xasiyyətlərin başqalarının xasiyyətləri içində münhəl olması bir zaidir heç şübhə yox ki, mübəddəl bir naqls ediyor. Naqlslərin ədədi çoxaldıqca, müadllənin qiyməti azalmaq elmi-cəbr qaydalarındandır.

Dustana bir söhbətin xatiməsini təşkil edən bu bayağını yuxarıda zikr olunan rəfiqimə qarşı aşağıdakı vechlə təlxis etmiş idim.:

Əcəle bir surətdə maddədən tərəqqi edib mənəviyyətə məhrum qalmaqdasna, maddədən gec tərəqqi edib, mənəviyyətə müstəqil qalmağı təcrübə edirem. Çünki millətin də, bəşəriyyətin də faydası bundadır.

Binaən əleyh, başqalarını təmsil üçün deyil, öz məniyyəti-ni mühafizə üçün çalışan millətpərəstlik mədəniyyəti-bəşəriyyətə naminə təqdir və təsdiq olunmalı zəruri və faydalı böyük bir fikirdir.

M.Ə. Rəsulzadə
"Dirilik" jür. №2,
2 oktyabr 1914

sərt - sürətlə
nəvid - vədəlmə, xoş xəber vermə
münhəl - ərilmə

müadilə - tənlilik
əcəle - tələsik
bayağı - sadə, adi

MILLİ DİRLİLİK

— II —

Birinci məqələmizdə başqalarını təmsil üçün deyil, öz məniyyəti-ni mühafizə üçün çalışan millətpərəstliyin mədəniyyəti-bəşəriyyətə naminə təqdir və təqdis olunmalı, zəruri və faydalı böyük bir fikir olduğunu söyləmiş və məqələmizə xitam vermişdik.

Millətpərəstliyin və milli diriliyin nə olduğunu yaxşıca bilmək üçün əvvəlcə millətin nə olduğunu öyrənmək və onu öyrənmək üçün nə kimi vasitələrə rücu etmək lazım olduğunu anlamaq gərəkdir.

Bizdə "millət" kəlməsinin mənası çox yanlış bir surətdə tələqqi edilmişdir. Nə qədər ali təhsil görmüş, mədəni həyat və mədəni məm-ləkətlər görmüş adamlarımıza təsadüf edərsiniz ki, hansı millətdənsiniz, deyə verəcəyiniz suala: "müsəlmanam" — deyə cavab verir. Və bu cavabın heç də namüvafiq olduğunu düşünməz. Halbuki, həmin adam özü bir nəfər rusa "ı ız kakoy natsil" - deyə verdiyi suala "xristianin" cavabını alsa, məzkur cavabı olduqca gülünc və cavab verən şəxsin cəhlinə dəlil tutar. Əslində bizdə "üm-mət" kəlməsi ilə "millət" kəlmələrinin fərqi ayrılmamışdır. Bəlkə də qədimdə "üm-mət" ilə "millət" arasında fərq olmayıb, qövmiyyət və cinsiyyət cəməsinə andıran "millət" kəlməsi həmkiş və həm dinlik cəməsinə elm olan "üm-mət" kəlməsi ilə qarışmış və "milləti-islam" təbiri məşhur olmuşdur. "Millət"i nəsyon (nəsiya) mənasına alacaq olursaq, bu heç də həmdinliliyi bildirməz. Bu, dindəşlıqdan əlavə bir çox "daşlıqları" da cəmə olduğu kimi, blixassə dil birliyi-ni lazım gətirir. Mənəy-e müasiri ilə "millət" kəlməsi işte bu dil birliyindən hasil olan cəmiyyəti ifadə edir. Fəqət başlıca dil birliyindən ibarət olmaqda bərabər millət məfhumu başqa xüsusiylərə də şamilidir.

Avropa qamusları "millət, nəsyon" kəlməsinin bu surətlə tərif edər-lər:

"İnsanların əxlaq əsasları üzərinə qurulmuş ittihadlarının böyük bir şəklinə "millət" deyilir. Millət daxilində olan müxtəlif heyətlərin bir-birləri ilə bərabər yaşamasına müttəhid, bir dirilik keçirmələrini arzu etmələri şərt olduğu kimi, o cəməy-e daxil olan bəzi heyətlərin digərinə təsəllüt etməməsi də əlzemdir. Şərait-tərixiiyə "millət" in dövlət şək-lindəki mövcudiyyətinə mane olsa da, mədəni və ədəbi şəkildəki zü-huri hər halda mümkündür. Məsələn, əcnəbilər tərəfindən parçalan-mış qitə-qitə olunmuş İtaliya heç bir zaman milləti — vahidə olmaq-

həmkiş - həmiman

dan qalmadığı kimi, indiki halda üç dövlət arasında bölünmüş olan lehləri kəməli cəsarətlə bir millət saymaq olar. Öz-özlüyündən məlumdur ki, birliyi dərk etmək və onu arzu etmək tarixi bir zəmində və insanların tədricən qövmiyyətdən milliliyyət və milliliyyətdən də millət dərəcəsinə çıxmaları ilə həsil oluyor".

Burada işlənən qövmiyyət, milliliyyət və millət sözlərinin fərqlini isə qamuslar böylə təyin edirlər:

"Qövmiyyət-narodnost" yalnız nəsli və dil birliyi; "Milliyyət-natsionalnost" dil və mədəniyyət-birliyi və "millət-natsiya" da mədəniyyət və milli dirliyi dərk etməklə həsil olar. Yəni bir ata-babadan yetişmə və bir dildə danışan kiçik bir tayfa və ya qövme-qövmiyyət sözü itlaq olunar: Şahsevən kimi Şahsevəndən bəhs edərkən bir qövmdən bəhs olunar. Artıq Şahsevən milliliyyəti deyilməz. Bir çox bu kimi qövmiyyət və tayfalar cəm olub bir dil ilə bərabər müəyyən bir mədəniyyətə malik olan azərbaycanlılardan bir milliliyyət kimi bəhs etmək olar. Şimali türk-tatar, Krim, Türküstan, Azərbaycan və Qərb türkləri osmanlıları cəm və milliliyyətlərin bir nəçə böyük şəklinə haiz olan cəməyyətlə isə "millət" kəlməsi verilir.

İştə bu surətlə slavyan, german millətlərinə müqabil vəz oluna biləcək kəlmə türk, fars və ərəb kəlmələri ola bilər. Müsəlman və yaxud islam kəlməsi deyil, bunlar ancaq isaviyyətlə xristianlıq kəlmələrinə müqabil qoyula bilərlər.

"Milliyyət" və "millət" sözlərinin qəlibi bu surətlə tərifi olunduqdan sonra əsl milliyyət və yaxud millət və onun məfhumunu vücuda gətirən ünsürlərdən bəhs edəlim.

Milli mədəniyyət və yaxud millət, dil birliyi, adət və əxlaq birliyi, ənənəti-tarixiyyə və nəhayət etiqadati-diniyyə birliklərinin məcmuundan müştəşkil bir məhsuldur.

Əgər millətin haiz olduğu əczalarını biri-birindən ayırıb aralarında bir nisbət təyin edəcək olurlarsa, yüzdə əqəllən səksən dil birliyi olduğunu rəna görürlər. Dil millətin böyük hissəsidir. Onun zahiri və batınıdır. Millətləri biri-birindən ayıran ən böyük əlamət, iştə bu dil damğasıdır. Millət təşkilində ənənəti-tarixiyyənin də böyük məxəliyyəti vardır. Fəqət bəzən bu ənənə millətin ittihadına rəxnə yetirəcək bir şəkildə də ola bilər. Halbuki dil ilə dində bu cəhət olamaz. Fəqət din cəhəti yənə dil qədər mətin və möhkəm hesab oluna bilməz. Çünki dil daimidir, baqıdır. Tərəqqi və təkamül edirsə də, əsaslı bir etilaf və təg'yirə uğrayamaz. Halon ki, tarixdə bir çox dinlər dəyişmiş olan millətlər mövcuddur. Zətən heç bir millət yoxdur ki, dinin kərratla dəyişmiş olmasın. Məməfəhi, əxlaq və adət üzərindəki fəvqə-

ladə təsiri nöqtəyi-nəzərindən dinin də millətdə böyük iştirakı vardır. Dil ilə bərabər dində də bir olan millətlərin mərifəti-qövmiyyətləri daha tez həsil olub, aralarında milli vıdan daha əvvəl inkişaf ediyor.

Millətlərin həyatı da ancaq bu milli vıdanın inkişafı sayəsində mümkün olub, ancaq bu vıdanın təsirlilədir ki, milli ideal həsil oluyor. Milli idealin (imanın) hüsulu ilədir ki, millətlər özlərinə şanlı, şərəfli bir dirilik təmin edə bilərlər.

Sairə yerlərin müsəlmanları kimi, biz Rusiya müsəlmanları milliyyətdən əvvəl din cəhətinə əhəmiyyət verdik. Bütün hərəkəti — tərəqqipərvəranəmizdə din naminə dirilik göstərmək istedik. Türkçə qəzetə çıxardıq — adına müsəlman qəzetəsi dedik. Türkçə teatrlar, operalar düzəlttik — ünvanlarını müsəlman teatrosu və müsəlman operası dedik. Məktəb açdıq rus-müsəlman məktəbi namini verdik.

Cəmiyyətlərimizin sifətləri yənə "müsəlman" kəlməsindən ibarət oldu. Halbuki ələdiklərimizin hamısı türkçə olub və türk asari-mədəniyyəsinin diriltmək üçün idi. Müsəlmanlığın ibtidai təsirindən gələrk biz özümüzü müsəlman adlandırdığımızdan əsl milliyyətimizin ünvanını təşkil edən türklüyə əhəmiyyət verməmiş, həman "müsəlman" adına qənaət ələmiş idik. Hələ də etməkdəyiz. Hələ bu qənaətlə də qalmamışıq, başqaları bizə "tatar" və "persiyan" demişlər, ona da etiraz etməmişik. Bu tamamilə ondan gəlmiş ki, biz özümüzü necə ki lazımdır tanımamışıq. Özümüzü əməllicə tanımış olsaydıq və milli diriliyin nə kimi əsaslar üzərinə qurulması lazımlı olacağını kəmayənbeği bilseydik, əlbəttə ki, "müsəlman operası" deməyəcək, bunun "xristyanskaya opera" qədər gülünc bir şey olduğunu dərk edəcək idik. Öylə də türk səhnəsinin opera artisti olmaqla iftixar etdiyimiz halda, namlı-müstear ittixaz edərkən "skit"ədatına əhtiyac göstərməyib Ağdamski, Sarabski əvəzinə ağdamli, sərabli deyəcəydik. Öylə də "müsəlman səhnəsi" deyil "türk səhnəsi" deyəcək və baş fəclə oynayanımız Ərəblinski deyil, Ərəbli olacaqdı. Fəqət bu kimi xüsusiər milli ruhun əsaslı bir surətdə inkişaf etməsi ilə, milli vıdan və milli imanın hüsulə gəlməsi nəticəsində bitib öz-özündən düzələcəyindən böylə bir vıdan və imanın nə surətlə həsil olacağından da bəhs olunmalıdır. Bu xüsusda da gələn nömrədə.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"Dirilik" N 3,
14 oktyabr 1914

Milli vicdan ilə imanın nə surətlə hasil olacağından bəhsi bu nömrəyə vəd etməmişdik.

Milli vicdan və yaxud milli iman milli dirilikdəki əməl və arzusun mövcudiyyətindən və onun surəti-hiss və bəyanından hasil oluyor. Hər millət deyil, hətta bir şəxsin özünə görə bir əməli vardır. Buna başqa təbiri meyl və arzu dəxi demək olar. Bunun firəngcəsi "ideal" gəliyor. Osmanlıcada son zamanlarda bunu "məfkure" deyər tərcümə edənlər də vardır.

Hər şəxsin arzu və əməli bitib özünün iqtidar və məsləki ilə mü-tənəsb olur. Məsələn, bir müəllimin məktəb müdürliyinə nall olmaq istəməsi onun üçün bir əməl təşkil edir. Bir mühərririn qəzetə sahibi olmağı arzu etməsi onun idealıdır. Öylə də bir çobanın böyük bir sürü sahibi olmaq diləməsi onun məfkuresidir. Demək ki, bir şəxs öz iqtidar və bacarığı dairesində muntəha nəyə malik olmaq istərsə, o şey onun əməlidir. Əməlsiz kimsə yoxdur. Onsuz yaşamaq nəqəbildir.

Əməl fəaliyyətə, fəaliyyət də tərəqqiyə mövclb oluyor. Şəxslər əməlsiz yaşaya bilmədikləri kimi, millətlər də əməlsiz yaşaya bilməzlər. İştə millətin ümumən də mövcud olan hakim bir əməl və arzu yolunda bəslənən gizli hissələr milli vicdan ilə imanı tövliid ediyorlar.

Fəqət bu milli əməlləri kimlər zühura çıxarıyor və milli vicdan nə surətlə zahir oluyor? Bunu anlıyalım:

Yuxarıda kimsənin əməlsiz olmadığını iddia etdik, fəqət əməldən əmələ fərq vardır. Şəxsi əməllər hər nə qədər müşkül və istəhsalı çetində olsa, böyük ola bilməz. Yəni ona böyük və milli əməl deyilməz və o milli vicdanın tələb elədiyi də olmaz. Məsələn, bir hambal millioner olmaq əməlinə düşər və bu çətin məqsədə nall olsa belə, bu əmələ böyüklük namlı verilməz. Fəqət bir fərd öz mühitinin faydasını düşünərək şəxsi üçün deyil, qövmi və yaxud milləti üçün bir əməl bəslərsə, buna böyük əməl demək olar, bu kimi adamlara da böyük əməlpərvərlər, yaxud məfkurəçi ismi verilir.

Məsələn, ruslarda Böyük Pyotr, Lomonosov, firənglərdə Jan Jak Russo, Napoleon; almanlarda Lyuter, Bismark; osmanlılarda Sultan Məhməd Fətəh, Məhdət Paşa; iranlılarda Nadir şah ilə Firdovsi; efqanda Əmir Əbdürrəhman xan bu kimi böyük əməlpərvərlərdəndir.

Böyük milli əməl bəsləyənlər əvvəl nəzərdə görüldüyü kimi o qədər də az deyildirlər. Onlar hər zamanda olmuşlar və vardırlar. Yalnız şəh-rətləri, iqtidarlari və gördükləri işlərin endazesinə görədir. Öz şəxsi məqsədi xaricində mühitinin ehtiyacı ilə məşğul, onun səadətli namlı-ne əməl bəsləyən və o əməllərə öz şəxsi əməlləri kimi xidmət edənlər həmin böyük əməlpərvərlərdəndir. Bir millət arasında bu kimilər məhdu, ya məfqud olarsa, o, millət müstəqil və sağlam bir vücud üzü görməz və başqalarının ziri-destli olub, ayaqları altında əzilər, gəder. Çünki, şəxslərə mümkün olmadığı kimi, millətlərə də əməlsiz yaşamaq qabil deyildir. Fəqət böyük əməlpərvərlər bu böyük əməli həradən alıyolar?

— Əsil arasında yaşadıkları mühitin özündən.

Bir mühit, daha vəzə bir təbiri, bir millət əfradının ürəklerinde milliliyyətləri və mühitləri haqqında bəzi arzular vardır. Fəqət bu arzulara bir şəkil və surət verməkdən özləri acizdirlər. Müştərek bir əməl bəsləyolar, fəqət bu bəslədiklərinin nədən ibarət olduğunu təyin edə bilməyolar. Aralarından bir iqtidarısı çıxıb da bu hər kəsin mübhəm bir surətdə hiss etdiklərini müəyyən bir şəkil və surətə qoyunca, baxırsan ki, bir çoxları özlərinin də mübhəm bir surətdə hiss etdikləri şeyin məzkur əməlpərvər tərəfindən təyin olunanın eyni olduğunu görüyolar. Demək ki, əməlpərvər birisinin qələmə və yaxud dilə gətirmək surətlə təsvir etdiyi bu lövhəyi-istiqlal bir aynəyi-xəyaldır. Hər kəs özünün istədiyini o aynada inikas etmiş buluyor və dərhal özünün dəxi o fikirdə olduğunu izhar ediyor.

Ayrı-ayrı əməlpərvərlər tərəfindən təsvir və təyin olunan, başqa təbiri, ehzar olunan milli əməllər layihəsi xalqın əsl düşüncə də hiss və arzu etdiyiylə təvafiq edirsə, məzkur əməl səri bir surətdə xalq arasında intişar edər və bollu tərəfdarları qazanar. Yoxsa məhdu bir dairədə intişar tapıb nəhayət, nişyan bucağına atılıb qalar.

Məsələn, Fransa inqilabi-kəbirindən əvvəl mövcud olan üsullə-həyatdan Avropa xalqı bızır olmuş və əqillərin o vaxta qədər hakimi olan nəzəriyyə və fəlsəfələr köşəmiş hər kəs halın böyləliklə davam edə bilməyəcəyini düşünmüş idi. Cəmaət digər bir tərz-həyat arıyordu. Və hər kəs öz-özünə də əhvalın nə yolla dəyişməsi lazım gələcəyini mübhəm bir surətdə hiss etməkdə idi ki, Russo o müdhiş qələmi-nəqqadı ilə zühur etdi. Mövcud olan tərz-həyatı başdan ayağa tənqid edərək, təze bir həyat əməlinin endazesini göstərdi. Bütün Avropa həmin Russonun yazdıqlarını alışıqladı, hər yerdə filosof özünə

atəşli tərəfdarlar tapdı. "Russoluq" xalqı ilə bir həyəcan və gəlyanə gətirdi ki, xalq onun vəz eyləmiş olduğu əsasların müdafiəsi üçün canını fədaya hazır olub, əməl uğrunda blintihə qalanlar belə töküldü.

Papalığ hədd və endazədən çıxmış bipayan cənayətkarlıqları və sul-istemallarındarı bizar olan xristianlıq aləmi Lyuterin zühuru ilə təsis edən protestantlığı dəxi oylə bir hərərat və səmimiyyətlə qarşıladı. Çünki Lyuter mühtinin mübhəm bir surətdə düşündüklərini tədvin eləmiş və müəyyən bir şəkə qoya bilmişdi.

Bolqar milləti bir zaman məhv və nabad olub getmişdi. Hər kəs bir daha bolqar deyə millət vücudə gələcəyindən naümid idi. Hətta zəmanəsinin ən mütəfəkkir bir simasını təşkil edən Volter belə bolqarlar haqqında "münqəriz bir millət" demişdi. Fəqət sonra bolqar böyük əməlpərvərləri Vazovlar və Bayajılar zühur etdilər. Bolqarların təbir edə bilmedikləri əməllərini qələmə getirib onları şərləndirdilər. Böyük Bolqar tarixi yazılıb burada bolqarların ən nazik hissiyyatlarına təsir edən və onlarda ruhi-millili oyadan vəqələr cəmləndirildi. Binaən əleyh "yox"dan bir "var" əmələ gəldi. "Münqəriz" millət dirildi, özünü Avropa-ya tanıtdı. Yunanıstan da böylə oldu. Əgər vaxtilə təsis edən "Etr" cəmiyyəti millətini başına cəm edib də türkləri vətəndən qovmağa müvəfəq oldu isə, məhz o öz millətinin vıclən və imanını doğru bir surətdə təhlil edərək, xadqın mübhəm bir surətdə, duyduğu milli əməlləri həqlilə dərk və təbir edə bilmək sayəsində oldu.

İşte bu xariqələr icad edən bilən böyük əməllərin müvəllidi olan milli vıcları dərk və milli imanını iqtiza elədiyi böyük əməlləri kəşf və təsir edə bilmək üçün hər şeydən əvvəl məzkur mühtiyə və yaxud milləti öyrənmək, onun mazarısını bütün təfsilatı ilə tədqiq etmək lazım gəldiyi kimi, bir millətin mənəvi mövcudiyyətindən ibarət olan dilini də tədqiq etmək, millətin yüzdə doxsan rüknünü təşkil edən bu mövhiləyil-üzmanın bütün dəqayılqını aramaq və sonra da o istiqbal üçün bir çox gıranbaha maddələr saxlamış olan mazarını, o xariqələr yarada bilən ana dili ilə millətə anlatmalıdır.

Böylə milli bir dərş nəticəsində də heç şübhe yoxdur ki, milli vıclan təsis edər, o dəxi böyük və milli bir əməl tövild edər.

M.Ə.RƏSULZADƏ

"Dirilik" N 4,

1 noyabr 1914

MİLLİ DİRLİLİK

IV

Keçən məqələmizdə böyük milli əməlin nə kimi bir qüvvətə malik olduğu ilə, onun mahiyyətindən və nə surətlə hasil ola biləcəyindən bəhs etmişdik, bu kərə yenə o mövzu üstündə duracağıız.

Milli bir idealın (böyük əməlin) təsisinə nədən lazım görülmür? Bu-nu yaxşıca dərk edə bilmək üçün bir az keçilmiş və keçilməkdə oldu-ğumuz milli həyatımız ilə onun təzahürlərinə təhlil və intiqad baxışı ilə baxmalıyıq. Nə görürüz?

Bizdə bir çox cəmiyyətlər təsis olunuyor. Bir çox kitablar nəşr olu-nuyor. Böyük-böyük yapılar, binalar tikiliyor. Fəqət bunları nə kimi bir məqsədlə — yapıyoruz? — deyə varid olan suala cavabımız çox da səri və müəyyən bir şəkildə deyildir. Yəqlənəmli, "millət üçün yapıyo-ruz" — cavabını verməkdən aciz deyiliz. Fəqət bu qədərlik bəsit bir cavab kafimidir? Həməy xeyrat və maarif ilə iştigal edənlərə millətinin zini əməli və millətinizin təqib elədiyi məqsəd nədir? — deyə sorulsa, labüddən cavabında məttəl qalalar. İşte işlərimizdə ümumi böylə bir rabitəyi-həqiqi olmadığından gördüyümüz işlərimizdə arzu olunan ruh və bütün müəssisəti — xeyriyyətimizi biri-birinə bağlayan həblül-mətinin yoxluğu hər zaman sıziyoruz. Qocaman böyük bir cəmiyyəti — xeyriyyə binası yapıdırız. Amma milli bir müəssisə olmaq üzrə yapı-lan bu binanın hansı terzi-məmaridə yapılacağına heç də əhəmiyyət vermərik. Qabağıma gələn ilk mühəndisi tutub da "al bize bir bina yap" — deyirik. O da götürür bir az "qotik"dən, bir az "renesans"dən, bilməm nədən, cüziiyyətdə də "mavri" (ərəb) terzi-məmarisindən qar-şıq bir kompazisiyon yapar. Daşı-daş üstə qalar, mühtiş bir bina, al bir imarət vücudə gətirir. Bu əzəmət, bu böyüklük əlbəttə ki, bizi fərləndirir, qəlbiərimizə bir şadlıq gətirir, fəqət bir çox xərclərə hasil olan təzyinat bize türklüyün, müsəlmanlığın keçmişdəki əzəmət və əh-tişamını andıra bilseydi, bizim də özümüzə məxsus memarlıqda bir üsula, həm də gözəl, alı təqildəşayan bir üsula malik olduğumuzu büt-ün tamaşakarane bildirseydi; əlbəttə ki, binanın maddi əzəməttilə mü-tənəsis mənəvi bir böyüklüyü də olardı və həqiqətdən də bu böyük əməlin möhtəşəm bir abidəsi kəallərdi.

Müəyyən milli əməllər bəsləyən millətlərin tacirləri belə kontorların-da apardıqları mühasibat dəftərlərini öz ana dillərində yazırkən bir kərə bizim xeyriyyə və maarif işlərilə məşğul olan cəmiyyətlərimiz mü-hasibatına da diqqət olunsun. Bütün rusca, hələ mühasibat dəftərləri

(belkə də böyləliyi təftiş üçün lazımdır, — deyə müdafiə olunur) oynada, məktubat da ruscadır. Niltqər dexti çox kərə rusca irad olunur.

Sənədlərdən bəri qiraətxanamız vardır. Fəqət nədir o qiraətxana? Tapılmı orada istədiyimiz mətbuat? Varmı orada nəşr olunan milli qəzetlərin məcmuləri?

Hər də bir bu ədəbə, o cəməət işi görənə yübləy yapıyoruz. Fəqət bu gün Mirzə Fətəli Axundovu tədqiq etmək istəyən bir münəqqid mövcud olan kitabxanalarımızda gedib, ona dair bir qədər olsun, məlumat yığa bilərmiz? Və yənkə Azərbaycan türk tarixi ədəbiyyatı ilə iştigal etmək istəyən başqa milli bir müəssisə, xüsusi bir məhəllə tapa bilərmiz ki, oradan istədiyi vəsaiti əldə etsin?

Yox!

Halbuki, qiraətxanamız da, kitabxanamızda çoxdan bəridir ki, var.

Rusiya məmləkətinin bir cüzünü təşkil ediyörüz, Rusiyada yaşıyoruz, onun vətəndaşlarıyız. Bittəb, madam ki, burada dirililyörüz, dirililyimizin bir çox ehtiyacları vardır. Bu ehtiyacların bu vaxta qədər nədən ibarət olduğunu müdəvvər və müeyyən bir şəkildə gətirə bildikmi?

1905 və 1906 sənədlərində Rusiyaya tarixi bir zaman gəldi. O zaman hər təcəvə və hər millət özünün çoxdan bəri düşünüb də bir məfkürə (ideal) kimi bəslədiyi şeyləri haman meydana qoydu.

Onu və bunu istilyörüz — dedilər. Yalnız biz bir əmri-vaqə qarşısında bulunduk. Nə isteyəcəymizi, etiraf edəlim, bilmədik. Bunu bilən tək-tək fərdlərimiz var idisə onların da bildiklərini bizə bildirməyə vaxt yox idi, Rusiyanın keçirmiş olduğu o məşhür sənədlərdə biz bir təlatü-mə düşər olan gəmiyə bənəyirdik ki, haraya gedəcəyini və səhlili — nəciti nə tərəfdə gördüyünü bilmiyörüz. Hər halda bir tərəfə olsa da sükan saxlamaq lazım gəliyörüz. Biz də bizimlə bərabər təhlükəyə tutulmuş olan digər millətlərin gəmiçilərinə baxdıq, yolumuzu onların gətirdiyi səmte düzəlttik. Bittəb, elimiz sükanda titrəyir və ürəklerimiz məchul bir aqibət qabağında çarpınıyör idi.

Əvət, tufana tutulan bir gəmi üçün hədəfsizlik nə qədər mühlik isə, tarixi saatlarda bulunan bir millət üçün də əməlsizlik o qədər mühlikdir.

O zamandan bu vaxta qədər az ömür keçməmişdir. Müharibələr mütlənasibətillə həddi-rüşdə yetişdiyini isbat edən Rusiya təkrrar bir əmri-vaqə qarşısında bulunursa, titrəməz bir ələ malikmiyiz ki, milliyət gəminizin sükanını bərk-bərk tutub da məqsəd tərəfə yol aparsın? Burası cəyi-sual.

Məncə gəmiçilikdə məmul olan əslmənsünaslığa aşına olmayıb da

gedəcəyiz. Yöln yıldıznı tanımadığımızca əli titrəməz sükançını da bulamayacağız. Məqsədimizi nişan vərən o parlaq yıldıznı daha kəşf edə bilmədik. Kəşfini axtaranlar bəlkə də vardır.

Fəqət, daha budur kəşf olundu — deyə meydana çıxanlar görülmədi, yaxud görülmüşə də gördüklerini ümumiyyətləşdirə bilməmişlərdir.

Bu yıldıznı nə cürə kəşf etmək olar? İştə hamımızın üstündə düşünməli lazım olan bir məsələ!

Bu vaxta qədər ələdiyimiz xətdən, artıq ayrılma zamanı gəlmişdir. Nədir o xəta?

Biz bu vaxta qədər bütün ümumi və milli işlərdə ancaq zahirə baxmış və qalibi təqlid etməyə çalışmışıq. Bunda bir dərəcəyə qədər müvəffəq də olmuşuq. Yabancı birisi, məsələn, Bakıya gəlsə və türkce bilməyib də yalnız zahirimizlə haqqımızda bir fikir edinmək istəsə, onu alıb bir kərə Nikolayevski küçə ilə keçirsəniz: Buradakı milli olmaq üzrə yapılan ali imarətləri göstərsəniz, sonra kitab mağazalarına aparıb, caməkanları dolduran bir çox əsərləri ona nişan verirsəniz. Şübhəsiz ki, bu qərib səyyah Bakı türklerinin olduqca mütləməddin və əməlpərvər bir millət olduğuna hökm edər, gəder.

Fəqət həqiqətdən də böyləmidir? Yuxarıdan bəri söylədiklərimiz iş-tə böylə olmadığını isbat ediyör. Xətamızı da burada aramalıyız.

Məncə, bunu başqa yanda aramağa lüzüm da yox. Digərlərincə bilmiyörüm, məncə bu olduqca vəzəh və aşkardır.

Bizdə işlərimizin ruh və mənəviyyatına aid olmaq üzrə böyük bir boşluq var: Əməl (ideal) boşluğu, bu boşluq hər tərəfdən hiss olunuyör. Bunun mütləvvici olmaq məcburiyyətinə olan mətbuat demək olar ki, hamıdan ziyadə idealsızdır.

Böylə olunca, nəzərə gəliyör ki, ibtidai-əmrde mətbuatdan başlamaqlı, mətbuata bir ideal, bir məslək verməli. Fəqət bunu nə cür etməli?

Bu xüsusta az-çox doğru bir fikir edlə etmək üçün mətbuat və ədəbiyyatın mahiyyətcə necə bir şey olduğunu bilmək lazım gəlməzmi?

Mətbuat və ədəbiyyatı mühtlin, başqa bir təcirle, millətin həyat və həysiyyətinə inikas etdirən bir ayinə təsevürv edərək, şübhəsiz böylədir, onun nöqsanlarını islah üçün əsasi bir vasitəyə müraciət olunmalıdır.

Məlumdur ki, mağazaların caməkanlarını dolduran yazılar əksəriyyətlə cavanlarımızın qələmindən çıxıyör. Cavanlar içlərində bəzi xüdpəsəndləri olmaqla bərabər — çox kərə də səmimiyyət və həsnəyyət

lə qələmə sarılıyolar. Arzu olunan nəticəni verə bilmiyorlarsa, qüsurlarında deyil, mühtimizin əməl nöqteyi-nəzərindən boşluğundadır. Böyük əməllərə malik olmayan yazıçıdan, əmin olunuz ki, fəvqəladə və müasir bir əsər gözləmək xatadır. Binaən əleyh böyük əməllər nəşrinə xidmət edəlim ki, bütün nöqsanlarımızı ancaq bu islah edə biləcək. Ancaq budur ki, işlərimizə bir ruh verəcək, dirilliyimizə milli bir dirilik bəxş edəcəkdir.

Digər bir nəzərə görə də həqiqi ədəbiyyat ancaq o ədəbiyyatdır ki, mühtin ehtiyacına cavab versin və millətin həyatını və həyatı yaralarını, necə ki, lazımdır, təsvir eləsin.

Şübhəsiz ki, bu nöqteyi-nəzər səhihdir, binaən əleyh istədiyimiz bir ədəbiyyatı vücuda gətirmək, hüsulunu arzu etdiyimiz fikir və məslək cərəyanını doğura bilmək üçün hər şeydən əvvəl milli ehtiyaclarımızı öyrənişə də öyrətməliyiz.

Ehtiyaclarımız lüzumu dərəcəsində anlaşıldımı, sonra çarəsini düşünmək və bu düşüncə əsasında da dirilliyimizin müncisi ola biləcək böyük əməl tapmaq müşkül bir iş deyildir.

M.Ə.R.

"Dirilik" N5,

16 noyabr 1914

MİLLİ DİRLİLİK

V

Milliyyətin ümdə rüknünü təşkil edən şey dildir. Dil adətən hər bir həyatın hansı bəşər dəstəsinə mənsub olduğunu göstərən bir lövhədir. Dil milliyyətin hamısını təşkil etməsə də, yüzdə doxsanını vücuda gətirən böyük bir amildir. Bir milliyyətli məhv edib aradan götürmək qəsdində olan siyasətlərdə əsil bunun üçündür ki, təmsil (assimilyasyon) əməliyyatı icra edərkən ən birinci fikirlərini dilə verər və ən əvvəl bir millətin dilini yaddan çıxarmağa səy edirlər. Qədim zamanlardakı insanlar daha mübtədi bir halda idilər. Din daha qüvvətli bir ictimai amil ədd olunurdu. Hakim millətləri özləri kimi etmək üçün dini tədbirlərə təvəssül ediyolar və əlləri altındakı millətlərin etiqadına ilişiyorlardı. Halbuki, dilə daha mühüm bir qüvvəti-ictimai olduğunu dərk edən avropalılar bunun əksinə hərəkət edidilər. Dincə heç bir təzyiqdə bulunmayıb və yaqın ki, bu xüsusda şədid tədbirlər litişaz eləməyib, bütün hümmətlərini ziri-hakimliyətlərinə alidqları millətləri milliyyətce

məhv etməyə qoyuldular. Bunu üçün də məzkur millətlərin dillərindən başlandı. Milli məktəblər təzyiq edildi, ana dili təhdid olundu.

İşlə yalnız burası nəzəri-etinaya alınmış olsa, millətlər dext təddid etmək istədikdə və milliyyətce mənlik hasil eləmək fikrinə düşdükdə, təbbidir ki, hər şeydən əvvəl dillərindən başlamalıdır. Çünki dil bir nöqteyi-nəzərdən haman millət deməkdir. Buna hər kəsdən ziyadə biz türklər əhəmiyyət verməliyiz. Türklər xasiyyətce olduqca mütədəyyin bir millətdirlər. Bu tədəyünləri sayəsində islamıyyəti-qəbul etdikdən sonra o qəder etiqadati-diniyyəyə mərbut olmuşlardı ki, adətən türklüklerini belə litişmişlərdir. Zaten islam özünə mömin olan müxtəlif millətlərdən bir millət vücuda gətirəcək qəder qüvvəyi-təmsiliyyə olduquna etiqad edənələr vardır. Hətta böyük bir türk hökuməti təsis edən osmanlılar belə bu axır zamanlara qəder özlərinin bir türk hökuməti olduğuna qənaət etmək istəməyib, kəndilərinə "islam hökuməti" demişlər. Türklərdəki bu məhviyyət və təmsilə ədəmi-müqavimət xüsusiyyəti türkləri haman türklər bulunan ölkələrin hər tərəfində anlaşıdır. Ümumi bir türkcəyi, farsı və ərəbi nüfuzdan mübərri saf bir türkcəyə malik olmaqdan məhrum qılmışdır.

Milliyyət və mədəniyyətimizin xüsusiyyət və təməliyyətinə təmin edəcək olan birinci əsas təəccüb deyildir ki, istiqlal və təməliyyəte yabançı olan təsiratə hər şeydə ziyadə giriftar olmuşdur? Bu gün bilatərəddüd demək olar ki, heç bir tərəfdən müstəqil və əcnəbi dillərin nüfuzundan azad xalis bir türkcə yoxdur. İstanbultan tutub Kaşğarə kimi hamımız, təbir caiz isə, pozuq bir dil ilə danışmaqda və daha qarışıq bir dil ilə yazmaqdayız.

Bu qarışıqlıqdan qurtarıb da həqiqi bir dil istiqlalına nail ola bilmək üçün nəzəriyyələrin nə qəder müxtəlif olduğu məlumdur. Dillən əhəmiyyəti — ictimaiyyəsi haqqında başlanan nəzəriyyələrin itilafı qəder, islah yolunun layihələri də o qəder müxtəlifdir. Kimse hər şeydən əl çəkib də bütün yabançı kəlmələri tərd ilə qədim türkcəyə, uyğurca ya müraciət etmək qəder irəliyə gediş. Kimse ərəbce və farsca lüğətləri türkcə istiqlalının ən qəddar düşməni ədd ediyor. Onların türki və məhelli şivədə mövcud lüğətlərlə əvəz olunmasını tələb ediyor. Bəziləri də türkcədəki, farsı və ərəbi lüğətləri ancaq istilah üçün qəbul edib sairilərini tullamaq tərəfdarıdır. Zərəri yalnız əcnəbi tərkib və üslubdan görənlər də az deyildir. Türkcəmiz haqqında pərverdə olunan bu qəder müxtəlif nəzəriyyələr ilə onların müvafiq olub-olmadığından bu məqalədə bittəfsil mübahisə etməyəcəyiz. Bu xüsusda bəlkə də başqa bir vaxt möhtərəm qarellərlə mübadiləyi-əfkar edəriz. Bu qə-

dərlik zikrimiz isə yalnız məsələyə münasibəti olduğu üçündür. Bu xüsurlarda vəqə olan münəqişə və müzakirələrin bütün türk aləmində hər daim vəqə olduğu hər kəsə məlumdur. Bu yolda ki, fikir mübadilələri göstərir ki, türk aləminin hər tərəfdən az-çox türklüyün rüknünü təşkil edən bu dil məsələsinin həlli əlzm görülmür. Bu özü də bizdə milli dirilik ilə dirilmək istədiylimizə böyük bir dəlildir. Fəqət bu xüsusta qəti qərara gələ bilmək üçün hələ bir çox elmi tədqiqatlar lazımdır. Ancaq bu tədqiqlərin nəticəsindən hasil ola biləcək elmi müqəddəmətdən sonradır ki, məsələnin həlli qəbul olacaqdır. Bu müqəddəmətlər hazır olmadığı müddətcə həmin məsələnin həllinə qalxışmaq bir az ecələ olur. Ehtimal ki, arzu olunan nəticələri hasil etmər. Məmafih bunlar hazır oluncaya qədər ədəbiyyatımız ilə dilimiz tamam dərğün bir halda qalsın təklifini də etməyiriz. Yalnız bunu söyləmək istəyiriz ki, müqəddəməti-məsələ hazır olmayanadək məsələyə qəti bir qərar vermək mümkün olmayacaqdır.

Müqəddəmət isə aşağıdakı tədbirlərdən ibarət ola bilər:

Bu günə qədər bizdə bütün türk şivələrinin lüğətlərinin cəmi, həqiqi bir lüğət kitabı yoxdur. Hətta əsl türkçə olmaq mənası ilə osmanlı dilinə bir lüğət kitabı yazılmamışdır. Yazılan lüğət kitabları ancaq lisan-i-osmanlı deyilən indiki üç-dörd dildən qarışıq osmanlı türkçesinin lüğəti olmuşdur. Avropa, rus müstəşriqləri tərəfindən bəzi kamil və naqis lüğətlər yazılmışsa da, bunlarda hələ dediyimiz məsələdə hakim olacaq bir dərcəyi-əhəmiyyətə malik deyildilər.

Biz çox kərə dilsizlikdən şikayət ediyorus, bizdə bir çox kəlmələr yoxdur — deyə, həmin ərəbcə, farsca, yaxud da rusca və ya fransızca-ya müraciət ediyorus. Halbuki, qədim uyğurcanın tədqiqi, cığatay ləhcəsinin təhlili, Kazan və Orenburq tatarlarının şivəsi deyil, evimizdə arvadlarımız arasında, kəndlərdə xalq میانındaki dilə müraciət etsək, bu kəlmələrin müqabilələrindən bir çoxunu bularız. Keçənlərdə "panika" sözünün gözəlcə bir tərcüməsini mən evimizdə oturub, ailemizlə söhbət elədiyim əsanda kəşf etdim. Məgərse, "panika"—"çaxnaq" imiş. Bu qədər qəşəng, az-çox mənus bir kəlmə durduğu halda, biz bu kəlməni bu vaxta qədər həmin həyəcan, vəlvələ, təşviş, xəlcan, bilməm nə kimi kəlmələrlə tərcümə edərək gəlmişik ki, mənanı da ifadə edə bilməmişlərdir.

İştə cavanlarımız üçün mövcud maraq eyni zamanda da olduqca faydalı bir məşğələ, hər kəs bulunduğu yerdəki lüğətləri, zürub-əmsalı və sair xalq ədəbiyyatına aid olan parçaları eynilən toplayacaq olarsa, görərsiniz ki, həmin arzu olunan türk lüğəti vücudə gəldi.

Hər şivənin lüğəti yazıldıqdan sonra bittəb orta və ümumi bir türkçə lüğəti yazmaq da asan olacaq və böylə böyük bir lüğət vücudə gəldikdən sonra "təşfiyyə-i-lisan" — deyə məşhur olan dil təmizləmək mə-

sələsi də imkan daxilinə gire biləcəkdir.

Darülfünunlarda oxumaqda olub da, millətlərinə az-çox bir xidmət etmək istəyən cavanlarımız işte buyursunlar təli zamanı məmleketlərinə gəldikdə xalq arasına girsinlər, xalqın ehtiyaclarını öyrənib ona çarələr axtardıqları kimi milli dilimizin ehtiyaclarına da onlardan dərman arasınlar.

Bilməlidir ki, bir dil süni bir yolla xəq oluna bilmər. Dil təbii bir məxluqdur. Onun xəllaqi isə üdəbə və mühəmmirlər olmayıb, xalq özüdür. Bir şair ilə bir ədibin ərəb və ya fars qamularını vərəqləyib də xoşuna gəldiyi bir sözün həmin mətbuata atmaqla dil islah deyil, xarab olar, pozular, indiki türkçənin halına düşər. Halbuki, xalq arasından götürülən lüğətlər yonulub da ədəbi bir şəkil alsın, o zaman ədəbiyyat milliləşər və ancaq o zamandır ki, ədəbiyyatdan gözələnən faydanı türk millətləri də ala bilərlər.

Milli dilin dirildiyi üçün lüğətləri yığmaqdan başqa xalq ədəbiyyatını toplamaq, camaat arasında olan hekayələri, əfsanələri cəm edib, elmi bir surətdə təhlil və təsnif etmək də lazımdır. Bunlar ədəbiyyatı xalqa yaxınlaşdırmaq üçün lazımlı şeylərdir. Çünki müəyyən bir ədibin öz biliyini daxil edib də şəxsi hisslərlə deyil, xalq kütləsi tərəfindən ümumi bir vicdan və hiss nəticəsi olan bu əsərlərdə xalq və millətin ruhi-əslisi həmin təzahür etməkdə və o millətin nə kimi bir ruh və hissə malik olduğu və nə kimi xüsurlarının möhtaci-islah və tərbiyə olduğu rəna bir surətdə görünməkdədir.

Köhnə ədiblərlə ədəbiyyatın tarixini yazmaq, bir türk tarix ədəbiyyatı vücudə gətirmək dəxi bu nöqtəyi-nəzərdən olduqca müfid və lazımdır.

Bu xüsurları nəzərə alaraq çox yaxşı olardı ki, şəhərimizdə mövcud olan maarif cəmiyyətlərindən bu xüsurlara əhəmiyyət verib də bu cəhətləri təşviq edən olaydı.

Təşviqin nə kimi vasitələrə malik olduğu məlumdur. Bunlardan ən müəssiri isə, bizcə maddi bir fayda təmin edən müsabiqələr ola bilər. Fəqət bu kimi milli işlərdə ən böyük saiq xalqı sevmək və milliliyyətinə dəli bir aşiq qədər mərubt olmaqdır.

Ey millətin istiqbalını təmin edəcək türk gəncliyi, hardasan?!

M.Ə.RƏSULZADƏ

"Dirilik" N 6,

1 dekabr 1914

zürub-əmsal - zərbüli məsəllər
təşfiyyə-i-lisan - dilin təmizlənməsi

mənus - doğma, yaxın
saiq - sövq edən

lara mümaniet etməyəcək fəlsəfi bir hala qaytarılmış islam dini o vaxt qüvvətli bir amili-tərəqqi və eyni zamanda da islam millətlərinin milliiyyət və mədəniyyətlərinə xadim mühüm bir mühərrik olacaqdır. İndiki hal ilə belə din yenə bizim üçün milli bir amil olmaq nəzəriyyəindən tamamilə ari deyildir. İslam təssübü yuxarıda deyildiyi kimi vücudumuzu daha mühlik xətlərdən saxlamış olduğundan əlavə milli ədəbiyyatımızın vücuda gəlməsinə də səbəb olmuşdur.

Xass hər nə qədər ərəbcə və ya farsca öyrənmiş tənəvvür və təməssül etmiş isə də avam həməən əsilliyini də mühafizə eləmiş, türk oğlu türk qalmışdır. Böyük türk kütləsi eyni zamanda da mütədəyyin olaraq qalmışdır. Əlbəttə ki, bu kütlədə türklük, bilməm nəlik əməli olmuş, fəqət bu kütlə nə qədər avam da olsa, bittəb dini bir qəzayı-ruhaniiyyə istəyirdi. İştə türk avam və kütləsinin bu arizuyi-təbisi hər yerdə türk ədəbiyyatı-diniyyəsini vücuda gətirmiş və ərəbcənin bütün qüvvəyi-təmsiliyyəsinə rəğmən türkcə həməən təsis edərək gəlmişdir və müsəlman türk qövmləri də milli ədəbiyyata malik olmuşlardır.

Biz Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatını tədqiq edəcək olan, şübhəsiz ən əvvəlcə mərsiyələrdə dayanmaq məcburiyyətini hiss edəcək. Mərsiyələr isə nədir? Azərbaycanlı türklər şiə avamının hissiyyəti-məzhəbiyyəsinə ruhani bir qəza olaraq farslaşmış və yaxud ərəbləşmiş Azərbaycan üdəbə və şüərası tərəfindən yazılması hiss olunmuş əsari-ədəbiyyə deyilmidir?

Əvamünnasdakı həyəcani-diniyyə həməən avam şairlərini tövlid etmiş avam şairi də təbiətlə avamın öz dililə danışmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bu məcburiyyət də bizə bugünkü türklüyümüzün ən böyük dəlili olan türkcə yazı ilə türk ədəbiyyatını bəxş edə bilmişdir.

Fəqət yuxarıda zıkr olunduğu kimi əgər Quran dili ilə dua və ayin dili münhəsərən ərəbcə olmayıb da hər millət öz dili vasitəsilə bu qüdsiyyətdən bilavasitə istifadə edə bilseydi, o zaman islam millətlərinin ədəbiyyatı indiki mütədənni bir halda qalmadığı kimi, islam ələmi də bugünkü halından başqa bir halda yaşaydı və hər halda məsud olardı.

Dilimizdən bəhs edərkən onun əğılata uğradığından bəhs etmiş, islahına möhtac olduğunu söyləmiş və islahına nə surətdə başlamaq lüzumunu idrakımız qədər bəyan eləmişdik.

Dinimizdən bəhs edərkən yenə bu pozuqluqdan şikayət etmək məcburiyyətində qalırıq. Bu da islah olunmaqla həşv və zəvaidən qurtarmalı, öylə əsaslarla vəz olunmalıdır ki, islam millətlərini tərəqqi edib, bir millət olaraq təsis eləmələrinə mane olmasın.

həşv və zəvaid - əlavə və artımalar
ğəza - qida
nəqiz - zidd

etilaf - birlik
bəqədi-məqdur - bacardıqca

Bu da ancaq sair xüsüsərin islahı ilə bərabər Qurani-şərif ilə başlıca dua və ibadətlərin türkcəyə tərcümə olunub xalqın ruh və qəlbine gəzə verəcək bir surətə qoyulması ilə hasil ola bilər.

Dini də bir amili-mədəni ədd elədiylimiz ehtimal ki, bəzilərinə bir az qərüb gələcəkdir, çünki məşhur olan bir nəzəriyyəyə görə din ilə milliiyyət fikri yekdigərliyinə nəqizdir. Blixassə islam nəzəriyyəsi qövmiyyət nəzəriyyəsi ilə heç də etilaf kəsb edə bilməz. Fəqət bizcə bu ilk nəzərdə səhix kimi görünüyorsa da, həqiqətdə bu iki məfhum ("müsəlmanlıq" və "millətçilik") yekdigərliyə çox əla etilaf edə bilər. Ancaq ister ki, bu məfhumlar elmi surətdə bir-birindən ayrılın, nərdə etilaf edib, nərdə iltifal elədikləri düşünsün. İltifal elədikləri nəzərlərdə isə də etilaf etdikləri bir çox nöqtələrin də mövcud olduğu və bu iki nəzəriyyənin müxtəlif deyil, mötəlif olduğu dinlərin bir bəynəlmilləliyyət və dilləri ilə milliiyyət vücuda gətirdikləri nəzəriyyəsinə qəbul etdikdən sonra, həməən aşkar və bu xüsusda bəhs etmək belə artıq olar.

Silsilə məqalatımızın birisi iştə mədəniyyətli-milliiyyənin üç rüknünə təşkil edən "milliiyyət, bəynəlmilləliyyət və əsriyyət" mövzusuna münhəsir olacaq. Orada bu xüsusun tamamilə tövzihinə bəqədi-məqdur çıxışıdır.

M.Ə.RƏSULZADƏ

"Dirilik" N7,

16 dekabr 1914

MİLLİ DİRİLİK

VII

Milliiyyət amillərindən birisi də tarix ilə adət və ənənədir. İləridə bir miknet və qüvvət tapı bilmək üçün millətlər həməən tarixlərindən istimdad edirlər. Zəlf düşdükləri, əzilib, inqiraza tərəf çəkildikləri, hətta inqiraz bulub, hər bir iqtidar və qüvvətdən düşmüş olduqları zamanda belə keçmişin qüvvətli və parlaq dəmlərini xatirə salmaqla istiqbal üçün bir ümid bəslərlər. Keçmişini iylcəsinə tədqiq etmiş olan millətlər daima məzinin ölüb torpaqlar altında çürümüş olan qəhrəmanların birer ideal modeli yapıb da onu gələcəyin bir nümünəyil-həməənli kəsdirirlər. Hazırdakı halları ilə kiçik və mühəqqər görünən millətlər daima tarixdə böyük bir ism və rəsm səhix olduğu kimi arayıb-araşdıran və görüldüyü kimi məqfur olmağa deyil, tarixin səbt etmiş olduq kimi qəhhar da ola biləcəklərini istidial ilə irləqdaşlarını məzələtli bir həyatdan qurtarmağa çıxışlar.

Bir milletin öz tarixini bilməsi qədər qüvvətli bir ittihad və təməd-dün amilli təsəvvür oluna bilməz.

Mütəməddin millətlərin milli və mədəni həyatlarının nə yolda təbii-ye edildiyinə diqqət olunarsa, bu mətləbin həmin nə dərəcədə doğru olduğu asanlıqla görünür. Mədəni millətlərdə tarix, həm də vətən və milliyət tarixi, ən mühüm dərslərdən birini təşkil edir. Vətənin mazi-də keçirdiyi şanlı günləri və bəşəriyyət aləminə bəxş edə bildiyi sə-mərəli və faydalı xüsusiyyətləri hətta tarix dərslərindən ballanaraq övladı-vətənin yadına nəqş etdirilir. Vətən və millət əfradı hətta müəyyən bir üsul ilə böyük və bəşəriyyətə, mədəniyyətə dəyərli xid-mətlər yetişdirmiş olan bir nəsil-nəcibə mənsub olduğuna qənaət ye-tirərək böyüyür. Haradan gəldiyini, tarixdə nələri elədiyini və nə kimi qüvvələrə malik olduğunu bilib, izzəti-nəfsi ilə istiqbala qarşı bir ümid olaraq yaşayır.

Tarixdəki məziyyətləri tədqiq ilə onu nəsil-hazır hüsurunda canlan-dırub ruhlandırmaq və bundan istiqbala aid olmaq üzrə parlaq və milli nəticələr hasil etdirmək arzusu ədəbiyyatda böyük bir məsləkdir. Ədə-biyyatda və sair sənaye-nəfisədə təqib olunan bu məsləkə isə "roman-tizmə" ("həməsat"), məslək əhlinə də "ərbabi həməsat" deyilir.

Fəqət millətlər arasında bu nöqtəyi-nəzərdən, türk millətindən məz-lumunu tapmazsınız. Türk tarixi tarixlərin ən az tədqiq olunmuşu, ən az öyrənilib yazılmışdır. Bu məchuliyyətdən əlavə türk tarixi başqa bir çox təcavüzlərə də uğramışdır. Tarix yazanlar türklərə məğlub olan mil-lətlərdən olduqları üçün bu qövmin göstərdiyi həməsat və qəhrəmanlıq-lar hətta vəhşət və yağmagərlik şəklində göstərilmiş, hər yerdə və hər zamanda, bilxassə, türk cahangirliyinə təsadüf edən zamanlarda adət olan xunrizlik, qətl və qəretlər türklər tərəfindən vəqə olunca tərzil edil-miş, başqaları tərəfindən zühur edincə təqdir və təhsinə şayan görülmüşdür. Türk cahangirliyi və türk qəhrəmanlarının adı təlqin və tərzil edilmişdir.

Nə qədər təəssüf ki, təlin edənlər zümərəsində türklər özləri də bu-lunmuşlardır. Ərəb türkləri bir təsilə, şərq türkləri digər təsilə təbə olub, yekdigərini söyə-söyə gəlmişlərdir. Tatar və səlcuqi müharibə-lərinin nəticəsi olaraq qədim osmanlı tarixlərinə baxsanız hətta "tatar, xunxar", "ətraki-bi-drak" tərkiblərinə hər səhifədə rast gəlinirsiniz.

Yenə bu özünü bilməməzlik, yenə bu əcnəbi təsirlərə təbə olma-q-lıq üzündən olaraq Azərbaycan türkləri qərbdəkilərinə "rum" demiş, onlar da bu tərəfdəkiləri "əcəm" ismlə yad etmişlərdir.

miknet - imkan
nüməneyi-həməsat - qəhrəmanlıq
nümənesi

ballanaraq - faydalanaraq

İşte burasını türk gəncliyi dərk etməli və düşünməlidir ki, bu gün türk milləti böyük bir tarixə malik olduğu halda tarixsiz yaşayır və dün-yanın hər tərəfinə yayılıb da böyük bir millət təşkil elədikləri halda türklər bir-birindən bixəbər, hətta yekdigərinə düşmən olaraq ömür sürürlər.

Son sənələr məlum olduğu üzrə intibah sənələridir. Bu yolda da bir neçə qədəm atılmışdır. Türklüyün intibah mərkəzlərini təşkil edən nöqtələrdə türk tarixi və türk mərifəti-qövmiyyəsi yolunda az çox cidi və qeyri-ciddi hərəkətlər görülməkdədir. Türk tarixini öyrənmək və türklərdən qalan əsəri tədqiq və təhqiq etmək üçün bezi arzu və meyllilərin zühura gəldiyi görülməkdədir.

Hər yerdə olan türklər hamı olduqları yer haqqında kafi qədər mə-lumat toplasalar və öz şöbələri haqqında tarixi və ictimai həqiqətlərə təəllüq edən maddələri cəm etsələr, heç şübhəsiz ki, irəlilədiyi böyük türk tarixini yazacaq müərrixə lazım olan maddə toplanmış olar. Bu xüsusda şimali türk qardaşlarımız daha ciddi hərəkət ediyorlar. Onlar-da "Tatar tarixi" həmin yazılmağa başlanmış və bir cildi də nəşr olun-muşdur. Bu xüsusda biz azərbaycanlılar hamıdan çox işıqlanmaq eh-tiyacındayız. Aramızda hələ bir çoxları var ki, türklüklərinə şübhə et-mədirlər. Keçənlərdə bu xüsusi düşünərək Kiyevdəki türk tələbləri Azərbaycan tarixini yazacaq olan şəxsə, hətta tələblərin qüvvəsi ye-təcək qədər bir mükafat da elan etmişlərdir.

Tarixi öyrənmək və millət arasında tarix dərslərini təmin etmək ittihad və ittifaqı mövcub olduğu qədər, bəlkə ondan daha artıq, vüqəti-tarixiy-ye özü də millətləri qaynadıb qarışdırın bir amildir. Bu xüsusda baş-qaları üzərinə hücumlar icra edən təcavüzkar tarixdən ziyadə baş-qalarının hücumunu daf edib də müdafiədə olan tarix faydalıdır.

Türklüyün son zamanlara aid olan tarixi isə bu qəbildəndir. Fəqət bunun böylə olduğunu bildirmək yenə müərrixlərimiz və mühərrirləri-mizin öhdəsinə tərit edən bir vəzifədir.

Tarixdən əlavə milliyətin birləşməsi və saxlanması müavinət edən vəsilələrdən digərləri də adət ilə ənənədir.

Çox kərə görürüz ki, elm və məziyyət kəsb edib əhli-ürfən olan-larımıza milli adətlərimizin bir çoxu nədənə əcib və qərüb gəlir. Bu adət onlarca "ne kulturu" ədd olunur, toylar başqalaşır, düyn, der-nəklər ayrı bir şəkli alır. Gəlinin belinə qurşaq bağlanıb da məsum bir cocuq tərəfindən gəlşinin şəninə oxunan:

"Anam, bacım, qız gəlin, əli ayağı düz gəlin,

On iki oğlan isterəm bir dənə də qız gəlin". -

xunrizlik - qan tökmək
təhsin - tərifi

təlin - lənətləmə
tərzil - alqaltma

- kimi sadə və ülvli arzuları mütezəmmiñ qitələrin oxunması bəyənilməyib və "vençalni kostyum"la şampanskiyə tərcih olunur.

Daha bədtərləri var: üskülər, atəşbazlıqlar, xonça və şemlər qaldırılıb onların yerini yolkalar tutmaqdadır.

Keçəndə bir müsəlman xanımını gördüm. Övladı ilə bərabər gəlmiş yolka dəstgahı alıyordu. Uşaq anası ilə rusca danışırıydı:

"Mama vot deduşka, kupi to kupi!" — deyə anasının yanında fırlanıy, rojdestvo bayramında bir rus uşağı nə kimi hiss edib və nədən sevinirsə, həman o qismi hiss ediyor və sevinirdi. Ananın da övladının böylə bir surətdə fərəhlənməsindən qəlben şad olduğu sezilirdi.

Fəqət mən, nəzakət və ümumi qaydaya müqəyyəd olmasaydım heç olmasa onların bu "sevinclərinin" alt-üst edər, bildiyim kimi onları təhqir və təqdir eləyərdim.

Fəqət onlarda da nə təqsir...

Bəli, təmsil yalnız dildən, dindən gəlməz, nəzərə kiçik və əhəmiyyətli gələn adət, əxlaqın təmsili də olduqca xəterlidir.

Təşəvvür ediniz dediyim uşağın halını: dil açıb anasıyla rusca danışmış. Atası mağazadan gələndə yenə onu rusca dindirmiş: həyətdə yoldaşlarını rus görmüş, onlarla o dildə söhbət eləmiş, oyun oynarkən rus oyunlarını oynamış, məktəbdə dəxi eyni tərbiyəyə tabe olmuş. Bayramlarda yolka bəzəyib ətrafına da dönüb-dolaşmış, ən axırı da məlumdur ki, daxili Rusiya şəhərlərinin birində ali tərbiyə alıb "obrozovanni" olacaq. Fəqət böylə bir "obrozovanni"dan bizim "neobrozovanni" millət nə gözləyə bilər və o özü istərsə "millətinə" nə kimi bir fayda yetirə bilər? Heç nə!

Yəqin ediniz, millət öylə gözəl bir cavanı itirdiyindən naşi, əlbəttə, müteəssif olacaq. Fəqət o da öz millətindən ayrıldığı üçün bədbəxt olub qalacaq!

Burasını nəzər diqqətə aldıqda milli dilimizi, dinimizi, tariximizi gözlədiyimiz halda, adət və əxlaqımızı da gözləmək məcburiyyətini hiss ediyoruz. Uşaqlarımızı haman öz ruhumuzla tərbiyə etməliyik. Firdidən bəy Köçərlinin "Balalara hədiyyə" nam məcmuəsinə topladığı hekayə və ənənələrə təhqir gözüylə baxmamalıyıq.

Mədəni millətlərin məktəblərində uşaqlara məxsus bir çox oyunlar vardır. Bu oyunlar, bu hekayələr bizdə də yox deyildir. Onları arayıb bulmalı, şəkil və surətə salmalı, milli ruh və mədəniyyətlə təltif etdirib də həmə tətbiqinə başlamalı.

Köhnə üsul məktəblərimizdə üskü və bayram xonçaları bəzərdik. Yeni üsul məktəblərimizdə də bunu yeni üsul ilə daha müntəzəm və mənalı bir surətdə icra edə bilərik.

Toylarımız bundan əvvəl milli aşıqlar və sazandələr vasitəsilə icra

olunuyordu. İndi heyhat, milli türk havasının yerini gürcü zuması tutuyor. Bundan əvvəl toylarda hər kəs istərsə qalxıb rəqs edərdi. Sonra bunu mənfur "mütrüb" rəqqasına, indi də daha mənfur əcnəbi "rəqqasəsilə" əvəz etdilər.

Milli mədəniyyətin nədən ibarət olduğunu dərk edənlər və bu mədəniyyətin nə surətdə münqəriz olduğunu görənlər, şübhəsiz ki bu kimi nəreva halları gördükdə ürəkləri ağrıyır və bu ürək ağrısından hallara qarşı bir millətin üqəlasının laqəyd olduğu görüldüncə, bu ağrı daha da şiddət ediyor...

Əcəba daimi olaraq ürək ağrısına məruz qalacağımıyız?

M.Ə.RƏSULZADƏ

"Dirlik" №8,

1 yanvar 1915

İNGILTƏRƏDƏ DAXİLİ ƏNGƏLLƏR

Almaniya birdən-birə Rusiya ilə Fransaya elanı-hərb etdiyində İngiltərənin bitərəf qalacağı olmasa da, hər halda daxili bir təqim əngəlləri məşğul olacağından çox da ciddi bir surətdə işə girişə bilməyəcəyini yəqinə hesablamışdı. Bu hesabı yalnız nemeslər deyil, etilafimüsəlləs məmləkətləri belə daxil olduğu halda bütün Avropa əfkari-ümumiyyəsi də nəzərə almış və müharibənin əvvəllərində İngiltərənin bitərəf qalacağı haqqında mütaliələr də dəmiyan edilmişdi.

Bundan beş ay əvvəl, Avropa müharibəsi başladığı dəmiyərdə İngiltərənin daxili işləri adətən müsəlləh bir üsyana qədər varmış və daxili itxillilər haman xunrizanə bir səfəyə qədəm qoymağa başlamışdı. Böyük Britaniya cəzirlərinin ikincisini təşkil edən İrland əhalisi çoxdan bəri tələb etməkdə olduqları "Homrul" — muxtariyyət idarə və mümtaz parlaman üçün haman müstəld qiyam ikən İngilis liberal hökuməti işi sülh ilə qurtarmaq istəmiş və İrland homrulunun layihəsini məclisi-məbusana daxil etmiş, Karolun təsdiqindən keçirmişdi. Fəqət hökumətin bu güzəştindən bizar olan olsterilər homrul ilə hökumət əleyhinə haman qiyam eləmiş və qiyamı basdırmaq üçün göndərilən əsgərlər əhaliyə güllə atmaqdan boyun qaçırmışlardı.

İş burada ikən ümumi Avropa müharibəsi zühur elədi. Bütün müharibə dövlətlərdə olduğu kimi, İngiltərədə də firqələr arasında müvəqqəti bir mütarikə əmələ gəlib İrlandlı, olsterli və qeyriləri düşməni-ümumiyyə qarşı birləşdilər. Haqqı hesabı sonraya buraxdılar.

Fəqət almanların gözlədikləri yalnız Britaniya cəzirləri deyil, bun-

lar Cənubi Afrika, Misir, Hindistan kimi ingilis müstəmləkələrində də üsyanlar gözəyirlərdi. Cənubi Afrika haqqındakı gözləmələri hər nə qədər bir həqiqət şəklini aldı və Transilvaniyada bəzi itxillalar zühur elədisə də — təfsilatı "İqbal"da vaxtilə dərc olunmuşdur — son gələn xəbərlərə nəzərən üsyançıların rəislərindən birisi qətl olunub, digəri də tutulmuş və bu surətlə Cənubi Afrika itxilları qurtarmış kimi ədd olunmuşdur.

Türkiyənin işə qarışmasından sonra dəxi Misir ilə Şimali Afrika və qismən də Hindistanda almanlar hamı böyük-böyük itxillalar gözləyirdilər. Misirdə hər nə qədər bəzi sul-qəsd tərtibləri kəşf olunmuşsa da ümumi bir üsyan çıxaracaq cəsarətkarlar daha bulunmamışdır. Fəqət son günlərdə Sudan, Misirdən gələn xəbərlər bir az alman intizarının çox da bihudə olmadığını və orada türklər ilə bərabər elədikləri itxillat təxminən hamı göyerməyə başladığını göstərməkdədir. Hindistandan gələn xəbərlər isə buraşının İngiltərə müstəmləkələrindən ən sadıqı olduğu təsirini bəxş edirlər.

Fəqət son posta ilə gələn paytaxt qəzetələrində Afrikadakı üsyanlardan daha mühüm bir əngəl ilə İngilistanın hala da məşğul olduğunu görürüz. Məgərsə İrland itxilları ilə homrul tətimməsi hala, necə ki, lazımdır sönb qurtarmamışdır. İrland məmləkətində indiki halda belə bəzi həyəcanlar və itxillat təşəbbüsləri hamısından artıq iftiraq təmayülləri hamı vücudlarını isbat etməkdə imişlər.

İşte Cənubi Afrika itxillalının nə cürə zühur edib də və sonra nə surətlə basdırıldığını söylədikdən sonra "Russkoye vedomosti" qəzetəsi İrland məsələsinə nəqli-məqal edərk yazıyır: "Devilin əsir düşməsi və Beyrisin itfali ilə artıq Cənubi Afrika itxillalını bitmiş, qurtarmış saymaq olar. Fəqət son gələn ingilis qəzetələri İngiltərənin başqa bir mülkündə, İrlanddakı xələcanlardan xəbər verirlər. Məlumdur ki, İrlandın halı Cənubi Afrika müstəmləkəsi halından başqadır. İrland bugün fələn təbqi olunmuşsa da muxtariyyət idarəyə malikdir. Çünki, homrul qanunu məclisdən keçmiş, Karol tərəfindən imza olunmuş, fəqət müharibədən dolayı təbqi gecikdirilmişdir. Müharibədən sonra təbqi olunacaqdır. Buna görə də bir mülahizəyə görə gözləmək olardı ki, artıq burada narazılığa bir cəhət və illət qalmamışdır. Halbu ki, İrland millətçilərinin reisi Rodmundun Askuyet hökumətilə vəqə olan sükı rabitəsinə rəğmən İrland millətçilərinin müfrədləri hamı İngiltərə əleyhindəki propaqandalılarına davam etməkdədirlər. Radikal demokratiyanın və bir

xunriz - qan tökmə
müstənd - bacarıqlı
homrul - ingiliscə home rule - özünü
idarə, muxtariyyət

iftiraq - ayrılma
nəqli-məqal - revayətə əsaslanaraq
itfali - öldürülmə

çox əmələ qəzetələri başda Larkinin qəzetəsi olaraq — şədid bir surətdə ingilis hökumətinə hücum etməkdə olub İrland könüllülərinin əsgərə alınması əleyhində nəşriyyatda bulunurlar.

"Leriş Fridom" qəzetəsi "Almaniya İrlanda düşmən deyildir" — deyir yazıyır. Fəqət bununla da qalmıyır. Bir az daha irəliləyib isbat ediyor ki, İrland üçün Almaniya təht himayəsində olmaq daha əladır.

"Alman milləti tərəqqi və mədəniyyətə ingilislərdən irəlidədir". Onun (yəni Almaniyanın) mənfəətləri İngiltərə ilə olduğu kimi İrlandın mənfəətləri ilə toqşmamaqdadır.

"Leriş volentur" qəzetəsi dəxi eyni ruhda idarəyi-kəlam edərək deyir ki, irlandlıların almanlar ilə vuruşmaq üçün heç bir əsasları yoxdur. Çünki almanlar ilə hazırda itxillatlı bir şeyləri olmadığı kimi irəlidə də olmadığına ümid çoxdur. Nəhayət "Leriş vurke" qəzetəsi bunu isbat ediyor ki, "irlandlılar nə karola, nə də imperatora xidmət etməlidirlər". Ləren (İrland pişrovarındandır) İrlanda təklif ediyor ki, alman müharibəsindən özünü kənarda saxlasın. Çünki, əks halda irlandlılar onun ləhinə olacaq bir məmləkətin əleyhinə çıxmış olurlar.

Üç aydan bəri davam edən bu almanpərəst təşviqat nəhayət çətinliklə inanılmağa gələn bir vəqəyə münəc olmuşdur. Noyabrın 7-sində rəsmi "Nor Doyçe (alman) saytung" alman qəzetəsi nəşr ediliyord ki, qeyri məşhur olmayan İrland kargünlərindən Rocer Qayzeman Noeman İrland millətinin nümayəndəsi olaraq Amerikadan Berlinə gəlmişdir. Qayzeman alman hökumətindən istəmişdir ki, qələbə çaldığı təqdirdə irlandlara qarşı tutacağı siyasəti indidən bildirsın ki, bu irlandlıların təskinə üçün çox lazımdır. Alman vəzarəti də bu xahişə rəsmi bir izahla cavab vermişdir. Bu izahatda deyilir ki, imperator hökuməti İrland haqqında ona istinad verilən fəna məqsədlərin hamısını şiddətli bir surətdə rədd edir. Almaniya hökuməti İrland milləti müəssisatı və ərazisi haqqında xeyrixahə nəyyətlər bəsləməkdədir.

İmperator hökuməti rəsmən elan ediyor ki, Almaniya istila qəsdilə heç bir zaman İrlanda hücum etməyəcəkdir. Sovqılceyş mülahizələri-nə görə İrland torpağına çıxmaq lazım gəlidiyi surətdə belə təxribkar-nə bir hərəkətdən saxınacaq. Çünki Almaniyanın İrland üçün istədiyi ancaq məmuriyyət və hürriyyəti milliiyyədir.

Kimsə tərəfindən ələni surətdə vəkil edilməyən bu "nümayəndə" ilə Almaniya xariciyyə vəzarəti arasında vəqə olan bu "danışıqlar" bittəb İngiltərədə çox böyük təsirata səbəb olmuşdur. Məlumdur ki, bu İrland məmləkətində daha böyükrəq bir təsir oyatmışdır. Bu hal qəti bir su-

xələcan - təşviş
tətimmə - tamamlanan

kargün - iş görə bilən
ələni - açıq, aşkar

rətdə isbat etmiş oluyor ki, irlandılar bilxassə Amerikada olan irlandılar ilə Cənubi Afrikada ingilis müstəmləkələri arasında həqiqətən almanperəst cərəyanlar vardır".

Əcəba bu cərəyanlar istediklərinə müvəffəq olaçaq və İrlandi ingilislərdən ayırmaq cəhdinə çekib qanlı bir daxili ittlilə sövq edə biləcəklərmi? "R.V." qəzetəsinin baş məqaləsi on liden bəri İrland ovzında bir çox əsaslı islahatlar vücudə gəldiyindən, xüsusi fərdlərin düşündükləri bu kimi itfraqcu hərəketlər əsil kütləni qalxızmaq üçün kafilməz — deyə yuxarıdakı sualın cavabını mənfi bir surətdə veriyor.

M.Ə.
"İqbal" N804,
3 dekabr 1914

İTALİYANIN VƏZİYƏTİ

Müharibənin əvvəlindən etibarən ittfraqi-müsəlləsin bir rükünü təşkil edən İtaliyanın vəziyyəti haqqında hamam bir çox mütaliələr sərd olunmaqdadır. İtaliyanın müharibədə iştirak etməyib də bitərəf qalmasını bir çoxları ittfraqi-müsəlləsə xəyanət ədd elədikləri halda, bir çoxları bunu biləks mərkəzi Avropa dövlətlərinin (yeni Almanıya Avstriyanın) mənəvətləri iqlizəsindən görmüşlərdi. Zaten Almanıya və Avstriya dövlətlərinin İtaliyadan bundan artıq bir şey gözləmədiklərini iddia edənələr də çoxdur. Almanıyanın indiki qüvvət və sütununu hazırlayan əsaslarından bir çoxlarının binasını qoymuş olan Bismark 1882-nci ildə ittfraqi-müsəlləsin binasını qoyduğu zaman İtaliyanın buradakı mövqeyini aşağıdakı sözləri ilə təyin eləmişdi:

"İtaliya kapellanından bu qədri bəsdır ki, bütün təbil və şeypuru ilə bərabər üzü Şərqə deyil, Qərbə dayansın".

Demək ki, düha Bismark belə İtaliyadan fəli bir müavinət gözləməmişdir. Fransanı Tunisi işğal etməyə təhrik edən Bismark o zaman İtaliya müəssəsələrindən olub fatehanə ümidlərlə Afrikanın Şimal səmtlərinə göz tikmiş olan Qrispi siyasetini hamam Almanıyanın ağışuna atmış və İtalyanları həmcinsləri olmaqdan əlavə, İtaliyanın azadlığında onlara bir çox müavinətləri keçmiş olan Fransanın düşmənləri cərgəsində bulundumuşdur.

İttfraqi-müsəlləsə o gündən bu anə qədər hamam davam etməkdədir. Hər nə qədər 1900-cü sənədən bu yana, yeni Qrispi ilə Kral Qumperğin qətilindən bəri (ki Həbəş müvəffəqiyyətsizliyi və daxili ittlillər nəticəsində vəqə olmuşdu) İtaliya politikasında almanlara qarşı bir soyuqluq və etilafı-müsəlləsə dövlətlərindən Fransa ilə Rusıyaya nisbət bir dostluq hiss olunuyorsa

da, bu hal bu vaxta qədər böylə məzkur dövlətin Bismarkın göstərdiyi kürsüdə oturduğunu dəyişə bilməmişdir. Doğrudur ki, bu kürsü əvvəlki qədər yumşaq və rahat deyil. Məməfəli tamamilə atılacaq bir hala da gəlməmişdir.

İtaliyanın ittfraqi-müsəlləsə də, etilafı-müsəlləsə də həll olunacaq məsələləri vardır. İtaliyanın bir qismini təşkil edən Triyest ilə Triyent hələ Avstriya məmləkətinin bir cüzünü təşkil etməkdə olduğundan İtalyan mülkperəstləri hər daim buraları zəbt etmək fikrində olduqları kimi, cinsliyyət etibarilə də fransızlara qohumdurlar. Digər tərəfdən də Adriatik dənizində islavları görmək istəməzlər və Serbiyanın buralara çıxdığını çəkəməzlər, binaən əleyh bu xüsüsda Avstriya ilə pək əla bənşə və uyuşa bilərlər.

Bundan əlavə Afrikada təzəliklə əlinə keçmiş olduğu Trablis və Benqazlı müstəmləkələri cəhətindən də İtaliya çox iztirabda ola bilər. Almanların dostu olan türklər Misiri təhdid elədikləri bir zamanda hər nə qədər ara bir İtalyanlara qarşı heç bir hərəket vəqə olmayacağını təmin ediyolarsa da, yənə İtaliya hökuməti rahat otura bilmıyor. Və verilən vədələrə inanmanın bir növ müşkül olduğunu və zənn etmək məcburiyyətini hiss ediyor.

Hər halda bütün hərə səhnələrində icra olunmaqda olan şiddətli müharibələr bitərəf dövlətlərin vicdani üzərində həyəcanəngiz və tərəddüvəvər bir çox təsirlər icra etməkdədir.

Müharibənin ibtidasından bəri bitərəf Balkan dövlətləri ilə İtaliyanın əlaqəsi vəziyyəti haqqındaki xəbərər hər halda dava meydanından gələn xəbərər dərəcəsinə bir əhəmiyyətli təqib olunaraq gəlməkdədir. Türkiyə, Rumıniya, Yunan, Bolqarıya və İtaliya dövlətləri ilk top paltadıqı andan etibarən avamı bir təbirə hamam "mısıldamağa" başlamışlardı. Bunlardan əvvəlincisi nəhayət "Mustafanı" söylədisə Bolqarıya ilə Rumıniyanın vəziyyətlərində bir zaman etilafı-müsəlləsə tərəfdarlığı ümid edilərkən artıq bu iki dövlətin gizli bir təqım bağlarla Almanıya və Avstriyaya bağlı olduqları aşkar olmaqdadır. Yunanıstan isə hamam hərəket edə bilməyəcək bir çərçivəyə düşmüş kimi görünüyor.

İtaliyaya gəlincə hər nə qədər son günlərdə şübhəli vəziyyətdən çıxacaq bəzi təşəbbüslər göstərmişsə də bu günə qədər hamam "mısıldamağında" baqıdır.

Sıyasi türk mühərrirlərindən birinin dediyi kimi İtaliyanın daima iki üzü vardır, birini turşudar, digərini güldürər. İtaliya parlamamında vəqə olan son bəyanatdan və Salandranın fəal bir bitərəflik haqqında

ittfraqi-müsəlləsə - üçlük ittfraqi
rükən - özü, istinadgah
sərd - xoşa gəlməyən

kapellan - katolik kahnilər
tərdidavər - tərəddüd edici

verdiyi izahatdan anlaşıldığı üzrə İtaliya hökuməti turş üzünü bu dəfə Almaniya və Avstriyaya çevirmişdir. Yalnız o gündən bu günə qədər, bir həftədən ziyadə keçdiyi halda bu turşuluqdan hasil olacaq ovtat təlxliliyin nədər ibarət olacağı hala məlum olmamışdır.

Teleqraflar Almaniyanın məşhur siyasilərindən olub Bismarkla müasir olan keçmişdə kanslerlik (sədri-əzəmlik) vəzifəsini ifa etmiş olan Byulovun İtaliya səfirliyinə təyin olunduğunu xəbər vermişlərdir. Byulov məhəll vəzifəsinə azım olmuşdur. Söyləndiyinə görə Byulov Almaniya tərəfindən düşünüləndə olan bitərəf dövlətlər etilafı məqsədini vücudə gətirmək kimi böyük və məsuliyyətli bir vəzifənin ifası üçün gediymuş. Bu münasibətlə almanların İtaliyaya verdikləri nəvid və vədələrindən qəzetələrdə bəhs olunmaqdadır. Triyest ilə Triyent villayətləri haman İtaliyanın bitərəfliyinə təzminat olaraq veriləcək və Albaniya üzərindəki amalları İttifaqlı-müsəlləs tərəfindən təmin olunacağı kimi, Afrikadakı müstəmləkələrindəki əsası işi lıxal edəcək hərəkətlərdən saxlanılmasına da söz veriləcəkdir.

İtaliya mətbuatından bir qismi hər nə qədər böylə bir vəzifə ilə gələn Byulovun təyininə hissiyyəti —milliyyətləri üçün bir təhqir görüyorsalrısa da, münasibəti-rəsmiyyədə ciddi bir təbəddülnü vəqə olduğı da daha görülmüyor. Salandranın parlamandaki nitqindən əvvəl əhval nə yolda idisə, indi ondan çox da fərqli bir hal almamışdır. Romadan verilən xəbərlərə nəzərən İtaliya bitərəfliyi haman sabiqki qərar üzrə qalıb hər kəs ona inanmaqdadır ki, bu hökumət bir çox zaman daha bitərəfliyini mühafizə edəcəkdir. Mühəribələr bitdiyi əsnada hökumətin mənafeəli-aliyyəsinə müdafiə edəcəyi haqqında Salandranın millət məbuslarına verdiyi təminat isə, böylə bir bitərəfliyi idamə etməklə heç də münafi deyildir. İtaliya hər şeydən əvvəl Polşadakı böyük mühəribələrin nəticəsinə intizar etməkdədir. Bundan əlavə dext hər kəsə vəzəh bir məsələ şəklini almışdır ki, İtaliya az fədakarlıqla çox mənfəət təmin etmək istəyir. Binaən əleyh mühəribədə iştirak edərsə ancaq o vaxt edəcəkdir ki, tərəf-müqabil tamamilə kücdən düşsün.

Hələlik isə üzrlərini turşudub və güldürməkdən başqa faydalı bir hərəkət görməməkdədir.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" N805,
4 dekabr 1914

azim - yola düşən
təlx - acılıq

nəvid - müjdə
münafi - zidd, uyuşmaz

DIYANƏT, MİLLİYYƏT VƏ MƏİŞƏT NÖQTƏYİ-NƏZƏRİNDƏN KƏND MƏKTƏBLƏRİ

Diyanət, milliyyət və məişət!

İştə rusiyalı bir türk üçün, bilxassə xalq üçün gözədliləcək nöqtələr. Bizim kənd diriliyimizi kim bilmiyor?

Burada nə dinin ibtidal məsələlərini xalqa anladacaq bir şəxs bulunar, nə öz ana dilində bir sətir yazı yazacaq adam tapılar, nə də kəndə bir obyedzçik, yaxud pristav ağa gəldikdə onları başa düşüb anlayan, binaən əleyh dərdlərini anlayan çıxar.

Doğrudur ki, hər kənd də mollaya oxşar bəzi adamlar olur. Ancaq bu "molla"ların xalqa gedib də şəri məsələləri öyrətmək çox da məvəddə deyildir. Bəzi böyük kəndlərdə oruculuq və məhərrəmliklərdə məscidlər açılıb az-çox vəz və rovdəxanlıq olsa, haman odur ki, var. Ondan sonra molla bağbanlığına, xalq da mal otamaq ilə, öküz havalamasına gəder. Hər şey unudular, qalar. Bir kəndin saç və saqqal ağartmış ən kəltə kişisindən: peyğəmbərin kimdir? İmamın hankısıdır? Namazın vacibəti nədir? Orucu nə kimi şeylər batil edər? — deyə sorsan cavabında aciz qalar, boynunun ardını qaşımaqdan başqa bir çarə tapamaz.

Bu kəndlərimizin dinpərəstliyi!

Millətpərəstliyinə gəlincə: izahat lazımdır?! Şəhərdəkilərimiz daha dünən türk olduqlarını bilməşlər, bir çoxlarıncə hələ oda şübhəlidir!

Kəndləri, vəzifəsi, iqtizası çox girişən bir zati-möhtərəm diyordu ki: böyük bir kəndi dolaşan iki adam tapa bilməzsən ki, əyri-üyrü, cızmaqara bir xətlə olsa da öz adını yazı bilsin. Kəndlərdən gələn kağızlar da imza əvəzinə bollu barmaq ləkələri görərsiniz. Qəzetənin, kitabın nə olduğunu, hələ bu zavallı kəndlər bilməmiş. mətbuatı dadmamışlardır. Müsəlman kəndlisi dünyanı olduqları mahaldan ibarət bilib kəndlərində mənsub olduğu tayfa və məhlə əhlini milliyyəti ədd edər.

Bu da kəndlərimizin millətpərəstliyi!

Gələlim məişətdəki, ehtiyacları:

Kəndə bir obyedzçik gələr; bir kəndini müəyyən bir məsələdə təqsirləndirər. Üstünə protokol yazar. 5 manat cərimə kəsilər. Kəndə po-vestka gələr. Kimsə ondan bir şey anlamaz. Vaxtı keçincə, 5 manat 10 olur, 10 manat 15-ə çıxar. Nəhayət hökumət bütün dəhşəti ilə həciz olub zavallının şeyləri cəbrən hərəracə qoyulub satdırılar. Bu kimi

diyanət - dinçilik, dindarlıq
şəri - şəriət

məvəddə - asan

acı həyat səhnələri o qədər çox və o qədər müəssirdir ki... kərəşna bir qələm gerek ki, bunları tamamilə təsvir edə bilsin. Hələ kəndlilərimizin mütercimlərdən çəkdiyi və dilsizlik ucundan duçar olduqları yazılmaqla qurtaran şeylərdən deyildir. Bu məişətin hüquqları və idari tərəfindən hasil olan səfələtdir. Məişət və ticarət cəhətindən nə kimi zavallıqlara giriftar oluyorlar? İşlə buna ən zəif bir misal:

Bakıda, Naftalan sahilini qurutmaq üçün əmələ lazım olur. Buradan bir amil çıxmış Dağıstana getmiş oraya xəbər vermiş ki, Bakıya işləməyə gəlsinlər. 70-80 nəfər ləzgi toplanmış, yaxın bir stansiyaonəmişlər. Rəvi deyir ki: İstansiyona gəlincə bir çox ləzginin yığıb da biri-birinə qarışdığını gördüm. Həyəcəndə olub çaxnaşdıqlarını seyr etdim. Hal və əhval soruşduqda anlaşıldı ki, bu qəder adamın içində "bilet davay" — deyəcək qəder birisi tapılmadığından erməninin birisi gəlmiş "biletin bir altı abbasdır siz yığıb da hərəniz mənə üç abbası veriniz mən sizin üçün Bakıya qəder bilet alım" — demiş. Bunlar da adama üç abbası yığıb vermişlər. O da alıb yoluna düzəlmiş, hələ indi də gediyor. Ləzgi qardaşlar dəxi pullarını vermiş, özləri də piyada qalmışlardır. Bir neçə gün işlərindən avara qaldıqları da üstəlik!..

Məişət yollarına bələd olanda müəssir kəndçisinin başına daha nələr gəlməyir?!... Məlumdur ki, bunların çoxu da məişətimizin hər tərəfində hakim olan ruscanı bilməməkdən irəli gəlməkdədir.

Bu da kəndlərimizin məişəti!

Diyanət, milliyət və məişət.

Kəndlərimiz, hər üç cəhətdən də bərhad!

* * *

Mədəni yaşayış üçün üç əsas lazımdır: milliyət, beynəlmilləliyyət və əsriyyət. Milliyətin rükni ana dili, beynəlmilləliyyətin əsası — din və əsriyyətin binası — əsrə hakim olan ülm və fəun ilə məhəllinə görə onun vasitəsi olan dillərin öyrənməsidir.

Vaxtilə möhtərəm Əlibəy Hüseynzadə əfəndi "Füyūzat"da "İslam əqidəli, türk qanlı və Avropa qiyafəli bir insan olalım" — demişdi ki, qesdi də bu idi.

Bu üç əsası Rusiya türklərinin əsl və əsasını təşkil edən kəndistan həyatına tətbiq etmək istərsək: hamın ümumiləşdirib də məqələmizin ünvanında yazdığımız bəsit və bir az izahla kəndlinin də anlayacağı bir hala qoymaq lazımdır.

Əcəba, millətimizin kütlə və kökünü təşkil edən və məzkur üç əsa-

müəssir - tə'sir edici, acınacaqlı
kərəşna - işə bələd, iş bilən

amil - mə'mur
ravi - söyləyən

sın üçündən də məhrum olan kəndlərimizdə bu səpəyeyi-mədəniyyəti nə kimi vasitələrlə yerləşdirə bilərik?

Başqa bir təriqlə deyil, indiki halda kəndlərdə açılmaqda olan "şkolalar" vasitəsilə!

Kəndlərdə açılan bu ibtidai məktəblər yuxarıda zikr olunan ehtiyacın üçünü də dəf edəcək bir haldadır. Məktəbdəki şəriət mollası hamın uşaqlara din və şəriət məsələlərinin ən bəsitlərini öyrədir. Uşaqda bitib öyrəndiklərindən evlərinə bir hissə aparır. Dalma uşaq qalacaq deyil a: böyüdükdən sonra artıq atası kimi olmayacaq. Şəriətdən bir şey bilməli olacaq və peyğəmbərin kimidir? — deyər soruşulanda boynunun ardını qaşımayacaqdır.

Bu məktəb türkcədə öyrədir: Şəhərlərdə çıxan qəzetələri, kitabları oxuya biləcək, kağız yazacaq, gələn kağızları oxuyacaq qəder, zəif də olsa bir iqtidar verir.

Bu şkola rusca da öyrədir. Artıq obyedçik onu aldada bilməz. Tərcüman, yazığın sözünü dedi ki, özü bildi ki, tərcümə edə bilməz. heç olmasa "bilet davay" — deyər bilər və 80 ləzgi bir şərifiatna aldanmaz.

Demək ki, bu günkü gündə kəndlərdə açılmaqda olan bu ibtidai kənd məktəbləri nə qədər nəzərə kiçik və müəqqər gəlsələr də, həqiqətdə böyük və parlaq mədəni bir həyatın üç böyük əsasını vəz ediyordır.

Həqiqətdən də böylədir. Məktəb açıldıqdan dörd il sonra bir kəndə gətilsə, onda tamamilə başqa bir hal görmək olar. Əvvəlcə qol qoya bilən bir adam tapılmayan kənd də, indi otuza qədər adam tapılar ki, yazır, oxuyur, qəzetə və kitablar alıyordır. Bu məktəb 10-15 il bir kənddə davam edərsə, o vaxt görəgəksiniz ki, sair qonşu millət kəndlərində olduğu kimi, yay tətili olunca hamın hər kənddə bir neçə student də görünürdü. Şübhəsiz ki, ibtidai təlim bəreketindən kəndlilərin hallı olanları övladlarına daha ziyadə oxutduracaqlar və aralarından müstəid olanları şəhərlərə gələcək, təhsilə davam edəcək, şübhəsiz ki, aralarından studentlər də çıxacaqlar. İndiki halda kəndlə əlaqələri olmayan studentlərimiz xalq içinə gətməyirlərsə, onlar öz vətənlərinə mütləq gələcəklər. Və o vaxt istər-istəməz arzu olunan "xalqa doğru" hərəkət başlanacaqdır.

Fəqət təəssüf etməlidir ki, milli həyatımızda bu qədər böyük bir əhəmiyyətə malik olan ibtidai təlimə bu vaxta qədər o ki, lazımdır əhəmiyyət verməmişik. Xeyrat və ehsan sahiblərlə cəmiyyətlər bu günə qədər hamın ali mədrəsə şagirdləri studentləri nəzərə almış və mümkün olduğu qədər doktor, injener, advokat və sairə yetişdirməyə çalışmışlardır. Halbı ki, bu o qədər də müvafiq deyildir.

sənaye - üç əsas, üç ayaqlı
müəqqər - az qiymətli

müstəid - istedadlı

Əlbəttə demək istəyirik ki, bunlar bizə lazım deyildir. Onlar da lazımdır. Fəqət ən lazım olan şey avamın və kütləyi-nasın aydınlaşmasıdır. Çünki, əsil millət odur. Bir cəməət də ancaq kütləyi-nasının işıqlanması sayəsində işıqlanıb mədəni ola bilər.

Bir nəfərin işıqlanıb da "obrazovanni" olması o qədər də dərdə şəfa verəcək dərman deyildir. Çox kərə ayrı-ayrı fərdlərin böyük miqyasda işıqlanması çuxa əvəzinə palto, arxalıq əvəzinə frak, çarığ əvəzinə botinka geyməkdən, papaq əvəzinə silindir qoymaqdan və Tükəzban yerinə də Liza xanım olmaqdan ibarət olub qalır.

İndi ki, halda Bakıda ehtimal ki, yüzə yaxın diplom almış, təhsil kəmal etmiş "visoko obrazovannıların" vardır. Hani bəs, nə üçün ehtiyaclarımız dəf olunmayır?..

Ona görə ki, hala Bakı qradonaçalstvovasının bütün kəndlərində məktəb qoyulmadı. Ona görə ki, hala Bakı uyezdindəki, kəndlərin heç birində bir məktəb belə açılı bilməmişdir!

Halbu ki, Bakı uyezdli Qafqasıyanın ən dövlətli bir nöqtəsidir! Halbu ki, Bakı Qafqasıya müsəlmanlarının mərkəzi urfanı ədd olunur! Halbu ki, Bakıda yüzə yaxın oxumuş və diplom almışlar vardır!

Artıq dayanmaq zamanı deyildir, bir an əvvəl kənd məktəblərini çoxaltmağa çalışmalı, məktəbsiz bir kənd buraxmamalıdır! Bundan ötrü götürüləcək əsaslı qədəmlərdən isə: gələcək məqaləmizdə bəhs edəriz.

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" №811,

11 dekabr 1914

"NADİR ŞAH"

Doktor Nərimanbəy Nərimanovun şahkarlarından olan "Nadir şah" dramasını yeni təşəkkül edən müsəlman dram artistləri şirkəti Tağıyevin teatrosunda keçən cümə gecəsi mövqə tamaşaya qoymuşdu.

Əsər haqqında söz söyləmək, oylə billyoruz ki, artıqdır. Çünki, bu əsər çox kərə oynanmışdır. Yaxınd müəllif cənabları "Nadir şah"ı bəzi təshihlərlə bərabər təzədən də çap elətdirmişlərdir. Fəqət nədən isə drama şirkəti "Nadir şah"ı köhnə çapının üzündən oynamağı müvafiq görmüşdü. Bu etinasızlığından və yaxud fəzlə mühafizəkar olmasındanmı irəli gəlmişdir? Bilmiyoruz. Bildiyimiz bir şey varsa, o da budur ki, drama dəstəsinin bu cəhətlərinə baxan kimsə, bir azca özbaşına və qeydsizdir. Məsələ: əsərin ünvanı "Nadir şah" İken elənnamələrdə "Nadir şah Əfşar" və proqrammada isə "Nadir şah Əfşar və yaxud İranın kəbiri-inqilabı" yazılmışdır.

Buna nədən lüzum görülmüşdür?

"Nadir şah Əfşar" sözü daha mövzun imiş və yain ki "böyük inqilab", yaxud "kəbiri-inqilab" təbiri müddiaya müvafiq imiş kimi müləhizələmi işin içərisinə daxil olmuşdur? Bilmiyoruz. Fəqət bu qədər biliriz ki, "Əfşar" bir tayfa adıdır. Nadir şahı kiçik bir tayfaya nisbətəndiməklə onun ələm-şümöl olan əhəmiyyəti artmaz. Bilsək o qədər böyük bir şöhrət, kiçik bir dairəyə soxulmuş olar. Bu, buna bənzər ki, böyük Tolstoyun adı çəkildikən Yasnaya Polyanayı deməyi də lazım görəsəniz. Halbu ki, Yasnaya Polyana Tolstoyu deyil, Tolstoy onu şöhrətləndirmişdir. Oylə də Nadir şah Əfşar tayfasına mənsub olduğu üçün məşhur olmamış, bilsək Əfşar tayfası ona nisbətə məşhur olmuşdur.

Bundan keçdikdən sonra "Nadir şah Əfşar" tərkibi farslı bir tərkibdir ki, türkçə bir kitabın ünvanını təşkil etməklə o qədər səlahiyyətli ola bilməz. Kitabların, bilxassə drama əsərlərinin adları qısa və muciz olmaq lüzumu nöqtəyi-nəzərindən dəxi "Nadir şah" heç bir əlavə və "ziynətə" möhtac deyildir. Bu kimi özbaşınalıqlar daima xeyirdən çox zərər yetirir. Bunlardan vaz keçilsə müvafiqdir.

Əgər ümumiyyət üzrə soruşulsun "Nadir şah" oyunu gözəl keçdi. Mənzərələr, qıyafələr, oyunlar, pyesdəki keçirməkdə olduğumuz tarixi vəqəələr nöqtəyi-nəzərindən mövcud olan əhəmiyyət və bəzi dövlət idarəsinə aid olan lüzumlu fikirlər əl-ələ verib tam bir müvəffəqiyyət vücudə gətirir və hər kəsə bizdə dramının dirildiyinə aid bir ümid oyadır idi.

Eyibsi gözəl olmaz. Bu gecə də eybsiz deyil idi. Nə qədər mütəəssif ki, eyibləri saydığımız sırada başda kendisindən ən çox müvəffəqiyyət gözlədiyimiz Hüseyn Ərəblinski cənablarından başlamaq məcburiyyətindəyiz. Hüseyn get-gedə-məəttəəssüf-artmaqda olan bir xasiyyətlərindən naşi layiqli bir Nadir şah tipi verə bilmədi. Artistlərdə əsəb çox dəfə həssas olur. Fəqət Ərəblinski bir parça əsəbdən ibarətdir. Başladımı, haman bir-boyuna bağırıb-çağırıb gedişir. Bir "qramofonizm" hasil ediyor. Ax bu "qramofonizm" olmasaydı da Ərəblinski də bir az aram və bir az "intenasyon — səsinə deyışdirmək" olsaydı o vaxt şəksiz ki, faciənin baş rolu olduqca mükəmməl çıxacaq və yanımda oturan müəllif cənabları, bu dəfə ki, müşahidəsinin əksil olaraq yazarkən təsəvvür elədiyi Nadiri haman görə biləcəkd. Nadirin addan düşməsinə də irad tutulardı. Nadir atın sağ tərəfindən düşdü. Bunun əlbəttə biz heç də fərqlənməz və bunu aktyora bağışlardıq. Yalnız yanımda möhtərəm dağıstanlılardan bir ikisi vardı. Bunlar heç bir novlə bu səhvi Nadirə bağışlaya bilmirlər. Nadir kimi bir sərəsgər

minicillik bacarmasını?.. Bu filtrədən cəngavər və minikçi olan dağıstanlıların hissiyyatına toxunuyordu. Nadirin Mirzəməhdi xanın əlindən alıb kağıza diqqətlə baxması da tarixşünasların zövqünə gəlmüyordu. Çünki, bu diqqətin bəca olduğunu biliyorlardı. Zira Nadirin ümumi və avarı olduğu tarixcədə oynanılan dramcədə sabitdir.

Fəqət bu nöqsanları ilə bərabər vəzifəsinin oyun və şəriyyəti tərəfinə aid qisimlərində Ərəblinski həqiqətən də mərkəz ediyordu. Qələnin alınması və buradakı komanda o qədər şalranə və o qədər ustadanə idi ki...., hətta bunun müqabilində yuxarıda zikr olunan dağıstanlılar haman aktyorun minicillik qüsurlarını əfv etməyə hazır idilər.

Dramanın ikinci qüvvəti hesab olunan Şərifzadə cənabları bu dəfə də bəd oynadılar. Fəqət ona da deməli ki, səsinin qeyri təbiiyyətinə indidən baxsın, çarəsini düşünsün, yoxsa o da Ərəblinski kimi ikinci bir "qramofonizm" vücuda gətirəcəkdir.

Əliəkbər Hüseynzadə, nədən isə hər dəfə ciddi rollara girdikdə ədəmi-müvəffəqiyyətini görməklə bərabər yenə böylə bir günahı işliyor. Bu dəfə də günahkar idi. Ciddi Sultan Hüseyn rolunda iken haman "Qubad"lığı yadına düşür və bir Sultandan ziyadə rovdəxana bənzəyirdi. Olmaya bu onun üçündür ki, Səfəvilər rovdəxanlığın müəssisi olmuşlardır... deyən düşünüyor...

Bu gecənin ən müvəffəqiyyətli aktyoru mənə yeni bir qüvvə olan Sidiq cənabları idi. Sidiq cənabları bir Ədhem xan rolunu, bir də Nadirin oğlu Rzaqulu Mirzə vəzifəsini ifa elədilər. Hər iki rolda o qədər məharət və o qədər artistlik istedadı göstərdilər ki, "gəl-görəsən". Bu cavan qüvvədə həqiqətən də böyük bir aktyorluq qüvvəsi vardır. Girdiyi rolları tamamilə dərk ediyor. Oyunu, tələffüzü də mükəmməldir. Eyni zamanda da müqəllid deyildir, müstəqil bir məharət göstərmək istedadını haman ilk baxışda isbat etməkdədir. Səhnəmiz bu qüvvətdən çox istifadə edə biləcəkdir.

Gürcübəy, Cavad (Nadirin dayısı) və Heydərxan rollarını oynayan Qəmərlinski cənabları da hüsn tənqidli qazanacaq bir vəziyyətdə idi. Bu aktyorumuzun malik olduğu ağzə yalnız Bağdadbəyov cənabları malikdir. Qəmərlinski gözəl bir səhnə qüvvəti olduğunu bu kərə də isbat etdi.

Bağdadbəyov cənabları da Mirzəməhdi xan rolunu yaxşı ifa etdi. Mətin və kəskin idi. Başqaları da öz yerlərində idilər.

Bu faciədə ancaq bir arvad rolu vardır: Nadirin arvadı Gülcəhan rolu. Bu rolu Gülsabah xanım ifa ediyorlardı. Oyunu yaxşıydı.

ümumi - savadsız
müqəllid - təqlidçi, yamsılayan

ağzə - başlanğıc

Tamaşa vəd olunduğundan gec başlandı. Oyun əsnasında da bəzi ləngliklər oluyordu ki, təsiri pozurlardı.

Tamaşaçı tamam deyil idisə də, kafi qədər vardı. Xalq oyundan olduqca məmnun qalmış kimi görünürdü. Bilxassə Nadir ağzından çıxan bəzi şahənə hikmətlər haman tamaşaçıların alqışını dəvət edirdi.

Ümid edirik ki, get-gedə drama dəstəsi daha artıq müvəffəqiyyət qazanacaq və irəlilədikcə nöqsanlarını təkmil edib həqiqi bir drama qüvvəsi vücuda gətirə biləcəkdir.

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" №813,

14 dekabr 1914

KƏND MƏKTƏBLƏRİ XÜSUSUNDA

Kənd məktəbləri xüsusunda yaxında yazdığımız bir məqalədə deyildiyi kimi Bakı uyezdində bu vaxta qədər bir dəne kənd məktəbi yoxdur.

Bakı maarif dairəsinin ikinci məhəlləsinin qeyrətli naziri Soltan Məcid Qənizadə cənablarının mükərrər dəfələrlə vəqə olan təşəbbüsünə rəğmən bu kəndlər bu vaxta qədər məktəb istəmək xüsusunda lazım gələn cəmaət qərarnaməsi (prijovoru) tərtib verməkdən boyun qaçırmışlardır.

Nəhayət bu günlərdə nazir mumiyyəthin xahişinə görə uyezd naçalnik və məhəllə pristavının hüuru ilə uyezdin iki böyük kəndi Saray ilə Coratın ağsaqqalları ilə kəndxudaları çağırılmış və bu kəndlərdə məktəb açmaq üçün onlar ilə danışılmışdır. Hər kənddən 14-ə qədər sözü keçən ağsaqqallar yığışib imiş.

Hazır olan kəndlilərə nazir cənabları özlərinə məxsus sadə, mənilər və müasir bir dil ilə kənd məktəblərinin nə qədər lazım olduğunu söyləmiş, bu məktəblərin kəndin dini, milli və heyatı cəhətdən keçirdiyi hər xüsusunda nə qədər köməyi dəyəcəyini anlatmış. Bunu da onlara anlatmışdır ki, bu məktəblər haqqında indi cəmaətin priqovoru istənilirsə də dumadan keçən qanun movcibincə 1922-ci ildən o yana gərək ki, məmləkətin hər yerində məktəblər açılmış olsun. O zaman artıq cəbri bir surətdə məktəb açmağa məcbur olacaqlarını, ancaq o zaman bir çox müşkülata da düşəcəklərini dəxi bildirmişdir.

Bir çox nəsihət və mözədən sonra kəndlilər məktəb əleyhinə olmayıb yalnız bu qədər var ki, fəqir və kasıb olduqlarını irəli sürmüş və demişlərdir ki, məktəbin yanacaq, işığı və suyuna dair olan xərci verməkdən acizdirlər (Bu məsrəflər qanunen kəndlilərin öhdəsindədir).

Nazir cənabları bu sözün üstündə də bir çox mütaliələr izhar eləyib, bunun ildə ən çoxu 50 manatdan artıq eləməyəcəyini, bu qədər cüzi bir pulu verməkdən kənd əhlinin aciz olduğuna inanmaq istəmədiyini bəyan etmiş və bu kimi bəhanələrlə nəhaq yere kəndi məktəbsiz qoymağın nərvə olduğunu hazırınə qandırılmış və ən nəhayətli bunlardan söz ala bilmişdir ki, gedib xalqa priqovor yazdırsınlar. Tainki, bu kəndlərdə də məktəb açılıns.

Corat kəndində məktəb binasına yarar bir bina vardır. Bunun təmiri üçün də direktsiya (maarif müdirliyyəti) tərəfindən 300 manat təxsis olunacaqdır.

Arzu olunur ki, nazir cənablarının həmyətliliyi və zəhmətlərindən sonra məktəb priqovoru haqqında söz vermiş olan Saray və Corat ağsaqqaları aqdıracaqları məktəblərin irəlidi din və dünyalarına verəcəkləri faydaları nəzərə alıb haman sözlərinin üstündə dursunlar və priqovoru yazdırıb gətirməkdə bir an qəflət eləməsinlər. Çünki, qəflət edəcək olurlarsa kəndləri üçün sərf olunması lazım olan minlər başqa bir yere sərf olunacaq. Onlar isə cəhl və nadanlıq içində çapa-layib qalacaqlardır.

Qanuna görə hal-hazırda Saraya dörd və Corata isə üç müəllim təyin oluna bilər. Hər müəllim üçün xəzinə 700 manat pul buraxır. Hər ayinə Saray və Corat ağsaqqaları verdikləri sözlərinin üstündə durmasalar, demək ki, onların kəndinə girecək olan 7 dəfə 7 yüz manat (ki, 4900 manat ediyor) onlardan başqa bir kəndə sərf olunacaqdır. Halbı ki, bu kəndlərin hərəsi əqəllən ildə 3000 manat qədəri dövlətə vergi veriyorlar və bu vergini 100 ildən bəri verməkdədirlər. Verdikləri bu 6 yüz min qədər vergilərin müqabilində gördükləri fayda isə yox dərəcəsinədir. İndi hökumət bu faydanı vermək dərəcəsinə gəlmiş. Kəndlilər ondan istifadə etməzlərsə övladlarının haqqında böyük bir günah işləmiş olurlar.

Kəndlilərimiz avam olduqları cəhətlə əsil dərclərini anlamırlar. Bil-mirilər ki, cəhəlatləri səbəbinə onlara rəsmi surətdə verdikləri vergidən savayı nə qədər zərərlər toxunur. Anlamırlar ki, dil bilməmək, mətləb qanmamaq ucundan mırzələrə, mütercimlərə, bilməm kimlərə haqq və nəhaqq olaraq verdikləri artıq pullar ilə iş bilməməkdən hasil olan zərərləri bir yere yığsalar görərlər ki, verdikləri rəsmi verginin üç mislini haman ödəməkdədirlər. Halbı ki, məktəb üçün verəcəkləri 50 manatdan xorluyorlar. Yazıqlar: əvvəla bu 50 manat müqabilində sizin üçün 4900 manat xərclənəcək, verdiyiniz vergilərdən ildə 4900 manatı özünüze qayıtmış olacaqdır. Sonra da məktəb vasitəsilə diliniz, əq-liniz, gözünü açılacaq bir yerində iki xərcləməyəcək. Hər başı ko-

kardının keyfi üçün talanıb çapılmayacaqsınız. Bu cəhətdən elədiyliniz mənfəət nəçə qat olacaqdır.

Bitteb kəndlərimizdə məktəblər olmadıqca kəndlilərə xitabən qara-lanan bu sətirlərin də əhəmiyyəti yoxdur. Çünki, onlar bunu oxumaya-caqlardır. Bir nəfər məktəb naziri də ham mövqəcə, həm də təbliğcə nə qədər fəaliyyətli və məsləkənin aşıqı olsa da eləyə bilməz ki, kənd-bəkənd gəzib məktəb mövzəsi və maarif dərvişliyi eləsin. Yaxşı ki, Bakı və Göyçay uyezdirinin Soltan Məcidisi var. Sair nazirlərə nə bor-cdur ki, Coratı və yaxud başqa bir kəndi hər nə cür olsa məktəb açma-ğa vadar eləsin. Onlar haman gəlib deyəcək:

— Məktəb istəyirmisiniz?

— Yox!

— Çox yaxşı!

Coratda məktəb olmazsa inspektorluq vəzifəsi götürülməz, qulluq durur, donluğu da var. Saray, Novxanı, Qobi və sairənin məktəb eləy-hində olmasından da məktəblər nazirinin şəxsən canına vicvəcə düş-məz. Xəzinənin də pulu cibində qalar.

Yalnız bu haldan xalqın işıqlandırılması qəsdilə təşəkkül etmiş ma-arif cəmiyyətləri titrəməlidirlər. Onlar Coratın, Sarayın və yaxud başqa bir kəndin məktəbsiz qalmasından qorxmalı, hər nə surətlə olursa-olsun kənd məktəblərinin bütün nöqtələrə yayılmasına çalışmalıdırlar. Bundan ötrü də burada oturubda kəndlilərin salama gəlmələrini göz-ləmək olmaz. Gərək getmək, onların içinə, mətləbi onlara qandırmaq. Xırda məxaricdən qorxurlarsa onları bu cəhətdən təmin etmək. Bu xüsusta "Nəşri-maarifi" cəmiyyətinin göstərdiyi xidmət nümunəyib-lirət ola bilər. Bu cəmiyyətin istəməsi sayəsində Bakı qradonaçalstva-sının bir çox kəndlərində artıq məktəblər açılmış idarə olunmaqda və getdikcə xalqın hüsən-təvəccöh və məhəbbətini qazanmaqdadırlar. Vaxtilə başda mərhum Hacı molla Ruhullah olmaq üzrə "Nəşri-maarifi" tərəfindən mötəbər bir heyət kəndbəkənd gəziyor, bu xüsusta təbliğət ediyordu. Yoxmu indi bir ikinci molla Ruhullah?

Yaxınlarda "Səfa" cəmiyyəti də bu havəsə düşmüş bir neçə kəndlərə getmiş təşviq və təqrib etmişdir. Hətta Biləcərində bezi təşəbbüslərdə bu-lundu. Fəqət nədən isə indi gərək "Nəşri-maarifi" də və gərək isə "Səfa" cə-miyyətində bu xüsusa aid bir soyuqluq görünür. Qabaqki, həves müşahidə olunmur. Ehtimal ki bunun bir səbəbi varda biz bilmiyoruz. Bu xüsusi özlərinə aid gören şəxslər tərəfindən əfkari-ümumiyyənin işıqlandırılması üçün lazım gələn izahat verilisə idi çox yaxşı olar, çarəsi düşünülərdi.

M.Ə.

"İqbal" №15,
16 dekabr 1914

TƏLİMİ-ÜMUMİ MƏSƏLƏSİ

I

"İqbal"da kənd məktəbləri haqqında bir neçə məqalə dərc edildi. Bu kərə yenə bu məsələ ilə əlaqədar olan və əsil məsələnin ruhunu təşkil edən "təlimi-ümumi məsələsi"ndən bəhs edəcəyiz.

Doğrudur ki, halı hərbiyəyiz. Hali hərbdə olan bir məmləkətin əhalisində bittə hər şeydən ziyadə müharibə meydanlarında vəqə olan işlər və hadisələr haqqında bir maraq olmaq təbii. Bu sıralarda adətən mövzu elədiyimiz kimi məsələlər ikinci bir dərəcədə qalır. Fəqət bir az düşünsürsə cəhaletin xarici düşməndən belə böyük bir düşmən olduğu haman anlaşılır. Xarici düşmənlə uğraşdığımız zaman daxili düşmənimiz olan cəhaleti də unutmamalıyıq.

Misli tarixlərdə görülməyən bu müharibə bizə hər şeydən əvvəl qüvvətli və bilikli olmanın lüzumunu sabit elədi. **Qüvvət və bilik olmayınca artıq dünyada yaşamaq müşkül olduğu haman "iki kərə iki dörd edər" dərəcədə vazeh oldu.**

Bundan əvvəl mədəniyyət dünyasının ixtiraları neçə ildən bir vəqə oluyor idi. İndi isə avropalılar kim bilir gündə neçə ixtiralarda bulunub və nə kimi şeylər vücudə gətiriyorlar. Nemes millətinin bütün avropalılar ilə elədiyi mübarizə sənət və bilayin nə dərəcələrə varıb da şəxsi igidlik, qəhrəmanlığı nə qədər kölgələmiş olduğunu göstərdi. Dava münasibətlə zühura çıxan ixtiraatın bir fehristini yazsalar böyük bir kitab təşkil edər. Daha nələr olmayır. Yer, göy, dəniz, suyun altı, üstü, hətta yerində altı birer səhneyi-hərb kəsildi. Müharibənin bu surətlə vüqul hər şeydən ziyadə bir fikri tərkib etməkdədir: **bundan sonra biliksiz bir millət zəif düşəcək, zəiflərin isə vay halına!**

Əski mədəniyyət zəiflərə tərəhhüm və şəfqət bula bilməyəcək. Buna "sentimentalizm" (həssasiyyət) namini veriyor və siyasətdə (yəni məmləkət və səltənət idarəsində)"sentimentalizm" yoxdur-diyor. Zəiflər dünyadan qalxmalı, onların yerlərini qüvvətliyə tutmalıdır. Budur indiki əsrin düsturu.

Fəqət bu qüvvət, sibayyət və heyvanlıq, təbiət və cüssə qüvvəti deyildir. Çoxluq və qələbə qüvvəti də deyildir. Cavanlıq və azgınlıq qüvvəti də deyildir. Bunların ehtimal ki, bir çoxunun dolayısı ilə işə müdaxililiyyəti vardır. Fəqət bu günün ən böyük qüvvətini təşkil edən şey bilgi və mərifət və bunlara istinad edən sənət və ticarətdir.

Bu da yaqın etməlidir ki, təktəklər fərdlərini oxuyub da böyük sənətlər

sahibi olmaları ilə (məsələ: doktor, cərrah, injener, advokat) hasil olmaz. Bir millət ümumən məsud olmaq istər və başqalarının ayağı altında əzilmək istəməzsə, ümumən bilgili və bacarıqlı olmalıdır, ümum millət oxumalı, təhsil-elm etməli, savad sahibi olmalıdır.

Avropa millətləri bu xüsusi çoxdan dərk eləmişlər. Və odur ki, daha bir çox zamandan bəri Avropa məmləkətlərinin əksəriyyətində təlimi-ümumi tətbiq olunmuşdur. Hələ Almaniya məmləkətləri bu xüsusə sair böyük dövlətlərdən daha cəld tərənmiş və şəhərlərini, qəsəbələrini, kənd və qəryələrini ibtidai məktəblər şəbəkəsi ilə hörümçək ağı kimi sarımışlardır. Nahaq deyil idi ki, 1873 müharibəsindən sonra prusiyalıları məğlub olan Fransa ricalından birisi bizi Prusiya əsgəri deyil, Prusiyanın ibtidai məktəbləri basdılar — demişdi.

Rusiya dövləti Avropa dövlətləri arasında ən geridə qalmış və hələ bu cəhətdən çox geridə qalmış bir məmləkətdir. Avropanın bəzi yerlərində xalq yüzə yüz oxumaq və yazmaq bildiyi halda Rusiyada bu nisbət yüzə yeddiyə çıxamıyordu. İndiki halda bu nisbət yüksəlmışsə də yenə Avropadan çox uzaqdır.

Daxili Rusiyada zəmtəstvol vasitəsilə kəndlər və qəsəbələrdə məktəblər açılıb xalq yaman-yaxşı oxutduruluyordu. Bizim Qafqasiya isə zəmtəstvosluğundan bu nemətdən də məhrum idi. Qafqasiyanın ən dövlətli bir mərkəzini təşkil edən Bakı ətrafında və uyezdindəki kəndlər hala məktəbsizdirlər.

Rusiyada millət nümayəndəliyi təsis olunub xalq vəkllərinin də dövlət idarəsinə başlamaları qəbul olunduqdan, yəni Dövlət Duması açıldıqdan sonra millətin vəklləri hər şeydən əvvəl cəmaətə ümumi təlim lazım olduğunu irəli çəkdi və bir çox müzakirə və müşavirədən sonra dövlət bu təklifi qəbul etdi. Qayda və tərtiblə təlimi-ümumi qanunu təsdiq olunub çıxdı.

Bu qanun mövcubincə ibtidai təlim Rusiyada ümumi, cəbri və məcəcani olaraq üç əsasə söykənəcəkdir.

Ümumi demək odur ki: 8,9,10 və 11 yaşında olan nə oğlan uşağı, nə də qız uşağı məktəbsiz qala bilməyəcəkdir. Bu yaşda bütün Rusiya məmləkətində nə qədər uşaq varsa, hamısı gerek məktəbə gedib, padşahlıq dili olan ruscanı, öz ana dili olan (türkcə, ermənəcə, polyakca və sairəcə) dili, şəriətini və bir az da sair ibtidai məlumatı öyrənsin.

Məcəburi deməkdə odur ki: kimsə eləyə bilməyəcək ki, öz övladını 8,9,10 və 11 yaşına çatdıqda oxutdurmasın. Ya öz xərclə ilə, ya da ki, ümumi məktəblərdə oxutduracaq və ibtidai təlimi övladına verə-

cəkdir. Yoxsa cərimə olunub qanuna müvafiqə olunacaq.

Məccani deməkdə: pulsuz deməkdir. Təlimi-ümumi və məcburi olunca bittəb məccani olması da məntiq iftizasıdır. Oyle olmayınca öz günlük maaşını güclə qazanan bir ailəyə əlbəttə cəbr ola bilər və ədalət yapımaq istəniləkdə zülm işlənmiş olurdu. Binaən əleyh məmləkətdə nə qədər məktəb yaşında uşaq var isə hamısının məccani təlim edilməsi dövlət tərəfindən təmin olunmalıdır.

Məlum bir işdir ki, bu boyda böyük bir işi birdən tətbiq etmək gücdür. Ona görə hökumət bu qanunun təcridən tətbiq olunmasını qərara almışdır. Bir vaxt təyin olunmuşdur ki, maarif nəzarəti indidən başlasın lazım gələn məktəbləri o vaxtədək açmağa. Çünki, 1922-nci ildə məmləkətin hər yerində gərəkdir ki, lazım olan miqdar məktəblər açılmış olsun. O ildən oyana məmləkətdə 8,9,10 və 11 yaşında bir uşaq tapılmamalıdır ki, məktəb xaricində qalsın. İndi ki, halda maarif nəzarəti xoş bir rəftar təbliğ və təşviqlə işə girişiyorsa, o zaman artıq övladını oxutmağa göndərmək istəməyənlərin uşağını əlindən alıb çəkə-çəkə məktəbə aparacaqlar. O ildən etibarən savadsız qalıb da oxumaq bilməyənlər isə nə qədər itirmiş olacaqlardır. Çünki, təlimi-ümumi məcburi olan bir məmləkətdə savadı olmayan bir şəxs hər bir hüquqdan məhrum kimi qalacaq. Alacağında, verəcəyində, hətta evləndiyində belə ondan tələb edəcəklərdir ki, bizzat kağızlara qol çəksin. Təki də mənkühədə nikahnaməyə qol qoymayınca evləne bilməyəcəklər. İndiki zamanda bəzi xüsusiylar avamlar eləyə biliyorlar ki, oxumaq bilmədiklərini bəhanə edib bəzi cərimələr və məsuliyyətlərdən özlərini xilas edə bilsinlər. O zaman bu kimi şeylər qəbula keçməyəcək, qanun bütün şiddətilə hər kəs haqqında tətbiq olunacaqdır. Vay o zaman həqiqətdən də cahil olanların halına!

İndiki təlimi-ümumi qanunı və bu xüsusiylar dəstürləməllər mövcubincə hər yerin əhalisi ki, xalqşkar olub özü məktəb istədi — maarif nəzarətinə mənsub olan müdiriyyətlər (direksiyalar) haman vəqə olan arzunu yerinə yetirib istənilən məktəbi açmalıdırlar. Bu xüsusiylar mövcud olan bəzi tərtib və qaydalar və bunun Bakı mahalı dairəsindəki, surəti-tətbiquindən də ikinci məqaləmizdə...

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" N 818,
19 dekabr 1914

TƏLİMİ-ÜMUMİ MƏSƏLƏSİ

II

818 nömrəli "İqbal"da təlimi-ümuminin əhəmiyyəti və Rusiyada ki, qanunun əsasını şərh etmiş daha artıq təfsilini digər bir məqaləyə buraxmış idik.

Maarif nəzarəti tərəfindən nəzəri-ətinaya alınan bir hesaba görə hər min nəfər adama məktəb yaşında (yəni 8, 9, 10 və 11) 90 uşaq gəlir. Demək ki, nüfuzun yüzdə 9-u məktəb sinnində olur. Bu əsasdan çıxaraq maarif hökuməti təlimi-ümumini tətbiq etmək üçün qərar vermişdir ki, hər əlli uşaq üçün bir müəllim təyin eləyib onların oxumalarını təmin etmək üçün xəzinə pulundan 700 manat verdirsin. Bir kənddə bir məhlədə neçə əlli uşaq olursa, o qədər də müəllim təyin olunub o qədər də 700 manat təxsisatı xəzinə tərəfindən veriləcəkdir. Uşaqları 50-yə varmıyan, yaxud bir əlli mövcud olub da ikinci əllisi dəxi təkmil olmayan yerlərdə dəxi naqis əllilər haman bütün əlli kimi hesab olub bir müəllim ilə 700 manat təxsisatı ala bilərlər.

Verilən bu 700 manat müəllimin məvacibi ilə uşaqların yazı və oxu fəvazımlarını təmin üçündür. Məktəbin evini, evinin yanacağını, işiq və suyunu isə yerli əhali özü verməlidir. Fəqət yer əhli məktəb binası olmaq üzrə yer verirsə o vaxt xəzinə bina tikilməsi üçün iki min manat təxsis ediyor.

Bakı quberniyası maarif müdiriyyəti nazirlərindən Soltan Məcid Qənizadə cənablarının tərtib elədikləri bir hesaba görə Bakı qradonaçalstvosunda olan 42 kəndin son kameral siyahısına nəzərən 162.460 canı olub, bunların 14.621-i məktəb sinnindəki uşaqlardır.

Bu uşaqlardan hal-hazırda 4.230-u mövcud olan məktəblərdə oxuyurlar. Şəriət müəllimlərindən başqa mövcud olan kəndlərdə 102 müəllim vardır. Müdiriyyətin bu layihəsinə görə qradonaçalstvo kəndlərində dərs oxuyacaqların sayı 9479 göstərilib, təyin olunacaq müəllimlərdə 203-ə qədər nişanlanmışdır.

Demək ki, qradonaçalstvodaki kəndlərin öz aydınlıqları üçün istifadə edə biləcək 75300 manat qədər bir təxsisatları var ki, hələlik bu məbləğ istifadəsiz qalmaqdadır.

Qradonaçalstvonun məktəbi olan kənd məhəlləri bunlardır:

1) Əmir Hacıyan — "Nəşri-maarif" məktəbi — 3 müəllim. Burada iki məktəb daha açılacaq (4 müəllim)

2) Balaxanı — "Nəşri-maarif" məktəbi — biri zükur, digəri ünas — 7 müəllim və müəllimə (burada 5 məktəb daha açılacaq ki, bunlarda 10 müəllim olacaq).

3) Balaxanı mədənləri — (a) "Kaspiyski çernomorskoy obşestvının"; (b) Balaxanı neft şirkətinin; (p) Benkendorf və kompaniyasının; (t) Nobel bəradərlərinin və (s) Sovet Syezdın məktəbləri — cəmə 10 müəllim (Burada dörd məktəb daha açılacaq və 8 müəllim təyin olunacaq).

4) Biləcəri vağzal və mədənləri — üç məktəb 4 müəllim mövcud olub birisi daha açılacaq.

5) Bibiheybət mədənləri — Sovet Syezdın bir məktəbi 5 müəllim (Burada 11 məktəb açılacaq və 22 müəllim təyin olunacaq).

6) Bely qorod — (a) Sovet Syezdın 6 müəllimli haiz bir məktəbi; (b) Kaspiyski çernomorskoy şirkətin bir müəllimli bir məktəbi; (t) Şibayevin 2 müəllimli bir məktəbi, — cəmə 9 müəllim (Burada 4 məktəb daha açılacaq və 7 müəllim təyin olunacaq).

7) Bilgəh — "Nəşri-maarif" məktəbi — 1 müəllim. (Burada iki müəllimli digər birisi də açılacaq).

8) Binəqazide — Binəqazi məktəbi 2 müəllim (Burada hərəsində 2 müəllim olmaq üzrə 3 məktəb daha açılacaq).

9) Bülbülə — "Nəşri-maarif" məktəbi — 3 müəllim (Burada iki məktəb dəxi açılacaq 3 müəllim təyin olunacaq).

10) Buzovna — birinci və ikinci Buzovna "Nəşri-maarif" məktəbləri — 3 müəllim (Burada iki müəllimli birisi dəxi açılacaq).

11) Hövsan — "Nəşri-maarif" məktəbi — bir müəllim. (Burada iki müəllimli birisi dəxi açılacaq).

12) Zabrat — "Nəşri-maarif" məktəbi — 1 müəllim. (Burada iki müəllimli birisi dəxi açılacaq).

13) Zabrat mədənləri — Sovet Syezd məktəbi — 6 müəllim.

14) Qala — "Nəşri-maarif" məktəbi — 1 müəllim. (Burada 3 məktəb dəxi açılacaq və 5 müəllim təyin olunacaq).

15) Keşlə — "Nəşri-maarif" məktəbi — 3 müəllim. (Burada 4 məktəb dəxi açılacaq və 7 müəllim təyin olunacaq).

16) Mərdəkan — bir məktəb mövcud olub 2 müəllimi var. (Birisi dəxi açılıb, bir müəllim təyin olunacaq).

17) Maştağa — bir məktəb mövcud olub 2 müəllim var. (Altısı dəxi açılıb 12 müəllim təyin olunacaq).

18) Nardaran — bir məktəb mövcud olub, bir də müəllimi var (iki məktəb açılıb 3 müəllim dəxi təyin olunacaq).

19) Pırşəfiq — "Nəşri-maarif" məktəbi, bir müəllim.

20) Ramana — "Nəşri-maarif" məktəbi, 2 müəllim. (Burada hərəsində iki müəllim olmaq üzrə 3 məktəb daha açılacaq)."

22) * Sabunçı — ünas məktəbi — 2 müəllim (Burada 13 məktəb açılıb, 25 müəllim dəxi təyin olunacaq).

23) Suraxanı — "Nəşri-maarif" məktəbi, 2 müəllim. (Burada 4 məktəb açılıb 8 müəllim dəxi təyin olunacaq).

24) Sabunçı mədənləri. (a) Sabunçı müxtəlt iki klaslı məktəb; (b) Sovet Syezd məktəbi — 18 müəllim (Burada 13 məktəb açılıb, 26 müəllim dəxi təyin olunacaq).

25) Suraxanı mədənləri — Benkendorf məktəbi — 3 müəllim.

26) Mühəddəs cəzirə — (Svyatoy ostrov) Nobel məktəbi — 1 müəllim.

27) Tağıyevin fabrikası — fabrika məktəbi — 3 müəllim. Bəylə bir ikincisi də açılacaq.

28) Şaqan — "Nəşri-maarif" məktəbi — 1 müəllim.

29) Bibiheybət kəndi — "Nəşri-maarif" məktəbi, 1 müəllim.

Təsəvvür halında mövcud olub da bu vaxta qədər qradonaçalstvo daxilində məktəbsiz qalan yerlər isə bunlardır ki, layihə mövcubincə neçə məktəb və neçə müəllim haqqına malik olduqları ilə bərabər göstərilir:

1) Əhmədli — 1 məktəb, 2 müəllim.

2) Biləcəri — 1 məktəb, 2 müəllim.

3) Binəqazi mədənləri — 2 məktəb, 4 müəllim.

4) Goradil — 1 məktəb, 1 müəllim.

5) Digah — 2 məktəb, 4 müəllim.

6) Zirə — 2 məktəb, 3 müəllim.

7) Zığ — 3 məktəb, 5 müəllim.

8) Kürdəxanı — 1 məktəb, 1 müəllim.

9) Məhəmmədli — 2 məktəb, 3 müəllim.

10) Novxanı — 2 məktəb, 4 müəllim.

11) Türkan — 1 məktəb, 2 müəllim.

12) Fatma — 2 məktəb, 4 müəllim.

Demək ki, Binəqazi mədənləri də daxil olduğu halda qradonaçalstvo daxilində 12 kənddə bu günə qədər daha məktəb açılmamışdır.

Fəqət məsələ Bakı uyezdinə intiqal edincə mövsif bir hal almaqdadır. Qradonaçalstvo dairəsində təsəvvür olunan məktəblərin yüzə əllisi (yarısı) açılmış olduğu halda Bakı uyezdində bu günə qədər bir məktəb belə açılmamışdır və əvvəlki, məqalələrimizi təqib edənlər görmüşlərdir ki, istənilədiyi halda açıla bilməmişdir. Halbı ki, burada 18.000-ə qərüb nüfus mövcud olub 1600-ə yaxın məktəb sinnində uşaqlar vardır.

müxtəlt - qarışıq
mövsif - təsvir edilmiş

mühəsirən - əsasən, məxsusi
ehsa - hesablama

Soltan Məcidin tərtib etdiyi siyahıya görə buradakı 24 kənddə 26 danə məktəb açılmalı və bu məktəblərə 41 müəllim təyin olunmalıdır. Bunlardan Saray, Qobi və Corat kimi kəndlərin hərəsi İkşər məktəbi və dördər, beşər müəllim haqqına malikdirlər. Bu kəndlərin oxutdurulması üçün hər il 30.000-ə yaxın təxsis olunan pul istifadəsiz qalıb başqa kəndlərə və başqa cəməatlərə sərf olunur.

Nədəndir bu hal? Qradonaçalstvo kəndlərində (ki mühəsirən müsəlman kəndləridir) məktəb açmaq mümkün ikən necə olmuş ki, uyezdə açmaq mümkün olmayır?

Yuxarıdakı əhsayi-məlumata diqqət olunarsa görülməli ki, kəndlərdəki, məktəblərin əksəri "Nəşri-maarif" məktəbidir. "Nəşri-maarif" məktəbi demək o deyildir ki, bu məktəblərin məsrəfini tamamilə bu cəmiyyət özü verir. Xeyr, bu məktəblər hamı xəzinədən verilən təxsisat ilə idarə olunur. Muntəha təxsisat cəmiyyətə verilib baqi nəvaqis və eger əskiye cəmiyyətin öz öhdəsinə həvalə olunur. Cəmiyyət də yanacaq, su və sairə kimi xırda xərclər və məktəb kirayəsi kimi xüsusiylərdə kənd əhlini mükəlləf qılmaıb özü bildiyi kimi bu məsrəfləri qapayır. Bu cəmiyyət və yain ki, başqa bir cəmiyyət yenə bu üsul ilə rəftar edib uyezd kəndlərinə də getse onları nədənsə cüzi də olsa, qorxuqları bu "məktəb vergisi"ndən xilas etsə idi, şübhəsiz ki, bu vaxta qədər oralarda da məktəblər açılacaq, oralarda da maarif nuru parlayacaq idi. Bir-iki yerdə, bir-iki məktəb ayaq tutub bir-iki il ömür etdimi, ondan sonra xud be xud artıb da genişləyəcəyini gözləmək olar. Necə ki, qradonaçalstvanın bir çox kəndlərində də böylə olmuşdur.

Bitləb kəndillərin məktəbə qarşı könülsüzlüklərini izah edə bilmək üçün onlarca nəzəri-etinəyə alınan bir çox amiyənə səbəblər düşünülməkdədir ki, bu düşüncə ilə mübarizə etmək maarif cəmiyyətlərinin borcu və ən müqəddəs vəzifəsidir.

Bu xüsusi da digər bir məqalədə.

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" N822,

24 dekabr 1914

DRAMA TAPILDI

— "Gaveyi-ahəngər"dən aldığı təəssürat —

Gözəl, klassik bir əsər, o qədər gözəl və şairənə bir tərtibat (postanovka), aktyorların vəzifələri dərindən hasil olan mahəret və ləyaqətləri: işlə gözəlliklər içində gözəlliklər!...

Bunun tamaşasına biz keçən cümə gecəsi Tağıyevin teatrında nail olduq.

Qaranlıqla - işıq, zülmə-ədalət həmişə mübarizədədir. Bu mübarizə dünya yarandığından bəri davam edib gəlməkdə və bəlkə dünyə duracağı qədər də davam edib gedəcəkdir. Fəqət başəriyyət heç bir zaman işıq və ədalətin axırncı qələbəsinə naimid olmamışdır. Ən qaranlıq və ən müşkül dəmlərdə insan övladı səadətli bir istiqbal ümidilə yaşamış və bu ümidindən qüvvət alaraq zülmətpəsəndlərə qələbə çala bilmişdir.

İran qədim dini olan sənaviyyət (dualizm) fəlsəfeyi-diniyyəsi insanların bu əqidəsini təsvir edən nə gözəl və nə şairənə bir nəzəriyyədir. Əhrimən ilə Hürmüzda hər zaman mübarizədədir. Hürmüzdanın məzəlim olduğu zamanlar çox olmaqla bərabər bu iki hakim qüvvətin arasında daima bir müharibədir gediyor. Fəqət son qələbə yaxşılıq və ədalət rəmzi və əlaməti olan Hürmüzdanındır ki, onun qalib gəlməsi ilə xaliqil olan Yəzdanın mərhəmət və ədaləti dünyanı cənnət və Allahın xəlqini rahat edəcəkdir.

İran ənənəti (traditsiya) ilə əsətinə (mitologiya) bu daimi mübarizənin şanlı vəqəələrini zikr edən hekayə və əfsanələr çoxdur. Məşhur "Gaveyi-ahəngər" hekayəsi də bu cümlədəndir. Zöhhak əleyhinə üsyan və inqilab qalxan bir dəmirçinin Misir ünlüyündən qayırdığı bayrağa nisbətən iranlılar indi də İran bayrağına "dirəfşi-gavyanı" diyorlar.

İştə İranın ruhi-milliiyyəsi ilə qarışib da insaniyyət aləminin son qələbənin nur və yaxşılıq tərəfində olduğu haqqında bəslədiyi iman ayinəsi olan bu gözəl əfsanə Şəmsəddin Sami bəy kimi ustad bir qələm sayəsində o qədər ruhlanmış, o qədər canlanmış, o qədər müəssir bir səhnə əsərinə dönmüşdür ki... ondan gözəllini artıq təsəvvür etmək olmaz. "Gaveyi-ahəngər" pyesası hər hankı bir klassik Avropa əsərilə şübhəsiz ki, yan-yana qoyula bilər.

Fəqət bu əsəri müvəffəqiyyətlə keçirən drama truppamızla da iltifar səadətine nailiz. Artıq bizdə də truppə vardır — deyə bilərik. Teatroya ald

amiyanə - avamcasına
xud be xud - özü-özünə

müəssir - təsirli

Dirəfşi-gavyanı - qədim iranlıların dəmirçi Gavenin deriden olan önlüyündən ibarət və sonradan cavahirat ilə bəzənmiş rəsmi və müqəddəs bayrağı

tənqidatımızı oxuyanlar bilirlər ki, biz dramanı itirmişdik və onu gözib arayırdıq. Bir aralıq hətta tapacağımızdan belə məyus kimi də olduq.

Fəqət mənim də, sizin də gözlərimiz aydın: drama tapıldı!

Opera dramanı öldürdü — deyənlərə qarşı — hər daim qüvvətli bir drama dəstəsi vücudə gətirilsinimizi də qüvvələr bir yərə toplansın drama öldürülə bilməz — deyə müqabilə etdiyimizi bilirlər. Təxmini-mizdə yanımadığımızı görməkdən nə qədər xoşvəqtiz!

İndi artıq truppaya kəməli-ittihad və ittifaqla öz işlərinə davam edib də eyni ruh və canla, həvəs və imanla başladılar ali və nəcib işə davam etmələrini tövsiyədən başqa, bir də izhar olunacaq arzu varsa budur ki, xəlqlimiz, ürəfəmiz, cəmiyyətlərimiz, mümkünaat və sərvət sahibi olanlarımız, əlbəttə mətbuatımız da bu truppaya əllərindən gələni müavinətlə əslrəməsinlər, var qüvvə ilə çalışsınlar ki, bu truppaya irəliləsin. Çünki, gözəl bir drama truppası bizim vücudu ilə iftixar edəcəyimiz milli və mədəni sərvətlərimizdir.

Hüseyn Ərəblinski cənabları truppaların rejissorudur. Ərəblinski adətən gözəl bir rəssamdır. Sizi öylə şairanə, öylə mütenasib ahəngdar mənzərələr müqabilində bulundurar ki, valeh olmamaq əlinizdə deyildir. Qafqasıya türk səhnəsində (müsləman səhnəsi demiyoram) bu xüsusda Ərəblinski ilə rəqəbat edəcək ikinci birisini tapmazsınız. Əgər bizim milli bir teatro binamızı olsaydı və milli əsərlərə lazım olan qiyafə və mənzərələri vücudə gətirmək üçün lazım olan şeylərin hamısı orada hazır olsaydı — o vaxt Ərəblinskinin rəssamlıq qüvvəsi birə on genişlənəcək, şübhəsiz ki, sözün tam mənası ilə xariqələr yaradacaq idi.

Keçən tənqidimizdə Ərəblinskinin tələffüzündən şikayət etmişdik. Aktyor cənabları bu kərə bu vaxta qədər daha məlumumuz olmayan böyük xislətə dəxi malik olduğunu göstərdi. Aktyorumuzda nə qədər qüvvətli tənqidli-nəfs qüvvətli varmış. Tənqidatımızın səmimiyyətinə inandığımızdan təsir edəcəyinə dalma inanıyoruz. Fəqət doğrusu bu qədər səmimi bir əks təsir icra edəcəyinə heç də ümid etməmişdik — yaşı dəyərlə aktyor, yaşa, səhnəmizin ziynetini təşkil elə!

Ərəblinski cənabları Gəvə rolunu ifa ediyorlardı. Rola o qədər girmiş, onu o qədər bənimsemiş idi ki, məfövqi mütesəvvir deyildir. Ərəblinski bu kərə adətən öz-özünə təfəvvüq etmişdi. Oyunu, tələf-

nəfs - ruh, maya
məfövq - yuxarıda göstərilən
təfəvvüq - üstün olma, qalib gəlmə
vəz - hərəkət

ətvər - vəziyyətlər
vizir - yük, ağırılıq
xəşyin - qorxulu, sər

füzü, vəzi və ətvəri tamamilə yeri-yerində. Yəqinə mərhum Şəmsəddin tamaşaçıları arasında olsaydı, yazarkən Gəvəni böylə görüb də yazmış olduğunu etiraf edərdi. Səhnədəki mövzu əsatiridir, biz də bir an üçün əfsanəvarlı düşünsək nə olar: ehtimal ki, böyük mühərrirlə ruhi haman gecə Tağıyev teatrında hazır olmuş da məhzuz olmuşdur.

Böyük məhərrət göstərənlər başçısının digəri də, digər müqəddir aktyorumuz olan Sarabski cənabları idi. Sarabskinin qrimi, qiyafəsi tam vəzifəsinə uyğun idi. Dəröhdə etdiyi Fəhəd rolunu dünyalar qədər mətin bir iradəyə malik imanlı bir qocanın vəzifəsi idi. Öylə bir mətin qəlb ki, "müqəddəs vəzifə" üçün hər şeyi fəda ediyor. Həttə doğma oğlunun canını da. Bu rolunu Sarabski hər bir intizarın fəvqündə olduqca gözəl, olduqca mətin, vizirin bir surətdə apardı.

Zöhhak rolunu — Qəmərlinski cənabları aparıyorlardı. Hər dəfə olduğu kimi bu dəfə də aktyor iqtidar sahibi olduğunu göstəriyordur. Zöhhak kimi xəşyin və şədiddətli rolları ifasında Qəmərlinski qədər müvəffəq olan azdır.

Zöhhakin baş vəzir olan Qəhman rolunu Sidqi cənablarında idi. Bu rolunu aktyor haman "Sidqiyanə" oynadı.

Şərifov da Pərviz (Firidun) rolunda çox yaxşı idi. Zərurətən bir qocan oğulluğuna verilən şahzadənin göstərəcəyi əsəlat və nəcabət xasiyyətlərini müvəffəqiyyətlə biruzə verə bildi.

Qubad rolunu ifa edən Süheyli cənabları ilə Zabit rolunda bulunan Bağdadbəyov cənabları da tənqidin fəvqündə idilər. Birinci bir qocanın vəzifəsinə, ikincisi də qəddar və zalim bir zabitanın rolunu çox əla apardılar.

Arvad rollarını aparanlar türkcə ləhcələri bittəb təsiri xələldə ediyordisə də məməfəh onlar da oyunlarını yaxşı aparıyorlardı. Hələ Gülsabah xanım müvəffəqiyyətin yüksək pillərinə qədər çıxıyordu. Xubçöhr rolunu ifa edən bu xanım vəz və ətvərində hiss etdiyi qəlbə iztirabları göstərməkdə heç bir nöqsan buraxmıyordu.

Gəvənin arvadı Mehriban rolunu oynayan xanım Kuznetsova dəxi müvəffəqiyyətlə idi. Cəmşidin qızı və Zöhhakin cəriyəsi rolunda olan Lizina xanım da bəd deyildi.

Digər iştirak edənlər də hərə öz yerində yaxşıdılar. Hələ uşaqlar nə qədər gözəl ahəng veriyorlardı. Bir kəlmə "Gəvəyl-ahəngər" parlaq keçdi, bundan gözəllini tələb etmək də olmaz!

Tamaşaçı beqədri kafi vardı. Hazırın olduqca məmnun idi. Hər pərdənin arasında aktyorlar alqışlanaraq təbrik olunuyorlardı.

M.Ə. RƏSULZADƏ

"İqbal" N-819,

21 dekabr 1914

DIQQƏT OLUNACAQ İKİ MƏSƏLƏ

Bunlardan birincisi qaçanlara (mühacirlər) müavinət etmək məsələsidir.

Bu vaxta qədər yalnız erməni qaçanlarından bəhs olunur. Onlar üçün istimdad olunur və məsələyə ümumi olmaqdan ziyadə xüsusi bir rəng verilir. İndi artıq qaçanların bir millətə məxsus olmadığı və sair millətlərdən — müsəlmanlardan, malaqanlardan, rumılardan da qaçanların çox olduğu məlum olmuş. Buna görə qaçanlara bilafərq millət və məzhəb kömək etmək üçün bir müəssisə vücuda gətirilmək xüsusi düşünülmüş, buna görə də keçən gün duma zalında bir ictima vəqə olmuşdur.

Əlbəttə ümumi fəlakətlərə qarşı, daima ümumi himmət və müavinətlərlə çıxmalıdır. Əlbəttə əhəlimiz bu xüsusta əhmal etməyib qüvvəsindən gəlmiş qədər öz yaxınlarına kömək etməkdən boyun qaçırmayacaqdır.

Doğrudur ki, xalq çox lənə vermişdir. Doğrudur hər gün müxtəlif növ və ünvanlarla haman lənə etmək məcburiyyətində olan xalqdan bir daha lənə tələb etmək və bu tələbin müvəffəq olacağına inanmaq bir az şübhəlidir. Ələlxüsus ki, məhəlli rusca qəzetlərin dediyinə görə iki-üç gündən bəri qaçanlar haqqında yığılan lənənin soyuq bir surətdə keçdiyi də haman qeyd olunmaqdadır. Binaən əleyh qaçanlara kömək etmək üçün daha mühüm və daha əsaslı bir surətdə kömək etmək xüsusi düşünmək də lazım gəlir. Fəqət hər nə olursa-olsun kiçik, südəmə uşağını qoltuğuna alıb da qışın bu soyuğunda can götürüb qaçan zavallını görən mədəni bir cəməət göz örtüb yan keçə bilməz. Haman nə qədər müşkül mövqedə olsa da, hər kəs dəst müavinətini, öz vallahi vətəndaşına uzatmalı, müşkül və həyəcanlı dəmlərdə belə vətəndaş qaldığını isbat etməlidir.

Fəqət biz müsəlmanlara vətəndaşlıqdan əlavə İrqaşlıq və dindaşlıq vəzifəsi də tərtib etməkdədir. Artıq ümum mətbuat tərəfindən də qaçanlar arasında bir çox müsəlman mühacirlərin də bulunduğu xəbər verilməkdədir. Petroqraddakı cəmiyyətlər yığının da xüsusi müzakirə olunmuş və Mirzə Əsədullayev cənabları tərəfindən qaçanlar haqqında bir çox məlumat verilmiş, onların halı yığındakılara qarşı təsvir olunmuşdur. Məəttəssüf bu təsvirin nədən ibarət olduğu və müsəlman qaçanlarının nə qədər olduğu haqqında yığından gələn xəbərlərdə o qədər təfəssilat yox idi. Fəqət Petroqrada mövcud "sərbəst iqtisad cə-

miyyəti" naminə Qafqasiya dava meydanına getmiş olan Dövlət Duması vəkili Skoblevin qəzetlər vasitəsilə nəşr olunan mütaliətinə görə müsəlman qaçanlarının ədədi 5000-ə varırmış. 5000 fərarilə Etilaf etməlidir ki, bu, düşünülməli bir məsələdir. Məlum işdir ki, meydana-hərb təşkil edən yerlərdən əhali ayaq altında getməmək üçün qaçmaq məcburiyyətindədir. Çünki, top, tüfəng, şrapnel, pulemyot kimi vəsaitli-hərb milliyətə fərq qoymaz. Mühacirlərin arxasında heç bir zaman uzaq olmayan qarətərkən dəstələri dəxi böylədir. Binaən əleyh müsəlman fərariləri haqqında olan xəbərləri ciddiyyətlə tələqqi etməli, onların imdadına yetişməlidir. Ümumi vətəndaşlıq vəzifəmizin ifası üçün nə lazım isə yaddıq, həqiqi vətəndaşlara yaqışır bir surətdə bu vəzifəmizin ifasında qüsurlar göstərmədik. Millətəşliq və dindaşlıqımız tərtib edən vəzifəmizin fikrində də olalım. Bundan ötürü də haman cəmiyyəti — xeyriyyə-cəmində müsəlman qaçanlara müavinət etmək üçün yaralı əsgərlərə xidmət edən şöbə misali bir şöbə vücuda gətirilməli və bu xüsusi düşünməlidir. Bakı müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsinin təşkil olunacaq bu şöbəsi icab edərsə, cəmiyyətlər yığınının itxab edib qoyduğu mərkəzi komitə ilə də təşriki-məsai edə bilər. Əlbəttə əvvəlcə məzkur müsəlman mühacirlərin mövcudu və haralarda olduğu və nə kimi yerlərdən qaçdıqları haqqında kafi məlumat yığıb təhqiqat icra etmək və haman lazım gələn lənələrin toplanıb da məhəllinə sərf olunmasına baxmaqdir. Ehtiyac gündən-günə artır. Müavinəti bir an olsun gecikdirməyə gəlməz! Bu xüsusta bittəb kimsə müsəlmanları ayrılıq-seçkiliklə də ittiham edə bilməz. Müsəlmanlar sair vətəndaşlar ilə bərabər öhdələrinə düşən vətən vəzifəsini zərre qədər əhmal etmədilər və etməyəcəklərdir. Əlbəttə sair vətəndaşlarımız milli və dini vəzifəmizi ifa etmək üçün dəxi bizi təqdir edəcəklərdir. Ər-babi-vüquf biliyor ki, hər millətin zavallısına ancaq o millətdən olanlar necə ki, lazımdır, yaxınlaşıb həqiqi və mənəvi müavinəti icra edə bilərlər. Bu cərh olunmaz bir həqiqətdir. Bu xüsusta iki rəy ola biləz!

İkinci məsələ — meydana-hərbə də ki, müsəlman əsgərlərə aid bir məsələdir. Mövsuf və işə yaxından vüquf yetirmiş bir möhtərəm şəxs-dən öyrəndiyimizə nəzərən Qafqasiya xətti-hərbində müsəlman əsgərlərə məxsus bir molla yoxdur. Halbı ki, gündə gerek türk yaralı və xəstə əsgərlərindən və gerek rus ordusunda ki, müsəlman soldatlarından hər gün 10-15-ə qədər ölümlər olur. Rus generalları ümumi

qayda üzrə bu ölənləri ümumi məqəbələrə tökdürməyib müsəlman dini mövcubincə dəfn etdirir. Bunun üçün də hal-hazırda xüsusi surətdə orduya mövcud olan bir "mollaya" ölübəsinə 15 manat pul ilə 5 arşın da "bez" verilir ki, ölü müsəlmanları dəfn etsin. Məlum işdir ki, bu qədər xərcl idarəyi-əsgəriyyə daima verə bilməyəcək və bir azdan sonra bu kafilətdən özünü azad edib haman müsəlman ölümlərini də ümumi məqəbələrdə kəfn və dəfn edəcəklərdir.

Bu vaxta qədər edildiyi də ancaq bir vəzifəli-insaniyyətdir. Yoxsa mümkün idi ki, haman müsəlmanları da ələlül ümumi xəndəyə töküblə quyulasınlar.

Fəqət bunun bilaxirə böylə olacağını yuxarıda işarə olunan zati-möhtrəm söyləyirdi. Lakin yalnız dəfn və kəfn məsələsidirmi?

Ölməyi dərk etməyə əsgərlərin də dini ehtiyacları vardır. Ölərkən bir əsgərin nə kimi hissiyyəti-diniyyəpərvərdə etdiyi və bu əsnada başı üstündə təlavət olunacaq Qurandan hasil edəcəyi rahatlığı da düşününüz...

Bütün bunları mülahizə etdikdə Petroqrada yığınının ordu "molla"ları haqqında verdiyi qərarı təqdir etməmək olmaz. Bu qərarın əlbəttə hər yerdən ziyadə Qafqasiyə xətti-hərbində ki, müsəlman soldatları haqqında tətbiq olunması lazımdır. Zənn edirik ki, hər ölüyə 15 manat vermək əvəzində aylıq bir məvacib ilə bir "molla" tutub onu ordu erməni və rus keşişinin vəzifəsilə müvəzzəf etmək olar. Aldığımız məlumata nəzərən ordu rüesası da bunu arzu etməkdədirlər. Bunun isə xərcl az olduğu halda faydası birə-on artıq olar. Ruhani və mənəvi bir vəzifə ticarət şəklində almadığı kimi müsəlman əsgərlər hər zaman ruhani ehtiyaclarının hüsulu üçün vasitəsiz qalmazlar. Bu xüsusu da ərbabinin nəzər-diqqətinə vəz edirik. Zənn edirik ki, cəmiyyəti-xeyriyyənin yarallılara müavinət edən şöbəsi istərsə bu xüsusu da bir iqdam etmək səlahiyyət və imkanındadır.

M.Ə.RƏSULZADƏ
"İqbal" N-820,
22 dekabr 1914

məhəll - yer
mövsuf - təsvir edilmiş
vüquf - diqqət

müvəzzəf - maaşla xidmət edən
kafil - öhdəlik
kəfn - kəfənə sarıma

QURAMA

Qoca nənəmi dün gördüm ki, yanına böyük boxca qoymuş, içindən bir çox rəngbərəng parçalar çıxarır və biri-birinin başına tikir. Parçaların rəngləri müxtəlif olduğu kimi biçimləri də ayrı-ayrı idi. Biri dördkəncə, o biri uzunsov, üçüncüsü üçkəncə, dördüncüsü çargülü, beşincişi şövlük, digərləri də hərəsi bir sayaq və andazədə idi. Tutaş gələnləri tutaşdırır. Gəlməyənlərin kənarını qaçılayıb nə cürsə, yanını yana bitişdirir, haman tikməyə başlayırdı. İynəsinin sapı qurtarmışdı.

— A balam gəl... a bunu mənim üçün sapla — dedi. İynəni aldım ki, saplayım, zəmmində soruşdum:

— Annə nə qayırısan?

— Qurama tikirəm — deyər cavab verdi.

* * *

Nənəmin quraması mənə düşündürdü. Niyə bizim quramamız olmasın? Gündə bir çox söz eşidirik. Bir çox qəzetə oxuyuruq, eşitdiyimizdən, oxuduğumuzdan bəzisini qəzetə üçün istifadə edib oxucuların xurdiyə verə bilirik, amma... bir çox xırdapara töküntü, qırıntılar qalır ki, onları heç bir yerə sıxışdırmaq qabil olmayır; qəzetənin hanki qisminə qoymaq istəsək ya boyu düz gəlmir, ya rəngi. Halbu ki, onlardan tamamilə göz örtmək də olmayır. İçlərində o qədər mənəvi, faydalı, o qədər rəngli, o qədər şairanə, alimənə, bəzən də o qədər müəssir və nəsihət bəxşləri olur ki, zay olub gəlməsinə adamın heyfi gəlir. Halbu ki, nənəciyəzə təqlid edib də bir boxca hazırlamaq və bu kimi xırdaparaları oraya töksək, boxca dolunca oradakı parçaları yığib biri-birinə bağlasaq, bir qurama yazı bilərik.

Varsın "İqbal"ın da bir quraması olsun.

Yalnız bir məsələ var ki: qurama arvad işidir, onun da qarısının. Biz bunu bacara biləcəkmiz?

Bunun cavabı təcrübə ilə oxucuların təqdirinə bağlıdır.

* * *

"Rojdestvo" (yeni miladi məsih) bayramıdır. Quramada da az-çox bir münasibət gözləməlidir" a... Bizdə ilk əvvəl bundan başlayaq:

"Rojdestvo" bayramında ruslar yolka bəzərlər. Yolka qılçıqlı meşə ağaclarından bir qismidir. Buna türkcə, "cam" deyirlər. Bunu alıb evin ortasına nəsb elər, ənvə oynucaqlar, parlaq və rəngli şeylərlə onu gözəlləndirər və şaxlalarının üstündə şam yandırılar. Uşaqlar da əl-ələ

verib onun ətrafına dolanarlar, "vaz atıb keyfə çatarlar".

Demək ki, yolka bizim əski xonçası və ya maşal (məşəl) oyunu, Novruz tərtibatına bənzər bir şeydir.

Bu vaxta qədər bunu hər kəs xristian bayramı, bilxassə rus bayramı və rus adəti bilib gəlmişdi.

Hakim millətin hakim adətlərindən birisi də yolka idi.

Hakim adət dediyimizə heyretiniz gəlməsin. Yolka da get-gedə təmsil amillərindən birini təşkil etməkdədir. Təməddünü zahiri qiyafə və adətlərin təqlidində görənlerimizdən bir çoxu bu yolka bayramını tutmağa başlamışlardır. Bakıya bələd olanlar bilirlər ki, indi bir çox mücəlman evlərində də yolka bəzeyi var. Bələd olmayanlarınız çıxmış "Məzəli"-nin 1-ci nömrəsindən məlumat ala bilərlər.

"Ənnəsü ələdinin mulukuhm".*

Bu söz bu kimi yerlərdə o qədər münasib gəlir ki,...

Xalq özünə hakim olanların dinində olmasa belə, hər halda adab və əxlaqına istər-istəməz boyun əymək məcburiyyətindədir.

Fəqət istərlə-istəməzdə fərq var.

İstəyərək boyun əyənlərə kimsənin canı acımaz. Öl canın çıxsın — yeridir sənə — deyirlər. İstəməyərək boyun əyənlərə isə,ərbabi-həmiyyət yazıqlanar və fürsət gəllincə böylə mərd boyunun sınımasını kimse rəva görməz və şübhəsiz ki, böylə bir gərdən sındırıla da bilməz!

"Nə edim, məcburam. Uşaq gedir-xristian tanışlar var — onlara... görür ki, yolkaları var. Gəlir ki, mənim də olsun. Onların uşaqları da gəlirlər. Olmayanda görürsən ki, uşacıq xəş çəkir. Çarə nədir gerek ki, xəş çəkməsin. Bu il yolkaya 100 manata qədər xərcim çıxdı" — deyə ağalardan birisi o birisinə "dərdidlil" edirdi.

— Fəqət Novruz bayramında xristian uşaqları sizə qonaq gəlmirlərmi?

— Gəlirlər?

— Əcəba onlarda sonra gedib atalarının iki ayağını bir başmağa təpirlərmi ki: "ata bizə də yemiş al"?

— Yox!..

Burada bir hətif qeybi istərdim ki, deyə:

Qara bir o...q!

ənva - növbənöv
təməddün - tərəqqi, mədəniyyət
vazatib - əllərini açıb

xəş - xifət
haşif

* dindar adamlar onların şahıdır.

Müharibə bir çox şeylərin üstünü açdı.

Rusiya adətən Almanıyanın koloniyası imiş. Hər şeydə onlara möhtəcmişiq. Paytaxtımızın adı onların, dava-dəmanlarımız onların, lampalarımız onların, istiliyimiz, işiğimiz, mədənlərimiz, geydiyimiz onların, istiləhəti-əsgəriyyəməz onların, kitablarımız onların, xülasə varımız-yoxumuz, hər şeyimiz onların, onların... Hətta Tanrının həzrət Nuh əyyamından qalma çini ilə dəryazını Rusiya onlardan almış...

Məgərsə yolka bayramı da onların imiş. Bunu bizim təzə "obrazovanni" bayram saxlamaq istəyənlərimiz, yəqin hələ duymamışlar. Yoxsa ki, rus keşişlərinin xətrini sındırmaz, bu dəfəliyə müsəlmanlıqlarını yadlarına salar, türkiüklerini düşünərlər, yolka bayramı-saxlama-yıb rus keşişlərinə minnət qoyarlardı.

Qəzetələrin yazdığına görə Petroqraddakı baş keşiş provaslavni məzhəbindəki, elmi ilahi professorlarını bir yere yığmış yolka bayramı haqqında onlarla məşvərat eləmişdir.

Baş keşiş və provaslavni kilsəsinin vladıkası (amiri) demiş ki, yolka tərtibatı "provaslavni" məzhəbinə yaraşan bir şey deyil. Bu adət Almaniyadan keçmə bir adətdir, bunun banisi isə məşhur protestanliq müəssisi Lyuterdir. Binaən əleyh məsləhətdir ki, bu xüsusda prixod keşişlərinə tapşırılsın ki, yolkanı tərviç eləməsinlər.

Professorlar yolkanın provaslavniyə məzhəbi ilə müğayir olduğunu təsdiq etməmişlərsə də, hər halda "vladika"-nın (təsvirini) faydalı görmüşlərdir.

Demək davanın təsirli yolkanı da dəyişdirməkdədir.

Bu da bir alman adəti imiş!

Ruslardan ötürü yolkanın bir "alman bədəti" olması hər nə qədər şübhəli isə də, müsəlmanlardan ötürü bunun bir bədət (küfr) təşkil edildiyinə kimsənin sözü olmasın gerek.

Fəqət kim bilir "ağalar" bəlkə "xəş çəkməmək" üçün buna da bir "cavab" tapacaqlar.

Onlar bəhanələrini tapmaqda olsunlar, biz də burada dayanıb "iy-nəmizi bir saplayaq!"

NİŞ

"İqbal" №826,
30 dekabr 1914

YENƏ KƏND MƏKTƏBLƏRİ HAQQINDA

– Kəndlilərin şübhələrini dəf etmək üçün –

Kəndlərə məktəb girdirmək məsələsi işin əvvəlində çox çətinliyə düşür olur. Kəndlilər nədən isə şkoladan hürkürlər. Var qüvvələri ilə çalışırlar ki, təzə açılan məktəblər kəndlərə girə bilməsin. Əlbəttə bu kəndli xalqına məxsus olan mühafizəkarlıq xasiyyəti ilə hər qism təzə işə müqabil gəlməkdən, ata-babanın görmədiyi işlərdən hürükməkdən irəli gəlir bir hərəkətdir. Xalq yalnız məktəbdən deyil, hər qism təzə şeydən qorxar. İbtidai əmrədə növcad ziraət makinalarını da kəndlilərə aldırmaq və o vasitə ilə ziraətin bərəkətli olmasını onlara qandırmaq müşkül olur.

Kənd xalqı avam xalqdır. Avamın əhvali-ruhiyyəsi isə nəzəriyyəyə qətiyyənlə yanaşmaz. "Sözə" bəvər etməz. Onun inandığı "sözlər" çox məhdud və məlumdur. Ata-babasından eşitdiklərinə etiqad edir. Təzə sözlərə isə qulaq da asmaq istəməz.

Məktəb məsələsi də böylədir. Sən min ayə oxu, Quran təsvir elə, məktəbin mənfəətini, faydasını hər hankı nöqtəyi-nəzərdən olsa bəyan et, çox az fayda verər. Fəqət hər nə surətlə olsa da təbliğ elədiyin məktəbdən birisini açıb da təcürbədə bunun nə kimi xeyirli bir iş olduğunu göstərinə tələfdarın çoxalar. Şagird üçün məəttəl qalmazan. Sair xüsusiylərdə də böylədir.

İbtidai məktəblər və təlimi-ümumi haqqında yazdığımız məqalələri təqib etmiş olanlar bilir ki, kəndistanın məktəb haqqındakı inadından çox şikayət etmişdik. Kənd xalqı nədən isə məktəblərdən qorxurlar. Hər bir bəhanə ilə olsa da bu beləni başlarından rədd etmək istəyirlər.

Fəqət bu inadla mübarizə etmək istəyənlər üçün kəndlilərin bu xüsusda nə kimi dəlillərə istinad elədiklərini bilmək faydasız deyildir.

Avamında özünə görə məntiqi var. O, istinad elədiyi bu məntiqi əsasları tədvin edib müəyyən bir şəkildə sala bilməyə belə söhbət əsnasında qarışıq bir surətdə olsa da bəyan edir.

Kəndçi "gəl sənün üçün məktəb açaq" — deyincə zamanın təcrübəsindən hasıl olan "bir həqiqət" haman onu qorxudur. "Bu xeyirliyə olmayacaq" — deyir.

Hökumətin, ya inkil şəhərlilərin nə borcudur ki, flən kənddə məktəb yoxdur... Onlar mənim günüməmi ağlayırlar: yoxsa ürəklerinin başqa

bir qurdu mu vardır — deyə dünyanın qüvvətlilərindən çox az fayda görmüş olan kəndli haman düşünməyə başlayır.

Kəndlərdə məktəb açdırmaq istəyən cəmiyyətlərin əzasından eşitdim, deyirlər ki, kəndlərə getdiyimizdə bəzi səmimi olanları təklikdə bizi yanıyib kəməli-heyret və maraqla xəbər alırlardı:

— Doğrusunu de görüm sizə nə var ki, bizim dərdimizə qalıb məktəb açdırmaq üçün bu qədər çalışsınız. Burada sizin faydanız nədir?..

Kəndlilərin bu kimi şəkk və şübhələrini qüvvətləndirəcək və onların bu etimadsızlıqlarından istifadə edəcək "şeytanlar" da yox deyildir. Bunlar kəndlilərin cəhalət və qaranlıqda qalmalarından şəxsən faydalanmış olduqlarından haman məktəblər və məktəbcilər haqqında bəslənən bu "şübhə"ni min dürlü şayələr və böhtanlarla təyid edirlər.

Bu məktəblər xalqı ruslaşdıracaq.

Məktəblər açıldıqdan sonra vergilər artacaq. Bu məktəblərin açılmasından sonra müsəlmanlardan da soldat aparacaqlar.

Bu kimi bir çox düşüncələr, qayğılar, bu qayğıları nəşr edənələr — yerinə görə iki qisim adamlardır. Kəndlilərin üzərində nüfuzları olan avam "molla"lar ilə kənd "sahibi" olan bəylər və ağalar.

Mollanın nə nöqtəyi-nəzərdən təzə məktəb əleyhinə olduğu məlum-mumzundur. Bəylərin dilindən nəql ediyordular, eşitdim ki, deyirlərmiş: "Bizə nə faydası var ki, kəndli balası oxusun, gözü açılsın. İndi özünü bizə qulu bağli qul bilir. Məktəb olarsa artıq bu qulluğu qəbul etməz. Yaxşısı budur ki, kəndlərə heç məktəb gəlməsin".

Kənd mollası da məluma... a, kəndin yeganə "yazı-pozu biləni" və xəlqünasın "bəhişt dəllali"dir. İstəməz ki, "yazılı kağızlar çobanlarla da danışsın".

Kəndçilərimizin təzə açılan məktəblər haqqındakı şəkk və şübhələrini istərdik ki, dağıdaq. İstərdik ki, onları başa salaq ki, guman etdikləri qorxuların heç birinin nə əsl var, nə fəli!

Fəqət nə vasitə ilə?

Bu xüsusda gözəl bir vasitə vardır. Fəqət o vasitəyə biz malik deyiliz. Bu vasitə xalq içinə girib də onunla sənti-mənlə danışa bilən və münasib bir dil ilə hər şeyi onların irəlində gedənlərinə anladan bir mübelligə malik olmaqdan ibarətdir. Nə cür olsa da bütün xalq inadçı olmaz. Kəndin hamısı kənd aqillərindən ibarət deyildir. İçlərində bura ora getmişləri — avam istilahınca deyəlim — burunlarına şam iyi dəyənləri vardır. Şəhərlərə gedirlər. Məmurilər görürlər. Onlara söz anlat-

maq olar. Bəzi kəndlərdə öylələri vardır ki, övladlarını başqa kəndlərə və yaxud şəhərlərə göndərib oxutdururlar. Bu vasitələr ilə əlbəttə ki, bir iş görmək olar. Lazım deyil ki məktəb haqqında priqovor bağladıqda bütün kənd müttəfiqən hərəkət etsin. İçlərindən bir heyət çıxıb məktəb istərsə hökumətin borcudur ki, orada məktəb açsın. Məktəb açıdıqdan sonra xalq keyfinə baxar: istəyən gələr, istəməyən gəlməz, özü bilər. 1922-nci ilədək bittəb kimsəni zorlamayacaqlar ki, övladını məktəbə qoy.

* * *

Böylə bir məbləği "Nəşri-maarif" cəmiyyəti müvafiq bir ünvan ilə saxlaya bilərdi. Vaxtilə bu cəmiyyət təht-idarəsində olan məktəbləri üçün bir nazir təyin etmək istəyirdi. Bu nazir bittəb bu işi kəmal-i-müvəffəqiyyətə apara bilərdi. Fəqət sonra, nə oldusa, cəmiyyət bu fikrindən daşındı.

Fəqət madam ki, belə bir vasitəyə daha malik deyilik, vəzifəmizi bir az olsun ifa edə bilmək üçün yenə "İqbal"-ın sütunlarına müraciət etmək məcburiyyətindəyik. Bəlkə kəndlilərə yolu olan bəzi cəmiyyət-məndər bu məqaləmizi oxur da ondan istifadə edər və öz həmkəndlilərinə məram anladarlar və məktəblər haqqında bəslədikləri "şübhə"-lərin boş və əsilsiz olduğunu onlara qandırarlar.

Kəndlilərimiz nəhaq öylə xəyal edirlər ki, təlimi-ümumi məsələsini hökumət öz arzusu ilə tətbiq etmək istəyir. Xeyr, heç də böylə deyildir. Məktəbə qarşı şübhənak olan kəndlilər də daxil olduğu halda cəməət özü bu məktəbləri istəmiş və hökumətin iki ayağını bir başmağa tərmişlərdi ki, bizim üçün məktəb aç.

Bu fəqərə yaqın kəndlilərimizi heyrətə salar. "Biz nə vaxt məktəb istəmişik" — deyə təəccüb edirlər. Fəqət heç də heyrət etməsinlər.

Yadlarından çıxdımı ki, neçə il bundan qabaq kəndlərdən vəkillər seçib göndərdilər şəhərlərə, onlarda sair yerlərdən gələn vəkillər ilə söz-sözə verib aralarından birisini seçdilər və "Fitilbörkə" göndərdilər. Rusiyanın hər tərəfindən gələn bu cəməət vəkilləri Petroqradda padşahın özü oturduğu şəhərdə Dövlət Duması deyilən bir yerə yığışdılar, əqil-əqilə verdilər və bu qərara gəldilər ki, Rusiya cəməati avamdir, məktəbsizdir, hökumət onlardan bu qədər vergi alır, xərc alır, amma müqabilində onlara heç bir şey vermir. Halbuki, başqa padşahlıqlarda hökumətlər xəlqi oxutdururlar. Onlardan ötürü hər kənddə, qəsəbədə məktəblər açılır. Bu vəkillər sözü bir yerə qoydular, Rusiya hökumətindən istəsinlər ki, o da bütün cəməati oxutdurmaq fikrinə düşsün. Odur hökumət də cəməət tərəfindən gələn bu adamların tələbini qəbul etmək məcburiyyətində qaldı və "təlimi-ümumi" qanununu çıxartdı.

Hökumət məsref edir, xərc çəkir və kəndlərdə məktəb açmaq istəyirsə bunu öz xahişinə eləmir, pulu artıq düşməmiş ki, götürsün pulları atsın. İndi dava vaxtıdır. Hökumət özü qapı-qapı pul yığır. Necə ola bilər ki, götürüb bu qədər pulu kəndlərə paylasın, hərgiz!

Əgər bunu eləyirsə, onun üçün edir ki, siz, yeni Rusiya cəməati bunu ondan tələb eləmişsinizdir. O da qərar vermiş ki, sizin bu istədiyinizə müəyyən miqdarda pul xərcləsin. Bu kənd istəməsə, o kəndə, o kənd də olmasa o birisində, müsəlman istəməsə, erməniyə, erməni kəndində, olmasa rus kəndində xərcliyəcək. Mətləbi anlamayanların işə, cibindən gedəcək.

Bu məktəblər xalqı ruslaşdıracaqmış: bu mülahizə də doğru deyildir. Çünki, böylə bir şey olsaydı bunu hərgiz müsəlman mətbuatı tərciv eləməzdi. Kəndlərdə açılan məktəblərdə çox kərə haman kəndin öz mollası şəriət dərsi verir, başqa bir müsəlman müəllim də həm türkçə, həm rusca öyrədir. Burada ruslaşmağa məhəl yox, bu xüsusda "Diyənət, milliliyyət və məişət nöqtəyi-nəzərindən kənd məktəbləri" ünvanında ki məqaləmizin oxunmasını tövsiyə edəriz.

Məktəblər verginin artmasına səbəb olacaqmış. Padşah vergini artırımaq istərsə məktəbsiz də artırma bilməzmi?

Sabah gəlsə ki, evə bu qədər artıq vergi veriniz, ona bir deyəcəksiniz ola bilməz. Təbli ki, xeyr!

O halda artıq bir vergi almaq üçün hökumət nədən bir az da maya qoymağa ehtiyac görsün?

Bir fərz Novxanı kəndindən ildə 3000 manat vergi alınır. Hökumət bunu artırmaq istəsə eləyəcək 5000 manat. Halbuki, Novxanı üçün ildə 1400 manata qədər məktəb xərci verməyə hazırdır. 5000-dən 1400-ü çıxacaq qalır: 3600 manat. Əcəba nəyə görə ki, hökumət iki min manat artıq almaq üçün 1400 manat xərcləsin?

Onsuz eləyə bilməzmidir ki, gəlsin: ay novxanlılar bu dəfə 5 min manat verəcəksiniz — desin?..

Kəndlərdən saldat alacaqlarmış:

Əgər bu gün gəlib hökumət saldat istərsə ona bir deyəcəyiniz olacaqmı? Yox verməyiriz — deyə üsyanda qalxızacaq deyilliz a...

O halda bizdən soldat ala bilmək üçün əvvəlcə bir ələm xərc qoyub məktəb açmağa nə lüzum, biləks, soldat aparacaq olarsa, bir az oxumuş və məktəb görmüş olsanız sizin üçün daha da rahatlıq olar. Heç olmasa ki, onbaşıdan zaddan ola bilərsiniz.

Doğrudur: kəndlilərin bir nöqtəyi-nəzərdən dövlətin açdığı şkolalardan, köhnə təcürbəyə görə ehtiyat etməyə haqları vardır. Dumadan qabaq ki zamanlarda Bakı ətrafında kəndlərdə bir neçə məktəb açılmışdı. Bu məktəbləri xalq rədd elədi. Uşaqlarını o məktəblərə vermə-

dilər. Çünki, o məktəblər xalqın ruhu-məişətinə uyğun deyil idi. Bundan təqribən 7-8 il qabaq Coratda açılan bir məktəbin tarixindən bir az nəql eləmişlərdi, eşitmişəm. Coratda — müsəlman kəndində müsəlman kəndlilər üçün "ministerstvo" tərəfindən ibtidai bir məktəb açılmış, bir nəfər rus müəllimini gətirib oraya təyin eləmişlər imiş. Müəllim ağıllı-başlı bir adam olsa yenə dərd yarı. Adamcıgəzin ayıq vaxtı da yoxmuş.

Bittəb böylə məktəbdən türkçə və şəriət dərsi kimi şeyləri heç görmə...

Məlumdur ki, bu "məktəb" haman əvvəlindən boş qalmağa məhkum idi. Boş qaldı, qaldı və axırda bağlandı.

O zamanlar Novxanıda da bir məktəb açmaq istəmişlərdi. Fəqət Corat təcrübəsini görən xalq haman yerindən qalxmış, nümayişkarənə bir surətdə Bakı qubernatorunun qapısına gəlmiş "biz məktəb istəməyirik" — deyə ərzi-hal etmişlər və "bu bəlanı başlarından da rəf elətdirmişlər"di.

Fəqət indiki məktəblər öylə deyildirlər. İndikilər milli həyata yaxın bir proqramla açılır, şəriət dərsinə, türkçəyə əhəmiyyət verilir və müsəlman kəndlərinə haman müsəlman müəllimlər təyin olunur. Artıq bu məktəblər təcrübədən çıxarılmış bir çox kəndlərdə bu kimli məktəblər neçə ildən bəridir mövcud olub kəndlilərin hüsn-təvəccöhünü qazanmışlardır.

İndiki məktəblər "bəla" deyil, nemətdir. Hər hankı kənd bu nemətdən məhrum isə bədbəxtkdir. Kəndlərində məktəb olmayan kəndlilər tələsməli, isləməlidirlər ki, onların kəndində də bir məktəb açılınsın.

M.Ə.RƏSULZADƏ

"İqbal" №827,

31 dekabr 1914

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz (Şirməmməd Hüseynov)	3
Bizim məramımız	7
İspaniya və Mərakeş. Mühəribə və inqilab	10
Hazırkı vəziyyətin icmalı	12
Sued fəhlələri	13
Məhəmmədəli Mirzənin səfərnəməsi	14
Yuxudur, yoxsa həqiqət?	16
İranın indiki siyasi vəziyyəti və ya dərəbəyliyi	18
Parlament nə vəziyyətdə açılır?	23
Millət vəkili	28
Yeni tərzli hərəkət	29
Bizim rəsmi dilimiz yoxdur	30
Şikayətin başlanması	32
Yapon və rus	33
Şər arvadlar	34
Əhərdə vəziyyət. Ruslar Əhərdə	36
Biçərə mətbuat	37
E'damin ağır xətiyəsi	39
"Şəms" qəzeti	41
Parlamentdə coşğunluq	44
Quyuqlu ulduzun təsirləri	46
Bakı qoçuları	51
Çörək məsələsi	53
Yaxın adamlarıma məktub	56
Uşaqılıq xətiyəsi	59
Həzrəti "Niş"dən izahət	60
Vəsiyyətnəmə	60
Heyvanların konserti	63
Müsahibənin tərcüməsi	64
İki il bundan qabaqkı faciə	65
Və'din icrası	68
Mətbuat azadlığı	69
Mühafizəkar və ya sosialist-mühafizəkar partiyalarının tənqidi	84
İran türkləri	108
İran nədir?	137

Hökuməti-Osmaniyyə ilə İran arasında maddi və mə'nəvi rabitələr	143
Düşmənin hücumunu bəklərkən	146
İran tarixçeyi-inqilabı: Nəsrəddin şah dövrü	151
İnqilab mütəfəkkirin və mühərrirləri	156
Dövri-istibdadi mə'murin	162
Müzəffərəddin şah dövrü	166
Təzə kitablar	176
Doğru yol	179
Həsbi-hallar: İbrət günləri	183
Yeni Osmanlı kabinəsi və Tələt bəy	186
Erməni məsələsindən bir az	190
Bir az da ərəb məsələsindən	195
Metrik şəhadətnaməsi	199
Salarüddövlə	202
Həsbi-hallar. Ümid işıqları	207
Nasirülmülk	210
Balkanlarda hər b	216
Asan dil - "yeni lisan"	219
Yeni lisançılar və türkçülər	226
Dil ictimai mühüm bir amil	232
Türkiyədə qadınlar	236
Həsbi-hallar. Həyatı sevməli	248
Rus-müsəlman məktəblərində türkçə tədrisi	252
Tənqiddə ehtiyac var	255
Səid Həbiyevin xitabəsi	257
Əlifba bayramı	260
Tənqid və təqriz. "Gülüstən" in tərcüməsi	263
Hədəfi-amalıma	268
Tənqid və təqriz	268
Qardaşım, arkadaşım	271
Oxşama. Məhərrəmlik münasibətilə	271
Tənqid və təqriz. "Bustan"	273
Tənqid və təqriz. "Bahadır və Sona"	280
İdarəyə məktub	293
"Yezid ibn Müaviyə"	293
Müarizlərimə	298
"Əhdə vəfa"	302
Əsli və Kərəm	306

Gülün gecələr	308
"Şah Abbas və Xurşidbanu"	311
Novruz münasibətilə	313
Əlifba məsələsi. Mühüm bir xəbər münasibətilə	315
Bəsirət gerek!	319
Kənd məktəbləri və müəllimsizlik	322
Tənqid və təqriz. "Balalara hədiyyə"	326
Siyavuş	329
Peterburq müşavirə məclisi	333
Yaram-yaram	338
Bizdə maarif işi	339
Bəlaya qarşı	343
Əbədi bir gün	345
Qafqasiya ali məktəbi	346
Türklərin müzəffəriyyəti	350
Cəmiyyətlərimiz	353
"Yədi-bəyza"	357
Yenə Peterburq müşavirəsi barəsində	361
Təlaq məsələsi	366
Belçikanın fəlakəti	369
Mühüm məsələlər	371
Petroqrada müsəlmanlarının müraciəti	373
Fədai	375
Müharibə vergisi	377
Müharibə gedişi	379
Nəticəyi-hərb nə cür olacaq?	383
Rusiya əhvali-iqtisadiyyəsi və gömrük islahı	387
Qurban münasibətilə	390
"Qaçaq Kərəm"	392
Misir tarixindən bir səhifə	396
Yalançının hafizəsi olmaz	406
Yezidilər	407
Çindonun alınması	415
Rüstəm və Zöhrab	418
Müharibə və millətlər	420
Sətar xan	423
Erməni məsələsi ətrafında	425
Balkan dövlətləri	428
Gəlirə görə vergi	432

Aşura	434
Sinusilər	436
İslahat ümidində	447
İran məclisi-millisinin açılması	449
Müsəlman unas cəmiyyəti-xeyriyyəsi	452
İngilislər Misirdə	454
Üçüncü məclis	458
Dirilik nədir?	461
Milli dirilik	463
İngiltərədə daxili əngəllər	487
İtaliyanın vəziyyəti	490
Diyanət, milliyyət və məişət	493
"Nadir şah"	496
Kənd məktəbləri xüsusunda	499
Tə'limi-ümumi məsələsi	502
Drama tapıldı. "Gaveyi-ahəngər"dən aldığım təəssürat	509
Diqqət olunacaq iki məsələ	512
Qurama	515
Yenə kənd məktəbləri haqqında	518

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

ƏSƏRLƏRİ

İkinci cild (1909–1914-cü illər)

Toplayanı, ərəb əlifbasından latın əlifbasına
çevirəni, ön sözün müəllifi professor
ŞİRMƏMMƏD HÜSEYNOV.

Buraxılışa məs'ul:
Binnət SÜLEYMAN

Dizayn:
Aliyə Qabilqızı

Yığılmağa verilmişdir: 15.05.2001

Çapa imzalanmışdır: 15.07.2001

Formatı: 60x90 1\16

Üçot nəşr vərəqi: 33

Tiraj: 500

Sifariş 63.

**Hazır plyonkadan «Şərq-Qərb» mətbəəsində
çap olunub.**

Bakı, A. Ələsgər küç., 17.